

कृष्ण-यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता ।

अनेकवैदिकानां साहाय्येन विविधप्राचीनलिखितपुस्तकपाठानुसारेण च
विद्यालंकार-छन्दोनिधि-मीमांसामार्तण्डाद्यनेकोपाधिधारिभिः वेदशास्त्रपारंगतैः
अनन्तशास्त्रिभिः यज्ञेश्वरशास्त्रिसूनुभिः धुपकरोपाह्वयैः
संशोध्य ऋषिदेवता-मंत्रगणनादिनिर्देशपूर्वकं संपादिता,
वेदविदुषां पण्डितवर्याणां गजानन्दशर्मणां 'वेदवेदिका'नाम्न्या भूमिकया च समलंकृता ।

सा च

श्रीपादशर्मणा दामोदरसूनुना सातवलेकरकुलजेन

औन्धराजधान्यां

भारतमुद्रणालये मुद्रयित्वा स्वाध्याय-मण्डलद्वारा प्रकाशिता ।

विक्रमीयसंवत् २००२; शालिवाहनशकः १८६७; ख्रिष्टाब्दः १९४५

मूल्यं रूप्यकषट्कम् ।

मुद्रकः प्रकाशकश्च

वसन्त-श्रीपाद-सातवलेकरः

भारतमुद्रणालयम्, औध-नगरम्, सातारा-प्रदेशे, मुंबई-प्रान्ते ।

वेदवेदिका

(श्रीपण्डितवर्येण वेदमार्तण्डेन गोकर्णस्थप्रब्रह्मचर्याश्रमप्रतिष्ठापनाचार्येण देवरातेन गजानन्देश्वर्येण विरचिते ।)

ईशशासनरूपं ऋगादिशास्त्रम्

विदितमस्तु तत्रभवताम्, यदिह प्रपञ्चे परिदृश्यमानायामस्यामीशसृष्टौ सदसद्विवेकशालिनीं मनु-यजातिगभिरुक्तं सदा-
दात्मकेषु कर्तव्याकर्तव्यावबोधादिविषयेषु प्रवृत्तं हितशासनात्मकं विधि-निषेध-अध्यात्मविचारान्वितविषयकं नियतप्रवृत्ति-
निवृत्ति-आत्मनिष्ठादिप्रयोजकं ईशशासनरूपं चेति सर्वत्र सुप्रसिद्धं ऋग्वेदादिशास्त्रम् । तदेव ऋगादिशास्त्रमनुगृह्य पूर्वं
महर्षयः ज्ञानोपासना-कर्मयोगात्मकेन तपसा, यज्ञरूपेण धर्मेण, विश्वस्यापि जगतः प्रतिष्ठया, स्वतन्त्रं ग्राह्यं सुखं तत्परमं
पदमुपप्राप्ताः । तथैव पुनरिदानीमपि तत्प्राप्तुं शक्यमिति शास्त्रसिद्धं द्रष्टव्यम् । तदर्थमेवास्माकं उपनयनसंस्कारात्मकं
ऋगादिवेदाध्ययनं, तदर्थज्ञानं, तथैवाचरणं, तत्प्राचारणं च अवश्यकर्तव्यतया विहितम् । तच्च प्राचाश्रमीणांमाचार्याणां च
सद्विद्याशिक्षणाचारादिपरम्परया अद्यापि समागतमित्यत्र भारतीयानामस्माकं बीजक्षेत्रादिनिसर्गसिद्धा वैदिकश्रद्धात्मनः प्रत्य-
धर्मपरायणतैव प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

तच्च ऋग्वेदादिशास्त्रं ईशशासनात्मकं सर्वविद्यानिधिरूपं, प्रदीपवत् स्वतन्त्रेण सर्वार्थज्ञानप्रकाशकं, सर्वेषामपि विद्याणां,
विश्वस्यापि जगतः, तथा तत्कारणीभूतस्य परब्रह्मणोऽपि यथार्थतत्त्वाधिगमे प्रत्यक्षं प्रमाणभूतं चेति, तदिदं प्राचां सर्वेषां,
प्रामाणिकानां अभिमतं, तथा अविरोद्धं च विष्णुविनीतानां आधुनिकानां पाश्चात्यविपश्चितां चेति निर्विवादमभ्युपगन्तव्यं
भवति ।

ब्राह्मणग्रन्था मन्त्रार्थानुवादकाः

अथ तादृशानां ऋगादिमन्त्राणां प्रत्यक्षवह्निरूपाणां गूढार्थप्रकाशनाय प्रवृत्ताः, गद्य पाद्याद्या-मरुः ब्राह्मणारण्यकोषनिर्वादि-
नामाभिः प्रसिद्धः ब्राह्मणभाषाग्रन्थोऽपि वेदमन्त्रार्थानुवादकत्वेन क्वचित्द्विनियोगादिविधायकत्वेन च वेदानां साक्षात् सम्बन्ध-
वेदे एवान्तर्गतः, वेद एवेत्यापि व्यवहियते । “ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ” इत्यादिसूत्रवचनात् ।

सर्वेषां वेदाध्ययनम्

अत्र वेदानामर्थविषये तथा पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिना स्त्रियत्वानित्यत्वादिनाऽपि हेतुना, तत्प्रामाण्ये च बहूनां द्रष्टव्या रात-
भेदेऽपि, भौतिक-दैवत-अध्यात्मादितत्त्वविज्ञानाय सर्वविद्याप्रतिपत्तये च, यथाकथञ्चिद्वेदाध्ययनं तु सर्वेषामप्यावश्यकतया रास-
भिलषितं तत्समानमेवेति सन्तोषास्पदम् । तद्यथा वैदिकानां समाजे वेदनास्तिकत्वेन गण्यमाना अपि जैनाः, वेदस्य ईश्वरोत्ता-
त्वानङ्गीकारेऽपि, सर्वज्ञमहर्षिप्रोक्तत्वादेव तत्प्रामाण्यस्वीकारेण गायत्र्यादीनां वेदमन्त्राणां अवलम्बनेन भाष्यादिगुरोरेन तदर्थ-
प्रकाशनात् तदुपदिष्टसूर्यादिदेवतोपासनादिना च तत्त्वज्ञानोदयादिसर्वाभीष्टसिद्धिं मन्यन्ते । तथा इंग्लन्डजर्मनशमेरिकादि-
देशान्तरीया मतान्तरावलम्बिनोऽपिः सुप्रसिद्धा भट्टमोक्षमुल्लरप्रभृतयः पाश्चात्यपण्डिता अपि स्वस्वप्रज्ञानुसारेण स्वाभि-
मतानुरोधेन भौतिकादितत्त्वविमर्शनेन च आंग्लग्रीकप्रभृतिभाषान्तरेण भाष्यादिरचनया स्वजनाङ्गेषु स्वकीयज्ञाननिधिः स्वाभि-
मानेन वेदार्थप्रचारं चक्रुः । तथैव इदानीमपि तत्र तत्र विदेशेषु प्रायोगिकेन विधानेन च वेदानां तत्त्वसंशोधनं भौतिकप्रेति-
हासिकादिदृष्ट्या तत्त्वविमर्शनं तद्व्याख्यानं अध्ययन-ग्रन्थप्रकाशनादिमुखेन च विशेषतः प्रचारणं च प्रचलितमिति, जत्रत्याः
प्रायः सर्वेऽपि विद्वांसो जानन्ति । अत्रापि पुनः वैदिकेषु जनाङ्गेषु पौराणिकगैवैष्णवादिविषयकमतभेदेऽपि वेदे तु सर्वेषां
समानतन्त्रमेव प्रचलितं प्रसिद्धम् ।

जाति च भूतानां गीतां नूनताद्यलौकिककल्पानां चाधिगमे प्रमाणभूतभ्यः सर्वथाऽप्येभ्यः अतिप्राचीनानां वेदानामभावे, प्राक् च सृष्टेः स्वतःसिद्धस्य वस्तुत्तरारम्भ, तथा उत्तरत्रापि तदानीमेवाविर्भूतानां वस्तुविषयादीनां तत्त्वविशेषाणां च इदानीं अस्माकं बोधाय, तत्र प्राचां वसिष्ठादीनां महर्षीणामनुभवस्याप्यन्वेषां पुनरवबोधाय च प्रमाणान्तराभावात्, तद्विषये इदानींतनानामन्वहार एवाभविष्यत् । अथवा क्वचित् तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रपर्यवसायित्वेन अप्रामाण्यमेव परिशिष्येत । एवं च आदिपृष्ठिमारभ्य वेदाविर्भावादनन्तरं च एतावत् पर्यन्तं एकरूपेण स्थितं, तथा उपदेशपरम्पराप्रवाहेण चिरात्समागतमपि “ब्रह्मवस्तुवत्” अविकलितं सत् सुप्रतिष्ठितं अनादिसिद्धं सर्वेषामपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं इहलोकं यत् किञ्चिदस्ति चेत्, तथा ज्ञानीति वक्तव्यं चेत्, वक्तुं च दातव्यं चेत् “तत्त्वक्षत्ररूपः स वेद एक एवेति” वक्तव्यमापतति । तस्मात् सर्वविद्यानिधिरूपः सर्वज्ञादिभूतः “ब्रह्मवस्तुवत्” नित्यसिद्धः सर्वप्रमाणास्पदीभूतः “वेद एव” सर्वथा प्रतिष्ठितः इति प्रतिज्ञेयं सुतरां समाप्यते ।

वेदस्वरूपविचारः

अथ पुनर्यदर्थं किं स्वरूपं ? किं च तद्धारजं तत्त्वम् ? कथं कुतश्च तस्याविर्भावः ? किं तत्र निमित्तम् ? किं च तत्प्रयोजनं कीदृशी च तत्प्रामाण्यप्रतिष्ठा ? किं तन्महत्त्वम् ? कथं कुतश्च तदुपलब्धिरस्ति ? लोके मनुष्याणां ? कस्तत्र विशेष इतरेभ्यः राज्ञेभ्यो चाऽप्येभ्यः ? एतेषु विषयेषु प्राचासृषीणामाचार्याणां च, तथा भाष्यकृतः सायनस्यापि किमभिप्रेतम् ? तद्भाष्ये च किं नियतं तत्त्वम् ? का च तत्र वस्तुस्थितिरिति चावश्यं विवेक्तव्यम् । येन ब्राह्मणादिग्रन्थेन महता प्रबन्धेन तदङ्गोपाङ्गादिरूपैः वेदांग-दार्शनिकसूत्रप्रमुखैः, तद्भाष्यादिमुखेन च वेदार्थसमर्थनेन सर्वेऽप्येकमुखेन तत्प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति नास्तिक-त्वेन प्रमिताः, अन्यथा नास्तिकतापवादार्हा भवन्ति ।

तथा सर्वेऽपि विषयेषु वेदेषु लौकिकेऽपि वेदावलम्बेनैव प्रवर्तन्ते सर्वेऽपि लोकाः, यद्विज्ञानाय सर्वविद्यापरिशीलन-प्रवृत्तिः प्रामाणिज्ञानं श्रद्धालुताम्; क्वचित् तत्प्रामाण्यानङ्गीकारेऽपि नास्तिकानामपि तत्त्वज्ञानार्थं तत्र प्राचामनुभवादिनि-दर्शने वेद एव सर्वथा शरणं तदनेवार्यं भवति । एवं वेदैकशरणानां सर्वेषामपि एकमुखेन सर्वापि प्रवृत्तिरनर्थायैव स्यात् इति ।

अश्वेयने — “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ।” (ऋ. मं. १।१६४।३९; अथर्व० ९।१०।१८)
तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । (ऋ० १०।९०।९)
अदं बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंश्चि । (तै० ब्रा० १।१।१०।३, ५; २।१।२६; आप० श्रौ० ५।१।८।२)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टाः गायत्र्यादिचछन्दोनिबद्धाः ऋग्यजु सामशब्दार्हाः प्रसिद्धास्ते ऋगादयो मन्त्राः छन्दःपुरुषात्मक-ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वत्रापि वेदे ब्रह्मशब्देनैव निर्दिष्टाः श्रूयन्ते—

मन्त्रा ब्रह्मवाचकाः

विश्वामित्रस्य रक्षति “ब्रह्मेदं” भारतं जनम् । (ऋ० ३।५३।१२)

“ब्रह्माणि” मन्दन्गृणतामृषीणाम् । (ऋ० १०।८९।१६)

“ब्रह्मणा” ते ब्रह्मयुजा युनजिम् । (ऋ० ३।३५।४; अथ० २०।८६।१)

नि “ब्रह्ममि” रधमो दस्युमिन्द्र । (ऋ० १।३३।९)

ज्येष्ठराजं “ब्रह्मणा” ब्रह्मणस्पते । (ऋ० २।२३।१; तै० सं० २।३।१४।३; का० १०।१३)

गूळहं सूर्यं तमसाऽपव्रतेन तुरीयेण “ब्रह्मणा”ऽविन्दद्भिः ॥ इति (ऋ० ५।४०।६)

ते च ऋगादयो मन्त्राः वाग्मूपाः वाच एव प्रत्यक्षब्रह्मरूपाः परोक्षेण परमेण ब्रह्मात्मना मिथुनीभूताः, सत्याः, ब्रह्मवस्तुवत् नित्याः, सत्यधर्मयुक्ताः, परोक्षस्यापि परब्रह्मणो यथावत् स्वरूपतत्त्वावगमे प्रत्यक्षप्रमाणभूताश्च भवन्ति । तथा च ऋग्यान्त्रवर्ण

“यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक्” इति (ऋ० मं० १०।११।८; ऐ० आ० १।३।८) तस्यैवसुपस्थानब्रह्मणस्-
 “यत्र ह क च ब्रह्म तद् वाक्, यत्र वा वाक् तद्वा ब्रह्मेत्येतदुक्तं भवति” इति(ऐ० आ० १।३।८) वाच्यवाचकयो-
 रभेदस्तादात्म्यं च कश्चित् तदन्यतरद्वा सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां शब्दप्रामाण्यवादिनामभिमतं न्यायसिद्धं प्रसिद्धतरं वस्तुत्वम् ।
 अत एव प्रत्यक्षं ब्रह्मैव वाक्, वागेव प्रत्यक्षं ब्रह्म, परोक्षं परं ब्रह्मैव, तस्याः अधिपतिः परमः पुहः इति, तत्पदार्थेनैव वा-
 ब्रह्मणोस्तयोः, ब्रह्म-ब्रह्मणस्पतिशब्दाभ्यां, वेदेषु असकृदभिप्रेतुतिः सर्वथा सङ्गच्छते ।

‘वाचस्पतिं विश्वऋमाणभूतये । (ऋ० मं० १०।८।१७); ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मस्पते । (ऋ० मं० २।२३।१)’

‘एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः, चाग्यै ब्रह्म तस्या एष पतिः’ इति च औपनिषदं ब्राह्मणम् । (बृ० उ० १।३।२१)
 अस्मिन्नेवार्थं कवीन्द्रस्य कालिदासस्य काव्यराशेः शिरोभूतं मङ्गलवचनं सुप्रसिद्धम्-

‘वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।’ इति एवं ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमव ।
 ॐ खं ब्रह्म ; ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं । ओंकार आत्मेव । तस्य वाचकः प्रभावः’
 इत्यादीनि श्रुतिस्मृतिवचनान्येतदेव समर्थयन्ति ।

‘छन्दः । गायत्री । दैव्येकं ।’ इति पिङ्गलछन्दःसूत्रात्; तथा ‘प्रणवस्य ब्रह्मा ब्रह्मा दैवी गायत्री’ इति. (आ०
 गृ० प०) सूत्राच्च यथोक्तैकाक्षरब्रह्मरूपस्य प्रणवस्य गायत्रीछन्दोनिबन्धनसिद्धं प्रसिद्धं मन्त्रत्वम् । तस्माद् ब्रह्मात्मकः प्रणवः
 प्रणवात्मकं च ब्रह्मेति सम्पद्यते । तथा च औपनिषदं वचनम्- ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म दत्तवार्मम् ।
 गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपं सायुज्यं विनियोगम्’ इति (मं० ना० उ० ३३) । एवं गायत्री छन्दोनिबन्धनात्
 ब्रह्मवाचकस्य प्रणवाक्षरस्य, गायत्रीछन्दोमयाक्षरब्रह्मप्रणवोद्भूतत्वाच्च, ऋगादिमन्त्राणां तादृशगायत्र्यादिछन्दःशरीरं प्रत्यक्ष-
 ब्रह्मरूपऋगादिमन्त्रात्मकं, तत्परं ब्रह्म, ब्रह्मात्मकं छन्दः, ब्रह्मात्मकाः छन्दोगयाः ऋगादिमन्त्राः इति च अर्थान् सिध्यन्ति ।

वस्तुतस्तु वागात्मकस्य छन्दोगस्य मन्त्ररूपस्य वेदस्यैव मुख्यो ब्रह्मज्ञानः प्रत्यक्षब्रह्मात्मरूपत्वात्; निर्गुणस्य परमात्म-
 वस्तुनः परब्रह्मणस्तु गौणो ब्रह्मशब्दः ब्रह्मणस्पतेस्तस्य नामरूपातीतत्वात् इत्येव वक्तुं युक्तम् इति प्रतीयते ।

‘आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसमिमतम् । गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुपस्व मे ।’ इति (मं० ना० उ० ३४)

अर्थं औपनिषदः गायात्मकः याजुषो मन्त्ररूपः श्लोकः तदेव समर्थयति । तस्मात् प्रत्यक्षब्रह्मात्मकब्रह्मः गाव-थादिमन्त्राः
 वाचकात्मानः, तथा परोक्षं परं ब्रह्मैव तद्वाच्यार्थात्मकं इति सामरस्ययोगेन उभयोरपि तयोः वेद-ब्रह्मरूपयोः वाक्-पुहयोः
 तादात्म्यं ऐक्यं च नाम्ना रूपेण तत्वेन चेति वस्तुसिद्धं शास्त्रतत्त्वम् । अत एवाचार्येन्द्रः ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इत्यत्र ऋगा-
 दिवेदस्य सर्वज्ञब्रह्मसमानत्वं प्रदीपवत् स्वातन्त्र्येण सर्वार्थप्रकाशकत्वं सर्वविद्यास्पदत्वं परब्रह्मणः यथार्थतत्त्वावबोधे प्रत्यक्ष-
 प्रमाणत्वं च स्पष्टं निर्वर्णयामास भाष्यश्रुतेन । ‘महत्तः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्
 सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञरूपस्य योनिः कारणं ब्रह्म । इति । अथवा यथोक्तमृगवेदादिशास्त्रं योनिः कारणं
 प्रमाणं अस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
 इत्यभिप्रायः । इति (ब० सू० १।१।३) तदिदं सर्वमपि प्रत्यक्षब्रह्म-परब्रह्मात्मकयोः वाचक वाच्यार्थरूपयोः वेदवाग्-
 ब्रह्मवस्तुनोः तादात्म्ये ऐक्ये एव सङ्गच्छते ।

अत एव सर्ववेदाध्ययन-तदर्थज्ञानाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं दिव्येन द्वितीयजन्मरूपेण स्वरूपज्ञानोदयेन द्विजत्वसिद्धये, परब्रह्मात्म-
 साक्षात्कारेण शास्त्रोक्तपूर्णब्राह्मणत्वयोगाभ्युदयार्थं च वेदमातृरूपप्रत्यक्षब्रह्मात्मकब्रह्मगायत्रीमन्त्रमुखेनैव ब्रह्मोपदेशः, तथा पूर्णं
 ज्ञानोदयेन ब्रह्मसाक्षात्काराय नित्यं तदुपासनायोगश्च प्राधान्येन विहितः, तदर्थज्ञानमुखेन आत्मसाक्षात्कारश्च उपदिष्टः, सोऽयं
 पूर्वेषामृषीणां आचार्याणां च ब्रह्मोपदेशपरम्परया समागतः अद्यापि प्रचलतीति सर्वत्र सुप्रसिद्धम् । तथा च औपनिषदं वच-
 नम्- “गायत्र्या गायत्री छन्दो, विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, अग्निर्मुखं, ब्रह्मा शिरो, विष्णुर्हृदयं, रुद्रः
 शिक्षा, पृथिवी योनिः, प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री
 चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा, षट् कुक्षिः, षष्ठ्यं शीर्षा, उपनयने विनियोग इति । (मं० ना० उ० ३५)

“ गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत । अहरहः सन्ध्यामुपासीत । जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । ” (या० स्मृ०) इति उपनयनसन्ध्योपासनयोर्गायत्र्या विनियोगः । एवं गायत्रीमुखेन ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वज्ञानं तदनुसन्धानं च उपदिष्टं शास्त्रे प्रसिद्धम् ।

न भिन्ना प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित् । ’ इति ।— एवं सर्वसंन्यासयोगेन केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं आश्रयितव्ये सुप्रसिद्धे चतुर्थाश्रमेऽपि गायत्रीप्रवेश एवोपदिष्टः ।

‘ ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यम् गायत्रीं प्रविशामि । ॐ भुवः भर्गो देवस्य धीमहि सावित्रीं प्रविशामि । ॐ स्वः धियो यो नः प्रचोदयात् सरस्वतीं प्रविशामि । ’

इति तत्प्रयोगविधानात् तथैवाचाराच्च (बौद्धायन धर्मसूत्रे) गायत्र्याश्च ब्रह्मात्मैक्यमेव परमः प्रधानोऽर्थः इति प्राञ्चः सर्वेऽपि ऋषयः आचार्याः, तथा अर्वाचीनाश्च वेदविदः एकमुखेन अङ्गीकुर्वन्ति, समर्थयन्ति च तत्तद्भाष्यमुखेन । तस्माद् ब्रह्मणः सकाशात् सर्वेषां छन्दसामाविर्भावः; तथा छन्दोमुखेनैव विश्वतो रूपेण ब्रह्माविर्भावः; ब्रह्मतत्त्वज्ञानोदयश्च श्रुतिनिर्दिष्टः, तयोर्वेदब्रह्मणोः वाक्-पुरुषात्मकयोः अन्योऽन्यात्मत्वे एवोपपद्यते । तथा च मन्त्रवर्णः ‘ यदछन्दसामृषभो विश्वरूपः । छान्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु० । ’ इति । (तै० आ० ७।४।१; १०।६।१; तै० उ० १।४।१)

वेदाविर्भावः

अयेदं सर्वं जगत् नाम्ना रूपेण च व्याकृतं, पुनर्विनष्टं सत् नामशेषतां गतमिति गण्यते, नाम्नैवावशिष्टमिति यावत् । ‘ यथा सर्वोऽपि जन्ममृतः सन् नामशेषोऽभूदित्युच्यते, तथैव प्राक् च सृष्टेरपि परमे ब्रह्मणि अव्यक्तबीजरूपेण शब्दात्मकेन नाम्नैवावशिष्टं सत्, सर्वमेतत् प्रथमतः नाम्नैव शब्दतन्मात्रात्मकेन आविर्भूतं, ततः नामत एवोद्भूतं सत् स्वेन स्वेन रूपेण युज्यते, साकारेण स्वरूपतः आविर्भवतीति यावत् । एवं वाग्रूपाः नामात्मकास्ते च शब्दाः स्वयं वाचकरूपाः सन्तः ज्ञानरूपेण विलीनाः, प्रज्ञातात्मकेन परेण ब्रह्मणा एकीभूताः ब्रह्मण्येव प्रतितिष्ठन्ति । वाचैव मुखेन पुनस्तज्ज्ञानं ज्ञातमर्थजातं च व्याक्रियते । यथा आत्मनः स्वं ज्ञानं स्वरूपेणैव प्रतितिष्ठितं सत् वाचैव मुखेन आविर्भूतं नाम्ना शब्दैर्नैव प्रकाशते, प्रकाशयति च स्वं सन्तमर्थमिति सर्वानुभूतिसिद्धम् । एवमेव प्राग् विश्वविसृष्टेरपि निर्विशेषे केवले प्रज्ञानरूपे सर्वज्ञे, परमे ब्रह्मणि सर्वज्ञकरूपः प्रत्यक्षब्रह्मरूपः छन्दोमयः ऋगदिवेदराशिरपि परावाग्रूपेण उपसम्पन्नतरः सामरस्ययोगेन ब्रह्मात्मना एकीभूतः, प्रज्ञानरूपेण अवाशिष्टः ब्रह्मस्वरूपेणैव प्रतितिष्ठति । तथा तत्प्रज्ञानप्रकाशनेन विश्वविकासार्थं तत् एवाविर्भवति । तथा समाविर्भूतः सोऽयं वेदः सर्वं स्वं अर्थं प्रकाशयन् सर्वज्ञं तत्परं ब्रह्म, तद्वस्तुतत्त्वमपि स्वार्थतः समर्थयति ।

विश्वरूपः परमात्मा वेदरूपः

यः खलु परमात्मा स्वयं नित्यसिद्धः, अस्माकं सर्वेषामपि पितृस्थानीयः सर्वसाक्षी स्वयं यज्ञरूपः सन्, सर्वं यज्ञं यजमानः निर्विशेषः प्रत्यग्दशा आत्मन्येवान्तर्विलीनः “ मौलीव ” सर्वथा अनेकव्यपदेशास्पदीभूतः, इमानि इदानीं परिदृश्यमानानि सर्वाण्यपि भूतानि तदानीं तु केवलं ब्रह्मात्मना बीजरूपेणावशिष्टानि, उत्तरत्र बहिर्विसृज्यमानानि स्वीये यज्ञीये केवले प्रज्ञानरूपे तपोऽग्नौ आजुहाव; तथा अन्ततः आत्मानमपि तस्मिन्नेव तपोऽग्नौ जुहवांचकार । यज्ञमुखेनैव विश्वस्य विसृष्ट्यै स्वयं यजमान इव प्रज्ञानेन स्वरूपेण प्रज्वलन्नेव आस; तस्मिन् स्वीये केवले प्रज्ञाने एव विश्वं भावयामास ।

स च पुनस्तास्मिन् सर्वहुति विश्वहवनपूर्णे आत्मयज्ञे आत्मनोऽपि हवनेन नामावशेषतामुपप्राप्तोऽपि सत्तामात्रेण प्रज्ञानरूपेण स्वयं प्रकाशमानः सन्, आशीर्वाङ्मुच्चारमात्रेण आत्मविभूतियोगपूर्णं विश्वविकासमभिलषन् आदिभूतः स्वयमनादिसिद्ध-प्रज्ञानात्मा स छन्दःपुरुषः छन्दोमुखेन विश्वमुत्सृज्य, तत्र स्वयं प्रज्ञानात्मना आविष्टः सन्, विश्वकारणाद्विध्यपदेशार्हो बभूव । तथा च विश्वकर्मणः आर्षं ऋद्धमन्त्रदर्शनम् ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदधिर्होता न्यसीदत्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वरा५ आ विवेश ।’ इति । (ऋ० १०।८।११)

स परमः पुरुषः स्वयं न जातः, तथा कदाचिदपि न जायमानः, न च पुनर्जनिष्यमाणोऽपि, विश्वविभूतियोगेन सर्वज्ञान-
क्रियाशक्तियोगाच्च एक एव बहुधा नामभिः रूपैश्च युक्तः सन् प्रकाशते ।

“अजायमानो बहुधा विजायते” इति च श्रुतिः (वा० य० ३१।१९; तै. आ. ३।१३।१)

तथा स विश्वतः प्राचीनतमः प्रथमः परः पुरुषः स्वीयेनैव प्रज्ञानप्रकाशशक्तिविशेषेण पूर्णः आत्मयज्ञाद् बहुधा विश्वरूपेण
स्वयं आविर्भवन्, विश्वमेतदुत्सृजन्, विश्वमूलबीजभूतां छन्दोमयीं वाचं छन्दोनिबद्धं काव्यरूपं सर्वार्थवाचकस्वरूपं शब्दराशिं
सन्दधार, आत्मविभवाय विश्वविभूतिविजयाय च बाणसन्धानमिव प्रज्ञानरूपेण सिद्धां सर्वज्ञानक्रियाशक्तिपूर्णां मन्त्रमयीं
वाचं आत्मन्यन्तः धारयामासेति यावत् । तथा च कुत्सस्य आर्षं दर्शनम्—

‘स प्रतनथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बलधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥’ इति । (ऋ० १।९६।१)

तथा सर्वज्ञानप्रकर्षाय प्रज्ञानरूपेण सन्धृतां तां छन्दोमयीं वाचं, स परमः पुरुषः प्रथमतः सर्वहुन्नामकान्पूर्वोक्तात् आत्म-
यज्ञरूपात्तपसः उच्छ्वासरूपेण बहिरुत्ससर्ज । सा परा वागेव गायत्र्यादिच्छन्दोनिबन्धनकृत्ता मन्त्रमयी ऋगादिरूपा आसीत् ।
तथा च ऋङ्मन्त्रवर्णः नारायणर्षेयः । ‘तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दास्सि जज्ञिरे तस्माद्
यजुस्तस्मादजायत ।’ इति (ऋ० १०।९०।९)

‘उस्मा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ।’ (ऋ० २।२३।२); ‘प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं
वदत्युक्थम् ।’ इति (ऋ० १।४०।५) ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
थर्ववेदः’ इत्याद्यौपनिषदं ब्राह्मणम् । (बृ० उ० २।४।१०) तथैव स परमः पुरुषः छन्दोनिबद्धया काव्यरूपया तथा
आदिमया परया वाचैव देवादिमानवान्ताः स्वस्वरूपाः सचेतनाः इमाः सर्वाः प्रजाः जनयामास । तथा च कुत्सः— ‘स
पूर्वया निविदा कव्यताऽऽयोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम्’ इति । (ऋ० १।९६।२) प्रज्ञानचेतनाशक्तेः सञ्चालनेन
उच्छ्वासरूपेण वागुच्चारमात्रेण विश्वमेतदुत्ससर्जति श्रूयते । अविद्यमानवद् बीजरूपेण ब्रह्मण्यन्तर्हितस्य अनुन्मिषतोऽस्य
जगतः स एव प्रथमतः, सङ्घटितः आविर्भावः इति च । तथा च बृहस्पतेरार्षं दर्शनम्—

‘ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत् । देवानां पूर्व्यं युगेऽसतः सदाजायत ।’ इति (ऋ० १०।७२।२)

तत्तद्वाचकात् वैदिकाच्छब्दादेव सर्वजगदाविर्भाव श्रूयते । ‘एते असृग्रमिन्द्रवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि
सौभगा’ इति (ऋ० १।६२।१ साम० ८३०); तस्येदमौपनिषदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्—

‘एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यान् इन्द्रव इति पितॄन् तिरः पवित्रमिति ग्रहान्
आशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः । इति । (ब्र० सू० भा० १।३।२८)

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः’ इति च स्मृतिः ।
तदेतन्निर्णीतं विस्तरशश्च प्रपञ्चितमुभयत्रापि मीमांसायाम् । ‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञान-
मुपदेशश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’ इति । (पू० मी० सू० १।१।५)

‘शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अत एव च नित्यत्वम्’ इत्यादिभिः सूत्रैः (ब्र० सू०) कथं
वागुद्गारमात्रेण विश्वाविर्भावः ? इति वचनमुपपद्यते— “ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति” इति सिद्धमन्त्राणां
सत्यवचनानां च तादृशसामर्थ्ययोगात् । किं पुनः सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः स्वतःसिद्धसत्यमन्त्रवचनस्य “स
भूरिति व्याहरद् भुवमसृजत, तत्पृथिव्येव समपद्यत” इत्यादिश्रुतेः । “ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्व-
भूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः” इति च स्पष्टम् । एवं संसिद्धसत्यमन्त्रवचनानां ऋषीणामपि तादृशं सामर्थ्यं
श्रूयते— “युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्टयक्रत ।” इति (ऋ० १।२०।४)

सत्यमन्त्रा ऋजुगामिनः ऋभवः— सुधन्वनः पुत्राः “ऋभुः विश्वा वाजः” इत्येते त्रयः ऋषयः वृद्धौ मातापितरौ कर्मणा
तपसा सिद्धमन्त्रसामर्थ्याच्च पुनः युवानौ चकुरिति वेदे प्रसिद्धम् । ‘अमन्यमानाऽऽभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमो दभ्यु-

मिन्द्र (ऋ० १।३।१२) इति च अर्थज्ञानरहितानपि रक्षितुं स्वकीयत्वेन अभिमन्यमानैर्मन्त्रैः इन्द्रः दस्युं निर्जयानेति । प्रसिद्धं चेदमिदानीमपि लोके तथा शास्त्रे च सिद्धमन्त्राणां सत्यवचनानां महात्मनां तपस्विनां तथा गुरुजनानां च शापेन आशिषा च तद्वचनमात्रेण निग्रहानुग्रहादिरूपः तदर्थः फलतः प्रत्यक्षं सिध्यतीति ।

तस्माद्विश्वविर्भावकारणीभूतत्वात् परब्रह्मणः स्वतःसिद्धं सर्वशक्तिमत्त्वादिकमिव, तत् एव हेतोः तदात्मकस्य प्रत्यक्षब्रह्म-
रूपस्य ऋगादिवेदस्यापि सर्वार्थबोधकत्वात्सर्वज्ञकल्पत्वं, सर्वकार्यकारित्वात् सर्वशक्तिरूपत्वं, सर्वप्रकाशकत्वं, तथा अनन्य-
सापेक्षकं प्रत्यक्षं प्रामाण्यं च स्वतःसिद्धमेवेति यथोक्तं सर्वं सम्पन्नतरम् ।

अत्रायं के-श्चि-पुनर्विचारप्रसङ्गः, कथमेतदुपपद्यते- तत्स्वरूपाधिगमे तद्वचनमेव प्रमाणं भवितुमर्हतीति । तथा चेत् स्वमुखे
नैव स्वपाणिद्वयोपवर्णनमिव, क्वचिद्दृक्कारादिस्तवनमिव, क्वचिद् वृथाजल्पनमिव, क्वचिदुन्मत्ताद्युद्बोधनमिव, वेदवचनमपि
प्रामाणिकानामप्रमाणार्हं आस्तिकानामश्रद्धार्हं च भवेत् । तथा आस्तिकानामपि चिरात्प्रतिष्ठिता दृढतरा वेदश्रद्धाऽपि अन्यपर-
म्परागतैवेति नास्तिकप्रसिद्धिरेव चिरतरप्रतिष्ठार्हा स्यान् । तथा च एतावता महता प्रयत्नेन स्वतः प्रत्यक्षं प्रमाणं इति
साधितोऽपि वेदः सर्वेषामप्यश्रद्धेयवचन एव भवेत् ।

तेन सदसद्विषययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयोजकप्रमाणान्तराभावात् सर्वेषामपि सर्वत्र विषयेषु यथेच्छाचारप्रवृत्तिरनिवार्या
स्यात्, तेनैव च सर्वेषामप्यनर्थपरम्परया सर्वदा सर्वथैव दुःखानुभवप्रसङ्गः समापद्येतेति अत्यन्तं शोचनीयमेवेदम् । सत्यमे-
वैतत्, तथापि अत्रास्ति कश्चिद्विवेकः समाधानकारणीभूतः, तत्तत्पुरुषविदितार्थानां स्वरूपप्रज्ञानानुभवादीनां अन्यस्मै वितरणेन
प्रकाशने तत्तत्पुरुषवचनमेव प्रमाणमिति ब्रूमः, तदेतद्वस्तुसिद्धं तत्त्वमिदानीमपि सर्वेषां तत्समानम् । सुविदितशास्त्रत्वानां
विदुषामपि वचनं अहङ्कारादिप्रख्यापननिमित्तेन अप्रमाणं चेत्, एकस्यानुभूतं विदितं चार्थं को वाऽन्यो विज्ञातुं समर्थः ?
तद्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च तद्विज्ञातार्थादिप्रकाशे तद्वचनमन्तरेण साधनान्तरस्यासम्भवात् अशक्यत्वादयोग्यत्वाच्च
ज्ञानोपदेशादेरनवकाशः, तथा आनर्थक्यप्रसङ्गश्च प्रसज्येत ।

तद्यथा मौनिनो मूकस्य च वचनाभावेन तद्विदितार्थप्रकाशः सर्वथाप्यशक्यसम्पाद एवेति प्रत्यक्षसिद्धम् । कथं तर्हि एकेन
विदितस्यार्थस्य उपलब्धिपरम्येषाम्, तद्वचनाभावे तदर्थं किमन्यत्सावनं भवितुमर्हति ? ततः किम् ? यदि एकस्य वचनमन्यस्य
प्रमाणं न भवेत्, तर्हि सर्वैरपि स्वयमश्रद्धैः सर्वज्ञैरेव भवितव्यं, अज्ञैर्वा स्थातव्यमिति ज्ञानोपदेशाद्यनवकाशात् अन्यपरम्परैव
समापद्येत । तद्यथा मिथस्वरागां वचनमौषधं च अप्रमाणं चेत् रुग्णैरेव स्वानुभवेन औषधं शोधनीयं, सर्वदा रोगदुःखं वा अनु-
भास्यं भवेत् । तथा च औषधसेवनमन्तरेण न तदनुभवः, अनुभवं विना औषधमप्रयोजनकरमिति अनर्थ एव तत्र प्रसज्येत ।
एवमेव प्राग्विधिविसृष्टेः अन्यस्याभावात् स्रग्दुर्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च विश्वस्रग्दुस्तस्य वस्तुतत्वे सृष्ट्यादेश्च विषये
अत्यन्तमप्रसिद्धेऽर्थे किमन्यत्प्रमाणं भवितुमर्हति, उत्तरज्ञ इदानींतनैर्यथा कथञ्चिन् तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रार्थ-
पर्यवसायित्वेन सर्वथा अज्ञानमेव व्याप्रियेत ।

एवं प्राचामृषीणां ईशस्य वा वेदादिरूपं शास्त्रवचनं अप्रमाणमिति मन्यमानः अन्यवचनाप्रामाण्यवादेन स्ववचनस्यैव
प्रामाण्यमनुवदन् अहंकारवादीव अश्रद्धेयवचन एव भवेत्, कथं तर्हि “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ”
(तै० उ० २।४; ब्रह्मो० २२) “ मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्वं युवानम् ” इति च श्रुतिनिर्दिष्टं तस्य ब्रह्मणः
वाचा अनिर्वचनीयत्वं तथा मौनेनैव तत्प्रकाशनीयत्वं च प्रसिद्धम् ।

कथं अनिर्वचनीयस्य निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः श्रुत्या निर्वचनम्, कथं च वेदवाचा तदुपदेशः कर्तुं शक्यः, येन तत्प्रामाण्यमभ्यु-
पगम्येत ? उच्यते— तस्य शब्दमुखेन श्रुतस्यापि अनुभवैकगम्यत्वोपदेशोऽयम्, नहि तावता तद्वचनस्य वेदस्याभावः, तदप्रा-
माण्यं चेत्कुतं भवति । यतः निर्गुणस्यापि ब्रह्मणस्तस्य शब्दस्पर्शादिभ्यो भूतगुणभ्यो भिन्नाः विशिष्टाः सत्यज्ञानानन्तत्वादयः
स्वभावतो नित्यसिद्धाः धर्माः प्रसिद्धाः भ्रूयन्ते ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति (तै० उ० २।१।१) । ते च श्रुत्यैवोपदेशे
शक्या अनुभवैकगम्याश्च भवन्तीति । अन्यथा ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ इति तदनिर्वचनीयश्रुतिवचनमपि भूषेवेति
तदप्रामाण्येन च सर्वथाप्यनवस्यैव प्रसज्येत ।

अपि च वेदस्य ईशवचनामात्रे कृतात्वे च अभ्युपगम्यमाने ।—

‘अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाय । विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे । (वा० य० ३११७; मै० सं० २।७।१९९, का० सं० ३१।२१; तै० आ० ३।१३।१)

इत्यादिकमादिसृष्टिविषयं प्रत्यक्षमेवानुबदद्वेवचनमपि ‘स्वयमहमद्राक्षं मम पितृर्जन्म’ इतिवत् अप्रमाणमश्रद्धेयमेव भवेत् । तस्माद्ब्रह्मणः यथावत् स्वरूपाधिगमे तदुच्यते तन्मित्रं ऋगादिवेदवचनमेव प्रमाणमिति सर्वथा सम्पद्यते । तथैव साक्षात्कृतात्म-
नामृषीणामपि वचनस्य प्रामाण्यं वेदितव्यम् ।

‘अहं मनुरभवं सूर्यश्च ।’ इति वामदेवः (ऋ० मं० ४।२६।१)

‘अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः’ इति विश्वामित्रः । (ऋ० मं० ३।२६।७)

‘अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ।’ इति वागांमृगी (ऋ० मं० १०।१२५।१)

इत्यादिवचनसिद्धं वेदैकवेद्यं तत्तत्त्वं वामदेवादिमहर्षीणामनुभवसिद्धं ब्रह्मात्मैकं दर्शयितुमन्यथा अशक्यमेव । अत एव ‘प्राणोऽस्मि ब्रह्मात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व’ इति (कौ० ब्रा० ३।२) इन्द्रप्रतर्दनसंवादे इन्द्रस्याभिमानव-
चनाक्षेपेण ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवादिवत् ।’ इति (ब्र० सू० १।१) विदुषां साक्षात्कृतात्मनां तादृशानुभवो-
पदेशः नाभिमानादिरूपः नाप्यप्रमाणभूतः इति निर्णीतम् ब्रह्ममीमांसायाम् । ‘तद्वै तत्पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्चेति’ इति च औपनिषदं ब्राह्मणम् (बृ० उ० १।४।१०)

तथैव सर्वेषां विदुषां इदानीं तनानामपि वचनं तद्विदितार्थावबोधे प्रमाणमेव । अज्ञानां तु ‘अहं प्राज्ञः अहं सर्वज्ञः’
इत्यादिकमयथार्थवचनमप्रमाणमेवेति निर्विवादम् ।

प्रत्युत अज्ञानामपि यथार्थवचनं तद्विदितार्थावबोधे प्रमाणमेव “बालादपि सुभाषितम्” इति च न्यायसिद्धम्, तद्विदि-
तार्थस्य तु सत्यत्वासत्यत्वयोरेवास्ति विवादः । तस्मात् सर्वदा समस्वरूपस्य परब्रह्मणः समुदितं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं नित्यसिद्धं
सर्वथा दिततमं यथार्थावबोधकत्वात् वेदवचनं प्रमाणम्, तद्वत् सादृष्ट्यापरिशीलनेन तपसा सदसद्विवेकेन सुविदितसत्यवस्तु-
त्वानां साक्षात्कृतात्मनां ब्रह्मभावोपपन्नानां सर्वत्र समष्टीनां विश्वहितैषिणामृषीणां त्रिदुषामपि श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धचनं प्रमाणाहं-
मिति सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सिद्धान्तः ।

अत्र केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते— विश्वस्यास्य जडप्रपञ्चस्य भौतिकादितत्त्वबोधविषये वेदवचनं प्रमाणं भवितुमर्हतीत्युच्यतां
नाम, भौतिकप्रपञ्चस्य वेदकार्यत्वात् । न तु निर्विरोधस्य स्वतःसिद्धस्य चेतनात्मनः परब्रह्मणः बोधे तत्प्रमाणं भवितुमर्हति,
ततोऽपि परत्वात् । तथैव सर्वेषामप्यन्तर्हृदये अहमिति स्फुरणतः प्रसिद्धस्य ब्रह्मात्मनो ज्ञानं तत्साक्षत्कारः तन्निष्ठा च येन
केनचित् साधनविशेषेण तस्मा वाक्यार्थविचारादिना सेत्स्यति, सुषुप्तिवत् समाधिरपि एकाग्रतातिशये सति स्वयमेव
सम्पद्यते, तत्र श्रुतिरन्यथासिद्धैव भवेत्, सिद्धार्थानुवादकत्वेन वा चरितार्थेति वक्तव्यमापद्यति । तदा तस्य सत्यत्वादिकं
वस्तुतत्त्वं तु अविदितमपि तन्निष्ठया अनुभूतमेव भवेदिति ।

अत्रेदं रहस्यम्— अन्तरात्मनः अहमिति प्रत्ययस्फुरणे वस्तुसिद्धमपि ब्रह्मतत्त्वं न विज्ञायते, नापि तत्सर्वानुभवसिद्धम्, तथा
नो चेत् सर्वेऽपि कृतकृत्याः स्वतःसिद्धाः साक्षात्कृतात्मान एवेति, न तत्र साधनान्तरापेक्षा भवेत्, तत्तु विशिष्टाधिकारिणा-
मितिचेत् यथा वामदेवस्य गर्भे एव ज्ञानोदयः प्रसिद्धः, तथास्तु तर्हि; तेषां तथा तत्परं ब्रह्मतत्त्वं स्फुरतीति कथं ज्ञायेत अन्यैः?
किं तत्र प्रमाणम् ? तेषामनुभूतिनिनिदितं वचनमेव प्रमाणमिति चेत्, नहि तत् ऋषीणामनुभवोदिताद्वेदवचनाद्विशिष्टम्,
ज्ञानिनां वचनमेव तदनुभूतार्थावबोधे प्रमाणं चेत् वेदवचनमेवाप्रमाणमिति वचने को हेतुः ? अन्याननुभूतिवचनस्य वेद-
वचनस्य वा अप्रामाण्यवादेन स्ववचनैकप्रमाणवादी पुरुषोऽपि परेषामश्रद्धेयवचन एव भवेत् ।

अथ पुनः स्वानुभवैकत्वपरानां तेषां तादृशानुभूतिज्ञानस्य परेषामलामेऽपि, स्वसुखायालं भवति । किं तत्र अन्येषां
ज्ञानलाभादिचिन्तनानुसन्धानेन ? तदिदं स्वयं श्रुतिरेवानुश्रावयति—

‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ।’ इति (बृ० उ० ४।४।१२)

तथा चेत् मौनिमूकादीनां ज्ञातार्थस्येव ज्ञानिनोऽपि ज्ञानस्य वाङ्मुखेन उपदेशाभावे तत्प्रकाशाभावात् प्रज्ञानाभिष्टुद्धि-
स्तत्सन्ततिश्च विच्छिद्येत । अथवा सर्वं वस्तुतत्त्वज्ञानं सर्वैरपि स्वयमेव सम्पादनीयं इति सर्वैरपि स्वयम्प्रज्ञैरेव भवितव्यं, नो
चेत् अज्ञैर्वा स्थातव्यं भवेत् इत्यापद्येत । श्रुतिस्तु आत्मज्ञानिनां स्वभावतः सिद्धां ज्ञानतः सम्पन्नां च आत्मसुखानुभवै-
कतत्त्वपरतां यथा येन मुखेनानुवदति, तथा तेनैव च मुखेन ज्ञानोपदेशात् तत्प्रकाशेन ज्ञानाभिष्टुद्धिं तत्सन्ततिं चानु-
श्रावयति । तथाहि—

‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयित्वा ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥’ इति० (मुं० उ० १।१)

‘भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच० ।’

इति (तै० भृ० उ० १)

‘तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ॥’ इति (छां० उ० ७।२६।२)

‘एतावदेवाहं तत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति (प्रश्नो० ६।७); अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । (बृ० उ० ४।२।४)
इत्यादीनि वचनान्युदाहर्तव्यानि ॥

यथा मनुष्याणां प्रसव-गर्भाधानादिकं स्त्रीत्वपुंस्त्वादिलिङ्गं, अन्यथा तयोः स्त्रीपुरुषयोः स्वात्मसुखसिद्धावपि बन्ध्यात्वनपुं-
सकत्वादिप्रसिद्धिरनिवार्या स्यात्, तत्सन्ततिविलिप्तिश्च । तथा स्त्रीपुरुषयोगेन आत्मप्रज्ञासन्तत्या अमृतत्वप्रतिष्ठेव जिज्ञासोर्ज्ञा-
निनश्च योगेन ज्ञानसन्तत्या उत्तमामृतत्वप्रतिष्ठापि भवतीति सम्पद्यते ।

‘प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् (ऋ० ५।४।१०); त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ (कै० उ० २; महानि० १०।५)
इति । तथा उभयविधममृतत्वमेकस्यैव सेत्स्यति उभययोगात् ।

‘त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवे दिवे

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥’ (ऋ० १।३।१७) इति मन्त्रवर्णात्

‘स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, नास्याब्रह्मवित् कुले भवति० ॥’ इति (मुं० उ० ३।२।९)

‘इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्’ (छां० उ० ३।१।१५)

इति च उभयविधममृतत्वनिर्देशात् । अत एव ज्ञानोदयाय विद्वद्विदुषोयोगोपदेशः—

“अविद्वान्सो विदुष्टरं सपेम ” (ऋ० ६।१।१०) “अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ” इति (ऋ० १०।३।१९)

यथा च परब्रह्मणः स्वतःसिद्धमपि सर्वज्ञत्वं सर्वक्रियाशक्तिमत्त्वं च सर्वज्ञानपूर्णवेदवागुद्गारेण, तथा वेदवाङ्मुखेन विश्व-
भूतसृष्ट्या, स्वस्वरूपसचेतनजीवराशिविसृष्ट्या च प्रकाशयते । तथैव सर्वज्ञानां सर्वज्ञकल्पानां च ऋषीणामपि—

“अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिकं ज्ञानमपि “अहं मनुरभवं सूर्यश्च ” (ऋ० ४।२६।१)

‘अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः ’ [ऋ० मं० ३।२६।७)

इत्यादि वेदवागुद्गारेण प्रकाश्यं गतं सत्, सर्वेषामपि तादृशज्ञानोदयाय कारणं भवति । तस्मात् तत् सर्वज्ञं परं ब्रह्मापि
स्वात्मप्रज्ञानप्रकाशायैव सर्वज्ञानपूर्णं वेदं प्रकाशयति, वेदमुखेन स्वं परं ब्रह्मरूपं तथा विश्वरूपं च तत्त्वं प्रकाशयति । अत
एव वेदमुखेनैव तत्परब्रह्मप्रकाश इति सम्पद्यते, तथा च मन्त्र वर्णः—

‘यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात् सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य
देवधारणो भूयसम्’ इति । (तै० आ० ७।४।१; १०६।१)

एवं प्रज्ञात्मकपरावाग्रूपेण ब्रह्मणि नित्यसिद्धः सन् तद्विज्ञानप्रकाशनाय ब्रह्मणः सकाशात् प्राग्विश्वसृष्टेरपि आविर्भूतो
वेदः तत्परं ज्ञानं प्रकाशयन् अद्यापि वरीवर्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रविलयं यथायथमेव चिरं प्रतिष्ठास्यति, सर्वप्रपञ्च—

प्रविलयेऽपि, स वेदो न प्रविलीयते, तदानीमपि प्रज्ञानात्मना परावाग्रूपेण तस्मिन्परमे व्योमन्यक्षरे ब्रह्मण्येवान्तर्हितः सन्, कल्पान्तरेऽपि यथापूर्वमेव पुनराविर्भव्यति । तथा तत्परं ब्रह्म सर्वत्र पूर्णमपि वेदमुखेनैव विदुषां तपस्विनां अन्तर्हृदये स्वरूपतत्त्वत्वेन प्रकाशते ।

एवं पूर्वं महर्षयः साक्षात्कृतात्मानः कीर्तिशेषा अपि स्वयममृतात्मानः सन्तः, आदिसृष्टिं वेददर्शनं चारभ्य अद्यथायत् वेदरूपेणैव प्रतितिष्ठन्ति, स्वात्मीयवेद्वाङ्मुखेनैव उपदेशतः प्रत्यक्षवत् स्वं ज्ञानं प्रकाशयन्तः, इदानीमपि वेदरूपेणैव जीवन्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रलयं वेदरूपेणैव चिरं प्रतिष्ठास्यन्ति । प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेद एव तेषामृषीणां प्रज्ञानात्मा शरीरं च, वेदवागेव तेषां सर्वापि ज्ञानक्रियादिशक्तिः । वेद एव तेषां सर्वस्वमिति च मुक्तकण्ठेनानुनिनादयन् सोऽयं चिरं विजयते दिव्यो वेददुन्दुभिः ।

वेददर्शनम्

कथं ब्रह्मवचनात्मकस्य ऋगादिवेदानामुपलब्धिर्मनुष्याणाम् ? न च निर्गुणं तत्परं ब्रह्म सशरीरीभूतं सत् भगुण्येभ्यो वेदानुपादिदेशेति श्रूयते वेदे, क्वचित् श्रुतमपि अर्थवाद इव न साक्षात् प्रमाणार्हं तस्मिन्नर्थे, नापि तथा लोके प्रसिद्धिरस्ति, पार्थसारथिर्नाराय, गीताशास्त्रमिव, न च अनवरतं वेदः उद्गीर्यते ब्रह्मणा, नापि तदुद्गीर्णोऽपि श्रूयते सर्वैः आकाशवाणीव, असामर्थ्यमेव तत्र कारणमिति चेत्, किं तस्मात्तर्था कीदृशं, किं तत्तादृशसामर्थ्योदये साधनं चेति निर्वस्तव्यम् । उच्यते, परस्माद्ब्रह्मणः प्रणवात्मनः ब्रह्मणस्पतेः सकाशात्, उच्छ्वासतः प्राणशक्तेरिव, वैद्युतज्योतिरात्मनः अग्निना मुखेन समाविर्भूतानां तथा परमे व्योमन्यन्तरखण्डस्वरनादशब्दाद्यात्मनाऽन्तर्हितानां तेषामृगादिवेदानामुपलब्धिर्ऋषिमुखेनैवास्माकं भवितुमर्हति । तत्र यथा येनैव च रूपेण ब्रह्मणः सकाशादाविर्भावः वेदानां, तथा तेनैव च रूपेण ऋषीणामपि मुखाद् भवितव्यः इति सिद्धवस्तुनोऽयं तत्त्वसिद्धौ न्यायः प्रसिद्धः । तेन यथोक्तेन सर्वहुत्नामकेन ब्रह्मणि सर्वहवनरूपेण आत्मयज्ञेन तपसा आविर्भूतस्वरूपाणां ऋषीणां ब्रह्मभावसम्पत्त्या समाधौ प्रत्यग्दृश्येय तत्तादृशं वेददर्शनं भवितुमर्हति । तथा च बृहस्पतेरार्षं ऋग्मन्त्रदर्शनम् ‘यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नुषिषु प्रविष्टाम्’ इति (ऋ० १०।७।१३) तस्यायमर्थः—ज्ञानकामाः प्राञ्चः ऋषयः ‘यज्ञेन’ निर्विषयात्मविमर्शरूपेण धर्मसंज्ञकेन तपसा ‘वाचः’ सर्वार्थबोधकवाचकशब्दराशेः ‘पदवीयं’ मार्गं तदर्थरूपं मूलस्थानं ‘आयन्’ प्राप्तवन्तः अनुभूतवन्त इति यावत् । अतः तेषु अतीन्द्रियार्थद्रष्टृषु ‘ऋषिषु प्रविष्टां’ अनुभवतः ज्ञानरूपेण स्थितां अनुभूतार्थानुवादिनीं तां वाचं ‘अन्वविन्दन्’ प्राप्तवन्तः ऋषिमुखेन इतरे सर्वे जनाः लब्धवन्त इति । एतेन अतीन्द्रियार्थद्रष्टार ऋषयः तपसा यमर्थमनुद्श्य तदर्थवबोधिनीं छन्दोनिबन्धसहितां वाचं अनुश्रावयन्ति, स एव वेदो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।

तादृशं मन्त्रद्रष्टृत्वमेव ऋषित्वे प्रधानं लक्षणम् “ऋषिर्विप्रः कावेयन्” इति मन्त्रवर्णात् (ऋ० ८।७९।१) विप्रः सम्यग्दर्शी कावेयेन गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धकाव्यरूपमन्त्रदर्शनेन ऋषिर्भवतीति । ‘ऋषिर्दर्शनात्’ इति च यास्कनिरुक्तम् ।

युगान्तेऽन्तर्हितान्मन्त्रान्स्तेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति च स्मृतिः ।

अत एव गायत्र्यादीनां मन्त्राणां विश्वामित्रादयो मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः प्रसिद्धाः श्रूयन्ते । “गायत्र्या गायत्री छन्दो, विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता” इति । (ना० उ० ३५)

एवं ब्रह्मात्मनि प्रज्ञानरूपेण नित्यसिद्धानां मन्त्राणां उच्छ्वासतः बहिरुत्सृष्टत्वं ब्रह्मणः, तपसा केवलं तद् द्रष्टृत्वं, श्रोतृत्वमेव ऋषीणामिति विवेकः ।

“उत नो ब्रह्मन्निविष्ट इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति” इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २।४०) ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते; अथ ... तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः, ... तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति’ (छा० उ० ३।१३।७-८) इत्याद्याः श्रुतय एव प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

अथ पुनः कीदृशं तन्मन्त्रदर्शनं—विद्वद्भ्योऽप्यकवीन्द्रादिविरचितकाव्यादेरपि तन्मन्त्रदर्शनमेव विशिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणभूतं च मन्यन्ते शास्त्रविदः, तच्चेत्यभूतम्— तपसा पवित्रीकृतत्रिकरणानां साक्षात्कृतात्मनामृषीणां सन्नित्वत्तशरीरेन्द्रियादिसर्व-
ते १

विशयवृत्तानां जन्तर्दशा समाधौ निर्विषयात्मस्थितौ केवलं प्रज्ञानात्मस्फूर्तिपूर्णे निर्मलेऽन्तर्हृदये ईशशक्त्यावेशेन अतीन्द्रिये-
ष्वर्थेषु यत्तत्त्वार्थानुस्मरणं, तथा सुपुसौ स्वप्ने वा अश्रुतपूर्वमन्त्रोपदेशादिश्रवणवत्, यदनुश्रवणम् । यच्च वाचापि तदनु-
वचनं तद्वैतदर्शनपदार्हं भवति । तत्रापि गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धवागनुश्रवणे 'मन्त्रदर्शनं', गद्यगाथाद्यात्मके 'ब्राह्मण-
दर्शनं'—मिति विवेकः । तथा तदनुश्रवणानुसारेण बुद्धिपूर्वकं तदनुस्मरणेन विरचिते 'स्मार्तं दर्शनं'—मिति प्रसिद्धिः ।

अत्र मन्त्रब्राह्मणयोरनुश्रवणात् तयोः 'श्रुति' संज्ञा प्रसिद्धा, कल्पसूत्रादीनां तु स्मरणेन रचितत्वात् 'स्मृति' संज्ञेति
विशेषः । एवं तत्र मन्त्रदर्शने द्रष्टृर्ऋषेः वाग्बुध्यादीन्द्रियकृतेरभावात् 'अपौरुषेयत्वं'; ऋषिमुखोदितत्वात् 'तदार्थे-
यत्वे' ; ईशावेशानूदितत्वात् 'ईशकृतित्वं' च समासेनोपपद्यन्ते । शास्त्रार्थमीमांसादौ तु एतेषामपौरुषेयत्वादीनां विभागे-
नापि अस्ति व्यवहारप्रसिद्धिः । तथा च बृहस्पतेरार्षं ऋग्मन्त्रदर्शनम्—

हृदा तंष्टु मनसो जवेपु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ इति (ऋ० १०।७।८)

अन्तर्हृदयेन निर्णीतेषु मनसोऽपि सूक्ष्मेषु अतीन्द्रियेष्वर्थेषु समानज्ञानाः सखायः ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः यत् संयजन्ते तद्वि-
चारार्थं संमिलन्ति, अत्र अस्मिन्विषये त्वं एकं वेद्याभिः वेदितव्यत्वेन अवशिष्टाभिः विद्याभिः त्वं एकं विजहुः त्यक्तवन्तः त्वे
एके सर्वज्ञाः ऋषयः “ओहब्रह्मणः” तपसा ऊहितमन्त्राः विचरन्ति सर्वविषयकज्ञानस्वातन्त्र्येण तिष्ठन्ति । इति “यदेव
किञ्चाननूचानोऽभ्यूह्यार्प्यं तद् भवति” इति यास्कनिरुक्तम् ।

वेदस्यापौरुषेयत्वम्

कथं एहिं ऋषिभिर्विरचितानामपि वेदमन्त्राणां अपौरुषेयत्वं, ईशकृतित्वं च सिध्यति? “गायत्र्याः गायत्री छन्दो विश्वामित्र
ऋषिः” इति गायत्र्यादीनां विश्वामित्रादयः ऋषयः श्रूयन्ते । प्रत्युत “यस्य वाक्यं स ऋषिः” इति परिभाषया वेदस्य
स्पष्टं तत्तद्विषयकत्वमेवेति वक्तव्यमापत्तिः । अत्रास्ति कश्चिद्विशेषः— यथा च बालान्मत्तदैवतपिशाचसुषुप्तादीनां अज्ञानो-
न्मादपेक्षावेशभूतावेशनिद्रावेशादिवशेनोच्चरितानां वचनानां तदर्थानां च, बुद्धिपूर्वकतत्त्वाभावात्, तत्र गुणदोषादिकं
तत्कृतित्वं च न गण्यते, नापि प्रमाणार्हता च । प्रत्युत क्वचित् ‘बालादपि सुभाषितम्’ इति न्यायेन वादशास्त्रबालवाक्येऽपि
श्रद्धानुरागानुसरणं दृश्यते, तथाभूतदेवताद्यावेशोच्चरितानां भूतदेवतादिकृतित्वमेवाङ्गीक्रियते, न तु तत्पुरुषकृतित्वम् ।
क्वचित् निधिरूपेण गुप्तानां मृष्टानां च द्रव्यादीनां बोधकत्वेन भूतावेशाद्युच्चरितस्यापि प्रामाण्यमेव स्वीक्रियते, प्रत्यक्षं
प्रतिपद्यते च तदर्थः । तथैव समाधौ ब्रह्मभावोपपन्नैर्ऋषिभिरीशावेशेनोच्चरितानां छन्दोवचनानामपि ऋषिकृतित्वे एवं
विधेयं भवितुमर्हति । ततश्च अपौरुषेयत्वेन वेदानां ऋषिदर्शनमात्रत्वमेव पर्यवस्यति । एतेन—

“यामृषयो मन्त्रकृतो ... अन्विच्छन् देवास्तपसा श्रमेण ॥ (तै० ब्रा० २।८।८)

“अहं ऋषीकृत” (तै० उ० ऋ० १०।६) इत्यादावपि ऋषीणां मन्त्रकृतिः केवलं दर्शनश्रवणादिरूपैव, न तु काव्यादि-
कृतिरिव पुरुषकृतिरूपेत्त्वमन्तव्यम् ।

वस्तुतस्तु परब्रह्मणोऽपि वेदकृतिः भूतादिजडवस्तूपात्तिरिव वा कवीनां काव्यादिकृतिरिव वा अभूतपूर्वा भवितुं नार्हति,
ब्रह्मणि सादृश्येन निवृत्तिरित्येव वेदस्य उच्छ्वासतः उत्सर्गश्रवणात् । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः ।
(बृ० उ० २।४।१०) “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥” इति च कठकौथुमशाकलादीनां शाखाप्रवर्त-
कानामपि ऋषीणां प्रवचनमात्रेणैव वेदस्य सम्बन्ध इति निर्णीतं मीमांसायाम् “शाखा-प्रवचनात्” इत्यादि सूत्रैः ।
एवमेव ब्रह्मणः सकाशादाविर्भूता पुत्रादृक्षाः प्रत्यक्षाः परब्रह्ममूर्तिरूपाः इन्द्रादिदेवताविष्टानभूता ऋगादयो वेदमन्त्राः, परमे-
व्योमनि परावाग्रूपेण अखण्डशब्दात्मनाऽन्तर्हिताः, अनवरतं अतिसूक्ष्मं शब्दायमानाः प्रतितिष्ठन्ति । ताश्च तदधिष्ठाता
ब्रह्मणस्पतिः स परमः पुरुष एव स्वयमुच्चरतीति वेदे श्रूयते, ये खलु मन्त्राः पूर्वं ऋषिभिः श्रुताः अश्रुताश्च पुनः श्रूयन्ते,
तथा अनुश्रव्याश्च भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वस्त्युक्त्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओर्कांसि चित्रिरे ॥
इति ॥ (क्र० १।४०।५; वा० य० ३।४।५७)

एतेन प्रसिद्धेभ्योऽपि ऋगादिमन्त्रेभ्यो भिन्ना असङ्ख्याताः मन्त्राः स्वयंसिद्धाः विद्यन्ते परमे व्योमान्प्रसिद्धा इति सिध्यति । अतएव “ अनन्ता वै वेदाः ” इति वचनमपि एतदेव समर्थयति । तस्मात् प्राचासृषीणां मन्त्रादूर्गनाश्रयणादिवन् इदानीमपि तपसा तादृशं मन्त्रदर्शनं शक्यं भवितुमिति प्रतीयते । तथा च मन्त्रवर्णः—

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाः एह वक्षति ॥ इति (क्र० १।१।२)

अत्र ‘ ऋषिभिः ’ इति पदं देहलीदीपवन्मध्यस्थं सत् ‘ पूर्वैभिः नूतनैः ’ इत्युभयत्रापि सम्बध्यते, तेन राः अग्निः पूर्वैः नूतनैश्च ऋषिभिः ईड्यः इत्युक्तं भवति । तत्तादृशं ऋषित्वं मन्त्रदर्शनादेव भवतीत्युक्तं, तत्र नूतनर्षित्वं च नूतनमन्त्रदर्शनादेव भवितुं शक्यं नान्यथेति न पुनर्वक्तव्यम् । ‘ उत ’ इत्येतत्पदमपि यथापूर्वमेव नूतनर्षित्वं बोधयति । ‘ अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिः ’ इत्येतन्मन्त्रभाष्ये ‘ श्रीवासिष्ठगणपतिमुनेः ’ भाष्यवचनमपि एतदेवोपोद्बलयति । ‘ पूर्वैभिः पुरातनैः नूतनैः उत नवीनैश्च ऋषिभिः मन्त्रद्रष्टृभिः ईड्यः ईडितुं शक्यः, सोऽग्निर्देवानिहावदतु ’ । ‘ ऋषिभिरित्यनेनैतदाह-गानुर्षित्वावद् भगवन्तं स्तोतुं शक्यादिति । ‘ नूतनैः ’— रित्यनेनैतदाह-नर्षित्वं कालसापेक्षमिति । तस्मात् तादृशतया भाष्यार्थाभाव-मन्त्रदर्शनाभावे अनृषित्वे च कारणं, तादृशं मन्त्रदर्शनमेव ऋषित्वे प्रधानं साधनमिति च सम्बध्यते । ‘ ऋषिर्विप्रः काट्येन ’ इति मन्त्रवर्णात् ।

अथ पुनः कुत एतदकस्मादुद्धृतम्— इदानीमपि यथापूर्वं तादृशं मन्त्रदर्शनं भवितुं शक्यमिति, तदेतदह-पूर्वं अत्रापूर्वं सर्वथाप्यप्रसिद्धं नूतनमेव । कथं च पुनर्ब्रह्मैककर्तृकं ऋष्यैकविषयकं च तत्तादृशं मन्त्रदर्शनं इदानीमपि भवितुं शक्यमित्युच्यते, “ ब्रह्मात्मदर्शनमिवैवेति ” ब्रूमः, तथा “ अहं मनुरभवं सूर्यश्च ” इति वामदेवस्य ब्रह्ममन्त्रदर्शनमुखे-नोपदिष्टं ब्रह्मात्मभावदर्शनं प्रसिद्धम् । तच्च “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व-मभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां, तद्धैतत्पश्यन् नृषिर्वा-मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति ” इति (बृ० उ० १।४।१०) याज्ञवल्क्यस्य उपनिषद्ब्रह्मचनेनोपबृंहितं च वामदेवस्य तद् ब्रह्मात्मभावदर्शनं इदानीमपि यथोक्त-साधनेन तपसा विदुषां यथापूर्वमेव भवितुमर्हति; तथा भवतीत्यभ्युपगम्यते सर्वैरपि शास्त्रज्ञैः, “ शास्त्रदृष्ट्या तृपदशो वामदेववत् ” इति (ब्र० सू० १।१) ब्रह्ममीमांसानिर्णयात् । अन्यथा ब्रह्मदर्शनार्थं सर्वशास्त्रानुचित्तनं सर्वविद्याशिक्षणं तत्परिशीलनं च सर्वथानर्थकमेव स्यात् ।

सुप्रसिद्धाः तदनन्तरमपि सम्भूताः श्रीशङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतयः साक्षात्कृतात्मानो ब्रह्मतत्त्वविदः आचार्याः, तथैव इदानी-मपि विद्यन्ते केचित् चतुर्थाश्रमिणः अतिवर्णाश्रमिणश्च ब्रह्मतत्त्वज्ञाः आत्मसाक्षात्कारेण प्रसिद्धाः । तदिदं शास्त्रसिद्धं वस्तुतत्त्वं इदानींतनैरभ्युपगम्यते । एवं परोक्षस्य परब्रह्मण एव दर्शनं भवतीत्यभ्युपगम्यमाने, ब्रह्मकार्यस्य प्रत्यक्षब्रह्मरूपस्य वेदस्यैव दर्शनं भवितुं न शक्यमिति को हेतुः ?

कारणैकविज्ञाने कार्यरूपसर्वविज्ञानप्रतिज्ञेयं सर्वकारणीभूतपरब्रह्मात्मदर्शने तत्कार्यभूतप्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदमन्त्रदर्शनप्रति-ज्ञापि अर्थात् सिद्धैवेति न पुनर्वक्तव्यम् । भूतवस्तूनामिदं स्वभावसिद्धं तत्त्वं यत् साधनसम्पत्तौ सिद्धायां साध्यसिद्धिरपि स्वयमेव भविष्यतीति । ‘ प्रमाणसिद्धौ प्रमेयसिद्धिरिति यावत् । तथा च नेत्रार्थसन्निकर्षेण तदर्थज्ञानं सम्बध्यते । तस्मात् परब्रह्मणः प्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदस्यापि दर्शने तत्त्वं तत् समानमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

अथ पूर्वैभ्यो वसिष्ठादिमहर्षिभ्योऽनन्तरं एतावत्पर्यन्तं ब्रह्मात्मदर्शनं वेददर्शनं यस्य कस्यचिद् ज्ञानिनोऽपि अभवदिति शास्त्रे लोके च प्रसिद्धिर्नास्ति, येन तथाऽभ्युपगम्येत । तस्मात् आदिसृष्टौ विश्वाविर्भाव इव ब्रह्मणः सकाशात् वेदानामावि-र्भावः, तथा ऋषीणां मुखेन तत्प्रकाशश्च यद्भवत्, तदेव प्रधानं न च तत्पुनर्भवितुं शक्यमिति न्यायमिति चेत्, सत्यमेवैतत्-तथा चेत् केवलं वेदास्तत्रात्रार्थविचारसध्यात् ब्रह्मदर्शनादपि वेददर्शनमेवास्मान्परं परमत्राः साध्यं अनव्यक्तानां विनिश्च-

तरमित्यर्थादुक्तं भवति । तावता 'साधनसिद्धौ साध्यसिद्धि'रिति न्यायः कदाचिदपि न व्यभिचरति । तद्यथा—सर्व-
वेदमूलभूतस्य ज्ञानराशेश्चेतनात्मनः परोक्षस्य परब्रह्मणः वस्तुतत्त्वबोधकत्वात् गुरुरेव प्रत्यक्षं तत्परं ब्रह्म, तस्माद् ब्रह्मणोऽपि
गुरुरेव श्रेष्ठः प्रत्यक्षत्वादिति श्रुतिस्मृतित्यायादिसिद्धं तत्त्वम्—

“अविद्धाऽसौ विदुष्टरं सपेम ” इति ॥ (ऋ० ६।१५।१०)

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इति ।

परोक्षादपि प्रत्यक्षमेव विशिष्टतरमिति न्याय्यम् । परोक्षस्य परब्रह्मणः प्रत्यक्षीकरणार्थमेव सर्वोऽपि प्रयत्नः; तद्देव परोक्ष-
ब्रह्मणः यथार्थतत्त्वबोधकत्वेन तत्साक्षात् कारणात्वात् प्रत्यक्षप्रमाणभूतत्वाच्च प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेदः 'गुरुरिव' परब्रह्मसमानः,
ततोऽपि गरीयानिति पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु गुरोरपि तद्वस्तुत्वं अग्रेरिवात्ममात्करणसामर्थ्ययोगात्, वचनमुखेन ज्ञानदातृत्वाच्च ।
तस्मात् तत्सन्निधावसन्निधौ च क्वचिदत्यन्तं तद्वियोगोऽपि तदनुशासनवचनस्यैव प्राधान्यात् चिरस्थायित्वाच्च प्रामाण्येन
तद्वचनानुसरणमेव सर्वथा शरणम् । तद्देव परब्रह्मनिष्ठार्थं तच्छासनरूपं ऋषिभिरनुशासितं गुरुणाऽपि पित्रादिना गायत्र्यादि-
मुखेनोपदिष्टं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं वेदवचनमेव शरणम् । अतएव ईश्वरस्यापि सर्वगुरुत्वं प्रसिद्धम् ।

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥
इति ॥ (पा० यो० सू० १।२४)

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । (मनु० स्मृ०) “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ॥

“त्वं हि न पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ इति च (प्रश्नोप० ६ प्रश्नः)

एतमादीनि वचनानि ब्रह्मदातृत्वेन गुरोः श्रेष्ठत्वं दर्शयन्ति । अस्मिन्वेददर्शनविषये वासिष्ठस्य गणपतिमुनेः विश्वमीमांसा-
श्लोकाः—

१. वेदश्छन्दोमयौ मन्त्रो दिव्यदृष्टयनुभूतिकः । प्रत्यक्षं तत्प्रमाणं स्वात्तपसा दर्शनाद्वेः ॥
२. वेदो ब्रह्मात्मविज्ञानं नित्यं तस्यानुभूतितः । तपसा तत्प्रकाशार्थमुदीर्णां वागपि श्रुतिः ॥
३. समष्टेः करणेनेव ऋषीणामात्मनीरितम् । हृदाऽनूदितमेवान्तरार्थं तद्दर्शनं श्रुतम् ॥
४. अनन्ता वै स्थिता वेदाः व्योम्यखण्डस्वरात्मकाः । तपसाऽन्तः समाधौ च श्रूयन्ते ते महर्षिभिः ॥
५. स्वभावाः सिद्धवस्तुतां द्रष्टुर्दर्शनयोगयता । सामर्थ्यं तादृशं यत्र तत्र स्यात्स्फुरणं स्वयम् ॥
६. दृष्टशुक्लवयो वेदं पूर्वं वै तपसा यथा । इदानीमपि तच्छक्यं तथैव द्रष्टुमन्तरे ॥
७. ब्रह्मात्मदर्शनं यद्वत् यथापूर्वं प्रमाणतः । इदानीमपि सम्पाद्यमृषीणामिव तत्त्वतः ॥
८. तपसाऽन्तर्दृशा चैव पूर्णसद्रस्तुदर्शनात् । वेदवाचामपि तथा दर्शनं हि भवेत्सताम् ॥
९. परस्यापि ब्रह्मणश्चेदर्शनं शास्त्रतो भवेत् । किं शब्द ब्रह्मरूपस्य वेदस्य नेति वादतः ॥
१०. बहुधाऽपि तपस्तप्त्वा प्राप्नुं तन्मन्त्रदर्शनम् । नाशक्तवमहं पूर्णं संस्कर्तुं हृदयं तथा ॥
११. तथापि तपसैवाप्तुं शक्यं तन्मन्त्रदर्शनम् । इति मे सुदृढो यत्नो निश्चयोऽप्यस्ति शास्त्रतः ॥
१२. इदानीमपि मन्त्राख्यां सत्यसन्धो महायशाः । प्रदिशन्नात्मदृष्टिभ्यो दैवरातः प्रदश्यते ॥
१३. एवं यो यतते योगात् मनोवाकायकर्मणाम् । सोऽप्यन्तस्तपसाऽवश्यं मन्त्रद्रष्टा भवेदृषिः ॥

वेदैकत्वविचारः

अनुष्ठानार्थां हितार्थं सर्वज्ञानप्रकाशनाय ऋगादिवेदरूपं शास्त्रं प्रवृत्तमित्युक्तम्, सोऽयं शास्त्ररूपो वेदः शब्दरूपः अर्थ-
रूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः । तत्र अर्थरूपं शास्त्रं ज्ञानात्मकं अनुभवादिरूपम् । शब्दरूपं तु विदित-अनुभूताद्यर्थानुवादकं
वाग्व्यपमिति विवेकः । तदिदं शब्दशास्त्रमेव स्वार्थावबोधे अनन्यनिरपेक्षं स्वतःसिद्धं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रदीपवदेव ।
तदेतदुभयविधमपि शास्त्रं विद्याशब्देन व्यवहियते, तत्र अर्थरूपा विद्या तावत् (वेदश्च) विद्यतेऽनेन तत्त्वं जिज्ञासु-

भिरिति विद्या (वेदः) इति व्युत्पत्तिसिद्धः ज्ञानरूपः, शब्दरूपा तु वेदयति स्वं वाच्यमर्थमिति सिद्धा वाग्रूपा । एवं शब्द-तदर्थज्ञानयोर्हभयोरपि सदर्थप्रापकत्वेन वेदः विद्या इति संज्ञाद्वयं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । तदिदं संज्ञाद्वयमपि अर्थ-ज्ञानरूपस्य शास्त्रस्य मुख्यया वृत्त्या प्राप्तं, शब्दरूपस्य तु गौणवृत्त्येति विशेषः । तत्र ज्ञानरूपविद्याप्रापकत्वात् शब्दविद्या-रूपस्य वेदस्य प्रधानं विद्यात्वमिति केचित् । शब्दविद्याफलरूपत्वात् ज्ञानरूपस्यैव प्रधानं विद्यात्वमित्यन्ये । वाच्यवाचकयोः साध्यसाधनभूतयोः तादात्म्यात् शब्द-तदर्थज्ञानयोर्हभयोरपि तुल्यं विद्यात्वमित्यपरे ।

वस्तुतस्तु शब्द-तदर्थज्ञानरूपयोः शास्त्रयोर्विद्यात्वे तुल्येऽपि ज्ञानरूपैव परा विद्या फलरूपत्वात्, प्रधाना श्रेष्ठा च, शब्दरूपा तु अपरा विद्या तत्साधनभूतत्वात् इत्येव युक्तम् । तथा च औपनिषदं ब्राह्मणवचनम्—“द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो गजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।” (मुण्ड० १।१।४) इति शब्दविद्यायाः ज्ञानविद्यायाश्च परापरत्वेन पृथङ्निर्देशात् ।

यथा ज्ञानात्मा वाच्योऽर्थरूपः परब्रह्मसंज्ञकः ईश्वरः एकरूपः एक एव नित्यसिद्धः, तथैव वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात् तदुच्छ्वासात्मकः वाचकरूपः सर्वोऽपि शब्दात्मकः सः वेदोऽपि दर्शनश्रवणादिना आविर्भूतः एकरूपः स एक एवेति प्रतीयते । “यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । (ऋ० ८।११।५) इत्यविशेषेण एकरूपत्वेन एकरूपनिर्देशानुगमात् । कथं तर्हि “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।” (कठो० १।२।५) ।

इति वेदस्य सर्वशब्देन सह बहुवचनेन च निर्देशः, तथा ऋग्यजु सामाथर्वनामभेदतः चतुःसंख्याप्रसिद्धिश्च, अवान्तर-भेदापेक्षेयति ब्रूमः, तद्यथा एक एव, वृक्षः मूलं शाखा पर्ण पुष्पं फलं चेति अवान्तरभेदेन बहुधा दृश्यते, तत्र वृक्षात्मना मूलपर्णादयः एकात्मन एव पर्णाद्यात्मना तु भिन्ना इव दृश्यन्ते । फले बीजे च सर्वात्मकत्वप्रसिद्धेः । एव-मेकस्मिन्नेव वेदे अवान्तरभेदेन विशिष्टाः केचन शब्दसमूहा ‘सर्वे वेदाः’ इत्युच्यन्ते, नहि तावता वेदस्य एकत्वं एकरूपत्वं च हीयते, नाप्येकरूपत्वं प्रतिष्ठाप्यते । एवं क्वचिद् गुणधर्मवृत्तिक्रियादिभेदेनापि अवान्तरभेदो दृष्टः, यथा प्राणः एक एव सन्नपि वृत्तिस्थानादिभेदमात्रेण भिन्ननामतः पञ्चधा प्रसिद्धः ।

तत्र “योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणः, यः प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः । योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानः, य ऊर्ध्वः सुषिः स उदानः, य उदङ्सुषिः स न्यमानः” इति श्रुतेः (छां० उ० ३।१३।१) हृदयादिस्थानभेदेनापि “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सधशरीरगः । इति । अत्र एतेषां प्राणादीनां वृत्तिस्थानादिभेदेन भेदव्यवहारः, एवं वेदोऽपि वस्तुतः एकरूपः न । एव सन्नपि केनचिद्विशेषेण अनेकधा व्यवहियते ऋगादिसंज्ञाभिः । तथा च ब्राह्मणम्—‘सर्वे वेदाः सर्वे , वाः एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात्’ इति (ऐ० आ० २।२।२) । अत्र सर्वे वेदाः इति यद् बहुधा निर्देश तदिदं “सर्वे घोषाः” घोषरूपाः अभिव्यक्ताः शब्दसमूहाः सर्वे अनेके इति यावत् । तेषां सर्वेषां शब्दसमूहरूपाणां वेदानां “एकैव व्याहृतिः” दर्शनादिना अभिव्यक्तिरेक-रूपा एकैवेत्यर्थः । “प्राणा एव प्राणः” वृत्तिस्थानादिभेदेन पञ्चधा भिन्ना प्रसिद्धा अपि प्राणाः “प्राणः” प्राणात्मना तु एक एवेति भावः । ‘ऋच इत्येव विद्यात्’ एवं ऋचः ऋगादेः सर्वस्यापि शब्दराशेः दर्शनादिना अभिव्यक्तिरूपेण एकत्वं वृत्ति-विषयादिभेदेन अनेकधा व्यवहारः प्राणवदिति ज्ञेयम् । अत्र “ऋचः” इत्युपलक्षणं ऋक्प्राधान्याभिप्रायम् । तेन “सर्वे वेदाः” इति वेदबहुत्वनिर्देशोऽपि स्थानवृत्तिविषयनामादिबहुत्वाभिप्रायमेव बोधयति । तथा च—“यत्पदमामनन्ति” इति च अविशेषेण सर्वेषामपि वेदानां यत्पदनिर्दिष्टस्य एकस्यैव सद्बस्तुनः एकरूपेणैव बोधकत्वेन निर्देशात् । प्रत्युत “सर्वे वेदाः” इत्येतद्वचनं तथा तद्वत् बहुवचनमपि वेदैकत्वस्यैवोपोद्बलकं, न तु वेदबहुत्वस्य, तदात्मनातार्थकत्वात् । सर्वेषामपि वेदानां साक्षात् परम्परया वा एकार्थपरत्वात् वेदैकत्वमिति भावः । अत्र “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति स्मृतिवचन-मप्युदाहरणीयम् ।

कथं तर्हि वेदे श्रुतानां अग्नीन्द्रसूर्याद्यनेकदेवतास्तुतीनां एकार्थपरत्वम्, येन एकार्थपरत्वेन वेदानामेकत्वमध्यवसीयेत । एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्याभि यमं मातरिभ्यः ॥ (ऋ० १।१।६४।४६)

इति एकस्यैव सद्बस्तुनः अग्न्यादिबहुवाविभूतियोगनिर्देशात् । तस्मादीशनिःश्वासादाविर्भूतः तथा ऋषिभिश्च तपसा दृष्टः श्रुतश्च वाग्रपः सर्वोऽपि छन्दोमयः शब्दराशिः शास्त्रसंज्ञितो वेदः एकरूपः एक एव, साक्षात् परम्परया वा एकार्थ-प्रतिपादनपरत्वादिति सर्वथा सम्पद्यते । अत एव सोऽयं सर्वोऽपि वेदराशिः प्राधान्येन ऋक् शब्देनैवाभिधीयते । तथा च दीर्घतमसः आर्षं ऋक्षान्प्रदर्शनम्—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥ इति (ऋ० १।१६४।३९; अथर्व० श्रौ० २।१०।१८; तै० ब्रा० ३।१०।१।१४; तै० आ० २।१।१।१; नि० १३।१०)

तस्यायमर्थः— 'ऋच.' वाचकात्मना सिद्धस्य ऋगादिसमग्रछन्दोराशेः 'यस्मिन्' कारणभूते वाच्यार्थरूपे 'अक्षरे' अक्षरात्मके 'परमे व्योमन्' परमाकाशाभिन्ने सद्बस्तुनि 'विश्वे देवा' सर्वे देवाः ब्रह्मादिमन्त्रपर्यन्ताः प्राणिनो जीवात्मानः सर्वजगद्रूपाः, तथा तद्वाचकरूपाः शब्दसमूहाश्च 'अधि निषेदुः' प्रतितिष्ठन्ति । 'यः' मनुष्यः 'तत्' ऋगादिसर्वशब्दवाच्यं अक्षरब्रह्मरूपं परं अर्थं 'न वेद' न जानाति, 'ऋचा' केवलेन वाचकेन ऋगादिशब्दराशिना 'किं करिष्यति' न किं चित्प्रयोजनमित्यर्थः । 'य इत्तद्विदुस्त इमे समासते' ये एव तद्वाच्यं परं अर्थं जानन्ति, ते यथार्थज्ञानेन वेदफलं लब्ध्वा अमृतात्मानो भवन्तीति भावः ।

अत्र सर्वेषामपि वेदानां ऋगैकशब्देन निर्देशात्, तथा तेषां अक्षरब्रह्मैकार्थपरत्वोपदेशाच्च स्पष्टतरं वेदैकत्वं एकार्थपरत्वात् इति सिध्यति—

'प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात्' इति च उदाहृतं ब्राह्मणवचनम् ।

सोऽयं शब्दरूपो वाङ्मयात्मको वेदः 'मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः' । तत्र गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धननियतः कान्यरूपो 'मन्त्रभागः' । स च जपहोमस्तुतिकर्मादिषु प्रयोज्यत्वेन विनियुक्तः, क्वचित् वस्तुतत्त्वोपवर्णनादिविशिष्टश्च भवति । गायत्र्यादिनियतबन्धरहितः केवलं वाक्यरूपः गद्यात्मकः क्वचित् गाथात्मकश्च विधिभागः मन्त्राणां जपहोमादिषु विनियोजकः । तस्यैव विधिभागस्य 'ब्राह्मणम्' इति संज्ञा शास्त्रसिद्धा । 'मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः' इति प्राचां वैदिकानां सिद्धान्तः प्रसिद्धः ।

तत्र विधिभागस्य ब्राह्मणसंज्ञा तु ब्रह्मसंज्ञितानां मन्त्राणां विधानार्थप्रकाशनद्वारा मन्त्रोपसर्जनीभूतत्वादेव प्राप्ता । मन्त्राणां ब्रह्मसंज्ञा तु ब्रह्मैकवस्तुसम्भूतत्वात् ब्रह्मैकार्थपरत्वाच्च । तथा च मन्त्रवर्णः—

उक्षा इव सूर्यो ज्योतिषामहो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि । (ऋ० २।२३।२) इति गृत्समदः । हे बृहस्पते 'ज्योतिषा महः' पूजनीयः 'सूर्यः' असौ 'उक्षाः' आत्मनो ज्योतिः किरणानीव त्वं 'विश्वेषां इत्' सर्वेषामेव 'ब्रह्मणो' मन्त्राणां 'जनिता' जनयिता प्रादुर्भावहेतुभूतोऽसि । तस्य परमपुरुषस्य 'ब्रह्मणस्पति' संज्ञापि ब्रह्मसंज्ञकमन्त्राविर्भावकारणत्वादेव—

"प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्" इति च (ऋ० १।४०।५)

ब्रह्मशब्दस्थाने तदर्थं च मन्त्रशब्दश्रवणात् ब्रह्मैव मन्त्रः मन्त्र एव ब्रह्मेति सिध्यति । एवं सहस्रशः श्रुतिषु ब्रह्मशब्देनैव मन्त्रो दर्शितः, तथा मन्त्राणामेव निर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः श्रुतः । न क्वचिदपि ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणभागो निर्दिष्टः, तस्य वेदत्वे श्रुतित्वेऽपि, नापि ब्राह्मणवाक्यनिर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः श्रुतः । तथा च 'ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं' इति व्युत्पत्त्या 'ब्राह्मणं नाम' ब्रह्मसम्बन्धी अर्थात् मन्त्रसम्बन्धी कश्चिद् वेद भाग इति गम्यते । एतेन सर्वत्र वेदेषु मन्त्रभागस्यैव ब्रह्मशब्देन निर्देशात्, विधिभागस्य तु ब्राह्मणशब्देनैव निर्देशाच्च पारिशेष्यात्—

ब्रह्मसंज्ञितस्य मन्त्रभागस्यैव मुख्यं वेदत्वं, विधिभागस्य तु 'ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं' इति मन्त्रसम्बन्धित्वात् मन्त्राणां अर्थप्रकाशकत्वेन, क्वचिद् विनियोजकत्वेन च, तदुपसर्जनीभूतत्वात् ब्राह्मणस्य गौणं वेदत्वमिति सिध्यति । यथा वेदस्य गौणं ब्रह्मत्वं परब्रह्मवाचकवस्तुत्वं तद्ब्रह्मतत्त्वावबोधकत्वात् ब्रह्मात्मरूपपरमपुरुषसंस्तुतेः मुख्यं ब्रह्मत्वं तु परब्रह्मण एव । तथैव ब्रह्मरूपस्य मन्त्रस्यैव मुख्यं वेदत्वं, मन्त्रार्थानुवादकत्वेनैव प्राप्तं विधिभागस्य ब्राह्मणस्यापि वेदत्वं, न तु स्वतः, अत एव गौणमिति उच्यते—

तदिदं मन्त्रार्थानुवादकत्वं च आत्मनः ब्राह्मणभागस्य तद्ब्राह्मणवचनमेव तत्र तत्र स्वयमेवोद्घोषयति । ब्राह्मणवाक्य-
प्रतिपादितेऽर्थे प्रामाण्याय ऋगादिमन्त्राणामेव अवलम्बनत्वेन निर्देशात् । “ तदेतद्वचाभ्युक्तम्, तदप्येतद्वचिणोक्तम्,
तदप्येष श्लोको भवति । ” इत्यादिभिरनुवचनैः । यथा च पुनः राजसम्बन्धिनः सेनापत्यादेः राजपुरुषत्वं राजत्वं च गुण-
भूतं राजानुसारित्वात् । एवं ब्राह्मणभागस्य गौणमेव वेदत्वं ब्रह्मरूपवेदमन्त्रानुसारित्वादिति सिद्धम् ।

अनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणं जैमिनिनैर्भिहितम्- “ मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या । शेषे
ब्राह्मणशब्दः । ” (पू०मी० २।१।३१-३३) इति एवं छन्दःशब्देनापि मन्त्रभागस्यैव प्रधानं वेदत्वम् । “ यश्छन्दःसामृषभो
विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ ” इति (तै० उ० १।४।१) यः खलु
छन्दसां ऋषभः अधिपतिर्वर्षकश्च स्वयं सन् “ विश्वरूपः विश्वविभूतियोगेन पूर्णः, छन्दोभ्य एव पुनः अमृतात्मनः सम्बभूव
विश्वरूपेण आविर्बभूव । छन्दोमुखेनैव प्रकाश्यते इति । स इन्द्रः मां मेधया ज्ञानशक्त्या स्पृणोतु पूरयतु इति । छन्दस्त्वं च
गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनकलसं तच्च मन्त्राणामेव भवति, न तु ब्राह्मणभागस्य ।

एवं यज्ञादिषु विनियोगादपि मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वम् । “ यः समिधा य आहुती यो वेदेन द्वादश मर्ता
अग्नये । ” इति (ऋ० ८।१९।५) यः मर्त्यः समिधा आहुत्या वेदेन च अग्नये द्वादश हविर्ददाति । तद्वचिःप्रदानं च मन्त्रै-
रेव भवति, न तु ब्राह्मणवाक्येन । “ प्रत्यृचं जुहुयात्स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः ” इति समन्त्रकमेव हवनादिविधानात् ।

“ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम् ” इति सूत्रीकरणमपि मन्त्राणां वेदत्वं स्वतःसिद्धमेव, ब्राह्मणभागस्य तु न स्वतः-
सिद्धमिति, मन्त्रेण सह ब्राह्मणस्यापि सङ्ग्रहेण, ब्राह्मणस्यापि तद्वेदत्वं सम्पादयितुमेवेति गम्यते । तेन मन्त्रार्थप्रकाशनेन ब्राह्म-
णभागस्य वेदोपजीव्यत्वेनैव वेदत्वमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

मन्त्राङ्गभूतानां ऋषिछन्दोदैवतानामिव, ब्राह्मणभागस्यापि मन्त्रोपसर्जनीयत्वेन बोधोपदेशादपि मन्त्रभागस्य प्रधानं
वेदत्वं, ब्राह्मणस्य तु गौणमिति गम्यते । तथाहि- “ यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते,
याजयति वा,ऽध्यापयति वा, स्थाणुं वर्च्छति, गर्ते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान्भवति, तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ” इति (छ० ब्राह्मणवचनम्) ।

“ ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयांऽधिगच्छति० । इति सर्वानुक्रमपरिभाषासूत्रम् ।

स च मन्त्रभागात्मको वेदः एकोऽपि अवान्तरभेदेन द्विधा त्रिधा क्वचित् चतुर्धा विभक्तो दृश्यते —

“ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । ”

छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ (ऋ० १०।९०।१०)

इत्यत्र ऋग्यजुःसामानामभिः प्रसिद्धाः साक्षात् श्रुताः त्रयो वेदाः । अत्र “ छन्दाँसि जज्ञिरे तस्मात् ” इति देवलं छन्दः-
शब्देन निर्दिष्टोऽपि, तस्य ऋगादिवेदपंक्तावेव वेदत्रयात् पृथङ्निर्देशात् पारिशेष्यादथर्ववेदपरत्वाङ्गीकारेण केचित् वेदस्य चतुर्धा
कृत्स्नमभ्युपगच्छन्ति । ‘ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंश्चि ।
सा हि श्रीरमृता सताम् । इति ।

मन्त्रे स्पष्टमनुश्रुतं वेदत्रयमेव केचित् प्रधानं मन्यन्ते, तेषां ऋग्यजुःसामाख्यानां त्रयाणां वेदानां “ त्रयी ” इति समष्टि-
संज्ञा प्रसिद्धा । “ यमृषयस्त्रयीविदाविदुः ” इति शब्देन वेदत्रयाम्नात् । “ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽ-
भितत्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्राप्नवत् । ” (छा० उ० २।२३।२) इति च ब्राह्मणम् । “ स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्र-
यस्त्रयी ” इत्यमरः ।

ऋचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथम् । व्याख्यात्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं
क्रियते, त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् । ” इति च (ऐ० ब्रा० ५-३३)

यज्ञादिषु वेदत्रयस्यैव प्राधान्येन विनियोगात् त्रय्या एव प्राधान्यं इति केचित् ।

यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकृषन् ।

सामानि यस्य लोमानि अथर्वाङ्गिरसो मुखम् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ (अथर्व० शौ० १०।७।२०)

इत्यादिषु अथर्वसंज्ञकश्रुतयो वेदोऽपि श्रुतः । तदेतत् अपरा विद्यायां स्पष्टमभिहितम्—

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । (मुं० १।१।४)

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः ॥ इति (बृ० उ० २।४।१०)

तस्य यजुरेव शिरः, ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः शः, आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । (तै० उ० २।३।३)

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते । यजुषां दक्षिणा, साम्नामुदीची । अथर्वाङ्गिरसां प्रलीची । इति (तै० ब्रा० ३।१२।९) । एवमादिषु चतुर्धा वेदविभागोऽभिहितः ।

एवं वेदार्थप्रकाशकत्वेन भारतादिपुराणग्रन्थानामपि पञ्चमवेदत्वं कल्पितं दृश्यते ।

“ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आथर्वणश्रुतयः इतिहासपुराणः पञ्चमः इति (छां० उ० ७।१।४) “भारतः पञ्चमो वेदः ” इति च प्रसिद्धम् ।

१. ऋगादिलक्षणविचारः

अथ समञ्चात्मकस्य एकस्यापि वेदस्य ऋगादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धास्ते भेदाः किं नाममात्रेण प्राप्ताः, उत वस्तुसिद्धाः अथवा प्रवचनादिप्राप्ताः, केवलं ग्रन्थमर्यादादिनियताः, आहोस्वित् लाक्षणिका इति विचारः प्रस्तूयते । अत्र केषांचिदप्युक्तार्थानां वस्तुतः स्वरूपाभेदोऽपि नाममात्रेण भेदव्यवहारो दृष्टः । तद्यथा “ तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजत, ता अन्नमसृजन्त ” इति छान्दोग्ये (छां० ६।२।३-४) श्रुतानि तेजोऽब्रह्मात्मकानि त्रीणि भूतानि “ वायेरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ” इति तैत्तिरीयके (तै० उ० २।१।१) श्रुतेभ्यः अग्न्यपृथिवीभूतेभ्यः नाममात्रेण भिन्नानीव दृश्यन्ते, तथापि वस्तुतः अर्थतः अभिन्नान्येव, एवं त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा वेदानां नाममात्रेण भेदोऽस्तु इति चेत्, नैवं ऋगादीनां स्वरूपभेदात्, न नाममात्रेण भेद इति शक्यते वक्तुम् ।

तथा एतेषां वेदानां भेदो वस्तुतत्त्वसिद्धः इति पक्षोऽप्यसमञ्जस एवेति प्रतिभाति, ऋगादीनां वाग्विकारमात्रेण भेदा प्रतीतेः । “ वाच्चारम्भणं विकारो नामधेयम् ” (छां० ६।१।४) इति ब्रह्मप्रूपत्वाविशेषात् । तथा च “ स वा एष वाचः परमो विकारः यदेतन्महदुक्तं तदेतत्पञ्चविधं मितममितं स्वरः सत्यानुते ” इति सर्वेषां शब्दानां वाग्विकारत्वानुश्रवणात् ।

तथा ‘ ऋगाद्या कुर्म्या तन्मितं, यजुर्निगदो ब्रूथावाक् तदमितं सामाथो यश्च गेष्णः स स्वरः ’ इति ऋग्यजुःसाम्नां मितमितस्वरादिमात्रेण भेदनिर्देशाच्च, तेन विकारमात्रेण न वस्तुभेदो युक्तः, यथा मृद्विकाराणां घटशरावादीनां न सर्वात्मना भेदो भवति वस्तुसिद्धः । एवं ऋगादिनामरूपभेदमात्रेण वेदानां भेद इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अथ प्रवचनभेदात् वेदभेदोऽस्तु, यथा शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणीयादिशाखाभेदः अभ्युपगतः, तत्र हि यो यः खलु यो शाखासामादितः अध्यापयति, सा शाखा तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धिमर्हति । सिद्धान्तितं चैतत् जैमिनिना “ आख्या-प्रवचनात् ” इति, तथैव ऋगादीनामपि प्रवचनभेद एव वेदभेदे हेतुर्भवतु, यथा अथर्वणा प्रोक्तोऽथर्ववेदः इति चेत्— नैतच्छक्यम् ऋगादिवेदप्रवक्तृणां ऋगाद्यभिधानतः केषांचिदपि ऋषीणामप्रसिद्धेः । अपि च ‘ अथर्वाङ्गिरसो मुखम् ’ (अथर्व० शौ० १०।७।२०) इति श्रुतः अथर्वाङ्गिरसां वेदः । इति ऋषिनाम्ना प्रसिद्धोऽथर्ववेदः । ऋगादिष्वेव वेदेषु ये अवान्तरभेदाः प्रसिद्धाः शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणीय-राणायणीप्रभृतयः तास्ताः शाखाः तत्तदपिप्रवचननिमित्तेन प्राप्ताः सत्यः तत्तदभिधानमैव प्रसिद्धाः इति, तत्तच्छाखाध्यापनेन प्रवर्तकाः शाकलादिनामभिः प्रसिद्धाः सन्ति ऋषयः, न तथा ऋगादिनामभिः प्रसिद्धाः केचिदप्यः सन्ति, येन तत्प्रवचनेन ऋगादिवेदभेदोऽभ्युपगम्येत ।

न ग्रन्थभेदेन वेदभेदः

अथ ग्रन्थनिमित्तको वेदभेदोऽस्तु, प्रसिद्धाः खलु ऋगादिवेदग्रन्थाः नियताः यथायथं परस्परं भिन्नाः स्वाध्यायप्रवचन-परम्परासमागताः यथोपदेशमेवानुश्रूयमाणा इति, नैतदपि युक्तम्— एकग्रन्थान्तरीयमन्त्राणां अन्यत्र वेदे ग्रन्थान्तरेऽपि दर्शनात् । तद्यथा प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे विद्यमानाः तथा अविद्यमाना अपि केचिन्मन्त्राः ‘ऋचः’ यजुर्वेदेऽपि उपलभ्यन्ते । तथाहि प्रसिद्धे ऋग्वेदे श्रूयमाणाः ‘अग्निमीळे (ऋ० १।१।१) ; तत्सवितुर्वरेण्यम्’ (ऋ० ३।६।१०; या० य० ३।३५; २।२।९; ३०।२; ३।६।३; सा० १।४।२; तै० सं० १।५।६।४; ४।१।१।१।१; तै० आ० १।१।१।२) इत्यादयः ऋङ्मन्त्राः यजुर्वेदेऽपि विद्यन्ते । न चैतासामृचां यजुर्वेदग्रन्थान्तरे पाठमात्रेण यजुष्ट्वमिति यथा कथञ्चिदपि वक्तुं शक्यम् । एवं प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे अविद्यमाना अपि काश्चिदृचः प्रसिद्धे यजुर्वेदग्रन्थे दृश्यन्ते । तथाहि ‘देवो वः सवितोऽत्पुनातु । अच्छिद्रेण पवित्रेण । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥’ (तै० सं० १।१।५।१)

इत्येषा ऋक् ऋग्वेदे न पठिता सती यजुर्वेदे एव श्रुता । नहि एतस्या ऋचः ऋग्वेदे पाठाभावेन यजुर्वेदग्रन्थान्तः पातित्वमात्रेण च स्वतःसिद्धं ऋत्वं हीयते, नापि यजुष्ट्वं प्राप्यते । अथास्य मन्त्रस्य यजुर्वेदे एव पाठाद्यजुष्ट्वमेवास्तु इति चेत्— नैवं शक्यं कल्पयितुं, तस्यैव ब्राह्मणे ‘सावित्रियर्चा’ इति विधिवाक्येन अस्य मन्त्रस्य ऋक्त्वानुगात् । ‘सावित्रियर्चा’ सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छा गायत्रिया त्रिः षमृद्धत्वाय’ इति (तै० ब्रा० ३।३।४।६) अथ ‘सावित्रियर्चा’ इत्यनेन ऋग्वेदोक्ता सवितृदेवताका या काचिदेव ऋक् स्वीकर्तुं शक्यते, न च ‘सावित्रियर्चा’ इत्यनेन ‘देवो वः’ इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं, येन तस्य ऋक्त्वमभ्युपगम्येत, इति चेत् न, तत्रैव अनुब्राह्मणे ‘देवो वः सवितोऽत्पुनात्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । इति (तै० ब्रा० ३।२।५।२) अपास्तृत्वमेव अस्यैव विनियोगात् । तस्मात् यजुर्वेदग्रन्थेऽपि ऋचां तत्र तत्र पाठात् ग्रन्थनिमित्तको वेदभेद इति वादोऽपि निरस्तः ।

ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रत्वम्

अथ लक्षणत एव प्राप्ताः ऋग्यजुःसामसंज्ञाः, ताश्च ऋगादिवेदमन्त्राणामेव भवन्ति । ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । ऋचः सामानि यजूंषि’ (तै० ब्रा० १।२।१।२६) इत्यस्मिन् मन्त्रे ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रशब्देनैव अनुश्रवणं स्पष्टम् । तत्र ऋचां मितत्वं, यजुषां अमितत्वं, साम्नां स्वरत्वं च प्रधानं लक्षणम् । ‘ऋगाथा कुम्ब्या तन्मितं, यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं, सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वरः इति । अत्र ‘अग्निमीळे’ इत्याथा ऋचः, ‘प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति’ इत्यादिकाः गाथाः, ‘ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः’ इत्याद्याचारशिक्षारूपा कुम्ब्या, ‘इषे त्वोर्जे त्वा’ इत्यादिकं यजुः, ‘अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत’ इत्यादिर्निगदः, ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादिः ब्राह्मणगतोऽर्थवादो वृथा वाक् ।

लक्षणत एव वेदभेदः

तत्र ऋचां मितत्वं च गायत्र्यादिनियतछन्दोनिबन्धनकल्तत्वं, यजुषाममितत्वं तु अनियतपादाक्षरादिछन्दोबन्धनरूपत्वं, साम्नां स्वरत्वं च गीतिविशेषरूपत्वमिति विवेकः । जैमिनिरपि तदेतदेवानुवदति— ‘तेषां ऋग्यजुःसामार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुः शब्दः’ इति (पू० मी० सू० १।१) तेषामयमर्थः यत्र येषु मन्त्रेषु अर्थवशेन अर्थतः गायत्र्यादिछन्दःस्वरूपात् नियतेन निबन्धनेन पादव्यवस्था विद्यते, तेषां मन्त्राणां ऋक्संज्ञा शास्त्रप्रसिद्धा ।

तद्यथा— ‘अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥’ इति (ऋ० १।१।१)

अत्र अष्टाक्षरनियताः त्रयः पादा भवन्ति । सोऽयं मन्त्रः त्रिपदागायत्रीछन्दोनिबन्धनकल्तः सन् ऋगित्युच्यते । ‘अष्टाक्षरा गायत्री, गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा’ (म० ना० ३) इत्यादि श्रुतेः । अत्र अर्थवशेनेत्युपलक्षणम्— गायत्र्यादि-तत्तच्छन्दोवृत्तवशेनेति व्याख्येयम् । नियताक्षरपादोपसंहितागायत्र्यादिछन्दोवृत्तनिबद्ध एव मन्त्रः ऋक् संज्ञक इत्यर्थः । तदेतदेव ऋचां मितत्वरूपं लक्षणम् ।

एतासां ऋग्वेदे प्रसिद्धानां तथा क्वचिदप्रसिद्धानामपि ऋचामेव गीतियोगमात्रेण सामसंज्ञा भवति ।

‘तस्माद्वच्यधूढं साम गीयते’ । इति. (छां० उ० १।६।५; १।७।१) सामब्राह्मणे एवाभिहितत्वात् ‘ऋको नातिरिच्यते सामवेदः’ अतएव प्रायः सर्वत्रापि वेदे ऋक्साम्नोर्मिथुनत्वेन सहैव योगः श्रुतः इति गम्यते । ‘ऋचः सामानि जज्ञिरे, (चित्यु १२।४); ऋग् दक्षिणः पक्षः, सामोत्तरः पक्षः (तै० उ० २।३); वागेवर्क प्राणः साम तद्वा तत्तन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च ऋक् च साम च’ (छां० उ० १।७।१) इत्यादि श्रुतेः। यास्कस्तु- ‘मन्त्रा मननात्, छन्दाः सिच्छादनात्, स्तोमः स्तवनात् यजुर्यजतेः, साम सम्मितमृचा, स्यतेर्वा ऋचा समं मेने इति नैदानाः । (नि० ७।३।१२) इति ऋक् सामनोरविशेषण स्वरूपं दर्शयति । तस्मात् गीतिमात्रेण ऋचामेव सामसंज्ञेति सिद्धम् । ‘शेषे यजुः शब्दः’ ‘यथोक्त-ऋक्सामलक्षणव्यतिरिक्तो मन्त्रभागो ‘यजुः’ शब्दवाच्यो भवति । नियताक्षरपादोपहितागायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनरहितो मन्त्रभागो यजुः संज्ञक इत्यर्थः । तदुक्तम् ‘अनियताक्षरपादानि यजुः ऋषि भवन्ति’ इति । तद्यथा ‘इषे त्वोर्जे त्वा’ इत्यत्र इदं पञ्चाक्षरं एकं यजुः श्रुतं, तथा ‘इषे त्वा, ऊर्जे त्वा’ इति च त्र्यक्षरं यजुर्द्वयं च विनियोगतः कृतम् । तथा च तद्विधानसूत्रम् ‘बहुपणां बहुशाखाऽप्रतिशुकाप्रा भवति तामाच्छिनत्तीषे त्वोर्जे त्वेति’ (बौ० श्रौ० सू० १।१।१) ‘इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्त्यपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जेत्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा’ इति चापस्तम्बः ।

एवं अनियताक्षरपादसंहितं छन्दोबन्धनमेव यजुर्लक्षणं ज्ञेयम् । अत्र यजुर्मन्त्रे अक्षरपादयोरनियत्वात् छन्दोनियमाभावाच्च छन्दोबन्धराहित्यमेव यजुर्लक्षणमिति केचित् । तच्चायुक्तं छन्दोबन्धाभावे ‘शेषे ब्राह्मण-शब्दः’ इति शास्त्रात् यजुषां मन्त्राणामपि ब्राह्मणवाक्यत्वप्रसङ्गः । तस्मादक्षरपादादीनामनियतत्वेऽपि, गायत्र्यादि छन्दोबन्धराहित्येऽपि, यजुषां मन्त्रत्वापादकं, अक्षर-पादादीनां नियतपूर्वापरीभावसम्बद्धं, यत् किञ्चिदलौकिकं, अपौरुषेयाकृत्रिमादिगुणविशिष्टं, साहित्यरूप-मन्त्रावयवानां नियतं छन्दोनिबन्धनमवश्यमभ्युपेयं भवति । नहि ‘इषे त्वोर्जे त्वा’ इत्यत्र ‘ऊर्जे त्वेते त्वा’ इति वा ‘त्वेषे त्वोर्जे’ इति वा मन्त्रः सम्भवति । नाप्यूहमन्त्रवत् परिकल्पयितुं शक्यः । यथा श्रुतमेव विनियोजनीयः । तस्माद्यजुषामपि यत्किञ्चित् छन्दोनिबन्धनं वक्तव्यमेव । तस्य च नियताक्षरपादादिप्रयुक्तगायत्रीछन्दोलक्षणासंभवत्, यजुश्छन्द इत्येवाभिधीयते । तद्विशेषास्तु पिङ्गलछन्दःशास्त्रे निर्दिष्टाः ।

अथर्ववेदस्य न पृथग्लक्षणम्

अथर्ववेदस्य लक्षणं मीमांसाशास्त्रेऽन्यत्र यत्र कुत्रापि वान पृथङ्निर्दिष्टम् । अतः पारिशेष्यात् तत्र गीत्याद्यभावात् ऋग्यजुर्लक्षणविशिष्टमन्त्राणां दर्शनात्, सोऽयमथर्ववेदः ऋग्यजुरूपो भयात्मक इति पर्यवस्यति । तत्र तावत् ऋग्वेदे प्रसिद्धा एव ऋचः क्वचित् किञ्चित्पाठभेदेन पठिताः सहस्रशः सन्ति । ताभ्यो भिन्नाश्च ऋचः सहस्रशो विद्यन्ते ‘शं नो देवीरभिष्टये, (ऋ० १०।९।४; वा.य. ३।१।२; अथर्व० १।६।१), अम्बयोर्यन्त्यध्वभिः, (ऋ० १।२३।१६; अथर्व० १।४।१) अस्य वामस्य पलितस्य होतुः, (ऋ० १।१६।११; अथर्व० ९।९।१) इति एवमाद्या ऋग्वेदस्था एव ऋचः । ‘स्वतिदा विशां पतिः’ (ऋ० १०।१५।२; अथर्व० १।२।११), आ त्वा हार्षमन्तरभूः (ऋ० १०।१७।३।१; अथर्व० ६।८।७।१), तिस्रो मातुः विश्वविदो वाचमविश्वविज्ञाम् (ऋ० १।१६।४।१०; अथर्व० ९।९।१०) इति पाठभेदविशिष्टाः ‘अत्र विशस्पतिः, अन्तरेधि, विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम्’ इति ऋक् पाठः । एवं ऋग्वेदस्थानि कानिचिद् बहूनि सूक्तानि विद्यन्ते ।

‘ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि विभ्रतः । (अथर्व० १।१।१)

‘यस्माद्वचो अपातक्षन् । (अथर्व० १०।७।२०) इन्द्रस्य प्रथमो रथः । (अथर्व० १०।४।१) इत्येवमाद्या ऋग्वेदे अप्रसिद्धा ऋच एव । एवं कानिचिद्यजूष्यपि दृश्यन्ते—

‘घिराह् वा इदमग्र आसीत् ।’ (अथर्व० ८।१।०।१)

‘यो विद्याङ्गह्य प्रत्यक्षम् ।’ (अथर्व० ९।६।१)

‘तस्यौदनस्य बृहस्पतिः शिरः० ।’ (अथर्व० १।३।३।१)

‘व्रात्य आसीदीयमान एव० ।’ (अथर्व० १।५।१।१)

‘जिनमस्माकमुद्भिदम् ।’ (अथर्व० १।६।८।१)

त एते मन्त्राः यजूरूपा एव यथायथं निर्दिष्टैः छन्दोभिर्विशिष्टाः । अस्य तुरीयवेदस्य अथर्ववेदसंज्ञा तु अथर्वणा ऋषिणा सङ्गृहीतत्वात्, भृग्वक्त्रिसां अथर्वक्त्रिसां च आथर्वणानामृषीणां मन्त्रबाहुल्यादपि वा सिद्धा । एवं वेदानां चतुर्वेदसिद्धेऽपि मन्त्राराशेः “ऋग्यजु”-रिति द्विधैव भेदो वस्तुतत्त्वसिद्धः । तस्मात् ऋगादिलक्षणप्रयुक्तमेव “ऋग्यजुःसामानां” स्वरूपमिति सिद्धम् ।

तदुक्तम्- “ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यन्ति पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यन्ति विपश्चितः ।” इति ।

तस्मात् ऋग्यजुःसामशब्दाः ऋगादिलक्षणोपहितान् ऋगादिमन्त्रानेव स्पृशन्ति । न तु ऋगादिवेदेषु प्रसिद्धं संहिताग्रन्थ-मात्रं, नापि ब्राह्मणवाक्यं ब्राह्मणादिग्रन्थं वा इति सर्वथा सम्पद्यते ।

“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । ऋचः सामानि यजूंषि ।” (तै० ब्रा० १।१।१०।३, ५; १।२।१। ६)
इति स्पष्टतरमात्मनानात् ।

किं व्यासेन व्यस्ता वेदाः ?

अत्रायं कश्चिदुपनिषद्विचारप्रसङ्गः-आदौ एकरूपेण स्थितं एकमेव वेदं तत्र भवान् व्यासः पाठप्रवचनादिसौकर्यार्थं चतुर्धा विभज्यतेति भारतादिपुराणग्रन्थे दृश्यते । कीदृशः स विभागः यः खलु व्यासकृत इत्युच्यते ? यदि स्वस्वलक्षणविष्टाः ऋगादयो वेदाः, तर्हि तेषां नूतनं विभागं कर्तुं को वा समर्थः ? अथ लक्षणतः सिद्धानां स्वरूपतो ज्ञानानामपि “व्रीहियव-गोधूमादीनामिव” एकराशेः पृथक्करणं व्यासकृतं ग्रन्थविभागेन प्रवचनसौकर्यार्थमिति चेत्, प्रसिद्धे यजुर्वेदे न वेदलानि यजूंषि विद्यन्ते इति न सर्वस्यापि यजुर्वेदग्रन्थस्य यजुष्वप्यस्तीत्युपन्यस्तमेव । अपि च मधुश्छन्दः प्रभृतिभिर्वहुभिर्ऋषि-भिर्दृष्टानां बहूनां मन्त्राणां सूक्तानां च एकत्र सङ्ग्रहेण संहितादिग्रन्थानां ग्रथयितारः, न तु विभक्तारः, तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकाः प्रवचनकर्तारः ऋग्वेदे शाकलादयः, यजुर्वेदे शुक्ले कण्वमाध्यन्दिनादयः, कृष्णे तु तित्तिरिमैत्रायणादयः, सामवेदे राणाया-प्रभृतयः, अथर्ववेदे शौनकादयश्च ऋषयः प्रसिद्धाः, नहि तत्र व्यासस्य नामापि श्रूयते । तदपि व्यासस्य वेदविभक्तृतृत्वं तावत् संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवेदग्रन्थेषु निरुक्तादिवेदांगेषु कल्पसूत्रादिष्वपि वेदसम्बद्धेषु न प्रसिद्धम् ।

न चैतद्वेदार्थविचारशास्त्रयोः पूर्वोत्तरयोर्मीमांसयोरपि यत्र कुत्रापि प्रस्तुतं नापि निर्णायकम् ।

अपि च “ऋगाद्या कुम्भ्या तन्मितम् ।” (ऐ० आ० ३।६।४)

‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः०’ (बृ० उ० २।४।१०)

‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः०’ (मुं० उ० १।१।५)

इत्यादिप्रसिद्धब्राह्मणोपनिषदादिभ्योऽपि पूर्वं व्यासकृतो वेदविभागः, आहोस्वित् उत्तरत्रेति आशङ्कायां, पूर्वमेवेत्युक्ते वसिष्ठादिमहर्षीणामिव उपनिषदादिभ्योऽपि प्राचीनत्वं व्यासस्य तु असङ्गतमेव, येन वसिष्ठादिदृष्टानां ऋगादीनां विभक्तृत्वं व्यासस्याभ्युपगम्येत । अथ उत्तरत्रेत्युक्ते तत्तल्लक्षणतः सिद्धानां भिन्नरूपाणामपि तेषां ऋगादीनां एकराशेः पृथक्करणेन पुनर्वि-भागस्य सम्भवेऽपि प्रसिद्धेषु सर्वेषु ऋगादिवेदग्रन्थेषु लक्षणतः तथा विभागादर्शनात् असङ्गतत्वमेव । ऋक्साम्नोः लक्षणतः विभागेऽपि यजुर्वेदस्य लक्षणप्रयुक्तविभागाभावः तत्र ऋचामपि सत्त्वादिति भावः । तथैव ‘ऋचः सामानि जज्ञिरे, ऋचः सामानि यजूंषि’ इति वेदमन्त्रेष्वेव श्रुतानां लक्षणतो आविर्भावादेव नतः प्रागपि विभक्तरूपाणां तेषामृगादीनां पुनर्विभागः अनुपपन्न एव ।

व्यासपूर्वो मन्त्रविभागः

अथ प्रवचनसौकर्यार्थं अल्पमेधसां एकैकवेदस्य अध्ययनलाघवाय च ऋगादिग्रन्थविभागमात्रं व्यासकृतमिति वचनमपि कल्पनामात्रमेवेति पर्यवस्यति, तत्तद्ग्रन्थप्रवक्तृणां शाकल-तित्तिरि-माध्यन्दिनादीनामृषीणां प्रसिद्धेः, तत्र व्यासनामाप्रसिद्धे-श्चेति प्रपञ्चितं पुरस्तात् । एवं सति वेदस्य चतुर्धा विभागे “निमित्तमात्रं भव सच्यसाचिन्” इतिवत् क्लृप्तं निमित्तमात्रत्व-मेव । तथा ‘व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वं’ इति व्यासस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धिगौरवाद्युपोद्बलकं चेति परिशिष्यते ।

मन्त्राणामेव संहितात्वं, न ब्राह्मणानाम्

अथ एतेषु ऋग्यजुःसामाथर्वाख्येषु चतुर्ष्वपि वेदेषु मन्त्रात्मको भागः तद्वन्थश्च संहिताशब्देन प्रसिद्धः । तेषां ग्रन्थानां संहितात्वं तथा संहिताशब्दवाच्यस्य तस्य शब्दराशेर्मन्त्रत्वं च मन्त्रावयवभूतानां वर्ण-पद-पादादीनां नियतपौर्वापरीभावादिनिबन्धनकलृप्तत्वम् । तेन मन्त्राणां छन्दोवृत्तादिनिबन्धनतः सांहित्यमेष्टव्यम् । अत एव 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रितं पाणिनिना । तस्मात् नियतच्छन्दोनिबन्धनेनैव मन्त्राणां संहितात्वमभ्युपेतव्यम् । अत एव याजुषे आध्वर्यवे कर्मानुष्ठाने याजुषमंत्रप्रयोगावसरे "देवस्य त्वा सवितुः० अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यां" इत्येव मन्त्रपाठेऽपि "सवित्रे जुष्टं निर्वपामि, इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि" इति तत्तद्देवताभेदेन प्रयोजयितव्यानामूहमन्त्राणां न मन्त्रत्वमस्ति । तत्र प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन यथोक्तछन्दोनिबन्धननियतपरमसन्निकर्षरूपसंहितात्मकमन्त्रत्वाभावात् । तदेतन्मीमांसितं जैमिनिना "गुणशब्दस्तथेति चेत् । न समवायात्" इति (जै० सू० १।१।३८-३९) । तथा एतेषामूहवाक्यानां प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन पौरुषेयत्वं च निर्णीतम् "सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां । तदुक्तदोषम्" इति (जै० सू० १०।२।१-२)

एवं पाठप्रवचनग्रन्थे अनाम्नातानां "सूर्याय जुष्टं निर्वपामि" इत्यादिरूपेण कल्पितानां ऊहवाक्यानां पौरुषेयत्वादेव अमन्त्रत्वमपि निर्णीतम् "अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः" इति (जै० सू० २।१।३४) एवं च सति ऊहवाक्यानां पुरुषमतिकल्पितत्वेन मन्त्रत्वाभावे निश्चिते पारिशेज्यात् ब्राह्मणवाक्यवत् वाक्यत्वमेव । एतेन यथोक्तमन्त्रलक्षणाभावेन ब्राह्मणवाक्यानां न मन्त्रत्वं, ततश्च न संहितात्वं, चेति सिध्यति ।

अथ यजुर्वेदप्रस्तावः

"यजुर्यजतेः" इति यास्कनिरुक्तात् यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः इति गम्यते । तदेतदचैवानुश्रावितम्—

"यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ।" इति (ऋ० १०।७।१।११)

त्वः एकः यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते निष्पादयति, सोऽध्वर्युर्यजुःप्रधानः "यजुषाऽऽध्वर्यवम्" इति ब्राह्मणम् । अत्र यास्कनिरुक्तम्— "यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति ।" (इति० नि० १।७)

एतस्मात् यज्ञनिष्पादकत्वादध्वर्योः यजुःप्राधान्याच्च यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः, यजुर्वेदप्रधानो यज्ञः इति च सम्पद्यते ।

वेदेषु यज्ञप्रतिपादकत्वेन यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्

अथ यज्ञात्मनस्तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वात् यज्ञस्यैव प्राधान्यं सर्वेष्वपि वेदेषु कलृप्तम् । स च यज्ञः ज्ञानोपासनाक्रियादिरूपो वेदोपदिष्टः समस्तोऽपि धर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।" इति (ऋ० १०।९०।१६; वा० य० ३।१।१६)

'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः ध्यानयज्ञास्तथा परे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥' इति च स्मृतिः । (गी० ४।२८)

यज्ञार्थमेव सर्वेषामपि वेदानां प्रवृत्तिः । तथा च लगधः—

"वेदाहि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।" इति (वेदाङ्गज्यो०) यज्ञप्राधान्यादेव मनोमयस्यात्मनो यजुःशिरस्त्वं श्रुतिषु प्रसिद्धम् । "तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तस्य यजुरेव शिरः ।" इति (तै० ब्रह्मोप० ३) सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानम् । इति प्रत्यक्षसिद्धं न्यायतत्त्वम् । अपि च "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः" (ऋ० १।१०।१) "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।" (ऋ० १०।७।१।११) इति च मन्त्रवर्णात्, "ऋचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोर्द्विषम्" (ऐ० ब्रा० ५।३३) ।

इति ब्राह्मणवचनाच्च ऋग्यजुःसाम्नां हौत्र-हवन-गानादिषु यज्ञार्थत्वेन विनियोगात्, सर्वेषामपि वेदानां यज्ञपरत्वेन लाक्षणिकं यजुर्वेदत्वमर्थतः क्लृप्तम् । सर्वैर्वेदैर्ब्रह्मयज्ञसिद्धेश्च- “यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते ।” इति श्रुतेः । (तै० आ० २।१०)

अपि च ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति० । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्’ (कठो० १।२।१५) इति श्रुतिनिगदितस्य सर्ववेदमूलभूतस्य ब्रह्मवाचकस्य प्रणवस्यापि यजुर्ह्यं, तथा ब्रह्मयज्ञादौ सर्वेषां वेदानामादौ तत्प्रणवानुवचनं च विहितमनु श्रूयते, तथाहि- ‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः०- ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुस्त्वयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्’ इति । (तै० आ० २।११)

तथा ‘ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्वावयेत्याश्वावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओंशोमिति शास्त्राणि शांसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसूति । ओमित्याग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्रवानीति । ब्रह्मोपाप्नोति ॥ (तै० शि० उ० १।१।८।१)

इति ऋगादिवेदसाध्येषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकप्रणवपूर्वकमेव सर्ववेदमन्त्रानुवचनेन तद्यज्ञकर्मानुष्ठानविधानात् यजुःप्रधानाः सर्वे वेदाः, यजुःप्रधानाः सर्वे यज्ञा इति सम्पद्यते ।

सर्वेषां वेदानां यजुर्ध्वम्

तथैव वेदत्रयसारभूतानां ‘भूर्भुवः स्वः’ इति प्रासेद्धानां तिसृणां व्याहृतीनामपि छन्दतः क्लृप्तं यजुर्ध्वम् । तासां व्याहृतीनां वेदत्रयसारभूतत्वात् वेदसाध्येषु प्राणायामब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकसप्रणवव्याहृतिपूर्वकमेव गायत्र्याः जपादिकं तथा गायत्रीमुखेन च सर्वेषां वेदानामनुवचनं च विहितम् । ‘ओमिति प्रतिपद्यते० त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः सत्यम् । अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽधर्चंशोऽनवानम्’ इति ब्रह्मयज्ञविधानम् (तै० आ० २।११)

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्वाहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रितयं प्राणसंयमः ॥ (या० स्मृ०) इति च प्राणायामविधिः ॥

‘प्रणवः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम् । गायत्रीं प्रणवश्चान्ते जप्येष्वेवमुदाहृतम् ॥’ (योगीश्वरः) इति सन्ध्योपासनादौ जपविधिः ।

एवं ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’ (ऋ० १।१६४।१९)

‘ओमित्येषा वाक् एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रतीति च’ (ब्राह्मणम्)

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति० ओमित्येतत्’ (कठो० १।२।१५)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टब्रह्मवाचकयजुर्मन्त्रात्मकप्रणवोदितत्वात् सर्वेषामपि वेदानां यजुर्वेदत्वमिति सिध्यति ।

एवमेव सर्वपरित्यागेन सन्न्यासयोगेन केवलमात्मसाक्षात्कारार्थं यतमानानां नैष्ठिकं धर्ममरूढानां यतीनां तस्य परब्रह्मणोऽन्तरात्मनो ज्ञानाय जप-ध्यान-धारणाद्यवलम्बनाय च यजुर्मन्त्रात्मकं परं तत्प्रणवाक्षरमेवोपदिष्टम् ‘ॐ खं ब्रह्म’ (वा० य० ४०।१८) ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निदेवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् । सायुज्यं विनियोगम्’ इति (म० ना० उ० १।३३)

‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं, ओंकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद०’ इति । (मा० उ० १-१२)

‘ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्’ (मुं० उ० २।२।६) ‘एतद्वयेवाक्षरं ब्रह्म । एतदालम्बनं श्रेष्ठम् । इति (कठो० १।२।१६-१७)

‘ऋग्भिरेतं यजुर्भिरेन्तरिक्षं ससामभिरेत्यक्षयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति’ इति । (प्रश्नो० ५।७)

‘ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ’ (छां० उ० १।१।१)

‘ पर (म) हंसव्रती यस्तु प्रणवाभ्यासशीलतः । यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः संयतोन्द्रियः ।

यावज्जीवं जपेन्मन्त्रं प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ’ इति पात्रे ।

तस्मात् यज्ञप्राधान्यात् ज्ञानादिसर्वयज्ञपरत्वाच्च प्रणवव्याहृत्यादीनां ऋगादिसर्ववेदानामपि यजुर्वेदत्वमिति सिद्धम् ।

तथा च विष्णुपुराणवचनम्—

‘ एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ’ इति ।

‘ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । ’ इति (भाग० ९।१।४९)

“ ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः । ” इति । (तै० आ० २।१।१)

यजुर्वेदस्य शुक्लकृष्णभेदौ

अथ त्रयीविद्यान्तर्गतो द्वितीयो यजुर्वेदपाठप्रवचनपरम्पराप्रसिद्धः । स च ‘ यजुर्वेदस्य षडंशीतिभेदा भवन्ति ’ इति । (चरण० प०) ‘ यजुरेकशताध्वकम् । शाखानां तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ’ (कृ० पु० ४९।५१) इति शतधा विस्तृतः श्रूयते । तत्रापि ‘ शुक्लः कृष्णश्चेति ’ अवान्तरभेदेन द्विधैव नियतः । उभयत्रापि बह्वयः शाखाः विद्यन्ते ।

तत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रसिद्धायां तैत्तिरीयशाखायां ‘ औल्याखाण्डिकेयाः ’ इति भेदद्वये खाण्डिकेयानां पञ्चभेदाः सन्ति । ‘ तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति । औल्याखाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, आपस्तरवाः बौधायनाः सत्याषाढाः हैरण्यकेशाः काण्वयायनाश्चेति ’ इति । (च० न्यू० २)

एवं पञ्चधा भेदनिर्देशोऽपि नैव तेषां संहितादिग्रन्थाः पृथक् विद्यन्ते, श्रौतादिसूत्रमात्रभेदात्, वेदग्रन्थस्तु एक एव ।

तैत्तिरीयशाखायां सारस्वतपाठस्यैतिह्यम्

तैत्तिरीयशाखायां पाठप्रवचनादिपरम्परया चिरात् प्रचलितस्य “ सारस्वतपाठोपहितस्य ” संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थ-समुदायात्मकस्य यजुर्वेदस्य “ ऋषिच्छन्दोदेवतादिनियमाभावेन यातयामतादोषयुक्तत्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्करत्वाच्च कृष्णत्वम्, कण्वमाध्यन्दिनादिशाखायास्तु ऋष्यादिनियमसत्त्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्कराभावाच्च शुद्धत्वेन शुक्लत्वमिति विवेकः । प्रसिद्धेऽस्मिन् सारस्वतपाठे काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन काण्डविभागेन सम्प्रति अध्ययनं कर्तुं अशक्यत्वात्, सारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च, इदानीं सारस्वतपाठक्रमेणैव अध्ययनं प्रचलति ।

तदेतत्सारस्वतपाठविषये कथानकं पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । तच्च यजुर्वेदाध्ययनविधिविचारावसरे संस्काररत्नमालायां उद्धृतं, तदेवात्र अनूयते—

“ कोऽयं सारस्वतो नाम, कश्च सारस्वतः पाठः, इत्याकाङ्क्षायां इतिहासः प्रदर्श्यते— “ ब्रह्मसभायां दुर्वासाः साम गाथ-ज्ञास । तं खलु तेजसा क्रूरं दृष्ट्वा सभामध्ये सरस्वत्यस्मयत । ततः क्रुद्धो मुनिः सरस्वतीं शशाप मर्त्येयोनौ प्रजायस्वेति । ततस्तं देवी प्रसादयामास भगवन् विप्रगृहे जायेयमिति । ततः स मुनिस्तथेत्युक्त्वा जगाम । ततो देव्यान्नेयगृहेऽजायत । ततो वेदविदं भर्तारं प्राप्य, विद्यानिधिं पुत्रं सरस्वतीं प्रासूत । ततो विद्यानिधिं कृतोपनयनं पुत्रं पिता सारस्वतं वेदमध्यापयामास, यथा वृद्धक्रमेण । ततस्तं बालत्वादल्पमेधसं पिता ताडयामास पृष्ठे वेणुदलेन । ततः सोऽरोदीत्, सापि तं दृष्ट्वा पुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखिता बभूव ।

“ अभ्रुपूर्णे तं वार्गीशा निवार्य च पुनः पुनः । ततः सा चिन्तयामास यस्याः कस्याः सुतो नहि ॥

प्राप्य मां ताडयते बालो मम प्राणप्रियः सुतः ।

ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्साङ्गान् ब्रह्मविद्यापर्यन्तान् सारस्वताय सरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासे निवर्त्य वायुधारणां चोपादिशत् ।

‘ ततः सम्पूर्णविद्योऽसौ कुरुक्षेत्रे वसन्मुनिः । तपस्तेपे महाभागो देवैरपि सुदुष्करम् ॥

ततः कालेन महता ह्यनावृष्टिरभूत्किल । ’

कुरुक्षेत्रे सारस्वतं दृष्टं पुष्टमन्तर्वायुं धार्यमाणं तस्मिन् ददृशुः—

तमूचुर्मुनयः सर्वे शाकं देहीति नः प्रभो । अलं शाकेन भो विप्रा यदि शाको भवेद्भुवि ।

सारस्वतो मुनिः प्राह तेभ्यो देहीति चण्डिकां । सुत शाकं प्रदास्यामि यदि शाकेन ते ह्यलम् ॥

शाकम्भरीति मुनिना प्रसन्नाऽकारि वै तदा । शाकाहारास्ततः सर्वे मुनयः कृतजीविताः ॥

दुर्मिक्षे विनिवृत्तेऽप्यध्ययनं नास्मरँस्तदा । अन्योऽन्यमभिजग्मुस्त उच्चरँश्च न कंचन ॥

ततो विस्मृतवेदास्तु बभूवुर्मुनयो भृशम् ।

ततोऽतिदुःखितेषु नारदेनोक्तं सारस्वतं कृतसर्ववेदाध्ययनं गत्वाऽध्ययनं कुरुष्वमिति । ततस्ते सारस्वतं प्रार्थयामासुः । अध्यापनं कुरुष्व भगवन्निति । ततः सारस्वतः प्रार्थितः चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यः चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदान् तत्तच्छाखिनः साकल्येनाधीतवन्तः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनं कृत्वा, सर्ववेदविलक्षणां तैत्तिरीयशाखां दृष्ट्वाऽन्योऽन्यमूचुः । अहो ? अतीव विस्मयोऽस्माकं सर्वविलक्षणां शाखामध्यापयति स्म अस्मान् मूढान्कृत्वा निर्मिताम् । ततः सर्वे तैत्तिरीयशाखिनः सम्भूय सारस्वतमूचुः— नायं वेदस्त्रयाऽध्यापितः सर्ववेदविलक्षणत्वादिति ।

ततः सारस्वतः सर्वान् श्रेष्ठान्मुनीन्प्राह वचः—

यद्ययं न भवेद्भेदः प्रतिज्ञां तु करोम्यहम् । अग्निप्रवेशनं कुर्यां भवन्तो वाचमीरिताम् ॥

तमूचुर्मुनयः सर्वे वचनं यत्त्वयोदितम् । यदि वेदक्रमं विप्र प्रतिज्ञां कुर्महे वयम् ॥

ततः सारस्वतेन सहिताः सर्वे मुनयः तत्र तत्र मुनीन्गत्वा निर्णेतुं न शक्नुमः, इति तैत्तिरीयः ब्रह्माणं जग्मुः । यथा— यथं प्रतिज्ञाः निवेदिताः । ब्रह्मापि मुनिं सारस्वतमाह — सत्यं प्रतिज्ञातं तत्रभवता सारस्वतेन, 'सारस्वतो वेदपाठः' सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति । ततः इतरान्मुनीन्प्राह । सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति । तस्मात्सर्वैर्जितम् । नाग्निप्रवेशनं कर्तव्यमिति तिहासः । सोऽयं इति तिहासः 'संस्काररत्नमालायां' निर्दिष्टः ।

तत्प्रभृति सारस्वतपाठक्रमेणैवाध्ययनं प्रवृत्तं सत् इदानीं सर्वत्रापि तदेव प्रचलति । तत्क्रमपरिज्ञानाय सूत्राद्यभावेऽपि प्रचलितपाठक्रम एव तत्र प्रमाणं भवति ।

सारस्वतपाठे व्यत्यासः

तैत्तिरीयशाखायां प्रचलिते सारस्वतपाठे ग्रन्थत्रयं प्रसिद्धम् 'संहिता, ब्राह्मणं, आरण्यकं' इति । एतेषु त्रिष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणयोः साङ्कर्यं दृश्यते । तस्मात् अत्र शुक्लयजुर्वेदे इव ऋग्यजुरात्मकोभयरूपमन्त्रसङ्गावेऽपि विधिरूपब्राह्मणवान्यबाहुल्यसाङ्कर्यदर्शनात् प्रसिद्धसंहिताग्रन्थो न यथोक्तलक्षणप्रयुक्तं संहिताशब्दं शक्तितो निर्बोद्धुमर्हति । तथा ब्राह्मणग्रन्थोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रसाङ्कर्यादेव न ब्राह्मणशब्दार्हः इति गम्यते । तत्रहि तैत्तिरीय संहितायां ब्राह्मणे आरण्यके च केचित् समग्राः प्रभाः केवलं यजुर्मन्त्रात्मकाः—

१ केचित् प्रभाः ऋङ्मन्त्रात्मकाः— 'अदमन्नूर्जं पवसे शिश्रियाणं०' (तै० सं० ४।६।१)

२ केचित् प्रभा ब्राह्मणरूपाः— 'प्राचीनव०शं करोति०' (तै० सं० प्र० ६ सम्पूर्णः प्रपाठकः)

३ एकस्मिन्नेव प्रभे केचिदनुवाका ऋङ्मन्त्रात्मकाः— 'विष्णोः क्रमोऽसि०' (तै० सं० ४।२।१)

४ केचिद्ब्राह्मणात्मकाः— 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः०' इति षडनुवाकाः. (तै० सं० २।५।१-६) तदेतत् दर्शपूर्णमासिकं पौरोडाशिकमनुब्राह्मणम् ।

५ केचित् ऋग्यजुर्रूपोभयमन्त्रात्मकाः— 'युञ्जानः प्रथमं मनः०' (तै० सं० ४।१।१)

६ केचित् यजुर्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकाः— 'प्रजापतिरकामयत०' (तै० सं० ३।१।१)

७ केचित् ऋङ्मन्त्र-यजुर्मन्त्र-ब्राह्मणसहिताः त्रयात्मकाः । 'यो वै देवान्देवयशसेनार्पयति० ।' (तै० सं० ३।१।९) ब्राह्मणरूपः "अग्निः प्रातःसवने पात्वसान्०" (तै० सं० ३।१।९ त्रिः मन्त्राः) "एष ते रुद्र भागो यन्निरयाच-थास्तं जुषस्व" (तै० सं० ३।१।९)

८ तथा एकस्मिन्नेवानुवाचेऽपि कश्चिद्भागो यजुर्मन्त्रात्मकः, कश्चित् ऋक्मन्त्रात्मकः, कश्चिद्भागो ब्राह्मणात्मकश्च दृश्यते-
'अगाढं युत्सु' (तै० ब्रा० २।७।४)

एवं ब्राह्मणे आरण्यके च संहितायामिवैव मन्त्रब्राह्मणसाङ्ग्यं बहुलं दृश्यते । तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां प्रसिद्धसंहिता-
ग्रन्थस्य संहितात्वं, तथा ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं च न वस्तुतत्त्वसिद्धं, नापि लक्षणप्रयुक्तग्रन्थविभागतन्त्रोपहितमिति
वेदितव्यम् ।

अथ यद्युच्येत- 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः' इति श्रुतेः सृष्टेः प्रागेव ईशनिः-
श्वासोपसृष्टो यजुर्वेदोऽयं पूर्वाचार्याणां स्वाध्यायप्रवचनपरम्पराप्राप्तः इति यथाश्रुतमेवास्य स्वाध्याये प्रवचने च न क्षतिरिति ।
तथास्तु तर्हि- उभावपि ग्रन्थौ न संहितापदेन नापि ब्राह्मणपदेन व्यवहरणीयौ, उभयत्रापि ब्राह्मणयोरुभयोरपि साङ्ग-
र्यात् । तस्मात्तदेतद्ग्रन्थद्वयमपि नामान्तरेणऽभिधीयतां नाम, किं कृतं संहिताब्राह्मणादिनाममात्रोपचरितेन वेदान्तरानुकरणेन ?

मन्त्राणां त्रिगुणो ब्राह्मणस्य चैकगुणः पाठः

अथ पुनः- 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥' इति (शौ० च० व्यू० परि० २)

मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं दर्शितम् । सोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठक्रमः तैत्ति-
रीयशाखायामेव दृष्टः, युक्तश्चायं पक्षः शास्त्रोपदिष्टत्वात् । तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां यथाश्रुतमेव संहिताब्राह्मणादिग्रन्थ-
विभागः, तथा तदध्ययनादिकं च युक्तमेवेति आशयः ।

अत्रोच्यते- न वयमिह यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा मन्त्रब्राह्मणयोः सह पाठं, तदध्ययनं वा प्रतिषेधामः, अपि तु मन्त्र-
ब्राह्मणोभयात्मकस्य केवलं संहितात्वं, केवलं ब्राह्मणत्वं च, रुचितो नाभिलषामः । प्रत्युत उदाहृतशौनकवचनानुरोधेन मन्त्र-
ब्राह्मणयोः सहैवाध्ययनमभिमन्यामहे । तत्र तु यो यो मन्त्रभागः तत्रैव तत्तद्विधिरूपो ब्राह्मणभागोऽपि अध्येतव्यः, मन्त्र-
विनियोगादिपरिज्ञानार्थमिति शास्त्रतत्त्वम् । तैत्तिरीयशाखायां तु नैव तथास्ति । तत्र हि संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्र-
भागस्य ब्राह्मणं संहितायां, कस्यचिन्मन्त्रभागस्य ब्राह्मणे कचिदारण्यके च विद्यते । तथा संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्र-
भागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः संहितायां, कश्चिद् भागः ब्राह्मणेऽपि अस्ति । तद्यथा 'इषे त्वोर्जे त्वा' (तै० सं० १।१।१)
इति त्रयोदशानुवाकात्मकस्य मन्त्रभागस्य ब्राह्मणं 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति (तै० ब्रा० ३।२)
ब्राह्मणग्रन्थे प्रश्नद्वयं विद्यते । तथा तस्यैव कश्चिद् ब्राह्मणभागः 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' इति (तै० सं० २।१।१)
संहितायां विद्यते । एवं ब्राह्मणान्तर्गतस्य मन्त्रभागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः ब्राह्मणग्रन्थे, कश्चिद् भागः संहितायां च
विद्यते एवमारण्यकेऽपि । तद्यथा 'सत्सं प्रपद्ये' इति (तै० ब्रा० ३।५) इत्यस्य ब्राह्मणमन्त्रभागस्य ब्राह्मणं 'देवा वै
नर्विं न यजुषि' इति (तै० सं० २।१।७) संहितायां विद्यते । एवं 'चित्तिः स्तुक्' इति (तै० आ० ३) मन्त्रस्य
ब्राह्मणं 'प्रजापतिरकामयत' इति (तै० ब्रा० २।२) ब्राह्मणग्रन्थे विद्यते । एवं ग्रन्थत्रयेऽपि शतशः स्थलेषु परस्परं
साङ्गर्यात् यत्र कुत्रापि पठितयोः तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठः तथा तदध्ययनमपि यथाकथञ्चिदपि न सम्भवति । क्वचित्तु
'सम्पश्यामि प्रजा अहं' (तै० सं० १।५।६) । 'सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह' (तै० सं० १।५।८) 'इमामगृभ्णन्
रशनाश्रुतस्य' 'इमां० अश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यादिषु मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठसम्भवेऽपि न तावता सर्वत्रापि शक्यं, तथा
साधयितुम् । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठपक्षेऽपि नायं सारस्वतपाठक्रमः शास्त्रीयतामर्हति, नाप्यनुकूलः ।

किं तर्हि ? एकैकः प्रश्नः तथा एकैकोऽनुवाकोऽपि तत्र तत्रैव ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः, अथ किम् ? तथा चेत् एकैको
मन्त्रोऽपि तत्तद्विधिरूपेण ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः स्यात् । स्यादेव 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह' ।
इति मतेन । असम्भाविनीयं पद्धतिः खलु । तथा चेत् 'मन्त्रब्राह्मणयोः सह' इत्यस्य सह शब्दस्य साहित्यं नाम
एकरूप्यमित्येवार्थोऽस्तु, न तु साविध्यमिति । तदा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदभागयोः 'सह' साहित्येन स्वरादियुक्तेन एकरूपेण

‘ त्रिगुणं ’ गद्यपद्यात्मकसंहितारूपेण, विभक्तपदपाठरूपेण, क्रमपाठरूपेण चेत्येवं त्रिविधं अध्ययनं यत्र विद्यते स यजुर्वेदः इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थस्य यथोक्तेन प्रकारेण संहितायाः पदक्रमरूपं त्रिगुणं पाठप्रवचनं प्रसिद्धम्, तत्र मन्त्र-भागस्येव ब्राह्मणभागस्यापि स्वरः पदपाठः क्रमपाठश्च प्रचलितः, नैवं वेदान्तरे विद्यते, इदमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं विशिष्ट-तरमिति भावः ।

एवं चेत्— संहिताया इय ब्राह्मणग्रन्थस्यापि तथा आरण्यकस्य च पदक्रमादितिगुणपाठो भवितव्यः । न हि संहिता-ग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः, ब्राह्मणारण्यकयोरपि सोमादियज्ञोपयोगिकमन्त्रबाहुल्यसत्त्वात् ।

अथ अन्यत्र वेदान्तरे संहिताग्रन्थस्यैव पदक्रमादिपाठप्रसिद्धेः ब्राह्मणग्रन्थस्य पदविभागाभावात् अत्र सारस्वतपाठेऽपि तथैवाध्ययनं परम्पराप्राप्तम् । तथा चेत् वस्तुतः वेदान्तरे मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणतः संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेऽपि उभयोर्ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं शक्यं संपादयितुं, तथापि यजुर्वेदे एव तादृशपाठविधानात् युक्तमेव तथैवानुष्ठानं उभयोरपि ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं इति प्रतीयते । प्रत्युत, प्रचलितपाठक्रमे एव संहितान्तर्गतमात्रस्य कतिपयमन्त्रभागस्य संहितापदक्रम-रूपेण त्रिगुणं पाठः, ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतस्य तु मन्त्रभागस्यापि केवलं संहितारूपेण एकगुणं पाठः, तथा संहितान्तर्गतस्य कति-पयब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठः, तथा ब्राह्मणारण्यकग्रन्थान्तर्गतस्य विधिभागस्य एकगुणं पाठः इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । “ त्रिगुणं पठ्यते यत्र ” इति वचनोक्तयजुर्वेदलक्षणविरोधश्च प्रसक्तः । तथापि सारस्वतपाठेन प्रचलित एव क्रमः साधी-यान् सारस्वतमुन्युपदिष्टत्वात्, तथैवाध्ययने एव श्रेयस्वप्रतिपादनात्, अन्यथाऽध्ययने निष्फलत्वदर्शनात्, तथैव ब्राह्मणा-निर्णीतत्वाच्च, सोऽयं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः अनादिसिद्धार्षेयाध्ययनपरम्परागतः यथाक्रममेवाध्येतव्यः इत्येव युक्तम् । न हि तादृशोप अपौरुषेयेषु वेदग्रन्थेषु इदानींतनानामस्मादशां किञ्चिज्ज्ञानां यत्किञ्चिदपि धैरीत्यादिकल्पनावसरः । उदाहृतश्च पूर्वमेव सारस्वतमुनेरितिहासः, तथा सारस्वतपाठे ब्रह्मनिर्णयश्च ।

एवं भगवतो ब्रह्मणः आदेशात् सोऽयं तैत्तिरीययजुर्वेदः सारस्वतमुन्युपदिष्टेन सारस्वतपाठेन यथाप्रसिद्धं यथाक्रममेवा-ध्येतव्यः इति निर्णीतं पूर्वमहर्षिभिः । तस्मात् तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थानां पृथक् पाठक्रमान्तरं नान्वेषणीयं नाप्यादरणीयमिति वैदिकानां सिद्धान्तः, स च आर्षेयत्वादिश्रद्धोपहितः, अत एव स न प्रसिद्धेऽध्ययः, निषिद्धेऽपि तु तस्मिन् वेदश्रद्धालवो व्याकुलिता भवेयुः, तदभिमानिनस्तु कुप्येयुरिति ।

तथास्तु तर्हि—

“ न बुद्धिभेदं जनयेद्ब्रह्मणां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ” (भ० गी० ३।२६)

“ अस्वर्ग्यं लोकाविद्धिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ” (या० सू०)

इति देशिकोपदेशात् समन्वय एवाश्रयणीय इति युज्यते । तेन तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः सारस्वतपाठक्रमेणैवाधीयतां नाम, तथात्वेनाध्ययनेऽपि लक्षणतः तत्रत्यो मन्त्रब्राह्मणादिभेदः ऋक्त्वयजुष्वादिभेद आर्षेयादिभेदश्च याथार्थ्येन वेदितव्य एव, न च तत्सारस्वतपाठो निषेद्धमर्हति ।

‘ अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते ’ इत्यभियुक्तवचनात् । तदर्थमेवायं वेदवेदिकाप्रस्तावश्च ।

एवं लक्षणतो विदिते मन्त्रब्राह्मणऋक्त्वयजुष्वादिभेदे वेदितव्ये च, सारस्वतपाठेऽपि विद्यमानस्य सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य संहितात्वं लक्षणप्रयुक्तं, विधिभागस्य तु ब्राह्मणत्वं चेत्यर्थादभ्युपगतं भवति । ततश्च तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे ग्रन्थभेदेन प्रसि-द्धयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः यथोक्तलक्षणोपहिता शास्त्रदर्शिता संहितात्वसिद्धिः ब्राह्मणत्वसिद्धिश्च ऋते विभागात् अन्यथा सर्वथाप्यसम्भाविनीत्येव वक्तव्यमापतति ।

वस्तुतस्तु सारस्वतपाठक्रमेण प्रसिद्धे संहिताग्रन्थे, तथा ब्राह्मणे, आरण्यके च, तत्र तत्र मन्त्राणां मध्ये ब्राह्मणपाठोऽपि तत्तन्मन्त्राणां यागादिकर्मानुष्ठानविनियोगादिपरिज्ञानानुकूलार्थमेव, न तु पुनः ब्राह्मणवाक्यानामपि संहितात्वाद्यापादनार्थः, नापि संहिताद्यभिधानकरणार्थः । दर्शितश्च तत्रापि मन्त्रब्राह्मणयोः यथायथं साहित्येन पाठक्रमाभावः, तेन त्रिष्वपि ग्रन्थेषु पठितयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरसन्निधानात् कथं तयोः सहाध्ययनं सम्भवेदिति चिरं चिन्तनीयमेव ।

अथ वेदान्तरेषु संहितायाः पदपाठसत्त्वात्, ब्राह्मणभागस्य पदपाठाभावाच्च, सारस्वतपाठेऽपि तद्वदेव संहिताब्राह्मणारण्यक-
ग्रन्थभेदेन पाठयत्नात् यथा यावान् प्रसिद्धः संहिताग्रन्थः स तावानेव याजुषो मन्त्रभागः पदविभागात् त्रिगुणपाठसत्त्वाच्च;
यथा यावांश्च प्रसिद्धो ब्राह्मणग्रन्थः आरण्यकग्रन्थश्च स तावान् सर्वोऽपि विधिरूपः याजुषो ब्राह्मणभागः पदविभागाभावात्
त्रिगुणपाठपद्धतेरभावाच्च इति कल्पयतामिति चेत्, न तु तावन्मात्रेण कल्पनाविशेषेण तस्सेत्यति ।

न हि तावन् सहस्रशः पुरुषयूथसङ्कीर्णः स्त्रीव्यक्तिविशेषः पुरुषोऽयमिति कल्पनामात्रेण तथा ब्राह्माकारविकारादिविशिष्ट-
वेषसंस्कारेणापि वा रवभावनः शक्तितश्च पुरुषत्वं प्राप्नोति, न च तत्कथञ्चिदप्यापादयितुं शक्यम् । एवमेव स्त्रीयूथसङ्कीर्णः स्त्री-
वेषधरोऽपि पुरुषः स्त्रीत्वं न भजते, तदेतत् प्रत्यक्षसिद्धं नाटकादौ, तथैव सारस्वतपाठे सहस्रशः ऋग्यजुरादिमन्त्रगणसंकीर्णो
विधिरूपः ब्राह्मणवाक्यात्मक शब्दराशिरपि तावता मन्त्रगणमध्यपातित्वमात्रेण, मन्त्रत्वकल्पनामात्रेण वा, मन्त्रवत् स्वरादि-
संस्कारेण वा, पदविभागात् त्रिगुणपाठेनापि वा, स्वयं रूपतः शक्तितश्च नैव मन्त्रो भवितुमर्हति । एवं ब्राह्मणवाक्यसङ्कीर्णो-
ऽपि पदविभागाभावे त्रिगुणपाठाभावेऽपि मन्त्रः न ब्राह्मणं भवति ।

एवं शब्दतः अर्थतश्च मन्त्रब्राह्मणयोः स्वरूपतः स्त्रीत्वपुरुषत्वत् सर्वथा भेदो वस्तुसिद्धः । तस्मात् मन्त्रभागो विधिभाग-
श्चेति द्विधा विभक्तः सर्वोऽपि वेदः । तत्र मन्त्रभागः 'संहिता,' विधिभागो 'ब्राह्मणं' चेति प्रतिपादितं पुरस्तात् ।

सोऽयं यथोक्तलक्षणविशिष्टो विधिमन्त्रात्मको ब्राह्मणसंहितासंज्ञको वेदग्रन्थो भेदेन सिद्धः सर्वत्र वेदेषु समानः एकरूपेण
प्रतिष्ठितः सुप्रसिद्धः । तत्र विधिमन्त्रात्मको ब्राह्मणसंहिताभागयोः ग्रन्थतोऽपि भेदेन संस्थितौ महद्विदं प्रमाणं यत्सर्वे-
ष्वपि वेदेषु समाना रीतिरिति प्रत्येतव्यम् ।

तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सहैव त्रिगुणपाठ एव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणमित्यभ्युपगम्यमाने तैत्तिरीयसंहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-
संज्ञकग्रन्थत्रयकलत्रस्य समग्रस्यापि यजुर्वेदस्य त्रिगुणपाठ आदरणीयो भवेत् । तैत्तिरीय सारस्वतपाठे तु प्रसिद्धयोः संहिता-
ब्राह्मणग्रन्थयोः आरण्यकस्य च यथोक्तविधिमन्त्रत्वलक्षणराहित्येन त्रिष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणसाङ्ग्यात्, संहिताग्रन्थान्तर्गत-
स्यैव मन्त्रब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठप्रवचनादिसत्त्वाच्च, संहितायाः संहितात्वं, ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं, चासङ्गतमिति वैषम्येन
सर्ववेदवैलक्षण्यं, तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदस्येति वेदितव्यम् ।

मैत्रयणीयसंहितायां तु इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः संस्कृतः, तत्र दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मानुरोधेन पौरोडाशिकादिप्रकर-
णानां भेदेन तत्तन्मन्त्रैः सहैव तत्र तत्र प्रायः सर्वः तत्तद्ब्राह्मणभागोऽपि पठितः, तथा तस्य त्रिगुणपाठोऽपि प्रचलितः तस्मात्
तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनं सार्थकमेव । तथापि मन्त्रब्राह्मणयोः सङ्करः तथा आर्षेयाद्यनियमश्च तदवस्थ एव,
न हि तावता साहित्यपाठमात्रेण यातयामतादोषो निवर्तते । तैत्तिरीयसारस्वतपाठे प्रचलितः पाठक्रमः केन प्रमाणेन, केन वा
विधिना, केन वा यज्ञादिक्रमनियमेन, कथं कल्पितः, इति न ज्ञायते । नाप्येतत्पाठक्रमे प्रमाणान्तरं दृश्यते, येन तत् ज्ञातुं शक्यं
भवेत् । नापि तत्र सूत्रादिकं किञ्चिदस्ति प्रतिबोधकम् । तद्विषये बोधायनादिप्रणीता काण्डानुक्रमणिकैव शरणम् । अपि
सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते इति च स्पष्टं वचनम् ।

तैत्तिरीयशाखाकथानकम्

सोऽयं सारस्वतपाठोपहितः कृष्णयजुर्वेदः केनचिन्निमित्तेन याज्ञवल्क्येन वमितः, तथातद्वमितं तमिमं वेदं वैशम्पायन-
निःश्याः तैत्तिरीयो भूत्वा स्वीकृतवन्तः, तस्मात् सा शाखा तैत्तिरीयेति प्रथिता । तथा च विष्णुपुराणे तद्विहितहासः श्रूयते-

‘एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।

यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥

शिव्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यश्च तस्याभूद् ब्रह्मरातः सुतो द्विजः ॥ २ ॥

त्रिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्यश्च महामेरो समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥

तस्य वै सप्तारात्रं तद्ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेनं मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विजम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवौस्तदा । स्वस्त्रियं बालकं सोऽपि पदावृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥

शिष्यानाह च भोः शिष्याः ब्रह्महत्यां परावृते । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ ६ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशितैरुपतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥
ततः कुड्डो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां यत्स्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानकः ॥ ८ ॥
निस्तेजसा वदस्येतान्यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति समाज्ञाभङ्गकारिणा ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥

पराशर उवाच-

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूंष्यथ । छर्दयित्वा ददौ तस्मै थयौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥
यजूंष्यथ विस्पृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः । जगृहुस्तत्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
ब्रह्महत्या व्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितं तु येः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेण प्राणायामपरायणः । नृष्टान् प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषत्ततः ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच-

नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥
इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजीरूपधरः प्राह वियतामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥
याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि भन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

पराशर उवाच-

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामलंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥
यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वाः स भवेद्यतः ॥ १९ ॥
शाखाभेदस्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभाग याज्ञवल्क्यप्रकीर्तिताः ॥ २० ॥ इति

भागवते —

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यत्स्वेहब्रह्महत्याहःक्षणाय गुरोर्धत्तम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्यः आहांहो भगवन्कियन् । चरितेनाल्पसारानां चरिष्येऽहं मुमुक्षुरम् ॥ २ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोऽपि ह्यलं त्वया । विप्रायमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाधिति ॥ ३ ॥
देवशतसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो दृष्टुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ४ ॥
भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दोऽस्यधि गवेपयन् । गुरोरविद्यमानानि स्पृतस्तेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ॐ नमो भगवते आदिग्येन्यारभ्य अयातयामयजुःकाम उपसरासीति ।

सूत उवाच-

एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादतः ॥ ७ ॥
यजुर्भिरकरोच्छाखाः दश पञ्च तथा विभुः । जगृहुर्वाजसन्धस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ८ ॥ इति

तत्र भवान् याज्ञवल्क्यः तदिदं सर्वं वेदतत्त्वं सूक्ष्मया दृशा समीक्ष्य प्रसिद्धे तैत्तिरीयसारस्वतपाठे मन्त्रब्राह्मणसाङ्ख्यं तथा
आर्षेयाद्यनियमं चानुलक्ष्य वमनतः तत्परित्यागेन तपसा आदित्यप्रसादाद्ब्रह्मध्यायि ब्रह्मणादिसाङ्ख्यैरहितं आर्षेयादिपरिक्लृप्तं
अत एव यातयामतादिदोषनिर्मुक्तं शुद्धं यजुर्वेदं लब्धवानिति एतावता महता प्रबन्धेन निर्गलितोऽर्थः ।

तत्र हि शुक्लयजुर्वेदे मन्त्रलक्षणोपेतः केवलं ऋग्यजुर्मन्त्रात्मकः चत्वारिंशदध्यायपरिमितः संहिताग्रन्थः, तथा ब्राह्मणलक्ष-
णोपेतः केवलं गद्यरूपः शतपथनामको ब्राह्मणग्रन्थश्चेति ग्रन्थद्वयमेवास्ति प्रसिद्धम् ।

तयोः मन्त्रब्राह्मणात्मकयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः परस्परं साङ्ख्याभावान् आर्षेयादिनियमसत्त्वाच्च शुक्लत्वम् । अतएवा-

यातयामता च । एवमिह एतैर्निमित्तैः वाजसनेयिशाखायाः शुक्लत्वे सिद्धे, पारिशेष्यान् तस्मिन्नाभावादेव तैत्तिरीयसारस्वत-
पाठस्य गृह्यत्वमिति अर्थात् सिद्धं भवति ।

वेदस्य यातयामता

अथ वेदं कीदृशी च यातयामता नाम, येन खलु वेदस्यापि दोषत्वमिच्छन्ति । प्रसिद्धं खलु गतरसानां जीर्णशुक्लादीनां
अज्ञादीनां यातयामतादोषदूषितत्वात् । ‘ यातयामगतरसं ’ इति । ‘ जीर्णं च परिशुक्तं च यातयाममिदं द्वयं ’ इति अमरः
(३।१४।९) । वेदस्य तु स्वयंसिद्धस्यात्यन्तं पवित्रस्य कथं दोषप्रसक्तिः ? लोके तु अप्रसिद्धा तथातयामतेति किञ्चित्
शङ्कास्पदम् । उच्यते— भवति हि वेदस्यापि यातयामतादोषः आर्वेयच्छन्दोदेवतायज्ञाननिमित्तः । तथा च छन्दोब्राह्मणे
सामान्यतम् —

“ यो ह वा अविदितार्वेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते, याजयति वा, ऽध्यापयति वा, यातयामा-
न्यस्य छन्दांसि भवन्ति स्थाणुं वच्छेति, गते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
मन्त्रे विद्यात् ” इति ।

मन्त्राणां ऋषि-छन्दो-देवत-ब्राह्मणादिज्ञानाभावे अज्ञादेरिव वेदस्यापि यातयामतादोषः सम्भवतीत्यर्थः । एतेन तैत्तिरीय-
सारस्वतपाठे, ऋषिछन्दोदेवतनियमाभावात् अव्यवस्थितत्वात् तत्समीकरणसम्भवाच्च, युक्तं यातयामतादोषसत्त्वं, इति सोऽं
ऋष्याग्रिप्यम् एव यातयामतायां प्रधानो हेतुरिति प्रत्येत्यम् ।

अत एव तैत्तिरीयभारस्वतपाठक्रमे तद्दोषनिरसनाशक्यतया ज्ञानमात्रेण तत्सम्भावनायै काण्डव्यादिविभागेन ब्राह्मणादि-
वचनसिद्धः आर्वेयपाठक्रमः समुद्धतः बौधायनप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैः । तथा च काण्डानुक्रमणिका । “ अपि सारस्वते
पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते । ” इति प्रतिशय प्राजापत्यादि पञ्चकाण्डानि उपदिष्टानि । अत एवास्य तैत्तिरीयसारस्वतपाठ-
स्य यातयामतादोषदूषितत्वात् तत्परित्यागेन याज्ञवल्क्यः अयातयामं शुक्लं वेदं तपसा प्राप्तवानिति प्रतीयते ।

अत्र यथा विरहजातीयानेकरसादिसांकर्येण कलुषितं, अत एवारुच्या अपाचनादिना कारणान्तरेण वा वमितं, वमनतः
उदरादिर्गतं अन्नादिकं तित्तिरिः पक्षिविशेषः स्वजीवनार्थं शुद्धपदार्थान्तरसम्पादने सामर्थ्याभावेन अलसः, अतः तस्मिन्
वमिताले लोलुपः सन् तज्जञ्जिति । तथैव वैशम्पायनशिष्या अपि याज्ञवल्क्येन यातयामतादोषदूषितत्वाद्भूमितं तत्र अरुच्या
वमितं नमनयत् परित्यक्तं तैत्तिरीयशत्रुर्वेदं, स्वातन्त्र्येण तपसा शुद्धवेदान्तरप्राप्तिसामर्थ्याभावेन तल्लोलुपाः सन्तः, अविचार्यैव
आत्मा स्वीकृतवन्तः इत्युच्यते ।

‘ भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतयादटुः ’ इति स्पष्टार्थवचनात् । तस्मात् तित्तिरिवद् वमितग्रहणवृत्तयः इति तित्ति-
रिवृत्तयः सन्तः ते तित्तिरयः, तदुदितानुयादिनस्तदनुयायिनस्तैत्तिरीया इति वक्तव्यमापतति ।

याज्ञवल्क्येनाधीतस्य शब्दराशेर्यजुर्वेदस्य धमनं तु पुनरनुच्चारणप्रतिज्ञापूर्वकं परित्यागरूपं आन्तरं सूक्ष्ममेव, न तु अज्ञा-
दिभिव पाह्यं स्थूलं, येन वैशम्पायनशिष्यैः पक्षिरूपेण तित्तिरिभावेन तद् भक्ष्येत, अथवा येन तद्वमितवेदस्य भक्षणार्थं
वैशम्पायनशिष्याणां साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपग्रहणप्रसङ्गः समापद्येत । तथा वैशम्पायनशिष्याणां तित्तिरिभावोऽपि वमितग्रहण-
लोलुपत्तारूप एव भवितुमर्हति, न तु साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपतापत्तिः, येन याज्ञवल्क्येन वमितो वेदः तित्तिरिभक्षणार्हः
अज्ञादिवत् स्थूलः स्यात् । एवं तद्वमितवेदभक्षणमपि अन्यपरित्यक्तवेदस्वीकाररूपमेवेति निश्चितोऽर्थः ।

एवं तित्तिरिपक्षिवृत्तिमात्रेण याज्ञवल्क्यपरित्यक्तवेदग्रहणरूपेण ते तैत्तिरीया अभवन्निति सर्वं सम्पद्यते । एतेन तदर्थं प्रद-
र्शितः पौराणिकः इतिहासः अर्थवाद एवेत्युक्तं भवति ।

आचार्यः तित्तिरिः

वस्तुतस्तु एतच्छाखाप्रवर्तकः तित्तिरिनामकः कश्चिदाचार्य एव, येन तन्नाम्नैवैषा शाखा प्रसिद्धा, यथा वेदान्तरे शाकल-
शाकलकाण्डमाध्यन्दिनादयः इत्येव प्रतीयते । तथा च काण्डानुक्रमणिकायां तैत्तिरीयशाखाप्रवर्तकः प्रसिद्धाः ।

“ वैशम्पायनो यास्कायैतां शाखां प्राह पैङ्गवे । यास्कः पैङ्गिस्तित्तिरये उखाय प्राहृतिस्तित्तिरिः ॥
उखः शाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने । तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते ॥ इति
अत एव चरणव्यूहपरिभाषायां शौनकोक्तिः सङ्गच्छते ‘ तत्र तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति, औख्या खाण्डिकेयाश्चेति ’
“ तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, कालेया शाठ्यायनी हेरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तम्बी चेति ” (च० प० सूत्रे)
तथा “ आपस्तम्बी बौधायनी सत्यापाढी हिरण्यकेशी भारद्वाजीति ’ अत्र कालेया शाठ्यायनीति द्वे मूलोक्ते,
तयोः स्थाने बौधायनी औधेया इति बोध्ये, इति तन्नाम्ये च उल्लिखितम् ।

तैत्तिरीयशाखायाः मन्त्रपरिमाणादिकम्

‘ तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ’ इति चरणव्यूहपरिभाषासूत्रे उक्तं, तत्परिमाणं च भाष्ये वर्णितम्—
काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः । चत्वारिंशत् विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥
एकपञ्चाशदधिकाः सङ्ख्याः पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥
लक्षैकं तु द्विनवति सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते ॥ ३ ॥
लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ठ्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥
अस्यार्थः भाष्योक्तः— काण्डाः ७; प्रश्नाः ४४; अनुवाकाः ६५१; पञ्चोनाशी पञ्चाशती २१९८; पदानि १९२९०; अक्ष-
राणि २५३८६८; इति संहितायाः ।

शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥

इति ब्राह्मणे वाक्यसङ्ख्या १९४८८ इति ।

अत्र संहिता-ब्राह्मणं-आरण्यकं चेति ग्रन्थत्रयविशिष्टस्य समासस्य तैत्तिरीययजुर्वेदस्य सप्तकाण्डाः भवन्ति; ४४ प्रश्नाः,
६५१ अनुवाकाः; २१९८ पञ्चाशती; १९२९० पदानि च केवलं संहिताग्रन्थस्थेति ज्ञेयं, वाक्यानि तु ब्राह्मणग्रन्थस्यैव ।

अत्र ऋग्यजुर्मन्त्रपरिमाणं नोक्तम् । न तु संहिताग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः । ब्राह्मणारण्यकयोरपि ऋग्यजुर्मन्त्रवाहुल्य-
सत्त्वात् । तत्परिमाणं काण्डविभागे आर्षेयपाठे प्रपञ्चते । ‘ तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ’ इति परिमाणं तु समग्र-
यजुर्वेदस्यैव भवितुमर्हति । तत्र ऋचां परिमाणं प्रथक् नोक्तम् । नापि तत्केवलानां यजुषाम् । ऋग्यजुःसामान्येन अष्टादश-
सहस्राणि, यजूंषि यजुर्वेदमन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः । शुक्लयजुर्वेदे तु ऋग्यजुर्विभागेन परिमाणं दर्शितम् । तत्रापि नियतरूप-
त्वात् ऋचामेव सङ्ख्यापरिमाणं स्पष्टम् । तदतिरिक्तानां यजुष्ट्वमिति पारिशेन्यात् सिध्यतीति तदपि न पृथग्दर्शितं यजुः-
परिमाणम् ।

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च ॥

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखिल्यं
सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । इति (च० प० सूत्रम्) एवं शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयीसंहितायां ऋज्जान्त्राः १८०० ।

तैत्तिरीयसारस्वतपाठेऽवान्तरविषयविचारः

सारस्वतपाठे संहिता-ब्राह्मण-आरण्यकेषु त्रिष्वपि ग्रन्थेषु पञ्चाशत्पदेषु विरामः (पञ्चाशतिः), प्रतीकपाठः, प्रतीकमात्रस्य
पदक्रमादिपाठश्च, ऋग्यजुर्मन्त्रयोः सङ्कलनमविभागेन, मन्त्रानुसङ्गः, ऋज्जान्त्रेषु पादादिनियमातिक्रमः, ऋचां छन्दोनियमभ-
ङ्गेन मन्त्रविभागनियमातिक्रमः, आर्षेयाद्यनियमः, तेन च यथाशास्त्रं तदध्ययनाशक्यता चेत्येवमादयो बहवो विषयः सन्ति
विचारणीयाः, ते च क्रमशः विचार्यन्ते ।

पञ्चाशत्पदेषु विरामः

विद्यार्थिनामध्ययनादिसौकार्यार्थं दीर्घेऽनुवाके पञ्चाशत्पदेषु विरामः कल्पितः, तस्य च पञ्चाशदिति संज्ञाऽपि प्रसिद्धा ।

तादृशाः पञ्चाशत्यः २१९८ सन्तीत्युक्तं पुरस्तात् । तत्र क्वचिद् यजुर्मन्त्रमध्ये, क्वचित् ऋज्यान्त्रमध्ये, क्वचित् उपसर्गक्रिया-पदयोर्मध्येऽपि, स पञ्चाशद्विरामो भवति । तद्यथा यजुर्मन्त्रमध्ये पञ्चाशत्—

‘ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्षथा मा त्वा हि ऽसिषम् । ’ (तै० सं० १।१।४।७) इत्यस्य यजुर्मन्त्रस्य मध्ये ‘ मा त्वा (१) हि ऽसिषमुखवाताय । ’ इति विरामः क्लृप्तः, अध्ययनादौ पञ्चाशत्पदेषु विरामेणैव पाठ-क्रमः, विनियोगे तु ‘ मा त्वा हि ऽसिषम् ’ इति एतदन्तमेव, यजुर्मन्त्रानुवचनमस्ति ।

तच्च ‘ पुरोडाशान्प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे० मा त्वा हि ऽसिषमिति ’ बौधायनसूत्रे विधानात् । तथैव ‘ अपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै ब्रजं (१) गच्छ गोस्थानम् । ’ इत्यत्र ‘ ब्रजं गच्छ गोस्थानम् ’ इति यजुर्मन्त्रः । (तै० सं० १।१।१।८-९), एवमेव सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । अथ ऋज्यान्त्रमध्ये पञ्चाशत्—

‘ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ’ इतीयमृक् (तै० सं० १।२।३।४) प्रसिद्धा, तत्र ‘ त्वं (१) यज्ञेष्वीड्यः ’ इति पञ्चाशत्पदविरामः । ‘ यो नो दूरे अघश ऽसः (१) । स ते (२) जानाति सुमर्ति यविष्ठ । वावाता जरतां (३) इयं गीः । महो रुजामि (४) वन्धुता वचोभिः । नाह (५) देभुः । स नो दिवा (६) स रिषः पातु नक्तम् । (तै० सं० १।२।१।३, ६, ८, ११, १३, १६) इत्यादिषु सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । उपसर्गक्रियापदयोर्मध्ये पञ्चाशद्विरामः ‘ इषमूर्जमहमित आ (१) दद क्रतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः । ’ (तै० सं० ४।२।७।४) इत्यत्र ‘ आ ददे ’ इति योगः । ‘ निर्वपामि महीनां पयोऽसि । ’ इत्यत्र (तै० सं० १।१।१०।११) निः (२) वपामि । इति विरामः । एवं द्वयोर्ऋज्यान्त्रयोः सङ्कलनम् । (तै० सं० १।२।१।३।४-५) ‘ इदं विष्णुः ’ पदम् । ‘ समूढमस्य (१) पाऽसुरः इरावती । ’ इति पाठः ।

अत्र यजुर्मन्त्राणां पादाक्षरादिनियमाभावान् यत्रकुत्रापि विरामे यजुर्मन्त्रद्वयसङ्कलनंऽपि न दोषः इति केषां चित्समाधानम् । ऋज्यान्त्राणां तु पादार्धार्चदिमन्तरा अन्यत्र मध्ये एव यत्रकुत्रापि विरामः अन्यत्र वेदेषु न श्रुतः ।

“ पच्छोऽर्धेशो नवानमिति ” पाठे उपदेशादौ यज्ञादिविनियोगेऽपि पादेऽर्धर्चे च अन्ते विरामः शास्त्रविहितः, तेन ततोऽन्यत्र पादमध्ये यन्मिन्कस्मिंश्चित्पदे विरामः पाठसौकर्यार्थं क्लृप्तोऽपि अशास्त्रीय एवेति सिध्यति ।

पदार्धर्चक्रगादिविभागमन्तरेण अन्यथा विभागेन वेदमन्त्राणां विनियोगं अध्ययनं वा कर्तुं नास्ति कस्याप्यधिकारः । “ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चेशोऽनवानमिति ” (तै० आ० २।११) ब्रह्मयज्ञादिषु तथैव विधानात् । तस्माद्यथाशास्त्रमेव ऋग्यजुर्मन्त्राणां विभागेनैव अध्ययनं तथा विनियोगादिकं च युक्तमित्युच्यते । यजुर्वेदे गत्तरूपेण यजुर्मन्त्राणां अविभागेन पाठपद्धतेः । ऋचामपि स एव न्यायो यजुर्मन्त्रपङ्क्तिमध्यपातित्वेन आपतितः । ऋग्यजुर्मन्त्रान्तरेण क्वचिद् ब्राह्मणवाक्येनापि सङ्कलनप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु यजुषामपि मन्त्रविभागेनैव अध्ययनादिषु नियमे आदरणीये युक्ते सति, ऋचामपि तादृश एवान्वयः सम्प्राप्तः सङ्कलनेन न हि पाठमात्रेणेति शोचनीयमेवेदम् ।

मन्त्रप्रतीकपाठः

सारस्वतपाठक्रमे पूर्वं एकदा आनुपूर्व्येणागतानां द्वित्राणां बहूनां वा मन्त्राणां उत्तरत्र विनियोगावसरे पुनः पठितव्यानां ज्ञापनार्थं मन्त्रप्रतीकमात्रं यत्र पठ्यते, स प्रतीकपाठः ।

तद्यथा— ‘ आप्यायस्व सं ते । ’ ‘ त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने । ’

‘ उडु त्वं चित्रम् । ’ ‘ इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । ’

इत्यादयः प्रतीकपाठाः शतशो विद्यन्ते । तत्र तावन्मात्रस्य प्रतीकस्य मन्त्रत्वाभावात्, प्रतीकमात्रपठनं निरर्थकमेव । ज्ञापनमात्रार्थमेव तत्र तत्प्रतीकपठनमिति चेत्, तावन्मात्रस्य पदक्रमादिपठनमकिञ्चित्करमेव । प्रतीकमात्रस्यैव पदक्रमादिपठन-पद्धतिरस्ति । अथाध्ययनमात्रे तथा पठितेऽपि, प्रयोगे समग्रमन्त्रपाठोऽस्ति तस्माज्ज दोषः इति चेत्, तदप्यसङ्गतमेव “ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति ” इति श्रुतेः, स्वाध्यायाध्ययने ब्रह्मयज्ञादौ च तत्तद्वर्गीयमन्त्रपठनमात्रेण तत्तद्वर्गनिष्पत्ति-दर्शनात् । यथा ऋग्वेदे तु समानरूपेण पठितानामृचां पदपाठे गणन्त्रपाठो न शास्त्रीयः, तावन्मन्त्रावयवविच्छेदात्, तथा प्रतीकमात्रपाठोऽपि न शास्त्रीयः ।

ऋग्वेदेऽपि गणन्तपदपाठोऽशास्त्रीयः

ऋग्वेदे गणन्तपाठः— ऋक्संहितायां पूर्वं कस्मिंश्चिन्मन्त्रे समानानुपपत्त्येण आगतानां त्रयाणां पदानां ततोऽप्यधिकानां वा पदपाठे उत्तरत्र पुनः तथैव पाठे तावन्मात्रस्य परिस्थानेन मन्त्रशेषपाठ एव गणन्तपाठः इत्युच्यते । क्रमपाठे तु स गणन्तपाठः संहितारूपेण पठ्यते । पदपाठे एव गणन्तपाठोपहितः तावान् मन्त्रावयवो लुप्यते । यदि पदपाठः शास्त्रीयस्तर्हि गणन्तपाठः अध्ययनपरम्पराप्राप्तोऽप्यशास्त्रीय एव । तत्र तावन्मन्त्रावयवलोपात् । यत्र वेदमन्त्रेषु स्वरवर्णमात्रालोपादिः स्वल्पोऽप्यपराधो महतेऽनर्थाय कल्पत इति वदन्ति, तत्र पदपादादिलोपव्यत्यासाद्यपराधः कथमक्षय्यो न भवेत् ?

‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥’

इति वेदाङ्गशिक्षोपदेशः प्रसिद्धतरः । संहिता-पद-क्रमरूपस्य स्वाध्यायस्य शास्त्रीयत्वं च श्रुतिसिद्धं, तच्च यथाशास्त्रमेवादरणीयम् । तथा च त्रिगुणपाठानुवचनमनुश्रूयते— ‘अथातो निर्भुजप्रवादाः० याद्वि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपं, अथ यच्छ्रुद्धे अक्षरे अभि व्याहरति तत्प्रतृणस्य, अग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति’ इति (ऐ० आ० ३।३) । तत्र द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा यः सन्धिः तस्याविच्छेदेनाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणम् । द्वयोः पदयोः सन्धिराहित्येनोच्चारणं प्रतृणं पदपारायणं, निर्भुजं प्रतृणं चेतदुभयमन्तरेण, न केवलं निर्भुजं, न केवलं प्रतृणं, एतादृशं क्रमपारायणं भवति । तथा फलकामनाभेदेन संहितादिपारायणमपि विहितम् । ‘अन्नाद्यकामो निर्भुजं प्रब्रूयात्, स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेण’ इति (ऐ० आ० ३।३)

एवं यथाशास्त्रमध्येतस्ये वेदे मन्त्राणां त्रिविधेऽपि पाठे ‘गणन्तपाठः, प्रतीकपाठः अनुषङ्गादिपाठश्च,’ कथं शास्त्रीयतामर्हत् ? कथं च पुनः फलाय कल्पेत ?

गणन्तपाठः— ‘इन्द्रा याहि चित्रभानो० अण्वीभिस्तना पूतासः ॥’ ‘इन्द्रा याहि धियेषितः’ (क्र० १।३।४-५) इत्यत्र ‘अण्वीभिः तना पूतासः ॥ धिया इषितः’ इति पदपाठः । ‘तस्मा इन्द्राय गायत’ इति पादलोपेन गणन्तपाठः । ‘शुनं हुवेम’ इत्यादि मन्त्रलोपेनापि । एवं सहस्रशः स्थानेषु दृश्यते । एतेन ऋग्वेदे या पदसङ्ख्याऽभिहिता सा गणन्तपाठे लुप्तानां पदानां अग्रहणेनैव परिगणितेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सर्वेषां पदानां परिगणनेन युक्ततरा । तस्मात् गणन्तपाठे, ऋग्वेदे पदपाठे, तैत्तिरीयसंहिताप्रतीकपाठे च समग्रा एव मन्त्राः अध्येतव्याः शास्त्रवृत्तयै इत्येव युक्तम् । एतेन तैत्तिरीयके अनुषङ्गमन्त्रपाठोऽपि व्याख्यातः ।

अनुषङ्गमन्त्रविचारः

तैत्तिरीयसंहितापाठक्रमे तावत् एकस्मिन्मन्त्रे श्रुतस्य कस्यचिद्भागस्य यज्ञादिविनियोगार्थं मन्त्रान्तरैकदेशानुयोजनमेवानुषङ्गः । तद्यथा— ‘या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा’ इति पाठः, (तै० सं० १।२।१।५-७) तत्र ‘अयाशया, रजाशया, हराशया,’ इति पदत्रयमात्रविशेषेण नाम एतेषां त्रयाणां पदानां प्रत्येकस्मिन्मन्त्रे मध्ये योजनेन पृथक् त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तत्रापि प्रथमे मन्त्रे ‘या ते अग्नेऽयाशया०’ इत्यतः ‘तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा’ इत्यन्तो मन्त्रशेषो योजनीयः । तथा द्वितीये मन्त्रे ‘रजाशया’ इत्यस्य आदौ ‘या ते अग्ने’ तति पदत्रयं, तथा अन्ते च ‘तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा’ इति च योजनीयम् ।

तृतीये तु मन्त्रे पूर्वत्र पठितं ‘या ते अग्ने’ इति पदत्रयं ‘हराशया’ इत्यस्य पूर्वं योजनीयम् । तेन ते त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते । त एते त्रयो मन्त्राः सोमयागे त्रिषु दिनेषु उपसन्नामके आहुतिरूपे कर्मणि प्रत्येकशो विनियुक्ताः ।

तथा च सूत्रम्— ‘आज्यस्थाल्याः क्षुवेणोपहृत्य प्रथमासुपसदं जुहोति ‘या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं स्वाहा’ इति (बौ० श्रौ० सू०) एवं एकैकस्मिन् दिने एकैकेन मन्त्रेण उपसद्धोमो विहितः—

‘तिस्र उपसद् उपैति’ इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।३।७) ‘मध्यमासुपसदं जुहोति० उत्तमासुपसदं जुहोति’

इति च सूत्रम् । मीमांसितं चेदं जैमिनिना, ' अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् । ' इति (जै० सू० २।१।४८)
 या ते अग्ने रजेत्यध्याहारोऽनुषङ्गनम् । तनूरित्यन्यशेषत्वाद्ध्यारादत्र लौकिकः ॥ इति पूर्वपक्षः
 वेदाकाङ्क्षा पूर्णीया वेदेनेत्यनुषङ्गनम् । अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥
 इति च सिद्धान्तः । एवमनुषङ्गेनैव मन्त्रत्रयस्य सिद्ध्या तथा साधनेनैव तद्विनियोगो निर्णीतः । अन्यथा पाठक्रमानुसारेणो-
 चरितास्ते न मन्त्राः नापिविनियोगार्हाश्च भवन्तीत्यर्थास्तिध्यति ।

अथ एव शुक्लयजुसंहितायां एते त्रयोऽपि मन्त्राः विनियोगानुसारेण मन्त्रमर्यादानुरोधेन पृथगेव पठिताः । तथैवान्ये सर्वेऽ-
 पि अनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पाठक्रमे एवाध्ययनौचित्येन पृथक् पृथगेव पठिताः । तस्मान्नास्ति तत्र एतद्विषयकमीमांसाव-
 श्यकतेति न पुनर्वक्तव्यम् ।

‘ या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । ’ ‘ या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । ’

‘ या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा । ’ इति । (वा० य० ५।८)

एवमेवान्यत्रापि ‘ चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
 वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ’ (तै० सं० १।२।१।१२-१४) । इत्यत्र अनुषङ्गेनैव मन्त्रत्रयसाधनेन तद्विनियोगो विहितः । तदपि
 मीमांसितम् ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ । चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुपपद्यते । इति पूर्वपक्षः
 करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति । मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषङ्ग्यते । इति सिद्धान्तः
 अत्र ‘ चित्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ ’ ‘ वाक्पतिस्त्वा पुनात्व-
 च्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥ २ ॥ ’ ‘ देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥ ३ ॥ ’ इति त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते
 शुक्लयजुर्वेदे एकएव मन्त्रः— ‘ चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु ’ इति (वा० य० ४।४)
 एवं शतशः अनुषङ्गमन्त्रा विद्यन्ते । तेषु केचिदेवात्र प्रदर्श्यन्ते आर्वेये काण्डपाठे तु सर्वेऽप्यनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पृथगेवो-
 छिद्यन्ते । अत्र तु ग्रन्थबाहुल्यमिथा सङ्क्षेपतोऽल्लिखितम् ।

केचिदनुषङ्गमन्त्रविशेषाः

‘ विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे
 अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे ’ इति (तै० सं० १।२।१२।५)
 अत्र ‘ द्वितीयस्यां ’ इति पदस्य आदौ ‘ विदेरग्नि० यो ’ इति मन्त्रभागः तथा अन्ते ‘ अस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे ’
 इति योजनेन द्वितीयो मन्त्रो भवति— ‘ विदेरग्नि० ’ इत्यादिपूर्वभागमात्रयोजनेन ‘ यस्तृतीयस्यां ’ इत्यादिना तृतीयमन्त्रो
 भवति ।

‘ विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिहंरति ’ इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।१।४)

‘ गोष्ठं मानिर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाह५ सम्मार्जिम्, वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मानिर्मृक्षं
 वाजिनीं त्वा सपत्नसाही५ सम्मार्जिम् । ’ (तै० सं० १।१।१०।३-६)

अत्र ‘ वाचं प्राणं, चक्षुः श्रोत्रं, प्रजां योनिं, ’ इत्येतैः सह ‘ मानिर्मृक्षं ’ इत्यादि मन्त्रशेषयोजनेन चत्वारो मन्त्रा
 भवन्ति । ते च ‘ अथ स्रुवं सम्मार्ष्टि, अथ जुह्वं, अथोप्रभृतं, अथ ध्रुवाम् ’ इति स्रुवादि सम्मार्जने विनियुक्ताः ।
 तथा च ‘ स्रुचः सम्मार्ष्टि ’ इत्यादि ब्राह्मणम् (तै० ब्रा० ३।३।१)

शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्ने-
 धाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि ’ इत्यत्र त्रयो मन्त्राः (तै० सं० १।१।१०।२१-२३)

रुद्राध्याये ‘ सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ’

इत्यस्मिन्नुवाके—उत्तरत्र पठितानामष्टानां अर्धचानां प्रत्येकशः ‘ तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ’ इति

अर्धर्चयोजनेन दशमन्त्रा भवन्ति । ' अस्मिन्महत्स्यर्णवे, नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः, नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्राः, ये वृक्षेषु, ये भूतानां, ये अन्नेषु, ये पथां, ये तीर्थानि प्रचरन्ति । ' इति तेऽष्टार्चः । एतेषां मन्त्राणां ललाटादिस्थानेषु न्यासो विहितः महान्यासकल्पे । 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० जम्भे दधामि ।' इत्यत्र त्रयो मन्त्राः प्रसिद्धाः । (तै० सं० ४।५।१।१२-१४) । ' शतरुद्रीयं जुहोति० तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति, या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति । ' इति च ब्राह्मणम् । (तै० सं० ४।५।१) 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०' 'नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०' 'नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०' । इति मन्त्रत्रयाणुक्रमः । रुद्राध्याये एवं मन्त्रविभागः पाठक्रमे कथञ्चिदपि ज्ञातुं न शक्यः, रुद्राभिषेकादौ केचिद्ब्रह्माऽस एवैव पठन्ति, सामान्याः वेदाध्यायिनोऽपि पाठक्रमानुसारेणैव रुद्राभिषेकादिकं कुर्वन्ति ।

एवं निर्दिष्टानामनुषङ्गमन्त्राणां ' तिस्र उपसद् उपैति ' इत्यादि ब्राह्मणवचनात् तत्तत्सूत्राच्च एते त्रयो मन्त्राः मन्त्रा इति विज्ञाते विनियोगे तथैव परिकल्पयितव्ये च अवशिष्टे विनियोगानुसारेणैव यथाशास्त्रं मन्त्रविभागेन पठनमेव युक्ततरमिति सप्रमाणं सयुक्तिकं भवति ।

अस्मिन्विषये प्रतिपादितं खलु पुरस्तादेव सारस्वतेतिहासे सारस्वतपाठनिर्णये ब्रह्मणा निर्णीतम् ' सारस्वतो वेदपाठः सारस्वतोकक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति, ' तथा— ' सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति च ' सत्यं निर्णीतं ब्रह्मदेवेन— तथापि न हि तत्र प्रमाणं किञ्चिदस्ति श्रुत्यादिकम् । नापि तत्प्रमाणविमर्शपूर्वकं निर्णीतम् । अपि तु ' स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेत्येव ' समाहितम् ।

वस्तुतस्तु स्वाध्यायाध्ययनमेव प्रधानो विनियोगः सर्वेभ्यः प्रथमः । ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः । ' इति च श्रुतिविहितः । ब्रह्मयज्ञादिरुपथ ।

' अहरहः स्वाध्यायमधीयीत, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं ' इति श्रुतेः ' स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ' इति स्मृतिरपि स्वाध्यायाध्ययनस्यापि यज्ञत्वोपदेशेनैतदेवोपोद्बलयति । ' नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवः ' इत्यस्य पदसमूहस्य न मन्त्रत्वमस्ति, येन तावन्मात्रपाठेनापि रुद्रयागः ब्रह्मयज्ञश्च सम्पद्येत । नाप्येतद् विधिरूपं ब्राह्मणात्मकं वाक्यजातं विनियोगे तु मन्त्रावयवरूपेणानुषक्तत्वात् । ' यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्येष्टं भवति ' इति श्रुतेः अध्ययनमात्रेणापि यज्ञसिद्धिनिर्देशात्, अनुषङ्ग प्रतीके, गणन्ते च पाठे, तत्तन्मन्त्रावयवलोपेन यज्ञलोपस्यापरिहार्यत्वात् । एवमिह सारस्वतपाठे द्वित्रेषु त्रिचतुरेषु वा अतिदीर्घेषु मन्त्रेषु एकरूपेणैव पठितव्येषु अनुषङ्गे प्रतीक-गणन्तादिषु पाठनादिलाघवाय मन्त्रैकदेशसङ्कोचेन सूत्रवत् संक्षेपतः सङ्प्रथितमेवेत्युच्यते । एवं सङ्प्रथनेन पाठप्रवचनार्थं केवलं पाठक्रममन्तरेण श्रुत्यादिकं प्रमाणं न विद्यते ।

अथ पाठबलात् तथैवाध्ययनं श्रेयस्करो, विनियोगे तु अनुषङ्गादिनां यथाशास्त्रं मन्त्रोच्चारणं, इत्येव युक्तमिति चेत्, विनियोगे तथा उच्चारणीये तस्यैव मन्त्रत्वे सिद्धे च, अध्ययनमात्रे पाठक्रमे एव अन्यथा पठनीयो वेद इति को हेतुः ? ग्रन्थलाघवं अतिदीर्घमन्त्रपठने अधिककालव्ययाभाव एव तत्र हेतुरिति चेत्, हन्त भोः तदिदमतिसाहसप्रयुक्तं बालसम्मोहनवचनमिव आभासमात्रम् । अपि च ' ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ' ' अन्नाद्यकामो निर्भुजं प्रभूयात्, स्वर्गकामः प्रतृण्णं, उभयकाम उभयमन्तरेण ' इति च श्रुतिविनिधानात्, निष्कामतो ज्ञानार्थं, विशिष्टकामतोऽभीष्टसिद्ध्यर्थं च, यथाशास्त्रमनुवर्तनीये स्वाध्यायाध्ययने, तत्र दीर्घमन्त्रपठने को नामातिभारः ? किञ्च तत्रालस्यं ? कथं च तत्र वृथैवाधिककालव्ययादिवृत्तिश्च समुदेति ? पाठप्रवचनप्रवृत्तानां विद्यार्थिनां विदुषां चेति न ज्ञायते ।

यदि खलु पाठक्रमेण मन्त्रविनियोगात् न यज्ञादिसिद्धिः, नापीष्टसिद्धिः, प्रत्युतानर्थप्रसङ्गश्चेति शास्त्रज्ञैरभ्युपगम्यते । यदि च अत्यल्पेन स्वरलोपमात्रेणाप्यपराधं न सहन्ते, तत्र साक्षात् मन्त्रावयवहीनेऽपि कथं चक्षुर्निर्मलस्य मनः समाधीयते शास्त्रज्ञैर्वैदिककर्मपरायणैरिति चिरं शोचनीयमेवैतत् !!!

वस्तुस्तु सारस्वतपाठक्रमे यत्खलु अध्ययने सुकरमिति सम्प्रति गण्यते, तदेतदेव कठिणतरं अनुष्ठाने, अर्थज्ञाने च, अनुषङ्ग-मन्त्रकल्पनागौरवात्, आर्षेयपाठे काण्डविभागेन समग्रमन्त्रपठनादिकं तु आदौ अध्ययने किञ्चित् कठिणमिति दृष्टमपि, उत्तरत्र अनुष्ठानेऽर्थज्ञाने च सुकरमिति प्रशस्यते, 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । यत्तदग्रेऽमृतमिव परिणामे विषोपमम्' इति न्यायात् । तथा ऋषिभिर्दृष्टानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेवाध्ययनं युक्तम् । तादृशं दर्शनं तु मन्त्ररूपेणैव भवितुमर्हति । अन्यथा विनियोगे तत्कल्पनायां ऊहवाक्यानामिव अनुषङ्गादिमन्त्राणामपि मन्त्रत्वमेव भवेत् । तस्मात् एतावन्मीमांसादिशास्त्रार्थेन पाठक्रमादध्यस्यासतः विनियोगे अर्थवत्तायै मन्त्राणामन्यथाऽनुषङ्गादिप्रयासप्रसङ्गादपि विनियोगानुसारेण यथाशास्त्रं मन्त्र-संयोजनेन सिद्धमन्त्राणामेवाध्ययनं श्रेयस्करमित्युच्यते । तेनैव यथाश्रुतं यथाऽधीतमेव विनियोगादौ विशेषतः आनुकूल्येन अर्थवत्तायै कल्पेतेति । अत एव शुक्ल्यजुर्वेदे अनुषङ्गादिमन्त्रशोधनेन तादृशानर्थप्रसङ्गो दूरीकृतः तत्रभवता याज्ञवल्क्येनेति गम्यते । अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः समयापतितः—

वेचिदाहुः— अध्ययनमात्रार्थमेवायं सारस्वतपाठक्रमः क्लृप्तः, न तु विनियोगार्थं, तेन पाठक्रमानुरोधेनाध्ययनेऽपि विनि-
योगावसरे यथाशास्त्रमेव मन्त्रान् प्रयुज्जन्ति सर्वेऽपि वेदिकाः । तेन च परम्परागतः पाठक्रमोऽप्याहतः स्यात्, तथा विनियोग-
क्रमोऽपि न परित्यक्तो भवतीति ।

अपि च गुरुचरित्रादिप्राचीनप्रासादिकग्रन्थेऽपि अस्य सारस्वतपाठस्यैवोद्धृतत्वात्, तथैव चिरात्प्रचलितं पूर्वोच्चार्योपदेश-
परम्परासमागतं प्राचीनं तमिमं सारस्वतपाठं परित्यज्य, नूतनं पाठक्रमं परिकल्पयितुमयुक्तम् । एवं सति किमिति सारस्वतपाठ-
क्रमपरिवर्तने एतावान् आग्रहः समाश्रीयते, इति किञ्चिद् विचारास्पदम् ।

अत्रोच्यते— आपाततः तदेतत्सत्यमित्येवावभासते, तथापि सारस्वतपाठाभिमानमात्रेण एतादृशपाठक्रमानुरोधेन च क्वचित्
ऋग्नादातिमर्षादातिक्रमणं, क्वचित् छन्दोऽनियमातिक्रमेण मन्त्रविभागनियमातिक्रमणं च, विनियोगेऽपि पाठबलादेवापतितम्,
तद्यथा ऋक्पादनियमातिक्रमः—

'सूर्यो देवीमुपलं रोचमाना मर्यः । न योवामभ्येति पश्चात् ।' इति (तै० ब्रा० २।८।७)

'तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमाना याहि । वायुर्न नियतो नो अच्छ ।' इति (तै० ब्रा० २।७।१३)

'तमुस्नोतारः पूर्व्यं यथा विद् ऋतस्य । गर्भं हविषा पिपर्तन ।' इति (तै० ब्रा० २।४।३)

'आ वां मित्रावरुणा० । ववृत्याम् । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सहा अस्माकम् । वृष्टिर्दिव्या सुपारा ।

इति (तै० ब्रा० २।८।६)

एतासाधृषां त्रिष्टुब्धन्दस्कानां पच्छः पादविभागेन वाक्यरचनया अध्ययने विनियोगादौ च योजयितव्यानां 'मर्यः,
याहि, ऋतस्य, अस्माकं,' इति पादमध्ये एव वाक्यपरिसमाप्त्या तत्तत्पाठक्रमानुरोधेन विनियोगेऽपि तथैव पठ्यते
वेदिकैः । अत्र पाठक्रम एव प्रधानो हेतुः । एवमेवान्यत्रापि पादार्धचक्रगादिनियमातिक्रमो दृश्यते ।

तथाहि— (तै० सं० १।७।८।८—१५)

'वाजिनो वाजं धायत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कञ्जीत (१) काष्ठां गच्छत ।
इति यजुर्मन्त्रः । ततश्च वेचिद्वन्मन्त्राः पठिताः—

'वाजेवाजेऽवत वाजिनो नः०... ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः०... देवयानैः' ॥ १ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः ॥ २ ॥

मितद्रवः सहस्रसा मेघसाता सनिष्यवः । महो ये धनं समिथेषु जञ्जिरे शं नो भवन्तु वाजिनो
हवेपु ॥ ३ ॥

देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक्षं रक्षांसि । सनेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ४ ॥

एषस्य वाजी०... आसनि । ऋतुं दधिक्रा०... पनीफणत् ॥ ५ ॥

उत स्मास्य०... तरित्रतः ॥ ६ ॥ इति प्रसिद्धः पाठक्रमः ।

अत्र ' वाजिनो वाजं धावत, वियोजना मिमीध्वं ' इति यजुर्वेदकल्पनेन उत्तरान् ' वाजेवाजेऽवत ' इत्यादीन् षड् ऋद्धमन्त्रान्विभाव्य एवमष्टमन्त्रविभागात् आपस्तम्बेन तद्विनियोगो दर्शितः । ' वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनु मन्त्रयते, मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनु मन्त्रयते ' इति आ० श्रौ० सूत्रम् । तत्र ' वाजिनः, वियोजना, वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः ' इति चत्वारो मन्त्राः वाजपेये रथानुधावनार्थाः, तथा ' मितद्रवः, देवताता मितद्रवः, एष स्य वाजी, उत स्मास्य ' इति चत्वारः प्रत्याधावदनुमन्त्रणार्थाः । स एषः पाठक्रमाशु-रोधेन विहितः कल्पः । ब्राह्मणे तु अन्यथैव कल्पो दृश्यते- तत्र ' वाजिनो वाजं धावत० ' इत्यारभ्य ' काष्टां गच्छत ' इत्यन्तं एक एव यजुर्मन्त्रः । ' वाजिनो वाजं धावत काष्टां गच्छतेत्याह ' इति (तै० ब्रा० १।३।६) तद्ब्राह्मणे ' वाजिनो वाजं धावत ' इति मन्त्रप्रतीकग्रहणेन ' काष्टां गच्छत ' निगदशेषानुवचनान् ।

ततश्च ' प्राञ्चो धावन्ति । चतसृभिरनुमन्त्रयते चत्वारि छन्दाःसि' इति (तै० ब्रा० १।३।६) उत्तरत्र पठिताः ' वाजेवाजेऽवत ' इत्याद्याश्चतस्रः ऋचः तदनुमन्त्रेण विनियुक्ताः । ताश्च चतस्रः ऋचस्तु ' वाजेवाजे ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु वाजिनः, एष स्य वाजी, ('उत स्य वाजी' इति ऋग्वेदपाठः) इति ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । ' चतसृभिरनुमन्त्रयते ' इति ब्राह्मणवचनान् एतासां चतसृणामृचां छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगो विहितः । ' अथ रथानुधावतेऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न ' इति चतसृभिरनुच्छन्दसम् । इति बौधायनश्रौतवाजपेयसूत्रम् ।

ततश्च ' स यद्यस्मै यज्ञधेवमाचक्षते आग्नीध्रीये एतामाहुतिं जुहोति ' उत स्मास्य द्रवतस्तुरपयतः ' इति च उत्तरस्या ऋचो विधानम् । अत्र ' वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी ' इत्येतासु चतसृषु ऋषु पाठक्रमे मन्त्रमध्ये एव रेखादर्शनेन तत्र विरामपद्धतेश्च पञ्चमन्त्राः परिकल्पिताः । तत्रापि ' ते नो अर्वन्तो हवगश्रुतो रथं निध्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । ' इति पूर्वार्धार्चस्य ' मितद्रवः ' इत्येतदन्तिमं पदं ' सहस्रसा मेधसाता सनिप्यचः ' इति मन्त्रपादः कल्पितः वाजिनः इत्यत्रैव विरामेण तावत्येवैको मन्त्रः कल्पितः ततश्च एतस्यैवार्धार्चस्य शेषेण ' महो ये धनः सगिथेषु जाभ्रिरे ' इत्येतेनान्तिमेन पदेन सह ' शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ' इत्येतमुत्तरमन्त्रपादं संयोज्य एको मन्त्रः कल्पितः । ततश्च ' देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तो हि० अमीवाः ' इत्येतैस्त्वरैस्त्रिभिरेव पादैः एको मन्त्रः समापितः । ' एष स्य वाजी ' इति चतुर्थो मन्त्रः । तत्रापि ' ते नो अर्वन्तः इत्यारभ्य वाजिनो हवेषु ' इत्यन्तं द्वितीयो मन्त्रः इत्यपि कश्चित्पक्षः, अत्र पञ्चममन्त्रविभागे ' एष स्य वाजी ' इति अस्य विनियोग एव लुप्यते ।

ऋग्वेदे एतासामृचां भिन्नाः ऋचयो भिन्नानि छन्दाःसि च भवन्ति । ' वाजेवाजे, शं नो भवन्तु ' इत्यनयोर्वसिष्ठ-स्त्रिष्टुप्, ' ते नो अर्वन्तः ' इति गयः श्वातो जगती, " एष स्य वाजी " इति वामदेवस्त्रिष्टुप् । इति प्रसिद्धम् । एवं सति भिन्नविष्टयोः त्रिष्टुब्जगती छन्दस्कयोः ऋजान्त्रयोः पादाभ्यां सङ्कलनेन कथमेको मन्त्रः सम्पद्यते ? तथा पञ्चान्तरेण " ते नो अर्वन्तः० इत्यारभ्य ' शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ' इत्यन्तरय मन्त्रान्तरणादाधिकस्य कथमेकमन्त्रवच्च ?

यस्तुतस्तु ' चतसृभिरनुमन्त्रयते ' चतसृभिरनुच्छन्दसम् ' इति विधानात् अत्र छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगः शास्त्रीयः ।

अथैतासामृचां छन्दोनियमबोधकं प्रमाणं अत्र यजुर्वेदे एव नास्तीति चेत्- शाखान्तरोक्तमेवान्नापि प्रमाणं भवितुमर्हति । तस्मात् ' वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी ' इति मन्त्रचतुष्टयविभागेनैव विनियोगो युक्त इति निश्चीयते । आपस्तम्बदर्शितेऽष्टमन्त्रविभागे तु अयं पाठक्रम एव प्रधानो हेतुरिति प्रत्यक्षसिद्धम् ।

अस्यां शाखायां ऋग्यजुरादिमन्त्रविभागे पाठक्रमो न प्रमाणभूतः, नापि पाठक्रमेण अनुष्ठानक्रमोऽस्तीत्यमङ्गुलमुच्यते । अत्र तु पाठक्रमतो मन्त्रविभागेन छन्दोनियमोऽप्युल्लिखितः । तस्माद् विनियोगे मन्त्रशुद्धौ पाठक्रमशुद्धिरित्याद्यन्ताराध-कसिद्धिं प्रतिज्ञायते ।

वेदव्रतानि

तैत्तिरीयशाखायां स्वाध्यायाध्ययनार्थं वेदव्रतान्युपदिष्टानि, व्रतानुष्ठानपूर्वकमेव वेदाध्ययनं विहितम् । तत्रापि प्रत्येकस्य काण्डस्याध्ययने प्रत्येकं व्रतमपि पृथगुपदिष्टम् “ काण्डेकाण्डे व्रतचर्या ” (बौ० गृ० सू० १।२।३) ‘ प्रतिकाण्डं व्रतं चरेत् ’ इति च ।

तथाहि- आचार्यप्रसूतः कर्माणि करोतीति विज्ञायते । आचार्यो वै ब्रह्मेति । काण्डेकाण्डे व्रतचर्या । अथेमानि ब्रह्माणि सांवसरिकैर्व्रतैरध्येयानि भवन्ति । होतारः शुक्रियाण्युपनिषदो गोदानं सम्मतमिति । ’ इति (बौ० गृ० १।२।१५)

अपि च ‘ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मचर्यम् । चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदम् । संवत्सराचमं वा । प्रतिकाण्डम् । ग्रहणान्तं वा जीवितस्यास्थिरत्वात् ’ इति बौ० धर्मसूत्रे (१।२।१-४) निर्दिष्टम् ।

तथा प्रयोगतिलकेऽपि- ‘ प्राजापत्यं च सौम्यं चाप्याग्नेयं वैश्वदेविकम् ।

स्वायम्भुवं पञ्चमं स्यात्प्रातिकाण्डं व्रतं चरेत् ॥

आदिकं ग्रहणान्तं वा द्वादशाहिकमेव वा । इत्याद्युपक्रम्य वेदोपकरणान्ते- सद्यो नान्दीमुखक्रिया ।

तस्मिन्नह्नि तमेवाग्निमन्वाधायाथ पूर्ववत् । प्राजापतिं काण्डर्षिमावाह्याग्निमुखात्तकम् ।

कृत्वा विसृज्य दण्डादीनन्यानादाय मन्त्रवत् । मौञ्जीदण्डोपवीतानि वासः कृष्णाजिनं तथा ।

पूर्वोपयुक्तान्युत्सृज्य धार्याणि स्युर्व्रतेव्रते । अस्तिष्ठन्वासोऽप्यहृतमुपवीतं न सत्यजेत् ।

सावित्र्याथ हुनेत्पकं ततः पञ्चदशाहुतीः ॥

इत्यादिप्रयोगकर्म बोक्तवान्ते-

नियमाचरणं कुर्याद्वपनं च व्रतेव्रते ॥ इत्युपसंहृतम् ।

एतेन श्रावणमध्यायोपार्कमं कृत्वा तद्दिने वाऽन्यस्मिन्वा वेदारम्भानुक्रमेण मुदिने होतृव्रतमुपाकृत्य प्राजापत्यकाण्डमधी-
यानः संवत्सरं यावदध्ययनं वा व्रतं चरित्वा तस्योत्सर्गं कुर्यात् । एवमेव क्रमेण शुक्रियादिकाण्डाध्ययनं कृत्वा तत्त-
द्व्रतविसर्जनं कुर्यादित्युक्तं भवति ।

अत्र १ होतृव्रतं, २ शुक्रियव्रतं, ३ उपनिषद्व्रतं, ४ गोदानव्रतं, ५ सम्मतव्रतं, इत्येतानि क्रमेण (१) प्राजापत्य- (२)-
सौम्या- (३)- अग्नेय- (४)- वैश्वदेव- (५)- स्वायम्भुवकाण्डानामध्ययने धरणीयानि व्रतानि व्रतनामानि वा भवन्ति ।

अत्र सौम्यकाण्डाध्ययनार्थमाचरणीये शुक्रियव्रते तु प्रवर्ग्यकाण्डाध्ययनार्थमवान्तरदीक्षापि विद्यते इति विशेषः ।

अस्मिन् व्रतकाले उपनिषद्व्रतानन्तरं गोदानव्रतं निवेशितमाचार्येण, काण्डक्रमेण तु आग्नेयकाण्डानन्तरं वैश्वदेवकाण्डं । इत्यतो
ऽत्र संदिग्धं कचिद्गोदानव्रतानन्तरं उपनिषद्व्रतं प्रयुक्तम् ।

एवं तत्तत्काले तत्तद्व्रतमुपाकृत्य, तत्तत्काण्डमधीत्य, तदध्ययनान्ते तत्तत्काण्डव्रतं विमृजेदित्ययं प्रधानः कल्पः । तदसम्भवे तु-

‘ अशक्तौ होममात्रेण चर्यं तत्त्वेकतन्त्रतः । कालायत्तमिदं कर्म कालो हि दुरतिक्रमः ॥

तस्मात्तद्विष्कृतिं कृत्वा तन्त्रैक्येणापि वा चरेत् । त्वमग्ने व्रतपेत्येका सावित्री च मनस्विनी ॥

महाध्याहृतयश्चति प्रायश्चित्ताहुनिर्मता । पकं हुत्वोपहोमाः स्युस्तत्तद्व्रतवशात्तथा ॥

समिद्धोमस्तथा तत्तत्काण्डाध्ययनमेव च । व्रतादाने विधिरयं विसर्गोऽप्येवमेव सः ॥

पक्वहोमादिकोऽधीतिवर्जितः पुनरेव तु । यावन्ति व्रतकर्माणि तावन्त्यप्याचरेत्तथा ॥

ग्रहणं मेखलादीनां नेष्यतेऽत्र पृथक् पृथक् । ततः स्विष्टकृदाद्यन्तु प्राग्वदेव समाचरेत् ॥ ’

इति गृह्यसंप्रदोक्तप्रकारेणैकदैव एकतन्त्रेण होत्रादिपञ्चव्रतानि प्रायश्चित्तपूर्वकमुपाकृत्य, पञ्चकाण्डान्यधीत्य, तथैव तन्त्रेण
ताभ्युत्सृजेदिति ।

अथात्र सारस्वतपाऽक्रमेणाध्ययने तु प्राजापत्यादिकाण्डाध्ययनाशक्यत्वात् यथाविधि एकतन्त्रेणैव होत्रादिव्रतपञ्चकमनुष्ठाय

सारस्वतपाठोपहितसंहितादिग्रन्थाध्ययनं कुर्यादिति वैदिकानां मतं, तथैव पूर्वाचारपरम्परया समागतं चेति सम्प्रति प्रचलित-
पद्धत्या गम्यते । तस्मिन् काण्डव्रते सावित्री-सदसस्पतिहवनपूर्वकं तत्तत्काण्डविह्वननमपि विहितम् । 'एवमेव काण्डो-
पाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् । स एकः काण्डऋषिः । इति । (बौ० गृ० सू० ३।१।१७)

काण्डव्रते उपाकर्मोक्तसावित्रीपक्षहोमाग्रनन्तरं तत्तत्काण्डविभ्योऽपि आहुतिः समर्पणीया, तथा तत्तत्काण्डस्याद्योऽनुवाकः
तत्रानुष्ठेये ब्रह्मयज्ञे पठनीयः । अर्थात् प्रजापतिकाण्डाध्ययने होतृव्रते 'प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा' इत्येका काण्डर्षये
आहुतिः, तथा 'इषे हवेति' अनुवाकपठनं च विशिष्यते, अन्यस्मिन् उपाकर्मोक्तमेवानुष्ठेयम् 'एवमेव काण्डोपाकरण-
काण्डसमापनाभ्याम्' इति सूत्रात् ।

एवमेव सौम्यकाण्डाध्ययने छुक्तिव्रते 'सोमाय काण्डर्षये स्वाहा' इत्याहुतिः, 'आप उन्दन्तु जीवसे' इत्ये-
कानुवाकपाठश्च विशिष्टौ । तथा आग्नेयकाण्डाध्ययने उपनिषद्व्रते 'अग्नये काण्डर्षये स्वाहा' इत्याहुतिः, 'उद्धन्यमानं'
इत्यनुवाकश्च । एवं उत्तरत्रकाण्डद्वयेऽपि ज्ञेयम् ।

उपाकर्मोत्सर्जनविधिः

अस्मिन्मार्गे सर्वत्रापि प्रतिवर्षं श्रावणपूर्णिमायां ऋग्यजुःसामाध्ववेदिनां सर्वेषां त्रैवर्णिकानां प्रचलिता उपाकर्माहुतान-
पद्धतिः प्रसिद्धा, तत्र शास्त्राभेदेन तदनुष्ठानपद्धतिविशेषोऽपि भिन्नो भवति ।

उपनीतस्य बटोः प्रथमतः श्रावणपूर्णिमायां नूतनोपाकर्मणि वेदारम्भो विहितः, ततः उत्तरत्र पुन्यमासे वेदोत्सर्जनं च
विहितं, तद्व्रतं प्रतिवर्षं श्रावणे उपाकर्मं पुन्ये उत्सर्जनं च कर्तव्यं इति शास्त्रसङ्केतः । तदेतदुभयं कालभेदेनानुष्ठानम-
ज्ञान्यतया श्रावणपूर्णिमायामेकदैव एकतन्त्रेण उत्सर्जनं उपाकर्मं च सर्वैरप्यनुष्ठीयते, तदिदं सर्वत्रापि प्रसिद्धम् ।

तन्निमित्तं च छन्दसां यातयामतादोषनिवृत्त्या सुवीर्यत्वसिद्धिरेव । तदेतत् तत्रत्यसङ्कल्पादेवावगम्यते । "सर्वेषां अधी-
तानामध्येष्यमाणानां छन्दसां यातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा (सुवीर्यत्वाय) श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
(उत्सर्जनं) उपाकर्माख्यं कर्म करिष्ये । इति संकल्पः ।

प्रत्यहं यदुपाकर्म सोऽसर्गं विधिवद् द्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

अस्थानोच्छ्वासविच्छेदो घोषणाध्यापनादिषु । प्रामादिकः श्रुतौ यः स्याद्यातयामत्वकारि सः ॥

इति संस्कारमालायां कात्यायनः । 'यो ह या अविदितापेयच्छन्दोदैवब्रह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयति वाऽ
धीतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दांसि भवन्ति' इति च श्रुतिः । एतेन वेदानां यातयामतादोष-
निवृत्त्या सुवीर्यत्वाय ऋषिउद्भोदेयतादिनियमः, तज्ज्ञानं, प्रतिवर्षं उपाकर्माख्यकर्मानुष्ठानं च कारणमित्युक्तं भवति । तच्चो-
पाकर्म तत्तच्छास्त्राभेदेन भिन्नरूपमेव भवति । तैत्तिरीये तु बौधायनादिभिर्विहितस्तद्विशेषः ।

तथाहि— "हुतानुहतिरुपाकर्म । श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वाऽऽपठ्याम् । समन्वारब्धेष्वन्ते-
वासिषु । अथ देवयजनोद्धेखनप्रवृत्तिज्वाभिमुखत्वाच्चतस्रः प्रत्रानाहुनीर्जुहोति 'याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा ।'
साहितीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, वारुणीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहेति ।'

अथ काण्डर्षिर्जुहोति 'प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा, सोमाय काण्डर्षये स्वाहा, अग्नये काण्डर्षये स्वाहा,
विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहा, स्वयम्भुवे काण्डर्षये स्वाहा' इति । अथ सदसस्पतिर्जुहोति० ।
अथ सावित्रीर्जुहोति० । अथ वेदाहुनीर्जुहोति ऋग्वेदाय स्वाहा० इति (बौ० गृ० सू० ३।१।१८) इति उपा-
कर्मणि ऋषिदेवतादिहोमविधानम् ।

अथ वेदाध्ययनम्— 'त्रीणादितोऽनुवाकानधीयीरन् । काण्डादीन्वा सर्वान् (अनुवाकान्) १० इति । एवमेव'
काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् स एकः काण्डर्षिः । (बौ० गृ० ३।१।१७) तस्य वैदेकस्याद्योऽनुवाकः इति ।
एवमेव उपाकर्मोत्सर्जनयोः काण्डव्रते च काण्डर्षिभ्यः तर्पणमपि अनुष्ठीयते प्रब्रह्मज्ञानन्तरम् । अथ निवीती— प्रजापतिं

काण्डर्षिं तर्पयामि० इत्यादि पञ्चकाण्डर्षितर्पणम् ।

पञ्चकाण्डानामारम्भः—

१ प्राजापत्यं काण्डम् । इषे त्वोर्जे त्वा० । (तै० सं० १।१।१)

२ सौम्यं काण्डम् । आप उन्दन्तु जीवसे० । (तै० सं० १।२।१)

३ आग्नेयं काण्डम् । उद्धन्यमानं० । (तै० ब्रा० १।२।१)

४ वैश्वदेवं काण्डम् । अनुमत्यै पुरोडाशं० । (तै० सं० १।८।१)

५ स्वायम्भुवं काण्डम् । सह वै देवानां० । (तै० आ० २।३)

अत्र सारस्वतक्रमेण वैश्वदेवस्वायम्भुवकाण्डयोरारम्भे ' अनुमत्यै पुरोडाशं , सह वै देवानां ' इति च ब्राह्मणभागः पठितः । वस्तुतस्तु वैश्वदेवकाण्डारम्भः ' वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणः ' इति । स्वायम्भुवकाण्डारम्भः ' यद्देवा देवहेडनं ' इत्येव भवितुमर्हति । तत्तु उत्तरत्र आर्षेयपाठक्रमे उल्लिख्यते ।

अत्रेदं किञ्चिद्विचार्यते— एवं वेदारम्भ—काण्डव्रतउपाकर्मोत्सर्जनादिषु काण्डर्षिहवनतर्पणादिपूर्वकं ब्रह्मयज्ञे यथाशास्त्रं सर्वेषां काण्डानां आदिमानुवाकपाठक्रमतः तैत्तिरीयशाखायाः वेदाध्ययनेन अनुष्ठानेन च काण्डविभागपाठ एव प्रधानः इति सिद्ध्यति । एतेन तैत्तिरीयके काण्डविभागपाठपद्धतिरेव नास्ति, इदानीमेवेयं नूतना प्रक्रिया परिकल्पितेति केषाञ्चिद्वादो निरस्तः ।

सारस्वतपाठे काण्डाध्ययनं न सम्भवति । तत्र वेदारम्भे उपाकर्महवनादौ च अन्यथाऽनुष्ठानं, ततः पुनरन्यथैवाध्ययन—मित्येव वैषम्यम् । उक्तं खलु एकतन्त्रेण पञ्चकाण्डव्रतान्यनुष्ठाय सारस्वतपाठक्रमेण वेदाध्ययनं कर्तव्यमिति । सत्यमुक्तं, तथापि अन्यथा वेदारम्भे हवनाद्यनुष्ठाने, अन्यथाऽध्ययने च किं कारणं, किं च तत्र वैशिष्ट्यमित्येव न ज्ञायते । तत्र प्रमाणं तु शून्यमेव ।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डक्रमस्यैवाभावान् काण्डर्षादिहवनमसङ्गतमेव, काण्डर्षिहवने अन्यथाऽध्ययनमप्यसङ्गतमिति न पुनर्वक्तव्यम् । यदि तत्र काण्डान्येव न सन्ति विभक्तानि, तर्हि काण्डर्षिहवनं कुतः सङ्घटते ? अन्यच्च वेदस्य यातयामतादिदोषनिरसनार्थं प्रतिवर्षं उपाकर्मादिकमनुष्ठीयते, वेदस्य ऋष्यादिनियमाभावे ऋष्यादिज्ञानाभावे च ' यातयामानि च्छन्दांसि भवन्तीत्युक्तम् ' ।

एवं सति वेदे एव यदि ऋष्याद्यनियमः चिरन्तनसिद्धः तर्हि तद्यातयामतादोषः केनोपायेन वार्येत । न हि तावदुपाकर्मानुष्ठानमन्त्रेण तन्निवारयितुं शक्यं, उपाकर्मानुष्ठानात्, अन्यथैव वेदपाठप्रवचनप्रवृत्तेः ।

तथाहि— ' इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं चिन्तान्तिमम् ' इति विवरणात् इषेत्वेति प्रथमे प्रश्ने त्रयोदशानुवाकाः पौरोडाशिका यजुर्मन्त्राः प्राजापत्यकाण्डेऽन्तर्गताः । तस्मिन्नेव प्रश्ने ' उभा वामिन्द्राग्नी ' इत्ययमन्तिमः चतुर्दशः एक एवानुवाकस्तु याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविनियोगार्थत्वेन ' याज्यानामके ' प्रकरणे सङ्गृहीतोऽत्र ऋजूमन्त्रात्मकः चतुर्थे वैश्वदेवकाण्डेऽन्तर्गतः ।

इषे त्वादि ह्यपान्त्वान्तं प्रश्नानामन्तगामिनः । अनुवाकास्तु याज्याख्याः युक्त्वाहीत्यपि तादृशः ॥ इति कारिकाविवरणोक्तेः ।

तैत्तिरीयसंहिताप्रथमकाण्डे प्रथमप्रश्नादारभ्य द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रश्नान्तानां त्रयोदशप्रश्नानां अन्तिमा त्रयोदशानुवाकस्ते (१३), तथा २।६ प्रश्नादारभ्य ४।३ प्रश्नपर्यन्तं युक्त्वाहीत्यादयः दशानुवाकाश्च याज्याप्रकरणान्तर्गताः सन्तः वैश्वदेवकाण्डेऽन्तर्भूता इति तदर्थः ।

एवं प्राजापत्यादिकाण्डेऽन्तर्गतः कश्चिन्मन्त्रभागः संहितायां, कश्चिद् ब्राह्मणे, कश्चिदारण्यके च विद्यते ।

तथा च प्रथमं प्राजापत्यकाण्डम्—

१ पौरोडाशिकम्— ' इषे त्वा० ' (तै० सं० १।१।१-१३) त्रयोदशानुवाकाः ।

२ याजमानम्- 'पयस्वतीरोषधयः' (तै० सं० १।५।१०) 'मम नाम' (इत्यस्मिन्नुवाके अनुवाकान्ताः सप्त मन्त्राः ।) तथा सन्त्वा सिञ्चामि० (तै० सं० १।६।१-६ षडनुवाकाः ।)

३ होतारः- 'चित्तिः स्युक्०' (तै० आ० ३।१-१३ त्रयोदशानुवाकाः ।)

४ हौत्रम्- 'सत्यं प्रपद्ये०' (तै० ब्रा० ३।५।१-१३ ,,)

५ पितृमेधः- 'परोयिवा २सं०' (तै० आ० ६।१-१२ द्वादशानुवाकाः ।) सर्वेषामपिकाण्डानामेवमेवस्थितिः ।

एवं त्रिष्वपि ग्रन्थेषु अनियमेन पठितानामेतेषां मन्त्रभागानां एकत्र संग्रहणेनाध्ययनं सारस्वतपाठक्रमे सर्वथाप्यशक्यमेव ।

अथ बौधायनादिसूत्रदर्शिताकाण्डविभागविशिष्टादार्षेयपाठादपि पुरातनस्य सारस्वतपाठस्यैव प्राधान्यमस्तु इति चेत्, नैतदेवं, ईदृशे न्यायतत्त्वसिद्धे विषये प्राचीनार्वाचीनत्वादिनिमित्तकस्याकिञ्चित्करत्वात् । न्यायसिद्धस्यैव लोकतः शास्त्रतश्च ग्राह्यत्वात्, अन्यथासिद्धस्य तु परित्यक्तुं शक्यत्वादुचितत्वाच्च । सारस्वतपाठस्य तादृशानुपूर्व्यं न किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यवोचाम ।

वस्तुतस्तु आर्षेयकाण्डपाठ एव पुरातनः, सारस्वतपाठस्तु अर्वाचीन इत्येव वक्तुं युक्तम् । सारस्वतमुनेरपि पूर्वं विद्यमानस्य आर्षेयकाण्डपाठस्य विस्मरणेन लुप्तप्रायस्य तस्य उत्तरत्र सारस्वतमुनिना यथाकथञ्चित्पुनरुद्धृतत्वात् । अत एव तदिदं तदानीं सर्वैरपि विचिकित्सितम्- “ तमिमं सर्ववेदविलक्षणमध्यापितवान् अस्मान्मूढान्कृतेति । ” अपि च महदिदं प्रमाणं आर्षेयकाण्डानुक्रमपाठे यत्खलु वेदारम्भे वेदव्रतेऽुपाकर्मादौ च काण्डर्षिहवनपूर्वकं सर्वकाण्डानामादिमानुवाकपठनेन ब्रह्म-यज्ञः सर्वैरपि एकरूपेणैवानुष्ठीयत इति । तस्मात् ब्राह्मणकल्पानुरोधेन बौधायनहिरण्यकेशादिसूत्रानुसारेण प्राजापत्यादि-काण्डविभागशः पौरोडाशिकादिमन्त्र-तद्विधिभागयोः पृथक्करणेन संहिताब्राह्मणरूपोभयग्रन्थविभागेन तदध्ययनमेव सर्वथा युक्ततरमिति निर्णायते ।

तत्र संहिताब्राह्मणयोरुभयोरपि ग्रन्थयोः प्राजापत्यादीनि पञ्चकाण्डानि क्लृप्तानि भवेयुः । तथा चेत् मन्त्र-तद्विधिभाग-निमित्ते संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागे 'स ब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि' इति वचनानूदिनेन काण्डविभागेन तत्र तत्रैव मन्त्र-तद्विधिभागयोः साहित्येनाध्ययनं कथं शक्यं सम्पादयितुम् ?

कथमशक्यम् ? उच्यते सम्पूर्णमन्त्रभागरूपसंहिताग्रन्थाध्ययनानन्तरं ब्राह्मणाध्ययनं सर्वेष्वपि वेदेषु नियतम् । तेनैव क्रमेण अत्राप्यनुष्ठितं चेत्-

'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह । यजुर्वेदः सं विज्ञेयः०' इति वचनोदितस्य मन्त्रब्राह्मणयोः एक-रूपेण त्रिगुणपाठस्य सहाध्ययनस्य च परित्यागप्रसङ्गात् । न हि तथा सम्भवति संहिताब्राह्मणग्रन्थयोरुभयत्रापि काण्डपञ्च-कविभागे प्रथमं यावन्मात्रस्य मन्त्रभागस्याध्ययनं, तदनु तावन्मात्रस्य ब्राह्मणभागस्याध्ययनं च कर्तुं शक्यते । तद्यथा-प्राजापत्यकाण्डव्रते प्रथमं संहितान्तर्गतस्य मन्त्रात्मकस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं, ततः तदनुब्राह्मणान्तर्गतस्य विधिरूपस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं च सुकरमनुष्ठायम् । तदेवं काण्डव्रताचरणपूर्वकं वेदाध्ययनं काण्डविभागोपहिते आर्षेयपाठक्रमे एव सम्भवति, न तु प्रचलितसारस्वतपाठे इति प्रपञ्चितं पुरस्तात् । तस्मात् प्राजापत्यादिकाण्डक्रमेण संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेन मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन वा विभागेन वा यथासौकर्यं यथेष्टं वा तैत्तिरीयशाखायां वेदोऽध्येतव्य इति सिद्धम् ।

“ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति” इति ऋग्वेद-परिभाषा-सूत्रात् वेदमन्त्राणां 'ब्राह्मणं कल्पः, ऋषिः-मन्त्रद्रष्टा, छन्दः-गायत्र्यादिकवितानिबन्धनं, दैवतं-मन्त्राधिष्ठात्री देवता, चेत्येतत्सर्वं ज्ञात्वैव अध्यापनादिकं कार्यमित्युक्तं भवति । तत्र प्रथमं आर्षेयमेव विमृश्यते ।

ऋग्यादिविचारः

'ऋषिः' मन्त्रद्रष्टा मन्त्राणां प्रापक इत्यर्थः । 'ऋषिर्षिप्रः काव्येन' इति मन्त्रवर्णात् । 'ऋषिर्दर्शनात्' इति यास्कनिरुक्तेश्च । 'अनन्ता वै वेदाः' इति वचनाद् यद्यपि असङ्ख्याताः वेदाः वेदमन्त्राश्च भवेयुः तथापि तत्प्रापकं द्रष्टारमृषिं विना तल्लाभः असम्भव एव । यथा च लोके गुरुं विना मन्त्रो नोपलभ्यते । तस्मान्मन्त्रादपि मन्त्रोपदेष्टा गुरुरेवा-

स्माकं प्रथमः तन्मन्त्रप्रापकत्वाद्गुरोः । यथा च परोक्षस्य परब्रह्मणः देवतादेरापि प्रत्यक्षब्रह्मरूपो मन्त्रः प्रधानः, तस्य तत्प-
रोक्षवस्तुप्रापकत्वात् । तथैव प्रत्यक्षब्रह्मरूपान् मन्त्रादपि तत्प्रापकः ऋषिरेव प्रधानः, तस्य मन्त्र- तद्देवतादिप्रापकत्वात् ।
अत एव ' यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते ' इति आर्षेयस्य प्राथम्यमनुश्रुतम् । तदपि
ऋषिमुखेनैव सर्वेषां मन्त्राणामुपलब्धेः ' यक्षेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दमृषिषु प्रविष्टाम् । ' इति मन्त्र-
वर्णात् । (क्र० १०।७।१३)

गायत्रीप्रभृतीनामृचां विश्वामित्रादयः ऋषयः, गायत्र्यादी निच्छन्दोऽसि, सवित्राद्याः देवताश्च ऋग्वेदे प्रसिद्धाः, यजुर्वेदे-
ऽपि ऋचां त एव ऋषयः, तान्येव च्छन्दोऽसि, ता एव देवताश्च भवन्ति । ' गायत्र्या गायत्री च्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः
सविता देवता ' (नारा० उ० १९।३५) इति श्रुतेः ।

यजुर्मन्त्राणां तु ' प्रजापतिः सोमः अग्निः विश्वे देवाः स्वयम्भूश्चेति ' पञ्च ऋषयो भवन्ति । कथमेतदुच्यते यजु-
र्वेदे आग्नेयाद्यार्षेयकाण्डे पठितानामपि ऋचां अग्न्यादिमृषिमन्तरा ऋग्वेदस्था एव ऋषय इति । ऋचामपि कचिद्यजुःशब्देन
निर्देशो भवति । ' पुनातु ते परिरुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै ' इति (तै० ब्रा० १।८।५)

क्वचित्पाठभेदोऽपि दृश्यते—

' मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीहं-
विधमन्तः सद्मित् त्वा हवामहे, ' इति (क्र० १।११।४।८) । ' मा नस्तोके० आयुषि० । वीरान्० नमसा विधेम
ते । ' तैत्तिरीय रुद्राध्याये (तै० सं० ४.५.१०.६) । ' मा नस्तोके० । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः० । ' (बा०
य० १६.१६) एवं पाठभेदात् भिन्नार्षेयभेदे पृथक् श्रुतमिति गम्यते । अथ यद्युच्येत मन्त्रावयवभूतानां शब्दानां कचिद्
भेदोऽपि तदर्थमिदात् मन्त्रैकत्वेन ऋष्येकत्वमेवेति । तद्यथा ' मा नस्तोके ' इत्यत्र ' आयौ ' इत्युकारान्तायुशब्दस्य
स्थाने ' आयुषि ' इति सकारान्तस्यायुःशब्दस्य पाठो दृष्टः । नैतावता रूपभेदमात्रेण शब्दभेदस्तथा तदर्थभेदश्च निश्चेतुं
शक्यः ।

एवं ऋग्वेदे ' हन्तारं भङ्गुरावतः ' इत्यत्र यजुर्वेदे ' भेत्तारं ' इति पाठे शब्दभेदोऽपि नार्थभेदः । अथवा क्वचित् धात्वर्थ-
भेदोऽपि नाभिप्रायभेदः । तथा ऋग्वेदे ' सद्मित् त्वा हवामहे ' इत्यस्य स्थाने कृष्णयजुर्वेदे ' नमसा विधेम ते ' इति
पाठभेदः । शुक्लयजुर्वेदे तु ' मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः ' इति पाठः । एवं ऋग्यजुर्वेदयोः पाठे शब्दार्थयोर्भेद-
दर्शनात् उभयत्र पठितो मा नस्तोके इत्ययं मन्त्र एक एवेति कथं न वक्तुं शक्यम् ?

अत्र शब्दार्थयोर्भेदोऽपि तदभिप्रायाभेदात् ऋक्तः अभिन्न एवायं याजुषे पठितो ' मा नस्तोके ' इति मन्त्रः इत्येव युक्तम् ।
अथ द्रष्टुं दर्शनादिभेदादेव हेतोः ' मा नस्तोके ' इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां यजुर्वेदे भिन्नार्षेयत्वमेव युक्तम् ।

भवन्ति यजुर्वेदे भिन्नाः प्रजापत्यादयः काण्डर्षयः प्रसिद्धाः । तत्र हि ' मा नस्तोके ' इति मन्त्रस्याग्नेः काण्डर्षेर्दर्शनम् ।
स्यादेतदेवम्— यदि यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा तादृशं पृथग्दर्शनं भवेत् । न तु तदस्ति । अन्यत्र ऋग्वेदे दृष्टानां ' मा नस्तोके '
इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां याजुषेषु मन्त्रभागेषु तत्र तत्र कर्मानुष्ठानाद्युपयोगार्थं संग्रहणमेव न तु पृथग्दर्शनम् । दृश्यते हि अत्र
यजुर्वेदे दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मानुष्ठानक्रमेण तथा याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविशिष्टकर्मानुक्रमानुरोधेनैव विनियोजयितव्यानां
ऋग्वेदे भिन्नभिन्नस्थानेषु अनेकैरन्यैरन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानामनेकेषामृङ्मन्त्राणामेकत्र प्रकरणशः संग्रहणम् । तदेतत् दिग्दर्शनार्थं
किञ्चिदेवोदाह्रियते— तद्यथा ' इषे त्वा ' इति प्रश्ने चतुर्दशेऽनुवाके सप्तसु काम्येष्टिषु याज्यापुरोऽनुवाक्ययोरेवोपयोजितव्याः
चतुर्दशर्चः अनुक्रमेण पठिताः ' उभा वामिन्द्राग्नी ' इत्याद्याः ऋचः । तासां भिन्नाः ऋषयः ऋग्वेदे प्रसिद्धाः तस्मादेतासा-
मृचामग्न्यार्षेयकाण्डे पाठोऽपि नात्र पृथग्दर्शनमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तदेतत् शुक्लयजुर्वेदीयकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात् स्पष्टं
भवति ।

तत्र हि शुक्लयजुर्वेदे षोडशतमे रुद्राध्याये पठिता ' मा नस्तोके ' इत्येषा ऋक् ' मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः '
इति ग्यस्तपठेनसहितापि ऋग्वेदस्थायाः कुत्सदृष्टायाः अभिज्ञैवेति गम्यते ' मा नो द्वे कुत्सः ' (शु० सं० सू० २।२१)

इति सूत्रात् । ' मा नस्तोके, मा नो महान्तं ' इति द्वे ऋचौ कुत्सदृष्टे इत्यर्थः । तत्सामान्यात् इह कृष्णयजुर्वेदेऽपि ' मा नस्तोके ' इति मन्त्रस्य कुत्सदर्शनत्वानिश्चयात्, न वेदभेदेन दर्शनभेदः, नापि मन्त्रभेदः इति सिध्यति । अतः ऋषिरपि एव एव ।

अथ यद्युच्येत शुक्लयजुर्वेदे तथा भवतु नाम, तथैव कृष्णयजुर्वेदेऽपि भवितव्यमिति को नियमः ? तस्मादत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां दर्शनात्, तत्रापि आग्नेयकाण्डे रुद्राध्यायस्य ' अग्निः काण्डर्षिः ' इति अग्न्यार्षेयत्वेन निर्दे-
शाच्च, पृथग् दर्शनमेवेदं मा नस्तोके इति मन्त्रस्य । तस्मात् अग्निरेव ऋषिः न कुत्सः इति वक्तव्यम् । स्यादेतदेवम्— यदि प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां ऋद्धमन्त्रद्रष्टृत्वं स्यात्, किं तर्हि ? मन्त्रस्मर्तृत्वमेवेति ब्रूमः । कुत एतत् ? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां स्मरणमात्रेण काण्डसम्बन्धात् । अतः न तु तेषां काण्डर्षीणां मन्त्रद्रष्टृत्वं सम्भवति, येन याजुषे दर्शनभेदात् ऋचां मन्त्रभेदस्वीकरणमापद्येत । कुत एतदुद्धीतम् ? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां मन्त्रस्मर्तृत्वमेव न तु मन्त्रद्रष्टृत्वमिति उच्यते— ' ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः स्मर्तारः पारमेष्ठ्यादयः ' इति शुक्लयजुर्वेदकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात् ।

तस्यायमर्थः— अत्र शुक्लयजुर्वेदे पठितानां मन्त्राणां द्रष्टारः प्रसिद्धा ऋषयः एव । तथा प्राजापत्यादिकाण्डेषु तत्तदार्षेयत्वेन निर्दिष्टाः प्राजापत्यादयस्तु ऋषिदृष्टानां मन्त्राणां स्मर्तार एव न तु द्रष्टार इति । एतेन येषां मन्त्राणां द्रष्टारः ऋषयोऽन्यत्र प्रसिद्धाः तेषामत्रापि त एव ऋषयो भवन्ति । येषां तु द्रष्टारोऽन्यत्राप्रसिद्धाः तेषां अत्रत्यकाण्डमर्यादोक्तं प्राजापत्याद्यर्षेयत्वमेवेत्यर्थात्सम्पद्यते ।

अत एव शुक्लयजुसर्वानुक्रमसूत्रम्— ' रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षम्, देवानां वा प्रजापतेर्वा, आद्योऽनुवाकः षोडशर्चः । एकरुद्रदैवत्यः, प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिष्ठः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ, मा नो द्वे कुत्सः ' इति पारमेष्ठ्यार्षेये रुद्राध्याये बहूनामृगयजुर्मन्त्राणां मध्ये पठितस्य ' मा नो महान्तं, मा नस्तोके ' इति ऋग्वेदस्य कुत्सार्षेयत्वं, तच्च ऋग्वेदे प्रसिद्धमेवानूदितमिति वेदितव्यम् ।

ऋग्वेदे तावत् ' इमं षोडश कुत्सः ' इति सर्वानुक्रमसूत्रेऽनुवृत्तं कुत्सदर्शनम् । ' इमा एकादश रौद्रं ' इत्यस्मिन् सूक्ते ' मा नः ' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्वं प्रसिद्धम् । अत्र प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां यजुर्मन्त्रद्रष्टृत्वेऽपि वेदान्तरे प्रसिद्धानामृचां तु स्मर्तृत्वेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्यति । एतेन कृष्णयजुर्वेदेऽपि तत्सामान्यात् ' मा नः ' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्वमेवेति सिद्धम् ।

ननूक्तं अन्यत्र दृष्टं निदर्शनमितरत्रापि प्रमाणं भवितुं नार्हतीति । तस्मात् ऋचामपि यजुर्मन्त्रगणमध्ये पाठात् यजुर्वेदे तत्र-
त्यप्राजापत्यादिकाण्डार्षेयत्वमेव युक्तं प्रधानं च तदेव यजुःशाखिनामिति केचित् । वस्तुतस्तु— ऋग्वेदस्थानां सर्वानामपि ऋचां तैत्तिरीयकेऽपि ऋग्वेदे दर्शिता एव ऋषयः इत्यस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयब्राह्मणवचनमेव प्रमाणम् ।

तथाहि— ऋग्वेदे एकेनैव ऋषिणा दृष्टानामेकदेवताकैकसूक्तान्तर्गतानां क्वचित् अनेकदेवताकानां अनेकसूक्तान्तर्गतानां च शतशः ऋचां मध्ये पठिता काचिदेकैव ऋक्, द्वित्राः त्रिचतुरा वा ऋचः, वेदान्तरे पठिता अपि ऋग्वेदस्था एव भवितुमर्हन्ति ।

तद्यथा— ऋग्वेदे (सं० १। अनु० ६। सू० १-७) सप्तसूक्तात्मके षष्ठेऽनुवाके ' कस्य नूनं ' इत्यारभ्य ' अस्मे रयि निधारय ' इत्यन्तं प्रजापति—अग्नि—सवितृ—वरुण—द्विश्वेदेव—इन्द्र—अश्विनी—उषोदेवताकाः अन्यूनशतसङ्ख्याकाः ऋचः पठिताः । तस्यानुवाकस्य शुनःशेषो द्रष्टा ' कस्य पञ्चोनाऽऽजीगर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देव-
रातः ' इति सर्वानुक्रमसूत्रात् ।

' तदेतत्पर ऋकशतगाथं शौनःशेषमाख्यानम् ' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० पं० ७)

आलम्बनार्थं यज्ञीये यूपे निबद्धः शुनःशेषः तद्वन्धविमोकार्थं देवतास्तुतौ प्रवृत्तः सन् सवित्रा प्रेरितः वरुणप्रसादार्थं एकत्रिंशदग्निः वरुणं तुष्टाव ' स वरुणं राजानमुपससारोत्तराभिरेकार्त्रिशता ' इति च ब्राह्मणम् । ताश्च ' नहि ते क्षत्रं ' (ऋ० १।२४।९) इत्याद्याः सूक्तशेषभूताः दशर्चः, तथा ' यञ्चिद्धि ते विशो यथा ' (ऋ० १।२५।१-२१) इत्येकत्रिंशत्यु-
चं सूक्तं च एवं ३१ ऋचो वरुणदेवताकाः शुनःशेषेन दृष्टाः । तासु च शतशः ऋक्षु ' अभि त्वा देव सवितः, उरु५ हि

राजा, शतं ते राजन्, अमी य ऋक्षाः, अव ते हेडः, उदुत्तमं मुमुग्धि नः, उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, निषसाद् धृतव्रतः, इममू षु त्वमस्मभ्यं, यमग्ने पृतसु मर्त्यं, शिप्रिन्वाजानां पते, योगे-योगे तवस्तरं, रेवतीर्नः सधमादः ' इत्येताः ऋचः तैत्तिरीयसंहितायां पठिताः । एवं ऋग्वेदे शुनःशेषदृष्टानां एता-सामृचां अन्यत्र पाठमात्रेण कथं अन्वर्षेयत्वमुपपद्येत ?

अथ पाठबलादेव अग्न्यादिभिः काण्डर्षिभिर्दृष्टेति कल्पयितुं शक्यते इति चेत्, शक्यमेवं कल्पयितुं तथापि न युक्तं, कुतः ? 'शुनःशेषो यमहृद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ' इति (ऋ० १।२।१।२) शुनःशेषस्यैव वरुण-पाशमोचनस्तुतेः । न हि खलु प्रजापत्यादीनां काण्डर्षीणां वरुणपाशबन्धनं कुत्रचित्प्रसिद्धं लोके, नापि श्रुतं, येन वरुणपाश-विमोक्तार्थं प्रजापत्यादिकर्तृकया वरुणस्तुत्या प्रजापतेः काण्डर्षेरेव तदिदं दर्शनमिति कल्प्येत ।

अथ यद्युच्येत- शुनःशेषबन्धमोचको वरुणोऽस्मानपि मोचयतु इति परोक्षतया वरुणमहात्म्यस्तुत्यभिप्रायं तदिदं काण्ड-र्षीणांमेव दर्शनं भवितुमर्हतीति । यथा अन्यत्रापि ' शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राधूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः । एवासमदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्० ' इति (ऋ० ५।२।७) कुमारस्यात्रेयस्य तद्दर्शनमग्निमाहात्म्यस्तुत्यभिप्रायम् ।

यथा च लोकेऽपि दाशरथिना महाराजेन सेवितो भगवान् वसिष्ठोऽस्मान्ज्ञानात्तारयत्विति वसिष्ठस्तुतिर्दाशरथेरन्यकर्तृकाऽपि भवितुमर्हति । एवमत्रापि अग्न्यादिकाण्डर्षिदृष्टा वरुणस्तुतिरपि ' शुनःशेषो यमहृद् गृभीतः ' इति शुनःशेष-शब्दमात्रेण शुनःशेषकर्तृकैवेति निर्णायको न कश्चिन्नियमोऽस्ति । अन्यत्रापि ईदृशं दर्शनं बहुधोपलभ्यते वेदे । ' गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ' इति विश्वामित्रदर्शने जमदग्निना गृणानौ हे अश्विनौ अत्र सीदतमिति जमदग्नि-संस्तुताश्विनदेवतामाहात्म्यस्तुतिर्विश्वामित्रकर्तृका दृष्टा ।

तथैव ' तत्त्वा यामि ' इत्याद्याः ऋचोऽपि अग्न्यादिकाण्डर्षीणामेव दर्शनं यजुर्वेदे भवितुमर्हतीति याजुषाणां मतम् । नैवमेतत्- अत्र कृष्णयजुर्वेदे एव तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थे ब्राह्मणे एतासामृचां शुनःशेष एव द्रष्टव्यनुश्रावितत्वात् । तथाहि ' शुनःशेषमाजीगर्तिं वरुणोऽगृह्णात्, स एतां वारुणीमपश्यत्, तथा वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्, वरुणो वा एतं गृह्णाति, य उखां प्रतिमुञ्चते, उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याह आत्मानमेवैतया वरुणपा-शान्मुञ्चति ' इति (तै० सं० ५।२।१।४)

अत्र ' उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत् ' (तै० सं० ४।२।१।१०) इत्येषा ऋक् शुनःशेषदृष्टैवेति स्पष्टम् । एतेन ' उदुत्तमं वरुण ' इति ऋक् शुनःशेषदृष्टैवेति निश्चिते एतत्सहचरीणां ' अव ते हेडः, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि ' इत्येवमाद्याना-मृचां ऋग्वेदे श्रुतं शुनःशेषार्षेयत्वं केन वार्यते ? यदि ' इमं मे वरुण ' इत्याद्यानामृचामत्र यजुर्वेदेऽपि शुनःशेषार्षेयत्वमेवा-भविष्यत् तर्हि तासामत्रापि एकत्रैव पाठोऽप्यभविष्यत् । दृश्यते च पृथक् काण्डे तासां पाठः ' उरु५ हि राजा, शतं ते राजन् ' इत्यनयोः सौम्यकाण्डे पाठः । (तै० सं० १।४।४।५।१)

तत्रापि ' अवभृथ यजूंषि जुहोति ' इति अवभृथप्रकरणे तयोः पाठात् अवभृथयजुषां सौम्यकाण्डेऽन्तर्भावाच्च सोम-एव तयोः काण्डर्षिः । ' आध्वर्यवं० अवभृथ यजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः ' इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि इति बौधायनसूत्रात् । एवं ' अव ते हेडः, उदुत्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्ने, ' इत्याद्यानामृचां तु वैश्वदेवकाण्डे याज्यायां पाठो दृष्टः । ' राजसूयः० याज्या अश्वमेधः० इति वैश्व-देवानि ' इति बौधायने सूत्रात् ।

अत्रैते सिद्धा एव काण्डर्षयः सोमविश्वदेवादयः, तस्मात् तासामृचां भिन्नार्षेयत्वमेव वक्तव्यम् । इति चेत् नैवं सम्भ-वति- तासामृचां तत्र तत्र कर्मणि विनियोगार्थं अनुकर्षणात् । उदाहृतं च तासामनुकर्षणं याज्यावभृथादिषु । एवं एकदा पठितानां चैतासामृचामुत्तरत्र तत्र तत्र विनियोगानुसारेण ऋक्प्रतीकमात्रपाठेनानुकर्षणं बहुधा दृश्यते, ' अव ते हेडः, उदु-त्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि ' इत्यादि । न चैतदपि काण्डर्षीणां तादृशं प्रतीकमात्रदर्शनमिति वक्तुं युक्तम् । पृथग् दर्शने समग्रा ऋचो दृश्येरन्, न प्रतीकमात्रम् । अत्र प्रतीकमात्रपाठे पूर्वत्र पठितानामेवानुवाद इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं

भवेत् । तथा सति यजुर्वेदग्रन्थे ऋचां प्रथमपाठोऽपि तर्हि ऋग्वेदे अन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानां तासां हौत्रकर्मणि विनियोगाय पठनानुकूलार्थः अनुवाद एवेति कथं नाभ्युपगम्येत ?

अथ पुनः यजुर्वेदेऽपि एकदा पठिताः सम्पूर्णा एव काश्चिद्वचः पुनरुत्तरत्रापि असकृत् पठिता दृश्यन्ते 'अथ जायूँ-वि पवसे' इत्याद्याः । तासां पृथग्दर्शनमेवेति वक्तव्यम् । पृथग्दर्शनत्वे पृथगार्थ्यत्वं च अर्थात् सेत्स्यतीति । नैवमेतद् यत्र एकदा पूर्वत्र पठिताः सत्यः उत्तरत्र पुनः कर्मणि विनियोगे अविच्छेदेन द्वे ऋचौ, त्रिचतुरा वा ऋचः, द्वन्द्वेन दर्शयितव्या भवेयुः, तत्रैव प्रतीकमात्रपाठो दृश्यते ।

यत्र एकैव ऋक् पूर्वत्र पठिता सती पुनरुत्तरत्र एकैव विनियुज्यते, तत्र तु समग्रैव ऋक् पठ्यते, इत्येव विशेषः । तद्यथा 'आ प्यायस्व समेतु ते० । सं ते पयांसि' इतीदमग्र्यं पूर्वत्र (तै० सं० ४।२।७।१२-१३) याज्यायां समग्र ऋग्पूणे पठितं, तथा उत्तरत्रापि याज्यायां (तै० सं० २।३।१४।१२-१३; ३।१।११।३-४) असकृत् 'आ प्यायस्व । सं ते' इति प्रतीक-मात्रेण पठितमपि उत्तरत्र विनियोगावसरे 'आ प्यायस्व' (तै० सं० ३।२।५।८) इतीयमेकैव ऋक्समग्रैव पठिता दृश्यते । अत्र पूर्वापरीभावः आर्षेयपाठक्रमेणैव ज्ञेयः, शास्त्रतः ब्राह्मणे कल्पसूत्रे च तथैव याज्यादिविनियोगात्, न तु सारस्वतपाठक्रमेण सम्प्रति प्रचलिते प्रसिद्धे तैत्तिरीयसंहितादिग्रन्थे पूर्वापरीभावनियमोऽस्ति ।

तत्र हि (तै० सं० २।३।१४।१२-१३) 'आ प्यायस्व । सं ते' इति प्रथमतः एव प्रतीकमात्रपाठः, ततः उत्तरत्र (तै० सं० ४।२।७।१२-१३) समग्र ऋक्पाठो विद्यते । तदेतदपि सारस्वतपाठे ग्रन्थव्यत्यासबोधकं लिङ्गम् । क्रमशः संहितादिग्रन्थाध्ययने प्रवृत्ताः बटवः प्रथमत एव प्रतीकमात्रपाठेन समग्रामृच्चं पठितुं ज्ञातुं च कथं शक्नुयुरिति चिन्त्यमेवैतत् । तस्मादस्य पृथग्दर्शनत्वनिर्णये न किञ्चित्प्रमाणान्तरमस्ति । एवमेव शुनःशेषदृष्टानां तथा सर्वासामपि ऋचां न पृथग्दर्शनं, न पृथगार्थ्यं च, याजुषे भवितुमर्हति । एतेन ऋग्वेदे वेदान्तरे वा प्रसिद्धानामृचां यजुर्वेदे समग्र ऋक्पाठोऽपि न पृथग्दर्शनत्वसाधकः नापि पृथगार्थ्यत्वसाधकश्च भवितुमर्हतीत्युक्तं भवति ।

अपि च वरुणपाशेन बद्धः शुनःशेषः 'स एतां वारुणीमपश्यत्, तथा वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्' इति तैत्तिरीयके श्रुतया 'उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्' इत्येनया एकैव ऋचा न खलु वरुणपाशान्मुक्तः, येन साक्षात् श्रवणात् 'उदुत्तमं' इयमेकैव ऋक् शुनःशेषदृष्टा, तथा श्रुतौ अनिर्देशात् 'इमं मे वरुण' इत्याद्या अत्र अन्यार्षेया इति च कल्प्येत । अपि तु शतशः ऋचां स्तोत्रेण मुक्तः शुनःशेष इति श्रूयते । तथा हि हरिश्चन्द्रेण वरुणप्रीत्यर्थमनुष्ठिते नरयज्ञे आलम्बनार्थं यूपे निबद्धः शुनःशेषः तस्मान्मृत्युमुखादात्मानं मोचयितुं प्रवृत्तः सन् 'अथ ह शुनःशेष ईक्षांचक्रे अमानुषमिव वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति' (ऐ० ब्रा० ७।१६) इति वाग्यज्ञेन देवतोपासांचक्रे । तत्र 'स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा' इति प्रथमतः प्रजापतिं लुष्टाव, ततश्च तेनाज्ञसः तथैवोत्तरत्र 'अग्निः सविता वरुणः पुनरग्निः विश्वे देवाः इन्द्रः आश्विनौ' इत्यासां देवतानां स्तोत्रेण तत्तद्देवताभिराज्ञसश्च अन्ते उपसः स्तोत्रेण वरुणपाशान्मुक्तः । एवं शतशः ऋग्भिः स्तोत्रेण शुनःशेषो वरुणपाशान्मुक्तः ।

अत्र यद्यपि तैत्तिरीयके 'स एतां वारुणीमपश्यत्, उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदित्याह' इति एकैव ऋक् शुनःशेषेन दृष्टेति श्रूयते, अन्याः 'नहि ते क्षत्रं' इत्याद्याः शुनःशेषार्थ्यत्वेन स्पष्टं न श्रूयन्ते, तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणवचना-देव तासां शतशः ऋचां शुनःशेषार्थ्यत्वं सिध्यति । 'शौनःशेषमाख्यापयते, वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति, परः शतं भवति' इति (तै० ब्रा० १।७।१०) एवं तैत्तिरीयके श्रुतानां 'नहि ते क्षत्रं' इत्याद्यानामपि सर्वासां ऋचां यजुर्वेदेऽपि शुनःशेषार्थ्यत्वमेवेति सिद्धम् ।

एतासामृचां शुनःशेषार्थ्यत्वं शुक्लयजुर्वेदेऽपि अनूदितम्—

'ऊरुं हि राजा' (वा० य० सं० ८।२३) ... 'ऊरुं हि' शुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभम् ।

'नि षसाद्' (वा० य० १०।२७) ... 'नि षसाद्' शुनःशेषो वारुणीं गायत्रीम् ।

‘ योगेयोगे ’ (वा० य० ११।१४) ‘ योगेयोगे ’ शुनःशेषः ।
 ‘ उदुत्तमं वरुण० ’ (वा० य० १२।१२) ‘ उदुत्तमं ’ शुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभम् ।
 ‘ तत्त्वा यामि० ’ (वा० य० १८।४९) ‘ तत्त्वा ’ वारुणीं त्रिष्टुभं शुनःशेषः ।
 ‘ इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि० ’ इमं मे गायत्री त्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेषः । इति (शु० य० का० स० सूत्राणि)
 ऋग्वेदे अप्रसिद्धापि शुनःशेषदृष्टा एका ऋग् दृश्यते । ‘ अपाघमपकिल्बिषम्० ’ (वा० य० ३५।११) अपाघं
 लिङ्गोक्तदेवतामानुष्टुभं शुनःशेषः । (का० स० सूत्रम्) कथं तर्हि ‘ पुनातु ते परिक्षुतमिति यजुषा पुनाति
 व्यावृत्त्यै (तै० ब्रा० १।८।५) इति ऋचोऽपि यजुःशब्देन निर्देशः ‘ पुनातु ते ’ इति यजुर्वेदपाठादराभिप्रायकः एव ।
 एवं वेदान्तरे दृष्टाः ऋचो वेदान्तरे पठिता अपि स्वकीयैराषेयच्छन्दोदैवतैर्न हीयन्ते ।

अस्मिन्नर्थे ‘ अयं सो अग्निर्यास्मिन् ’ इत्यादीन्यप्युदाहर्तव्यानि ऋग्वेदे (मंड० ३।२२।१) पठितस्य पञ्चर्चस्थ सूक्तस्य
 ‘ अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति । (तै० सं० ५।२।३।८) विश्वामित्रार्षेयत्वमनुश्रूयते । तच्च विश्वा-
 मित्रसम्बन्धाभिप्रायं वैश्वामित्रमण्डलान्तर्गतत्वात् । वैश्वामित्रायाभिप्रायं वेति ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदे ‘ अयं स उपान्त्यानुष्टुपुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रे । ‘ अग्निं होतारं गाथी ह ’ इति
 सूत्रात् ‘ अग्निं होतारं प्रवृणो मियेधे ’ इति सूक्तादनुवृत्तः चतुर्णां सूक्तानां गाथी ऋषिः, न तु विश्वामित्रः । तथापि
 विश्वामित्रसम्बन्धाद् विश्वामित्रार्षेयत्वं श्रुत्यानुश्रूयितमिति प्रतीयते । एवं ‘ दिवस्पारि प्रथमं जज्ञे अग्निः ’ इत्यस्य
 सूक्तस्य (ऋ० १०।४५।१; तै० सं० ४।२।२।१) ‘ दिवस्पारि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं तु ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रोक्तवत्सप्रेरार्षेयत्वं
 यजुर्वेदेऽपि अनुश्रूयते । ‘ वात्सप्रेणोप तिष्ठते एतेन वै वत्सप्रोर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्ध ’ इति स्पष्टम् ।
 (तै० सं० ५।२।१) तथैव ‘ आऽयं गौः पृश्निरक्रीतः ’ इति तृचस्य सूक्तस्य (ऋ० १०।१८९।१; तै० सं० १।५।३।२)
 ‘ अयं गौः सारपराश्यात्मदैवतम् ’ इति सूत्रदर्शितं तैत्तिरीयकेऽनुश्रूयते । ‘ सर्पराश्या ऋग्भिर्गार्हपत्यमाद-
 धाति ’ इति (तै० सं० १।५।४।२) एवमेव यजुर्वेदे पठितानां अपठितानामपि सूक्तानां ऋग्वेदीयार्षेयानुश्रवणपूर्वकं विनि-
 योगः श्रूयते ।

‘ सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यं अगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यं ’ इति । (तै० सं० ७।५।५।६) सजनीयम्-
 ‘ स जनास इन्द्रः ’ इति ऋगन्तिमपादैकदेशोपहितं, ‘ यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ’ इति (ऋ० २।१२।१-१४)
 गृत्समदार्षेयं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । ‘ विहव्यम्- ममाग्ने वचो विहवेष्वास्तु० ’ इति (ऋ० १०।१२८।१-९),
 (तै० सं० ४।७।१४।१-९) नवर्चं विहव्यार्षेयं सूक्तम् । ‘ ममाग्ने नव विहव्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् । ‘ अगस्त्यस्य
 कया शुभीयम् ’ ‘ कया शुभा सवयसः सनीलाः ’ इति सूक्तं अगस्त्यार्षेयम् । (ऋ० १।१६५।१-१५) ‘ कया
 पञ्चोना संवादोऽगस्त्येन्द्रमरुताम् ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

अतएव शुक्लयजुर्वेदे कात्तिके सर्वानुक्रमसूत्रे शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतानां सर्वास्वामिपि ऋचां तत्रतत्र प्रकरणशः पाठक्रमानुसारेण
 काण्डर्षीणां सामान्यतो निर्देशेन, ऋचामेव ऋग्वेदे प्रसिद्धाः मन्त्रद्रष्टारः ऋषय एव विशेषतो दर्शिताः । ‘ अग्न्याघेयं
 प्रजापतेरार्षम् । समिधाग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः, समिधा विरूप आङ्गिरसः, सुसमिद्धाय वसुश्रुतः, तन्वा भरद्वाजः ’ इत्यादि ।
 समिधार्भि- ‘ इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु समिधार्भि त्रिंशत् । इति (ऋ० सर्वानुक्रमसूत्रम्) सुसमिद्धाय
 शोचिषे- ‘ त्वमग्ने वसुश्रुतः त्वामग्न एकादश सुसमिद्धायाग्रं गायत्रम् । इति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिदेवोपन्यस्तं । आर्षेयपाठक्रमे
 सर्वं संशोध्यते ।

एवं च सति अस्माकं द्विजत्वसिद्धये उपनयनसंस्कारे ब्रह्मोपदेशरूपेण सर्ववेदाधिकारार्थं प्रथमतः उपदेश्यः गायत्री-
 मन्त्रोऽपि ऋगात्मकः विश्वामित्रार्षेयः ‘ गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता ’ इति श्रुतेः । (ना० उ० १९।३५)
 तथा च सर्वानुक्रमसूत्रम् ‘ कुशिकस्त्वैशीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार, तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे, गाथिनो
 विश्वामित्रः, स तृतीयं मण्डलमपश्यत् ’ इति । तृतीयमण्डलस्य विश्वामित्रार्षेयत्वात्, गायत्र्याश्च तत्रैव पाठदर्शनात् । ‘ तत्स-

वितुर्वरेण्यम्' (ऋ० ३।६२।३०; साम० १४६२; वा० थ० ३,३५; तै० सं० १।५।६।१२)

एवं वेदमन्त्राणां यातयामतानिवारणार्थं तत्तदार्थेयं यथाशास्त्रं विज्ञेयमिति सङ्क्षेपः ।

छन्दो विचारः ।

'छन्द' एव वेदमन्त्राणां स्वरूपं प्रधानं लक्षणं च । छन्दसैव मन्त्राणां मन्त्रत्वं प्रतिष्ठितम् । छन्दसैव ऋक्त्वं यजुश्च सामत्वं च सिद्धम् । छन्दोनिबन्धनमन्तरा मन्त्र एव न भवति । मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वं वस्तुतत्त्वसिद्धम् । तस्माद्देवमन्त्र-स्वरूपज्ञाने छन्दोज्ञानमेव प्रधानम् । अत एव ' गायत्र्या गायत्रीछन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता ' इत्यत्र (ना० उ० १९।३५) छन्द एव प्राथम्येन निर्दिष्टम् । तस्मात् ऋषिदैवतच्छन्दांसि ' तानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ' इति श्रुत्या-विहितं वेदमन्त्राणामयातयामतासिध्यर्थम् । ऋचां तु गायत्र्यादीनि प्रसिद्धानि । छन्दोमुखेनैव ऋचां यज्ञे विनियोगो विहितः ।

' गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्य ' मिति, त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजत्वसिद्धिः छन्दोमुखेनैव उपदिश्यते । अत एव तदेतच्छन्दस्तत्त्वविज्ञानादेवामृतत्वसिद्धिरपि मन्त्रोपदिष्टानुश्रूयते । तथा च दीर्घतमसः आर्षेयं ऋद्धमन्त्रदर्शनम् ।

' यज्ञायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः । इति (ऋ० १।१६४।२३)

एवं सतच्छन्दांस्यनुश्रूयन्ते, तत्तदेवताधिष्ठितानि । ' अग्नेर्गायत्र्यभक्तस्युग्मेष्णिहया सविता सं बभूव । अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान्बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥४॥ विराणिमत्रावरुणयोरभिथ्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुभिर्भागो अहः । विश्वान्देवाज्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्त ऋषयो मनुष्याः ॥५॥ इति (ऋ० १०।१३०।४-५)

एतेषां तथान्येषामपि सर्वेषां छन्दसां अधिष्ठाता उत वर्षकः प्रकाशश्च विश्वरूपः स परमैश्वर्यपूर्णः परमपुरुषः इन्द्र एव, तस्यापि छन्दोमुखेनैवाविर्भावः प्रकाशोऽनुश्रूयते ' यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमुतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ' इति (तै० शिक्तो० ४।१) । एवं छन्दस्तत्त्वज्ञानेन मन्त्रज्ञानं, मन्त्रमुखेन ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं, तेनैव चामुतावमिति छन्दोमुखेनैवामृतत्वसिद्धिरिति सिद्धम् ।

ऋग्वेदे तु गायत्र्यादीनि छन्दांसि प्रसिद्धानि । तासामृचां अन्यासां च यजुर्वेदेऽपि तान्येव छन्दांसि भवन्ति । तद्विद् तैत्तिरीयब्राह्मणवचनेनैव गम्यते । ' गायत्र्या गायत्री छन्दः ' इति (ना० उ० १९।३५) ' गायत्रीभिर्ह्य तिष्ठते... यदेतं तृचमन्वाह सन्तत्यै ' इति (तै० सं० १।५।८।७) अत्र गायत्री ऋचस्तु- ' सम्पश्यामि प्रजा अहम् (तै० सं० १।५।६।१) उप त्वाग्ने दिवेदिवे ' इति च । ' देवो वः सवितोत्पुनातु ' (तै० सं० १।१।५।१) सावित्र्यर्चा, पच्छो गायत्रिया त्रिःषमृद्धत्वाय ' इति (तै० ब्रा० ३।३।४) ' विश्वे देवस्य नेतुः० (तै० सं० १।२।२।६) ' ऋचा जुहोति, यज्ञस्योद्यत्यै अनुष्टुभा जुहोति विश्वे देवस्य नेतुरित्याह ' इति (तै० ब्रा० ३।१।२) - ' विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति ' इति (तै० सं० ५।१।९) " स स्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः० " (तै० सं० १।१।१३।१४) " स स्त्रावभागाः स्थेत्याह । वैश्व-देव्यर्चां त्रिष्टुभभवति " (तै० ब्रा० ३।३।६) ' वाजस्य मा प्रसवेन० । ' (तै० सं० १।१।१३।१) " अथ सुवावनु-ष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति " (तै० ब्रा० ३।३।९) ।

एवमेव क्वचिदतिच्छन्दसोऽपि निर्देशो भवति- " अभि त्वं देव५ सवितारमोण्योः० । " (तै० सं० १।२।६।२) " अभि त्वं देव५ सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते । " इति (तै० सं० ६।१।९।९)

तदेतद्विदर्शनमात्रं किञ्चिदेवोपन्यस्तम् । एवं सर्वासामपि ऋचां छन्दांसि विनियोगसङ्ग्रहे निर्दिष्टानि साधनभाष्ये विद्यन्ते । तानि विज्ञाय तत्रतत्र विनियोगावसरे उच्चारणीयानि । एवं ऋचां गायत्र्यादीनि छन्दांसि सर्वेषामप्यभिमतान्येव । यजुर्मन्त्राणां तु अप्रसिद्धान्येव छन्दांसि, नापि कुत्र चिदुल्लिखितानि, ऋचामिव यजुषां छन्दो व्यवस्था नारतीति, भावः ।

" अनित्यताक्षरपादानि यजूंषि भवन्ति " इति सूत्रेण यजुषां छन्दोनिबन्धननियमाभावात् तेषां छन्दःस्वरूप-

विज्ञानमशक्यसम्पादं छन्द एव नास्तीत्यपि केषाञ्चिदभिप्रायः । अत एव केवलं “ यजुश्छन्दः ” इति पठनपद्धतिर्विद्यते इति प्रतीयते । अपि च यजुषामपि छन्दोनियमसत्त्वे सूत्रभेदेन अनेकधा मन्त्रविभागेन कर्मणि विनियोगः न शास्त्रीयता-मर्हति ।

तद्यथा - “ इषे त्वोजे त्वेत्याह, इषमेवोर्जं यजमानेऽव रुन्धे ” इति ब्राह्मणोक्तृते एकस्मिन् मन्त्रप्रतीके आपस्तम्बो मन्त्र-द्वयं परिकल्प्य, तद्विनियोगं पृथगेव विदधाति । ‘ इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि ’ इति । बौधायनस्तु अत्र ब्राह्म-णानुरोधेन एकमेव मन्त्रं कल्पितवान् ‘ इषे त्वोजे त्वेति शाखां छिनत्ति ’ इति । उभयमपि प्रमाणम् । उभयथाप्यनुष्ठान-पद्धतिर्विद्यते । तत्र कथं छन्दोनिर्णयो भवेत् । एवं सहस्रशः स्थानेषु विद्यते । तस्मात् यजुषां छन्दोनियम एव नास्तीति वक्तव्यमापतति, तन्निर्णायकप्रमाणाभावात् । नूतने निर्णये तु अप्रामाण्यात् अध्यवस्थादिदोषापत्तेश्च ।

वस्तुतस्तु- यजुर्मन्त्राणामपि छन्दोनियमोऽस्त्येव, एकाक्षरमारभ्य यजुश्छन्दः प्रवृत्तम् । तथा च पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्- ‘ छन्दः । गायत्री । दैव्येकम् ’ इति । अत एव ‘ ओं ’ इत्येकाक्षरस्य प्रणवमन्त्रस्य याजुषं दैवी गायत्रीछन्दो निर्दिष्टम् । ‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निदेवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम् । ’ इति (ना० उ० ११३३) ‘ प्रणवस्य ब्रह्मा, ब्रह्मा दैवी गायत्री ’ इति च (आ० परिशिष्टे) ‘ ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः ’ (तै० आ० २।११) इति च प्रणवस्य यजुष्ट्वं स्पष्टमेवास्मात् ।

ऋचां तु ‘ अष्टाक्षरा गायत्री ’ इति नियमः । सा च एकपदा कचिद् द्विपदा त्रिपदा च भवति । तत्रापि कचित् एक-स्मिन् अक्षरे अक्षरद्वये च न्यूनेऽधिके च ‘ निचृद् भुरिक् विराद् स्वराड् ’ इति गायत्र्याः विशिष्टसंज्ञा प्रसिद्धा । एतेन ऋचामेकाक्षरा दैवी गायत्री छन्दो न भवतीति सिध्यति । तथा च ‘ छन्दः । गायत्री । दैव्येकम् । आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्याऽष्टौ । यजुषां षट् । साम्नां द्विः । ऋचां त्रिः । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत । त्रींस्त्रीनृचाम् । चतुरश्रतुरः प्राजापत्यायाः । एकैकं शेषे । तान्युष्णिगनुष्टुब्बहृतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । चतुरश्रतुरः समान्य एकैका ब्राह्मयः प्राग्यजुषामार्ष्ये ’ इति । इति पिङ्गलनागप्रणीते वेदाङ्गभूते छन्दःशास्त्रे प्रतिपादितं वैदिकं छन्दोलक्षणम् । तच्च विस्तरशः उत्तरत्र उल्लिख्यते ।

एवं ऋगादिमन्त्राणां ‘ ऋषिदैवतच्छन्दांसि ’ एतानि त्रीण्येवान्तरङ्गानि भवन्ति । तस्मादप्यादिज्ञानेनैव तदुच्चारणपूर्वक-मेव वेदमन्त्रविनियोगो विहितः । अन्यथा यातथामतादोषापत्तेः । अतएव शुक्लयजुर्वेदकात्यायनसर्वानुक्रमणीसूत्रे ऋग्वेदे प्रसिद्धानामृचां तत्र दर्शितान्येव ‘ ऋषिदैवतच्छन्दांसि । निर्दिष्टानि ‘ समिधाग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः । समिधा विरूप आङ्गि-रसः ’ इत्यादीनि । ऋग्वेदे तु अप्रसिद्धानां केषांचिद्ग्रन्थाणां यजुर्मन्त्राणामपि ऋष्यादीनि तैत्तिरीयसायनभाष्ये विनियोग-सङ्ग्रहवार्तिकमुखेन लिखितानि । तत्सर्वं विज्ञाय यथाशास्त्रमेव वेदाध्ययनादिके कृते सर्वं श्रेयस्करं भवेदिति शास्त्राभिप्रायः ।

देवताविचारः ।

‘ देवता ’ तु मन्त्राधिष्ठात्री दिव्यवस्तुस्वरूपा सा च मन्त्रार्थरूपैवेति शास्त्रतत्त्वम् । मन्त्रार्थरूपदेवतास्वरूपज्ञानमन्तरेण प्रयुक्तो मन्त्रो निरर्थकः कचिदनर्थकश्च भवति । यद्यपि ‘ अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमो दस्युमिन्द्र ’ (ऋ० १।३३।९ [उत्तरार्धः]) इति मन्त्रार्थज्ञानाभावेऽपि मन्त्रशक्त्यैव फलं सेत्स्यतीत्यापाततः प्रतीयते, तथापि फलसिद्धौ शब्दशो मन्त्रार्थज्ञानेऽन्यथा सिद्धेऽपि मन्त्राधिष्ठातृदेवताध्यानं तु अत्यन्तमावश्यकमेव । तथा च मन्त्रवर्णः- ‘ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ’ इति (ऋ० १।१६।३९) मन्त्राधिष्ठातृदेवताज्ञानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यम् । तज्ज्ञाने एव सार्थक्यमित्युक्तं भवति ।

‘ यस्मिन्वाज सखिविदः सखायं । न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति । न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ’ इति । (तै० आ० १।३।१) अत एव ‘ यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्दृष्ट्वा करिष्यन्साक्षादेव तद्देवतां ग्रीणाति प्रत्यक्षादेवतां यजति ’ (ऐ० ब्रा० ३।८) इति सर्वेष्वपि यज्ञीयकर्मसु हवनादिषु मन्त्राणां विनियोगे तत्तन्मन्त्र-देवताध्यानं विहितं, तच्च ज्ञानमन्तरा न सम्भवति, अन्यथाऽनर्थोऽपि श्रूयते- ‘ प्रस्तोतर्था देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद-विद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतित्यति ’ इति (छां० उ० १।१०।१९)

कथं देवता मन्त्रार्थरूपा भवितुमर्हति ? मन्त्रार्थस्तु कश्चिदभिप्रायरूपः स्तुत्यादिरूपश्च, देवता तु दिव्या ज्योतिराद्यात्मिका मन्त्रैरूपास्था भवति । अत्र देवता तु मन्त्रार्थाद् भिन्नैवेत्याशयः । अत्रोच्यते- यद्यपि प्रत्येकशः शब्दात् तदर्थाच्च देवता भिन्नैवेति वक्तुं शक्यं, तथापि समग्रमन्त्रार्थस्वरूपैव तदधिष्ठात्री देवतेत्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं भवेत् । कुत एतत् ? उच्यते- मन्त्रशरीरा देवता मन्त्रैरेव गम्या च । तेन 'वाच्यवाचकयोरभेदः' इति न्यायेन मन्त्रावयवभूतानां अग्नीन्द्रादित्यादिशब्दानां वाच्यार्थरूपास्तेऽग्न्यादयो देवताः, तद्वाचकशब्दसमूहसङ्ग्रहित एव मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रार्थरूपैव देवतेति सम्पद्यते ।

तद्यथा- 'तत्सवितुर्वरेण्यं-' इति- 'यः अस्माकं धियः प्रेरयेत्, तस्य सवितुर्देवस्य तद्वरेण्यं तेजो ध्यायामः' इति प्रत्येकशः शब्दार्थस्य स्तुत्याद्यभिप्रायरूपत्वेऽपि सवितुर्तेजसो ध्याने तद्वस्तुज्ञानमेव प्रधानम् । अपि च 'अमन्यमाना' अग्निं मन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमो दस्युमिन्द्र' इत्यादिपि इन्द्रदेवतासम्बोधनेन स्तुता, तत्र तन्मन्त्राधिष्ठितेन्द्रदेवताज्ञानमन्तरेण तद्वचनमेव न सङ्गच्छते । तस्मात् ऋषिच्छन्दोदैवतानि तानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् । इति श्रुतिवचनमेव शरणम् ।

तदेतत् तत्र तत्र मन्त्रविनियोगेषु देवतानिर्देशपूर्वकं तत्तद्देवताकामन्त्रविधानं ब्राह्मणे बहुधोपलभ्यते । 'उदु त्यं जातवेद-सम् । चित्रं देवानाम् । (तै० सं० १।४।४३।१-२) सौरीभ्यामृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोति० (तै० सं० ६।६।१।४) 'अग्न आयूँषि पवसे० ।' (तै० सं० १।५।५।७) 'आग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते०' (तै० सं० १।५।७।९) 'उदु त्यं जातवेदसम् ।' (तै० सं० १।२।८।७) सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति० । (तै० सं० ६।१।१।१९) 'युञ्जते मनः०' (तै० सं० १।२।१३।१) 'सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति० ।' (तै० सं० ६।२।९।२) 'इदं विष्णुः० इरावती० ।' (तै० सं० १।२।१३।४-५) 'वैष्णवीभ्यामृगभ्यां वर्त्मनोर्जुहोति ।' (तै० सं० ६।२।९।५) 'सोमो जिगाति गातुवित्० ।' (तै० सं० १।३।४।५) 'सौम्यर्चा प्र पादयति०' (तै० सं० ६।३।२।१२) 'उरु विष्णो वि क्रमस्व० ।' (तै० सं० १।३।४।४) 'वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति' (तै० सं० ६।३।३।१) 'विष्णोः कर्माणि पश्यत०' तद्विष्णोः परमं पदम्० (तै० सं० १।३।६।१२-१३) 'वैष्णव्यर्चा कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति०' (तै० सं० ६।३।४।१०-११) अस्त-भनाद् द्यामृषभः० (तै० सं० १।२।८।५) 'वारुण्यर्चा सादयति०' (तै० सं० ६।१।१।१६) 'मनो ज्योतिर्जुषतां बृहस्पतिस्तनुतामिमं नः ।' (तै० सं० १।५।३।७) 'बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते० ।' (तै० सं० १।५।४।७) 'उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत्०' (तै० सं० १।५।१।१०) शुनःशेषमाजीगतिं वरुणोऽगृह्णात् । स एतां वारुणीमपश्यत्, इति ऋचां तु ऋग्वेदादिषु प्रसिद्धानि दैवतानि । यजुर्मन्त्राणां तु 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादीनां दैवतानि न प्रसिद्धानि । अत एव आहुतिदानानन्तरं वक्तव्ये देवतोद्देशके त्यागे 'मन्त्रोक्तदेवताया इदं न मम' इत्येव याजुषाणां त्यागोच्चारपद्धतिर्विद्यते ।

एवं सति तेषां यजुर्मन्त्राणामप्रसिद्धदेवताकानां नूतना दैवतकल्पना कथं शास्त्रीयतामर्हति ? अत्रोच्यते- मन्त्रे एव प्रतिष्ठितं तद्दैवतम् । तज्जनमेवावशिष्टं, तत्तु मन्त्रस्य शब्दलिङ्गादेवावगम्यते । 'या लिङ्गोक्ता सैव मन्त्रदेवता ।' इति स्पष्ट-मेवोपदिष्टं सूत्रे । 'यलिङ्गं सा देवता (ऋ० सर्वा० १।१।३९) इति च । अत एव बहुदेवताकस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समासेन च वैश्वदेवत्वम् । विभागेन तु विशेषेण अनेकदेवताः लिङ्गोक्ता एव दर्शिताः । तद्यथा कुत्सदर्शने 'तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः' इति सूक्तान्तिमस्य अर्धर्चस्य उभयथा निर्देशः । तथा च ऋक्सर्वानु-क्रमसूत्रम् 'इमं षोडश कुत्स आप्रेयं० तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतो यदैवत्यं वा सूक्तम्' इति (ऋ० सर्वा० सू० १।९४) 'अस्तु श्रौषलैकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याधिन्यस्तिस्रः ऐन्द्राग्नेयी मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्व-देवी,० वैश्वदेवमेतत्, एवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं, सूक्तभेदप्रयोगे यलिङ्गं सा देवता' इति च (ऋ० सर्वा० १।१।३९)

सत्यमेवेदं, श्रुतं सर्वं ज्ञातं च, विदितमेवेदं सर्वं अस्माकमपि, किमन्यत् ?- ऋचामेवेदं यजुषां तु का कथा ? तत्रापि एवमेव युज्यते । कथं तत् ? मन्त्रलिङ्गादेव यजुषामपि देवता अवगम्यते ।

तद्यथा 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यास्मिन् इद् शब्दः अज्ञवाचकः प्रसिद्धः, तेनास्य 'इद्' एव देवता भवति । किम्-

अन्नमपि देवता भवितुमर्हति ? अथ किम् ?- तर्हि पाषाणमपि देवतं भवेत् ? ओम् । अन्नधान्यादिकरणोपकरणभूतं उत्सृज्यस्वरूपं अश्मपि देवतं भवति । तथा च शुनःशेपार्थेयो मन्त्रवर्णः ।

‘यच्चिच्छि त्वं गृहेगृह उत्सृज्यस्वरूपं युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ इति (ऋ० १।२८।५) न केवलं देवतात्मकं तदन्नं अपि तु साक्षाद् ब्रह्मात्मकमेव । ‘अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम्’ इति च श्रुतिवचनात् । अतएव ‘अन्नं न निन्द्यात् अन्नं न परि चक्षीत्’ इति अन्ननिन्दादिप्रतिषेधोऽपि श्रूयते । अन्नस्तुतिस्तु वेदे बहुधैवोपलभ्यते । ‘पितुं तु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।’ (ऋ० १।१८७।१) ‘त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।’ इति (ऋ० १।१८७।६) सर्वदा सर्वत्रापि सर्वेऽपि अन्नगतप्राणा एव प्राणभृतः, इति सर्वेषामनुभवसिद्धम्, अरिमन् युगे तु तद्विशेषतः इति वक्तव्यम् । तत्रापि इदानीं सर्वैरपि प्रतिदिनमनुभूयते ‘सर्वा-रम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः’ इति प्राचामभियुक्तवचनं प्रसिद्धम् । तस्मादस्मिन्नगति जीवनमेव सर्वपुरुषार्थमूलसाधनभूतम् । ‘जीवन् भद्राणि पश्यति’ इति न्यायात् । अन्नेन जीवनं, जीवनेन बलं, बलेन प्राणशक्तिः । प्राणेन बलेन चायुः । एवं चिरायुषा धर्मकर्मादिसमृद्धिः । तेनैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिश्च भवितुमर्हति । अत्र जीवनाधारभूतमन्नमेव प्रधानं मूलभूतं च तदिदं शास्त्रदृष्ट्यैव सिद्धम् । लोकदृष्ट्यापि ज्ञायते । अत एव सा भगवती विश्वसंजीनभूता जगज्जननी अन्नपूर्णस्त्रिकैव सर्वेषां प्राणभृतां शरणं सर्वार्थसाधनसमर्थेति सिद्धम् ।

तत्रापि- सर्वेषां प्राणिनां मातृदुग्धमेव प्रथमं जीवनमिति प्रत्यक्षम् । तथापि मातुः शरीरस्य रोगविद्योगादिविपत्ति-निमित्तेन माता तु केवलं गर्भधारिणी जन्मदात्री, अथवा निजबालकानामेव जननीति निश्चीयते । तदिह विशेषतः अनाथ-बालकानां, तथा इतरेषां सर्वेषामपि लोकानां जीवनं पशूनां दुग्धेनैव भवितुमर्हति ।

तत्रापि सर्वेषां पशूनां दुग्धादपि माधुर्यादिसर्वरसातिशयेन स्थैर्यबलायुरारोग्यसत्त्वशुद्धिसत्त्वबुद्ध्याद्यभिवर्धकगुणेन च गवां दुग्धमेव परमं श्रेष्ठं इति सर्वत्रानुभवसिद्धम् । ‘प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम्’ इति वाग्भट्टस्य अष्टाङ्गहृदये स्पष्टतरं वचनम् । एवं गोमूत्रगोमयादिसिरपि बीजक्षेत्रादौ शरीरे च सर्वदोषनिवृत्त्या शुद्धिक्रियाया च संस्कारविशेषः आधी-यते इत्यपि सिद्धम् । इति सर्वेषां प्राणिनां विशेषतो मानवजन्तूनां सुखजीवनस्थितौ गौर्मातैव मुख्या आधारभूतेति सर्वथा सम्पद्यते । तदिदं ‘आप्यायध्वमध्व्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः’ इति यजुषा सिद्धम् । अत एव धान्यदुग्धाद्यन्नस्य परंतत्त्वमुपनिषत्सु श्रूयते ।

‘यत्सत्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥ यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमस्ति प्रतीकेन ।

स देवानपि यच्छति स ऊर्जमुपजीवति ॥’ इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र- ‘एकमस्य साधारणं’ इति सर्वसाधारणं धान्यादिकमन्नं निर्दिष्टम् । ‘पशुभ्य एकं प्रायच्छत्’ इति च दुग्धनिर्देशः । अनयोरुभयविधयोरेवान्नयोः सर्वाण्यपि अन्नान्यन्तर्भूतानि । यद्यपि ‘पशुभ्य एकं’ इत्यनेन पशुसामान्यशब्देन सर्वेषां पशूनां दुग्धं गृहीतुं शक्यं, तथापि गवां दुग्धमेव प्राधान्येनोद्दिष्टमिति उत्तरत्र व्याख्यानादवगम्यते । ‘पशुभ्य एकं प्राय-च्छदिति तत्पयः, पयोऽन्नेवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति,’ इत्यादि सामान्यतो निर्देशः ‘तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद् यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति’ इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र जीवनस्य पशुसामान्यदुग्धे उपयुक्तेऽपि नित्याग्निहोत्रादौ गोदुग्धमेवोपयुक्तम् ‘पयसा नित्यहोमः’ इति विधाने गोदुग्धमेवोद्दिष्टम् ‘यस्याग्निहोत्रस्य गौरपावसृष्टा वास्येत० दुह्यमानोपविशेत् तामभिमृश्य जपेत् ‘यस्माद् भीषा निषीदसि’ इत्यत्र अग्निहोत्रार्थे दुग्धदोहने गोरेव निर्देशात् (ऐ० ब्रा० ५ पं० प्रायश्चित्तप्र०) । एवं विश्वसंजीवनकारणभूतं धान्यदुग्धादिरूपमन्नं यज्ञार्थं यज्ञश्च अन्नार्थकः इति वैदिकं तत्त्वम् । अत एव विश्वजीवन यज्ञमन्तरा केवलं स्वोदरपोषणा-यैवान्नोपयोगः शास्त्रनिषिद्धः ।

“ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ” इति । (ऋ० १०।११।६)

“ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥ इति च स्मृतिः । एतेन अग्नेन यज्ञसिद्धिः, यज्ञमुखेनैवान्नसम्पत्तिः, तदेतदुभययोगेनैव प्राणसंजीवनात् विश्वप्रतिष्ठेति सिध्यति ।

“ यज्ञाद्भवति पर्जन्यः, पर्जन्यादन्नसम्भवः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि० ” इति । (गीता ३।१४)

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (इति च मनुः)

एवं श्रुत्यादिवचनानां क्रोडीकरणेन शास्त्रदशा तदर्थविमर्शेन च अन्नस्य विश्वसंजीवनैककारणत्वात्, तादृशान्नसम्पदभ्युदये विश्वदेवयज्ञस्यैव प्रधानसाधनत्वेन निश्चयाच्च, तादृशविश्वयज्ञमुखेन यज्ञरूपस्य परमपुरुषस्य प्रसादाद्, अन्नसम्पत्त्या विश्वसंजीवनार्थं प्रवृत्तेऽयं यजुर्वेदो, यज्ञप्रधानः इत्युच्यते । तदेतत् “ इषे त्वा ” इति अन्नदेवतोद्देशकयजनमुखेनारम्भादेव सिध्यति ।

तदेतत् सर्वमपि एतत्प्रथमानुवाकार्थविमर्शनात् स्पष्टं भवति । ‘ इषे त्वोर्जे त्वा० ॥ श्रेष्ठतमाय कर्मणे० आप्यायध्वमन्त्या देवभागम् । ’ (इन्द्राय भागम्) ‘ ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः० । भुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात० यजमानस्य पशून् पाहि । ’ इति यजुर्भिः एतदर्थमेवान्नमुद्दिश्य अन्नपतिं प्रार्थयन्ते पूर्वं ऋषयो मन्त्रमुखेन ।

‘ अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।

प्र प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ इति (तै० ४।२।३।१; वा० य० १।१।८३)

अत एव विश्वसंजीवनाय यज्ञाय धान्यगोदुग्धादिजीवनीयान्नात्मकप्रधानसम्पदभ्युदयार्थं सर्वदा सर्वत्रापि समानं एकरूपेण प्रतिष्ठितं सर्वेषामपि स्वतन्त्रसंजीवनोपायभूतं स्वानुष्ठितं कृषिगोसेवादिकं लौकिकं साधनमपि ऋषयो मन्त्रमुखेनोपदिशन्ति ।

‘ अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व विचे रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ ’ इति (ऋ० १०।३४।१३)

‘ दोग्ध्री धेनुर्वेढाऽनड्वान्, ’ ‘ अनड्वँश्च मे धेनुश्च म०, आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । ’ इत्यादि

यद्यपि अस्मिन् देवताविचारे एतावदर्थान्तरव्याख्यानं समयोचितं न भवेत्, तथापि यजुर्वेदस्य यज्ञमुखेन विश्वसंजीवनार्थं प्रवृत्तिं दर्शयितुं, सर्वप्राणिजीवनप्रधानान्नदेवतायजनमुखेन तद्वेदारम्भं वर्णयितुं, तथा ‘ इषे त्वा ’ इति मन्त्रे ‘ इषे ’ शब्दार्थस्यान्नस्य विश्वसंजीवनभूतप्रधानदेवतात्वं च समर्थयितुं, एतावन्महर्षिर्व्याख्यानमर्थान्तरेणापि अवश्यकर्तव्यतया प्राप्तम् ।

अन्यथा ‘ इषे त्वा ’ इति मन्त्रस्य तत्त्वसिद्ध्या अन्नदेवतेति श्रुतिसूत्रादिषु अनिर्देशात् तथा ज्ञातुमशक्यमेवाभविष्यत् । अपि च ऋग्वेदारम्भे ‘ अग्निमीळे ’ इति स्तुतः सर्वदेवतात्मकोऽग्निरन्नादो भवति भोक्तृरूपत्वात् । ‘ अग्निः सर्वा देवताः, ’ ‘ अग्निरन्नादः, ’ ‘ अग्निमन्नादमन्नाद्याय ’ इत्यादि श्रुतेः । यजुर्वेदारम्भे तु भोग्यात्मकं विश्वरूपं अन्नमेवानुश्रुतम् । वस्तुतत्त्वज्ञाने तु उभयोर्भोक्तृभोग्ययोस्तादात्म्येनैव पूर्णता स्यात् । ‘ अहमन्नम् ३, अहमन्नादः ३ । (तै० ऋगप० १०।६) इति । तथा ‘ अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि ’ इति च स्पष्टं सामरस्यम् । अत एव देवतार्थमेव हविःसिद्धिरुद्दिष्टेति सङ्गच्छते ।

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण बीजक्षेत्ररूपेण पुंस्त्रीरूपकेण प्रतिष्ठितयोः, तथा ऋग्यजुर्वेदमुखेऽनुश्रुतयोरग्न्यन्नयोः, तद्वाचकयोः ‘ अग्नि इद् ’ शब्दयोः, तथा-तन्मुखेनारब्धयोरवान्तजातिविशिष्टयोः अन्तर्भूतसर्ववेदयोः ऋग्यजुर्वेदयोरपि सामरस्ययोगेन सर्ववेदगर्भरूपे परस्मिन् ब्रह्मणि वाक्पुरुषात्मके ब्रह्मणस्पतौ मातृगर्भे पिण्डस्येव ऐक्येनैव प्रतिष्ठा, तत आविर्भावश्चेति अनेन देवतातत्त्वेन समुच्यते । तदिदं परं तत्त्वं महर्षिणा विश्वामित्रेण सर्वदेवतारूपात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण ऋङ्मन्त्रमुखेनोद्गीतम् ।

‘ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः०...।...अजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ’ (ऋ० ३।२६।७; वा० य० १८।६६)

‘ अजस्रं ज्योतिर्हविरस्मि सर्वम् । इति (साम० ६।३)

अथमेव सर्ववेदात्मकेन वेदद्वयेन सम्पादनीयः परमो यज्ञः । सेयमेव ऋग्यजुर्वेदयजनीया, अन्न-अन्नादात्मिका वाक्पुरुषा-
त्मिका च ब्रह्मणस्पतिस्वरूपा सा परा देवतेति विज्ञेयम् ।

एवमेव यजुर्मन्त्रेषु सर्वत्रापि लिङ्गेन शास्त्रदशा तत्त्वविमर्शनेन च दैवतं समुज्जेयम् । ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानसाहित्येनैव वेद-
मन्त्राणामध्ययने अध्यापने यजनादिषु विनियोगे परमं श्रेयः इति । 'ब्राह्मणार्थेयच्छन्दो दैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां
श्रेयोऽधिगच्छति' इति वचनात् ।

अन्यच्चैतद् विशिष्टम्-वेदानां मन्त्रार्थज्ञाने देवतातत्त्वमेव प्रधानम्, दैवतस्यैव मन्त्रार्थरूपत्वात् । 'अग्निमीळे पुरो-
हितम्' 'अन्न आ याहि वीतये' इति च अविशेषात् ऋकृतान्नोरारम्भे अग्निरेव देवतेति स्पष्टतरम् । यजुर्वेदारम्भे
तु 'इषे त्वा' इत्यत्र यद्यपि इदंशब्दवाच्यमन्नमेव दैवतमिति पुरस्तात् सामान्यतः प्रतिपादितम्, तथापि पयःसोमयवादि-
रूपस्य इदंशब्दार्थस्यान्नस्यापि सोम एव देवतेति सूक्ष्मदशा विमर्शेनोच्चीयते । सोमस्यापि तस्य देवान्नत्वेनानुश्रवणात् ।
'सोमो जिगाति गातुविद् देवानामेति निष्कृतिम्' इति (ऋ० ३।६२।१३) मन्त्रवर्णः । 'आदित्याच्चन्द्रम-
समेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति च ब्राह्मणम् । (छां० उ० ५।१।०४) अस्माकं तु स
सोम एवान्नदाता देवान्नरूपः, तस्मादन्नं तत् सोमदैवत्यमेव । 'इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः ।'
(ऋ० १।६५।२१) 'सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अन्मीवा इषस्करत्' इति मन्त्रवर्णात् ।
(ऋ० ३।६२।१४)

केवलरसात्मकस्य विशिष्टान्नरूपस्य गोदुग्धस्यापि सोम एव देवता । 'गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः' इति
(ऋ० ६।२८।५) गव्यस्य सोमान्वयत्वेनानुश्रवणात् । 'रौद्रं गविसद् वायव्यमुपावसृष्टमाश्विनं दुह्यमानं' 'सौम्यं
दुग्धम्' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा०)

एतेन रसात्मकं दुग्धं वनभूतं व्रीहियवादिकमन्नं च सोमदैवत्यमेवेति सिध्यति, सोमरसस्य तु सोम एव देवतेति शब्दत
एव सिद्धम्, तदेतत् सर्वमप्यन्नं इदं शब्दवाच्यमेव । अत एव यज्ञार्थं विश्वसज्जीवनार्थं च तादृशान्नप्राप्तये ऋषिभिः सोम
एव प्रार्थितः । 'इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि' (ऋ० १।६४।१३) ।
'इयमूर्जं पवमानाभ्यर्चस्ति ।' इति च (ऋ० १।८७।३५) स च सोमः न केवलमन्नरसादीनामेव देवता, अपि तु अन्न-
गयस्य मनसोऽपि अधिष्ठाता चेतनरूपो देवतात्मेति प्रसिद्धः । 'इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि पिच्यसे । मनाश्चि-
न्मनसस्पतिः' इति (ऋ० १।११।८) ।

सोमदेवताक्रमान्तर्ग करणरूपं तन्मनस्तु अन्नमयम् । 'त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।' इति मन्त्रवर्णात् ।
(ऋ० १।१८७।६) 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति च ब्राह्मणम् । (छां० उ० ६।५।४) तदिदं मनः दिव्यात्
सोमदैवतात् भोग्याद् भौतिकाच्च उत्पद्यते । स च सोमः मनसोऽधिपतिरपि बुध्यादिसर्वेन्द्रियाणां, तथा तत्तद्देवतानां च
आविर्भावे कारणीभूतः सन् तेषां वागादीनां अग्न्यादीनां च मिथुनीभूत एव भवति । तथा च मन्त्रवर्णः-

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ इति (ऋ० १।१६।५)

सोऽयं सोमः परमपुरुषस्य मनस एवाविर्भूतः । 'चन्द्रमा मनसो जातः' इति श्रवणात् (ऋ० १।०।१०।१३) । तथा
समष्टिमननशक्त्याविर्भूतः स सोमः पुनर्व्यष्ट्यात्मकेन मनोरूपेणास्माकं सर्वेषां प्राणभृतामन्तर्हृदये समाविष्टः 'हृदयं
निरभिधत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः० । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ।' इत्यनुश्रवणात् । (ऐ०
उ० १।१।४) एवं ऋग्यजुर्वेदयोर्द्वयोर्मुखे अग्नि इदं शब्दाभ्यां वाङ्मनःप्रधानमग्नीषोमात्मकं दैवतमेवाभिष्टुतम् । तच्च विश्वरूपं
विश्वाधिष्ठानभूतत्वात् 'अग्नीषोमात्मकं जगत्' इति तदनुस्मरणाच्च । तच्च पूर्णमासयागे प्रधानम् । 'अग्नीषोमौ
पूर्णमास्याम् ।' इति कल्पसूत्रात् ।

अथ दुग्धदधिघृतसोमयवादिरूपं इदंशब्दवाच्यं सर्वमप्यन्नं यज्ञार्थमेव, देवतार्थमिति यावत् । अतएवाविशेषण
'आप्यायध्वमग्न्या देवभागम्' इति तदेवोद्दिष्टम् । विशेषतस्तु- सर्वदेवतानामिन्द्र एव श्रेष्ठः 'तदिदास भुव-

नेषु ज्येष्ठम्' (ऋ० १०।१२०।१) । 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ।' (ऋ० १०।८६।१) इति च श्रवणात् । अतः सर्वोऽपि यज्ञः इन्द्रायैव कल्पते, तस्यैव सर्वेश्वरत्वात् । 'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा, सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् ।' (ऋ० १।३२।१५) । इन्द्रो विश्वस्य राजति' (साम० ४५६) इत्यादि श्रवणात् । स च इन्द्रः अग्निना मिथुनी भूतः सहैवाविर्भूतश्च । 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च ।' (ऋ० १०।९०।१३) 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।' इति च श्रवणात् । (ऋ० १।१०।८।९) तौ चेन्द्राग्नी दर्शयागे प्रधानदेवतास्थानमुपप्राप्तौ । 'इन्द्राग्नी अमावास्यायाम्' इति सूत्रात् । तस्य च गव्यं दध्यैव परं हविरिति श्रुतिसङ्केतितम् । 'ऐन्द्रं दध्यममावास्यायाम्' इति तद्विधिः ।

अत एवात्यन्तश्रेष्ठयज्ञसिद्धये तत्रापीन्द्रयजनाय तद्विधिः साधनाय च गावः प्रार्थ्यन्ते । 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमभ्या इन्द्राय भागम्' इति (वा० य० १।१) तत्र पयोऽधिष्ठाता सोमोऽपि सहकारी भवति । 'सम्पुच्यध्वमृतावरीरूमिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन त्वाऽऽतनचमीन्द्राय दधि विष्णो हव्यः रक्षस्व' इति विशेषानुश्रवणात् । (तै० सं० १।१।३।८-१०) एवमग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां च सर्वोऽपि यज्ञः सम्पद्यत इति सिध्यति । तादृशयागसिद्धौ 'यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च ।' इति वचनेन देवतादिवत् आन्तर्यमुपकरणमपि भवति । अग्निरेव वाक्, अन्नपतिः सोम एव मनः । ताभ्यामग्नीषोमाधिष्ठान-भूताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव सर्वयज्ञसम्पत्तिरनुश्रूयते । 'वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते, यज्ञस्य वै मनश्च वाक् च वर्तन्यौ' (ऐ० ब्रा० ५।५१) 'अयं वै यज्ञो योऽयं पद्यते० तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ।' इति च । (छा० ४, १६, १)

यथा खलु एकेन पादेन चक्रेण वा गच्छन् पुरुषो रथश्च न प्रचलति, किं तु पतत्येव । एवं वाचा मनसा वा एकेनैव करणेन प्रवृत्तः, ऋचा यजुषा वा एकेनैव वेदेन आवर्तितो यज्ञोऽपि भ्रश्यत्येव । 'वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः' (बृ० उ० १, ४, ५) इति वचनात् वाङ्मनसयोर्योगेन, अग्नीषोमयोः साहित्येन, ऋग्यजुर्वेदयोः सहप्रयोगेनैव यज्ञसिद्धिः, तथा तत्त्वत्रय सहित एव यज्ञः पूर्णो भवति । तदेतत् परं तत्त्वं दर्शयितुमेव 'अग्निमीळे, इषे त्वा' इति मन्त्रमुखेनारब्धं तद्विदं वेदद्वयम् । तथा च मन्त्रवर्णः 'इषं दुहन्त्सु दुधां विश्वधायासं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो । अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतयसे ।' (ऋ० १०, १२२, ६) इति । 'अग्निरिषां सख्ये दधातु न ईशे यो वार्याणाम् ।' इति च । इति उभयवेदतत्त्वसहकारेणैव सर्वो योगो यज्ञश्च सिध्यतीति सर्वथा सम्पद्यते ।

एवं सर्वयज्ञसिद्ध्यर्थं तद्द्वारा विश्वसञ्जीवनार्थं च उपयुक्तस्य दुग्धधान्यादिरूपान्नस्य सम्पत्तौ सोम एव इषे खेति । येन हि सा इट् ऊर्क् च लभ्येत तस्यैव प्रार्थना युक्ततरा । तच्च सोमादेवेत्यनुश्रूयते । 'इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः । इन्द्रो रुचाभि गा इहि ।' (ऋ० ९, ६४, १३) 'इषमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः' इति च (ऋ० ९, ६३, २) । इन्द्रादिदेवेभ्यो मनुष्यादिसर्वप्राणिभ्यश्च इषं ऊर्जं बलं च सोम एव ददाति । तस्माद् यजुर्वेदार्भे 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति प्रथमस्य यजुर्मन्त्रस्य इट् शब्दवाच्यान्नाधिष्ठाता सोम एव प्रधान देवतेति सिद्धम् ।

वेदार्थ-विमर्शः ।

अथ वेदानामर्थविषयकं विमर्शनं किञ्चित् प्रस्तूयते । 'वेदार्थः' अवश्यं ज्ञातव्यः, 'योऽर्थश्च इत्यकलं भद्रमदनुते' इति वचनात् ।

१- तत्र केचित् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः आधिभौतिकं तत्त्वमेव प्रधानं मन्वानाः सर्वेषां वेदानां भौतिकार्थपरतामेवोपवर्णयन्ति । तथा प्रत्यक्षाणामन्यादित्यादितेजोविभूतीनां केवलं भौतिकं रूपमभ्युपगच्छन्ति ।

२- अन्ये तु अनुमानमपि प्रमाणमभिमन्यमानाः 'सर्वं तदिन्द्र ते वशे' (ऋ० ८।९३।४ [उत्तरार्धः]) देवाधीनं जगत्सर्वं' इति वचनेन अधिदैवतं परोक्षं तत्त्वमेव प्रधानमङ्गीकुर्वन्तः सर्वजगत्कारणत्वेन तत्परमीशतत्वं साधयन्ति । तथा कारणज्ञानेन कार्यज्ञानस्याप्यर्थान्तिद्वयात् 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितं भवती'ति प्रतिज्ञया तत्परादेवतात्मकग्रहवस्तु-

परतयैव सर्वेषां वेदानां समन्वयेन वाक्यानि योजयन्ति ।

३- अपरे तु अनुभवैकतत्त्वप्राधान्येन अनुभवोदितशब्दप्रमाणवादिनः अपरोक्षं स्वतःसिद्धं नित्यप्राप्तं अन्तरात्मवस्तुतत्त्वमेव सर्वेषां मूलभूतमित्यभिमन्यमानाः आध्यात्मिकार्थपरतयैव सर्वेषां वेदानामर्थं समर्थयन्ति ।

४- परे तु सदसद्विषयकविधिनिषेधपरप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रिययैव सर्वपुरुषार्थसिद्ध्या स्वात्मसार्थक्यं मन्वानाः तादृशक्रियारूपस्य धर्मस्य यज्ञत्वसिद्धेः सर्वेश्वरस्य तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वाच्च अधियज्ञपरतयैव सर्ववेदार्थमुपवर्णयन्तः यज्ञार्थमेव सर्ववेदप्रवृत्तिं स्वीकुर्वन्तः ब्राह्मणादिकल्पमुखेन सर्वान्वेदमन्त्रान्यज्ञीये कर्मणि विनियोजयन्ति ।

५- इतरे लौकिकास्तु आदिसृष्टिमारभ्य अद्ययावत् सम्भूतं वर्तमानं भविष्यच्च लोकचरितमेव सर्वत्र विषयेषु सर्वेषां मार्गदर्शकत्वेन प्रधानं प्रमाणं मन्वानाः ऋग्वेदादिषु प्राचीनेषु वाङ्मयेषु प्राचीनलोकचरितोल्लेखननिरीक्षणेन ऐतिहासिकपरतयैव सर्वेषां वेदानामर्थं युक्तं कामयन्ते ।

६- केचित्तु पाश्चात्यपण्डिताः प्रायोगिकेन विधानेन प्रत्यक्षसिद्धं युक्त्या साधितं तथैव पुनः प्रक्रियया साधयितुं शक्यमेव सर्वथा प्रमाणास्पदं फलोदये समर्थं च भवितुमर्हतीति मन्वानाः शास्त्रोदितस्य विषयस्य प्रत्यक्षीकरणार्थं प्रयतमानाः सन्तः तत्त्वसंशोधने प्रवृत्ताः तत्परतयैव वेदार्थं कल्पयन्ति । तथा वेदे स्वस्वभाषासदृशशब्ददर्शनात् तत्र प्राचीनस्वात्मीय-स्वदेशीयेतिहासादिकल्पनया वेदानामपि स्वात्मीयतामभिमन्यमानाः तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण स्वात्मीयानामार्षेयवंशसम्भूतिमपि स्वीकुर्वन्ति ।

७- एवं बहुधा मतावलम्बनेन प्रवृत्तेषु स्वं स्वं मतमेव सत्यं प्रधानं चेति विवदमानेषु एतेष्वेव पुनः केचित् 'यद् दृष्टं तन्नष्टम्' इति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धेन न्यायेन सर्वस्यास्य जगतः असत्यत्वात् सत्यैकवस्तुतत्त्वमेव नित्यसिद्धं मन्वानाः तादृशसत्यवस्तुतत्त्वैकपरतया साक्षात् परम्परया वा सर्वेषां वेदानां अद्वितीयब्रह्मात्मवस्तुतत्त्वपर्यवसायितां तद्विज्ञानैकपरतां च दर्शयन्ति ।

८- तथा केचिदन्ये तु सत्यैकवस्त्वाविर्भूतत्वात् सर्वस्यास्य सत्यत्वभावनया यथा दृष्टं द्वैतवस्तुतत्त्वानुरोधेनैव सर्वं वेदार्थं समर्थयन्ति ।

९- एवं 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इति न्यायात् तत्त्वभेदेन अन्यथाऽन्यथा व्याख्यानेऽपि ज्ञानोपासनाकर्मणां अन्यतमस्य प्राधान्यं मन्वानाः केचित् तत्परतयैव वेदार्थं योजयन्ति । तदेतत्सर्वमपि यथार्थमेव शास्त्रचिन्तकानां विदुषामभिमतं तत्त्वम् ।

१०- वस्तुतस्तु प्रत्यक्ष-परोक्षपरोक्षभूतानां आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतत्त्वानां प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणप्रधानानां ज्ञानोपासनाकर्मणां च सामरस्ययोग एव सर्ववेदसिद्धान्तार्थ इति-दैवरातः ।

तदेतदेव वेदस्यातिवैचित्र्यं महत्सन्तोषास्पदं च, यत् खलु सर्वेषामप्यानुकूल्येन समन्वयात् स्वस्वाभिमतानुरूपं नेतुं शक्यते वेदः इति, सोऽयं वेदः आदित्यादिसार्वभौमज्योतिर्विभूतिरिव यौगपद्येन सर्वत्रापि प्रकाशमानः सर्वेषामपि स्वात्मीयाद्यभिमानास्पदीभूतः सर्वाश्रयभूतः दर्शनाकाङ्क्षाईः सर्वाकाङ्क्षासम्पूरणसमर्थश्च भवति ।

अपि च आदिसृष्टिमारभ्य वसिष्ठादिमहर्षिमुखद्वेदाविर्भावानन्तरं अद्ययावत् ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिरूपेण प्राचासृषीणां, भाष्यादिमुखेन यास्कसायनशङ्करप्रभृतीनामाचार्याणां, पुराणादिमुखेन व्यासादीनां च संवृत्तं वेदार्थोपव्याख्यानम्, तथाप्यद्याप्यसमाप्तमेव, तथैव पुनर्नवनवतरविचारव्याख्यानतत्त्वसंशोधनाद्यास्पदीभूतः सन्नेव वेदः सर्वेषां परमाश्रयं व्याख्यानावकाशं च ददाति । सम्प्रति अस्मिन् भूमण्डले सर्वेष्वपि देशेषु प्रचलितं वेदार्थव्याख्यानं पुनः नूतनं नूतनं तत्त्वसंशोधनं च नाद्यापि पारं गतम्, मन्ये एवमेवाप्रलयं विचारे प्रवर्तमानेऽपि वेदार्थव्याख्यानं समापयितुं कल्पान्तरेऽप्यशक्यमेव भवेदिति । तदेतदेव वेदस्य परं माहात्म्यं कल्पनातीतमानन्त्यं चेति युक्तमुच्यते ।

अत एव वेदपुरुषस्य ब्रह्मणस्पतेः परं माहात्म्यमनुश्रूयते । तथा च गृत्समदार्षेयो मन्त्रवर्णः- 'सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अद्नवत् । ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते भहि तत्ते महित्वनम्' इति

(ऋ० २, २३, ४) । हे ब्रह्मणस्पते वेदपुरुष ! त्वं त्वदाश्रितं जंनं सुनीतिभिः सन्मार्गेण नयसि, त्रायसे च तेनैव, यः खलु तुभ्यं हृदयं ददाति तं नरं पाप्मदोषादिकं न प्राप्नोति, त्वं वेदद्वेष्टृणामीशद्वेष्टृणां च तापकः, मन्थुमीः— क्रोधादिवृत्तिशामकोऽसि, अतः हे बृहस्पते ! तव एतादृशं महत्तरं पूज्यं माहात्म्यमिति । एतेन वेदाश्रयात् सन्मार्गप्रवृत्तिः, आत्मरक्षा, पापादिदोषनिवृत्तिः, प्रतिबन्धकाज्ञानादिनिवृत्तिः, आत्मशान्तिः, इत्येवमादीनि फलानि भवन्तीति सम्प्रद्यते ।

किम् इतोऽप्यस्ति किञ्चिदधिकं वेदस्य सामर्थ्यम् ? ओम्, उपासकस्य सर्वतः परित्राणम् ' गायन्तं त्रायसे यस्माद् गायत्री त्वं ततः स्मृता ' इति वचनोदितम् सा वेदमाता गायत्री ज्ञानप्रदानेन उपासकं सर्वथा त्रायते । अत एव सा वेदमाता गायत्री ज्ञानादज्ञानाद्वा केनचित् परित्यक्तापि हिततमा सती मातेव नैनं परित्यजन्तं सा परित्यजति । ज्ञानोदयानन्तरमपि विज्ञानात्परित्यजन्तोऽपि नैव तां हृदयात् परित्यक्तुं शक्नुवन्ति । एकदा उपदेशतोऽन्तर्हृदये श्रोत्रमुखात्प्रविष्टा सती स्वमात्मानमुपस्पृशन्ती सा गायत्री सकृच्छ्रवणोच्चारणादिमात्रेण संस्कारावशिष्टा उपासकेन परित्यक्तापि मृतमप्येनं केवलं शरीराद्विमुक्तममृतमन्तरात्मानं न परित्यजति, स्वं परममर्थं तस्मिन् प्रकाशयितुं सेयं गायत्री मृतमप्येनममृतं भावयति, मृतमप्येनममृतमनुगच्छति, तमेनं पुनर्ब्रह्मसाक्षात्काराय प्रणयति । साक्षाद् ब्रह्मैव भावयति, ब्राह्मणमेव तं प्रज्ञानेन करोति । सेयं सत्या प्रतिज्ञा भगवत्याः वाचो देव्या वेदमन्त्रमुखेनोदिता—

‘ अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ इति, (ऋ० १०, १२५, ५)

वेदमन्त्राणां अर्थविषये बहुधा मतभेदो दर्शितः । तत्र तत्त्वत्रयसामरस्यं यत्प्रतिज्ञातं तदेव किञ्चिद्विमृश्यते । ‘ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । इति (ऋ० १, १, १) ऋग्वेदारम्भेऽग्निः संस्तुतः । तस्यास्य अग्निशब्दस्य शक्तिस्तु योगाद्भूदेष्वे केवले भौतिकेऽग्नावेव भवति तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् सर्वेषाम् । न खलु देवतारूपः आध्यात्म-कश्चाग्निर्न कस्य चिदपि दृश्यते । शक्तिग्रहमन्तरेण लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो भवितुं नार्हति । तस्मात् शक्तिग्रहानुरोधेन प्रत्यक्षोऽयं भौतिकोऽग्निरेव ज्ञातुं शक्यो नान्यः, तथापि शास्त्रदृशा तत्त्वत्रयोपहितोऽग्निरेव वेदे ज्ञातव्यः प्राधान्येन ।

तद्यथा ‘ अग्निमीळे ’ इत्यत्रैव वेदो पुरःस्थितस्याग्नेः यज्ञे मन्त्रेण देवतात्वे सिद्धे साधितव्येऽपि प्रत्यक्षं भौतिकत्वं न हीयते, तच्च ‘ पुरोहितम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । तस्यास्य पुरस्थितस्यैव भौतिकेऽग्नेरेव वेदमन्त्रेण सिद्धं देवतात्वम्, तदेवाग्नेरधिदैवतं तत्त्वम् । तच्च ‘ यज्ञस्य देवम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु होतुः देवानामाह्वातुः तथा वषट्कारेण देवेभ्यो हविः प्रदातुः होतृनामकस्य ऋत्विजः ऋङ्मुखेन वाचिककर्मानुष्ठानाद्वाग्मपत्वाच्च अग्निरूपत्वं प्रसिद्धम् । तच्च ‘ ऋत्विजं होतारम् ’ इति विशेषणेन गम्यते । तत्रापि ऋत्विक् शब्दस्य प्रधानार्थत्वेन ऋत्विङ्मुखेन याजयितुः स्वयं यष्टुः यजमानस्यैव ग्रहणात् ‘ आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ’ (ऋ० ९, २, १०) ‘ तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः ’ इति च (ना० उ० १९।८०) श्रुतेः अग्नेर्यजमानस्वरूपत्वं तच्चाग्नेराध्यात्मिकं तत्त्वम् । ‘ रत्नधातम- ’ मिति विशेषणेन अग्नेरेव फलप्रदातृत्वं गम्यते । तच्च तत्त्वत्रयपूर्णं पारमैश्वर्यस्वरूपम् । ‘ फलमत उपपत्तेः ’ (ब० सू० ३।२।३८) इति ईश्वरस्यैव फलप्रदातृत्वनिर्णयात् ।

एवमेकस्मिन्नेव मन्त्रे अग्निशब्दार्थस्य तत्त्वत्रयसामरस्यमेव प्रतिष्ठितम् । तस्माद्यथोपदेशं यथाश्रुतमेव गृहीतं तत्पूर्णं भवति ।

तत्त्वत्रयं ।

अथ जिज्ञासूनां हिताय विदुषां प्रमोदाय तत्त्वत्रयसामरस्यपूर्णमग्नेस्तत्परं तत्त्वस्वरूपं किञ्चित् स्पष्टीक्रियते । अत्र स्थूलोऽर्थं पार्थिवः प्रत्यक्षो बाह्यो भौतिकोऽग्निरिति सर्वत्र सुप्रसिद्ध एव, सोऽयमग्निः काष्ठलोष्टाश्मादिसङ्घर्षणादुदितः काष्ठं कृष्णाङ्गारादिकं च पार्थिवं पदार्थजातमभिव्यासः सन् परिज्वलन्, यद्यपि परिच्छिन्नः काष्ठलोष्टाद्युपाध्यनुरूपः स्थूलः सूक्ष्मः दीर्घः वर्तुलादिरूपश्चानुद्दश्यते, तथापि तन्मूलं स्वरूपं तु अतिसूक्ष्मं पार्थिवं परमाणुमन्तरेण द्रष्टुमशक्यं समग्रायां पृथिव्यां व्याप्तमेव भवति । ‘ समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्याम् ’ इति (ऋ० २।३।१) श्रुत्युदितं युक्तिसहं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वसम्मतमेव ।

अयमेव दिविस्थितः दिव्योऽग्निरित्युच्यते । स च आदित्यात्मकोऽस्यैव मूलभूतः । दिवि द्योतमानमादित्यज्योतिरेव यदा पार्थिवे काष्ठादौ प्रविष्टः सन् परिज्वलति स एवाग्निर्भवति । तदिदं प्रत्यक्षं काचमणेरदित्यतेजसैवाग्नेराविर्भावात् । तस्मात् सवितुरेवायमंशभूतः पार्थिवोऽग्निरिति स्पष्टम् । अत एव द्रव्ययज्ञे काष्ठादग्निं मन्थन्तोऽपि तदुदयार्थं सवितारमेव संस्तुवन्ति, प्रार्थयन्ते च सवितुरेवांशम् । तथा श्रुतिविधानात् । 'अग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह । इति (तै० सं० ६,३,५,९-१०) 'अग्निं त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' इति (ऐ० ब्रा० १।१६) ।

तत्र अग्निमथने 'मन्थता नरः कविमद्वयन्तं' इति (ऋ० ३,२९,५) स्पष्टमग्निमथनलिंगकं मन्त्रं विहाय किमर्थं सावित्रीमृचं स्तोतुं विहितम् ? सवितुः सकाशादेवाग्निरुपपद्यते इति । 'तदाहुर्यदध्वर्युरग्नये मथ्यमानायानुवाचाहाथ कस्मात् सावित्रीमन्वाहेति सवितृप्रसूतो ह्येष' इति (ऐ० ब्रा० १।१६) स्पष्टम् ।

'अग्निं त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन् भागमीमहे' (ऋ० १,२४,३), हे देव ! सवितः सर्वेषामीशानं त्वामभिलक्ष्य हे सदावन् ! तव भागं अंशरूपमग्निं इच्छामः इति । तस्मादयं दिव्योऽग्निः ।

अयमेवाशानिरूपेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितो वैद्युतोऽग्निरिति कथ्यते । यदा तु अन्तरिक्षात्पतितोऽग्निः पृथिवीमुपस्पृशति स एवाग्निर्भवति । एवं पृथिवीमन्तरिक्षं शुलोकं चाभिव्याप्तोऽग्निरेव भौतिकः । 'प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यदेवो रोचमाना महोभिः' । (ऋ० ४,१४,१) 'आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं चि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः' । इति (ऋ० ४,१४,२) ।

अत एवैतास्तिष्ठस्तम्बः अग्नेरिति श्रूयते । 'या ते अग्ने अयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा स्वाहा' इति, (तै० सं० १,२,११,५-७ वा० य० ५,८) तदिदमग्नेर्भौतिकं तत्त्वम् । अत्र अग्नेर्भौतिकत्वे पार्थिवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि अस्ति किञ्चिद्वैशिष्ट्यमितरेभ्यः पार्थिवपदार्थेभ्यः । किं तत् ? आत्मसात्करणसामर्थ्यम् । प्रत्यक्षसिद्धमेवेदं अग्नेः स्पर्शेन सर्वमपि पार्थिवं पदार्थजातमग्निस्वरूपमेव भवतीति, साक्षादग्निरेव भवति । एवमेव अग्निशब्देन देवतास्माऽपि ग्राह्यः । यस्मिन् खलु सर्वदेवताभ्यो हविर्हूयते सः सर्वदेवतान्तर्यामिरूप एव भवति, उक्तं आदित्याद्यन्तर्यामिन्त्वमग्नेः, अत एव सर्वदेवतानां प्राथम्यमग्नेरेवानुश्रूयते । 'अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम' इति (ऋ० १,२४,२) । नहि केवले भौतिकेऽग्नौ प्रक्षिप्तं हविर्देवान्प्रतिगच्छति एतेन अग्निरेव सर्वासां देवतानां मुखमिति सिध्यति । अत एव सर्वाभ्यो देवताभ्यो हविरग्निमुखे एव हूयते । 'यच्चिच्छि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः' । इति (ऋ० १,२६,६) । एवमग्नेरधिदैवतं तत्त्वम् ।

अस्माकं सर्वेषां प्राणिनां शरीरान्तःस्थो वैश्वानर एवाध्यात्मिकोऽग्निः, येनान्तर्मुक्तमन्नं पच्यते । सोऽयं भौतिकोऽग्निरिव वैश्वानररूपेणोदितः 'अणस्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सज्जायसे पुनः' इति मन्त्रवर्णात् । (ऋ० ८,४३,९) 'जन्मजन्मन्निहितो जातवेदाः' इति च (ऋ० ३,१,२०) । चेतनात्मनो यत्रयत्र प्रादुर्भावः तत्रतत्र सर्वत्रापि जातवेदाः सर्वज्ञोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्यर्थः । सर्वेषु बीजेष्वपि अग्निर्विद्यते । तस्मात् स्थावरजङ्गमानामात्मेति अभिप्रायः । 'समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात्' इति । (ऋ० २,३,१) स्पष्टोऽर्थः । 'अग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वम्' इति च (ऋ० १०।७९।५) एतेन पार्थिवार्थभौतिकात् देवतामेश न भिद्यते वैश्वानरोऽग्निरित्युक्तं भवति ।

अन्तरपि सोऽयमग्निस्त्रेधा प्रतिनिहितः 'ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति' च । (गर्भोप० १७।५) एवं अग्न्यादि शब्दैः तत्तदर्थानां आधिभौतिकादितत्त्वत्रयसामरस्येनैव यत् ज्ञानं भवेत् तदेव पूर्णम् । यद्यपि अग्न्यादिशब्देन भौतिकाग्न्यादिमात्रज्ञानेऽपि तत् ज्ञानमेव, तथापि तावत्ता अग्न्यादेः स्वरूपतो व्याप्तिर्न ज्ञायते । तस्मात् तत्त्वत्रयसामरस्ययोगेनैव ज्ञानं सर्वत्रापि प्रधानम् ।

सवित्रादीनामपि एवमेवोक्त्यम् । 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्हरे ।' इति (ऋ० १।५०।५) ।

हे सवितः ? त्वं देवानां विशः प्रजाः सर्वा देवताः प्रति प्रत्यङ् अन्तः उदेषि, (तदधिदैवतम्) उत मानुषान् प्रत्यङ् उदेषि, चेतनात्मना रूपेण तदध्यात्मम् । तथा विश्वं सर्वमिदं जगत् प्रति प्रत्यङ् स्वर्लोके दिवि दशे दर्शनाय प्रत्यङ् उदेषि इति । तदधिभूतं प्रत्यक्षत्वात् । एवं तत्त्वत्रयसामरस्येनैव सवितुर्ज्ञानं पूर्णं भवति ।

परमपुरुषस्यापि तदेतत्समानम् । ' पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ।' इति (ऋ० १०।१०।२; वा० य० ३।१।२), अस्यायमर्थः— अत्र भूतं, वर्तमानं, भाव्यं च सर्वमिदं जगत् यद् दृश्यते, तदिदं सर्वं पुरुष एव, पुरुषादेव आविर्भूतत्वात्, कार्यकारणयोरभेदाच्च । तदिदं भौतिकं तत्त्वं पुरुषस्य यद्विश्वरूपत्वम् । ' उतामृतत्वस्येशानः ' अपि च अमृतत्वस्यापि ईशानः दिव्येन स्वेनामृतत्वरूपेण प्रतिष्ठितः स पुरुष एव, तदेतत् अधिदैवतं पुरुषस्य परोक्षं तत्त्वं स्वरूपात्मकम् । ' यदन्नेनातिरोहति ' यत् खलु स पुरुषः अन्नेन अन्नमुखेन अतिरोहति सचेतनात्मकजीवरूपेणाविर्भवति सोऽपि पुरुष एव, तदिदमपरोक्षमाध्यात्मकं तत्त्वम् । एवं तत्त्वत्रयेऽपि स एक एवं पुरुषोऽनुस्यूत इत्यर्थः ।

एतदेव पूर्णं ज्ञानम्, अन्यथा एकदेशीयज्ञानापत्तेः । ' स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषः (बृ० उ० १,४,७) ' इति वचनसिद्ध्यन्यायात् । एवं सर्वत्राप्यवगन्तव्यम् ।

अत एवोपनिषत्सु एकस्यापि वस्तुतः अनेकतत्त्वयोगेनैव स्वरूपोपवर्णनं दृश्यते— तथाहि—वाङ्मनःप्राणानां तत्त्वनिर्वचनम्— ' अन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् इति ' (छा० उ० ६।५।४) इति त्रिकरणानां भौतिकत्वम् ' त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत०, एतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ' इति आत्मन वाङ्मनःप्राणमयत्वं प्रतिज्ञातम् (बृ० उ० १,५,३) । ततश्च ' त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ' इति, अधिलोकं तत्त्वम् । ' त्रयो वेदा एत एव वागेव ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ' इत्यधिविद्यं तत्त्वम् । ' देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ' इति अध्यात्मं तत्त्वम् । ' माता पिता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा ' इत्यधिप्रजं तत्त्वम् । ' विज्ञानं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यच्च किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनस्तद्रूपं० यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम्० ' इति अधिज्ञानतत्त्वम् । ' वाचः पृथिवी शरीरं, मनसो द्योः शरीरम्, प्राणस्यापः शरीरम् ' इति च पृथक् पृथक् तत्त्वानि निर्दिष्टानि । तथा ' एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः ' इति दर्शितम् । एवं वाङ्मनःप्राणानां अधिलोकादितत्त्वयोगः । ' अधिलोकमधियज्यौतिषः (मधिविद्य) मधिप्रजमध्यात्मम् ' इति च पञ्चतत्त्वानां योगः अन्यत्र अन्यथा उपदिष्टः ।

क्वचित्तु पञ्चेन्द्रियाणां योगः तथा तेषां अधिदैवतं अधियज्ञं च तत्त्वमुपदिष्टम् । ' वाग्घोता प्राण उद्राता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत् ' इति (ना० उ० १९।८०) । अन्यत्रैतेषामधिदैवतं तत्त्वमुपदिष्टम् । ' अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद् दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्०, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ' इति (ऐ० उ० १,२,४) । तथा च मन्त्रवर्णः— ' चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुख्यादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत । दिशः श्रोत्रात् । इति च (ऋ० १०।१०।१३; वा० य० ३।१।२) । एवं अधिभौतिकाधिदैवताध्यात्मादितत्त्वयुक्तानां वाङ्मनःप्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणां करणानां योगेनैवायमात्मा परमपुरुषरूपो ज्ञेयः उपासनीयो यजनीयश्चेति सम्पद्यते । अत्र अधिलोकाधिविद्याधियज्ञादितत्त्वानामपि तत्त्वत्रये एवान्तर्भावो ज्ञेयः, तत्र तत्त्वत्रयस्यै प्रधान्यात् । ' स प्राणमेव प्राणो नाम भवति चदन्वाक् पश्यः श्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येष ' इति (बृ० उ० १,४,७) इति एकैककरणयोगेनास्य ज्ञानोपासनादिप्रतिषेधः । ' स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः ' इति च (बृ० उ० ४,४,५) । अपि च ' योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ' (वा० य० ४०।१७) ' स

यश्चायं पुरुषो यश्चासावादित्ये, स एकः ' इति (तै० श्रु० १०, ४) ' स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात् तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतद्विष्णोक्तम् ' चित्रं देवानाम् सूर्य आत्मा जगत-स्तस्थुषश्चेति (तै० सं० १, ४, ४३, २); एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते० एतं सर्वेषु भूतेषु० एतद् ब्रह्मे-त्याचक्षते स एष संवत्सर समानः चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्चक्षुन्मोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा इति । ' (ऐ० आ० २, २, ९) एवं सर्वत्रापि वेदेषु सर्वकरणयोगेन सर्वतत्त्वसामरस्येनैव पुरुषस्य ज्ञानोपासनायज्ञादिकं विहितमिति प्रतिज्ञातं सर्वं सुसम्पन्नम् ।

तथा च तृचं भरद्वाजार्षेयं वैश्वानराग्नेयम्—

' अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु । अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा३ वर्धमानः ' ॥ ४ ॥

' ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पत्यत्स्वन्तः । विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ' ॥ ५ ॥

' वि मे कर्णा पत्यतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ' ॥ ६ ॥ इति (ऋ० ६, ९, ४-६) । अस्यार्थस्तु एतावत्पर्यन्तमुपन्यस्त एव अग्न्यादीनां तत्त्वत्रयसामरस्यं, तथा आत्मनोऽपि सर्वेन्द्रिययोगेन ज्ञानोपासनायज्ञादिसिद्धिरिति ग्रन्थविस्तारभियोपसंहियते ।

एवं तत्त्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां अग्न्यादिदेवतालिङ्गात् तत्र तत्र आग्नेयादिषु यज्ञीये कर्मणि विनियोगो विहितः ॥ न चैते मन्त्रास्तद्विनियोगोद्देशेन दृष्टाः, अपि तु तत्त्वदृशैव दृष्टः, लिङ्गात्तेषां विनियोगः कल्पितो ब्राह्मणकल्पसूत्रादिभिः । तस्येदं प्रधानमुदाहरणम्—

" अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः । " इति (ऋ० १।१६।३१; वा० य० ३७।१७) दीर्घतमाः (ऋ० १।१५।६) पतङ्गः (ऋ० १०, १७७, १) । अत्र ' अपश्यं ' इति दर्शनक्रियापददर्शनेन सोमयागे महावीरदर्शने विनियोगः कल्पितः । तद्विनियोगानुरोधेनैव भाष्यव्याख्यानादिकं चतु-र्ध्वपि वेदेषु विद्यते, तत्तदाचार्यैः प्रणीतम् । क्वचित् तात्त्विकं व्याख्यानमपि दृश्यते । तत्र हि महावीरमपश्यमिति अर्थेन तस्य महावीरस्यैव विशेषणानि गोपां इत्यादीनीति परिकल्पितानि । तत्तथैवास्तु, न च तन्निषिध्यते । तथापि केवलान्मन्त्रात् शब्दशः योऽर्थो निर्गलति स एव प्रधान इत्यभिमन्यते । वस्तुतस्तु अयं मन्त्रः सर्वात्मकपरवस्तुसाक्षात्कारोद्दिष्टः, तदिदं ऐतरेयतैत्तिरीयशतपथ्यादिब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवचनाद्यास्कनिरुक्ताच्च अवगम्यते ।

तथाहि " तस्य वाक्तन्तिनीमानि दामानि०— तदुक्तमृषिणा अपश्यं गोपामिति एष वै गोपाः एष हीदं सर्वं गोपायति अनिपद्यमानमिति, न ह्येष कदाचन संविशति, आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति, स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च विषूचीश्चवस्ते, इमा एव दिशः आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एषह्यन्तर्भुवनेष्वा वरीवर्ति " इति (ऐ० आ० २।१।६) ।

" अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु वियातयति । अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आदि-त्यो गोपाः । स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तां कुरुते । अनिपद्यमानमित्याह । न ह्येष निषद्यते, इत्यादि० आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः । इति (तै० आ० ४।७।१; ५।६।४)

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति एष वै गोपाः य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोपायति० । स सध्रीचीः० इति सध्रीचीश्च विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मिन्, इत्यादि०— (शतपथ ब्रा० १।४।१।१।१०)

" अपश्यं गोपामिति० आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सालिलं तद-व्यक्तं तदस्पृशं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञ-मनुप्राप्य निरात्मकम् ।

' अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वरजस्तम इति । (यास्क० निरुक्ते० १।४।३)

निर्गलितार्थस्तु—सत्त्वरजस्तमोगुणयोगेन सर्वस्यापि जगतः सृष्टिस्थितिलयकारणीभूतं तं परमात्मानमहमपश्यम् स च

दिगम्बरो ज्योतिर्वसनश्च सन् निर्विषयः सर्वेष्वपि भुवनेष्वन्तर्गताः प्रतितिष्ठति । स आदित्यप्राणात्मसर्वजगदधिष्ठानभूतः परमात्मैवेति । एतेन तत्त्वदृशा ऋषिभिर्दृष्टानां वेदमन्त्राणां अग्न्यादिलिङ्गेन तथा क्वचित् 'अपश्यं, पृच्छामि' इत्यादिक्रिया-लिङ्गेन च, तदनुरूपे यज्ञीये कर्मणि विनियोगः कल्पितः इति सिद्धम् ।

अत्रेदं किञ्चित्पुनर्विचारास्पदम्—ऋद्धमन्त्राणां तथा भवतु तेषां तत्त्वदृशेवोदितत्वात् । यजुषां तु यज्ञप्राधान्येनैवोदयात् अधियज्ञपरतैव युक्तेति वक्तव्यमापतति । अभ्युपगम्यते च सर्वैरपि मीमांसादिशास्त्रचिन्तकैः पूर्वाचार्याणां वेदभाष्यादिवचना-नुसारेण ब्राह्मणान्विचचनानुरोधेन च । तथैव ऋद्धमन्त्रवर्णोऽपि भवति— "यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः" इति (ऋ० १०।७।१।११) अधियज्ञमपि प्रधानं तत्त्वमेव, ज्ञानोपासनाकर्मणां यज्ञे एव पर्यवसानात् इति ।

सत्यमेवैतत्—नात्राधियज्ञतत्त्वं निषिध्यते, न च तन्निषेद्धुं शक्यं, नापि तन्निषेधमर्हति, तस्य वेदेकगम्यत्वाभ्युपगमात् । तथा चेत् यजुषां यज्ञार्थपरतैव प्रधानेत्युच्यताम्, तथा वक्तुं शक्यं तथापि न युक्तम् । कथमेतत् ? उच्यते; यज्ञस्य तत्त्वसिद्धत्वे-ऽपि तत्रानुपूर्व्यादिकल्पस्य तु कल्पितत्त्वमेवेति प्रतीयते । न च कल्पानुरोधेन मन्त्राविर्भावः ।

न खलु ऋषिभिर्दर्शपूर्णमासादिषु शाखाछेदनाद्यानुपूर्वमनु लक्ष्यैव 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादयो मन्त्रा दृष्टाः; किंतु यजु-र्मन्त्रा अपि केवलं तत्त्वदृशा समाधौ अन्तररुभवेन दृष्टाः इत्येव सत्यम् ।

तथा दृष्टानां तेषां यज्ञादिषु विनियोगः कल्पितः, कर्मणां तु क्वचिदानुपूर्वी आवश्यकी, सा च यथायुक्तं कल्पितैव, अन्यथा यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुरोधेन मन्त्रदर्शने अभ्युपगम्यमाने कल्पस्यैव प्राथम्यात् मन्त्राणामपि बुद्धिपूर्वकत्वेन कल्पितत्वमेव स्यात्, तथा च ब्राह्मणादिकल्प इव यजुर्मन्त्रा अपि कल्पिता एव भवेयुः । न तु तथा भवितुं कल्पयितुं च युक्तम् ।

अपि च 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि' इति कल्पोकशाखाछेदनादिलिङ्गं लेशतोऽपि नास्ति 'इषे त्वेति' यजुर्मन्त्रे, येन तत्परतैव वेदाविर्भावोऽभ्युपगम्येत । तत्त्वार्थपरत्वे तु कल्पो यथा कथञ्चिदपि कल्पयितुं शक्यः । तथाकल्पितेऽपि न कश्चिद्बिरोधः, नापि दोषप्रसङ्गः ।

न च यज्ञीयकल्पोऽत्र निषिध्यते, नापि निन्द्यते । अस्माभिरप्यनुधीयते 'वचनात्प्रवृत्तिर्वचनाद्विबृत्तिः' इति न्यायात् ।

अधियज्ञतत्त्वं तु यजुर्मन्त्रेऽपि प्रतिष्ठितं नित्यसिद्धमेव, कल्पमात्रं तु कयाचिदानुपूर्व्या कल्पितमेवेति विवेकः । काण्ड-विभागापाठेऽप्येतत्समानं, तत्रापि यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुगोधेनैव काण्डग्रथनात् ।

अथ कथं पुनर्ब्राह्मणादिवेदवचनकलसं कल्पमनादृत्य अर्थान्तरमाद्रियेत ? तस्मात् कल्पानुरोधेनैव मन्त्रार्थः समुद्भेद्यः इत्येव युक्तम् । तथैव मन्त्राविर्भावात् । तथा चेत्— ब्राह्मणकल्पस्य एकविधत्वात् कथं कल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदो वेदमन्त्राणाम् ? वस्तुतस्तु ब्राह्मणादिवेदवचनानुरोधेन सर्वेषामपि एकविध एव कल्पः प्रधानो युक्ततरश्च, वेदविहितत्वात् । दृश्यते तु तैत्तिरी-यादौ एकस्यामपि शाखायां एकरूपाणामपि मन्त्राणां आपस्तम्बबौधायनसत्याषाढादिकल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदः, न हि द्वित्राः त्रिचतुरा वा विधाः ब्राह्मणे विहिताः । कल्पभेदेऽपि मन्त्राणामेकविधत्वं स्वरूपं च न हीयते, प्रत्युत कल्पभेद इव मन्त्राणामपि बहुविधत्वं दृश्यते, तैत्तिरीयमैत्रायणीयवाजसनेयादिशाखासु, तद्यथा— 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्न्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजा-वतीरनमीवा अयक्ष्माः ॥ इति (तै० सं० १।१।१।१-५) 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्प-यतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः ०' इति (वा० य० १।१)।

सत्यम्; तत्तु शाखाभेदेन दर्शनभेदात् तथा मन्त्राणां बहुविधत्वेऽपि न कश्चिद्बिरोधो दोषापत्तिश्च । विनियोगस्य तु श्रौतस्य स्मार्तस्य च कल्पितत्वादेवानेकविधत्वं कल्पनयैव प्राप्तं, मन्त्राणां तु कल्पितत्वं सर्वथाप्यसङ्गतमेव, तस्मात् न कल्पानुरोधेनैव वेदमन्त्रदर्शनं, नापि कल्पानुरोधेन वेदमन्त्रार्थकल्पनं प्रधानम् । तत्त्वार्थविमर्शस्तु कल्पविनियोगाद्यनुरोध-मन्तरेण केवलानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेव कर्तुं युक्ततर इत्युच्यते । तस्माद् यजुर्मन्त्राणामपि स्वतन्त्रेण तत्त्वार्थो वस्तुसिद्ध एव । स च कर्मादिविनियोगनिबन्धमन्तरेणैव विमर्शनीयः । तथा केवलानां मन्त्राणां तत्त्वार्थे विशते तदनुकरणेन विनि-योगादिपरत्वेनाप्यर्थं कल्पयितुं शक्यं युक्तं चेति सिद्धम् ।

केवलं विनियोगपरत्वेनार्थकरणे प्रथमतः तत्रैव लक्ष्यवेधात् शुद्धमन्त्रार्थविमर्शनदष्टिः कुण्ठिता दूरनिरस्ता च भवति । तस्माद् अर्थज्ञानपटवः तत्त्वार्थबुभुक्षवो विद्वांसः पक्षपातादिदृष्टिं परित्यज्य, स्वस्वाभिमतप्रहं विना, समदृशैव शास्त्रदृष्ट्या, वेदार्थं स्वयं विमर्शितुमर्हन्ति भवन्त इति विज्ञप्तिः ।

सायनभाष्यविमर्शः ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां सर्वत्र सुप्रसिद्धं च तत्र भवान् आचार्यः सायनः चतुर्णामपि वेदानामर्थं प्रकाशयामास भाष्य-मुख्येनेति । तत्रापि प्रथमतः प्रणीतं विशिष्टतरं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदभाष्यमेव सर्वतः प्राधान्येन वरीवर्ति । तदपि 'यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः' इति (ऋ० १०, ७१, ११) मन्त्रवर्णात्, 'वेदा हि यज्ञार्थमभि प्रवृत्ताः' इति (वे० ज्यो०) स्मरणाच्च सर्वेषामपि वेदानां यज्ञार्थमेव प्रवृत्तेः, यज्ञे च तस्मिन् यजुर्वेदस्यैव प्राधान्याच्च, तथा अधीतरवशाखाद्यभिनिवेशेन विशेषतः तदर्थप्रकाशनकौतूहलेन स्वनुष्ठितयज्ञादिकर्मकलापविज्ञानप्राचुर्याच्च प्रथमतो यजुर्वेदभाष्यं प्रणीतमिति प्रतीयते ।

भाष्यं च तदतिगम्भीरं महद्विस्तीर्णं अधियज्ञादितत्त्वविचारप्रचुरं विशेषतः ब्राह्मणकल्पसूत्राद्यनुरोधेन सुप्रसिद्धप्रकृति-विकृतिरूपदर्शपूर्णमाससोमादियज्ञीयविनियोगपरेण अर्थेन परिपूर्णं मीमांसादिन्यायपरिक्लृप्तं सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सर्वथा विचारास्पदं प्रमाणभूतं च भवति ।

यद्यपि आध्यात्मिकैकविषयप्रचुरस्य वेदैकदेशस्य गद्यगाथादि ब्राह्मणरूपस्य क्वचिद्विषयसो मन्त्ररूपस्यापि उपनिषद्भागस्य प्राचाभाचार्याणां शङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतीनां भाष्यं विशिष्टतरतत्त्वार्थविचारप्रचुरं प्रसिद्धतरं वरीवर्ति, तथापि आमूलाग्रस्य पाठप्रवचनादिपरम्परया प्रचलितस्य सम्पूर्णस्य वेदस्य मन्त्रात्मकस्य संहिताग्रन्थस्य तथा ब्राह्मणभागस्यापि ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिग्रन्थस्य च सुप्रसिद्धं अग्रगण्यं सायनभाष्यमेव सर्वेभ्यः प्राथम्यं गौरवं चार्हतीति न पुनर्वक्तव्यम् ।

तच्च सायनभाष्यं ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भिरुक्तव्याकरणकल्पसूत्रधर्मशास्त्रमीमांसादिवचनन्यायाद्युपबृंहितं, सरलतर-संस्कृतभाषानिबन्धनोपक्लृप्तं, अतिप्राचीनानां प्रसिद्धे संस्कृतसाहित्येऽप्यप्रसिद्धानां अलौकिकानां वैदिकशब्दानां अर्थावबोधायानुकूलं विशिष्टतरशब्दार्थव्युत्पत्तिप्रक्रियादिसहितं वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियासार्गदर्शकं भवति ।

यद्यपि अस्मिन् सायनवेदभाष्ये प्रथमकल्पनया विरचिते केवलयज्ञादिविनियोगपरतया व्याख्यानेन एकदेशीयसङ्कुचितार्थ-कल्पनादिहेतोः तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं केषांचित् प्राचां वैदिकानां, तथा आधुनिकानां लौकिकानां पाश्चात्यपण्डितानां चानिवार्यम्, तथापि अत्यन्तमप्रसिद्धार्थानां अलौकिकानां संस्कृतप्राकृतादिसर्वभाषाविलक्षणानां क्वचित् प्रसिद्धसंस्कृतसाहि-त्येभ्योऽपि विलक्षणस्वरूपाणां क्वचिद्विरुद्धार्थावभासकानां च वैदिकशब्दानां अर्थप्रकाशनाय आपाततः प्रदर्शितस्य यास्क-निरुक्तादेरवलम्बनेन प्रथमकल्पनया समाविष्कृतं सायनवेदभाष्यं वेदार्थव्याख्याने शब्दव्युत्पत्त्यादौ च सर्वेषां मार्गदर्शकमेव भवितुमर्हतीत्युच्यते ।

तत्र दोषारोपणं तु अज्ञानमूलकमेव । तद्यथा आपाततः शब्दमुखेन श्रुतानां विनायकादिदेवतानां प्रथमकल्पनया चित्र-विग्रहादिरचनोत्तरं तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं तु सामान्यजनानामपि सुलभतरम्, तद्वदेव सायनवेदभाष्येऽपीति मन्तव्यम् । अन्यथा अत्यन्तमप्रसिद्धे लोकविलक्षणे वेदे प्रथमकल्पनासङ्केतितसायनभाष्याभावे तत्र प्रयतमानानां विदुषामपि वेदव्याख्यानोपक्रमं तु 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' इतिवत् हास्यास्पदमेवाभविष्यत् ।

सुप्रसिद्धं च 'विद्वानेव वि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।' इति न्यायसिद्धं वचनम् । तस्मात् तदिदं समदृशः स्वयं विद्वांस एव विमर्शितुमर्हन्ति । एवमिह वेदानां सायनभाष्यस्यैव सर्वतः प्राथम्यात् वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियादिमार्गदर्शकत्वाच्च विशिष्टतरगौरवार्हता स्वतःसिद्धैवेति प्रतिज्ञायते । अतएव इतः पूर्वं परं च सायनवेदभाष्यादप्याधिक्येन विशेषतस्तत्त्व-विमर्शनेन सङ्क्षेपतो विस्तरशश्च येन केनचिद् विद्वद्वरेण निपुणतरं वेदार्थप्रतिपादने कृते करिष्यमाणेऽपि तत्र यदृच्छा प्राप्तं महता पुण्येन प्रयासेन च सम्पादितं परमं सौभाग्यं प्रथमं तन्महदृशश्च सर्वथापि सायनस्यैवाभवत् । न च तत्पुनरस्मिन्

कल्पे अन्येषां भवितुं शक्यमिति तदेव प्रशंसनीयम् ।

किम् ? इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः सायने तद्वेदभाष्ये च । अथ किम् ? वेदवचनानुरोधेनाचरणं आचरणानुरूपमेव वेद-
व्याख्यानमित्येष एव विशेषः । तद्यथा— वेदार्थप्रकाशनवत् भारतेऽस्मिन् भूमण्डले वैदिकधर्मप्राधान्यतः प्रसिद्धतरकर्गाच्छ-
विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठापनेन तत्र स्वयं प्रधानमन्त्रित्वपदवीमधिष्टाय तत्सञ्चालनेन, तथा आचार्येन्द्रशङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठा-
पितस्याद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वसिद्धान्तस्य पुनरुद्बोधनेन चेत्येवं प्रपञ्चपरमार्थोभयविधसाम्राज्यसञ्चालने ज्ञान-क्रियाशक्तिभ्यां सव्य-
साचित्वमङ्गीकृत्य तत्र तदितिकर्तव्यतानिर्वहणेनोपप्राप्तं कृतकृत्यतापदवीमारूढः कीर्तिशेषः सन् रामराज्यादौ प्राचां वशिष्ठादिव-
दवाचीनानां विजयनगरराज्ये आचार्यः सायनो माधवः सर्वेषां मार्गदर्शी बभूवेति विशिष्टं गौरवास्पदं सर्वेषां भारतीयानाम्,
ततोऽपि विशेषतः अभिमानास्पदमस्माकं वैदिकधर्मविद्यावलम्बिनाम् ।

एवमेव वेदार्थज्ञानप्रकाशने पूर्णसहानुभूत्या प्रोत्साहनेन यथोचितसहायप्रदानेन च आचार्यसायनस्य प्रेरणया तद्वशः पुण्य-
फलभागितामुपेतो जनताहितैषी श्रीकर्नाटकराज्यपीठमधिष्ठितः श्रीवीरबुक्कमहीपतिरपि धन्यवादाहः चिरमनुस्मरणीय एव ।

तत्रापि विशेषस्तु यत् खलु वसिष्ठादिमहर्षीणां वेददर्शनादनन्तरं अद्ययावत् अस्मिन् भूमण्डले सम्भूतेषु तथा कीर्ति-
शेषेषु च सहस्रशो राजन्येषु भूपतिषु पुण्यपुरुषेषु श्रीबुक्कभूपतेरेवेदं अद्वैतमन्यसाधारणं तद्वेदार्थप्रकाशनयशः महता भाग-
धेयेनोपप्राप्तम् । तत्रापि पत्रिकाप्रकाशादिना राजकारणादिकमिव राजकीयप्रतिष्ठादिप्रयोजनमन्तरेण धनार्जनेन लौकिकैश्वर्याभि-
वृद्ध्यादिस्वार्थदृष्टिं विनैव केवलं जनताहिताय वैदिकतत्त्वज्ञानोदयैकध्येयसिद्ध्यर्थं स भूपतिः सायनमुखेन यद्वेदार्थप्रकाशनं
कारयामासेति, तदिदमनुकरणीयमेव सर्वेषां राज्ञां विदुषां प्रजाजनानां च वैदिकधर्मविद्यापरायणत्वम् । तथा च वेदभाष्यादौ
मङ्गलमुखेनोदितः स पुण्यश्लोकः ।

‘यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांस ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥’ (इति ऋग्वेद-
भाष्यभूमिकायाम्) ।

एवमिह वेदार्थप्रकाशने ब्राह्मणराजन्ययोः मित्रावरुणतेजःप्रभावपूर्णयोर्ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्तिप्रधानयोः श्रीसायणाचार्य-बुक्क-
भूपयोः सहयोग एव प्रधानं कारणमिति प्रतीयते, तदिदं परं वैदिकं तत्त्वं लोके निदर्शनाय प्रत्यक्षीकृतं तयोस्तेन सहयोगेन ।
तथा च यजुर्मन्त्रवर्णः—

‘स २शितं मे ब्रह्म स २शितं वीर्यं बलम् । स २शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥’ इति
(तै० सं० ४, १, १०, ९)

तस्यायमर्थः— ‘मे’ मम ‘ब्रह्म’ ज्ञानशक्तिप्रधानं ब्राह्मं तेजः ‘स २शितम्’ तपसा सम्यक् निशितम् । तथा तदनु-
गुणं ‘वीर्यं बलं’ च ‘स २शितम्’ ज्ञानप्रकाशनाय सन्नद्धम् । अपि च ‘यस्य’ राज्ञः ‘अहं पुरोहितोऽस्मि’
कार्यकर्ता नेताऽस्मि तस्य राज्ञोऽपि ‘जिष्णु’ जयशीलं ‘क्षत्रं’ क्रियाशक्तिप्रधानं क्षात्रं तेजः सम्यक् निशितम्, विश्व-
विजयाय सन्नद्धमिति यावत् । एतेन ब्रह्मक्षत्रयोः सहयोगेनैव सर्वं सेत्स्यतीति सम्प्रद्यते । एतन्मन्त्रोपव्याख्यानब्राह्मणमपि
एतमेवार्थं स्पष्टीकरोति । ‘ब्रह्मणैव क्षत्रं स २इयति, क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्तं ब्राह्मणं,
तस्माद्राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्तं राजन्यम्’ इति । (तै० सं० ५, १, १०, ८)

‘ब्रह्मणैव’ ज्ञानरूपेण ब्रह्मतेजसैव ‘क्षत्रं’ क्रियारूपं क्षात्रं तेजः तत्कार्यं च ‘स २इयति’ सम्यक् निशितं तीक्ष्णं
भवति, तथैव ‘क्षत्रेण’ क्रियाशक्तिरूपेण क्षात्रतेजसा ‘ब्रह्म’ ज्ञानं तीक्ष्णं भवति । ‘तस्माद् ब्राह्मणः’ विद्यामुखेन
ज्ञानशक्तिप्रधानो विप्रः ‘राजन्यवान्’ शासनमुखेन क्रियाशक्तियुक्तेन क्षत्रियेण राज्ञा सहितः ‘अन्यं सर्वं ब्राह्मणं
अति’ अत्येति राज्ञा सहयोगेन स्वाभीष्टक्रियानिर्वर्तनसमर्थः सन् सर्वान् ब्राह्मणानतीत्य सुप्रतिष्ठितः पूजार्हो भवतीत्यर्थः ।
तथैव ‘राजन्यः’ क्षत्रियः क्रियाशक्तियुक्तः पुरुषः ‘ब्राह्मणवान्’ ज्ञानशक्तियुक्तेन विप्रेण सहितः ‘अन्यं राजन्यम्’
अन्यान् सर्वान् क्षत्रियान् अत्येति, ज्ञानशक्तिप्रकाशनेन सर्वराजश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ।

अत्र 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः वेदवागुपासः परमपुरुषमुखस्थानीयो ब्राह्मणः, 'मुखादग्निरजायत,' (वा० य० ३१।१२) 'वाङ्मा आसन्' (ना० उ०) 'अग्निर्मे वाचि श्रितः, आग्नेयो वै ब्राह्मणः' (तै० ब्रा० २, ७, ३) इत्यादि श्रुतिभ्यः । वेदवागादिमुखेन ज्ञानप्रकाशनसमर्थो ज्ञानशक्तिप्रधानो ब्राह्मणः इति सिध्यति । तथा 'बाहू राजन्यः कृतः' इति च परमपुरुषबाहुस्थानीयो राजन्यः, 'बाहुवोर्बलम्, इन्द्रो मे बले श्रितः, ऐन्द्रो राजन्यः' इति च बलक्रियादिमुखेन कर्तृत्वशक्तियुक्तः क्रियाशक्तिप्रधानः क्षत्रियः इति सिध्यति ।

एवं ज्ञानक्रिययोरिव ब्राह्मणराजन्ययोः सहयोगेनैव अस्मिन् लोके सर्वोऽपि प्रपञ्चव्यवहारः परमार्थश्च सिध्यति, तेन विशिष्टं लोकोत्तरं जनताहितं च भवति । तदेतत्सर्वं शतपथब्राह्मणे स्पष्टमनुश्रूयते— 'क्रतूदक्षौ वा अस्य मित्रावरुणौ । एतन्व-
ध्यात्मम् । स यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीत्येति स क्रतुः । अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः । मित्र एव क्रतुर्वरुणो दक्षः । ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं चरुणः । अभिगन्तैव ब्रह्म कर्ता क्षत्रियः' इति (शत० ब्रा० ३।१।४।१-६) ।

तथा च ऋग्मन्त्रवर्णः— 'इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सःशिशोधि' इति (ऋ० ८, ४२, ३) नामाकः काण्वः । तस्येदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्— 'क्रतुं दक्षं वरुण सःशिशोधीति वीर्यं प्रज्ञानं मयि सःशिशो-
धीत्येव तदाह' इति (ऐ० ब्रा० १, १३, २८) ।

तस्यास्य प्रत्यक्षं निदर्शनं सायन-बुक्कभूपयोः सहयोगेन सङ्घटितं वेदार्थप्रकाशनं तथा वैदिकधर्मप्रतिष्ठापनं च अभूतपूर्वं जगद्वित्तकारणीभूतं मनुष्यमात्रस्य ज्ञानोदयेन शाश्वतसुखसञ्जीवनास्पदं च सत् तदिदमद्यापि बरीवर्ति, जागर्ति च सर्वत्र वैदिकतत्त्वज्ञानसुधारसवितरणार्थं, एवमेव उत्तरत्रापि प्रज्ञानरसं वितरन् आचन्द्रार्कं प्रतिष्ठास्यतीति महत् सौभाग्यमेवैतत् सर्वेषां मानवानां विशेषतो भारतीयानां वेदब्रह्मास्तिकानाम् ।

तस्मादस्माकं सर्वेषां मानवानां हितार्थं अज्ञाननिवृत्तये वैदिकतत्त्वज्ञानप्रकाशनेन कृतः तेषां महानुपकारोऽयमविस्मरणीयः । तथा तेषामेतादृशकृपापनोदनाय यथोचितसेवावलम्बनेन सम्पूर्णजीवितस्य क्षपणेनापि न पारयाम इति कृतज्ञतया वेदवचनानु-
सारेण तदध्ययनं तदर्थज्ञानं तथैवाचरणं तत्प्रचारणं च सर्वतः संवर्धयितुं न प्रमदितव्यम् ।

तथा च वेदमातृमुखेन परमपुरुषस्य तस्यास्य विश्वरूपस्य जनताजनार्दनस्य सेवावलम्बनमेवास्माकं सर्वथा शरणमिति तदर्थमेवास्माभिः सर्वैरपि चिरमनुचिन्तनीयम् । तथा वेदाचार्याणां तेषां अन्तेवासिपरम्पराप्रवाहान्तःप्रवेशेन तदितिकर्तव्य-
तानिर्वहणदीक्षोपनिबद्धदृढपरिकरेण वेदार्थज्ञानाय तत्प्रचारणाय च अस्माभिः सर्वैरपि यावज्जीवं स्वस्वकर्तव्यपरायणतया-
ग्रयन्तशीलैर्भविष्यं, तथा तत्परं ध्येयं साधयितुं न विस्मरणीयं, नापि प्रमदितव्यमिति च आञ्जलिबन्धा सविनयसद्विद्या-
प्रेमलरसपूर्णं विज्ञप्तिः ।

'ज्ञप्तिरियं ज्ञाननीव जनानां ज्ञापयतादिविकृतिमिह विहिताम् । जप्तिं लब्ध्वा जगति जनास्तां ज्ञानसुधारसत्तोऽत्र रमन्ताम् ।' इति देवरातीया अक्षरमाला ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् तैत्तिरीयसंहितादीनां सायनभाष्ये अधियज्ञं तत्त्वं यज्ञीयकर्मनुष्ठानपद्धतिक्रमादिकं च साकल्येन सम्यक् उपन्यस्तमस्मिन् । तेन भीमांसादिज्ञानपूर्वकं यथाशास्त्रं यज्ञानुष्ठाने महानुपकारो भवति । तत्र सायनस्याधियज्ञविज्ञान-
सर्वस्वं प्रतिष्ठितमिति अनावृत्तमेव ।

तत्र केचिदेवमाहुः— सायनेन सारस्वतपाठक्रमेणैव यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यं विरचितम् । यदि तत्र आर्षेय-
पाठक्रम एव युक्त इति सायनाभिमतं चेत्, तथा तेनैव क्रमेण संहितादिग्रन्थविभागात् भाष्यं प्रणेतव्यमासीत् । तेन सारस्वत-
पाठ एव सायनाभिप्रेतः नतु पुनरार्षेयकाण्डानुक्रमः इति प्रतीयत इति । अत्रोच्यते— नैषा वस्तुस्थितिः, नाप्येतद्युक्तिसहं
वचनम् । कुतः ? काण्डानुक्रमस्य सायनेनाप्यभ्युपगतत्वात् ? कथम् ? तैत्तिरीयसंहिताभाष्यारम्भे 'यो ह वा अधिदिता-
र्षेयछन्दादैयतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दाःसि भवन्ति' इति श्रुतिवचनपूर्वकं काण्डानुक्रमणिकाप्रमाणोदाहरणेन काण्डपाठस्योद्धृतत्वात् । 'शाखादि याजमानं च होतृन् हौत्रं च

दार्शिकम् । तद्विधीनं पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः ' इत्यादि । एतेन आर्षेयकाण्डपाठक्रमः सायनस्याप्याभि-
प्रेत एवेति सिध्यति ।

सत्यम्; संहिताभाष्यारम्भे समुद्धृतः काण्डक्रमः सायनेनेति, भाष्यं तु सारस्वतपाठक्रमेण यथास्थितमेव विरचितं खलु ?
ओम्; तत्तु ' स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया, ' ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' (भ० गी० १।२६) इति
न्यायेन ब्रह्मदेवनिर्णयानुसारेण अध्ययनादिपरम्पराप्रचलितपाठक्रमेण यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यरचनया सारस्वत-
पाठोऽप्याहृतः, तथा- ' अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति वचनात् । काण्डज्ञानार्थं काण्डक्रमोऽप्युपदिष्टः,
न हि तावता भाष्येण आर्षेयकाण्डक्रमं तथा तदध्ययनादिविधिं च निषेधुं शक्यते । ' काण्डे काण्डे व्रतचर्या ' इत्यादि-
सूत्रेणार्षेयपाठस्यैवोद्घृतत्वात्, काण्डविभागेन पाठक्रमेऽपि काण्डानुक्रमणिकादिसहितं यथास्थितमेव सायनभाष्यं यथायुक्तं
काण्डक्रमेण योजयितुं शक्यमेव । तस्मात् सायनभाष्यं काण्डक्रमे प्रतिकूलं न भवति, प्रत्युत सर्वथाप्यनुकूलमेव ।

तथापि पुनर्ब्रह्मसभानिर्णयानुरोधेन सायनादिभाष्यानुसारेण चिरन्तनपाठप्रवचनादिप्रवाहप्रचलितपाठक्रमेणैवाध्ययने का
हानिः का च दोषापत्तिः ? यातयामतादोषाद्यनिवृत्तिरेव, तथा ब्रह्मनिर्णयादिसत्त्वेऽपि आर्षेयादिपरिशुद्धिमन्तरेण यातयामता-
दोषो ब्रह्मणापि न शक्यो निवर्तयितुम् । ' यातयामानि छन्दा शसि भवन्ति ' इति श्रुतिवचनात् । ब्रह्मवचनेनैव तद्दो-
षनिवृत्तिर्भवितुमर्हतीति चेत्- किमर्थं पुनः ' ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति तज्ज्ञानावश्यकता ?

अथ- ' आर्षेयछन्दोदैवतवित् ' इति आर्षेयादिज्ञानमात्रेण तदपि ब्रह्मवचनमेव । यातयामतादोषनिवृत्तेः किं पुनरा-
र्षेयपाठाश्रयेण ? ' ज्ञानमात्रमिहेष्यते ' इति ज्ञानमात्रस्याभ्यनुज्ञातस्यात् । तत्र ज्ञानमात्रे तु अभ्यनुज्ञामात्रं न तु विधिः,
विधिस्तु वेदव्रतादिपूर्वकं काण्डपाठक्रमेणाध्ययनमेव स्पृशति ।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डविभागस्यैवाभावात् तज्ज्ञानं दुःसम्पाद्यमेव, अतएव समग्रवेदपारङ्गता अपि आर्षेयादिकं न
जानन्ति, प्रत्युत स्वाधीतमव्यवस्थितमपि सुव्यवस्थितं युक्ततरमेवाभिमन्यन्ते । मन्त्रविनियोगावसरे यजुर्वेदिनां ऋग्व्यादि-
स्मरणपद्धतिरेव प्रायः न दृश्यते, क्वचित् आहुतिप्रदानानन्तरं देवतात्यागे ' मन्त्रोक्त देवतायै इदं न मम ' इति उच्चरन्ति,
तत्र प्रचलित पाठक्रम एव हेतुः ।

तस्मादत्र युक्तयुक्तविमर्शेन यथोचितमनुष्ठानमर्हन्ति विद्वान्सः, युक्ततरस्वीकारे एव गुणिनां गुणः प्रतिष्ठितः, यद्वक्तव्यं
सदुक्तं, इतः परं ' यथेच्छसि तथा कुरु ' इति भगवदुपदेशानुसारेण यथारुचि कर्तुमर्हन्ति वेदविद्यार्थिनो विद्वान्स-
श्चेति, सोऽयं तेष्वेव समर्प्यते कर्तव्यानुसरणभारः । साम्प्रतिकेऽस्मिन् तत्त्वविमर्शके युगे तेषामपि- ' करिष्ये वचनं तव ' इति
युक्तानुसरणप्रसङ्गोऽपि अचिरादेवागमिष्यतीति निश्चयान्, अनवरतं वेदैकचिन्तनेन स्वीयते वैदिकानां वेदविज्ञानभाग्यो-
दयनिरीक्षणेन, इत्यास्तां तावदलमतिविस्तरेण ।

तैत्तिरीयके कृष्णयजुर्वेदे

आर्षेयपाठक्रमः ।

वस्तुतस्तु कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखायां मन्त्रब्राह्मणसङ्करोपहितात् सारस्वतपाठादपि काण्डविभागेन आर्षेयपाठ एव
युक्ततर इति प्रतिज्ञायते । सोऽयं पाठः सत्याषाढापरतम्बबौधायनप्रभृतिभिराचार्यैः स्वीये गृह्यसूत्रे स्पष्टतरमुल्लिखितो
भवति ।

काण्डानुक्रमणिका ।

तत्र ' प्राजापत्यं, सौम्यमाग्नेयं, वैश्वदेवं, स्वायम्भुवं चेति ' पञ्चकाण्डानि भवन्ति ।

(१) प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम् ।

' पौरोडाशिकं याजमानं होतारः द्वौत्रं पितृमेधः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि ' इति
सूत्रम् (बौ० गृ० सू० प्रश्नः ३।३) ।

काण्डानुक्रमणिकायामपि—

‘शाखादिं याजमानं च होतृन् हौत्रं च दार्शिकम् । तद्विधीन् पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः ।’ इति तस्यायमर्थः— शाखादिः (पौरोडाशिकं) याजमानं होतारः दार्शिकहौत्रं चेति चत्वारि, तेषां ब्राह्मणान्यपि चत्वारि, पितृ मेधश्चेति नवप्रकरणानि प्राजापत्यानीत्यर्थः ।

तद्विवरणमपि कृतं तत्रैव—

“इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं विनान्तिमम् । तृतीयस्यां × च प्रत्युष्टं पौरोडाशीयको विधिः ॥

विश्वरूपादयः षट् § च समिधो यजतौ च षट् । निवीतशेषो देवा वै सामिधेनीरतः परः ॥

इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्येतद् दार्शिकं ब्राह्मणं विदुः । ममे+त्यत्र पयस्वतीरादिसन्त्वादयश्च षट् ॥

अनुवाकाश्च विख्यातमैष्टिकं याजमानकम् । यथा वै समृतेत्यादि क्रमात्पञ्चानुवाककाः ॥

स+श्रवावर्जकं पञ्च पाकयज्ञादि षड् भवेत् । याजमानस्यैष्टिकस्य विधिरेव उदाहृतः ॥

चित्तिः स्तुगादि होतारस्त्वनुवाकास्त्रयोदश । प्रश्नौ प्रजापतिर्ब्रह्मवादिनश्चेति तद्विधिः ॥

सत्यं प्रश्नो दार्शहौत्रं देवा वै नर्चिनादितः । चत्वारोऽपि निवीतमित्याद्याभिजयतीति * च ॥

मनुः पृथिन्याश्चत्वारः स+श्रवाह च तन्मतम् । पित्र्यः परेयुवांसकम् ॥ इति

(२) द्वितीयं सौम्यं काण्डम् ।

‘आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि समिष्टयजूंषि अवभृथयजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः इति सत्रा-
ह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि ’ इति सूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

अध्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिर्वाजपेयके । सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ॥ इति

अध्वरो ग्रहाः दाक्षिणानीति त्रीणि, तेषां ब्राह्मणान्यपि त्रीणि, वाजपेयः, तद्ब्राह्मणं, सवाः, शुक्रियाणि (प्रवर्ग्यः) तद्ब्राह्मणं चेति नव सौम्यानि भवन्तीत्यर्थः ।

तद्विवरणम्— ‘आप उन्दन्तु देवस्य प्रश्नावन्तिमवर्जितौ । पवमानो ब्रह्मसन्धत्तमेतौ ॥ चाध्वराह्वया ॥

प्राचीनव+शं षट्प्रश्नास्त्रिभिः प्रजननं मुखैः । देवासुराः सप्रजापतिश्चत्वार्याध्वरो विधिः ॥

वर्जयित्वाऽद्वे प्रश्ने चतुरोऽन्त्यान् ग्रहाह्वयाः । उभये वै ब्रह्मवादिनः कत्येतौ ग्रहे विधिः ॥

उदु त्यमिति चारभ्य त्रयो दाक्षिणनामकाः ० । उक्तेऽध्वरविधावन्तर्गतोऽभूद्दाक्षिणो विधिः ॥

देवसवितरारभ्य वाजपेयाह्वयाश्च षट् । वाजपेयस्य देवा वै यथाष्टौ विधिर्मतः ॥

त्रिवृत्प्रश्नः सवाः प्रोक्तः, प्रवर्ग्यस्तु नमो वाचे परः प्रश्नश्च तद्विधिः ॥ इति

(३) तृतीयमाग्नेयं काण्डम् ।

‘अग्न्याधेयमग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रं नाचिकेतं चातुर्होत्रीयं वैश्वस्त्वजमारुणा इति सत्रा-
ह्मणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि ’ इति सूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

‘त्रिविग्न्याधेयपूर्वेषु ह्यग्नौ च सविधिर्द्वे । विधौ चैवाग्निहोत्रस्य सप्तस्वप्तिमृषिं विदुः ॥ इति

अग्न्याधेयपुनराधेयान्युपस्थानानीति त्रीणि, अग्निः, (अग्निचयनं) अग्न्याधेयादिश्रिकस्य ब्राह्मणं, अग्निचयनस्य ब्राह्मणमिति द्वयं, अग्निहोत्रब्राह्मणं चेत्येवं सप्त आग्नेयानि भवन्तीत्यर्थः । सावित्रादि काठकचचनान्यप्यत्रैव परिगणनीयानि

× तृतीयस्यां, प्रत्युष्टं इति कृत्स्नौ प्रश्नौ । § षडनुवाकाः । + ममनामैत्यस्मिन्ननुवाके । * अभिजयतीत्यन्तम् ।

॥ एतावनुवाकौ ० अत्रैव समिष्टयजूंषि अवभृथयजूंषि चान्तर्भावितानि ।

‘काठकादिषु × हव्यवाद्’ (ऋषिः) इति तत्रैव सङ्ग्रहणात्सूत्रोक्तेश्च ।

अथैषां विवरणम्—

‘उद्धन्यमानं धर्मः शिरोऽग्न्या धेयाविमौ मतौ । कृत्तिकास्वप्तिमित्यारभ्य च पञ्चानुवाककाः ॥
इमे वा एत इति च त्रयोऽग्न्याधेयको विधिः । भूमिर्भूमनानुवाकोऽयं पुनराधेयनामकः ॥
देवासुराः परा वै च भूमिर्भूमेति चोत्तरम् । देवासुराग्नीषोमयोः पुनराधेयको विधिः ॥
उप प्रयन्तः सम्पश्याम्यनुवाकद्वयं तथा । अग्न्युपस्थानमाख्यातं मम नामेत्यृचश्च षट् ॥
अयज्ञादि त्रिकं पूर्वमग्न्युपस्थानको विधिः । अग्न्यान्विताऽनुवाकान्स्वान् जीमूतस्येति च त्रयम् ॥
तुरीयमग्निकाण्डं स्यात् रुद्रान्त्यं तु न वर्जयेत् । मा नो हिंसीदस्मादूर्ध्वमाप्यायस्व सशान्तिकम् ॥
इयमेवानुवाकान्ते ईयुष्टे ये च तादृशम् । प्रजापतिर्मनसोर्ध्वं ज्योतिष्मतीं च योजयेत् ॥
आयुषः प्राणमिन्द्रोदधी च एतेऽग्निकाण्डकाः । सावित्राणीति चत्वारः प्रश्ना अन्तिमवर्जिताः ॥
द्विचत्वारिंशकं ख्यातं गायत्रीति च वर्जितम् । यदेवेनादिकं प्रश्नत्रितयं त्रैशिकं मतम् ॥
इन्द्राय रोहितस्तेगानित्यादीर्दक्षिणीर्विन्ता । (सावित्राणीत्यादिकमग्नेचयनस्य ब्राह्मणमिति ज्ञेयम्)
संज्ञानमिह सावित्रं लोकोऽयं नाचिवेतकः । चातुर्होत्रो ब्रह्म वै च परे वैश्वसृजास्ततः ॥
भद्रं प्रश्नस्त्वारुणं स्यात्पञ्चैते चितिनामकाः । योऽयमङ्गिरसः प्रश्नः सोऽग्निहोत्रविधिः स्मृतः ॥
उदस्थाग्निषा एतस्येत्येतौ चेह प्रवेशयेत् । इति ।

(४) चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम् ।

‘राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाघाः सात्रायणमुपहोमाः कौलिकी सूक्तान्यौपा-
नुवाक्यं याज्या अश्वमेधः पुरुषमेधः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहौत्रं उपनिषदः इति स ब्राह्मणानि सातु-
ब्राह्मणानि वैश्वदेवानि ।’ इतिसूत्रम् ।

काण्डानुक्रमणिका च—

‘अवशिष्टानि यानि स्युः काण्डान्यन्यानि षोडश । विश्वान्देवानृषींस्तेषु विदुर्वेदविदो जनाः ॥
स ब्राह्मणो राजसूयः पशुबन्धः सहेष्टिभिः । उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः स ब्राह्मणः ॥
सात्रायणं चोपहोमाः सूक्तानि च सहेष्टिभिः । सौत्रामणी सहाच्छिद्रैर्हौत्रं मेधश्च षोडश ॥’ इति ।

राजसूयः तद्ब्राह्मणं पशुबन्धः काम्येष्टयः उपानुवाक्यं याज्याः अश्वमेधः तद्ब्राह्मणं सात्रायणं उपहोमाः सूक्तानि नक्षत्रे-
ष्टयः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहौत्रं पुरुषमेधश्चेति षोडश वैश्वदेवानीत्यर्थः । काठकोक्ता दिवश्येन्यपाघनामका इष्टयः
उपनिषदश्चात्रैव परिगणनीयाः, सूत्रे तथैव परिगणनात् ।

अथैतेषां विवरणम्—

‘अनुमत्या इति प्रश्नो राजसूयो विनान्तिमम् । ऋतमेव परमेष्ठीत्यनुवाकश्च तादृशः ॥
अनुमत्यादयः प्रश्नो राजसूयविधिस्त्रयः । प्रजा वै सत्रमग्निश्च देवा वै ते सुरा इति ॥
वायव्यमन्त्यवर्ज्यं तु काम्याः पशव ईरिताः । प्रजापतिरिति प्रश्नत्रयमन्त्यान् विनेष्टयः ॥
अग्न्यान्विनोपानुवाक्यं तृतीयं काण्डमीरितम् । इषे त्वादिव्यपात्त्वान्तं प्रश्नानामन्तगामिनः ॥
अनुवाकास्तु याज्याख्या युक्त्वाहीत्यपि तादृशः । अथाश्वमेधकाण्डस्य क्रमः साम्प्रतमुच्यते ॥
देवस्यादि ॐ दशैकस्यै दशार्वाङादितो दश । मेघस्त्वैकादश तथा पृथिव्यै च चतुर्दश ॥

× ‘भद्रं च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात् । एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्चप्रश्ना न चेतरे ॥’ (इति षड्विंशतिसूत्रे)

ॐ प्रजननप्रश्ने ‘देवस्य त्वा’ इत्येकादशानुवाकमारभ्य ।

एता दशिन्य आख्याताः पञ्चादौ सात्रिका इति । महापृष्ठं जीमूतस्य x यन्मायेऽग्नेः समिच्च षट् ॥
 चतुर्दशेन्द्रायादीनि रोहितादि त्रयोदश । दशिन्यौ त्र्यंशिके एते दहपृष्ठमथोच्यते ॥
 समिद्धो गायत्रीकस्त्वा द्विचत्वारिंशिकं मतम् । उत्तमा दशिनीस्तेगानित्यादीनि च षोडश ॥
 क्रमैरुर्ध्वं प्रयासाय चित्तमेतौ च योजयेत् । प्रजापतेः पवस्वेति द्विचत्वारिंशिकौ मतौ ॥
 यो वा अश्वस्य मेध्यस्येत्युत्तमां दशिनीं विदुः । अश्वमेधः साङ्ग्रहिण्यादिकं प्रश्नद्वयं विधिः ॥
 सात्रायणं चाङ्गिरसः आद्याः सप्तानुवाककाः । साध्या वै प्रजवमाद्याः क्रमाद्दशदशेरिताः ॥
 बृहस्पतिः श्रदाद्येकादश गावो दशादितः । नवैतानीत्यादि पञ्च यस्य प्रातरिति त्रयम् ॥
 जुष्टः प्राण इति प्रश्नावुपहोमाः प्रकीर्तिताः । 'पीवः सूक्ताख्य ईरितः' ॥
 तत्राहमस्म्यनुवाकाद्गता हरिं च योजयेत् । अग्निर्नः पातु नक्षत्रेष्टिरग्नेः कृत्तिकान्निभिः ॥
 युवांसुरामसहितः स्वाह्वीं प्रश्नस्तु कौकिली । अज्जन्ति पाशुकं हौत्रं सर्वानच्छिद्रकाण्डकम् ॥
 'नृमेधो ब्रह्मणे प्रश्नः'
 तुभ्यं देवेभ्य इति च दिवश्येनीसमाह्वयौ । तपसा देवेभ्य इति द्वावपाद्यौ समीरितौ ॥
 शक्नः साहित्युपनिषद्याशिक्यम्भस्य विश्रुता । भृगुर्ब्रह्मेति वारुण्यः प्रोक्तास्तित्तिरिणा इमाः ॥ इति ।

(५) पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ।

'स्वायम्भुवं काण्डं काठके पठितो विधिः' इति सूत्रम् । काण्डानुक्रमणिका च 'ब्रह्माग्नायविधावधिः' इति
 आग्नायविधिरपि तत्रैव व्याख्यातः— 'स्वाध्यायब्राह्मणमिति सह वै प्रश्न उच्यते' इति ।

इति पञ्चकाण्डानि ।

अत्र सूत्रेषु 'सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि अनुब्राह्मणस्य पृथङ्निर्देशात् अन्यत्र वेदेषु तदप्रसिद्धेः तत्स्वरूपभेदज्ञानाय वैदिकानां मतं प्रदर्श्यते । (प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते इत्यादि) ।

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः । तत्सन्निधये प्रोक्ताः मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥

अनूय तान्विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः । सम्प्रदाय विदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥

'ब्राह्मणं' मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् । अनुब्राह्मणमन्यतु कथितं सार्थवादकम् ॥ (तै० सं० भाष्ये. १।८।१)

एतेन मन्त्राणां कर्मणि विनियोजकं विधिरूपं वाक्यजातं ब्राह्मणं, तथा विधेरनुवादेन अर्थवादसहितं क्वचित् मन्त्रार्थोपवर्णनयुक्तं वाक्यजातमेवानुब्राह्मणमिति गम्यते । तस्यास्य दिग्दर्शनार्थं एकमेव स्थानं प्रदर्श्यते ।

तथाहि 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति अस्य पौरोडाशिकस्य दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रसमूहस्य विधायकं ब्राह्मणं प्रसिद्धे (तै० ब्रा० प्र० ३।२) ब्राह्मणग्रन्थे 'तृतीयस्यामिदो दिवि सोम आसीत् प्रत्युष्टं रक्षः' इति प्रश्नद्वयं विद्यते । तथा 'इषे त्वा' इत्यस्येव मन्त्रव्याख्यानरूपं अर्थवादसहितं अनुब्राह्मणं तु (तै० सं० २।५।१) संहिताग्रन्थे 'विश्वरूपो वै त्वष्ट्रः' 'समिधो यजति' इति प्रश्नद्वयं भवति । अवशिष्टानां तु तत्तद्विषयविशेषादवगन्तव्यम् ।

अथ दिवाकीर्त्यानि ।

'कार्यंश्चाथ पित्र्याश्च दिवाकीर्त्येति यत्र च । रुद्रः सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिके ॥

होतृविध्यवसाने च ह्यनुवाकचतुष्टयम् । सूक्तेषु सूक्तं यत्सौम्यं मेधो यश्चैव पित्रियः ॥

काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च । दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीति धारणा ।' इति । कार्यं: "मारुतमसि मरुतामोजः" (तै० सं० २,४,७,१;९,१) इति चत्वारोऽनुवाकाः ।

x 'जीमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो हिंसीत्, ये वाजिनं, समिद्धिशां' इति षडनुवाकाः ।

* प्रजननप्रश्ने 'अङ्गिरसो वै' इति च चतुर्थानुवाकमारभ्य ।

पित्र्याः — 'सोमाय पितृमते, उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः, इन्द्रो वृत्रं हत्वा, वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता वरुणप्रघासैः, अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः, सुरावन्तं बर्हिषदं, उशन्तस्त्वा हवामह, आ नो अग्ने सुकेतुना' इत्येतेऽनुवाकाः । दिवाकीर्त्येति पदं यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति स च अनुवाकः । 'असावादित्योऽस्मिन्' इति । रुद्रः— नमस्ते रुद्र इति प्रश्नः । सत्रप्रकरणे— 'सन्ततिवै, एकविंश एषः' इत्यनुवाकौ । होतृ विध्यवसाने— 'प्रजापतिः सोऽन्तर्वाङ्' इत्याद्यनुवाकचतुष्टयम् । 'सूर्यो देवीमुषसमित्यारभ्य 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इत्यन्तं सूर्यसूक्तम् । पित्रमेधः 'परे युवांसम्' इति प्रश्नः । 'काठकानि, आरण्यकानि च' इत्येतानि तैत्तिरीय शाखायां दिवैव कीर्त्यानि भवन्तीत्यर्थः । इति ।

एवमेतेष्वेव पञ्चकाण्डेषु हिरण्यकेशीयानां नवकाण्डानि प्रसिद्धानि— 'आरुणं काण्डं, सांहित्यो देवता उपनिषदः, वारुणी-देवता उपनिषदः, याज्ञिकीर्देवता उपनिषदः,' इति अन्यान्यपि चत्वारि काण्डानि अधिकानि तत्रैवान्तरविभागेन परिकल्पितानि भवन्ति । इति नवकाण्डपक्षे काण्डानि । षट्काण्डपक्षे आरुणान्तानि षट्, पञ्चपक्षे स्वायम्भुवान्तानि पञ्च । चतुष्पक्षे वैश्वदेवान्तानि चत्वारि ।

नवपक्षे तेषां विभागः — 'भद्रं कर्णेभिरेति' प्रश्नः आरुणं काण्डम् ॥ १ ॥ 'शन्नो मित्रः' इति पूर्वोत्तरशान्ति-सहितः 'शीक्षां व्याख्यास्यामः' इति प्रश्नः सांहित्यो देवता उपनिषदः ॥ २ ॥ 'अम्भस्य पारे' इति प्रश्नः याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः ॥ ३ ॥ 'ब्रह्मविद्-भृगुर्वै वारुणिः' इति प्रश्नद्वयं सशान्तिकं वारुण्यो देवता उपनिषदः ॥ ४ ॥

मातृदत्तेन तु स्वायम्भुवकाण्डमात्रमधिकं पाक्षिकत्वेन सङ्गृहीतम् । आरुणादिकाण्डानि तु नैव सङ्गृहीतानि तस्मिन् कल्पे, 'भद्रं प्रश्नः' आग्नेयकाण्डेऽन्तर्भवति काठकत्वसामान्यात्, अवशिष्टाः पञ्चप्रश्नाः वैश्वदेवकाण्डस्य अन्यत्वात् तत्रैवान्तर्भवन्ति । स्वायम्भुवकाण्डस्य पृथक्त्वपक्षे तस्यैवान्यत्वात् तत्रैवान्तर्भावो ज्ञेयः इति । तद्यथाकाण्डमध्ययनम् ।

कृष्णयजुर्वेदः (तैत्तिरीय शाखायाः) काण्डविभागोपहितः

आर्षयपाठक्रमः ।

[बौधायन-द्विष्यकेशादि-काण्डानुक्रमिकायां प्रसिद्धः ।]

अथ तैत्तिरीया

अथ तैत्तिरीयम्

कृष्णयजुःसंहिता — मन्त्रभागात्मिका । कृष्णयजुर्ब्राह्मणं विधि- (ब्राह्मण-) भागात्मकम् ।
॥ प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम् ॥ १ ॥

प्रथमः पौरोडाशिकः प्रश्नः ।

अनुक्रमः	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	इषे त्वोर्जे त्वा.	तै. सं. १, १, १	विशेषः
२	यज्ञस्य घोषदसि.	"	१ तृतीयात्मितो.
३	शुन्धध्वं दैव्याय	"	२ प्रत्युष्टं रक्षः
४	कर्मणे वां देवेभ्यः	"	"
५	देवो वः सवितोऽयुनातु	"	"
६	अवधूतं रक्षः	"	"
७	धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	"	"
८	सं वपासि समापः	"	"
९	आ दद इन्द्रस्य	"	"
१०	प्रत्युष्टं रक्षः	"	"
११	कृष्णोऽस्यालेष्टः	"	"
१२	सुवनमसि विप्रथस्व	"	"
१३	वाजस्य मा प्रसेवेन	"	"

॥ इति पौरोडाशिकमन्त्राः ॥

प्रथमं पौरोडाशिकब्राह्मणम् ।

अनुक्रमः	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	तृतीयात्मितो.	तै. ब्रा. ३, २, १-१०	दशानुवाका- त्मकः पूर्णः प्रश्नः
२	प्रत्युष्टं रक्षः	"	३, ३, १-११ एकादशानुवा- कात्मकः पूर्णः प्रश्नः
३	विश्वरूपो वै त्वाष्टः	तै. सं. २, ५, १	अनुब्राह्मणम्
४	त्वष्टा हतपुत्रः	"	"
५	इन्द्रं वृत्रं जग्निवा२सम्	"	"
६	ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै	"	"
७	नासोमयाजी सन्नयेत्	"	"
८	एष वै देवरथः	"	"
९	समिधो यजति.	"	"
१०	चक्षुषी वा एते	२, ६, १	ब्राह्मणम्
११	प्राजापतिर्देवेभ्यः	"	"
१२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसव	"	"
१३	ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निः	"	"

- १४ अश्रेष्ठयो ज्यायाःलो. तै. सं. २, ६, ६
 १५ देवा वै सामिधेनीरनूच्य. " २, ५, ११ " निवीतं मनु-
 व्याणां" (९-२६) इत्यत्र अनुवाकान्तो
 निवीत शेषः "न परोच्यः" इत्यन्तम्
 १६ इन्द्रो वृत्रं हत्वा. तै. ब्रा. १, ३, १० एकोऽनुवाकः
 ॥ इति पौरोडाशिकब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३५)

॥ द्वितीयं याजमानब्राह्मणम् ॥

- १ यथा वै समृतलोमाः. तै. सं. १, ६, ७
 २ यो वै श्रद्धामनारभ्य. " " ८
 ३ प्रजापतिर्यज्ञात्. " " ९
 ४ ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम्. " " १०
 ५ यो वै सप्तदशं. " " ११
 ६ पाक्यज्ञं वा. " १, ७, १
 ७ परोक्षं वा अन्ये देवाः. " " ३
 ८ बर्हिषोऽहं देवयज्या. " " ४
 ९ ध्रुवां वै रिच्यमानाम्. " " ५
 १० अगन्म० अगन्मेत्याह. " " ६

॥ इति याजमानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १०)

॥ तृतीयं होतृब्राह्मणम् ॥

- १ प्रजापतिरकामयत प्रजाः तै. ब्रा. २, २, १—११ एकादशा-
 सुजेयेति. नुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।
 २ ब्रह्मवादिनो वदन्ति, " २, ३, १—११ एकादशा-
 किं चतुर्होतॄणां० नुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।
 (अनुवाकाः २२)

॥ इति होतृब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयो याजमानप्रश्नः ॥

- १ पयस्वतीरोषधयः तै. सं. १, ५, १० 'मम नाम'
 इत्यस्मिन्ननुवाकेऽनुवाकान्तं (७-१३ इति) ७ मन्त्राः ।
 २ सं त्वा सिञ्चामि यजुषा. " १, ६, १
 ३ ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम्. " " २
 ४ अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु. " " ३
 ५ बर्हिषोऽहं देवयज्या. " " ४
 ६ आ प्यायतां ध्रुवा. " " ५
 ७ अगन्म सुवः सुवरगन्म. " " ६
 (अनुवाकाः ७)

॥ इति याजमानमन्त्राः ॥

॥ तृतीयो होतृप्रश्नः ॥ प्रपा. अनु.

- १ चित्तिः लुक्. तै. ब्रा. ३, १
 २ यथिवी होता. " " २
 ३ आग्निर्होता. " " ३
 ४ सूर्यं ते चक्षुः. " " ४
 ५ महाहविर्होता. " " ५
 ६ वाग्योता. " " ६
 ७ ब्राह्मण एकहोता. " " ७
 ८ अग्निर्यजुर्भिः. " " ८
 ९ सेनेन्द्रस्य. " " ९

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१०	देवस्य त्वा सवितुः	तै. आ.	३, १०	
११	सुवर्णं वर्मम्.	"	११	
१२	सहस्रशीर्षा पुरुषः	"	१२	
१३	अद्भ्यः सम्भूतः.	"	१३	

॥ इति होतृमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ चतुर्थो होत्रप्रश्नः ॥

१	सत्यं प्रपद्ये.	तै. ब्रा.	३, ५, १
२	प्र वो वाजा अभिघ्नवः	"	२
३	अग्ने महा० असि ब्राह्मणभारत	"	३
४	अग्निहोता वेत्सभिः	"	४
५	समिधो अग्न आज्यस्य	"	५
६	अग्निर्वृत्राणि जह्नन्त.	"	६
७	अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्.	"	७
८	उपहूत० रथन्तरम्.	"	८
९	देवं बहिर्वसुवते.	"	९
१०	इदं द्यावापृथिवी.	"	१०
११	तच्छं योरावृणीमहे.	"	११
१२	आ प्यायस्व सं ते, इह त्वष्टारमग्निवम्.	"	१२
१३	उपहूत० रथन्तरम्.	"	१३

॥ इति होत्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ पञ्चमः पितृमेधप्रश्नः ॥

१	परे युवा० सं प्रवतो.	तै. आ.	६, १
२	य एतस्य पथो गोसारः	"	२
३	प्र केतुना बृहता.	"	३

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाचस्पतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
------	--------------------	---------	----------------	--------

॥ चतुर्थं होत्रब्राह्मणम् ॥

१	देवा वै नर्वि न यजुवि.	तै. सं.	२, ५, ७
२	अयज्ञो वा एष योऽसामा.	"	८
३	अग्ने महा० असीत्याह.	"	९
४	त्री० स्तृचाननु ब्रूयात्.	"	१०
५	निर्वीतं मनुष्याणाम्.	"	११ निर्वीतमित्यादि
मनुष्यलोकं चाभि जयतीत्यन्तं (१-८)			
६	मनुः पृथिन्या यज्ञियमैच्छत्	"	२, ६, ७
७	पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते	"	८
८	अग्नीध आ दधाति.	"	९
९	देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं.	"	१०
१०	स० श्रवा ह सौवर्चनसः	"	१, ७, २
(अनुवाकाः १०)			

(अनुवाकाः १०)

॥ इति होत्रब्राह्मणम् ॥

४	यं ते काशिममन्यास	”	४
५	आयातु देवः सुमनाभिः	”	५
६	वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि.	”	६
७	उत्ते तन्नोमि पृथिवीम्.	”	७
८	अपूषवान् दृतवान्.	”	८
९	एतास्ते स्वधा अमृताः	”	९
१०	आरोहतायुर्जरसम्.	”	१०
११	अप नः शोशुचदधम्.	”	११
१२	अपश्यास युवतिम्.	”	१२

॥ इति पितृमेधमन्त्राः ॥

(अनुवाकाः १२)

॥ इति प्रथमं प्राजापत्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायां मन्त्राग्रे	प्रश्नाः	ब्राह्मणे विधिभागे
१३ अनुवाकाः	१ पौरोडाशिके	अनुवाकाः- ३५
७ ”	२ यज्ञमाने	” १०
१३ ”	३ होतृप्रश्ने	” २२
१३ ”	४ होत्रे	” १०
१२ ”	५ पितृमेधे	” ०
५८ अनुवाकाः ।	५ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः ७७

एवं प्रथमे प्राजापत्यकाण्डे-

प्रश्नाः	५	प्रश्नाः ।
अंहितायास्	५८	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	७७	”

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयं सौम्यं काण्डम् ॥ २ ॥

॥ प्रथमः अध्वर्युनः प्रश्नः ॥				
अनु.	सम्प्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः	अनु.
१	आप उन्दन्तु जीवसे	तै. सं. १, २, १		
२	आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा.	" "		
३	दैवीं धियं मनामहे.	" "		
४	इयं ते शुक्र तनूः.	" "		
५	वस्यसि रुद्राऽसि	" "		
६	अ॒शुना ते अ॒शुः पृच्यतां.	" "		
७	सोमं ते क्रीणामि.	" "		
८	उदायुषा स्वायुषा	" "		
९	प्र च्यवस्व सुवस्पते.	" "		
१०	अग्नेरातिथ्यमसि.	" "		
११	अ॒शुर॒शुस्ते.	" "		
१२	वित्तायनी मेऽसि.	" "		
१३	युञ्जते मनः.	" "		
१४	देवस्य त्वा० अग्निरसि.	" १, २, १		
१५	रक्षोहणो वलगहनः	" "		
१६	विभूरसि प्रवाहणः	" "		
१७	त्व॒ सोम तनू॒कृद्भ्यः.	" "		
१८	अत्यन्तानाम्.	" "		
१९	पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा	" "		
२०	इषे त्वोपवीरसि.	" "		
२१	आ दद क्रतस्य त्वा.	" "		
२२	वाक्ता आ व्यायताम्.	" "		
२३	सं ते मनसा मनः	" "		

॥ इति अध्वर्युब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः ५१)

२४	समुद्रं गच्छ स्वाहा.	११
२५	हविष्मतीरिमा आपः.	१२
२६	हृदे त्वा मनसे त्वा.	१३
२७	पवमानः सुवर्जनः.	८
२८	ब्रह्म सन्धत्सवः.	१
	॥ इति आध्वयमन्त्राः ॥	(अनुवाकाः २८)

	॥ द्वितीयो ग्रहाख्यः प्रश्नः ॥	१-४२ अनुवाकाः
१	आ ददे ग्रावासि.	१६
२	तरणिर्विन्ददर्शतः	(अनुवाकाः ४३)

॥ इति ग्रहमन्त्राः ॥

	॥ इति तृतीयो ग्रहः ॥	४३ दक्षिणाति ।
१	उदु त्वं जालवेदसम्.	४४
२	धाता रातिः.	४५
३	उरु हि राजा वरुणः	(अनुवाकाः ३)

	॥ वाजपेयः ॥	७
१	देव सवितः प्रसवः.	८
२	देवस्याह सवितुः.	९
३	क्षत्रत्योल्बमसि.	१०
४	वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे.	११
५	अग्निरेकाक्षेण.	१२
६	उपयामगृहीतोऽसि.	(अनुवाकाः ६)
	नृषदं त्वा.	
	॥ इति वाजपेयमन्त्राः ॥	

	॥ द्वितीयं ग्रहब्राह्मणम् ॥	अनुब्राह्मणम्
१	उभये वा एते	१, ४, १
२	ब्रह्मवादिनो वदन्ति	१, ५, ४
३	देवस्य त्वा सवितुरिति	६, ४, ४-११ प्रश्नान्तं अष्टानुवाकाः
४	इन्द्रो वृत्राय वज्रम्	६, ५, १-११ कृत्स्नः प्रश्नः
	॥ इति ग्रहब्राह्मणम् ॥	(अनुवाकाः २१)

१	सुवर्गाय वा एतानि.	तै. सं. ६, ६, १
२	समिष्टयजूषि जुहोति.	तै. सं. ६, ६, २
३	अवभृथयजूषि जुहोति.	तै. सं. ६, ६, ३
	॥ वाजपेयब्राह्मणम् ॥	

१	देवा वै यथाऽर्शयः.	तै. ब्रा. १, ३, २
२	देवा वै यदन्येऽग्नेः.	"
३	ब्रह्मवादिनो वदन्ति,	४
४	नाग्निष्टोमः	५
५	सावित्रं जुहोति.	"
६	देवस्याह सवितुः प्रसवः.	"
	इत्याह.	

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु० विशेषः

॥ शुक्रियाणि, शुक्रियः प्रश्नः ॥

- १ नमो वाचे. तै. आ. ४, १-४२ अनुवाकाः
॥ इति शुक्रियमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ४२)

॥ सवाः (सवप्रश्नः) ॥

१ अषाढं युल्लु पृतनायु.	तै. ब्रा. २, ७, ४	अन्तिमो मन्त्रः
२ ये मे पन्वाशतं ददुः	" "	" मन्त्रः
३ रेवज्जातः सहसा वृद्धः	" "	एको मन्त्रः
४ सि०हे व्याघ्र उतया.	" "	पूर्णः अनुवाकः
५ अभि मेहि वीरयस्व.	" "	" "
६ अस्याजरासो.	" "	" "
७ तिष्ठा हरी रथ आ	" "	" "
८ व्याघ्रोऽयमसौ चरति.	" "	" "
९ अभि मेहि वीरयस्व	" "	" "
१० ये केक्षितः प्रथमाः	" "	" "
- (अनुवाकाः ८)

॥ इति सवमन्त्राः ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः ग्रन्थः कां. प्र. अनु. विशेषः
६ तार्प्यं यजमानम्. तै. ब्रा. १, ३, ७
७ ससात्र होमान् जुहोति. " ८
८ नृषदं त्वेसाह. " ९
॥ इति वाजपेयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ शुक्रियब्राह्मणम् ॥

- १ देवा वै सत्रमासत. तै. आ. ५, १-१२ कृत्स्नः प्रश्नः
॥ इति शुक्रियब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १२)

॥ सवब्राह्मणम् ॥

१ त्रिवृत्स्तोमो भवति	तै. ब्रा. २, ७, १
२ यदाग्नेयो भवति अभिसुखा०	" २
३ यदाग्नेयो भवति आग्नेयो	" ३
४ न वै सोमेन सोमस्य.	" ४ तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
५ यो वै सोमेन सूयते.	" ५ तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
६ एष गोसवः.	" ६ षट्त्रिंशः सर्वः इत्यन्तम् ।

(इत्याह स्वाराज्यमेवैनं गमयति इत्यनुवाकशेषः)

७ प्रजापतिः प्रजाः	" ९
८ प्रजापतिरकामयत.	" १०
९ अगस्त्यो मरुद्भ्यः	" ११
१० प्रजापतिः पशून्सृजत	" १४
११ इन्द्रं वै स्वा विशः-	" १८
- ॥ इति सवब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ११)

॥ इति द्वितीयं सौम्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायाश्च	प्रश्नाः	ब्राह्मणे
२८ अनुवाकाः	१ आध्वर्यवस्	अनुवाकाः ५१
४२ "	२ ग्रहाः	" २१
३ "	३ दक्षिणादित्रयं	" ३
६ "	४ वाजपेयः	" ८
४२ "	५ शुक्रियाणि	" १२
८ "	६ सवाः	" ११
१२९ अनुवाकाः ।	६ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः १०६

एवं द्वितीये सौम्यकाण्डे—

प्रश्नाः	६	प्रश्नाः ।
संहितायाश्च	१२९	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	१०६	"

॥ तृतीयमाग्नेयं काण्डम् ॥३॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	अन्याधेयम् ॥	विशेषः
१	उद्धृत्यमानमस्या अग्नेयम्.	प्रत्यः कां. प्र. अ. तै. ब्रा. १, २, १	विशेषः एकोऽनुवाकः
२	वर्माः शिरस्तदयमग्निः	" १, १, ७	"
	॥ इत्यन्याधेयमन्त्राः ॥	(अनुवाकौ २)	

१ भूमिर्भूम्ना.	॥ पुनराधेयम् ॥	तै. सं. १, ५, ३	एकोऽनुवाकः
	॥ इति पुनराधेयम् ॥	(अनुवाकः १)	

॥ अग्निहोत्रम् ॥

... ..

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	अन्याधेयब्राह्मणम् ॥
१	कृत्तिकास्वग्निमादधीत	प्रत्यः कां. प्र. अ. तै. ब्रा. १, १, २-६ पञ्चानुवाकाः
२	इमे वा एते.	" १, १, ८-१० त्रयोऽनुवाकाः (अनुवाकाः ८)
	॥ इत्यन्याधेयब्राह्मणम् ॥	

१ देवासुराः संयत्ता आसन्	॥ पुनराधेयब्राह्मणम् ॥	तै. सं. १, ५, १
ते देवा विजयमुपयन्तः तै. सं. १, ५, १		
२ परा वा एष यज्ञस्.	"	२
३ भूमिर्भूम्ना० इत्याह.	"	४
४ देवासुराः संयत्ता आसन् तै. ब्रा. १, ३, १		
	॥ इति पुनराधेयब्राह्मणम् ॥	(अनुवाकाः ४)

१ अङ्गिरसो वै सत्रमासत.	॥ अग्निहोत्रब्राह्मणम् ॥	तै. ब्रा. २, १, १-११ समग्रः प्रश्नः ॥
२ उदस्याद्देव्यदितिः	"	१, ४, ३ एकोऽनुवाकः
३ नि वा एतस्य	"	४
	॥ इत्यग्निहोत्रब्राह्मणम् ॥	(अनुवाकाः १३)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ अग्न्युपस्थानम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१ उपप्रयन्तो अध्वरम्.	तै. सं. १, ५, ५	एकोऽनुवाकः
२ सं पद्यामि प्रजा अहम्.	" ६	"
३ मम नाम प्रथमं जातवेदः	" १०	षण्मन्त्राः

॥ इत्याग्न्युपस्थानमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ अग्निचयनम् ॥

१ बुष्वावः प्रथमं मन्त्रः	तै. सं. ४, १, १-१०	दशानुवाकाः
२ विष्णोः क्रमोजसि	" ४, २, १-१०	"
३ आ व्यावस्व मदित्सम	तै. आ. ३, १७	एको मन्त्रः पूर्वत्र २
४ अर्णां त्वेमन्त्सादयामि.	तै. सं. ४, २, १-१२	द्वादशानुवाकाः
५ ईदुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्.	तै. आ. ३, १८	एको मन्त्रः पूर्वत्र ३ प्रश्ने एकादशानुवाकानन्तरम्
६ रविमरसि क्षयाय त्वा.	तै. सं. ४, १-११	एकादशानुवाकाः
७ ज्योतिष्मर्तो त्वा सादयामि.	तै. आ. ३, १९	एको मन्त्रः पूर्वत्र ४ प्रश्ने नवानुवाकानन्तरम्
८ नमस्ते रुद्र मन्त्रवे.	तै. सं. ४, ५, १-११	कुत्स्तः प्रश्नः
९ अहमबूर्जं पवते	" ४, ६, १-५	पञ्चानुवाकाः
१० अग्नाविष्णू सजोषसा	" ४, ७, १-१४	चतुर्दशानुवाकाः
११ आयुषः प्राणं सन्त्यु	तै. ब्रा. १, ५, ७	"
१२ इन्द्रो दधीचो अस्थभिः	" ८	"

॥ इत्यग्निचयनमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ तै० कृष्णयजुर्वेदहोमम् ॥

॥ अग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१ अथज्ञो वा एषः.	तै. सं. १, ५, ७	
२ सं पद्यामि प्रजा अहम्	" ८	
३ अग्निहोत्रं जुहोति.	" ९	

॥ इत्याग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ अग्निचयनब्राह्मणम् ॥

१ सावित्राणि जुहोति	तै. सं. ५, १, १-१०	दशानुवाकाः
२ विष्णुमुखा वै देवाः	" ५, २, १-१०	"
३ उत्सववज्ञो वा एषः	" ५, ३, १-११	एकादशानुवाकाः
४ देवासुराः० ते न	" ५, ४, १-११	"
५ शदेकेन स रस्थापयति	" ५, ५, १-१०	दशानुवाकाः
६ हिरण्यवर्णाः शुचयः	" ५, ६, १-१०	मन्त्रा ब्राह्मणात्मकः
७ यो वा अथथादेवतम्	" ५, ७, १-१०	"

(एतेषां त्रैशिकमिति संज्ञा ।)

(प्राणमृत उपधाय संयत उप दधाति तै. सं. ५।२।१०),
अथं पुरो सुवः (तै. सं. ४।३।२) इत्यस्य अनन्तरम्

॥ इत्यग्निचयनब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ७२)

॥ सावित्रम् ॥
तै. ब्रा. ३, १०, १-८ अष्टावनुवाकाः

१ संज्ञानं विज्ञानं

*

॥ इति सावित्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ नाचिकेतम् ॥

१ लोकोऽसि स्वर्गोऽसि.
तै. ब्रा. ३, ११, १
२ त्वमग्ने रुद्रो असुरः
" २
३ अग्राविष्णु सजोषसा
" ३
४ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि
" ४
५ सस ते अग्ने समिधः
" ५
६ यत्तेऽचितं यदु वितम्
" ६

॥ इति नाचिकेतमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ६)

॥ चातुर्होत्रीयम् ॥

१ चित्तिः सुक्.
तै. ब्रा. ३, १ चित्तिप्रसे होत्रेऽन्तरात्
॥ इति चातुर्होत्रीयम् ॥ (अनुवाकाः १)

॥ वैश्वसृजम् ॥

१ यकामृते यन्न अर्त्यम् तै. ब्रा. ३, १२, ६
२ सर्वा दिवो दिष्टु
" ७
३ सर्वाग्निद्वरं सर्वान्देवान्
" ८
४ क्रचां प्राची महती
" ९

॥ इति वैश्वसृजमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ भारुणम् ॥

१ भाद्रं कर्णेभिः० तै. ब्रा. १, १-३२ मन्त्रब्राह्मणात्मकः
पूर्णः प्रश्नः
२ स्थितिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् " २ इह रातिरसु(१ मन्त्राः)
३ सांकेजानां ससथभाटुः " ३ एकादशमन्त्राः पूर्णः प्रश्नः

॥ सावित्रब्राह्मणम् ॥

१ प्रजापतिर्देवानसृजत तै. ब्रा. ३, १०, ९
२ इयं वाव सरधा " १०
३ कश्चिद् वा अस्मात् " ११
॥ इति सावित्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ नाचिकेतब्राह्मणम् ॥

१ अयं वाव यः पवते तै. ब्रा. ३, ११, ७
२ उदान् ह वै वाजश्रवसः " ८
३ तत् हैतमेकं पशुबन्ध एव " ९
४ यां प्रथमामिष्टकां " १०

॥ इति नाचिकेतब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥

१ ब्रह्म वै चातुर्होतारः तै. ब्रा. ३, १२, ५
॥ इति चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १)

॥ वैश्वसृजब्राह्मणम् ॥

...

॥ भारुणब्राह्मणम् ॥

१ ... तै. ब्रा. १, २-
२ नात्र सुवनं न पूषा " २ अनुवाकान्तम्
३ याः प्रतितिष्ठन्ति " ३ "

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	तै. आ.	विशेषः
४ अक्षिदुःखोत्थितस्यैव	१ ४		अनुवाकः
५ अतिताम्राणि वासांसि	५		चत्वारो मन्त्राः
६ अत्युर्ध्वोऽतिश्चात्	६		मन्त्राख्यः
७ अथ द्रप्सो अशुमर्तो	"		एको मन्त्रः
८-आरोगो आजः	७		"
९ यत्ते तिल्यम्	"		"
१० सस सूर्या दिवमनुप्रविष्टाः	"		"
११ सस विशो मानासूर्याः	"		"
१२ यद्द्याव इन्द्र ते शतम्	"		"
१३ चित्रं देवानाम्	"		"
१४ केदमग्रं निविशते	"		"
१५ आ यस्मिन्सस वासवाः	८ सप्तदश मन्त्रेभ्योऽन्ते		एको मन्त्रः
१६ अग्ने नय सुपथा	"		"
१७ अग्निश्च जातवेदाश्च	"		"
१८ प्रभ्राजमाना	९		"
१९ स्वानाद्	"		"
२० गौरी मिमाय	"		"
२१ वराहवः स्वतपसः	"		"
२२ समानमेतदुदकम्	"		"
२३ सहस्रवृद्धियं भूमिः	१०		चत्वारो मन्त्राः
२४ पवित्रवन्तः परि वाजम्	११		दशमन्त्राः
२५ अमी य ऋक्षाः	"		चत्वारो मन्त्राः
२६ आ तमग्ने रथं तिष्ठ	"		द्वादशमन्त्राः
२७ आपनुष्व प्रतनुष्व	१२		मन्त्राख्यः
२८ ब्रह्मण उदरणमसि	"		एकादशमन्त्राः
	१३		एको मन्त्रः

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनुक्रमः ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	तै. आ.	विशेषः
४ ...	"		
५ रुद्रस्य त्वेव धनुरालिः	" १, ५		अनुवाकान्तम्
६ तस्मै सर्वं ऋतवो नमन्ते	" ६		तस्यैषा भवतीत्यन्तम्
७ एतयैवेन्द्रः सलाहृक्या सह	"		अनुवाकान्तम्
८ ...	"		
९ ते अस्मै सर्वे कश्यपात्	" ७		तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
१० ससत्विजः सूर्याः	"		"
११ तदप्याम्नायः	"		तस्यैषा "
१२ नानालिङ्गवाहतां	"		तेषामेषा "
१३ ...	"		
१४ अपैतं मृत्युं जयति	" ८		तस्यैषा भवति
१५ कश्यपः पश्यको भवति	"		"
१६ ...	"		
१७ यथर्वेवाग्नेरर्चिः	" ९		एकादशस्त्रीकस्य इति
१८ नैनं वैद्युतो हिनस्ति	"		अथ गन्धर्वगणाः इति
१९ देवाश्च महादेवाः	"		य एवं वेद इत्यन्तम्
२० वाचो विशेषणम्	"		"
२१ पर्जन्याः सप्त पृथिवीम्	"		तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
२२ सोमपा असोमपाः	"		"
२३ तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे	" १०		अनुवाकान्तम्
२४ अथ सविनुः श्यावाश्वस्य	११		"
२५ नैतमृषिं विदित्वा	"		तत्संभवस्य व्रतम्
२६ ...	"		
२७ उक्तो वेषो वासांसि च	" १२		वाग्नेव विद्युदिति
२८ ...	"		

२९ अष्टयोनीमष्टपुत्रासु	तै. का.	१३	अष्टमन्त्राः	२९ ...	...	१, १३ अनुवाकान्तम्
३० मित्रश्च वरुणश्च	"	"	एकौ मन्त्रः	३० ...	...	
३१ हिरण्यं, हस्तः, ब्रह्म, तदि०,	"	"	चत्वारो मन्त्राः	३१ गर्भः प्राजापत्यः	तै. का.	
३२ योऽसौ तपकुदेति	"	१४	द्वादशमन्त्राः	३२ ...	...	
३३ वसूनामादित्यानां स्थाने	"	१५	अष्टमन्त्राः अनुषङ्गः	३३ अथादित्यस्याष्टपुरुषस्य	"	१५
३४ आरोगस्य स्थाने	"	१६	" "	३४ ...	...	
३५ प्रभ्राजमानां रुद्राणाम्	"	१७	द्वाविंशतिमन्त्राः	३५ अथ वायोरैकादश "	"	१७
३६ अग्नेः पूर्वदिश्यस्य	"	१८	अष्टमन्त्राः	३६ अथाग्नेरष्टपुरुषस्य	"	१८
३७ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि	"	१९	आयस्मिन् २ प्रश्ने	३७ ...	...	
३८ इन्द्रबोधा वो वसुभिः	"	२०	सप्तदशमन्त्राः	३८ ...	...	
३९ आपमापामपः सर्वाः	"	२१	नवमन्त्राः	३९ योऽपं पुष्यं वेद	"	२२
४० अपां रसमुदयं सन्	"	२२	एकौ मन्त्रः	४० इमे वै लोका, अपां रसः	"	"
४१ कामस्तदग्ने	"	२३	"	४१ आपो वा इदमासन्	"	२३
४२ आपो ह यद् बृहतीः	"	"	"	४२ तस्मादिदं सर्वम्	"	"
४३ विधाय लोकान्	"	"	"	४३ सर्वमेवेदमाप्त्वा	"	"
४४ केतवो अरुणसश्च	"	२४	"	४४ चतुष्टय आपो गृह्णाति	"	२४
४५ आपमापामपः सर्वाः	"	२५	"	" शतदाश्चैव सहस्रशश्च	"	"
४६ लोकं शुण छिदं शुण	"	"	शेवेतीत्यन्तम्	४५ जातुदग्नीमुत्तरवेदीं	"	"
४७ इमा नु कं भुवना	"	२७	विंशतिमन्त्राः	४६ पञ्च चितय उपदधाति	"	२५
४८ शतमिषु शरदः	"	"	एकौ मन्त्रः	४७ अग्निं प्रणीयोपदधाति	"	"
४९ विशीर्णां गृध्रशीर्णां	"	२८	मन्त्रौ	४८ ...	...	२६ अनुवाकः
५० पर्जन्याय प्रगायत	"	२९	मन्त्राख्यः	४९ ...	...	
५१ पुनर्मामैत्विन्द्रियम्	"	३०	"	५० ...	...	
५२ अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत	"	३१	चत्वारो मन्त्राः	५१ ...	...	
५३ हिरण्यनाभये	"	"	एकौ मन्त्रः	५२ इति मन्त्राः कल्योऽत ऊर्ध्वम् "	३१ यदि बलिः हरेत्	
५४ क्षत्रं क्षत्रं वैश्रवणः	"	"	"	५३ अथ बलिः हत्वोपतिष्ठेत्	"	"
५५ तिरोधा सः	"	"	"	५४ अथ तमग्निमादधीत	"	"
	"	"	"	५५ अथ तमग्निमिन्धीत	"	"

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	अन्धः कां. प्र. अ.	विशेषः
५६	तिरोधा सूरः स्वाहा	तै. आ. १ ३१	एको मन्त्रः
५७	यस्ते विधातुको आता	" "	"
५८	राजाधिराजाय	" "	"
५९	केतवो अरुणसश्च	" "	"
६०	सिवा नः शन्तमा भव	" "	"

॥ इत्यारुणम् ॥

(अनुवाकाः ३२)

॥ इति तृतीयमाग्नेयं काण्डं संपूर्णम् ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	अन्धः कां. प्र. अ.	विशेषः
५६	यस्मिन्नस्य काले	तै. आ. १ ३१	सर्वार्था न लिखन्ते
५७	...	"	"
५८	...	"	"
५९	...	"	"
६०	संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्	" १, ३२	"

॥ इत्यारुणब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः ३२)

(७८)

संहितायाम्	अनुवाकाः	प्रश्नाः	ब्राह्मणे
२	अनुवाकाः	१ अग्न्याधेयम्	अनुवाकः ८
१	"	२ दुनराधेयम्	" ३
...	...	३ अग्निहोत्रम्	" १३
३	"	४ अग्न्युपस्थानम्	" ३
७८	"	५ अग्निचयनम्	" ७२
८	"	६ सवित्रम्	" ३
६	"	७ नाचिकेतम्	" ४
(१२)	" हैत्रे	८ चातुर्होत्रीयम्	" १
४	"	९ वैश्वसृजम्	" ...
(३२)	मंत्रब्राह्मणात्मकः १० आरुणम्	मन्त्रब्राह्मणात्मकः (३२)	...
१६	अनुवाकाः १	१० प्रश्नाः १	अनुवाकाः १ २३

एवं तृतीये आग्नेयकाण्डे—

प्रश्नाः	१०	प्रश्नाः १
संहितायाम्	११८	अनुवाकाः १
ब्राह्मणे	१२३	"

॥ चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम् ॥ ४ ॥

॥ राजसूयः ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः

ग्रन्थः कां प्र. अनु.

विशेषः

१ वीहि स्वाहाऽऽहुतिं युषाणः तै. सं. १ ८ १	अनुमलै पुरोडाशं (बा.)
२ प्रधास्यान् हवामहे	ऐन्द्रागमेकादशकपालं,
३ पूर्णां दर्वि परा पत	अग्नयेऽनीकवते
४ एतत्ते तत ये च त्वामनु	सोमाय पितृमते
५ यावन्तो गृह्याः साः	प्रतिपूरुषम्
६ ये देवाः पुरःसदः	ऐन्द्रागं द्वादशकपालं
७ अयं नो राजा	बाह्विसत्यं चरं
८ सविता त्वा श्रस्वानाम्	अग्नये गृहपतये
९ अर्थेतः स्थापां पतिरसि	अनुषङ्गः
१० देवीरापः सं	अनुवाकान्तम्
११ समिधमा तिष्ठ	"
१२ सोमस्य त्विषिरसि	"
१३ इन्द्रस्य वज्रोऽसि	"
१४ मित्रोऽसि वरुणोऽसि	"
१५ ऋतमेव परमेष्ठि	तै. ब्रा. १, ५, ५

॥ इति राजसूयः ॥

(अनुवाकाः १०)

॥ पशुबन्धः काव्यः ॥

...

॥ पशुबन्धब्राह्मणम् ॥

१ वायव्यश्चेतसा रुभेत तै. सं. २, १, १-१०

॥ इति पशुबन्धब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः १०)

॥ राजसूयब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां प्र. अनु.	विशेषः
१ अनुमलै पुरोडाशम्	तै. सं. १, ८, १	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
२ आग्नेयमष्टाकपालम्	" १, ८, २	ब्राह्मणम्
३ ऐन्द्रागमेकादशकपालं	" ३	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
४ धात्रे पुरोडाशम्	" ८	ब्राह्मणम्
५ आग्नेयमष्टाकपालम्	" १७	"
६ सद्यो दीक्षयन्ति	" १८	"
७ आग्नेयमष्टाकपालं	" १९	"
८ अनुमलै पुरोडाशम्	" २०	"
९ एतद्ब्राह्मणान्येव	तै. ब्रा. १, ६, १-१०	कृत्स्नः ग्रन्थः
१० वरुणस्य सुषुवाणस्य	" १, ७, १-१०	"
११	" १, ८, १-१०	"
१२	"	(५-६ अनुव (कद्रुपवर्त्य
१३	"	षट्त्रिंषदनुवाकाः)
१४	"	"
१५ प्रजा वै सन्नमासत	तै. ब्रा. १, ४, ९	"
" अग्निविवि संवत्सरः	" १०	"
" देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त	" १, ५, ६	"

॥ इति राजसूयब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः ३९)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ काम्याः दृश्यः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः	तै. सं. २, २, ४	एको मन्त्रः
(अनुवाकः १)			

॥ इति काम्याः दृश्यः ॥

॥ नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥			
१	अग्निर्नः पतु कृत्तिकाः	तै. ब्रा. ३, १, १	त्रिंशन्मन्त्राः
२	ऋध्यास्म हव्यैः	" २	"
३	नवो नवो भवति	" ३	विंशतिमन्त्राः
४	अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः	" ३, १, ४-६	उपहोमाः
५	अग्नेः कृत्तिकाः	" १, ५, १	
(अनुवाकः ७)			

॥ इति नक्षत्रेष्ट्यः ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥			
१	तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम	तै. ब्रा. ३, १२, १	
२	अग्नये कामाय स्वाहा	" २	उपहोमः (अनुवाकौ २)
॥ इति दिवः श्येनयः ॥			

॥ अपावाः ॥			
१	तपसा देवा देवतामग्र	तै. ब्रा. ३, १२, ३	
२	अग्नये स्वाहा तपसे	" ४	उपहोमः (अनुवाकौ २)
॥ इत्यपावाः ॥			

॥ तै० कृष्णयजुःब्राह्मणम् ॥

॥ काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

अनु.	मन्त्रब्राह्मणप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	प्रजापतिः प्रजाः	तै. सं. २, २, १-११	एकादशानुवाकाः
२	आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यः	" २, ३, १-१३	त्रयोदशानुवाकाः
३	देवा मनुष्याः पितरः	" २, ४, १-१३	मन्त्रब्राह्मणात्मकः, ११ (अनुवाकाः ३७)

॥ इति काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥			
१	अग्निर्वा अकामयत	तै. ब्रा. ३, १, ४	
२	मित्रो वा अकामयत	" ५	
३	चन्द्रमा वा अकामयत	" ६	
४	... ..		
५	यत्पुण्यं नक्षत्रम्,	" १, ५, २	
	देवस्य सवितुः	" ३	(अनुवाकाः ५)

॥ इति नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥			
१	देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकः	तै. ब्रा. ३, १२, २	
॥ इति दिवः श्येनयः ॥			

॥ अपावाः ॥			
१	देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकः	तै. ब्रा. ३, १२, ४	
॥ इत्यपावाः ॥			

(अनुवाकः १)

॥ सात्रायणम् ॥

७५
७७

१ छुष्टो द्यूता अतिथिः तै. ब्रा. २, ४, १-८ अष्टाशुवाकाः
२ प्राणो रक्षति विश्वमेजत्व " २, ५, १-८ "
(अशुवाकाः १६)

१ स्वाह्नीं त्वा स्वादुना ॥ कौलिकी ॥ तै. ब्रा. २, ६, १-२० प्रथमः एकोऽशुवाको
२ युवः सुराममश्विना " १, ४, २ ग्रहः चतुर्थः उपहोमः
(अशुवाकाः २१)

१ पीवो अन्नाः रयिवृधः ॥ सूक्तानि ॥ तै. ब्रा. २, ८, १-८ अष्टाशुवाकाः
२ भर्तो सन् श्रियमाणो तै. ब्रा. ३, १४
३ हरिः हरन्तमनुयन्ति देवाः " ३, १५
४ ता सूर्याचन्द्रमसा तै. ब्रा. २, ८, ९
(अशुवाकाः २१)

॥ सात्रायणब्राह्मणम् ॥

१ अङ्गिरसो वै सत्रमासत तै. सं. ७, १, ४-१०
२ साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः " ७, २, १-१०
३ प्रजवं वा एतेन यन्ति " ७, ३, १-१०
४ बृहस्पतिरकामयत " ७, ४, १-११
५ गावो वा एतस्सत्रमासत " ७, ५, १-१०
६ नवैतान्यहानि भवन्ति तै. ब्रा. १, २, २-६
७ यस्य प्रातःसवने सोमः " १, ४, ५-७

॥ इति सात्रायणब्राह्मणम् ॥ (अशुवाकाः ५६)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ औपानुवाक्यम् ॥

अनु, मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१ अबद्धं मनो दुरिदं चक्षुः	तै. सं. ३, १, १ (प्रजापतिरका०)	एको मन्त्रः
२ उन्दीर्बलं धत्त	" १	"
३ एष ते गायत्रो भागः	" ३, १, २	मनसीति ब्रूयादित्यन्तम् ।
४ प्रजापतेर्जायमानाः	" ४	सर्वानुवाकः
५ युनलिम ते पृथिवीम्	" ६	ब्राह्मणान्तर्गताः (२-४)
६ आसन्धान्मा मन्त्रात्पाहि	" ७	एको मन्त्रः
७ संवेशाय त्वोप० प्राणापानौ	"	"
८ निग्राभ्याः स्वा देवश्रुतः	" ८	"
९ अवीदृधं वो मनसा	"	"
१० का माऽस्कात्सह प्रजया	"	"
११ द्रप्सश्चस्कन्द	"	"
१२ अग्निः प्रातःसवने पातु	" ९	अनुवाकान्तम् मन्त्रास्त्रयः
१३ अश्वरो यज्ञोऽयमस्तु	"	एको मन्त्रः
१४ एष ते रुद्र भागः	"	"
१५ जुष्टो वाचो भूयासम्	" १०	मन्त्राः पञ्च
१६ वारुणप्रेगा अग्र एतु	"	एको मन्त्रः
१७ विष्णो त्वं नो अन्तमः	"	एको मन्त्रः
१८ इयेनोऽसि गायत्रछन्दाः	" ३, २, १	मन्त्रास्त्रयः
१९ उपयामगृहीतोऽसि	"	(प्रजापतये त्वा इत्यादि)
२० द्वौ समुद्रौ विततौ	" २	मन्त्रौ द्वौ

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ औपानुवाक्यब्राह्मणम् ॥

अ० ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१ प्रजापतिरकामयत	तै. सं. ३, १, १	
२ ...	"	
३ यो वै सोमः राजानम्	" २	
४ यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति	" ३	
५ प्रजापत्या वै	" ५	
" यो वा अयथादेवतम्	" ६	वसीयान्भवति इत्यन्तं,
६ इष्टगो वा अध्वर्युः	" ७	पूर्वोऽष्टः क्षीयते इत्यन्तं,
७ इति पुरा प्रातरनुवाकात्	" ८	देववासु वा एते (१-७)
८ इत्यादौषधीभ्यः	" ८	अभि मन्त्रयेत इति,
" इत्यादिषमेवैताम्	" ८	अभि मन्त्रयेत इति,
९ ...	"	अभिर्वातायेत्यन्तम्
१० ...	"	"
११ ...	"	"
१२ यो वै देवान्देवयज्ञेन	" ९	मनुष्येषु इत्यन्तम्
" आयतनवतीर्वा अन्याः	"	आधारयेत् "
" इति सौम्या एव	"	पूर्वं वेद "
१४ मनुः पुत्रेभ्यो दापम्	" ९	अनुवाकान्तम्
१५ अध्वर्युर्वा ऋत्विजां	" १०	इत्याहुर्हित्यन्तम्
१६ इत्यह वाचमेव तत्	"	यज्ञमेवाकः इत्यन्तम्
" इत्याह यदेवात्य	"	अनुवाकान्तम्
१७ ...	"	"
१८ यो वै पवमानानाम्	" ३, २, १	अनु त्वाऽऽरभे इत्यन्तम्
" इत्याहैते वै	"	अनुवाकान्तम्
२० त्रीणि वाव सवनानि	" २	समावर्हीर्वाणि करोति
" देवा वै यथज्ञेऽकुर्वन्त	"	अनुवाकान्तम्

२१ परिश्रमि परिश्रित्यम् तै. सं. ३, २, ३	इदमुत्पले इत्यन्तम्	२१ कुम्भेष्वक्षेत	तै. सं. ३, २, ३	अनुवाकान्तम्
२२ प्राणाय मे बर्चोदाः	(२-१७)	२२ ...	"	"
२३ स्यः स्वस्तिर्विवनः स्वस्तिः	"	२३ इत्याहवनीयसुप तिष्ठते	"	मन्त्रब्राह्मणात्मकम्
२४ भक्षेहि माऽऽविषा	"	२४ ...	"	"
२५ महीनां पयोऽसि	"	२५ यत्कुष्णमाकुनः पृषदाज्यं	"	अनुवाकान्तम्
२६ देव सवितरेतसे ग्राह	"	२६ यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे	"	"
२७ इयेनाय पत्नने स्वाहा	"	२७ यावन्तो वै सदस्याः	"	एव तत्प्रीणातीति
२८ उक्थथाः इत्याह	"	२८ यद्वै होताच्युमस्याह्वयते	"	अनुवाकः
२९ उपयामगृहीतोऽसि बाक्ष	"	२९ ...	"	"
३० अमे तेजस्विन्	"	३० ...	"	"
३१ वायुर्हिकर्ताऽग्निः	"	३१ एतद्वै सर्वमध्वर्युः	"	३, ३, २ सर्वमात्मन्धत्ते इति
३२ इडा देवदूः	"	३२ ...	"	"
३३ वसवस्त्वा गृ इहन्तु	"	३३ एतद्वा अपां नामधेयम्	"	"
३४ वायुरसि प्राणो नाम	"	३४ प्रजापतिर्विराजमयश्चत्	"	अनुवाकान्तम्
		" देवा वै यद्यज्ञेन०	"	"
३५ आयुर्दा अग्ने हविषः	"	" प्रजापतिः देवासुरानसृजत	"	नाऽऽतिमाच्छति यजमानः
३६ यत्कुसीदमप्रतीत्तम्	"	३५ आ वृश्च्यते वा एतद्यजमानः	"	अनुवाकान्तम्
३७ एतं युवानं परि वो ददामि	"	३६ अग्निवाव यमः	"	"
३८ सूर्यो देवो दिविषद्वभ्यः	"	३७ व्युद्धेन वा एषः	"	"
३९ आ वायो मूष शुचिपाः	"	३८ वि वा एतस्य यज्ञ क्रध्यते	"	३, ४, १
४० वितं च चित्तिश्च	"	३९ इमे वै सहाऽऽस्तां ते	"	"
४१ अग्निर्भूतानामधिपतिः	"	४० देवासुराः संयत्ता आसन्	"	"
४२ क्रताषाडृतधामाग्निः	"	४१ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत	"	"
४३ इदमहमुष्यायुष्याऽऽयणस्य	"	४२ राष्ट्रकामाय होतव्याः	"	"
४४ वास्तोष्पते प्रति जानीहि	"	४३ देविका निर्वपेत्	"	"
४५ पूर्णा पश्चादुत पूर्णा	"	४४ यत्सयंप्रातरभिहोत्रं	"	"
४६ अग्निना देवेन युतना	"	४५ आदित्याश्चाक्षिरसश्च	"	३, ५, १
४७ ये देवा यज्ञहनः	"	४६ ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं	"	"
		४७ यज्ञहनो वै देवाः	"	"

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
४८ सूर्यो मा देवो देवेभ्यः	तै. सं. ३, ५, ५	वि सृजा इतिम्
४९ सं त्वा नङ्गामि पयसा	"	६ अनुवाकान्तम्
५० उपयामगृहीतोऽसि	"	८ जुहोमीत्यन्तम्
५१ त्वे ऋतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे	" १०	द्विशो जयतीत्यन्तम्

॥ इत्यौपासुवाक्यमन्त्राः ॥

(अनुवाकाः ३८)

॥ याज्या ॥

१ उभा वामिन्द्राग्नी	तै. सं. १, १, १४
२ कृणुष्व पाजः	" १, २, १४
३ त्वमग्ने रुद्रो असुरः	" १, ३, १४
४ यरस्त्वा हृदा कीरिणा	" १, ४, ४६
५ वैश्वानरो न ऊत्या	" १, ५, ११
६ इन्द्रं वो विश्वतस्पति	" १, ६, १२
७ अन्वह मासा अन्विद्वनानि	" १, ७, १३
८ अग्नाविष्णू महि तद्गाम्	" १, ८, २२
९ इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः	" २, १, ११
१० हिरण्यगर्भं आपो ह यत्	" २, २, १२
११ स प्रत्नवन्नि काव्या	" २, ३, १४
१२ नवोनवो भवति	" २, ४, १४
१३ आयुष्ट आयुर्दा अग्ने	" २, ५, १२
१४ शुक्वा हि देवदूतमात्र	" २, ६, ११
१५ उशन्तस्त्वा हवामहे	" २, ६, १२
१६ अग्निना रयिमश्नवत्	" ३, १, ११
१७ प्र सो अग्ने तवोतिभिः	" ३, २, ११
१८ इदं वामास्ये हविः	" ३, ३, ११

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
४८ पशवो वा एते यदादित्यः	तै. सं. ३, ५, ५	अनुवाकान्तम्
४९ वषट्कारो वै गायत्रियै	"	७
५० यां वा अध्वर्युश्च	"	९
५१ प्राणग्रहान्गृह्णाति	"	१०

(अनुवाकाः ३८)

॥ इत्यौपासुवाक्यब्राह्मणम् ॥

- १९ त्वमग्ने शुद्धयः
२० म देवं देव्या धिया
२१ अग्ने ये यज्ञमध्वरम्
२२ इन्द्राग्नी रोचना दिवः
२३ अभिर्वृत्राणि जङ्घनत्

॥ इति याज्यामन्त्राः ॥

(अनुवाकाः २३)

॥ अश्वमेधः ॥

- १ देवस्य त्वा सवितुः
२ एकस्मै स्वाहा
३ अर्वाङ् यज्ञः
४ मेघस्त्वा पचतौवतु
५ पृथिव्यै स्वाहा
६ दत्तले स्वाहा
७ कस्त्वा युनक्ति
८ यः प्राणतो निमिषतः
९ य आत्मदाः बलदा
१० आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः
११ आऽऽक्रान्ताजी
१२ जज्ञि वीजम्
१३ अग्नये समनमत्
१४ ये ते पन्थानः
१५ समिहिशामाशया नः
१६ जीमूतस्येव भवति
१७ यदक्रन्दः प्रथमम्
१८ मा नो मित्रो वरुणः
१९ ये वाजिनं परि पश्यन्ति
२० अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य

- तै. सं. ७, १, ११-२० दशानुवाकाः (१-३)
" ७, २, ११-२०
" ७, ३, ११-२०
" ७, ४, १२-२२ एकादशानुवाकाः
" ७, ५, ११ पञ्चाशान्मन्त्राः
" १२ एकपञ्चाशान्मन्त्राः
" १३ अस्य यज्ञस्य द्यौर् ६०
" १६ मन्त्रास्त्रयः
" १७
" अनुवाकान्तम्
" दशान्मन्त्राः
" अनुवाकान्तम्
" २३
" २४
" ४, ४, १२
" ४, ६, ६
" ७
" ८
" ९
" ४, ७, १५

॥ अश्वमेधब्राह्मणम् ॥

- १ साङ्गमहण्येष्टया यजते
२ प्रजापतिरश्वमेधमयुजत
३ इन्द्राय राज्ञे सुकरः
४ रोहितो धृञ्जरोहितः
५ प्रजापतेरश्वमयत्
६ पवस्व वाजसातय इति
७ यो वा अश्वस्य मेध्यस्य
विरो वेद
तै. ब्रा. ३, ८, १-२३
" ३, ९, १-२३
तै. सं. ५, ५, ११-२४
" ५, ६, ११-२३
" ५, ३, १२
" ५, ४, १२
" ७, ५, २५

कुत्सः प्रश्नः
पर्यन्तम् (१४)
" (१३)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां प्र. अ.	विशेषः
२१ समिद्धो अहन्	तै. सं. ५, १, ११	
२२ गायत्री त्रिष्टुब्जगती	" ५, २, ११	
२३ कस्त्वा छयति	" १२	
२४ स्तेगान्दष्ट्याम्	" ५, ७. ११-२३ त्रयोदशानुवाकाः	
२५ प्रयासाय स्वाहा	तै. आ. ३, २०	
२६ चित्तं संतानेन	" २१	
२७ क्रमैत्यक्रीद्वार्जी	तै. सं. ५, ७, २४	
२८ द्यौस्ते शुष्ठं शृथिर्वी	" २५	
२९ अग्निः पशुरासीत्	" २६	
॥ इति अश्वमेधमन्त्राः ॥		(अनुवाकाः ७८)

॥ पुरुषमेधः ॥
(पृथङ्मन्त्रभागो नास्ति ।)

१ स्वाहो त्वा स्वाहुना	॥ सौत्रामणी ॥	
	तै. सं. १, ८, २१	
॥ इति सौत्रामणी ॥		(अनुवाकः १)
१ याः पुरस्तात्प्रजवन्ति	॥ अखिद्राणि ॥	
	तै. आ. ३, ७, ४-१४	
॥ इति अखिद्राणि ॥		(अनुवाकाः ११)
१ अजन्ति त्वामध्वरे	॥ पशुदौत्रम् ॥	
	तै. आ. ३, ६, १-१५	
॥ इति पशुदौत्रम् ॥		(अनुवाकाः १५)

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः ग्रन्थः कां प्र. अ. विशेषः

१ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते	॥ इति अश्वमेधब्राह्मणम् ॥	(अनुवाकाः ७६)
	॥ पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥	
	तै. ब्रा. ३, ४, १-१९	कृत्स्नः प्रश्नः
॥ इति पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥		(अनुवाकाः १९)
१ इन्द्रस्य सुषुवाणस्य	॥ सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥	
२ यन्त्रिषु यूपेष्वालभेत	तै. ब्रा. १, ८, ५	
	" ६	
॥ इति सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥		(अनुवाकाः २)
१ सर्वान्वा एवोऽग्नौ	॥ अखिद्रब्राह्मणम् ॥	
२ यद्विषण्णेन जुहुयात्	तै. ब्रा. ३, ७, १	
३ वि वा एव इन्द्रियेण	" २	
	" ३	
॥ इति अखिद्रब्राह्मणम् ॥		(अनुवाकाः ३)

॥ उपनिषदः ॥

तै. जा. ७, १

१ शं नो मित्रः शं वरुणः

२ सह नौ यवाः

३ यम्बुजन्दसावृषभो

४ अहं वृक्षस्य रेतिवा

५ अम्भस्य पारे

तै. जा. ७, १

३

४

१०

१०, १-७७ पर्यन्तं मध्ये ११, १४,

१५, २६, ब्राह्मणं विना

॥ इत्युपनिषन्मन्त्राः ॥

(अनुवाकाः ७८)

॥ इत्युपनिषद्ब्राह्मणम् ॥

(अनुवाकाः ३३)

॥ उपनिषद्ब्राह्मणम् ॥

तै. जा.

७, २

६, १-९

९, १-१०

१ त्रीक्षां व्याख्यास्यामः

२ ब्रह्मविदामोति परम्

३ शृणुर्वै वालिनिः

४ ...

५ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य

६ आदित्यो वा एषः

७ आदित्यो वै तेजः

८ यस्य वैकङ्ककदाग्निहोत्र

९ सत्यं परं परम् सत्यम्

१० प्राजापत्योद्वाऽऽरुणिः

११ तस्यैव विदुषो यज्ञस्य

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

॥ इति चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

संहितायाम्

१० अनुवाकाः

...

१

७

२

२

२

२

२

२

२

२

२

प्रकाः

१ राजसूयः

२ पशुबन्धः

३ काम्या इष्टयः

४ नक्षत्रेष्टयः

५ दिवः इयेनयः

६ अपावाः

७ सात्रायणम्

८ उपहोमाः

९ कौलिकी

१० सुकानि

११ औपशुवाक्यम्

ब्राह्मणे

अनुवाकाः ३९

१०

३७

५

१

१

५६

...

...

...

...

३८

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

२३ अनुवाकाः	१२ याज्या	...	...
७८ "	१३ अश्वमेधः	"	७६
...	१४ पुरुषमेधः	"	१९
१ "	१५ सौत्रामणी	"	२
११ "	१६ अग्निद्राणि	"	३
१५ "	१७ पशुहोत्रम्	...	...
७८ "	१८ उपनिषदः	"	३३
३१४ अनुवाकाः ।	१८ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः ।	३२०

एवं चतुर्थे वैश्वदेवकाण्डे—

प्रश्नाः	१८	प्रश्नाः ।
संहितायाम्	३१४	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	३२०	"

॥ पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः	अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१ यदेवा देवदेवनम्	तै. आ. २, ३		१ सह वै देवानां	तै. आ. २, १	
२ यददीन्यङ्गुणमहम्	" ४		२ रक्षांसि हवा पुरोऽनुवाके	" २	
३ आयुष्टे विश्वतो दधत्	" ५		३ वातरशना ह वा ऋषयः	" ७	
४ वैश्वानराय प्रतिवेदयामः	" ६		४ कृशमाण्डैर्जुहुयात्	" ८	
५ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये	" १९		५ अजान्ह वै पृथ्वीन्	" ९	
६ नमः प्राच्ये दिशे	" २०		६ पञ्च वा एते महायज्ञाः	" १०	
			७ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः	" ११	
			८ ग्रामे मनसा स्वाध्यायम्	" १२	
			९ मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत	" १३	
			१० तस्य वा एतस्य यज्ञस्य, मेवो	" १४	
			११ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वौ	" १५	
			१२ रिच्यत इव वा एषः	" १६	
			१३ दुहे ह वा एष छन्दोऽसि	" १७	
			१४ कतिधाऽवकीर्णं प्रविशति	" १८	

(अनुवाकाः १४)

॥ इति पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

कृष्ण-यजुर्वेदीय

तैत्तिरीय-संहिता ।

प्रथमं काण्डम् ।

दर्शपूर्णमासौ ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] प्रजापतिक्रियः ।

[अनुवाकः १-३]

वत्सापाकरणम् ॥ ४ द्विपदा विराड् गायत्री, ५ मध्येऽयोतिस्त्रिष्टुप्, ६-७ एकपदा त्रिष्टुप् ।

इषे त्वो^१—र्जे त्वा^२ वायवः स्थोपायवः स्थ^३ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मर्ण
आ प्यायध्वमग्निा देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्षमा मा वः स्तेन ईशत
माऽघशंसो^४ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु^५ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात ब्रह्मी^६—र्यजमानस्य
पशून् पाहि^७ ॥ (इषे, त्रिचत्वारिंशत् ४३) ॥ १ ॥

बर्हिराहरणम् ॥ ३ त्रिष्टुप्, ८ एकपदा त्रिष्टुप्, १८ एकपदा गायत्री ।

यज्ञस्य घोषदसि^१ प्रत्युष्ट^२ रक्षः प्रत्युष्टा अरातर्यः प्रेयमगाद्विषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता
स्वधया वितृष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद् देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे^३ देवानां परिषूतमसि
वर्षवृद्धमसि^४ देवबर्हिमा त्वान्वड् मा तिर्यक् पर्व ते राध्यासर्मा—च्छेत्ता ते मा रिधं^५ देवबर्हिः
शतवल्शं वि रोहं सहस्रवल्शा (१) वि वयं रुहेम पृथिव्याः सम्पृचः पाहि^७ सुसम्भृता त्वा
संभराम्य^८—दित्यै रास्नाऽसी^९—न्द्राण्यै सन्नहनं^{१०} पूषा ते ग्रन्थिं ग्रश्नातुं स ते मा ऽऽस्था-
दि^{११}—न्द्रस्य त्वा ब्राहुभ्यामुद्यच्छे^{१२} बृहस्पतेर्मूर्धा हराम्यु^{१३}—वन्तरिक्षमन्विहि^{१४} देवं गममसि^{१५} ॥
(सहस्रवल्शा, अष्टात्रिंशच्च ३८) ॥ २ ॥

राश्विदोहः ॥ ८ गायत्री ।

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै^१ मातरिष्वनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यासि विश्वधाया
असि परमेण धाम्ना ह^२हस्व मा ह्वो^३—र्वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारं^४

(१५-६) मा वः ... परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः । ऋ० ६।२८।७

(२।८-९) वनस्पते शतवल्शो वि० ... रुहेम । ऋ० ३।८।११

तै० १

हुतः स्तोको हुतो दप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुः सा विश्व-
व्यर्चाः सा विश्वकर्मा सं पूच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन
(१) त्वा ऽऽ तनूमीन्द्राय दधि विष्णो हव्य रक्षस्व ॥ (सोमेनाष्टौ च ८) ॥ ३ ॥

प्रीदिनिर्वापः ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेय वेपाय त्वां प्रत्युष्ट रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व
धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाभं—स्त्वं देवानामसि सन्नितमं पप्रितमं जुष्ट-
तमं वह्नितमं देवहृतममहृतमसि हविर्धानं ह॒ह॒स्व मा ह॒ह॒—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा
भेर्मा सं विक्था मा त्वा (१) हि॒सि॒ष—मुरु वातार्थ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्य—भीषोमाभ्यां—मिदं देवानां—मिदं मुनः सह स्फात्यै त्वा
नाऽरात्यै सुवरभि वि र्षेष वैश्वानरं ज्योति ह॒ह॒न्तां दुर्या द्यावापृथिव्या रुर्वन्तरिक्ष-
मन्विह्य—दित्यास्त्वोपरथे सादयाम्य—ग्रे हव्य रक्षस्व ॥ (त्वा, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥ ४ ॥

ब्रीह्यवघातः ॥ १ गायत्री; १४ एकपदा गायत्री ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि—रापो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुवोऽग्रं
हमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं प्रोक्षिताः
स्था—ऽग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यभीषोमाभ्यां शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायां अवधूत
रक्षोऽवधूता अरातयो—ऽदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वेत्तु—धिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति
त्वाऽदित्यास्त्वगवेत्तु—ग्रेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्य—द्विरसि वानस्पत्यः स इदं
देवेभ्यो हव्य सुशमिं शमिष्वे—ष—मा वदोर्ज—मा वद द्युमद्वदत वय र सङ्घातं जेभं वर्ष-
वृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूत रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागो (२) ऽसि
वायुवो वि विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (त्वा, भाग, एकादश च ११) ॥ ५ ॥

ब्रीह्येषणम् ॥ १० एकपदा त्रिष्टुप ।

अवधूत रक्षोऽवधूता अरातयो—ऽदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु दिवः स्कम्भनिरसि
प्रति त्वाऽदित्यास्त्वगवेत्तु धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिषणाऽसि पार्वतेयी
प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्य-
मसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वाऽ (१) पानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे
धा देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (प्राणाय त्वा, पञ्चदश च १५) ॥ ६ ॥

कपालोपधानम् ॥ १२ अनुष्टुप् ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छा पाग्रेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधौ—ऽऽ देवयजं वह निर्दग्ध
रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं ह॒हाऽऽयुर्ह॒ह प्रजां ह॒ह सजातान्स्मै यजमानाय

पर्यहं धूर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृह प्राणं दृह हापानं दृह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहं धर्षामसि
दिवं दृह चक्षुः (१) दृह श्रोत्रं दृह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहं धर्षामसि दिशो दृह
योनिं दृह प्रजां दृह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहं चितः स्थ प्रजामस्मै शयिमस्मै सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्यहं भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं

यानि धर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः ।

पूषणस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् ॥ (चक्षुःश्रोत्रादिभिरनुष्ठेयं ४८) ॥ ७ ॥

पुरोडाशश्रवणम् ॥ २ उपरिष्ठाद्बृहती; ३-४, १० एकपदा गायत्री ।

सं वषामि समापो अद्भिरगमत् सभोषधयो रसेन सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्जुमतीभिः
सृज्यध्वमन्त्रयः परि प्रजाताः स्थं समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं द्यौर्ध्वं—अये त्वाऽग्नीषो-
माभ्यां मुखस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि त्रिवायुं—रुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वचं
गृह्णीष्वान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयो देवस्त्वा सविता (१) श्रपयन्तु यर्विष्टे अभि नाहे
ऽग्निस्ते तनुवं माऽति धार्मं—अ हव्यं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वै—कृताय स्वाहा द्वितीय
स्वाहा त्रितीय स्वाहा ॥ (सविता, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ ८ ॥

वेदिकरणम् ॥ २० द्विपदा गायत्री; २४ एकपदा त्रिष्टुप्; २५ त्रिपदा त्रिष्टुप् ।

आ देव इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः घृथिवि देवयज-
न्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्ये—मपहतोऽरुः पृथिव्यै व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्ब-
धान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा भौग-
पहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै व्रजं (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः पर-
मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा भौगपहतो-
ऽरुः पृथिव्या अदेवयजनो व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः पर-
मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा (२) भौगपहतो-
मा स्कान् वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसां रुद्रास्त्या परि गृह्णन्तु त्रेष्टुमेन छन्दसां-
ऽऽदित्यास्त्या परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसां देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं
कृतमस्य तसदंनमस्य तश्रीरसि धा असि रवधा अस्युधी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य
विसृपो विरिञ्चि (३) श्रुं दादाय पृथिवीं जीरदानुर्धामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरांसो अनुदृश्य
यजन्ते ॥ (देवयजन्यै व्रजं, तमतो मा, विरिञ्चिब्रह्मकादश व ११) ॥ ९ ॥

हविर्ग्रहणम्, इधमसंनहनं च ॥ ७-८, १० अनुष्टुप्; ९ त्रिष्टुप्, २० गायत्री ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो—ऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टगामि गोष्ठं आ निर्मृक्षं वाजिनं
त्वा सपत्नसाहं सं मज्जिं वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा
सपत्नसाही सं माज्ज्यां—शासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम् ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥
 सुप्रजसंस्त्वा वयः सुपत्नीरुपं (१) सेदिम ।
 अग्नें सपत्नदम्भनमदधासो अदाभ्यम् ॥
 इमं वि प्यामि वरुणस्य पाशं यमबध्नीत सविता सुकेतः ।
 धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्यां करोमि ॥
 समायुषा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः ।
 सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम १० ॥

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य नि (२) वपामि^{११} महीनां पयोऽस्यो-
 षधीनां रसोऽदधेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वार्थं तेजोऽसि^{१३} तेजोऽनु प्रेक्ष्य^{१४}—प्रिस्ते तेजो
 मा वि नैदुं^{१५}—ग्रेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्ने^{१६}धाप्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भव^{१७} शुक्रमसि^{१८} ज्योति-
 रसि^{१९} तेजोऽसि^{२०} देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः^{२१} शुक्रं
 (३) त्वां शुक्रायां धाम्ने^{२२}धाप्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि^{२३} ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्ग्ये^{२४}—र्विस्त्वाऽर्चिषि
 धाम्ने^{२५}धाप्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि^{२६} ॥ (उप, निः, शुक्रः, षोडश च १६) ॥ १० ॥

इध्माबर्हिषोः संनहनम्, युक्प्रोक्षणम्, वेद्यां हविरासादनं च । १४ गायत्री; २० एकपदा त्रिष्टुप् ।

कुष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्रे त्वा स्वाहा वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा^१ बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा स्वाहा^२
 द्विवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा^३ स्वधा पितृभ्य ऊर्गभव बर्हिषभ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतं
 विष्णोः स्तूपोऽस्यूर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो^४ गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मा-
 दीर्षतो यजमानस्य परिधिरिड ईडितं इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड
 ईडितो^५ मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मेणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः सूर्य-
 स्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदुभिशस्त्या^६ वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमन्तः^७ समिधीमहाग्ने बृहन्त-
 मध्वरे^८ विशो यन्त्रे स्थो^९ वसूनां रुद्राणांमादित्यानां सदांसि सीद^{१०} जुहू^{११}—रुपभूर्दे
 ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदांसि (२) सीद्वै^{१२}—ता असदन् सुकृतस्य लोके ता
 विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियम् ॥ (अमि, सधसि, पञ्चदश च १५) ॥ ११ ॥

आचारः ॥ १ एकपदा गायत्री ८ द्विपदा गायत्री ।

भुवनमसि वि प्रथस्वाऽग्ने यष्टसिदं नमः^१ ।

जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्यायां उपभूदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्यायां अग्ना-
 विष्णू मा वामव क्रमिषं वि जिहाथां मा मा सं तासं लोकं मे लोककृतौ कृणुतं^२ विष्णोः
 स्थानमसी^३—त इन्द्रो अकृणोद् वीर्याणि समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो (१) यज्ञो

यज्ञपतेरिन्द्रावान्स्वाहा^१ बृहद्वाः^२ पाहि माऽग्रे दुश्चरिताद्वा मा सुचरिते भर्ज मखस्य
शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गाम् ॥ (अहुत, पृ० वि० सतिश्च २१) ॥ १२ ॥

सुगन्धूहनाद्युत्तरतन्त्रम् ॥ १-२ अनु० दुपू; १२ पुरस्ताज्योतिषिदुपू; १४ त्रिष्टुप ।

वाजस्य मा प्रसवेनोदग्राभेणोदग्रभीत् ।

अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः^३ ।

उदग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अपीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वा—ऽऽदित्येभ्यस्त्वा—ऽक्तः रिहाणा वियन्तु वयः^४ । प्रजां योनिं मा
निर्मृक्षमां प्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्य दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयं ।
आयुष्वा अग्रेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्वा अग्रेऽसि चक्षुर्मे पाहि^५ ध्रुवाऽसि^६

यं परिधिं पर्यधत्था अग्रे देव पणिभिर्वीर्यमाणः ।

तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयति^७ यज्ञस्य पाथ उप समित^८ सः स्रावभागाः
मथेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च (२) देवा इमां वाचमभि विश्वं गुणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि
मादयध्वम्—ग्रेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तं^९ धुरि धुरी
पातुं—मग्रेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरङ्गन्यै पाहि
दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहा^{१०} देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातु (३)
मित मनसस्पत इमं नो देव देवेपु यज्ञः स्वाहा^{११} वाचि स्वाहा^{१२} वातेधाः ॥ (दिवं, व, गातुं,
त्रयोदश व १३) ॥ १३ ॥

विश्वेदेवा ऋषयः । कामेष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ४, ६, ८-१०, १२, १४ त्रिष्टुप; ७ अनु० दुपू; शिष्टा गायत्र्यः ।
(युजः प्रथमासतभ्यो च त्रिष्टुभः; ७ अनु० दुपू; शिष्टा गायत्र्यः) ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वं ।

उभा दाताराविषाः रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥

अश्रवः हि भूरिदार्वतरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो वासपत्निरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुपेथाम् (१) ।

उभा हि वाः सुहवा जोहवीमि ता वाजः सद्य उशते धेष्टा^{१३} ॥

(१३।१४) आसद्या० ... मादयध्वम् । ऋ० ६।५२।१३, (१४।१) ऋ० ६।६०।१३; (१४।२) ऋ० १।१०५।३;
(१४।३) ऋ० ३।१३।६; (१४।४) ऋ० ७।९३।१

वयमुं त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥
 पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कुतो अभ्यानङ्कर्म ।
 स नो रासच्छ्रुर्धश्चन्द्राग्रा धियं धियः सीषधाति प्र पूर्वा ॥
 क्षेत्रस्य पतिना वयः हितेनैव जयामसि ।
 गामश्वं पोषयित्वा स नो (२) मृडातीदृशे ॥
 क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
 मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥
 अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥
 आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छ्रवणवां तदनु प्रवोढुम् ।
 अग्निर्विद्वान्त्स यजात् (३) सेदु होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति १० ॥
 यद्वाहिष्ठं तदुग्रये बृहदर्व विभावसो । महिषीव त्वद्गयिस्त्वद्वाजा उदीरते ११ ॥
 अग्रे त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
 पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्धा भवां तोकाय तनयाय शं योः १२ ॥
 त्वमग्रे व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः १३ ॥
 यद्गो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
 अग्निष्टद् विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति १४ ॥

(जुषेथां, नो, यजा, -दा, नयोविःशतिश्च २३) ॥ १४ ॥

[इवे ४३ । यज्ञस्य ८८ । शुन्धेष्वं ५८ । कर्मणे ९६ । देवो १११ । अवधूतं ६५ । धृष्टिः ९८ । स- ७२ । -माददे १६१ । मर्त्येष्वं १६६ । कृष्णो ११५ । सुवनं ७१ । वाजस्योभा १६३; २२३ । (चतुर्विंश । ॥ १४ ॥ १५३०)]

[इति प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

अग्निष्टोमे क्रयः ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] चन्द्रक्रयः ।

यजमानस्य क्षौरसनानुलेपनादिसंस्काराः प्राचीनवंशप्रवेशश्च ॥ १ द्विपदा गायत्री; ६ द्विपदा विराट्; ७ एकपदा विराट्; १२-१४ गायत्री; १६ अनुष्टुप् ।

आपं उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसं ओषधे त्रायस्वैनः स्वधिते मेनः हिंसा^३ -देव-
 शूरेतानि प्र वीपे स्वस्त्युत्तराण्यशीयां

(१४५) ऋ० ६।५३।१; (१४।६) कुतो अभ्यानङ्कर्म । ऋ० ६।४९।८; (१४।७) नो मृडातीदृशे । ऋ० ४।५७।१;
 (१४।८) पतयो मृडयन्तु । ऋ० ४।५७।२; (१४।९) ऋ० १।१८९।१; (१४।१०) १०।२।३; (१४।११) ५।२५।७;
 (१४।१२) १।१८९।२; (१४।१३) ८।११।१; (१४।१४) १०।२।४

ऽऽपो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु ।

विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रमु—दाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि वर्चो (१) मयि धेहि^{१०}
वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि^{११} चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु
देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि^{१२}—स्तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण
यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमां वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद् वो देवास आगुरे यज्ञियासो
हवामर्ह इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधी^{१३} (२) स्त्वं दृक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं
पाहि^{१४} ॥ (वर्च, ओषधीरष्टौ च ८) ॥ १ ॥

यजमानस्य दीक्षा ॥ ५ त्रिपदा विराट्, ६ अनुष्टुप्, ८ त्रिष्टुप् ।

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा^१ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा^२ दृक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा^३
सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा^४—ऽऽपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो
हविषा वृधातु स्वाहा^५

विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं । विश्वे राय इषुध्यसि द्युमं वृणीत पुण्यसे ॥

स्वाह^६—कसामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां (१) पातमाऽस्य यज्ञस्योहच^७

इमां धियः शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सः शिशाधि ।

ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावः रुहेमो—

गीस्याङ्गिरस्यूर्णम्रवा ऊर्जं मे यच्छ पाहि मा मा मां हिंसी^८—विष्णोः शर्मासि शर्म यज-
मानस्य शर्म मे यच्छ^९ नक्षत्राणां माऽतीकाशात् पाही^{१०}—न्द्रस्य योनिरसि (२) मा मां
हिंसीः^{११} कुष्यै त्वा सुसस्यायै^{१२} सुपिपलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः सूपस्था देवो वनस्पति^{१३}—रुध्वो
मां पाहोहच^{१४} स्वाहा यज्ञं मनसां स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या^{१५} स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा
यज्ञं वातादा रभे^{१६} ॥ (मा, योनिरसि, त्रिंशच्च ३०) ॥ २ ॥

देवयजनस्वीकारः ॥ १-३ अनुष्टुप्, ४ गायत्री, ५ एकपदा त्रिष्टुप्, २१ त्रिष्टुप् ।

देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधा यज्ञवाहसः सुपारा नो असद् वशे^१ । ये देवा
मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा^२—ऽग्रे त्व^३
सु जागृहि वयः सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं (१) यज्ञेष्वीड्यः^४ ॥

(१७) मातरः शुन्धयन्तु ... घृतपुवः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥
क्र० १०११७१० (२६) विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति ... पुण्यसे ॥ क्र० ५१५०११;
(२८) क्र० ८१४२३; (३१) सुमृडीकामभीष्टये । क्र० ८१६७१०; (३१) वर्चो धा यज्ञवाहसे । क्र० ३१४१११
(३२) सुदक्षा दक्षपितरा । क्र० ७६६१२; (३४) क्र० ८११११

विश्वं देवा अभि मा माऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधर्सा देवः संविता वसोर्वसुदावा राखेयत
 सोमाऽऽभूयो भर मा पुणन् पूर्या वि राधि माऽहमार्युषां चन्द्रमसि मम भोगाय भवं वस्त्रमसि
 मम भोगाय भवो—स्राऽसि मम भोगाय भवं हयोऽसि मम भोगाय भवं (२) छागोऽसि
 मम भोगाय भवं मेघोऽसि मम भोगाय भवं वायवे त्वां वरुणाय त्वां निकेत्यै त्वां
 रुद्राय त्वां देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिर्ध—म-
 च्छिच्छन्तं तन्तुं पृथिव्या अनुं गेवं भद्रादुभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरेता ते अस्त्वथेमव स्य
 (३) वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीरं एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा
 यदजुषन्त पूर्व क्रक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरेन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥ (त्वं, भव, स्य, पञ्च-
 विंशतिश्च २५) ॥ ३ ॥

सोमकथयानयनम् ॥ ५ अनुष्टुप् ।

इयं ते शुक्र तनुरिदं वर्चस्तया सं गत्र भ्राजं गच्छे जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे
 तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव हविः
 सूर्यस्य चक्षुराऽहमग्नेरक्षः कनीनिकां यदेतेशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितां चिदेसि मनाऽसि
 धीरसि दक्षिणा (१) ऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभयतः शीष्णीं सा नः सुप्रोची सुप्रतीची
 सं भवं मित्रस्त्वां पदि बभ्रातुं पूषाऽध्वनः पात्विन्द्वायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्यतामनु
 पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथयः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोम रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयतु
 मित्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रय्या ॥ (दक्षिणा, सखा, पञ्च च ५) ॥ ४ ॥

सोमकथयथाः पदसंग्रहः ॥

वस्यसि रुद्राऽस्य—दितिरस्यां—दित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसि बृहस्पतिस्त्वा सुमे
 रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतुं पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्षि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा
 परिलिखित रक्षः परिलिखिता अरातय इदमह रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं
 च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा (१) अपि कृन्ताम्य—स्मे रायं—स्त्वे रायं—स्तोते रायं सं देवि
 देव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव सदृशि माऽह
 रायस्पोषेण वि योषम ॥ (अस्य ग्रीवा, एकात्रिंशच्च २९) ॥ ५ ॥

सोमोन्मानम् ॥ २ अतिच्छन्दाः (अष्टिः) ।

अशुना ते अशुः पृच्यतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि
 शुक्रस्ते ग्रहो—अभि त्वं देव संवितारमुण्योः कुविक्रतुमर्चामि सत्यसंवस रत्नधामभि प्रियं
 मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सर्वांमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा सुवः । प्रजा-
 भ्यस्त्वौ प्राणाय त्वां व्यानाय त्वां प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिहि प्रजास्त्वमनु प्राणन्तु ॥
 (अनु, सप्त च ७) ॥ ६ ॥

सोमक्रयणम् ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाह^१ शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यक्ते गोरे^२स्मे चन्द्राणि^३ तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेणं पशुनां क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्तां^४मस्मे ज्योतिः^५
सोमविक्रयिणि तमो^६ मित्रो न एहि सुमित्रधा^७ इन्द्रस्योरु (१) मा विंश दक्षिणमुशन्नु-
शन्त^८स्योनः स्योर्न^९ स्वान् भ्राजाङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्
रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ (ऊहं, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ ७ ॥

सोमस्य शकटारोपणम् ॥ १ अनुष्टुप्, २ एकपदा गायत्री, ५-६ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीना^१ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृता^२ अनु^३ ।

उर्वन्तरिक्षमन्विह्य^४दित्याः सद्योऽस्य^५दित्याः सद्य आसीदा^६

ऽस्तभ्नाद्यामृषभो अन्तरिक्षमभिमीत वरिमाणं पृथिव्या

आऽसीदुद्विष्टा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु ।

हत्सु (१) क्रतुं वरुणो विश्वंमिं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्व^७

बुदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उत्सावेतं धूर्षाहावनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ^१ वरुणस्य स्कम्भनमसि^२ वरुणस्य स्कम्भ-
सर्जनमसि^३ प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः^४ ॥ (हत्सु, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ ८ ॥

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम् ॥ १ षट्पदाऽतिजगती, २-३ अनुष्टुप्, ४ जगती ।

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा त्वां परिपरी विदुन्मा त्वां परिपन्थिनो विदुन्मा त्वा
वृका अघायवो मा गन्धर्वा विश्वावसुरा दधं^१च्छयेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः
संस्कृतं यजमानस्य स्वस्त्ययन्य^२

स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ।

नमो मित्रस्य (१) वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्व्रतं संपर्यत ।

दूरेहृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसते ॥

वरुणस्य स्कम्भनमसि^३ वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्यु^४न्मुक्तो वरुणस्य पाशः^५ ॥

(मित्रस्य, त्रयोविंशतिश्च २३) ॥ ९ ॥

(८।५) अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षम् ॥ ऋ० ३।३०।९; (८।५) अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा ... ० व्याः । ... व्रतानि ॥
ऋ० ८।४२।१; (८।६) वनेषु ... पय उघ्नियासु । हत्सु ... वरुणो अपस्वमिं ... अद्वौ ॥ ऋ० ५।८५।२;
(८।७) ऋ० १।५०।१; (९।३) अपि पन्थामगन्महि ... वसु ॥ ऋ० ६।५१।१६; (९।४) ऋ० १०।३७।१

आतिथ्येष्टिः ॥ ६ त्रिष्टुप् ।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा—ऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा—ऽग्नये त्वा रायस्पोषदात्रे विष्णवे त्वा इयेनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते त्रिश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान—

दित्याः सदोऽस्य—दित्याः सद आ (१) सीदु वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि शंयो-
र्देवानां सख्यान्मा देवानांमपसंश्छित्समह्यां पतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि
तनूनष्ट्रे त्वा गृह्णामि शाक्वराय त्वा गृह्णामि शक्मन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णाम्यनाधृष्ट-
मस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेऽन्य—मनु मे कीक्षां कीक्षापतिर्मन्यतामनु
तपस्तपस्पतिरश्रसा सत्यमुपगेष सुविते मा (२) धाः (आ, मै, - कं च १) ॥ १० ॥

उपसदः ॥

अशुरशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविदु आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय
प्यायस्वाऽऽप्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीये—ष्टा रायः प्रेषे भगा-
यर्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा
सा त्वयि (१) या तव तनूरिय सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि या ते अग्ने रुद्रिया
तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हंराशया तनूर्वाषिष्ठा
गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधी स्वाहा (त्वयि, चत्वारिंशच्च ४०) ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥

वित्तायनी मेऽसि तित्तायनी मेऽस्य—वतान्मा नाथितं—मवतान्मा व्यथितं विदेरग्नि-
नभो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदु-
धे—ऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम (१)
यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे सिंहीरसि महिषीरस्युरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां ध्रुवाऽसि
देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्वे—न्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु मनोजवास्त्वा
पितृभिर्दक्षिणतः पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु
सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा सिंही (२) रसि राय-
स्पोषवनिः स्वाहा सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा सिंहीरस्या बंह देवान् देवयते यजमानाय
स्वाहा भूतेभ्यस्स्वो विश्वायुरसि पृथिवीं ह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं ह च्युतक्षिदसि
दिवं ह—ग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि ॥ (नाम, सिंहीः, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ १२ ॥

हविर्धानमण्डपनिर्माणम् ॥ १ जगती, ३ विराड् गायत्री, ४ गायत्री, ५, ८-९ त्रिष्टुप्, ६ द्विपदा त्रिष्टुप्, ७ एकपदा विराट् ।

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिरुतिः^१ ॥

सुवाग्देव दुर्याः आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषिथा—

मा नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वृशी^२ ।

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१) पांसुरं

इरावती धेनुमती हि भूतः सूर्यवसिनी मनवे यशस्ये ।

व्यस्कभ्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः^३ ॥

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतं—मत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्यां
द्विवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पूणस्व बहुभिर्वसवैरा प्र
यच्छ (२) दक्षिणादोत सव्यात् ।

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो^४

विष्णो रराटमसि^५ विष्णोः पृष्ठमसि^६ विष्णोः शन्यत्रे स्थो^७ विष्णोः स्यूरमि^८

विष्णोर्ध्रुवमसि^९ वैष्णवमसि विष्णवे त्वां ॥ (अस्य, यच्छे, —काञ्चत्वारिंशच्च ३९) ॥ १३ ॥

काम्याः सामिधेन्यः पुरोऽनुवाक्या याज्याश्च ॥ १-१८ त्रिष्टुप् ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाः इभेन ।

तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ताऽसि विध्यं रक्षसस्तपिष्ठैः^१ ॥

तव भ्रमास आश्रुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूष्यग्रे जुह्वा पतद्गानसन्दिता वि सृज विष्वगुल्काः^२ ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अघशंसो (१) यो अन्त्यग्रे माकिष्टे व्यथिरादधर्षितं ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्राः ओषतात् तिग्महेते ।

यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कर्म ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥

स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमेरत ।

(१३१) ऋ० ५।८।११; (१३२) ... कर्मण्योऽभिषस्तिपा अतभिषस्तेन्यः । यं बहवोऽनुजीवान्यो ... वशी ॥ मै० सं० १।२।९; (१३४) ऋ० १।२।१७; (१३५) इरावती ... मनुषे दशस्या । व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्ष ... मयूखैः ॥ ऋ० ७।९।३; (१३९) ऋ० १।१५।१; (१४१-५) ऋ० ४।४।१-५

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अमि द्यौर्त् ॥
 सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
 पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासद्विष्टिः ॥
 अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरता (३) मियं गीः ।
 स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ॥
 इह त्वा भूर्या चरेदुष त्मन् दोषावस्तदीदृवाः समनु द्यून् ।
 क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाः सो जनानाम् ॥
 यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषग जुजोषत् ॥
 मुहो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ठ सुकतो दर्मनः ॥
 अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।
 ते पायवः सध्रियश्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
 रक्ष तान्त्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्विपवो ना ह (५) देभुः ॥
 त्वया व्यः सध्न्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।
 उभा शःसा सृदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यह्यार्ण ॥
 अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमः शस्यमानं गृभाय ।
 दहाशंसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥
 रक्षोहणं वाजिनमाऽऽ जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।
 शिशानो अग्निः कर्तुभिः समिद्धः स नो दिवा (६) स रिषः पातु नक्तम् ॥
 वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।
 प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे १९ ॥
 उत स्वानासो द्विवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।
 मदे चिदस्य प्ररुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः २० ॥ (अवशाः, स ते, जरता, रुजामि,

हु, दिवै-कचत्वारिंशच्च ४१) ॥ १४ ॥

[आप १०८ । आकृत्यै १३० । दैवी- १७५ ।- मियं १०५ । वस्य- ७९ ।- द्युम्ना ५७ । सोम- ७२ । सुव- ८५ ।
 ग्रा-७३ ।- अ- १०१ ।- र-७७- ९० ।- विंतायनी १३५ । युजते १३९ । कृणुष्व ३४१ । (चतुर्दश ॥ १४ ॥ १६९० ॥)]

[इति प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

(१४६-१५) क्र० ४१४६-१५ ; (१४१२) ते पायवः सध्रियश्चो ... पान्त्वमूर ॥ क्र० ४१४१२ ; (१४१६)
 क्र० १०८७१ ; (१४१७-१८) क्र० ५२१९-१० ;

अग्निष्टोमे पशुः ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥] चन्द्रकविः ।

सदोमण्डपनिर्माणम् ॥ अनुष्टुप् ।

देवस्य^१ त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाऽऽ दुदे^२—ऽग्निरसि नारि-
रसि^३ परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि^३ द्विवे त्वा—न्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
शुन्धतां लोकः पितृषदो^४ यवोऽसि यवयास्मद्वेषो^५ (१) यवयाऽरातीः पितृणां सदनमस्युं—
द्विवे रस्तमानाऽन्तरिक्षं पूण पृथिवीं दृहं द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पर्युहामि^६ ब्रह्म दृह क्षत्रं दृह प्रजां
दृह रायस्पोषं दृह द्युनेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्यां—मिन्द्रस्य सदोऽसि^७ विश्वजनस्य छायां

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा (२) भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुधा भवन्तु जुष्टयं^८

इन्द्रस्य स्यूरसी^९—न्द्रस्य ध्रुवमस्यै^{१०}—न्द्रमसीन्द्राय त्वां ॥ (द्वेष्ट, इमा, अष्टादश च १८) ॥ १ ॥

उपरवनिर्माणम् ॥

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामी^१—दमहं तं वलगमुद्रपामि यं नः समानो यमसमानो
निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति^२ गायत्रेण छन्दुसाऽवबाढो वलगः^३
किमत्र भद्रं तन्नो सह विराडसि सपत्नहां सम्राडसि भ्रातृव्यहां स्वराडस्यभिमाति-
हां विश्वाराडसि विश्वासां नाष्ट्राणां हन्तां (१) रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षो-
हणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवान् यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयाराती^४ रक्षोहणो वलगहनोऽव
स्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनावुप दधामि
वैष्णवी^५ रक्षोहणो वलगहनो पर्युहामि वैष्णवी^६ रक्षोहणो वलगहनो परि स्तृणामि वैष्णवी^७
रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवी^८ बृहन्नसि बृहद्वा बृहतीमिन्द्राय (२) वाचं वद ॥ (हन्ते, —न्द्राय, द्वेष्ट २) ॥ २ ॥

धिष्णिषाः ॥

विभूरसि प्रवाहणो^१ वह्निरसि हव्यवाहनः^२ श्वात्रोऽसि प्रचेतां—स्तुथोऽसि विश्ववेदां
उशिर्गसि कवि—रङ्घारिरसि बम्भारि—रवस्युरसि दुर्वस्वां—न्दुभ्यूरसि माज्जालीयः^३ सम्राडसि
कृशानुः^४ परिषद्योऽसि पर्वमानः^५ प्रतक्ताऽसि नभस्वान्—संमृष्टोऽसि हव्यसूद^६ ऋतधामाऽसि
सुवर्ज्योति^७ ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामां—ऽजोऽस्येकपादं^८ हिरसि बुध्नियो रौद्रेणानीकेन (१) पाहि
माऽग्ने पिपूहि मा मा मा हिंसी^९ ॥ (अनीकेनाष्टौ च ८) ॥ ३ ॥

वैसर्जनीयहोमः ॥ १,५ गायत्री, ३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप् ।

त्व२ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरुथ२ ॥

स्वाहा^१ जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा—

ऽयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रमिन्दन् ।

अय२ शत्रूश्चयतु जहृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ^३ ॥

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिरं ॥

सोमो जिगाति गातुवि (१) देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदुम—

—दित्याः सवोऽस्य—दित्याः सदृ आ सीद्विषं वो देव सवितः सोमस्त२ रक्षध्वं मा वो दभद्वे^१ तत्
त्व० सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह रायस्पोषेणं नमो देवेभ्यः^{११}
स्वधा पितृभ्यः^{१२} इदमहं निर्वरुणस्य पाशात्^३ सुवरमि (२) वि र्वेषं^{१४} वैश्वानरं ज्योतिः^{१५} रमे
व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूद्विय२ सा मयि या तव तनूर्मय्यभूद्वेषा सा
त्वयि यथायथं नो व्रतपते व्रतिनोव्रतानि^{१६} ॥ (गातुविट्—, भ्ये,— कत्रि० शब्द ३१) ॥ ४ ॥

यूपच्छेदनम् ॥

अत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरै^१ स्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै^१ देव-
स्त्वा सविता मध्वाऽनक्तवो^३ षधे त्रायस्वैन२ स्वधिते मेन२ हि२सी—दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं
मध्येन मा हि२सीः पृथिव्या सं भव^६

वनस्पते शतवल्शो वि रोहं सहस्रवल्शा वि वय२ रुहेर्म ।

यं (१) त्वाऽय२ स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिजायं महते सौभगायां—

ऽच्छिन्नो रायः सुवीरः^{१०} ॥ (यं, दशं च १०) ॥ ५ ॥

यूपस्थापनम् ॥ ११ त्रिष्टुप्, १२-१३ गायत्री ।

पृथिव्यै त्वा—ऽन्तरिक्षाय त्वा द्विवे त्वा शुन्धतां लोकः पितृषदंनो^१ यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो
यवयारातीः^{१५} पितृणा२ सदनमसि^{१६} स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य
विता^१ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौपधीभ्य उद्विव२ स्तभ्रानान्तरिक्षं पूण
पृथिवीमुपरेण दृ२हं

ते ते धामान्युश्मसि (१) गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भाति भूरैः^{११} ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा^{१२} ॥

(४११) ऋ० ८।७९।३; (४५) ऋ० ३।६२।१३; (५।७-९) यं त्वामयं...तेजमानः...सौभगाय ॥ ऋ० ३।८।११;
(६।११) ता वां वास्तन्युश्मसि गमध्वे यत्र गावो । ...तदुरुगायस्य वृष्ण...भूरि ॥ ऋ० १।१५।६;
(६।१२) ऋ० १।२२।१९;

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥

ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोषवर्निं पर्यहामि^{१५} ब्रह्मं ह॒ह क्षत्रं ह॒ह प्रजां ह॒ह
रायस्पोषं^(२) ह॒ह परि॒वीर॑सि परि॒ त्वा दे॒वीर्विशो॑ व्ययन्तां परिमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या^{१६}
अन्तरिक्षस्य त्वा सानावर्वा गूहामि^{१७} ॥ (उत्तमसी, पोषमे -, कान्तविज्ञप्तिश्च १९) ॥ ६ ॥

पशोरुपाकरणम् ॥ १३ पङ्क्तिः, १४ त्रिष्टुप् ।

इषे त्वो^१ पवीरस्यु^२ पो देवान् देवीर्विशः प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते
स्वदन्तां देवं त्वष्टर्वसुं रणव रेवती रमध्वमं ग्रेर्जनित्रिमसि वृषणौ स्थे उर्वश्यस्या^३ युरसिं
पुरुर्वा घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व^४ त्रैष्टुभं^{११} जागतं छन्दो-
ऽनु प्र जायस्व^३

भवतं (१) नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।

मा यज्ञं हि^२ सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवो भवतमद्य नः^३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्मागधेयम् ॥

(भवतमेकत्रिंशच्च ३१) ॥ ७ ॥

उपाकृतस्य पशोर्विशसनम् । १२ त्रिष्टुप्, १६ अनुष्टुप् ॥

आ ददं ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे^२ धर्षा मानुषानै^३ न्द्वयस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्य^४ पां
पेरुरसि स्वात्तं चित् सदेव^५ हव्यमापो देवीः स्वदतेन^६ सं ते प्राणो वायुना गच्छता^७ सं यज्ञत्रै-
रङ्गानि^८ सं यज्ञपतिराशिषा घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथा^९ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतो^{१०} रो
अन्तरिक्ष सजूर्देवेन^(१) वातेनाऽस्य हविषस्मना यज्ञ समस्य तनुवां भव वर्षीयो यज्ञे वर्षीयसि यज्ञे
यज्ञपतिं धीः पृथिव्याः सम्पृचः पाहि नमस्त आतानां^२ ऽनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया
सह रायस्पोषेणां^३ ऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवाः ऊर्द्ध्वं^४ शुद्धा वयं परिविष्टाः परिविष्टारो
वो भूयार्म ॥ (देवेन, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥ ८ ॥

संज्ञपितस्य पशोर्वपोखेदनम् ॥

वाक्त् आ प्यायतां^१ प्राणस्त आ प्यायतां^२ चक्षुस्त आ प्यायतां^३ श्रोत्रं त आ प्यायतां^४
या ते प्राणाऽऽहुग्जगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्ते कूरं यदास्थितं तत् त आ प्यायतां तत् त एतेन शुन्धतां^५
नाभिस्त आ प्यायतां^६ पायुस्त आ प्यायतां^७ शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः^(१) शमोषधीभ्यः शं

(६१३) ऋ० १।२२।२०; (७१३) समनसौ सचेतसावरेपसौ । वा० य० ५।३, १२।६०; (७१४) .....पुत्रो
अभिशास्तिपा उ । नमस्कारेण नमसा...मिथुया कर्म भागम् ॥ अथर्व० ४।३९।९, (७१४) पुत्रो अभिशास्तिपावा ।
वा० य० ५।४

पृथिव्यै शमहोभ्यां—मोषधे घ्रायस्वैनं^{१६} स्वर्धिते भैनं^{१७} हिंसी^{१८} रक्षसां भागोऽसीदं^{१९}—महं^{२०}
 रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामी^{२१}षे त्वा^{२२}
 घृतेन द्यावापृथिवी प्रोणवा^{२३}थाम^{२४}—च्छिन्नो रायः सुवीर^{२५} उर्वन्तरिक्षमन्विहि^{२६} वायो वीहि^{२७} (२)
 स्तोक्रानां^{२८} स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमं ॥ (अङ्गयो, वीहि, पञ्च च ५) ॥ ९ ॥

वसाहोमः ॥

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत् स्वाहै^१न्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
 नि देध्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि बौभुवदेव त्वष्टर्भूरिं ते सःसमेतु विष्टरूपा यत् सलक्षमाणो
 भवथ देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन्
 वातस्य (१) त्वा ध्रज्यै पूष्णो रःह्या अपामोषधीनां^२ रोहिण्यै^३ घृतं घृतपावानः पिबत वसां
 वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय दिशः^४ प्रदिशं^५ आदिशो^६
 विदिशं^७ उद्दिशः स्वाहा^८ दिग्भ्यो^९ नमो दिग्भ्यः^{१०} ॥ (वातस्याष्टाविंशतिश्च २८) ॥ १० ॥

गुदकाण्डहोमः ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा^१—ऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा^२ देवः सवितारं गच्छ स्वाहा^३—ऽहोरात्रे गच्छ
 स्वाहा^४ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा^५ सोमं गच्छ स्वाहा^६ यज्ञं गच्छ स्वाहा^७ छन्दांसि
 गच्छ स्वाहा^८ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा^९ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा^{१०}—ऽग्निं वैश्वानरं गच्छ
 स्वाहा^{११}—ऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो^{१२} मनो मे हार्दि यच्छ तनू त्वचं पुत्रं नतारमशीय^{१३} शुगसि (१)
 तमामि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो^{१४} धाम्नो धाम्नो राजज्ञितो वरुण नो मुञ्च यदापो
 अग्निया वरुणेति शर्पामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ (अग्नि, षड्विंशतिश्च २६) ॥ ११ ॥

वसतीवरीसंज्ञकानामपासुपादानम् ॥ १ अनुष्टुप् ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो

हविष्मा^१ आ विवासति हविष्मा^२ अस्तु सूर्यः^३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुन्नाय सुन्निनीः सुन्ने मा धत्ते^४—न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थं
 मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थं विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थं यज्ञे जागृतं ॥ (हविष्मतीश्चतुस्त्रिंशं
 शतं ३४) ॥ १२ ॥

सोमस्य शकटादुपावरोहः ॥ ३ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छं सोमं
 राजन्नेह्यर्धं रोह मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु

(१०१२) सलक्षमा यद्विष्टरूपो भवति ॥ ऋ० १०१०१२; (१२११) हविष्मं अस्तु सूर्यः ॥ मै. सं. १।३।१; हविष्मा
 आविवासति । हविष्मान् देवो अध्वरो...सूर्यः ॥ वा. य. ६।२३

शृणोत्वग्निः समिधा हवँ मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः ।

शृणोतं ग्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञः शृणोतु देवः सविता हवँ मे ।

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुकः शुक-
पेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाह्वा कार्ष्णिस्स्यपापां मूर्धः समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नयै ।

यमग्ने पृतसु मर्त्यमावो वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ।

(नु, सुसचत्वारिंशच्च ४७) ॥ १३ ॥

काश्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-६, ८, १०, १२, १४, १६-१८, २२ त्रिष्टुप्; ७, ९, १३, १५, २१, २३-२८ गायत्री;
११, १९-२० अनुष्टुप् ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो विवस्त्वः शर्धो मारुतं पूक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यौसि शङ्गयस्त्वं पूषा विधतः पांसि नु त्मना ।

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रः होतारः सत्ययज्ञः रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥

अग्निर्होता नि षसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा धर्ता कृष्णीनामुत मर्ध्य इद्धैः ॥

साध्वीर्मर्कदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामर्कदेवहूतिं नो अद्य ॥

अक्रन्ददुग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिन्द्रो अख्यदा रोदसी भानुना मात्यन्तैः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुव्नानि यस्मिन्त्सः सौभगानि दधिरे पावके ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥

अश्याम् तं काममग्ने तवोत्यश्याम् रयिः रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम् वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम् द्युममजराजरं ते ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । (३) वसो पुरुस्पृहः रयिम् ॥

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्विर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरेनुयाति भर्वन् ॥

(१३।७) यमग्ने ... मर्त्यमावा ... । ... शश्वतीरिषः ॥ क्र० १।२७।७; (१३।१) क्र० २।१।६;
(१३।२) क्र० ४।३।१; (१३।३) अग्निर्होता निषसादा यजीयान् । क्र० ५।१।५; अग्निर्होता न्यसीदत् ... लोके ।
... इद्धैः ॥ क्र० ५।१।६; (१३।४) क्र० १०।५३।३; (१३।५) क्र० १०।४५।४; (१३।६) क्र० ६।५।२;
(१३।७) क्र० ८।४३।१८; (१३।८) क्र० ६।५।७; (१३।९) क्र० २।७।१; (१३।१०) क्र० ६।६।२;

आयुष्टे विश्वतो दधदुयमग्निर्वरेण्यः ।

पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्म सुवामि ते^{११} ॥

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरोधि ।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि (४) रक्षताद्विमम्^{१२} ॥

तस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम्^{१३} ॥

द्विवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नूम्णा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः^{१४} ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः^{१५} ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या वय्योद्गुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निरमृतो अभवद्वयोभि (५) र्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः^{१६} ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत् सूदयच्च^{१७} ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः^{१८} ॥

अग्ने सहन्तुमा भर द्युमनस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा य (६) श्वर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहतं^{१९} ॥

तमग्ने पूतनासह रयि सहस्व आ भर ।

त्व हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतेः ॥

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्रये^{२०} ॥

वद्वा हि सूनो अस्यज्ञसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजेव जेरवूके क्षेयन्तः^{२१} ॥

अग्न आयूषि (७) पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्^{२२} ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वचः सुवीर्यम् । दधत् पोष रयि मयि^{२३} ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च^{२४} ॥

स नः पावक दीद्विवोऽग्ने देवा इहा बह । उप यज्ञं हविश्च नैः ॥

(१४/१३) अस्मै ते ... विचर्षणे । ... सुष्टुतिम् ॥ ऋ० ८/४३/२; (१४/१४) ऋ० १०/४५/१;
(१४/१५) ऋ० २/७/४; (१४/१६) ... रुक्म उर्व्या ... सुरेताः ॥ ऋ० १०/४५/८; (१४/१७) ...
... युवानं स्वाधियं ... सूदयच्च ॥ ऋ० १/७/१८; (१४/१८) ऋ० ३/१९/३; (१४/१९-२०) ऋ० ५/२३/१-२;
(१४/२१) ऋ० ८/४३/११; (१४/२२) ऋ० ६/१४/४; (१४/२३) ऋ० ९/६६/१९; (१४/२४) दधत् मयि
पोषम् ॥ ऋ० ९/६६/२१; (१४/२५) ऋ० ५/२६/१; (१४/२६) ऋ० १/१२/१०;

अग्निः शुचिर्वततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीरोचत आहुतः ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्यर्चयः^{३८} ॥

(पुरुनिष्ठः, पुर्वणीक, भरा, ऽभि वयोभि, -यं, आयूँषि, विप्रः शुचि, -श्चतुर्दश च १४) ॥ १४ ॥

[देवस्य ११८ । रक्षोहणो १०२ । विष्णु- ५८ ।- स्त्व १३१ ।- मति ६० । पृथिव्या ११९ । इष ८१ । आददे ९४ । बाक् १०५ । स-७८ । समुद्र ७६ । हविष्मती- ३४ ।- हृदे ९७ । त्वं ४१४ । चतुर्दश ॥ १४ ॥ १५६७ ॥

[इति प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥] चन्द्रऋषिः ।

सोमाभिषवः ॥

आ देवे^१ ग्रावांस्यध्वरकृद् देवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुधुतं मधुमन्तं पर्यस्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वा ऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा ऽऽदित्यवन्त इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते^३ श्वात्राः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धरोपहृताः सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं (१) सोमः पिबतु यत्ते सोम द्विवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया कृध्यधि द्वात्रे वोचो^४ धिषणे वीडू सती वीडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वा हिंसिषं मा मा हिंसिष्टं^५ प्राग-पागुर्दगधराक्तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्ब नि ष्वर^६ । यत्ते (२) सोमादाभ्यं जाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा^७ ॥ (युष्माकं, ते, नवं च ९) ॥ १ ॥

उपांशुग्रहः ॥

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूतो देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा^८ स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो^९ मनस्त्वाष्ट्रैर्वन्तरिक्षमन्विहि^{१०} स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य^{११} एष ते योनिः प्राणाय त्वा^{१२} (वाचः सप्तचत्वारिंशत् ४७) ॥ २ ॥

अन्तर्यामिग्रहः ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुरुष्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि द्यावा-पृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षं सजोषां देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व स्वाङ्कृतोऽसि मधु-मतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो^९ मनस्त्वाष्ट्रैर्वन्तरिक्षमन्विहि^{१०} स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यः (१) स्त्वा मरीचिपेभ्य^{११} एष ते योनिरपानाय त्वा^{१२} (देवेभ्यः, सप्त च ७) ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ॥ १ त्रिष्टुप्, २ गायत्री ।

आ वा॒यो भूष शुचि॒षा उ॒प नः सह॑सं ते नि॒युतो॑ विश्व॒वार ।

उ॒पो ते अ॒न्धो म॒द्यम॑यामि यस्य दे॒व दधि॑षे पू॒र्वपे॑यम् ॥

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽसि वा॒यवे त्वे—

न्द्रवा॒यू इ॒मे सु॒ताः । उ॒प प्र॒योमि॑रा ग॒तमि॒न्द्र॒वो वा॒मुश॑न्ति हि ॥

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽसीन्द्रवा॒युभ्यां त्वैष ते योनिः स॒जोषा॑भ्यां त्वा ॥ (आ त्रिचत्वारिंशत् ४३) ॥ ४ ॥

मैत्रावरुणग्रहः ॥ गायत्री ।

अ॒यं वा॑ मि॒त्रावरु॑णा सु॒तः सोम॑ ऋ॒तावृ॑धा । ममे॒दिह श्रु॑तं ह॒वम् ।

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽसि मि॒त्रावरु॑णाभ्यां त्वैष ते योनिर्ऋ॒तायु॑भ्यां त्वा ॥ (अ॒यं वि॒ंशतिः २०) ॥ ५ ॥

आश्विनग्रहः ॥ गायत्री ।

या वा॑ क॒शा म॒धुम॑त्यश्वि॒ना सु॒नृता॑वती । तया॑ य॒ज्ञं मि॑मिक्षतम् ।

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽस्यश्वि॒भ्यां त्वैष ते योनि॑र्मा॒ध्वीभ्यां त्वा (याऽष्टादश १८) ॥ ६ ॥

प्रा॒तर्यु॒जौ वि मु॑च्येथा॒मश्वि॑नावेह गच्छतम् । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये ॥

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽस्यश्वि॒भ्यां त्वैष ते योनि॑रश्वि॒भ्यां त्वा ॥ (प्रा॒तर्यु॒जावेका॑त्रविंशतिः १९) ॥ ७ ॥

शुक्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

अ॒यं वे॒नश्चो॑दयत् पृ॒श्निभ॑र्मा ज्योति॑र्जरायू रज॑सो वि॒माने॑ ।

इ॒मम॑पा॒ सं॒ज्जमे॑ सूर्य॑स्य शिशुं न वि॒प्रा म॑तिर्भी॑ रिहन्ति ॥

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽसि श॒ण्डाय॑ त्वैष ते योनि॑र्वी॒रता॑ पा॒हि ॥ (अ॒यं पञ्च॑विंशतिः २५) ॥ ८ ॥

मन्थिग्रहः ॥ जगती ।

तं प्र॒न्तथा॑ पू॒र्वथा॑ वि॒श्वथे॑मथा॑ ज्येष्ठ॑तातिं ब॒र्हिषदं॑ सु॒वर्षि॑दम् ।

प्र॒तीची॑नं वृ॒जनं॑ दो॒हसे गि॑राऽऽशुं जय॑न्तमनु या॒सु वर्ध॑से ॥

उ॒प॒याम॑गृहीतोऽसि म॒र्काय॑ त्वैष ते योनिः प्र॒जाः पा॑हि ॥ (त॒प्त षड्विंशतिः २६) ॥ ९ ॥

आग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

ये दे॒वा दि॒व्येका॑दश स्थ पृ॒थिव्या॑मध्येका॑दश स्था—

ऽप्सुष॑दो म॒हिनै॑का॑दश स्थ ते दे॒वा य॒ज्ञमि॑मं जुष॑ध्वमु—

प॒याम॑गृहीतोऽस्याग्र॒णोऽसि स्वा॑ग्र॒णो जि॒न्वं य॒ज्ञं जि॒न्वं य॒ज्ञप॑तिम॒भिस॑र्वना पा॒हि वि॒ष्णुस्त्वा॑ पा॒तु वि॒शं त्वं पा॑हीन्द्रिये॒णैष ते योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः ॥ (ये त्रिचत्वारिंशत् ४३) ॥ १० ॥

(४१) ऋ० ७९२।१; (४२) ऋ० १।२।४; (५१) ऋ० २।४।१४; (६१) ऋ० १।२२।३; (७१) प्रा॒तर्यु॒जा वि बो॒धया॑श्विनावेह गच्छताम् । ऋ० १।२२।१; (८१) ऋ० १०।१२३।१; (९१) ...ब॒र्हिषदं॑ स्व॒र्विदम् । ऋ० ५।४४।१; (१०१) ये दे॒वासः... । अ॒प्सुक्षि॑तो...ते दे॒वा... । ऋ० १।१३९।११

भ्रातृव्यवन भाग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

त्रिंशच्चर्यश्च गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।

एकादशासो अप्सुषदः सुतः सोमं जुषन्ताः सर्वनाय विश्वे ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः^१ ॥ (त्रिंशद् द्विचत्वारिंशत् ४२) ॥ ११ ॥

उक्थग्रहः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वर्यस्वत उक्थायुवे यत् त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे^२ (उपयामगृहीतो द्वाविंशतिः २२) ॥ १२ ॥

ध्रुवग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।

कविः सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानराय^३ ॥ (मूर्धानं पञ्चत्रिंशत् ३५) ॥ १३ ॥

ऋतुग्रहाः ॥

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्च^४ पश्वो^५ र्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्च^६ उपयामगृहीतोऽसि सप्तसर्पोऽस्यैहस्पत्याय त्वा^७ ॥ (मधुश्चिंशत् ३०) ॥ १४ ॥

ऐन्द्राग्रहः ॥ गायत्री ।

इन्द्राग्नी आ गतः सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैषते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा^८ ॥ (इन्द्राग्नी विंशतिः २०) ॥ १५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥ गायत्री ।

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गतः । द्वाश्वाः सो द्वाशुषः सुतम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः^९ ॥ (ओमांसो विंशतिः २०) ॥ १६ ॥

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यः शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोगः सहोदामिह तः हुवेम ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वन्ते ॥ (मरुत्वन्तः षड्विंशतिः २६) ॥ १७ ॥

(१३) ... वैश्वानरमृत .... देवाः । क्र० ६।७।१; (१५) क्र० ३।१२।१; (१६) क्र० १।३।७; (१७) क्र० ३।४।५, ६।१९।११

उत्तरमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीतिं तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (इन्द्रैकाक्षत्रिष्टुप् २९)

॥ १८ ॥

तृतीयमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

मरुत्वाऽ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (मरुत्वानेकाक्षत्रिष्टुप् २९)

॥ १९ ॥

माहेन्द्रग्रहः ॥ गायत्री ।

महाऽ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाऽ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ (महानेकाक्षत्रिष्टुप् १९) ॥ २० ॥

माहेन्द्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

महाऽ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्वियग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तुर्भिर्भूत् ॥

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ (महान् षड्विष्टुप् २६) ॥ २१ ॥

भादिस्यग्रहः ॥ १-२ बृहती, ३ त्रिष्टुप् ।

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वासि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥

कदा चन प्रयुच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य सर्वनं त इन्द्रियमातस्त्वावृत्तं द्विवि ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वो (१) वाचीं सुमतिर्वृत्त्यादुःहोश्चिद्या वरिवो वित्तरासतं ॥

विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो या विव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ (वः, सुसविष्टुप् २७) ॥ २२ ॥

(१८) ऋ० ३५१७, (१९) ऋ० ३४७१, (२०) ऋ० ८६१, (२१) अस्मद्वियग्वावृधे... कर्तुर्भिर्भूत् ॥
 ऋ० ६१९१, (२२) ऋ० ८५१ [३ वाक्यं] ७, (२२) ऋ० ८५२ [४ वाक्यं] ७, (२२) ऋ० ११९०७१

सावित्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभार्जः स्याम ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे ॥ (वामं चतुर्विंशतिः २४) ॥ २३ ॥

सावित्रग्रहः ॥ जगती ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिश्च शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे ॥ (अदब्धेभिस्त्रयोविंशतिः २३) ॥ २४ ॥

सावित्रग्रहः ॥ गायत्री ।

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे ॥ (हिरण्यपाणिं चतुर्विंशतिः २४) ॥ २५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एषन्ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ (सुशर्मा द्वादश १२)

॥ २६ ॥

पत्नीवसग्रहः ॥

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्नाइ पत्नीवारः सजूर्देवेन

त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ॥ (बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश १५) ॥ २७ ॥

हारियोजनग्रहः ॥

हरिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्ट्यजुषः स्तुत-
स्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीः स्थ हर्योर्धानाः सह सोमा इन्द्राय स्वाहा

(हरिः षड्विंशतिः २६) ॥ २८ ॥

आग्नेयोऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

अग्न आयूषि पवस आ सुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा तेजस्वत एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते ॥ (अग्ने त्रयोविंशतिः २३)

॥ २९ ॥

ऐन्द्रोऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिषे अवेषयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥ (उत्तिष्ठन्नेकाविंशतिः २१)
॥ ३० ॥

सौर्योऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृत्सि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते ॥
(तरणिर्विंशतिः २०) ॥ ३१ ॥

संगाहनम् ॥ गायत्री ।

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरूतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः (भा नवं ९) ॥ ३२ ॥
अवगाहनम् ॥ त्रिष्टुप् ।

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ (ईयुष्टेकाविंशतिः १९)
॥ ३३ ॥

ओषणम् ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं
त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मलाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि
रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा साद-
यामि जाग्रतीं त्वा सादयामि (ज्योतिष्मती ५ षट्त्रिंशत् ३६) ॥ ३४ ॥

सुवाहुतयः ॥

प्रयासाय स्वाहा^१ ऽऽयासाय स्वाहा^२ वियासाय स्वाहा^३ संयासाय स्वाहो^४—द्यासाय
स्वाहा^५ ऽवयासाय स्वाहा^६ शुचे स्वाहा^७ शोकाय स्वाहा^८ तप्यत्वै स्वाहा^९ तपते
स्वाहा^{१०} ब्रह्महुत्यायै स्वाहा^{११} सर्वस्मै स्वाहा^{१२} (प्रयासाय चतुर्विंशतिः २४) ॥ ३५ ॥

राजगवीहोमः ।

चित्त्वं सन्तानेन^१ भवं यक्रां रुद्र तनिम्नां पशुपतिं^२ स्थूलहृदयेनो^३—ग्निं^४ हृदयेन^५
रुद्रं लोहितेन^६ शर्वं मर्तस्नाभ्यां^७ महादेवमन्तःपार्श्वेनो^८—षिष्ठहनं^९ शिङ्गीनि^{१०}कोश्याभ्याम्^{११}
(चित्तमष्टादश १८) ॥ ३६ ॥

(३०१) ऋ० ८।७६।१०; (३१) ऋ० १।५०।४; (३२) सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुप्रथस्तमः सखा
वृधे ॥ ऋ० १।९१।१७; (३३) ऋ० १।११।११

३७-४२ षोडशिमहः ॥ ३७-४० अनुष्टुप् ।

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वयुना ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(आ तिष्ठ षड्विंशतिः २६) ॥ ३७ (३१) ॥

इन्द्रमिन्द्ररी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसु—मृषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(इन्द्रं त्रयोविंशतिः २३) ॥ ३८ (३२) ॥

असावि सोम इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गृहि ।

आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियं रजः सूर्यं न रश्मिभिः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(असावि सप्तविंशतिः २७) ॥ ३९ (३३) ॥

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित ।

स्योनास्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(सर्वस्य षड्विंशतिः २६) ॥ ४० (३४) ॥

स्वराडनुष्टुप् ।

महा इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु ।

स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(महान् षड्विंशतिः २६) ॥ ४१ (३५) ॥

त्रिष्टुप् ।

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान् ।

जहि शत्रूँरप मृधो नुर्दस्वाऽथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥

(सजोषास्त्रिंशत् ३०) ॥ ४२ (३६) ॥

दक्षिणा ॥ १ गायत्री, २-३ त्रिष्टुप् ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

(३७) ऋ० १।८४।३; (३८) ऋ० १।८४।२; (३९) ... रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ऋ० १।८४।१;
(४१) महो इन्द्रो वज्रहस्तः ... यच्छतु । वा० य० २६, १०; (४२) ... पिब वृत्रहा शूर विद्वान् । ऋ० ३।४७।२
(४३।१) ऋ० १।५०।१;

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आस्प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

दिवं गच्छ सुवः पतं रूपेण (१) वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ॥

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाकै ॥

एतत् ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा
सुविता नयन्ती—ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य
व्यन्तारिक्षं यतस्व सदुस्यै (२) रस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छतं मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहायास्मान्
देवयानेन पथेतुं सुकृतां लोके सीदत तन्नः सस्कृतम् ॥ (रूपेण, सदुस्यै,—रुद्रादश च १८) ॥ ४३ (३७) ॥

समिष्टयजुर्होमः ॥ १-६ त्रिष्टुप् ।

धाता रातिः संवितेदं जुषतां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजयां सशराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः स सूरिभिर्मघवन्तस स्वस्त्या ।

सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥

सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स शिवेन ।

त्वष्टा नो अन्न वरिवः कृणोतु (१) अनु माष्टु तनुवो यद्विलिष्टम् ॥

यदुद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह ।

ऋधगयादृधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥

स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजिग्म सर्वेनेदं जुषाणाः ।

जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सुधस्थे ।

वहमाना भरमाणा हवीषि वसुं घर्मं दिवमा तिष्ठतान् ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः

(४३।२) ऋ० १।११५।१; (४३।३) ऋ० १।१८९।१; (४४।१) ... प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । ... प्रजया
सशराणा ... द्रविणं दधात स्वाहा ॥ वा० य० ८।१७; (४४।२) ... सं सूरिभिर्हवः सं स्रस्ति । सं ब्रह्मणा देवहितं
... ॥ ऋ० ५।४२।४; वा० य० ८।१५; (४४।३) ... त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायो ... विलिष्टम् ॥ वा० य० ८।१६ (४४।४)
... यज्ञे अस्मिन् होतारमिष्वोऽवृणीमहीह । ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन् विद्वान् इप याहि सोमम् ॥
ऋ० ३।२९।१६; (४४।५-६) अथर्व० ७।९७।३-४ ।

सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा
वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ (कृणोतु, तान-^१, षाचत्वारिंशच्च ४८) ॥ ४४ (३८) ॥

अवभृतः ॥ १-४ त्रिष्टुप् ।

उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥
ज्ञतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।
बाधस्व द्वेषो निर्कृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मर्त्त ॥
अभिष्ठितो वरुणस्य पाशो^३—ऽग्नेरनीकमप आ विवेश ।
अपान्नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे (१) समिधं यक्ष्यग्ने ॥
प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरणयेत् समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः ।
सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेमा—वभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव
मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहिं सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो^० देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतः सुभृतमकर्म देवेषु
नः सुकृतो ब्रूतात् प्रति युतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशं एधोऽस्येधिषीमहि^०
समिदसि^{११} तेजोऽसि तेजो मयि धेह्य—

—ऽपो अन्वचारिषः रसेन समसृक्षमहि । पयस्वाः अग्न आ (३) ऽगमं तं मा सः सृज
वर्चसा^{१३} ॥ (दमेदम्, ओषधय, आ, षट् च ६) ॥ ४५ (३९) ॥

काभ्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ४, ८, १० त्रिष्टुप्; ३, ५, ७, ९, ११-१२ गायत्री; ६ अनुष्टुप् ।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम ।
यस्मै त्वः सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विनः स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तः रयिं नशते स्वस्ति^१ ॥
त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते^३ ॥
उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं (१) सुतासः ।
यदीः सुबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते^५ ॥

(४५।१) ऋ० १।२४।८; (४५।२) सहस्रमुर्वी गम्भीरा... अस्तु । बाधस्व दूरे... अस्मत् ॥ ऋ० १।२४।९;
(४५।३-५) बा० य० ८, २३-२५; (४५।१३) आपो अद्या० ..... समगस्महि । पयस्यानग्न आ गहि... वर्चसा ॥
(ऋ० १।२३।२३; १०।९।९); (४६।१) ऋ० ५।४।१०; (४६।२) ऋ० ५।४।११; (४६।३) ऋ० ८।९।१४; न
त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ ऋ० ८।९।२।२३; (४६।४) ऋ० ७।२६।२ ।

अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रौचसे । रक्षोहाऽमीव चार्तनः^५ ॥
 आपो अन्वचारिष्यं रसेन समसृक्षमहि । पर्यस्वा^६ अग्न आऽगमं तं मा स^७ सृजं वर्चसा^८ ॥
 वसुर्वसुपतिर्हिकुमरस्यग्ने विभार्वसुः । स्याम ते सुमतावपि^९ ॥
 त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु राजन् ।
 त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमभि प्याम पृतसुतीर्मर्त्यानाम^{१०} ।
 त्वामग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम्^{११} ॥
 अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
 अयं शत्रूञ्जयतु जह्मिषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ^{१२} ॥
 अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा^{१३} । हव्यवाद् जुह्वास्यः^{१४} ॥
 त्व^{१५} ह्यग्ने (३) अग्निना विप्रो विप्रेण सन्सता । सखा सखा समिध्यसे^{१६} ॥
 उदग्ने शुच्यस्तुर्वि ज्योतिर्षा ॥ (सववानं, मन्दे, ह्यग्ने, चतुर्दश च १४) ॥ ४६ (४०) ॥

[आ १०९ । वाच ७७ । उपयामगृहीत ५७ । आ ४३ । ऽयं २० । या १८ । प्रातुर्युज- १९ । वयं २५ । तं २६ । ये ४३ । त्रि^{१५} ४२ । दुपयामगृहीतो २२ । मूर्धानं ३५ । मधु-३० ।- रिन्द्राग्नी २० । ओमातो २० । मरुत्वन्त २६ ।- मिन्द्र २९ । मरुत्वान् २९ । महान् १९ । महान् २६ । कदा ७७ । वाम- २४ ।- मदब्धेभि- २३ ।- हिरण्यपाणि^{१६} १४ । सुशमां १२ । बृहस्पति- १५ ।- हरि- २६ ।- रश्मि २३ । उत्तिष्ठन्- २१ ।- तरणि- २० ।- राण्ययस्वे- ९ ।- यु- १९ ।- ज्योतिर्मती ३६ । प्रयासाथ २४ । चित्त- १८ ।- मातिष्ठे- २६ ।- न्द्र- २३ ।- मसावि २७ ।- सवस्य २६ । महान् २६ । सजोषा ३० । उ- ११८ ।- जुतो- १४८ ।- सं १५६ ।- यः १६४ । (षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥ १८१० ॥)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

पुनराधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] अग्निर्यविः ।

पुनराधानविधानम् ॥

देवासुराः संयता आसन्, ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधतेद्वमुं नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति, तदग्निर्यकामयत् तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन्, तदस्य सहसा-
 ऽदित्सन्त, सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं, यदश्वशीयत्, तत् (१) रजतं हिरण्यमभवत्, तस्माद्र-
 जतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि, यो बर्हिषि ददाति, पुराऽस्य संवत्सराद्रुहे रुदन्ति, तस्माद्बर्हिषि न
 देयं सोऽग्निरब्रवीद्भृग्यसान्यथ व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्ब्रुवन् खलु स इत्य-

(४६।६) आपो अद्यान्वारिषं रसेन समसृक्षमहि । पर्यस्वानग्न आ गहि ... .. वर्चसा ॥ क्र० १।२३।२३, १०।९।९;
 (४६।७) क्र० ८।४४।२४; (४६।८) क्र० ५।४।१; (४६।९) क्र० ५।१३।५; (४६।१०) अयं वाजाञ्जयतु
 वाजसातामयं वसुञ्जयतु जह्मिषाणः ॥ हा ॥ वा० य० ५।३७. (४६।११) क्र० १।१२।६; (४६।१२) क्र० ८।१३।१४

ब्रवीद्यो महेवत्यमग्निमादधाता इति^२ तं पृषाऽऽधत्ते तेन^(२) पृषाऽऽध्नोत् तस्मात् पौष्णाः पशवं
उच्यन्ते, तं त्वष्टाऽऽधत्ते, तेन त्वष्टाऽऽध्नोत् तस्मात् त्वाष्ट्राः पशवं उच्यन्ते, तं मनुराऽधत्ते, तेन मनु-
रान्धोत् तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते, तं धाताऽऽधत्ते तेन धाताऽऽध्नोत् संवत्सरो वै धाता, तस्मात्
संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते^३ य एवं पुनराधेयस्यार्द्धिं वेद^(३) ऋध्नोत्येवं योऽस्यैवं
बन्धुतां वेद, बन्धुमान् भवति^४ भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां पशून् यजमानस्योप
दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत, भागधेयेनैवैनं समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै
पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू, स्वायामेवैनं देवतायामाधाय, ब्रह्मवर्चसी भवति^५ दुर्भै^(४) रा
दधात्ययातयामत्वार्यं दुर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैनमोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽधत्ते^६ पञ्चकपालः पुरो-
डाशो भवति पञ्च वा ऋतवं ऋतुभ्य एवैनमवरुध्याऽऽधत्ते^७ ॥ (अर्थायत तत्, तेन, वेद, दुर्भैः, पञ्चविंश-
शक्तिश्च २५) ॥ १ ॥

याज्याद्यज्ञातविधानम् ॥

परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते, पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः
पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुन्धे^८ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते, न वा एतस्य
ब्राह्मणा क्रतायवः पुरात्रमक्षन्, पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो, देवा-
नेव वीरं निरवदायामि पुनरा^(१) धत्ते^९ शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्ये-
वेन्द्रिये प्रति तिष्ठति^३ यद्वा अग्निराहितो नर्धते ज्यायो भागधेयं निक्रामयमानो यदाग्नेयं सर्वं
भवति सैवास्यार्द्धिः^{१०} सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचं सःसृष्टां यज-
मान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय^(२)
विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकर्तृ—पांशु यजति यथा वामं वसु विविदानो गूहति तादृगेव तद्विंशं
प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विंशं भक्तिमुक्त्वा
प्रयाजेन वषट्करोत्यायतनादेव नैति^{११} यजमानो वै पुरोडाशः पशवं एते आहुती यद्वभितः
पुरोडाशमेते आहुती^(३) जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति^{१२} कृतयजुः संभृत-
सम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः
कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै^{१३} पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्
पुनराधेयस्य समृद्धयै^{१४} सप्त तै अग्रे समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
न्यक्तं ततः^(४) एवैनमव रुन्धे^{१५} वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते तस्य चरुण एवर्णया-
दाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव हन्ति यथास्यर्णयात्तौ भागधेयेन ग्रीणाति नाऽऽति-
माच्छति यजमानः^{१६} ॥ (आ.-सामानावाया, ऽऽहुती, ततः, षट्त्रिंशच्च २६) ॥ २ ॥

पुनराधानमन्त्राः ॥ १ उपरिष्ठाद्बृहतीः २-४, ९-१० गायत्री; ५-६ अनुष्टुप्; ७-८; त्रिष्टुप् ।

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।

उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्मन्नादमन्नाद्यायाऽऽदधे^१ ॥

आऽयं गौः पृथ्विरक्रमीदसदन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः^२ ॥

त्रिंशद्भ्याम वि राजति वाक् पतङ्गय शिश्रिये । प्रत्यस्य बह द्युभिः^३ ॥

अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यस्यन्महिषः सुवः^४ ॥

यत् त्वा (१) क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या ।

सुकल्पमग्ने तत् तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि^५ ॥

यत् ते मन्युपरोतस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तद् देवा वसवश्च समाभरन्^६ ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम^७ ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त (२) ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन^८ ॥

पुनरुजा नि वर्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः^९ ।

सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्विनया विश्वतस्परि^{१०} ॥

लेकः सलैकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा विन्यन्तु^{११} केतः सकेतः सुकेतस्ते न (३)
आदित्या आज्यं जुषाणा विन्यन्तु^{१२} विवस्वा^{१३} अदितिर्देवजूतिस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा
विन्यन्तु^{१४} ॥ (त्वा, सप्त, न, -अयोदश च १३) ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ॥

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिषैवैनमा धत्ते^१ सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कंसर्णीरः काद्रवेयो
मन्त्रमपश्यत् ततो वै ते जीर्णास्तनूरपान्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हिपत्यमा दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं
कृत्वा ऽऽ धत्तेऽथो पूतमेव^२ पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं (१) मन्त्रमपश्यत् ततो वै तामन्नाद्यमुपानम-

(३।१) भूर्भुवः स्वद्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिष्णा ।

तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निः ... .. दधे ॥ वा० य० ३।५

(३।२) ... .. पृथ्विरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । ... .. प्रयन्त्सुवः ॥ क्र० १०।१८९।१

(३।३) ... .. पतङ्गय शिश्रिये । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ क्र० १०।१८९।३

(३।४) अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती । व्यस्यन्महिषो दिवम् ॥ क्र० १०।१८९।२

(३।५) यत्वा ... .. मन्युना सुमनस्तर । मै० सं० १।७।१

(३।६) ... .. वसवश्च पुनराभरन् ॥ मै० सं० १।७।२

(३।७) ... .. जुषतामाज्यस्य ... .. इमं यज्ञं ससतन्तु तत् ना आ देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥

मै० सं० १।७।६; (३।८) वा० य० १।७।७९, (३।९) ... .. विश्वप्स्विनया विश्वतस्परि ॥ वा० य० १२।१० ।

द्यत् सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधत्यन्नाद्यस्यावर्द्धया अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते^१
यत्त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापहुत एवास्मै तत् पुनं—स्त्वोदीपयामसीत्याह समिन्ध एवैनं^२ यत्तै मन्थु-
परोमस्येत्याह देवताभिरेव (२) एन५ सं भरति^३ वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्रासयते
बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञ५ सं दधाति^४ विच्छिन्नं यज्ञ५
समिमं दधात्वियाह सन्तत्यै^५ विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु
दिशति^६ सप्त तै अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता
एवाव रुन्धे^७ पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रय्या
चोभयतः परि गृह्णात्या^८—दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तैऽमुष्मिल्लोके व्यतृष्यन्त इमं
लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् (४) होमानजुह्वुस्त आर्ध्नुवन् ते सुवर्गल्लोकमायन् यः पराचीनं
पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान् होमाञ्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमार्ध्नुवन् तामेवघ्नोति^९ ॥

(एत-मेव, जिह्वा, एतान्, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ ४ ॥

आहवनीयोपस्थानम् ॥ १-३, ७-१२ गायत्री, ४ जगती, ५ त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप् ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते^१ ॥
अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अह्वयः । पर्यः सहस्रसामृषिम्^२ ॥
अग्निमूर्धा दिवः क्रुक्त् पतिः पृथिव्या अयम् । अपा५ रेता५सि जिन्वति^३ ॥
अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेर्विशे^४ ॥
उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या^५ (१) उभा राधसः सह मादयध्वै ।
उभा वाताराविषा५ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम्^६ ॥
अयं ते योर्निर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्ने आ रोहार्था नो वर्धया रयिम्^७ ॥
अग्रे आयू५षि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्^८ ॥
अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोष५ रयिं (२) मरिष्यं^९ ॥
अग्रे पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च^{१०} ॥
स नः पावक दीद्विवोऽग्ने देवा५ इहाऽऽवह । उप यज्ञ५ हविश्च नः^{११} ॥

(५१) ऋ० १।७४।१; (५१२) ऋ० ९।५४।१; (५१३) ऋ० ८।४४।१६; (५१४) ... ... विभ्वं विशे विशे ॥
ऋ० ४।७।१; (५१५) ऋ० ६।६०।१३; (५१६) ... ... जानन्नग्ने आ सीदाथा ... ... वर्धया गिरः ॥
ऋ० ३।२९।१०; (५१७) ऋ० ९।६६।१९; (५१८) ..... दधद्रयि मयि पोषम् ॥ ऋ० ९।६६।२१; (५१९) ऋ० ५।२६।१;
(५११०) ऋ० १।१२।१०

अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः^{११} ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीर्यचयः^{१२} ॥

आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे (३) देहि^{१३} वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि^{१४} तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि^{१५}—ओ यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पूर्णं चित्रावसो स्वस्ति तं पारमशीये^{१६}—न्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो यशस्कृतं सुवीरांसो अदाभ्यम् । अग्ने सपत्नदम्भनं वर्षिष्ठे अधि नार्के^{१७} ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा (४) ऽगथाः समूषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना ।

त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा प्रजया सृज^{१८} ॥

(आहुवधै, रयिं, मे, वर्चसा, सप्तदश च १७) ॥ ५ ॥

गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानम् ॥ १, ५-७, १२-१३ गायत्री, ९-१२ द्विपदा विराट्, १४ बृहती, १५ अनुष्टुप् ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे^१ ॥

अम्भः स्थाम्भो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ सहो वो भक्षीयोरजः स्थोर्जो वो भक्षीय रेवती रमध्वमस्मिल्लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् योनाविहैव स्तेतो माऽप गात बह्वीमे भूयास्त^२ (३) संहितासि विश्वरूपीरा मोर्जा विशाऽऽ गौपत्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुण्यासं मयि वो रायः श्रयन्ताम्^३ ॥

उप त्वाग्ने द्विवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि^४ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे^५ ॥

स नः पितेर्व सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये^६ ॥

अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो भव वरूथयः^७ ॥

तं त्वा शोचिष्ठऽदीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः^८ ॥

वसुरग्निर्यसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः^९ ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ मधुकृतः स्योना मा ऽऽ विशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुण्यासं (३) मयि वो रायः श्रयन्ताम्^{११} ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्^{१२} ॥

(५।११-१२) ऋ० ८।४।२१, १७; (५।१९) ... .. धाम्ना । समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया स रायस्पोषेण विमषीय ॥ वा० य० ३।१९; (६।१) मै० सं० १।५।३२; (६।५-७) ऋ० १।१।७-९; (६।८-१०) ऋ० ५।२।१, ४, २; (६।१२) ऋ० ३।६२।१०

सोमान् स्वर्णं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजम्^३ ॥

कदा च न स्तरीरसि नेन्द्रं सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते^४ ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रः सहस्य धीमहि ।

धृषद्वर्णं (४) द्विवेदिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमा शसिं तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शसिमुष्मै ज्योतिष्मतीम् ॥
(भूयास्त, स्वस्तयेऽग्ने, पुण्यासं, धृषद्वर्णं—मेकात्रिंशच्च २९) ॥ ६ ॥

पञ्चमानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ॥

अयंज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवास्मै युनक्त्यु—पेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोकमुपैत्य—स्य प्रत्नामनुद्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकः समारोहत्य—भिर्मुधा दिवः ककुदित्याह मूर्धानमे (१) वै न समानानां करोत्यथो देवलोकदेव मनुष्यलोके प्रति तिष्ठत्य—यमिह प्रथमो धायि धातुभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्यु—भा वा—मिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुन्धे इयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै रयिः पशून्वाव रुन्धे षड्भिरुप तिष्ठते षड्वै (२) ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति षड्भिरुत्तराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पुनात्येवोप तिष्ठते योग एवास्यैष उप तिष्ठते (३) दम एवास्यैष उप तिष्ठते याश्चैवास्यैषोप तिष्ठते यथा पापीयाञ्छेयस आहत्य नमस्यति तादृगेव तदा युर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याहाऽऽयुर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह वर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहीत्याह (४) तनूपा ह्येषो अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाह चित्रावसो स्वस्ति तै पारमशीयेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसुरव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टिमेवाव रुन्धे इन्धानास्त्वा शतं (५) हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सूमी कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा असुराणां शततर्हास्तुहन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्धीं यजमानो आतुव्याय प्रहरति स्तृत्या अलम्बट्कारैः सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इत्याहैतच्चमसीदमहं (६) भूयासमिति वावैतदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शस्ते (मूर्धानं, वै, तिष्ठत, आह, शत—,महः, षोडश च १६) ॥ ७ ॥

(६।१३)... य औशिजः ॥ ऋ० १।१८।१; (६।१४) ऋ० ८।५१ [३ बाल०] । ७; (६।१५)... द्विवेदिवे हत्तारं भङ्गुरावताम् ॥ ऋ० १०।८७।२२

पष्ठानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे^१ ऽम्भः स्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो होता महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो होताः सह स्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो होता ऊर्जस्थोर्जो वो भक्षीयेत्या^(१) होर्जो होता रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशनेवात्मन् रमयते^२ इहैव स्तेतो माऽप गातेत्याह ध्रुवा एवैना अनपगाः कुरुत^३ इष्टकाचिद्रा अन्योऽग्निः पशुचिद्रन्यः संहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभि मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते^४ प्र^(२) वा एषोऽस्माँल्लोकाच्चयवते य आहवनीयमुप तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव निहुते^५ गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवात्मन् धत्तेऽथो यदेतं तुचमन्वाह सन्तत्यै^६ गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः प्रजायन्ते य एवं विद्वान् द्विपादाभिर्गार्हपत्यमुप तिष्ठते^(३) आस्य वीरो जायते ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^७ तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रध्वत्यै सोमान् स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे^८ कदा चन स्तरीरसीत्याह न स्तरी रात्रि वसति^(४) य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते^९ परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दायां^{१०} अं गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतं^{११} च्छतः हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति^{१२} तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मती^(५) मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तैजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मती-मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति^{१३} ॥ (ऊर्जावोभक्षीयेति, प्र, गार्हपत्यमुप-तिष्ठते, वसति, ज्योतिष्मती-मेकात्रिंशच्च २९) ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गना ॥

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किं च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः^१ सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा अग्नि^२ रथौषधीरन्तंगता दहति तास्ततो भूयसीः प्रजायन्ते^३ यत्सायं जुहोति रेत एव तत्सिञ्चति ग्रैव प्रातस्तनेन जनयति^४ तद्रेतः सिक्तं न त्वष्टाऽविकृतं प्रजायते यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य^(१) त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते बह्विभिरुप तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य बहुशो रूपाणि वि करोति सै^५ ग्रैव जायते श्वःश्वो भूयान् भवति य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते^६ ऽहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह^(२) रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्त तैऽपश्यन्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशवं इममेवाग्निं स्तवाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तैऽग्निमस्तुवन्त्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अघ्यहरभि पशून्निर्गर्जत् ते देवाः पशून् वित्त्वा कामा अकुर्वत य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते पशुमान्

भवत्यां— (३) दित्यो वा अस्माँल्लोकादमुं लोकमेतत् सौऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्
 स इमं लोकमागत्य मृत्योरभिमेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सौऽमन्यतेममेवाग्निः स्तवानि स मा
 स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सौऽग्निमस्तौत् स एनः स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयद्य (४)
 एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति सर्वमायुरेत्यभि वा एषोऽग्नी आ रोहति य एना-
 नुप तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः सः
 हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च पापीयाश्चासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रात्रिर्य (५)
 नक्तमुप तिष्ठते ज्योतिषैव तमस्तरत्युं पस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्यायेनै योऽहर-
 हराहृत्याथैनं याचति स इन्वै तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽथो
 खल्वाहुराशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येषा खलु वा (६) आहिताग्रेराशीर्यदग्निमुप तिष्ठते
 तस्मादुपस्थेयः^{११} प्रजापतिः पशूनसृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन् ताञ्छन्दोभिरन्वविन्दद्यच्छ-
 न्दोभिरुप तिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति^{१३} न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्योऽहरहरुप तिष्ठत इति^{१४} यो
 वा अग्निं प्रत्यङ्मुप तिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ् विष्वङ् प्रजायां पशुभिः (७) रेति कवातिर्यङ्कि-
 वोपतिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विष्वङ् प्रजायां पशुभिरेति^{१५} (मिक्ष्य. सह, भवति, यो, य, -खलुवै,
 पशुभिः, खयोदश च १३) ॥९॥

प्रवत्स्यतो यजमानस्वामेक्षस्थानमन्त्रा, आचमनम्, कपालानुमन्त्रणादि च । १, २, ६, ९ त्रिष्टुप्; ३ विपरीता वृद्धी;
 ४ शङ्कुमत्यनुष्टुप्; ५, ७, ११ अनुष्टुप्; १२ विराट्स्थाना; ८ द्विपदा ।

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्धदग्रे ।

तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम बिभराण्यग्ने ॥

मम नाम तव च जातवेदो वासंसी इव विवसानौ ये चरावः ।

आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधावहै पुनस्ते ॥

नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाधृष्टाय नमः सम्राजे ।

अषाढो (१) ऽग्निर्बृहद्वया विश्वजित्सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः ॥

त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः ।

सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ॥

अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयः सहस्रसातमः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् ॥

(१०।१) ...जातवेदो माता पिता च दधतुर्धदग्रे । तत्त्वं गोपाया पुनर्ददै ते वयं बिभराम तव नाम ॥ काठ० सं० ७।१२;
 (१०।२) मम च माम तव जातवेदो... । ते बिभृदो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्यौ जातवेदः ॥ काठ० सं० ७।२५;
 (१०।५) . अयमस्तु यशस्तमः । अथ सहस्रसातमस्सुकृतं योनिमासदत् ततो परान् वृणीमहे ॥ काठ० सं० ७।८२;

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु ।
 या इष्टा उषसो निमृचश्च ताः सं दधामि हविषा घृतेन ॥
 पर्यस्वतीरोषधयः (२) पर्यस्वद्वीरुधां पर्यः । अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सःसृज ॥
 अग्नें व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ॥
 अग्निः होतारमिह तः हुवे देवान् यज्ञियानिह यान् हवामहे ।
 आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ॥
 कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति (३) वेधसः ।
 पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम् ॥
 अभिन्नो घर्मो जीरदानुर्यत आत्तस्तदग्नं पुनः ।

बुधमो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति ॥

त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञः स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि स्वाहा
 घर्मो देवाः अप्येतु ॥ (अषाढ, ओषधय, उपचिन्वन्ति, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥ १० ॥

काम्या याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, १३, १५, १७, २० गायत्री; ३, ७ जगती; ४-६, ८-१०, १२, १४, १६, १८-१९
 त्रिष्टुप्; ११ अनुष्टुप् ।

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽ प्र यातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसां ॥
 ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे ॥
 वैश्वानरस्य दुःसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।
 उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसां ॥
 पृष्टो विवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स (१) रिषः पातु नक्तम् ॥
 जातो यदग्ने भुवना व्यस्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा ।
 वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नैः ॥
 त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।
 त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥

(१०६) मनो..... तामाज्यस्य..... दधातु । मै० सं० १।७।६; उषसो याश्च याज्यास्ताः... मनसा घृतेन ॥ मै० सं०
 १।७।७; (१०७) .. पर्यस्वन्मामकं वचः । अपां पर्यस्वदित् पर्यस्तेन मा सह जुन्धत ॥ ऋ० १०।१७।१४; (१०८) वा०
 य० १।५; (१०९) ... अभिं होतारमुप... यान् यजामहे । व्यन्तु देवा हविषो मे अस्या देवा यन्तु सुमनस्यमानाः । मै०
 सं० १।४।३; (१०।११) मै० सं० १।१।८; (१०।१३) ... तन्तवो यः वितन्वत इमं च यज्ञः सुधया ददन्ते । तेभिश्छि-
 द्रमपि बुधमो यदत्र स्वाहा यज्ञो अप्येतु देवान् ॥ मै० सं० १।७।१; (११।१) ... न ऊतय आ प्र यातु... वाहसा । वा०
 य० २६।८; (११।२) वा० य० २६।६; (११।३) ऋ० ३।३।११; (११।४) ऋ० १।९।८।२; (११।५) व्यस्यः
 पशून न... ॥ ऋ० ७।१३।३; (११।६) ऋ० ७।१३।२

अस्माकमग्ने मधवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
 वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं (२) वाजमग्ने तवोतिभिः ॥
 वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिथीः ।
 इतो जातो विश्वमिदं वि चण्डे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥
 अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
 क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि^१ ॥
 उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधुमं वि मध्यमं श्रथाय ।
 अथा वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो अदितये स्यामं ॥
 दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
 सुरभि नो मुखा करत प्र ण आयूषि तारिषत्^{११} ॥
 आ दधिकाः शवसा पञ्च कूष्ठीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यवीं पूणक्तु मध्वा समिमा वचासि^{१२} ॥
 अग्निर्मूर्धा^{१३}, भुवः^{१४} ।
 मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न (४) उप गन्तनं^{१५} ॥
 या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम्^{१६} ॥
 अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहंसः ॥
 महीमू षु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
 तुविक्षत्रामजरन्तीमुखी सुशर्माणमदितिः सुप्रणीतिम् ॥
 सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणं (५) मदितिः सुप्रणीतिम् ।
 दैवीं नावः स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये^{१७} ॥
 इमा सु नावमाऽरुहः शतारित्राः शतस्फयाम् । अच्छिद्रां पारयिष्णुम्^{२०} ॥ (दिवा स,

सहस्रिणं वैश्वानरं-SS दित्या, -तू नो, ऽनेहसं सुशर्माणं, -मेकावविश्रतिश्च २९) ॥ ११ ॥

[दिवासुराः २२५। परा २३६। भूमि-१६३। भूमि-२२५। रूपप्रयन्तः २१७। संप्रिया-२२९। स्थयज्ञः ३१६। संप्रियामी-२७९। त्याहामिहोन्नं ३६३। मम नाम १९५। वैश्वानर २७९। (एकादश ॥११॥ २७२७)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

(११७) ऋ० ६।८।६; (११८) ऋ० १।९।१; (११९-१०) ऋ० १।२४।१४-१५; (११११) ऋ० ४।३९।६;
 (१११२) ऋ० ४।३८।१०; (१११३) तै० सं० १।५।५।३; ४।४।४।१; (१११४) तै० सं० ४।४।४।४; (१११५)
 ऋ० ८।७।११; (१११६) ऋ० १।८।५।१२; (१११७) अदिति... यच्छतु । ऋ० ८।४७।९; अदितिः पात्वहंसः ।
 ऋ० ८।१८।६; (१११८) वा० य० २१।५; (१११९) ऋ० १०।६३।१०

याजमानकाण्डम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] प्रजापतिक्रिषिः ।

आज्यग्रहणानुमन्त्रणम् ॥ अनुष्टुप् ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ॥

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायु (१) रसि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभि धारयामि तस्य ते भक्षीयं पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा विशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय स्वा गृह्णामि भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामि कामाय त्वा गृह्णामि (सत्यायु- , रोजसेर्यन्त्राय, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥ १ ॥

हविर्ग्रहणानुमन्त्रणम् ॥ ४-५ द्विपदा त्रिष्टुप्; ६ त्रिष्टुप्; १० पिपीलिकमध्या ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं संजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविदुर्ग्रोऽस्युग्रोऽहं संजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविदमिभूरस्यमिभूरहं संजातेषु भूयासममिभूश्चेत्ता वसुवि-

द्युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः ॥

इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं ते ॥

यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यात् (१) यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो ।

तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्क्रिया उपस्थे ।

भू-भुवः सुव-

—रुच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि निशुष्मो अमिदासते । अग्ने देवेन्द्रमन्विन्द्र मन्द्रजिह्वा ॥

—मर्त्यस्य ते होतमूर्धन्ना जिघमि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽ विशं वागस्यैन्द्री सपत्नक्षर्यणी (२) वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशं वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणान्तु ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणान्तु वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता

प्रीणातुं हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीतौ—मग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान् भूयासं—मग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं^{३०} (३) दक्षिणस्य दक्षो भूयासमुं दमेयं—मग्नीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासं—मिन्द्राग्निोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासं—मिन्द्रस्याहं देव-
यज्ययेन्द्रियावी भूयासं^{३१} महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयं—मग्नेः स्विष्टकृतोऽहं
देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ (रिध्यात्, सपत्नक्षयण्यं, -आदो भूयास, ५ षट्त्रिंशच्च ६३) ॥ २ ॥

इहा भागाद्यनुमन्त्रणम् ॥ ५ त्रिष्टुप् ।

अग्निमां दुर्गृष्टात् पातु सविताऽवशः सां—द्यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति तमेतेन जेष^{३२} सुकूप-
वर्षवर्ष एहीमान् भद्रान् दुर्याः अभ्येहि मामनुवता न्यु शीर्षाणि मृद्धमिड एह्यदित एहि सरस्व-
त्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सूनर्यसि जुष्टे जुष्टि तेऽशीयोपहूत उपहवं (१) तेऽशीय सा मे सत्याशीरस्य
यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवं रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवानः पन्थास्तेन
यज्ञो देवाः अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः संचन्तामस्मासु सन्त्वाशिषः सा
नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी^{३३} जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नो (२) ऽसि जुष्टि ते गमेयं

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु ।

बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोष दसर्त् प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान्
प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा (३) मा मेक्षेष्ठां
अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥ (उपहवं, जुष्टा न. -स्त्रा, षट् च ६) ॥ ३ ॥

अनुयाजादीनामनुमन्त्रणम् ॥ १२-१३ अनुष्टुप् ; १४ पुर उष्णिक् ; १८ त्रिष्टुप् ।

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं नराशः सस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासं—मग्नेः
स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं—मग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेष^{३४} सोमस्याह-
मुज्जितिमनूज्जेषं—मग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं—मग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषं—मिन्द्राग्निोरहमुज्जि-
तिमनूज्जेषं—मिन्द्रस्याहमु (१) ज्जितिमनूज्जेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषं—मग्नेः स्विष्ट-
कृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेषं^{३५}

वार्जस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकैः ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥

(३५) ...०माज्यस्य... । इमं यज्ञं सपत्तन्तुं तत् ना आ देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ मै० सं० १७१६ ;

(४११२) ...प्रसव उद्गा०.....अधा० वा० य० १७१६३ ; (४११३) वा० य० १७१ ६४

एमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तः (२) वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् ॥

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु^{१५} हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वे^{१६} तशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु^{१७}
वि ते मुञ्चामि रशना विरश्मीन् वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च मद्रं
प्र णो ब्रूताद्भागधान् देवतासु ॥

विष्णोः शंयोर्हं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयु^{१८} सोमस्याहं देवयज्यया (३) सुरेता रेतो
धिषीथं त्वष्टुर्हं देवयज्यया पशूनां रूपं पुषेयं^{१९} देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं
तयोर्हं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूयासं^{२०} वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि करुणमासि क्रियासं
सनिरसि सनितासि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं^{२१} रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनम्^{२२} (इन्द्र-
स्याह, -मिन्द्रवन्त, सोमस्याहं देवयज्यया, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥ ४ ॥

ध्रुवाप्रायनादि ॥ १ विराट्स्थाना ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

प्रजापतेर्विभाज्याम लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेन^{२३} सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि
सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मेक्षेष्टाः^{२४} प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो
मार्जयन्तां दक्षिणायां (१) दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां^{२५} प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो
मार्जयन्तां मुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तां^{२६} मूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञप-
तिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^{२७}
विष्णोः क्रमोऽस्यभिशस्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^{२८}
विष्णोः (२) क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो^{२९}
विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशो नु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः^{३०} ॥
(दक्षिणायां, द्विष्मो विष्णो, -रेकात्रिंशच्च ३९) ॥ ५ ॥

सूर्योपस्थानादि ॥ ९-१० गायत्री; १४ अतिजगती; १५ त्रिष्टुप् ।

अगन्म सुवः सुवरगन्म संहशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तरमै ते माऽऽवृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो
रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मै धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेही^{३१} दमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो विग्भ्यो-
ऽस्यै दिवोऽस्मादुन्तरिक्षादुस्यै पृथिव्या अस्मादुन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मैः (१)

(४११८) ...योक्त्राणि परिचर्तनानि । धत्तादस्मासु द्रविणेह मद्रं प्र मा...देवतासु ॥ मै० सं० १।४।९; (५।१)
...घृतेन यज्ञिया...देवयज्यः । अदितेरुपस्थ उरुधारेव दोहतां यज्ञे अस्मिन् ॥ काठ० सं० ३।१।४५

सं ज्योतिषाऽभूर्ध्वं—मैन्द्रीमावृतमन्वावर्ते' समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः समिन्द्रो अग्ने मे दीदिहि समेन्द्रा ते अग्ने दीद्यासं' वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयास—

—मम आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । (२) दधत् पोषं रयिं मयि ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमा शासि तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽगुष्मै ज्योतिष्मतीं कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्व—

—अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि ॥

यज्ञो बभूव स आ (३) बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मा अधिपतीन् करोतु वयः स्याम पतयो रशीगाम् ॥

गोमा अग्नेऽविमा अश्वी यज्ञो नूवत्सखा सदुमिदप्रमृष्यः ।

इडावा एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुधः सुभावाँ ॥

(द्विः, सुवीर्यं, स आ, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ ६ ॥

देवतापरिग्रहादिविधिः ॥

यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यदर्शपूर्णमासौ कस्य वाहं देवा यज्ञमा गच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजत एतद्वै देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितृणां—मग्निं गृह्णाति स एवायतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः श्वो भूते यजते^३ व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद् व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्य—अग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते^४ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्व्येतयोरायतनम्—पस्तीर्यः पूर्वाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्या (२) इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति^५ यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽवरुह्या आरण्याश्चेत्याहुर्यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानव रुन्धे यदारण्यास्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्चानुपवसेत् पितृदेवत्यः स्यादां—रण्यस्याश्नातीन्द्रियं (३) वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते^६ यदनाश्चानुपवसेत् क्षोर्धुकः स्याद्यदश्रीयाद्रुद्रोऽस्य पशून्भिर्मन्येतां—पोऽश्नाति^७

(६।९) क्र० ९।६६।१९; (६।१०) ... .. दधद्वयि मयि पोषम् ॥ क्र० ९।६६।२१; (६।१३) अग्ने ... .. अराधि ॥ वा० य० २।२८; (६।१४) ..... स उ वावृधे पुनः । सो अस्तासु द्रविणमा दधातु ॥ अथर्व० ७।५।२;

(६।१५) क्र० ४।२।५

तै० ६

तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशून्भि मन्यते^१ वज्रो वै यज्ञः क्षुत्खलु
वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्चानुपवसति वज्रेणैव साक्षात् (४) क्षुधं भ्रातृव्यं हन्ति^२ ॥

(परि, मनुष्या, इन्द्रियं, साक्षात्, त्रीणि च ३) ॥ ७ ॥

यज्ञायुधसम्भृतिः ॥

यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धधते^१ ऽपः प्र णयति श्रद्धा वा आपः श्रद्धा-
मेयाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्धधते^२ तदाहुरति वा एता वत्री नेदुन्त्यति
वाचं मनो वावैता नार्ति नेदुन्तीति^३ मनसा प्र णयती^४—यं वै मनो (१) ऽनयैवेनाः प्र णयत्यै—स्क-
न्धविर्भवति य एवं वेद^५ यज्ञायुधानि संभरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्संभरति^६ यदे-
कमेकं संभरेत् पितृदेवत्यानि स्युर्यत् सह सर्वाणि मानुषाणि^७ द्वेद्वे संभरति याज्यानुवाक्ययोरेव
रूपं करोत्यथो मिथुनमेवं यो वै दश यज्ञायुधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते^८ स्फयः (२)
च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला
चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते^९ यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं^{१०} हविर्निरुप्यमाणमभि मन्वयेताग्निं^{११} होतारमिह तं हुव इति
(३) देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं—मेघ वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव
यज्ञेन यजते^{१२} तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या^{१३} अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत्
मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षसामनन्ववचारयं^{१४} यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु^{१५}
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति (४) त्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवेनं युनक्ति युङ्क्ते
युञ्जानेषु^{१६} ॥ (वै मनः, स्फय, इति, युनक्त्वे,—क/दश च ११) ॥ ८ ॥

द्वादशद्वन्द्वसम्भृतिः ॥

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमि-
मीतुयावदग्निहोत्रमासीत् तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानति-
रात्रो^१ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रे-
णोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति^२ परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठांमगच्छत् तेन
प्रजापतिं निरवासाययत् तेन प्रजापतिः परमां काष्ठांमगच्छत् तेनेन्द्रं निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां
काष्ठांमगच्छत् तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत् तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठांमगच्छतां य (२) एवं विद्वान्

दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छति^३ यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां चार्धं श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं (३) चार्धश्रयत्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिं च परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयत्याज्यं चैतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एव सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते^४ ॥

(उक्थेनोपामोत्थं, - गच्छतां यः, पुरोडाशं, चत्वारिंशच्च ४०) ॥ ९ ॥

हविः सादनम् ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत उग्रोऽस्थुग्रोऽहः संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहः संजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते^५ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्रेयोंगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन् यन्मे अग्रे अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन आर्तव्यान् पराभावयं त्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतिभिरुपासादयेद्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म (२) कुरुते^६ संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपासादयेद् ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति^७ दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेद् ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति^८ यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्तादध्याद् ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते^९ यं कामयेत यजमानं आर्तव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दध्याद् आर्तव्यदेवत्यां वै पुरोऽनुवाक्यां आर्तव्यमेवास्य यज्ञस्यां (४) ऽऽशीर्गच्छति^{१०} यान् कामयेत यजमानान्तसमावर्त्येतान् यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्तसमावर्ती यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति^{११} यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति^{१२} मनोऽसि प्राजापत्यं (५) मनसा सा भूतेनाऽऽविशेत्याहु मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन् धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्नक्षयणी वाचा मैन्द्रियेणाऽऽविशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन् धत्ते^{१३} ॥ (तेनै, - व ब्रह्म, राष्ट्रं, यज्ञस्य, प्राजापत्यं, षट्त्रिंशच्च ३६) ॥ १० ॥

आश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् अशत आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति अक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं अक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् अशते यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठां (१) उदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सस्थां गच्छत्याश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सस्थां गच्छति यो वै सूनृतायै दोहं वेदं दुह एवैनौ यज्ञो वै सूनृताऽऽश्रावयेत्येवैनौमहदस्तु (२) श्रौषडित्युपावास्त्राग्यजेत्युदैनौषीधे यजामह इत्युपासद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सूनृतायै दोहो य एवं वेदं दुह एवैनौ देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एतामार्द्रां पङ्क्तिमपश्यन्नाश्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु श्रौषडित्यभ्रं समप्रावयन् यजेति विद्युतं (३) अजनयन् ये यजामह इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन् वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेदं प्रास्मै दिशः प्यायन्ते प्रजापतिं त्वो वेदं प्रजापतिस्त्वं वेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारो य एवं वेदं पुण्यो भवति वसन्तं (४) ऋतूनां ग्रीणामीत्याहर्तवो वै ग्रयाजा ऋतूनेव ग्रीणाति तैऽस्मै ग्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान् ताभ्यामेव चक्षुरात्मन् धत्तेऽग्रेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवा (५) ऽन्नाद्यमात्मन् धत्ते दधिर्दस्यदब्धो भूयासमुं दमेयमित्याहैतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभन्वन् तयैव आर्तव्यं दध्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन् ताभ्यामेव आर्तव्यं स्तृणुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवतीन्द्रस्या (६) ऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्यैव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ॥

(प्रतिष्ठा, -महदस्तु, विद्युतं, वसन्त, -मेवे, -न्द्रस्या, ऽष्टात्रिंशच्च ३८) ॥ ११ ॥

कात्यायनाद्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १, ३, ७ गायत्री; २, ४, ९-११, १३-१४, १६-१९ त्रिष्टुप्; ५, ८, १२, १५ अनुष्टुप्; ६ बृहती ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यां युनर्जते धियस्ताः ।

शूरो नृषांता शर्वसश्चकान आ गोमतिं ब्रजे भजा त्वं नः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे^३ ॥
 अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
 अनु (१) क्षत्रमनु सहो यज्ञत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषहे^४ ॥
 आ यस्मिन्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा ।
 ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः^५ ॥
 आमासु पक्रमैरय आ सूर्य रोहयो द्विवि ।
 घर्म न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः^६ ॥
 इन्द्रमिद्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरकिर्णः । इन्द्रं वाणीरनूषतं ॥
 गायन्ति त्वा गायत्रिणो (२) ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
 ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतुवृद्धं शर्मिव येमिरे^७ ॥
 अहोमुचे प्र भरेमा मनीषामोपिष्ठदाज्ञे सुमतिं गृणानाः ।
 इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः^८ ॥
 विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।
 अहंसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते^९ ॥
 प्र सत्राजं प्रथममध्वराणां (३) महोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् ।
 अपां नपातमश्विना हवन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः^{१०} ॥
 वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
 अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मा अभिदासति^{११} ॥
 इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्पणीनाम् ।
 अपानुवो जनममित्रयन्तसुरं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्^{१२} ॥
 मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः पशवतं (४) आ जगामा परस्याः ।
 सूक सशायं पविभिन्द्र तिमं वि शत्रून् ताहि वि मृधो नुदस्व^{१३} ॥

(१२।३) ऋ० ३।३।७।९; (१२।४) ऋ० ६।२।५।८; (१२।५) ... .. वासवा रोहन्ति पूर्वा रुहः । . . .
 दीर्घश्रुत्तमा ... .. अतिथिः ॥ मै० सं० ४।१२।४३; (१२।६) ... .. गिर्वणसे बृहत् ॥ ऋ० ८।८।९।७;
 (१२।७) ऋ० १।७।१; (१२।८) ... .. शतक्रत उद् ... .. येमिरे ॥ ऋ० १।१०।१; (१२।९) ... ..
 मनीषां भूयिष्ठदाज्ञे सुमतिमावृणानः । ... .. हव्यं जुषस्व ... .. कामाः ॥ मै० सं० ४।१२।५०; (१२।१०)
 ऋ० ३।३२।१४; (१२।११) अहोमुचं वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वराणाम् । अपां नपातमश्विना हुवे धिय
 इन्द्रियेण त इन्द्रियं दत्तमोजः ॥ अधर्व० १९।४२।४; (१२।१२) वि ... .. पृतन्यतः । यो अस्मा अभिदास-
 त्थधरं गमया तमः ॥ ऋ० १०।१५।२।४; अधस्पदं तमीं कृधि ॥ ऋ० १०।१३३।४; (१२।१३) ऋ० १०।१८।०।३;
 (१२।१४) ... .. आ जगन्था परस्याः । ... .. ताहि ... .. नुदस्व ॥ ऋ० १८।१८।०।२

वि शत्रून् वि मृधो नुवु वि वृत्रस्य हनू रुज ।
 वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः^{१५} ॥
 ज्ञातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवः शूरमिन्द्रम् ।
 हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः^{१६} ॥
 मा ते अस्यां (५) सहसावन् परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै ।
 त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥
 अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
 ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अकैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ^{१७} ॥
 वृष्णे यत् ते वृषणो अकर्मचानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।
 अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून्^{१८} ॥

(वृत्रहत्येऽनु, गायत्रिणो, ऽध्वराणां, परावतो, ऽस्या, -मृष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥ १२ ॥

[संत्वा १३३ । ध्रुवो- १८६ ।-स्यऽग्नि- १५६ । बर्हिषोह १९४ । मोष्यायता- १२९ ।-मगन्म १८५ । यथा वै २०३ ।
 यो वै २११ । प्रजापति- १९० ।-ध्रुवोऽसि २८६ । यो वै सप्तदश- ३३८ ।-मिद्रं वो २९८ । (द्वादश ॥१२॥ २५०९)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

याजमान-ब्राह्मणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥] प्रजापतिर्कषिः ।

इडानुमन्त्रणमन्त्रब्राह्मणम् ॥

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान्
 यजमानस्य लोकेऽवहितं तामाह्वयमाणामभि मन्त्रयेत् सुरुपवर्षवर्ण एहीति पशवो वा इडा
 पशूनेवोप ह्वयेत् यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराः अदुहत् तेऽसुरा यज्ञदग्धाः पराऽभवन् यो वै
 यज्ञस्य दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्या-
 ह्वैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडांस्तना
 इडोपहूतेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत् तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा
 ध्यायेत् (२) मात्रे वत्समुपार्वसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्ग लोकमायन् पाकयज्ञेन
 मनुश्चाम्यत्सेडा मनुमुपार्वर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीची देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-

(१२।१५) वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य ... । ... इन्द्र वृत्रहन्मित्रं ... दासतः ॥ ऋ० १०।
 १५२।३; अथर्व० १।२।३; (१२।१६) ऋ० ६।४७।११; (१२।१७) ऋ० ७।१९।७; (१२।१८-१९)
 ऋ० ५।३।४-५ ।

पार्वर्तत पशवो वै तद् देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुं—र्यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडा-
मुपह्वयेतापशुरेव भवति^१ यं (३) कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्वयेत पशुमानेव
भवति^२ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुपह्वयेत य इडा मुपह्वयात्मानमिडायामुपह्वयेतेति^३ सा
नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडाभेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडायामुपह्वयेते^४ व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य
यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४) सामि मार्जयन्त एतत् प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा
देवाः समदधु—बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं संदधाति^५
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह संतत्यै^६ विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव
यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति^७ यां वै (५) यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु संक्रामन्ति स
एष ईजानोऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुर्ग्रथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून्
रमयेतेति^८ ब्रध्म पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्मो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन्
पशून् रमयते^९ ददतो मे (६) मा क्षायीत्याहार्क्षितिमेवोपैति^{१०} कुर्वतो मे मोषं दसदित्याह
भूमानमेवोपैति^{११} ॥ (विद्वान्, ध्याये, -घं, प्राश्नन्ति, यां वै, म, एकाजविंशतिश्च १९) ॥ १ ॥

संश्रव-स्तुमिजयोः प्रभोत्तराभ्यामिडाप्रशंसनम् ॥

संश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिजमौषोदितिमुवाच^१ यत्सत्रिणां होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति^२
तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन मनुष्यान्पानेन पितृनिर्ति^३ छिनत्ति सा न
छिनत्ती३ इति^४ छिनत्तीति होवाच शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच^५ गौर्वा (१) अस्यै शरीरं
गां वाव तौ तत्पर्यवदतां^६ या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यथा मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन
मनुष्यान् यां पितृभ्यो वन्ति साऽपानेन पितृन् य एवं वेद पशुमान् भवत्यर्थ—थ वै तामुपाह्व
इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवतीत्यर्थ—न्नं वा अस्यै तदु (२) पाह्वया इति होवाचौ^७—
षधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति^८ य एवं वेदान्नादो भवत्यर्थ—थ
वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति^९ प्रतिष्ठां वा
अस्यै तदुपाह्वया इति होवाचे^{१०}—यं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति
प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति^{११} य एवं वेदु प्रत्येव तिष्ठत्यर्थ—थ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे
घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति^{१२} छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति^{१३} न छिनत्तीति होवाच
प्र तु जनयती^{१४}—त्येष वा इडामुपाह्वया इति (४) होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं
प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेदु प्रैव जायतेऽन्नादो भवति^{१५} ॥

(गौर्वा, अस्यै तत्, प्रतिष्ठा, ऽह्वया इति, विंशतिश्च २०) ॥ २ ॥

अन्वाहार्यः ॥

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति^१
यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणात्यर्थं—थो दक्षिणैवास्यैषाऽथो
यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति^२ यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहार्येणा (१) ऽन्वाहरति तदन्वा-
हार्यस्यान्वाहार्यत्वं^३ देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति^४
प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्नधत्त
स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृधोत्यर्थं—
परिमितो निरुप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेरा (२) पत्यै^५ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत
ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषो
ऽन्वाहार्यं आह्रियते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति^६ यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्तो यस्यैवं
विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रियते स त्वेवेष्टापूर्तो^७ प्रजापतेर्भागोऽसी (३) त्याह प्रजापतिमेव भाग-
धेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान् पर्यस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन् पर्यो दधाति^८ प्राणापानौ मे पाहि
समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^९ ऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रा-
मुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँल्लोकेऽन्नमितःप्रदानं^{१०} हैमुष्मिँल्लोके (४) प्रजा उपजीवन्ति
यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते^{११} ॥

(अन्वाहार्येण, प्रजापते, -रसि, हैमुष्मिँल्लोके, पञ्चदश च १५) ॥ ३ ॥

शेषाहुतीनामनुव्रणमन्त्रव्याख्यानम् ॥

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् तेनैव प्रजाः
सृजते नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः पशून्सृजत्
तेनैव पशून् सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवात्मन्
धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति^१ दर्शपूर्णमासयो (१) वै देवा उज्जितिमनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्या-
मसुरानपांनुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनू-
ज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानपं नुदते^२ वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे^३
द्राभ्यां प्रतिष्ठित्यै^४ यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान् यजत उभयत (२) एव यज्ञं दुहे पुरस्ता-
च्चोपरिष्ठाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यो^५ यर्हि होता यजमानस्य नाम गृहीयात् तर्हि
ब्रूयादेमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इति सस्तुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ता-
च्चोपरिष्ठार्चं रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वा (३) यजमानः प्रस्तुरो यदेतैः

प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानः सुवर्गं लोकं गमयति^१ वि ते मुञ्चामि रश्ना विरश्मीनित्या-
हैष वा अग्नेर्विमोक्षस्तेनैवैनं वि मुञ्चति^२ विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति^३ सोमस्याहं देवयज्यया सुरेतां (४) रेतो धिषीये-
त्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन् धत्ते^४ त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां रूपं पुषेयमित्याह
त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्तेनैव पशूनां रूपमात्मन् धत्ते^५ देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य
मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात् प्रजापतिमिथुनेन (५)
प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्र जायते^६ वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा
असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वं^७ यद्यद्भातृव्यस्याभिध्यायेत् तस्य नाम गृहीयात्
तदेवास्य सर्वं वृद्धे^८ घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं
पशूनामोत्थो^९ (६)—स्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद^{१०} ॥ (दशपूर्णमासयोः, रुभयतो, देवाश्वाः, सुरेताः,
प्रजापतिमिथुनेनां, -ऽऽमोत्य, -ष्टौ च ८) ॥ ४ ॥

आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा-
प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आप्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽप्यायति तामाप्या-
यमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभान्नामं लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि
सह यजमानेन (१) त्याहायं वै प्रजापतेर्विभान्नामं लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन रिच्यत
इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्येतावान् वै यज्ञो यावान् यजमान-
भागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयं—त्येतद्वै सुयवंसः सोदकं
यद्ब्रह्मिश्चाऽऽपश्चैतत् (२) यजमानस्याऽऽयतनं यद्वेदि—र्यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने
सुयवंसः सोदकं कुरुते^१ सदसि सन्मे भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन् धत्ते^२
सर्वाणि वै भूतानि त्रतमुपयन्तमनूपयन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्श-
पूर्णमासयोरवभृथो (३) यान्येवैनं भूतानि त्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति^३ विष्णु-
मुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुकृमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमान-
श्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्यमभि जयति^४ विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी
त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिश (४) श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति^५ ॥
(इत्ये, -तद, -वभृथो, दिशः, सप्त च ७) ॥ ५ ॥

उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥

अगन्म सुवः सुवर्गन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति^१ संदृशस्ते मा छित्ति यत्ते तपस्तस्मै ते मा

बृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा
 शास्ते^१ प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्च्यवते यो (१) विष्णुक्रमान् क्रमेते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णु-
 क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान् क्रमेतु य इमाँल्लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य
 पुनरिमँल्लोकं प्रत्यवरोहेदित्ये^२ ष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो
 दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमँल्लोकं प्रत्यवरोहति^३ सं (२) ज्यो-
 तिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यै^४ न्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यै-
 वाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते^५ दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो
 वीर्यावत्तरोऽर्थो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते^६ समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिषमे (३)
 वैतामा शास्ते^७ समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा तै अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैत-^८द्वसुमान्
 यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^९ बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत
 आग्निषावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या^{१०} अग्ने गृह-
 पत इत्याह (४) यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह
 पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽ-
 जातः स्यात् तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 द्यस्य पुत्रो (५) जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति^{११} यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्य-
 प्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति
 प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या^{१२} ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्याह
 व्रतमेव (६) वि सृजते शान्त्या अप्रदाहार्यं पराङ् वाव यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य
 पुनरालम्भं विद्वान् यजते तमभि नि वर्तते^{१३} यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य पुनराल-
 म्भस्तेनैवैनं पुनरालभते^{१४} ऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड् आहिताग्निः सन्नसमः पशवः खलु वै (७)
 ब्राह्मणस्य समे^{१५} द्वा प्राहुत्क्रम्य ब्रूयादोमां अग्नेऽर्विमां अश्वी यज्ञ इत्येव सभां रुन्धे प्र
 सहसं पशूनामोत्यास्य प्रजायां वाजी जायते^{१६} ॥ (यः, स, -माशिषं, गृहपत इत्याह, यस्य पुत्रो, व्रतमेव, खलु
 वै, चतुर्विंशतिश्च २४) ॥ ६ ॥

वाजपेयाध्वर्यवे रथसंस्काराः ॥ १ महासतोवृद्धी; २ द्विपदा गायत्री; ३ अतिजगती; ४ पुर उष्णिक्; ५ अनुषुप्;
 ६ उष्णिक् ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः^१ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वात्रिधनस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात् ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे ।

यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत् ॥

अप्स्व (१) न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः ॥

वायुवीं त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तर्विंशतिः ।

ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् ते अस्मिञ्चमादधुः ॥

अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः ककुब्जान् प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेत् ॥

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्य—इकौ न्यङ्का (२) वभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पत्नी ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥

(अप्सु, न्यङ्कौ, पञ्चदश च १५) ॥ ७ ॥

रथधावनम् ॥ ४ गायत्री; ९-१० त्रिष्टुप्; ११ द्विपदा विराट्गायत्री; १२ आस्तारपङ्क्तिः; १३ विराट्; १४-१५ जगती; १६ त्रिष्टुप् ॥

देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेष देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः रुहेयः—

—मिन्द्राय वाचं वदुतेन्हं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयितुं ॥

अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्तसुमत्सु वाजर्य ॥

अर्वांसि सप्तिरासि वाज्यसि वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कन्नीत (१) काष्ठां गच्छत ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा असृता ऋतज्ञाः ॥

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तुप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः ॥

मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः ।

महो ये रत्नं समिथेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ॥

देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकः रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्न (२) मीवाः ॥

(७।२-३) ...वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजः सेत् । ... साविषत् ॥ वा० य० ९।५; (७।४) . भवत वाजिनः ॥ वा० य० ९।६; (७।५) वातो वा मनो वा गन्धर्वाः ... । ... अश्वमयुञ्जन्ते ... दधुः ॥ वा० य० ९।७; मै० १।११।४; (७।६) ... ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुब्जान् वाजसाः । तेन वाजः सेषम् ॥ मै० १।११।५; (८।३) ... इन्द्र वाजं जयेथ ॥ मै० १।११।६; (८।९-१०) ऋ० ७।३८।८; (८।११-१२) ... मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जग्निरे ॥ ऋ० १०।६४।६; (८।१२-१३) शं नो ..... जमीवः ॥ ऋ० ७।३८।७

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्काः स्यन्वापनीफणत्^{१५} ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः ।

श्येनस्येव धर्जतो अङ्कुसं परि दधिकाव्णः सहोर्जा तरित्रतः^{१६} ॥

आ मा वार्जस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशम्भू ।

आ मा गन्तां पितरां (१) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्^{१७} ॥

वाजिनो वाजजितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रतं

वाजिनो वाजजितो वाजः ससृवाः सो वाजं जिगिवाः सो^{१८} बृहस्पतेर्भागे नि मृड्ढुं^{१९} मियं वः

सा सत्या सन्धाभूद्यामिन्द्रेण समधर्द्ध्वं^{२०} मजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वम् (स्कन्हीत, युयवन्, पितरा, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ८ ॥

यूपारोहणम् ॥

क्षत्रस्योल्बमसि^{२१} क्षत्रस्य योनिरसि^{२२} जाय एहि सुवो रोहाव^{२३} रोहाव हि सुव^{२४} र्हं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि^{२५} वाजश्च^{२६} प्रसवश्चा^{२७} पिजश्च^{२८} क्रतुश्च^{२९} सुवश्च^{३०} मूर्धा च^{३१} व्यश्रियश्चा^{३२} ऽऽन्त्यायनं^{३३} श्वान्त्यश्च^{३४} भौवनश्च^{३५} भुवनश्चा^{३६} धिपतिश्च^{३७} । आयुर्यज्ञेन कल्पतां^{३८} प्राणो यज्ञेन कल्पतां^{३९} मपानो (१) यज्ञेन कल्पतां^{४०} व्यानो यज्ञेन कल्पतां^{४१} चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां^{४२} श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां^{४३} मनो यज्ञेन कल्पतां^{४४} वाग्यज्ञेन कल्पतां^{४५} मात्मा यज्ञेन कल्पतां^{४६} यज्ञो यज्ञेन कल्पतां^{४७} सुवर्देवाः अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषो^{४८} ऽन्नाय त्वां ऽन्नाद्याय त्वां वाजाय (२) त्वां वाजजित्यायै त्वां ऽमृतमसि^{४९} पुष्टिरसि प्रजननमसि^{५०} (अपानो, वाजाय, नव च ९) ॥ ९ ॥

अन्नहोमाः ॥ १-३ त्रिष्टुब्जगती वा; ४-७ अनुष्टुप् ।

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्रे सोमः राजानमोषधीष्वप्सु ।

ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयः राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहिताः ॥

वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।

स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे^२ ॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।

अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं (१) च नः सर्ववीरां नि यच्छतुं ॥

(८।१४) उत स्य वाजी...फणत् ॥ ऋ० ४।४०।४; (८।१५) ऋ० ४।४०।३; (८।१६-१७)...जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ।... अमृतत्वेन गम्यात् ।...वाजः ससृवाः सो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ वा० य० ९।१९; (१०।१) ...राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहिताः ॥ वा० य० ९।२३; (१०।२) वाजस्य नु प्रसव...। सनेमि राजा परियाति विद्वान् प्रजां ... अक्षे ॥ वा० य० ९।२५; (१०।३)... सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति...स नो रयिः सर्ववीरं... ॥ वा० य० ९।२४

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।

प्र णो यच्छ भुवस्पते धनदा असि नस्त्वर्म् ॥

प्र णो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।

प्र देवाः प्रोत सुनृता प्र वाग्देवी ददातु नः ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं (२) च वाजिनम् ॥

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारंभामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा
साम्राज्येनाभि पिञ्चामीन्द्रस्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामि ॥ (२यि५, सवितार५,
षट्त्रिंशच्च ३६) ॥ १० ॥

उज्जितीः ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयं दुश्विनौ द्वाक्षरेण प्राणापानाबुदजयतां विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन्
लोकानुदजयतं सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयतं पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयदं धाता
षडक्षरेण षडृतुमुदजयन्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदां शक्ररिमुदजयन् बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्री-
मुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोममुदजयतं (१) वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयन्दिन्द्र
एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयदं विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन् वसवस्त्रयोदशाक्षरेण
त्रयोदशं स्तोममुदजयन् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममुदजयन् आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण
पञ्चदशं स्तोममुदजयन्नादितिः षोडशाक्षरेण षोडशं स्तोममुदजयन् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
सप्तदशं स्तोममुदजयन् (अजयत्, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥ ११ ॥

अतिग्राह्याः ॥ ७ पङ्क्तिः, ९ अनुष्टुप्, ११ त्रिष्टुप् ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदं भुवनसदृमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोप-
यामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदृमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोप-
यामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदं नाकसदृमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

ये ग्रहाः पञ्चजनीनां येषां तिस्रः परमजाः ।

दैव्यः कोशः (१) समुज्जितः ।

(१०४)... नः प्रत्यङ् नः... भव । ...यच्छ विशस्पते...त्वम् ॥ ऋ० १०१४११; (१०५)...सूनृता
राधो देवी ददातु नः ॥ ऋ० १०१४१२; (१०६)... चोदय । वातं विष्णुं... वाजिनम् ॥ ऋ० १०१४१५;
(१०७)...राजानमवसेग्निं गीर्भिर्हवामहे । ऋ० १०१४१३;

तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जः समग्रभी—

—द्वेष ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

अपाः रसमुद्वयसः सूर्यरश्मिः समाभृतम् ।

अपाः रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाभ्युत्तमं—

—मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

अया विष्ठा जनयन् कर्धराणि स हि घृणिरुर्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद्धरणो मध्वो अग्रः स्वायां यत् तनुवां (२) तनूमैरयत ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्ये^{११}ष ते योनिः प्रजापतये त्वां ॥ (कोशः, स्तनुवां, त्रयोदश च १३) ॥ १२ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ५-८, १०-१२ त्रिष्टुप्; ३-४ अनुष्टुप्; ९ आक्षारपङ्क्तिः; १३ गायत्री; १४ शक्ती ।

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्रः रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम् ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरं चन जरसां (१) मरते पतिः^३ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सस्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यः हविः प्रियं देवेषु गच्छति ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मत्वा स जनास इन्द्रः^५ ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत् समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विष्वद्वियग्विचारीत् ॥

मा नो मर्धीरा भरा वृद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत् ते ।

नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः^७ ॥

(१२७) यास्तिष्ठः प्रथमजा दिव्यः कोशः समुक्षितः । तासाः विशिप्रियाणामिषमूर्जः समग्रभम् ॥ मै० १।१।२७;
(१२९) ...सूर्यान् शुक्रं समाभृतम् । ...तं ते गृह्णाभ्युत्तमम् ॥ मै० १।१।२९; (१२।११) स प्रत्युदैद्धरणं...
स्वया तन्वा तन्वमैरयत ॥ अथर्व० ७।३।१; (१३।१) ऋ० १०।८५।१३; (१३।२) ऋ० ६।२५।८; (१३।३)...
नारिषु सुभगामहमश्रवम् । ऋ० १०।८६।११; (१३।४) ऋ० १०।८६।१२; (१३।५) ऋ० २।१२।१; (१३।६)...
सेनाः । ..नव्यस्य बाह्वोर्मा...विष्वद्वियग्विचारीत् ॥ ऋ० ७।२५।१; (१३।७) ऋ० ४।२०।१०

आ तू भरं मार्किरेतत् परि ष्ठाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।
 इन्द्र यत् ते मार्हिणं दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्च (३) प्र यन्धि ॥
 प्रदातारं हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् ।
 उभा हि हस्ता वसुना पुणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥
 प्रदाता वज्री वृषभस्तुराषादृष्टुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
 अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्याथा भव यजमानाय शं योः १० ॥
 इन्द्रः सुत्रामा स्ववाः अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।
 बार्धतां द्वेषो अमयं कृणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम ॥
 तस्य वयः सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमन्तसे स्याम ।
 स सुत्रामा स्ववाः इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥
 रेवतीर्नः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
 क्षुमन्तो यामिर्मदेम १३ ॥
 प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
 अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
 अस्माकं बोधि चोद्विता नभन्तामन्यकेषाम् ।
 ज्याका अधि (५) धन्वसु ॥ (जरसा, सा ते, हर्यश्च, सुवीर्यस्याधये, -कं च १) ॥ १३ ॥

[पाक्यज्ञः ३१९ । स२श्रवाः २२० । पुरोक्षं २१५ । बर्हिषो ३०८ । ध्रुवा-२०७ ।-सर्गन्म ३७४ । देव सवित-११५ ।
 देवस्य १९२ । क्षत्रस्य १०९ । वाजस्य १३६ । ऽग्नि- ९६ ।-रूपयामगृहीतो ११३ । नु २५१ । (त्रयोदश ॥ १३ ॥ २६५५)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

राजसूयः ।

[अथाष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः ।

अनुमतादियागाः नैर्ऋतमन्त्राश्च ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणां ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीर्यन्ते तं
 नैर्ऋतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतृषं दक्षिणां
 वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणं एष ते निर्ऋते भागो भूते हविष्प्रत्यसि मुञ्चेममहसंः स्वाहा
 नमो य इदं चकारा ११

(१३८) ऋ० ३।३६।९; (१३।१०) ऋजीषी वज्री...सोमपावा । ऋ० ५।४०।४, अस्मिन्...निषद्य । ऋ० १०।१४।
 ५, अथा...शं योः ॥ ऋ० ३।१७।३; (१३।११-१२) ऋ० ६।४७।१२-१३, १०।१३।१६-७; (१३।१३) ऋ०
 १।३०।१३; (१३।१४) ऋ० १०।१३।१

—ऽऽदित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षिणां ऽऽग्रावैष्णवमेकादशकपालं वामनो वही दक्षिणां ऽग्नीषोमीयम् (१) कादशकपालं च हिरण्यं दक्षिणैर्—न्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणां ऽऽग्नेय-मृष्टाकपालमैन्द्रं दध्यृषभो वही दक्षिणैर्—न्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणां सौम्यं च श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणां सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणां (अग्नीषोमीयं, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥ १ ॥

चातुर्मास्वेषु प्रथमं वैश्वदेवपर्व ॥

आग्नेयमृष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं च सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं च सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ (आग्नेयम्, -ष्टादश १८) ॥ २ ॥

द्वितीयं वरुणप्रवासपर्व ॥ २ गायत्री, ३ विरादस्थाना, ४ महापङ्क्तिः, ५ अनुष्टुप् ।

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालम् ॥

प्रधास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः कर्मभेण सजोषसः^१ ॥

मो पू ण इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुष्मिन्नवया ।

मही ह्यस्य भीदुषो यव्या । हविर्मतो मरुतो वन्दते गीः^३ ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यच्छुद्धे यदयं एनश्चक्रमा वयम् ।

यदे (१) कस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि स्वाहा^५ ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयो भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेतं सुदानवैः ॥

(वयं यद्, विंशतिश्च २०) ॥ ३ ॥

तृतीयं साकमेधपर्व ॥ २-३ अनुष्टुप् ।

अग्नेऽनीकवते पुरोडाशमृष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सान्तपुनेभ्यो मध्यं-दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव वि क्रीणावहा इषमूर्जं च शतक्रतो^१ ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

निहारमिन्नि मे हरा निहारं (१) नि हरामि ते^३ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यताग्नेयमृष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं च सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं

(३।२) मै० १।१०।३; (३।३) ... इन्द्राग्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद् यस्य ... गीः ॥ ऋ० १।१७।१२ (३।४) ... यदिन्द्रिये । यदेनश्चक्रमा वयं यदण्यसश्चक्रमा वयम् । यदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि धर्मणि । तस्य सर्वस्या च हसोऽवयजनमसि ॥ मै० १।१०।६; वा० य० २०।१७; (३।५) मै० १।१०।७; वा० य० ३।४७; (४।२) पूर्णा दर्वि परा पत ... शतक्रतो ॥ मै० १।१०।८; वा० य० ३।४९; (४।३) ... दधे । निहारं च हरामि मे निहारं निहाराणि ते ॥ वा० य० ३।५०

वैश्वकर्मणमेककपालम् ॥ (हरा निहारं, त्रिंशच्च ३०) ॥ ४ ॥

महापितृयज्ञः ॥ ६-७ पङ्क्तिः, ९ आस्तारपङ्क्तिः, १०-१२ गायत्री, १३ शकरी ।

सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वा-
त्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थं—मेतत् ते तत् ये च त्वामे—न्वेतत् ते पितामहं प्रपितामहं ये च
त्वामन्वं—त्र पितरो यथाभागं मन्दध्वं

सुसंहशं त्वा वयं मघवन् मन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु । योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥ (१)

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥

अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितरः ॥

परेत पितरः सोम्या गम्भीरैः पृथिभिः पूर्वैः ।

अथा पितृन्सुविदत्रा अपीत यमेन ये सध्मावुं मदन्ति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः ॥

आ (२) न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं हृशे ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिस्मि ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम् ॥

(हरी, मन्मभिरा, चतुश्चवारिंशच्च ४४) ॥ ५ ॥

अथवा पुरोडाशाः । ९ महापङ्क्तिः, १० अनुष्टुप् ।

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनां
शर्मांसि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छै—क एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थं आखुस्ते रुद्र
पशुस्तं जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वसाम्बिकया तं जुषस्व भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं
—मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजं (१) यथाऽसति । सुगं मेषाय मेघ्या
अवाम्ब रुद्रमदिमह्यव देवं त्र्यम्बकम् ।

(५।६)... मघवन् मन्दिषीमहि । ...स्तुतो याहि...अनु ॥ क्र० १।८२।३; वा० य० ३।५२; (५।७) क्र० १।८२।२;
वा० य० ३।५१; अथर्व० १८।४।६१; (५।९) परेतन पितरः सोम्यागो गम्भीरेभिः पृथिभिः पूर्वैः । मै० १।१०।१५,
.....सुविदत्रा उपेहि ..... मदन्ति ॥ क्र० १०।१४।१०; (५।१०) ..... नाराशंसेन सोमेन । ..... मन्मभिः ॥
क्र० १०।५७।३; (५।११) आ त एतु ... हृशे ॥ क्र० १०।५७।४; (५।१२) क्र० १०।५७।५; वा० य०
३।५५; (५।१३) ... जिहिस्मि । अयं तस्माद्गार्हपत्यो नो अग्निरुदितयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ अथर्व० ६।१२०।१;
(६।७-८) मै० १।१०।२४;

यथा नः श्रेयसः कर्द्यथा नो वस्यसः कर्द्यथा नः पशुमतः कर्द्यथा नो व्यवसाययातं ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतातं ॥

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन पुरो मूर्जवतोऽतीह्यं—(२)—वततधन्वा पिनाकहस्तः
कृत्तिवासोः (सुमेधज, -मिहि, ग्रीणि च ३) ॥ ६ ॥

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयम्, पञ्चेध्नीयमन्त्राः, अपामार्गहोममन्त्राश्च ॥

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पर्यः
सौर्यमेककपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणां ऽऽग्रेयमुष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं
दधि वारुणं यवमयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणां,

ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो यमनेत्राः पश्चात्सदः सवितृनेत्रा उत्तरसदो वरुण-
नेत्रा उपरिषदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः (१) नमस्तेभ्यः स्वाहा
समूहः रक्षः संदग्धः रक्ष इदमहः रक्षोऽभि सं दहाम्यग्रये रक्षोन्ने स्वाहा यमाय सवित्रे
वरुणाय बृहस्पतये दुर्वस्वते रक्षोन्ने स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणां,

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

रक्षसो वधं जुहोमि हुतः रक्षोऽवधिष्म रक्षो यद्वस्ते तद्दक्षिणां ॥ (तेभ्यः, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥ ७ ॥

देविकादि कर्मषट्कम् ॥

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं
मिथुनौ गावौ दक्षिणां ऽऽग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं
त्रिकपालं वामनो वही दक्षिणाऽग्नीधोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासोमीयमेकादशकपालं सौम्यं
चरुं बभ्रुर्दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं
द्वादशकपालं नि (१) वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा (नि, -रथौ च ८) ॥ ८ ॥

रक्षितां हवींषि, आभियेचनीयस्य दीक्षणीया च ॥

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शितिपुष्टो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे ऋषभो
दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनि-
भिर्न कृष्णा कुरा दक्षिणाऽऽग्रेयमुष्टाकपालं सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशकपालं
सूतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारुतः सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पूश्निर्दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालं
(१) क्षत्तुर्गृहे उपध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे संवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं
भागदुघस्य गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्गारो दक्षिणेन्द्राय

सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपतिन्द्रायाः होमुचे^१ स्यं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा
वृत्रं बध्नायै नमैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य आश्वत्थे
(२) पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमवपन्नायै शाखायै कर्णाः श्वाकर्णाःश्च तण्डुलान्वि चिनुयाद्ये कर्णाः स
पर्यसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बार्हिः स्वयंकृत इध्मः
सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणौ (सावित्रं द्वादशकपाल, -माश्वत्थे, त्रयस्त्रिंशत् ३३) ॥ ९ ॥

देवसुवां हवीषि ॥

अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां ब्रीहीणाः सोमाय वनस्पतये श्यामाकं
चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां ब्रीहीणाः रुद्राय पशुपतये गावीधुकं
चरुं बृहस्पतये वाचस्पतयेनैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाब्रीहीणां मित्राय
सत्यायाऽऽम्बानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुं सविता त्वा प्रसवानाः सुवतामग्निर्गृह-
पतीनाः सोमो वनस्पतीनाः रुद्रः पशूनां (१) बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वरुणो
धर्मपतीनां ये देवा देवसुवः स्थ त इममांमुष्यायणमनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यायै^२ व वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाः राजा प्रति त्यन्नाम
राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्नेच्छुचेमित्रस्य वत्या अभुमामन्महि महत ऋतस्य नाम
सर्वे वाता (२) वरुणस्याभूवन्वि मित्र एवैरातिमतारीदसूषुदन्त यज्ञिया ऋतेन व्यु त्रितो जरिमाणं
न आनुई विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥

(पशूनां, वाताः, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ १० ॥

अभिषेकजलग्रह्याम् ॥

अर्थेतः स्था^३—ऽपां पतिरसि^३ वृषास्युमि^३—वृषसेनोऽसि^३ व्रजक्षितः स्थ मरुतामोजः स्थ^३
सूर्यवर्चसः स्थ^३ सूर्यत्वचसः स्थ^३ मान्दाः स्थ^३ वाशाः स्थ^३ शक्ररीः स्थ^३ विश्वधृतः स्थ^३
जनभृतः स्था^३—ऽग्नेस्तेजस्याः स्था^३—ऽपामोषधीनाः रसस्था^३—

ऽपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्नूर्जस्वती राजसूयाय चितानाः ।

याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्य (१) रातीः^{१६} ॥

राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा^{१७} राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त (अत्थे, -कादश च ११) ॥ ११ ॥

अभिषेकजलसंस्कारः ॥ ५, २० त्रिष्टुप् ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं महि वर्चः क्षत्रियाय वन्वानां
अनाधृष्टाः सीदतोर्जस्वतीर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधती^३ ॥

(११।१६) ...देवा...० गृह्णन्मू० ...राजस्वश्चितानाः । वा० य० १०।१; ...० मधुमतीरगृह्णात्तूर्जस्वती राजसूया-
श्चितानाः । ... वरुणा अभ्यषिञ्चन्सताभि ...० रातीः ॥ मै० २।६।१९; (१२।१-२) पृच्यन्तां महि क्षत्रं ...सीदत
सहौजसो ... क्षत्रं... ॥ वा० य० १०।४; ... मधुमती सः सृज्यध्वं महि क्षत्रं ... । ... दधतीः ॥ मै० २।६।१८;

—रनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि^१ ।

शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृता अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानाः ॥

सधमादो द्युम्निनीरुर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युवो वसानः ।

पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाः शिशु (१) मृतृतमास्वन्तैः ॥

क्षत्रस्योत्बमसि^१ क्षत्रस्य योनिरस्यां विन्नो अग्निर्गृहपति^२ राविन्न इन्द्रो वृद्धश्रवा^३ आ-
विन्नः पूषा विश्ववेदा^४ आविन्नौ मित्रावरुणावृतावृधा^५ वाविन्ने द्यावापृथिवी धृतवर्ते^६ आविन्ना
देव्यदितिर्विश्वरूप्या^७ विन्नोऽयमसावामुष्यायुणोऽस्यां विश्वस्मिन् राष्ट्रे महते क्षत्राय महत आधि-
पत्याय महते जानराज्यां यैष वो भरता राजा^८ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेन्द्रस्य (२)
वज्रोऽसि वार्त्रधनस्त्वया यं वृत्रं वध्यां च्छत्रुबाधनाः रथं पात मा प्रत्यश्वं पात मा तिर्यश्वमन्वश्वं
मा पात द्विभ्यो मा पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पात हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयःस्थूणावुदितौ
सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्रं गर्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ (शिशु, -रिद्रस्यै, -कचत्वारि-
शच्च ४१) ॥ १२ ॥

विगव्यास्थापनम् ॥

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं सामाग्निर्वेता ब्रह्म द्रविणं—
मुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशस्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं^१ विराज-
मा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशस्तोमो वैरुपं सामं मरुतो देवता विड् द्रविणं^२ मुदीची-
मा तिष्ठानुष्टुप् त्वा (१) छन्दसामवत्वेकविंशस्तोमो वैराजं सामं मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविणं—
सूध्वामा तिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो शाक्ररैवते सामनी बृहस्प-
तिर्वेता वर्चो द्रविणं^३ मीढङ् चा^४ न्याढङ् चै^५ ताढङ् च प्रतिढङ् च मितश्च^६ संमि-
तश्च^७ सभराः^८ । शुक्रज्योतिश्च^९ चित्रज्योतिश्च^{१०} सत्यज्योतिश्च^{११} ज्योतिष्माश्च^{१२}
सत्यश्च^{१३} तपाश्च^{१४} (२) ऽत्यर्हाः । अग्नये स्वाहा^{१५} सोमाय स्वाहा^{१६} सवित्रे स्वाहा^{१७} सर-
स्वत्यै स्वाहा^{१८} पूष्णे स्वाहा^{१९} बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा^{२०} घोषाय स्वाहा^{२१} श्लोकाय
स्वाहा^{२२} ऽंशाय स्वाहा^{२३} भगाय स्वाहा^{२४} क्षेत्रस्य पतये स्वाहा^{२५} पृथिव्यै स्वाहा^{२६} ऽन्तरिक्षाय
स्वाहा^{२७} दिवे स्वाहा^{२८} सूर्याय स्वाहा^{२९} चन्द्रमसे स्वाहा^{३०} नक्षत्रेभ्यः स्वाहा^{३१} ऽद्भ्यः स्वाहा^{३२}
षधीभ्यः स्वाहा^{३३} वनस्पतिभ्यः स्वाहा^{३४} चराचरेभ्यः स्वाहा^{३५} परिप्लवेभ्यः स्वाहा^{३६} सरी-
सूपेभ्यः स्वाहा^{३७} (३) ॥ (अनुष्टुप्, -तपाश्च, सरीसूपेभ्यः स्वाहा) ॥ १३ ॥

(१२।३) ..स्वाहा राजस्वः । वा० य० १०।६; ... दात्रम् ॥ मै० २।६।१९; (१२।४) ... शुक्रेण
पुनामि चन्द्रा वश्चन्द्रेण पुनामि ॥ मै० २।६।२०; (१२।५) ... द्युम्निनीराप एता अनाष्टा अपस्यो वसानाः ।
... सन्तः ॥ वा० य० १०।७; ... शुक्रमया... एका... मै० २।६।२३ ।

अभिषेकः ॥ ६ महापंक्तिः, १०, १२ त्रिष्टुप् ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूया—

दुमृतमसि मृत्योर्मां पाहि^२ दिव्योन्मां पाह्य^३—वेष्टा दन्दशूकां निरस्तं नमुचेः शिरः^४ ॥

सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये ।

ते ते वाचं^५ सुवन्तां ते ते प्राणं^६ सुवन्तां ते ते चक्षुः सुवन्तां ते ते श्रोत्रं^७ सुवन्तां^८ सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभि पिञ्चाम्यग्ने (१) स्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरुता-मोजसां क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि^९

समाववृत्रन्नधरागुदीचीरहिं बुभ्रियमनु सञ्चरन्ती—

स्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे नावश्चरन्ति स्वासिचं इयानां ॥

रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि^{१०} ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता (२) बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं^{११} स्याम पतयो रयीणाम्^{१२} ॥

(अग्ने, -स्ते, -कादश च ११) ॥ १४ ॥

रथेन दिग्विजयः ॥ १८ जगती ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ध्नस्त्वयाऽयं वृत्रं बध्यां मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्राशिषा युनाज्मि यज्ञस्य योगेन^१ विष्णोः क्रमोऽसि^२ विष्णोः क्रान्तमसि^३ विष्णोर्विक्रान्तमसि^४ मरुतां प्रसवे जेषमां^५ सं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयां^६ नमो मात्रे पृथिव्यै माहं मातरं पृथिवीं^७ हिंसिषं मा (१) मां माता पृथिवी हिंसी^८—दियवस्यायु-रस्यायुर्मै धेह्युं^९—गंस्यूजं मे धेहि^{१०} युङ्क्षसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेह्युं^{११}—अये गृहपतये स्वाहा^{१२} सोमाय वनस्पतये स्वाहे^{१३}—न्द्रस्य बलाय स्वाहा^{१४} मरुतामोजसे स्वाहा^{१५} ॥

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेद्विषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद् वरसद्वतसद् व्योमसद्वज्रा गोजा क्रतुजा (२) अद्विजा क्रतं बृहत्^{१६} ।

(हिंसिषं म, -तृजा, -स्त्रीणि च ३) ॥ १५ ॥

जितवतो राज्ञः सेवोपचारः ॥ ७ गायत्री ।

मित्रोऽसि^१ वरुणोऽसि^२ समहं विश्वैर्देवैः^३ क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसि^४ स्यो-नामा सीद सुषट्मा सीदुं^५ मा त्वा हिंसीन्मा मां हिंसी^६—

—त्रिषसाद् धुतव्रतो वरुणः प्रस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुं^७

(१४।२-५) प्रत्यस्तं नमुचेः शिरोऽवेष्टा दन्दशूकाः । मृत्योः पाहि दिविवः पाहि ॥ मै० २।६।२८; (१४।१०) ... धरागुदका अहिं बुभ्रियमन्वीवमानाः । ... वृषभस्य पृष्ठान्नावो वियन्ति सुसिचो न वाणीः ॥ मै० २।६।३०; (१४।१२) क्र० १०।१२१।१०; (१५।१८) ... क्रतम् ॥ क्र० ४।४०।५; वा० य० १०।२४; १२।१४; (१६।७) क्र० १।२५।१७

—ब्रह्मा३न् त्व२ राजन् ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसर्वो॑ ब्रह्मा३न् त्व२ राजन् ब्रह्माऽसी-
न्द्रोऽसि सत्यौजाः११ (१) ब्रह्मा३न् त्व२ राजन् ब्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो१३ ब्रह्मा३न्
त्व२ राजन् ब्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मो१५न्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तेन मे र१६ दिशोऽभ्यय२
राजाऽभूत्१० सुश्लोको३ सुमङ्गलो३ सत्यराजा३न् अपां नप्त्रे स्वाहो३१र्जो नप्त्रे
स्वाहो३ ऽग्नये गृहपतये स्वाहो३१३ ॥ (सत्यौजा, - अस्वारि१३ च ४०) ॥ १६ ॥

संसृपां हवींषि ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वादश-
कपालमुपध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरु२ श्यामो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरु२ शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमे-
कादशकपालमृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्र-
मष्टाकपाल२ शुण्ठो दक्षिणा वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा ॥ (आग्नेयं द्विचत्वारि१३ शत् ४२) ॥ १७ ॥

दशपेयः ॥

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति१ दशभिर्वत्सतरैः सोमं
क्रीणाति३ दशपेयो भवति१ शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति सप्तदश२ स्तोत्रं भवति१ प्राक्काशा-
वध्वर्यवे ददाति१ सजमुद्रात्रे१ रुक्म२ होत्रे१ ऽश्वं प्रस्तोतृप्रतिहृतृभ्यां१० द्वादश पष्ठौहीर्ब्र-
ह्मणे११ वशां मैत्रावरुणार्थे१२र्षभं ब्राह्मणाच्छ२सिने१३ वाससी नेष्टापोतृभ्यां२ स्थूरि यवाचि-
तमच्छावाकाया१५ नड्वाहमग्नीधे१६ भार्गवो होता भवति श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति वारव-
न्तीय (१) मग्निष्टोमसाम२ सारस्वतीरपो गृह्णाति१० ॥ (वारवन्तीयं, चत्वारि च ४) ॥ १८ ॥

दिशामवेष्टयः, पशुद्वयबन्धः, सात्यदूतानां हवींषि च ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पि-
शङ्गी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरु२ शितिपृष्ठो दक्षिणा
ऽऽदित्यां मल्हां गर्भिणीमा लभते मारुतीं पृश्नीं पष्ठौही१ मग्निभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं
निर्वपति सरस्वते सत्यवाचे चरु२ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं तिसृधन्व२ शुष्क-
द्विर्दक्षिणा३ ॥ (आग्नेय२ सप्तचत्वारि१३ शत् ४७) ॥ १९ ॥

प्रयुजां हवींषि ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु२ सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं
वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ वाहनवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं
वारुणं चरुं क्षेत्रपत्यं चरुमादित्यं चरुमुत्तरा रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ (आग्नेयं चतुर्वि१३ शत् ३४) ॥ २० ॥

सौत्रामणी ॥ २-३ गायत्री, ४ त्रिष्टुप्, ५ एकपदा त्रिष्टुप् ।

स्वाद्वां त्वा स्वादुना तीत्रां तीत्रेणामृताममृतेन सृजामि सः सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥

पुनार्तु ते परिष्ठुतः सोमः सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥

वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सर्वा ॥

कुविदुङ्गः यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।

इहेहैषां कृणुत भोजनानि (१) ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥

आश्विनं धूम्रमा लभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादश-
कपालं वारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तृणुत वडवा दक्षिणा ॥

(भोजनानि, षड्विंशतिश्च २६) ॥ २१ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥

अग्नाविष्णू महि तद्वां महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमा चरणयेत् ॥

अग्नाविष्णू महि धामं प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा ।

दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरणयेत् ॥

प्र णो देवी सरस्वती वार्जेभिर्वाजिनीवती । धीनामविज्यवतु ॥

आ नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हवं देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयः स्याम पतयो रयीणाम् ॥

बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवस (२) क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥

(२१।२) पुनार्तु ते ... तना ॥ ऋ० १।१।६; वा० य० १।१।४; (२१।३) ... सोमो अतिद्रुतः । ... सखा ॥
वा० य० १।०।३१, इन्द्रस्य ... सखा ॥ १।२।१९; वा० य० १।१।३; (२१।४) ... इहेहैषां कृणुहि ... जग्मुः ॥
ऋ० १।०।३१।२; वा० य० १।१।६; (२२।१) ... मद्रित्वं पाथो घृतस्य गुह्यस्य नाम । ... रत्ना दधानौ ... घृतमा
चरणयात् ॥ अथर्व० ७।२९।१; दमेदमे ... दधाना ॥ ऋ० ६।७।१, (२२।२) ..... गुह्या जुषाणौ । दमेदमे
सुष्टुत्या वावृधानौ ... घृतमुच्चरणयात् ॥ अथर्व० ७।२९।२; (२२।३) ऋ० ६।६।४; (२२।४) ५।४३।११;
(२२।५) ऋ० ३।६२।४; (२२।६) ऋ० ४।५।०।६; (२२।७) ऋ० २।२३।१५; वा० य० २।६।३;

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यंतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥
 प्र बाहवांसि सितं जीवसे न आ नो गव्यंतिमुक्षतं घृतेन ।
 आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥
 अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीडे वसूनाम् । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥
 मक्षूदेववतो रथः (३) शूरो वा पुत्सु कासु चित् ।
 देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥
 न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ॥
 असदन्नं सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्चिवयम् ॥ नक्रिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ॥
 उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
 पूणन्तं च पपुंरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥
 सोमारुद्रा वि बृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
 आरे बाधेथां निर्कृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुक्तमस्मत् ॥
 सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
 अवं स्यतं मुञ्चतं यज्ञो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥
 सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना (५) पृथिव्याः ।
 जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥
 इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।
 आभ्यामिन्द्रः पक्रमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥

(बृहतः, शवसा, रथः, पपुंरिं च, दिवो जनना, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ २२ ॥

[अनुमत्या ८४ । आग्नेय-१८१-मैन्द्राङ्ग-७०१-मग्नये ८० । सोमाय १४४ । प्रतिपुरुष-१०३१-मैन्द्राङ्ग ९५ । धात्रे ५८ । बार्हस्पत्य-१३३१-मग्नये १२५ । ऽर्थेतो ६१ । देवाः १४१ । समिध ९१५० । सोमस्ये-११११-न्द्रस्य १०३ । मित्र-९० । आग्नेयं ४२ । सुष्ट ५४ । आग्नेय-४७०-माग्नेय २३४ । स्वाह्वीं त्वा ७६ । अङ्गाविष्णू २७५ । द्वाविंशति ॥ २२ ॥ (२०९४)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥]

[ह्य १५३० । आपो १६९० । देवस्या-१५६७१-ऽऽर्द्धे १८१० । देवासुराः २७२७ । सं त्वा २५०९ । पाकयज्ञ-२६५५ । -मनुमत्या २०९४ । (अष्टौ ॥ ८ ॥ १६५८२)]

॥ इति प्रथमकाण्डं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

(२२।८-१२) ऋ० ३।६२।१६; ७।६२।५; ८।३१।१४-१६; (२२।१३-१४) ऋ० ८।३१।१८-१७;
 (२२।१५) ऋ० १।१२५।४; (२२।१६) सोमारुद्रा ... पराचैः । ऋ० ६।७४।२, कृतं चिदेनः प्र मुमुक्ष्यस्मत् ॥
 ऋ० १।२४।९; (२२।१७-१९) ऋ० ६।७४।३; २।४०।१-२;

अथ द्वितीयं काण्डम् ।

पशुविधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥] विश्वे देवा ऋषयः ॥

१-६ भूति-ग्राम-प्रजाकामस्य आमथाविमक्ष, ७-९ प्रजाकामस्य, १० पशुकामस्य च पशवः ॥

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवा—ऽतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नियुत्वन्त आ लभेत नियुद्धा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव (१) वायवे नियुत्वन्त आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नैनीयते वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्वन्ते भवति भ्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजाया (२) अपक्रामतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादपक्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् सोऽक्रामयत् प्रजाः पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदुत् तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः समभवत् तः स्वायै देवताया आऽलभत् ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत् यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां पशून् प्र जनयति यच्छ्रुणस्तत् पुरुषाणां रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् तद्वानां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदुजस्तदुजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणाविव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून् प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्र जनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून् प्र जनय—त्यौदुम्बरो यूपो (६) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क पशव ऊर्जेवास्मा ऊर्जं पशून्व रुन्धे ॥ (एव, प्रजाया, उप, प्रजाकाम, -स्तान्, यूप, -अथोदश च १३) ॥ १ ॥

(११) श्वेतं वायवा... याजयेद्... निनयति । (१३) नियुत्वन्ता... याजयेद्... इत्थं चेत्थं च... निनयति... ।
मै० २, ५, १; काठ० १२, ३६; १३, १ । (१५-१०) मै० २, ५, १; काठ० १२, ३६; १३, २-३ ।
तै० ९

१-४ जलोद-गृहीतस्य, ५ पशुप्रजाकामस्य, ६-१० ब्रह्मवर्चसकामस्य, ११-१२ विद्वत्सभाजयार्थिनः, १३-१६ तीक्ष्णरोगसहितस्य, प्रजाकामस्य, विदुषो जनानुरागार्थिनः, पौरोहित्यस्पर्धावतश्च पशुविधानम् ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सूष्टाः पराचीरायन् ता वरुणमगरुहन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीद्वरुं वृणीष्वार्थं मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत् स कृष्ण एकशितिपादभवं द्यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा लभेत् वरुणमे- (१)-व स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति^१ कृष्ण एकशितिपा-
द्भवति वारुणो देवतया समृध्यै^२ सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवाः प्रार्थश्चित्तिमै-
च्छन् तस्य यत् प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद् द्वितीयं सा फल्गुनी यत् तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादुपाकृन्तन्त्साऽविर्वशा (२) समभवत् ते देवा अब्रुवन् देवपशुर्वा अयं समभूत् कस्मा
हममा लप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽल-
भन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो यः कामयेत् प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स
एतामविं वशामादित्येभ्यः कामाया- (३)-ऽऽलभेताऽऽदित्यानेव कामं स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यैसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रार्थश्चित्तिमै-
च्छन् तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरे-
वास्मिन् रुचमदधुंर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा आ लभेता- (४)-ऽऽग्नेयीं कृष्ण-
ग्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्येव भवति^३ वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लभेत् ग्रीष्मे मध्यन्दिने
संहितामैन्द्रीं शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवा (५) ऽव रुन्धे संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संव-
त्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति^४ गर्भि-
ण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं इन्द्रियमेवास्मिन् दधति^५ सारस्वतीं मेधीमा लभेत् य ईश्वरो वाचो
वर्दितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं
दधाति प्रवदित्वा वाचो भवत्यै पन्नदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वर्दन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीव-
मा लभेत् सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो यस्य ज्योगामयत्य-
ग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत् यद्वीतासुर्भवति जीवत्येवं सौम्यं बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं
कृष्णग्रीवं प्रजाकामः सोमो (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः
प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां माग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत् सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न
विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीवं आग्नेयो

भवति तमे एवास्मादप हन्ति श्वेतो भवति (८) रुचमेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्म-
वर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधात्यौ—श्रेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमाश्रेयं कृष्णग्रीवं पुरोधाय २
स्पर्धमान आश्रेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमाश्रेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो
राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समावृद्धे पुर एनं दधते^{१६} ॥ (लभेत वरुणं, वृक्षैः, ताम्रं विशामादित्येभ्यः कामाय, मरुहा
वा लभेत, तान्येव, सैवास्मिन्, सोमः, श्वेतो भवति, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ २ ॥

१-३ स्पर्धमानस्य, ४ सङ्ग्रामार्थिनः, ५-७ ग्रामकामस्य, ८ अन्नकामस्य, ९ राज्यकामस्य, ११ पुनः प्रतिष्ठाकामस्य,
१२ पापक्षयार्थिनः, १३ राज्यार्थिनश्च पशुविधानम् ॥

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वागमनमपश्यत् त २ स्वयै देवताया आऽलभत ततो वै त
इमाँल्लोकानभ्यजय^{१७}—द्वैष्णवं वागमनमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभि जयति^{१८} वियम
आ लभेत विषमा इव हीमे लोकाः समृद्ध्या^{१९} इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशुङ्गमा लभेत
संग्रामे (१) संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति त २ सङ्ग्राम—मिन्द्राय मरुत्वते
पृथिसक्थमा लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान्
प्र यच्छति ग्राम्येव भवति^{२०} यदृषभस्तेनै—(२)—न्द्रो यत् पृथिस्तेन मारुतः समृद्ध्यै^{२१} पश्चात्
पृथिसक्थो भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति^{२२} सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं
वा अन्न २ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति बभ्रु-
र्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्ध्यै^{२३} सौम्यं बभ्रुमा लभेत यमलः^{२४} (३) राज्याय सन्तः २ राज्यं
नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यः २ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्नै राज्यं प्र यच्छत्युपैनः २
राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपः समृद्ध्या^{२५} इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत
गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छती^{२६} न्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशुङ्गमा
(४) लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनः स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्र णुदति^{२७} इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत यमलः^{२८}
राज्याय सन्तः २ राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणः २ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र
यच्छति स एनं (५) वज्रो भूत्या इन्द्र उपैनः २ राज्यं नमति ललामः प्राशुङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य
रूपः समृद्ध्यै^{२९} ॥ (सङ्ग्रामे, तेना, -ऽल, -मभिमातिघ्ने ललामं प्राशुङ्गमे, -नं, पञ्चदश च १५) ॥ ३ ॥

१-७ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ८ स्वर्गदोषनिवारणार्थिनः, ९-१० भ्रातृव्यवतः, ११ पापविमुक्तिकामस्य, १२-१५ अष्ट-
राज्यस्य पशुविधानम् ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतां दशर्षमामाऽलभन्त तथैवा-

ऽस्मिन् रुच्यमदधुं—र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दर्शयामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यस्वेन भा-
गधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति वसन्ता प्रातस्त्रीन् ललामाना
लभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान् त्रीणि वा आदित्य-
स्य तेजोऽसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजोऽसि तान्येवाव रुन्धे
त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्च-
सस्य प्रज्ञाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात्
प्राजापत्यं कर्तुं—(२)—मा लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्त्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्-
श्रमी भविष्यामीति सोमापौष्णः श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवा-
स्मे देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्श्रमी भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिल्लोकैऽस्पर्धन्त स यमो
देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत् तद्यमस्य (३) यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभुद्यद्वयः स्म
इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त एतौ प्रजापतिरात्मन उक्ष्वशौ निरमिमीत् ते देवा वैष्णावरुणीं
वशामाऽलभेतैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यजेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृञ्जतं
यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं (४) वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं
ग्राहयित्वा विष्णुना यजेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धे भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवती—
न्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गावं उदायन् ता वैदेह्यो-
ऽभवन् तासामृषभो जघनेऽनुदैत् तमिन्द्रो (५) ऽचायत् सोऽमन्यत् यो वा इममालभेत मुच्येतास्मान्
पाप्मन् इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा
वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्नधत्त यः पाप्मना गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा
लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन् धत्ते
मुच्यते पाप्मनो भवत्येव द्यावापृथिव्यां धेनुमा लभेत ज्योगपुरुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितो
ऽथैष ज्योगपुरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
तिष्ठति^{१३} पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपुरुद्धः समृद्धयै^{१४} वायुव्यं (७) वत्स-
मा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष ज्योगपुरुद्धो वायु-
मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इमाल्लोकान् विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे लोकाः स्नुव-
न्ति भुञ्जत्येनं विडुपं तिष्ठते^{१५} ॥ (मध्यन्दिने, कर्तुं, यमस्य, स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं, तमिन्द्रो, ऽस्य स्वेन भागधेयेनो-
पसृतो, वायुव्यं, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ४ ॥

१-५ पशुकामस्य, ६ प्रजाकामस्य, ७-८ भूतिकामस्य, ९-११ विच्छिन्नसोमपीथस्य, १२-१६ अभिचरतश्च पशवः ॥

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् स य उत्तमः पशुरासीत् तं पृष्ठं प्रति सङ्कृद्दोदक्खित् तं सहस्रं पशवोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवत्—यः पशुकामः स्यात् स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवासमै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवत्युन्नतो (१) भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशून् व रुन्धे यदा सहस्रं पशून् प्राप्नुयादर्थं वैष्णवं वामनमा लभेते- तस्मिन् वै तत् सहस्रमध्यातिष्ठत् तस्माद्वेप वामनः समीपितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कोऽर्हति सहस्रं पशून् प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रं सम्पाद्याऽऽ लभेत पशवो (२) वा अहो- रात्राणि पशून् प्रजातान् प्रतिष्ठां गमयत्योषधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवासमै स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा ओषधयोऽसत् पुरुष आप एवास्मा असतः सद्ददति तस्मादाहुयश्चैवं वेदु यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सद्ददतीत्यैन्द्रीः सूतवशां लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभव- (४) दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवं यः सूत्वा वशा स्यात् तमैन्द्रमेवाऽऽ लभेतेतद्वाव तदिन्द्रियः साक्षा- देवेन्द्रियमव रुन्धे ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना (५) तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भाग- धेयेनोप धावति तावेवासमै सोमपीथं प्र यच्छत् उपैनः सोमपीथो नमति यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं त- नोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव होतस्य (६) सोमपीथः समृद्धयै ब्राह्मणस्पत्यं तूपर- मा लभेताभिचरन् ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाच्छे- ति तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत् तूपरः समृद्धयै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवासमै प्र हरति शरमयं बर्हिः शूणायेवैनं वैभीदक इध्मो (७) भिनस्येवैनम् ॥ (भवत्युन्नतः, पशवो, विन्दते, ऽभवत्, सन्नै, -तस्ये, -धम, -स्त्रीणि च ३) ॥ ५ ॥

१-२ ग्रामकामस्य समानेपृच्छत्वकामस्य च, ३-६ अन्नकामस्य, ७-८ इन्द्रियकामस्य, ९-१० परकर्तृक (स्वप्रति- ग्रहीतृक) दानकामस्य, ११-१२ अन्नकामस्य, १३-१४ ग्रामकामस्य, १५-१६ अज्ञातचिररोगग्रस्तस्य च पशवः ॥

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठं समानानां स्यामिति बृहस्पति- मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पृष्ठं समानानां करोति ग्राम्येव भवति शितिपृष्ठो

भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृद्धयै^१ पौष्णः^२ इयाममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा^(१) अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति^३ इयामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्धयै^४ मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति^५ पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपः समृद्धयै^६ ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव^(२) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवन्त्यरुणो भूमान् भवत्येतद्वा इन्द्रस्य रूपः समृद्धयै^७ सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येषः^(३) देवतया समृद्धयै^८ वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति^९ बहुरूपो भवति बहुरूपः^५ ह्यन्नः^५ समृद्धयै^{१०} वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै^(४) सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति^{११} बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो^१ ह्येष समृद्धयै^{१२} प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेदु यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं तस्मात् स्यामान्मुञ्चति^{१३} तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्ये-^(५)-ष देवतया समृद्धयै^{१४} ॥
(अस्मा, एवै, -षो, -स्मै, हि, त्रीणि च ३) ॥ ६ ॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४ वृष्टिकामस्य, ५ प्रजाकामस्य, ६ अन्नकामस्य, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ ब्रह्मवर्चकामस्य, १०-११ अभिचरतश्च पशवः ॥

वृषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन्नत् तस्यै रसः परापतत् तं बृहस्पतिरुपागृह्णात् सा शितिपृष्ठा वृशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत् तं मित्रावरुणानुपागृह्णात् सा द्विरूपा वृशाऽभवद्यस्तृतीयः परापतत् तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वृशा भवद्यश्चतुर्थः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् तं बृहस्पतिरभ्य-
(१)-गृह्णादस्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवृशः समभवद्यल्लोहितं परापतत् तद्बुध उपागृह्णात् सा रौद्री रोहिणी वृशाभवद्बार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति^१ छन्दसां वा एष रसो यद्वृशा रस इव खलु^(२) वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^३ मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयत्छन्दसां वा एष रसो यद्वृशा रस इव खलु वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन^(३) रसं वृष्टिमव रुन्धे^४ मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा

अहर्वीरुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्द-
सामेव रसेन रसं प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५) सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्द-
सामेव रसेन रसं सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं (६) दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष
चरति यदुक्षा वशं इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्रीं रौहिणीमा लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति रौहिणी
भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृद्धये स्फयो यूपो (७) भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनम् ॥ (अभि, खलु, रसेना, -ऽव, वै, ब्रह्मवर्चसं, यूप,
एकाक्षविंशतिश्च १९) ॥७॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४-७ अभिचरतः, ८ महायज्ञप्राप्तिकामिनः, ९-१० पशुकामस्य, ११-१२ समय (-प्रतिज्ञा-
पूर्ति-सन्धि) कामस्य, १३-१६ वृष्टिकामस्य च पशवः ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रार्थश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामा
ऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचमदधु-र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामा लभे-
तामुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति
बैल्वो यूपो भवत्यसौ (१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्वं उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव
रुन्धे ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकुर्णीमा लभेताभिचरन् वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृ-
व्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकुर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपः समृद्धये स्फयो यूपो भवति
वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्ये- (२)-वैनं वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनं
वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैतं यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धये त्वाष्ट्रं
वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां (३) प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मै पशून् मिथुनान् प्र जनयति प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैष
पुमान्त्सन् वडबः साक्षादेव प्रजां पशून्व रुन्धे मैत्रः श्वेतमा लभेत संग्रामे संयत्ते सम्यकामो

मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति^१ (४) विशालो भवति व्यवसाययत्ये-
वैनं^२ प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति^३ कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिर्भव रुन्धे^४
शबलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्येवाशुङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति^५ (५)॥
(असौ, शृणाति, मिथुनानां, नयति, यच्छति) ॥ ८ ॥

१-२ अन्नाद्यकामस्य, ३-५ अन्नकामस्य, ६ दीर्घशोभिणः ७-८ पुष्टिकामस्य च पशुविधानम् ॥

वरुणं सुपुत्राणमन्नाद्यं नोपानमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत् तां स्वार्थं देवताया
आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमं—द्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां
वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति य एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति
कृष्णा भवति वारुणी ह्येषा देवताया समृद्ध्यै^१ मैत्रं श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधी-
नां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो
मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवत्यै-^(२)-पां चौष-
धीनां च संधाया लभत उभयस्यावरुद्ध्यै^३ विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै^४ मैत्रं
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणं शमयति यद्वारुणः
साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यद्वीतासुर्भवति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (२) तां
मिथुनेऽपश्यन् तस्यां न समराधयन्तावश्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साश्विनोरे-
वामवै—द्यः पुष्टिकामः स्यात् स एतामाश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजयां पशुभिः ॥ (अन्नादोऽन्नाद एव भवत्यै, -विन्दन्, पञ्च-
चत्वारिंशच्च ४५) ॥ ९ ॥

१ दुर्ब्राह्मणस्य सोमपिपासोः, २ मृषाभिज्ञस्य, ३ आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भाववनश्च पशवः ॥

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदुश्विनौ वै देवानामसोमपावास्तां तौ
पश्चा सोमपीथं प्राप्नुतामाश्विनावेतस्य देवता यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासत्यश्विनाविव स्वेन भागधे-
येनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उर्पेनं सोमपीथो नमति यद्धूम्नो भवति धूम्रिमाण-
मेवास्मादप हन्ति ललामो (१) भवति मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति^१ वायव्यं गोमृगमा लभेत
यमर्जग्निवांसमभिशांसंयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमर्जग्निवांसमभिशांसन्ति नैष ग्राम्यः पशु-
नारण्यो यद्वोमृगो नेवैष ग्रामे नारण्ये यमर्जग्निवांसमभिशांसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवै-^(२)-नं पवयति^३ पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः

पाप्मानं प्र विंशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
वाकृत्य५ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती
व्युच्छत्यप तमः पाप्मानः५ हते३ ॥ (ललामः, स एव, पट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥१०॥

काश्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्या ॥ त्रिष्टुप्; ७ द्विपदा; ९ जगती; १२-१३ अनुष्टुप्, १८, २१ गायत्री ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यन्द्रं वो दिवो३ या वः शर्म ॥
भरेष्विन्द्रं५ सुहवः५ हवामहे ऽहोमुचः५ सुकृतं दैव्यं जनम् ।
अग्निं मित्रं वरुणः५ सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये५ ॥
ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवरयन्तु देवाः ॥
प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ यत् तृपन्मरुतो वावशानाः ॥
श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः५ ॥
अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना ।
इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः५ शिशार्तु ॥
सं नो देवो वसुभिरग्निः सं (१) सोमस्तनूभि रद्वियाभिः ।
समिन्द्रो मरुद्भिर्द्विजैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिषत् ॥
यथाऽऽदित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भि रूद्राः समजानताभि ।
एवा त्रिणामन्नहणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु ॥
कुत्रा चिद्यस्य समृतौ ण्वा नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः५ ॥
सं यद्विषो वनामहे सः५ हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युमन्स्य शर्वस (३) ऋतस्य रश्मिमा ददे३ ॥

(१११) ऋ० १, ७, १०; सा० १६२०; अथर्व० २०, ३९, १; ७०, १६; मै० ४, ११, ९४; काठ० ८, ७० ।
(११२) ऋ० ७, २७, १; सा० ३१८; मै० ४, १२, ६७; १४, ६३ । (११३) ऋ० ८, ७, ११; मै० ४, १०, १०२,
११, ७७, ९६; काठ० ८, ७६; ९, ६८ । (११४) ऋ० १, ८५, १२, मै० ४, १०, १०३, ११, ९६; १४, २६३;
काठ० ८, ८२ । (११५) ऋ० १०, ६३, ९ । (११६) ऋ० १, १२२, ३; काठ० २३, ३० । (११७) ऋ० ७,
५६, १०, मै० ४, ११, ७५; काठ० ८, ७२ । (११८) ऋ० १, ८७, ६; मै० ४, ११, ७६; काठ० ८, ७३ ।
(११९) अग्निः प्रथमो... । . . ऋतुथा... शर्म यक्षसत् । मै० ४, १२, २८; काठ० १०, ३६; औ० पू० अ० २, ख० ११ ।
(११११) ...मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः५ शिशार्तु ॥ अथर्व० ६, ७४, ३ ।
(१११२) ऋ० ५, ७, २; मै० ४, १२, ८८ । (१११३) ऋ० ५, ७, ३; मै० ४, १२, ८९ ।

एतो देवानां गत्येति सुप्तमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।
 सा ऽर्वाचीं त्रुतिर्ववृत्यादुःहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसर्त ॥
 शुचिरपः सुवर्षसा अर्द्ध उर्ध्वेति वृद्धदयाः सुवीरः ।
 नक्षिपं वनन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥
 धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।
 दीर्घार्धियो रक्षमाणा (४) असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥
 तिस्रो भूर्धर्धारयन् त्रीरुत द्यून् त्रीणि व्रता विदथे अन्तरैषाम् ।
 नूतेनाऽऽदित्या महि वो महित्वं तर्दयमन् वरुण मित्र चारु ॥
 त्याहु क्षत्रियाः अत्र आदित्यान् याचिषामहे । समुडीकाः अभिष्टये ॥
 न दंष्टिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 प्राक्या चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥
 आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शन्तमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणः ॥
 त्वं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके ॥
 तत्रा यासि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेङ्गानो वरुणेह बोध्युरुशस्त्र मा न आयुः प्र मोषीः ॥
 (नास, स५, सर्वानो, रक्षमाणा, धीर्या चिदे, -काञ्चपञ्चाशच्च ४९) ॥ ११ ॥

[न. पृष्ठः १३ । प्रजापति-४४३ ।-देवासुरा २६५ । असा-३९२ ।-विन्द्रो ३५३ । बार्हस्पत्यं २५३ । षष्ठकारो
 २६९ । असा २५० । वरुण-१९५ ।-माश्विन-१४६ ।-मिन्द्र-२९९ । (-मेकादश ॥ ११ ॥ ३२७८ ॥)]

[इति द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

(१११४) ऋ० १, १०७, १; वा० य० ८, ४; ३३, ८८; मै० १, ३, ७३; ४, १४, २०२; काठ० ४, ५६; ११, ४४ ।
 (१११५) ऋ० २, २७, १३; ..... ०क्षयन्ति... । मै० ४, १४, २०३ । (१११६) ऋ० २, २७, ४; मै० ४, १२, ७;
 ५४, २००; काठ० ११, ४५ । (१११७) ऋ० २, २७, ८; मै० ४, १४, २०१; काठ० ११, ४६ । (१११८) ऋ० ८,
 ६७, १; ...क्षत्रियं... । समुडीकं... ॥ मै० ४, १२, ५ । (१११९) ऋ० २, २७, ११; मै० ४, १४, १९९ । (११२०)
 ऋ० ७, ११, १; मै० ४, १४, १९८ । (११२१) ऋ० १, २५, १९; वा० य० २१, १; सा० १५८५; मै० ४, १०,
 ४९; १०४; १४, २५०; काठ० ४, १४०; ४०, ९२ । (११२१) ऋ० १, २४, ११; वा० य० १८, ४९; २१, २;
 मै० ३, ४, १२; ४, १०, ५०; १४, २५३; काठ० ४, १४१; १७, १०८; ४०, ९३ ।

इष्टिविधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ॥

१-२ प्रजाकामस्य, ३ स्पर्धमानस्य, ४ संग्राममुपप्रयास्यतः, ५ जितशत्रोः, ६-७ सम्मानयतः, ८-९ नभो प्रालम्ब्य पुरोडाशाश्चरन् ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहताः सोऽचायत् प्रजापतिरिति । वै वै प्रजा अपागूक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नेकादशकपालमपश्यत् तं निर्वपत् तावस्मै प्रजाः प्रसाधनम् । मिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपं गूहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते इन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां प्र ताऽप्यतो विन्दते प्रजां मैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रं वा सजातेषु वेत्ताग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृद्धे वि पापाना भ्रातृव्येन जयते । एष वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं नि- (२) र्वेत् संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जयति तं संग्रामं वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं (३) धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जयति । एष वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य इति जनतामैन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् जनतामिन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामिति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रज्ञाता पूषणधेयः (४) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति । क्षेत्रपत्यं च निर्वपेत् जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नेकादशकपालमुपरिष्ठाद्विर्वपेत्स्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादात्मन् धत्ते ॥ (इन्द्राग्नी, नि, -वीर्यं, -मेवै, -कान्तचन्वारि ० शब्द ३९) ॥ १ ॥

१ आहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासातिक्रमे, २ अन्नस्याचरणे, ३-४ पिशाचग्रहमाधायाम्, ५ अभिचरतः, ६ गोपुरुषमृथुतद्वचतः, ७ युयुत्सोः, ८ अपमृत्पुत्रीतस्य, ९ गृहदाहेव च पुरोडाशाः ॥

अग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिकृतः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यङ्घ्रान् दक्षिणा वही ह्येष समृद्ध्या अग्रये व्रतपतये (१) पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नमृत्पमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयति व्रत्यो भवत्यग्रये

रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य२ रक्षा३सि सचेरन्नाग्निमेव रक्षोहण४ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति
 स एवास्माद्रक्षा५स्यर्प॑ हन्ति॑ निशितायां निर्वपेत् (२) निशिताया५ हि रक्षा३सि प्रेरते॑ संप्रेणीन्ये-
 वैनानि॑ हन्ति॑ परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये॑ भवतो रक्षसा५ स्तृत्या॑
 अग्नये॑ रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा॑ एवैनमा-
 वृश्चति॑ ताजगार्तिमाच्छेत्त्य॑—अग्नये॑ सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो॑ वा पुरुषा (३)
 वा प्रमीर्ये॑न् यो वा बिभीयादेषा वा अस्य भेषज्या॑ तनूर्यत् सुरभिमती॑ तथैवास्मै॑ भेषजं करोति
 सुरभिमतं भवति॑ पूतीगन्धस्यापहृत्या॑ अग्नये॑ क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे॑ संयत्ते
 भागधेयेनैवैन२ शमयित्वा परानभि॑ निर्दिशति॑ चमवरेषां विध्यन्ति॑ जीवति॑ स यं परेषां प्र स मीयते॑
 जयति॑ त५ संग्रामं- (४)-मभि॑ वा एष एतानुच्यति॑ येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः॑ प्रमीर्यन्ते॑ पुरुषाद्भुतिर्ह्यस्य
 प्रियतमा॑ग्नये॑ क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैन२ शमयति॑ नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः॑ प्रमी-
 यते॑ ऽभि॑ वा एष एतस्य॑ गृहानुच्यति॑ यस्य॑ गृहान् दहत्यग्नये॑ क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैन२ शमयति॑ ना- (५)-स्यापरं॑ गृहान् दहति॑ ॥ (व्रतपतये, निशितायां निर्वपेत्, पुरुषाः, संग्रामं,
 न, चत्वारि च ४) ॥ २ ॥

१ कामोपनमनेच्छोः, २ क्षेत्रादौ स्पर्धमानस्य, ३ अभिचर्यमाणस्य, ४ सर्वायुःप्राप्तिकामस्य, ५ भूतिकामस्य, ६ कान्ति-
 कामस्य, ७ तेजःकामस्य, ८ पराभिभवेच्छोश्च पुरोडाशाः ॥

अग्नये॑ कामाय॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो॑ नोपनमेद्वाग्निमेव काम५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑
 धावति॑ स एवैनं॑ कामेन॑ समर्थयत्युपैतं॑ कामो॑ नमत्य॑—अग्नये॑ यविष्ठाय॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
 स्पर्धमानः॑ क्षेत्रे॑ वा सजातेषु॑ वाग्निमेव॑ यविष्ठ५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति॑ तेनैवेन्द्रियं॑ वीर्यं॑ भ्रातृ-
 व्यस्य (१) युवते॑ वि पाप्मना॑ भ्रातृव्येण॑ जयते॑ ऽग्नये॑ यविष्ठाय॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 दभिचर्यमाणोऽग्निमेव॑ यविष्ठ५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति॑ स एवास्माद्रक्षा५सि॑ यवयति॑ नैनमभि-
 चरन्तस्तृणुते॑ ऽग्नय॑ आयुष्मते॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः॑ कामयेत॑ सर्वमायुरियमित्यग्निमेवाऽऽ-
 युष्मन्त५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति॑ स एवास्मि- (२)-न्नायुर्दधाति॑ सर्वमायुरेत्य॑—अग्नये॑ जातवेदसे॑
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव॑ जातवेदस५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति॑ स एवैनं॑ भूतिं॑
 गमयति॑ भवत्येवा॑—अग्नये॑ रुक्मते॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव॑ रुक्मन्त५ स्वेन॑ भागधे-
 येनोप॑ धावति॑ स एवास्मिन् रुचं॑ दधाति॑ रोचत॑ एवा॑—अग्नये॑ तेजस्वते॑ पुरोडाश- (३)-मष्टाकपालं
 निर्वपेत् तेजस्कामोऽग्निमेव॑ तेजस्वन्त५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑ धावति॑ स एवास्मिन् तेजो॑ दधाति॑ तेजस्व्येव॑
 भवत्य॑—अग्नये॑ साहन्त्याय॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव॑ साहन्त्य५ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑

धावति तेनैव संहते यः सीक्षते ॥ (आतृष्यस्या, -स्मिन्, तेजस्वते पुरोडाशः, -मष्टात्रिंशच्च ३८) ॥३॥

१ अन्नवस्वकामस्य, २ अन्नशानशक्तिकामस्य, ३ अन्नपतित्वकामस्य, ४ दीर्घरोगयुक्तकामस्य, ५ चक्षुष्पाटवकामस्य, ६ पुत्रकामस्य पुरोडाशाः, ७ रसकामस्य चरुः, ८ धनकामस्य, ९ संग्रामजयपूर्वकमन्नकामस्य, १० द्विगन्धुद्धरणे, ११-१८ उद्धृताग्निनाशे पुरोडाशाः ॥ १५ त्रिष्टुप् ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवत्य्—अग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्य्—अग्नयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवत्य्—अग्नये पर्वमानाय पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेदुग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी यदुग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदुग्नये (२) पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदुग्नये शुचये आयुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यद्वीतासुर्भवति जीवत्येवै—तामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदुग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदुग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदुग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधात्यु- (३) त यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्य्—अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासमै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छत्य्—अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनः रसवन्तं करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदुजा साक्षादेव रसमव रुन्धे^१ अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसुमन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्य्—अग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते वाजं (५) वा एष सिंसीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसृदग्निमेव वाजसृतः स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति तः संग्राममर्थो अग्निरिव प्रतिधृषे भवत्य्—अग्नयेऽग्निते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोऽन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमान- (६) मभि संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोर्त्यदुग्नयेऽग्निते निर्वपति भागधेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छति यजमानो^१ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वाये^{१३} दप आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहु^{१३} स्तत् तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धृत्यते किमपरोऽभ्युत् (७) ह्रियेतेति^{१३} तान्येवावक्षाणानि सन्निधाय मन्थे^{१४}

—द्वितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।

स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेश्यो हृज्यं बहनु प्रजानन्निति^{१०}

छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्र जनयत्ये^{११} वाव सोऽग्निरित्याहु^{१२} ज्योतिस्त्वा अस्य परापति-
तमिति यदुग्रये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य (८) ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे^{१३} ॥

(अनुनादोऽग्रये, दधाति, करोति, वाजं, यजमान, -सुद, -स्य, पट् च ६) ॥४॥

१-२ अभिशस्यमानस्य प्रजाकामस्य च पुरोडाशचरतः, ३ पुत्रजन्मवतः, ४-५ दर्शपूर्णमासातिक्रमवतः, ६-७ अग्नि-
मुद्रासयिष्यतः, ८-१३ ग्रामकामस्य पुरोडाशाः ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिकाव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशक-
पालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारुणेनैवैनं
वारुणपाशान्मुञ्चति दधिकाव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं
भवत्ये^१ तामेव निर्वपेत् प्रजाकामः संवत्सरो (१) वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्देहति
योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरमेव मागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयति वारुणेनैवैनं
वारुणपाशान्मुञ्चति दधिकाव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनं (२)
विन्दते प्रजां वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदुष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्म-
वर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं
दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून्
दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पुन (३) एव तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्
भवत्ये^२ वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते^३ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां
वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप
दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या-(४)-थो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति^४ वीरहा वा
एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा क्रतायवः पुराऽन्नमक्षन्ना^५ ग्रेयमष्टाकपालं
निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन् यदुष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्या-
वानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृ-(५)-गेव तद् द्वादशकपालो
वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नयोनिः स्वामेवैनं योनिं गमय-
त्याद्यमस्यान्नं भवति^६ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीये

(४१५) ध्रुवामि धरुणेतो.....प्रथममेभ्यो योनिभ्यो... । ...गायत्र्या...ऽऽनुष्टुभा च ..... ॥ वा० य० १३, ३४;
ऋग्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो (०राज्यं । वा० य० ३५, १९) गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो (इहाय० ।
अथर्व० १२, २, ८) जातवेदा... । ऋ० १०, १६, ९; रा० य० ३५, १९; अथर्व० १२, २, ८ । (५) मै० २, १, ३ ।

वैश्वानरमधिं श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति
द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै मजाताऽऽच्यवयति^१ मारुतो भवति (६) मरुतो वै
देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमदं रुन्धे^२ सप्तकपालो भवति सप्त गणा वै मरुतो
गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे^३ ऽनुच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति^४ ॥
(संवत्सर, एनं, पूतः, समष्टयै, तादृग्, भवत्यै, -क्रान्तिश्च २९) ॥ ५ ॥

१ संग्राममुपप्रयास्यतश्चरुः, २ संग्रामभूनि प्राप्तस्य, ३ विद्वितोरन्नं जग्यन्तः, ४ शपथं कृत्वा दृढ्यतः, ५ अवि प्रतिगृह्णा-
तस्य, ६ उभयतोदन्तं प्रतिगृह्णातस्य, ७ याचयितुं प्रयायतः, ८-९ याचयित्वा प्रत्यागच्छतश्च पुरोडाशाः ॥

आदित्यं चरुं निर्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रति तिष्ठन्ति वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायत-
नमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवायतने यतते
जयति तं संग्रामं मेतस्मिन् वा एतौ मृजाते (१) यो विद्विषाणयोरन्नमस्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवास्ति नास्मिन् मृजाते^१
संवत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः पूर्वोऽभिदुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेत् सममानयोः पूर्वोऽभिदुह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्व-
रुणं (२) परस्तादुभि द्रुह्यति नैनं वरुणो गृह्णात्यौ व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽर्विं प्रतिगृह्णाति वैश्वा-
नरं द्वादशकपालं निर्वपेदर्विं प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितामेव प्रति गृह्णाति
नाऽऽच्यं प्रति गृह्णात्यौ त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत् प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव
प्रतिगृह्णाति नात्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेष्ट्यन्तसंवत्सरो वा
अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकाया अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्सरं (४)
प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुक्ते तं भाग-
धेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत् तां भ्रातृव्याय प्रहिणुयाच्चिर्नैतिमेवास्मै प्र
हिणोति^५ ॥ (मृजाते, वरुण, -उभयादत्, संवत्सरः, षट्त्रिंशच्च ३६) ॥ ६ ॥

१-२ पशुकामस्य चरुः, ३ पशुकामस्य, ४ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ५ अन्नकामस्य, ६ भूतिकामस्य, ७ पाप्मनागृहीतस्य,
८ परेः पीडितस्य, ९ बद्धस्य परित्यक्तस्य वा, १० महायज्ञेच्छोः पुरोडाशाः ॥

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै

पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति^१ चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनेः पशून् प्र जनयती^३न्द्रायेन्द्रि-
यावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तः स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स (१) एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवती^३न्द्राय घर्मवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवती^३न्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादश-
कपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेनो-(२)-प धावति स
एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवती^३न्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राये-
न्द्रियावत् इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रा-
येन्द्रियावत् आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवै-
न्द्राया-(३)-ऽहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अह
इन्द्रमेवाहोमुचः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चती^३न्द्राय वैमृधाय
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्रवेपेरन् राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधो (४) ऽपहन्ती^३न्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपे-
द्द्वन्द्वो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत इन्द्रायार्काश्वमेध-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदर्काश्वमेधा-
विन्द्रमेवार्काश्वमेधवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा (५) अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्यु-
पनं महायज्ञो नमति^{१०} ॥ (स, भागधेयेने, -न्द्राय, मृधो, ऽस्मै, मस च ७) ॥ ७ ॥

१ ग्रामकामस्य पुरोडाशः, २-३ सेनाकामस्य चरुः, ४ युद्धार्थिनः, ५ नष्टधैर्यस्य, ६ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ७ उत्तमर्ण-
स्य, ८ राज्यभ्रष्टस्य भ्रष्टमानस्य वा, ९-११ अन्यसाम्यमनिच्छतः पुरोडाशः ॥

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद् ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मै सजाताननुकान् करोति ग्राम्येव भवती^१न्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंश-
िते व स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनाः सः इयति^१
दल्बजानपी-(१)-धमे सं नह्नेद्वैर्यत्राधिष्कन्नान्यमेहत् ततो बल्बजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायम-
ग्निनीय गा वेदयती^३न्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयन्त
इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तं (२) संग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयं
पाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव मन्युमन्तः

मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवतीन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत् दानकामा मे प्रजाः स्युः^(३) रितीन्द्रमेव दातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रतामिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रदापयतीन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४) उपरुध्यमानो देन्द्रमेव सुत्रामाणः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवतीन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छक्ररी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै शक्ररी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध^(५) सोऽभवत् सोऽबिभेद्धतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शक्र्या अधि रेवतीं निरमिमीत् शान्त्या अप्रदाहाय योऽलः श्रियै सन्तसदृङ् समानैः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति^{१०} रेवतीं पुरोऽनुवाक्या भवति (६) शान्त्या अप्रदाहाय शक्ररी याज्या वज्रो वै शक्ररी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव ॥ (अपि, त९, स्युः, -वै, -न्ध, भवति, चतुर्दश च १४) ॥ ८ ॥

१ अभिचरतः, २ प्रत्यभिचरतः, ३ पराभिचारपीडितस्य च चरुपुरोडाशौ, ४ यज्ञोपनतिकामस्य पुरोडाशः, ५-७ चक्षुष्कामस्य चरुः, ८-९ यज्ञकर्तृभ्रातृव्ययत् इन्द्रियसामर्थ्याविनाशकामस्य, १०-११ भ्रातृव्योपाकृतं वशातुल्यफलकामिनः पुरोडाशाः ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुयद्भागवैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति^१ (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति द्वेद्वे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या^१ एतयैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाध्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुत आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो न (२) उपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत् उपैनं यज्ञो नमर्त्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवा-^(३)ऽस्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति^१

धेदे वा एतदेतो यदाज्यमनदुहस्तण्डुला मिथुनादेवासमै चक्षुः प्र जनयति वृते भवति तेजो वै
 पुनं तेजश्चक्षुस्तेजसेवासमै तेजश्चक्षुरवरुन्धं इन्द्रियं वै वीर्यं वृद्धे आतृव्यो यजमानोऽयजमानस्या-
 वृत्तस्य प्रति निर्वपेत्प्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं (४) वीर्यं वृद्धे पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपे-
 स्वादित्येव वाक् तामप्रोदितां प्रातृव्यस्य वृद्धे तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्र वदन्ति ता
 हस्तिः वीर्यं यजमाने दधत्याग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्य-
 भागा स्याद्वाहस्पत्यश्चरुयदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽ-
 प्नोति (५) आवैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
 स्याद्वाहस्पत्यश्चरुयदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सर्वनं माध्यं-
 दिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत् तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्य-
 भागा स्याद्वाहस्पत्यश्चरुयद् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीय-
 सवनमेव तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्मं
 प्रायश्चित्थं छन्दास्स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्वनानि मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्विंशत्यै काले यैवासौ
 आतृव्यस्य वशाऽनुबन्ध्या सो एवेधैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् ॥
 (यज्ञमर्धनगुनि चरति, यज्ञो न, तावेवा, -स्येन्द्रिय, -माप्नोति, देवताः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥ ९ ॥

१-५ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ६ चर्मरोगभीतस्य, ७ प्रजाकामस्य, ८ अभिचरतः, ९-१० दीर्घरोगयुतस्य, ११ परस्य वैरिज-
 यनगामस्य च धरवः ॥

असायादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपन्
 तेनेवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् सोमं चैव
 रुद्रं च त्वेन भागधेयेनोप धावति ताव्वास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव भवति तिष्या-
 पूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रो (१) वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे परिश्रिते
 याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन
 माज्येनो यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत् सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत् इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितो-
 रिति मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुर्वदत् तद्देवजं (२) मेघजमेवासमै करोति यदि
 विभीषादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः
 स्वयैवासमै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् प्रजाकामः
 सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवासमै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते
 (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदाग्निः स्वया एवेन

देवतायै निष्क्रीयं रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमाच्छति सोमरौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगादयादी रोपं
 वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवाभ्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः इति तत्
 यदी- (४)-तासुर्भवति जीवत्येवं सोमारुद्रयोर्वा एतं प्रक्षितं होता निष्पिदति स ईश्वर आ-
 मातोऽनङ्गान् होत्रा देवो वह्निर्वा अङ्गान् वह्निर्होता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणाति सोमरौद्रं
 चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृह्णार्धमुद्गृह्ण्यार्धं दाप्य
 वह्निषः स्तृणीयादुर्ध्वं (५) नार्धमिधमस्याभ्यादुध्यादुर्ध्वं न स एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥
 (२३०) मेपजं, विन्दते, यद्य, -र्ध, द्वादश व १०) ॥ १० ॥

१ ग्रामकामस्य, २ प्रजागजयोर्विरोधकामस्य ३ उक्तविरोधसमायानेच्छो ४ ग्रामकामस्य पुरोडाशः ५ आ ॥ १० ॥
 चरुः, ६ समानैरप्रियस्य चरुपुरोडाशः ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतंश्च स्वेन माज्येनोप
 धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीयं ऐन्द्रमधि त्रयति गार्हपत्यो दास्य
 पापवस्यस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गण्डा एवास्मै मरुतानां
 रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति विशमेवा- (१)-स्मा अनुवर्तमानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः प्राजा
 क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन् ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याभाव्य ब्रूयान्मरुतो गणोति
 मारुतस्यावद्यन् ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याभाव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं ॥ इति
 वितुःहाणास्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेऽस्मिन्निति यथादेवतमवशाय चयादिभ्यो दज-
 द्वागधेयेनैवैनान् यथायथं कल्पयति कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं
 ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाश्च देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति
 ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याप्येदयैन्द्रस्यो- (३)-परिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उधरुतः
 सजातान् परि गृह्णात्युपाधायपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै पृश्निषु रुन्धे प्रैक्ष्यं
 चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्निषु पर्यसो मरुतो जाताः पृश्निषु प्रियङ्गवो मरुताः खलु चै
 देवतया सजाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव
 भवति प्रियवती याज्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं समानानां करोति द्विपदा पुरोऽनुवाक्या
 भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयता आपन्
 ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्विसुभिः
 सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत् त- (५)-मेतगा संज्ञान्य-
 ऽयाजयदुग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्यते पुरोडाश-

मेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत यः समानै-
र्मिथो विप्रियः स्यात् तमेतया संज्ञान्या याजयेद्वसुमे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोमाय
रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणाया-(६)-ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवेनं
भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ (एवै, वै, -न्द्रस्य, याज्यानुवाक्ये,
तं, वरुणाय, चतुर्दश च १४) ॥११॥

काम्येष्टिप्राज्यापुरोनुवाक्याः ॥ ८, १०, १३-१९, २१, २३ त्रिष्टुप्; ७, ९, २०, २८-२९ गायत्री; ४, २० जगती; ११-१२, २६
अनुष्टुप्; २४ उष्णिक् पदपङ्क्तिर्वा; २५ पंक्तिः ।

हिरण्यगर्भं आपो ह यत् प्रजापते ॥

स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सुनुर्भुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।

स द्यामौर्णोद्वन्तरिक्षं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत् स आऽभवत् ॥

उदु त्यं चित्रम् ॥

स प्रतनवन्नवीयसाऽग्ने द्युन्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भानुनां ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कहस्ते दधानो (१) नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥

वाममद्य संवितर्वामसु श्वो द्विवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेया धिया वामभाजः स्यामं ॥

बद्धित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वाति मग्ना जिनोषि (२) महिनि ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥

(१२।१) ऋ० १०, १२१, १; वा० य० १३, ४; २३, १; २५, १०; अथर्व० ४, २, ७; मै० २, ७, १९८; १३, ११०; ३, १२, १८, काठ० ४, १२८; १६, १८४; २०, ९; ३५, ६८; ४०, १; ५, ११; ताण्ड्य ब्रा० ९, ९, १२; नि० १०, २३ । (१२।२) ऋ० १०, १२१, ७; वा० य० २७, २५; ३२, ७; अथर्व० ४, २, ६; मै० २, १३, ११६; काठ० ४०, ७; तै० ब्रा० १, २३, ८ । (१२।३) ऋ० १०, १२१, १०; वा० य० १०, २०; २३, ६५; अथर्व० ७ [७९, ४]; ८०, ३; मै० २, ६, ४१; काठ० १५, २५; तै० ब्रा० २, ८, १, २; ३, ५, ७, १; नि० १०, ४३ । (१२।५-६) ऋ० १, ५०, १; ११५, १; वा० य० ७, ४१-४२; ८, ४१; १३, ४६; ३३, ३१; अथर्व० १३, २, १६, ३५; २०, ४७, १३; १०७, १४; सा० ३१; मै० १, ३, १००-१०१; ४, ९, १८९; २०१; १४, ५६; काठ० ४, ४६-४७; १३, ८४; २१, ७५; २२, १०; ३०, १७; नि० १२, १५-१६ । (१२।७) ऋ० ६, १६, २१; काठ० २०, ३३; तै० ब्रा० २, ४, ८, १ । (१२।८) ऋ० १, ७२, १ । (१२।९) ऋ० १, २२, ५; वा० य० २२, १०; मै० ४, १२, ३२ । (१२।१०) ऋ० ६, ७१, ६; वा० य० ८, ६; मै० ४, १२, ३३ । (१२।११) बद्धित्था.....। ऋ० ५, ८४, १; मै० ४, १२, ३६; काठ० १०, २६; नि० ११, ३७ । (१२।१२) ऋ० ५, ८४, २ ।

ऋतूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिण्येद्वयंश्च पीतः ।
 अयं यः सोमो न्यधाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यच्छ^{१३} ॥
 आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा^{१४} ऋजीषी ।
 सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥
 प्र (३) सुवानः सोमं ऋतुयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् ।
 वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्तं दृ^{१५} ॥
 सवार्धस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् ।
 अर्को वा यत् तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्यामि^{१६} ॥
 वर्षद् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नैः ॥
 प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नामाऽर्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वा गृणामि तवसमतवीयान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके^{१७} ॥
 किमित् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
 मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदुन्यरूपः समिथे वभूथ^{१८} (५) ॥
 अग्ने दा दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः^{१९} ॥
 दा नो अग्ने श्रानिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाज^{२०} श्रुत्या अपा वृधि ।
 प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमुपसो वि दिद्युतुः^{२१} ॥
 अग्निर्वा द्रविणं वीरपेशा अग्निकृषिं यः सहस्रां सनोति ।
 अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा^{२२} ॥
 मा (६) नो मधी^{२३} रा तू भर्^{२४} ॥
 घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत् ते रुक्मो न रोचत स्वधावैः ॥

(१२।१३) ...प्रतिरमेभ्यायुः । ऋ० ८, ४८, १०; मै० ४, ११, ४७; काठ० ९, ७३ । (१२।१४) ऋ० १०, ८९, ५; तै० आ० १०, १, ९; नि० ५, १२ । (१२।१७) ऋ० ७, ९९, ७; १०५, ७; सा० १६२७; ...विष्ण आस... काठ० ६, ४० । (१२।१८) ...समतव्यान्... । ऋ० ७, १००, ५; मै० ४, १०, ३२; काठ० ६, ३९; नि० ५, ९; ...हव्यमर्थः... । सा० १६२६ । (१२।१९) ऋ० ७, १००, ६; मै० ४, १०, ३१; नि० ५, ८; .....परिचक्षि नाम..... । सा० १६२५ । (१२।२०) ऋ० ३, २४, ५; मै० ४, १२, ३०; काठ० ६, ३५ । (१२।२१) ...बृहतो... । ...स्वर्ण... । ऋ० २, २, ७; मै० ४, १२, ३१ । (१२।२२) अग्निर्वाद् द्रविणं... । ऋ० १०, ८०, ४ । (१२।२३) ऋ० ४, २०, १० । (१२।२४) ऋ० ३, ३६, ९; काठ० ६, ३८ । (१२।२५) ऋ० ४, १०, ६; मै० ४, १२, १११ ।

उभे सुश्रन्द्र सर्पिणो वर्वीं श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत पुंपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इपः स्तोतृभ्य आ भर् ॥

वार्यो शतः हरीणां युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसां ॥

प्र याभि- (७)-र्यासि द्वाश्वाः समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयिः सुभोर्जसं युवेह नि वीरवद्व्यमश्वियं च राधः ॥

रेवतीर्नः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेर्म ॥

रेवाः इद्रेवतः स्तोता स्यात् त्वायतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥

(दधानो, जिनीषि, देभुः प्र, दध्यं, वभूय, भा, याभि, -श्रुतस्य ४०) ॥ १२ ॥

[प्रजापति-२३९ १-रुद्रये २५४ । ऽस्यये १८८ । ऽस्यये ४०६ । वैश्वानर-३२९१-मदित्य-२३६ १-मैन्द्र-२५७-
मिन्द्राया-३१४ । ऽऽस्रावैषगव-२३७ ।-नृगा-२६२ ।-मैन्द्र-३१४ । हिरण्यगर्भो ३९० । (दाक्ष ॥ १२ ॥ ३५२६)]

[इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥] विश्वे देवाः ऋषयः ।

१ भूतिकामस्य, २ अपरुद्धस्यापरुद्धयमानस्व च चरवः, ३-१३ अपरुद्धयमानस्य प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगविशेषाः ॥

आदित्येभ्यो भुवद्वन्द्वश्चरुं निर्वपेद्वूतिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै
सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति
भवत्येवा ऽऽदित्येभ्यो धारयद्वन्द्वश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार
आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि
दाधत्यनपरुध्यो भवत्यै दितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमेवासमै
राज्यमनु मन्यते सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै
समनसः करोत्युप प्रेत मरुतः (२) सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमु राजानमित्याह मारुती वै
विद्व ज्येष्ठो विशपतिर्विशैवैनं राष्ट्रेण समर्धयति यः परस्ताद् ग्राम्यवादी स्यात् तस्य गुहाद्वी-
हीनाहरेच्छुक्लाः कृष्णाः च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया

(१२।२६) ऋ० ५, ६, ९; वा० य० १५, ४३; ओमे...विशपते... । सा० १०२४; मै० २, १३, २२; ४, १२, ११२ ।
(१२।२७) ऋ० ४, ४८, ५; मै० ४, १४, १७ । (१२।२८) ...युवस्व...वीरं गव्यमश्वियं ... । ऋ० ७, ९२, ३; वा० य०
२७, २७; ...वार्य इष्टये... । मै० ४, १०, १४८; काठ० १०, २५; तं प्रा० २, ८, १, १ । (१२।२९) ऋ० १, ३०, १३;
सा० १५३, १०८४; अथर्व० २०, १२२, १; काठ० ८, ६०; ...सधमादा... । मै० ४, १२, १०३ । (१२।३०) ऋ० ८, २,
१३; ...श्रुतस्य । सा० १८०४ । (१) मै० ३, २, १-१०; काठ० ११, ११-१२ ।

विद्विशमेवाव गच्छति^१ (१) अवगताऽस्य विद्वन्वगत- राष्ट्रमित्वाहृत्य कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं
निर्वपेद्धारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चात्र गच्छति^२ यद्वि नावगच्छेद्विममहमादित्येभ्यो
भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादुमुष्यै^३ विशोऽवगन्तो रिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव
(४) गमयन्ति^४ यद्वि नावगच्छेदाश्वत्थान् मयूखान् सप्त मध्यमेषायागुपेह्न्याद्विमहमादित्यान्
बध्नाम्याऽमुष्मादुमुष्यै^५ विशोऽवगन्तो रित्यादित्या एपेनं वज्रवर्षा विशमव गमयन्ति^६ यद्वि नावग-
च्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेद्विधेऽपि मयूखान्तं नहेदनपुध्यमेवाव गच्छत्यां—श्वत्था भवन्ति
मरुतां वा एत- (५) दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विनामप गच्छति^७ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
गणश एव विशमव गच्छति^८ ॥ (धारयद्दत्तो, मरुतो, गच्छन्ति, विशमवे, -त, -दृष्टादश च १८) ॥ १ ॥

१-६ मृत्युभीतस्य, ७-९ ब्रह्मवर्चसकामस्य, १० हिरण्याग्निः, ११ हिरण्य रुद्रवत्तश्चोरादिभीतस्य, १२ विनष्टहिरण्यस्य ॥

देवा वै मृत्योरविभयस्ते प्रजापतिमुपाधावन् तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपत्
तयैवैवमृतमदधा^१—द्यो मृत्योर्बिभीयान् तस्मा एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत् प्रजापतिमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति^२ शतकृष्णला भवति शतायुः
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये^३ प्रति तिष्ठति^४ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा
अमृतं च समीचीं दधाति^५ चत्वारिंशत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत् तस्याऽऽपत्या^६ एकधा
ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधात्य^७—सायादित्यो न व्यरोचत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
च्छन् तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपन् तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा
एतं सौर्यं चरुं निर्वपेदुमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यु^८—भयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति^९ प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं
जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुचं आश्रेयमष्टाकपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं
भूम्यै (३) चरुं यः कामयेत् हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोषं न मेदिति यदग्निो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं
यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैन-
द्विन्दत उपैनं हिरण्यं नमति^{१०} वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यध्यते यो हिरण्यं विन्दत एता- (४)-
मेव निर्वपेद्विण्यं विच्चा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यध्यते एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदग्नेयो
भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति
भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दतीन्द्र- (५)-स्त्वष्टुः सोममभीषहा-
ऽपिबत् स विष्वङ् व्याच्छेत् स इन्द्रियेण सोमप्रीथेन व्यध्यते रा यदूर्ध्वमुदर्वमीत् ते इयामाका
अभवन्तस प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं सोमेन्द्रं इयामाकं चरुं निर्वपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियं

सोमपीथमर्धं^१—द्वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेन^२ धृतं यः सोमं वर्मिति यः सोमवामी स्यात् तस्मा
(६) एतः सोमेन्द्रः^३ श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मि-
न्निन्द्रियः^४ सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते^५ यत् सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव
रुन्धे यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव^६ रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स
सोमः (७) साक्षादेव सोमपीथमव^७ रुन्धे^८ ऽग्नये द्वात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रद्वात्रे
पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून् प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति^९ दधि मधु
घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाः रूपः रूपेणैव पशून्व^{१०} रुन्धे^{११} पञ्चगृहीतं भवति पाङ्का हि
पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः (८) समृद्धयै^{१२} प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः
प्रजापतिरेवास्मै पशून् प्र जनयत्यां—त्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानो-
ऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यै^{१३} याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्कः पुरुषः पाङ्काः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय
पशून्व^{१४} रुन्धे^{१५} ॥ (इन्द्रिये, ऽस्मिन्, भूम्या, एता, -मिन्द्रः, स्यात् तस्मै, सोमो, बहुरूपा हि पशव, एकैचत्वारिः-
शब्द ४१) ॥ २ ॥

१-३ यज्ञविभ्रष्टस्य, ४ कामितार्थसिद्धयर्थिनः, ५ ब्रह्मवर्चसार्थिनः, ६ क्लैव्याद्विभ्यतः, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ अतिक्रामतो
वैश्यस्य वश्यार्थं चरुपुरोडाशाः ॥

देवा वै सत्रमासतद्विपरिमितं यशस्काभास्तेषां सोमः राजानं यश आच्छेत् स गिरिमुदैत्
तमग्निरूदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत् तावब्रवीद्याजयंतं मेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तयैवास्मिन् तेज (१) इन्द्रियं
ब्रह्मवर्चसमधत्तां^१ यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशक-
पालः सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यद्वैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन
दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेना^२ ऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत् तेजश्चैवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं च समीचीं (२) दधात्य^३ ग्रीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै
ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं
कामो नमत्य^४ ग्रीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन
सौम्यः समृद्धयै^५ सोमाय वाजिनं श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैव्याद्विभीयाद् रेतो हि वा एतस्मा-
द्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैव्याद्विभाय सोममेव वाजिनः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्
रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति^६ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद् ग्रामकामो (४)

ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति^१ गण-
वती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विशं वि
नाशयेयमिति^२ मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद् ब्रह्मन्नेव विशं वि नाशयति^३ ॥ (तेजः, समीची, एव,
प्राप्तकाम, -स्त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ ३ ॥

१ स्वर्गकामस्य, २ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ३ सभां जिगमिषोः, ४-५ अतिनिकृष्टस्य राजन्यस्य, ६ तथाविधस्य
ब्राह्मणस्य च दृष्टयः ॥

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत् सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवैनं^१ सुवर्गं लोकं गर्मयत्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा
आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-(१)-स्मै
दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति
जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति
यत्र जिगमिषतीन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमानुषक-
मेकादशकपालं नि-(२)-रवपत् तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद् बुध्रवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये
अकरोद् बुध्रादेवैनमग्रं पर्यणयत्यो राजन्यं आनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं
निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं^२ समानानां परिणयति बुध्रवती अग्रवती
याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्रादेवैनमग्रं (३) परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजा-
वरः समृद्धयै^३ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद् बृहस्पति-
मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं^४ समानानां परिणयति बुध्रवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये
भवतो बुध्रादेवैनमग्रं परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य (४) देवता न आनुजावरः समृद्धयै^५ ॥
(एव, नि, -रग्रं, -मेतस्य, चत्वारि च ४) ॥ ४ ॥

यक्षमगृहीतस्येष्टिः ॥

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर आसन् ताः सोमाय राज्ञेऽद्विद्वात् तासां^१ रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्तीः
पुनरगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरद्विद्वात् सोऽब्रवीद्द्वितममीष्व यथा समावच्छ
उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स क्रतुमाप्तीत् ता अस्मै पुनरद्विद्वात् तासां^२ रोहिणीमेवोपै-(१)-त्
तं यक्षं आच्छेद्वाजानं यक्षं आरदिति तद्वाजयक्षमस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्षमस्य
यज्जायाभ्योऽर्विन्दुत् तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्षमाणां जन्म वेदु नैनमेते यक्षमां चिन्दन्ति स
एता एव नमस्यन्नुपाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एत-(२)-
मादित्यं चरुं निर्वपन् तेनैवैनं पापात् सामादमुञ्चन् यः पापयक्षमगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं

(४) मै० २, ३, २२; काठ० ११, ६-१० । (५) मै० २, २, २९; काठ० ११, २ ।

चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं पापात् स्त्रामान्मुञ्चन्त्यं—मावास्यायां निर्वपेदुमुमेवैनमाप्यार्यमानमन्वा प्याययति^३

नवोनवो भवति जायमान इति

पुरोऽनुवाक्या भवत्यार्युरेवास्मिन् (३) तया दधाति यमादित्या अश्नुमाप्याययन्तीति याज्यै-
त्रैनमेतया प्याययति^४ ॥ (एवोपै, -त, -मस्मिन्, त्रयोदश च १३) ॥ ५ ॥

अज्ञादुनशक्तिकामस्य त्रिधातुसंज्ञकयागः ॥

प्रजापतिर्वैवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सोऽबवीद्यदिमान् लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममासदिति तद्वि-
मान् लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रमधिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमान् लोका-
स्त्रेधाऽदुहत् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं^५ यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय
राज्ञे पुरोडाशं- (१) मेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्जेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधि-
राजोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद्
एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवेमान् लोकान् प्रत्तान् काममन्नाद्यं दुह उत्तानेषु कपाले-
ष्वधि श्रयत्ययातयामत्वार्यं त्रयः (२) पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्या
उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्धयै^६ सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छम्बदकारं^७
व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहार्यं ॥ (पुरोडाशं, त्रयः, षड्विंशतिश्च २६) ॥ ६ ॥

वीर्यकामस्य सर्वपृष्ठाख्येष्टिः, ९ अभिशस्यमानस्य द्वयमेवेष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपा-
ऽऽयन् तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्वपाक्रामत् तद्वरुधं नाशकनोत् तदस्माद-
भ्यर्धोऽचरत् स प्रजापतिमुपाधावत् तमेतया सर्वपृष्ठयाऽयाजयत् तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधा-
इन्द्रियकामो (१) वीर्यकामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधति^८ यदिन्द्राय रथन्तराय निर्वपति यदेवाग्नेस्तेजस्तदेवाव
रुन्धे यदिन्द्राय बर्हिताय यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव संवितुस्ते-
जस्त-(२)-देवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय शाक्वराय
यदेव मरुतां तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव बृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्ध एतावन्ति वै
तेजांसि तान्येवाव रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वार्यं द्वादशकपालः पुरोडाशो
(३) भवति वैश्वदेवत्वार्यं समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति^९ व्यत्या-

(५४) नवोनवो भवति जायमानः । ऋ० १०, ८५, १९; अथर्व० ७, ८१, २; १४, १, २४; मै० ४, १२, ३८; काठ०
१०, ४१; नि० ११, ६ । (६) मै० २, २, ३०; काठ० १०, ११-१२ । (७) मै० २, ३, २३; काठ० १२, १४ ।

समन्वाहानिर्दाहायां^१ श्वं ऋषभो वृष्णिर्वस्तः सा दक्षिणा वृषत्वायै^२ तयैव यजेताभिज्ञस्यमान
एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः^३ ॥ (इन्द्रियकामः, सवितुस्तेजस्त, पुरोडाशो, ऽष्टा-
त्रिंशच्च ३८) ॥ ७ ॥

चक्षुष्कामस्येष्टिः ॥

रजो वै कौण्डेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपदुग्रये भ्राजस्वते
पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयैवास्मिन् चक्षुर्दधा^४द्य-
श्चक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपदुग्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्रये
भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्रेवै चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं
च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति^५ यदाग्रेयौ भवतश्चक्षुषी
एवास्मिन् तत् प्रति दधाति यत् सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्रेयौ भवतस्तस्माद्भूमितो नासिकां
चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते^६ समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समानः^७ हि (२) चक्षुः
समृद्ध्या उदु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान् प्र
यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तर्त ॥ (वि, खं, -ष्टाविंशतिश्च २८) ॥ ८ ॥

ग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टिः ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्रेत्ता वसुविद्^८ ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयास-
मुग्रश्रेत्ता वसुविद्^९ ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमभिभूश्रेत्ता वसुविद्^{१०} दामनमस्यामनस्य देवा
ये सजाताः कुमारः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामयन्ताः हृदा तान् म आमनसः
कृधि स्वाहा^{११} ऽऽमनमस्या-(१)-मनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां
कामयन्ताः हृदा ता म आमनसः कृधि स्वाहा^{१२} वैश्वदेवीः सांग्रहणीं निरवपेद्गामकामो वैश्वदेवा
वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै स जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव
भवति^{१३} सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन एव सजातानाम् (२) गृह्णाति^{१४} ध्रुवोऽसि
ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति परिधीन् परि दधात्याशिषमेवेतामा शास्तेऽथो एतदेव सर्वं सजा-
तेष्वर्धं भवति यस्यैवं विदुष एते परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र
आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रुन्धे (३) त एनम-
वरुद्धा उप तिष्ठन्ते^{१५} ॥ (असि, सजातानां, रुन्धे, पञ्च च ५) ॥ ९ ॥

(८) मै० २, ३, २२; (८।५) उदु त्वं जातवेदसः, चित्रं देवानामुदगा० । (तै० सं० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) ।
सप्त त्वा हरितो रथे । ऋ० १, ५०, ८; सा० ६४०; अथर्व० १३, २, २३; २०, ४७, २०; मै० ४, १०, १५१; काठ० ९, ७४ ।
(९) मै० २, ३, ४-८; काठ० १२, ४-७ ।

आयुष्कामेष्टिमन्त्राः ॥ ६ प्रस्तारपङ्क्तिः ।

यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत् सर्पिरभवद्यदधियत् तद् धृत—

मभव^१ दुश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा^२ मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहा^३ विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददातु येषां प्राणोऽसि स्वाहा^४

धृतस्य धाराममृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः ।

तत् त्वा विष्णुः पथं पश्यत् तत् त्वेडा गव्यैर्यत् ॥

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशो वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै^५ बृहद्रथन्तरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्रेस्त्वा मात्रया जगत्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् सृजतु जीवातवे जीवनस्याया^६

हममश्च आयुषे वर्चसे कृधि प्रियं रेतो वरुण सोम राजन् ।

मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् ॥

अग्निरायुष्मान्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि^७ सोम आयुष्मान् (३) स ओषधीभि^८ र्यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभि^९ ब्रह्माऽऽयुष्मत् तद्वाह्नौ रायुष्मद् देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतै^{१०} पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि^{११} ॥ (अस्यु, -दा, -युष्मान्, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ १० ॥

आयुरारोग्यकामथोरितिः ॥

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग्ना-
विष्णू आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत् सर्वमायुरियामिति
तस्मा एतामिति निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालं सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं सारस्वतं चरुमाग्नवैष्ण-
वमेकादशकपालमग्रेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसम् (१) वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति
सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यकीतासुर्भ-
वति जीवत्येवं यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^{१२} दुश्विनोः
प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानां (२) भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्या-

(१०१) मै० २, ३, १२-१८ । (१०१६) ...पन्थाम...नाभि...दत्तं प्रयतं... । ...रन्वपश्यत्... । मै० २, ३, १४ ।
(१०११०) ..नय...सोम राजन् । अथर्व० २, २८, ५; ...जरदष्टिर्यथाऽसत् । ऋ० परि० २७, ८; अथर्व० ८, ५, २१ ।
जरदष्टिर्यथासत् । वा० य० ३४, ५२ । काठ० ११, १३-१७; . ...तिमतेजो वरुण सँविशाधि । काठ० ११, १६ ।
(११) मै० २, ३, १९-२१; काठ० ११, १८-२० ।

हेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति

घृतस्य धारामृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्

पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्या- (३)-ह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्वथन्तरयोस्त्वा स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्रयेत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यु- त्विजः पर्याहुयावन्त एव- त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधति यदेव तस्य त- द्विरणयात् (४) घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यममृतादेवाऽऽयुर्निष्पिबति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यथो खलु यावतीः समा एष्यन् मन्येत तावन्मानः स्यात् समृद्ध्या इममग्न आयुषे वर्चसे कूधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् वर्चो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्या- (५)-ह जरदष्टिमेवैनं करोत्य- गिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति १२ ॥ (रक्ष, देवानां, स्तोमेनेति, हिरण्या, -दसदिति, द्वाविंश- तिश्च २२) ॥ ११ ॥

अश्वदानवतो वारुणीष्टिः ॥

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामाच्छत् स पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपालमप- श्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यते वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप- धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति (१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्व्यश्वः समृद्ध्या एक- मतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते १३ ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते १४ ऽपोनप्त्रीयं चरुं (२) पुनरेत्य निर्वपेदुप्सुयोनिरा अश्वः स्वामे- वैनं योनिं गमयति स एनं ज्ञान्त उप तिष्ठते ॥ (मुञ्चति, चरुः, सप्तदश च १७) ॥ १२ ॥

पाप्मना गृहीतस्त्रेष्टिः ॥

या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेममहंसो मुञ्चतं या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्या रक्षस्या तेजस्या तनूस्तयेममहंसो मुञ्चतं यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ सामस्तं वामितेनाव यजे यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वप्स्वोषधीषु वनस्पतिषु सामस्तं वामितेनाव यजे इन्द्रो वा एतस्ये- (१)-न्द्रियेणाप क्रामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां

निर्वपेदिन्द्रं एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति^{१३} पयस्या भवति पयो हि वा
 एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत् पयस्या भवति पय एवास्मिन् तथा दधाति^{१४} पयस्यायां
 (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव^{१५} चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति
 तिष्ठति^{१६} पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति^{१७} समूहाव द्यति यथाऽऽविन्दं निष्कृन्तति
 तादृगवे तद्यो वामिन्द्रावरुणावभौ सामस्तं वामितेनाव यज इत्याहुं दुरिष्ट्या एवैनं पाति^{१८} (३)
 यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु सामस्तं वामितेनाव यज इत्याहितावतीर्वा आप ओषधयो वन-
 स्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति^{१९} ॥ (एतस्य, पयस्यायां, पाति,
 षड्विंशतिश्च २६) ॥ १३ ॥

काम्या वाज्यापुरोजुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप् ; ५, ७ गायत्री ; ९ अनुष्टुप् ; १४-१५ जगती ।

स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः^{२०} ॥
 त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत् त्वावतः सखा^{२१} ॥
 या ते धामानि द्विवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ॥
 तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेङ्गन् राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभार्य ॥
 अग्नीषोमा सर्वेदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥
 युवमे-(१)-तानि द्विवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।
 युवः सिन्धूः रभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥
 अग्नीषोमाविमः सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।
 प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं द्वाशुषे मयः^{२२} ॥
 आऽन्यं द्विवो मातरिश्वा जभाराऽमभादन्यं परि श्येनो अद्वेः ।
 अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥
 अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं (२) हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।
 सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः^{२३} ॥

(१४१) ऋ० ६, १६, २१ ; काठ० २०, ३३ ; तै० ब्रा० २, ४, ८, १ । (१४२) ऋ० १, ७२, १ । (१४३) ऋ० १, ७, १० ;
 सा० १६२० ; अथर्व० २०, ३९, १ ; ७०, १६ ; मै० ४, ११, ९४ ; काठ० ८, ७४ । (१४४) ऋ० ७, २७, १ ; सा० ३१८ ;
 मै० ४, १२, ६७ ; १४, ६३ । (१४५) ऋ० १, ९१, ८ ; मै० ४, १०, ९ ; ७४ ; ११, १२६ ; काठ० २, ६९ । (१४६)
 ऋ० १, ९१, ४ ; मै० ४, १०, ७६ ; १४, ४ ; काठ० १३, ५७ ; तै० ब्रा० २, ८, ३, २ । (१४७) ऋ० १, ९३, ९ ; मै० ४, १०, ३५ ;
 काठ० ४, १३१ ; तै० ब्रा० ३, ५, ७, २ । (१४८) ऋ० १, ९३, ५ ; मै० ४, १०, ३६ ; काठ० ४, १३२ ; तै० ब्रा० ३, ५, ७, २ ।
 (१४९) ऋ० १, ९३, १ ; अग्नीषोमा इमं... । मै० १, ५, १५ ; काठ० ४, १३० । (१४१०) ऋ० १, ९३, ६ ; मै० ४, १४,
 २७० ; काठ० ४, १३३ । (१४११) ऋ० १, ९३, ७ ; मै० ४, १४, २७२ ।

आ प्यायस्व^{१३} सं ते^{१३} ॥

गुणानां त्वा गुणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्र्वस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नृतिभिः सीदु सादनम् ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति (३) श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गुणेन वलः रुरोज फलिगः रवेण ।

बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदुः कनिकदुद्वावशतीरुदाजतम् ॥

मरुतो यद्ध वो दिवो^{१७} या वः शर्म^{१८} ॥

अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान् दाता वसूनां पुरुहूतो अहन् ।

सहस्राक्षो गौत्रभिद्वज्बाहुरस्मात् देवो द्रविणं दधातु ॥

ये तैर्यमन् बृहवो देवयानाः पन्थानो (४) राजन् दिव आचरन्ति ।

तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे^{१९} ॥

बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृष्टितान्यैरत् ।

रुजद्रोधासि कृत्रिमाण्येषाः सोमस्य ता मदु इन्द्रश्चकार^{२०} ॥

बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणस्रदीनाम् ।

वृथाऽसृजत् पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मदु इन्द्रश्चकार^{२१} (५) ॥

प्र यो जज्ञे विद्राः अस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति ।

ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ^{२३} ॥

(१४।१२) ऋ० १,९१,१६-१७; ९,३१,४; वा० य० १२,११२;११४; मै० २,७,१९५; ४,१३,७१; काठ० १६, १८०; ३५,७०-७१; ताण्ड्य ब्रा० १,५,८; तै० आ० ३,१७,१ । (१४।१३) ऋ० १,९१,१८; वा० य० १२, ११३; मै० २,७,४६;१९६; ४,१४,२२; काठ० १६,३६; १८१; ३७,७ । (१४।१४) ऋ० २,२३,१; काठ० १०,४४; .....प्रियाणां त्वा प्रियपतिः हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ वा० य० २३,१९; मै० ३,१२,३१ । (१४।१५) ऋ० २,२६,३; मै० ४,१४,१३८; तै० ब्रा० २,८,५,३ । (१४।१६) ऋ० ४,५०,५; अथर्व० २०,८८,५; मै० ४,१२,१३; काठ० १०,४५ । (१४।१७) ऋ० ८,७,११; मै० ४, १०,१०२; ११,७७; ९६; काठ० ८,७६; ९,६८ । (१४।१८) ऋ० १,८५,१२; मै० ४,१०,१०३; १४,२६३; काठ० ८, ८२; तै० ब्रा० २,८,५,६ । (१४।१९) आऽर्यमा...स्तुराषाङ्...वसूनि विदधे तनूपाः । मै० ४,१२,११३; आऽर्यमा यातु...यन्ता वसूनि विधत्ते तनूपाः । काठ० १०,४८ । (१४।२०) .....शं नो भव द्विपदे... । मै० ४,१२,११४; ...अस्तु... । ऋ० परि० ३६,१५; वा० य० ३६,८; ...अथ पथिभिस्सुगेभीरक्षा च नो अथि च ब्रूहि देव । काठ० १०, ४९ । (१४।२१) भिनद् वलम०... । रिण्ग०... । ऋ० २,१५,८; मै० ४,१४,७३ । (१४।२२) सन्नेव प्राचो... । ऋ० २,१५,३ । (१४।२३) .....विद्वानस्य बन्धुर्विश्वा देवानां..... । .....त्रीचैरुच्चैः स्वधा अभि..... । अथर्व० ४,१,३ ।

महान् मही अस्तभायद्वि जातो द्याꣳ सद्वा पार्थिवं च रजः ।

स बुधादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट् ॥

बुधाद्यो अग्रमभ्यर्त्योर्जसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः (६) ।

भिनद्वलं वि पुरो ददर्शति कर्निकद्वत् सुवरूपो जिगाय ॥

(युवं, वीतं, विवासति, पन्थान, -श्चकार, देवा, नवं च ९) ॥१४॥

आदित्येभ्यो २६८ । देवा ४४१ । देवा २४३ । अर्थेभ्यो २०४ । प्रजापतेः १६३ । प्रजापति-१२६ । देवासुरा १८८ । रज्जो १२८ । ध्रुवो १५५ । य-१७५ । दग्धिं २७२ । प्रजापति-११७ । र्या १७६ । स ३०९ । (चतुर्दश ॥१४॥ २९६५)

[इति द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

भ्रातृभ्यैः स्पर्धमानस्येष्टिः ॥

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षाꣳसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमर्कुर्वन् तद्रक्षाꣳसि रात्रीभिरसुभनन् तान्त्सुब्धान् मृतानभि व्यौच्छ्रत् ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षाꣳसि वा इमं घ्नन्तीति ते रक्षाꣳस्युपांमन्त्रयन्त तान्यब्रुवन् वरं वृणामहे य-(१)-दसुरान् जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन् तेऽसुरान् जित्वा रक्षाꣳस्युपांनुदन्त तानि रक्षाꣳस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान् पर्यविशन् ते देवा अग्रावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाश-मष्टाकपालं निर्वपन्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदुग्नये प्रवते निर्वपन् यान्येव पुरस्ताद्रक्षाꣳस्या-(२)-सन् तानि तेन प्राणुदन्त यदुग्नये विबाधवते यान्येवाभितो रक्षाꣳस्यासन् तानि तेन व्यबाधन्त यदुग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाꣳस्यासन् तानि तेनापांनुदन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदुग्नये विबाधवते (३) ऽग्नये प्रतीकवते यदुग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यस्तं तेन प्र णुदते यदुग्नये विबाधवते य एवैनं सृष्ट् तं तेन वि बाधते यदुग्नये प्रतीकवते य एवास्मात् पापीयान् तं तेनाप नुदते^१ प्र श्रेयाꣳसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सृष्टं क्रामति नैनं पापीयानान्जोति य एवं (४) विद्वानेतयेष्ट्या यजेते^२ ॥ (य, - द्रक्षाꣳसि, विबाधवत, एवं, चत्वारि च ४) ॥ १ ॥

(१४२४) ऐ० ब्रा० १, १९, ३; श्रौ० सू० ४, ६, ३; .....अस्कभा०... । अथर्व० ४, १, ४ (उत्तरार्धः); स बुध्या-दाष्ट जनुषो...तस्य... । अथर्व० ४, १, ५ (पूर्वार्धः) ।

भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विजितीष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अभवन् यो नो वीर्यावत्तमस्तमन् समारंभामहा इति इन्द्रम-
ब्रुवन् त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामन् समारंभामहा इति सोऽब्रवीत् तिस्रो मं इमास्तनुवो वीर्या-
वतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यब्रुवन्नियमश्चेमुगियं विमूधेयमिन्द्रिया-
वती-(१)-त्यब्रवीत् त इन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्निन्द्राय वैमूधायेन्द्रायेन्द्रियावते
यदिन्द्रायाः होमुचे निर्वपन्नहंस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमूधाय मूध एव तेनापोघ्नत यदिन्द्रा-
येन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत् त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन् त्रयस्त्रिंशद्दे-
वतास्ता इन्द्र आत्मन्नन् समारंभयत् भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त यो
भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय
वैमूधायेन्द्रायेन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाः होमुचे निर्वप-
त्यहंस एव तेन मुच्यते मूधा वा एषोऽभिषण्णो यस्मात् समानेष्वन्यः श्रेयान्नुता-(३)-भ्रातृव्यो
यदिन्द्राय वैमूधाय मूध एव तेनाप हते यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन् धत्ते त्रयस्त्रिं-
शत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्नन् समारंभयते भूत्यै
सा वा एषा विजितिर्नामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजेत उत्तमामेव विजितिं भ्रातृव्येण विजयते ॥

(इन्द्रियावती, भूत्या, उनै, -काञ्चपञ्चाशच्च ४९) ॥ २ ॥

भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽद्यापक्रम्या-
तिष्ठत् तैऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा
दामीत्यसुराः सा नान्यतराश्चनोपावर्तत ते देवा एतद्यजुरपश्यन्त्रोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभू-रिति वाव देवा असुरा-
णामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृञ्जत यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं
(२) प्रजां पशून्वृञ्जत तस्मादेताः संवर्ग इतीष्टिमाहु-र्यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या
यजेताग्र्ये संवर्गार्यं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् तः श्रुतमासन्नमेतेन यजुषा ऽभि मृशेदोज एव
बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् भ्रातृव्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ (असि, वीर्यं,
पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥ ३ ॥

प्रजाकामस्य पशुकामस्य च गार्मुतश्चरुः ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदतिष्ठत् ता
तै० १३

बृहस्पतिश्चान्ववैता२ सोऽब्रवीद् बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्राति-
ष्ठत् ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्तं यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्भुतं चरुं
निर्वपेत् प्रजापतिः—(१)—मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति३ प्रजापतिः
पशूनसृजत् तेऽस्मात् सूष्टाः परांश्च आयन् ते यत्रावसन् ततो गर्भुदतिष्ठत् तान् पूषा चान्ववैता२
सोऽब्रवीत् पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा पशवं उपावर्त्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वै
(२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजापतिं पशवं उपावर्त्तन्तं
यः पशुकामः स्यात् तस्मा एतः सोमापौष्णं गार्भुतं चरुं निर्वपेत् सोमापूषणादेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून् प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्र जनयिता सोम एवास्मै
रेतो दधाति पूषा (३) पशून् प्र जनयति३ ॥ (वपेत् प्रजापतिं, वै, पूषा, त्रीणि च ३) ॥ ४ ॥

चित्रायागोपहोममन्त्राः ॥ गायत्री, ५ उपरिष्ठाद्बृहती ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ॥

सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु३ ॥

धाता वृदातु नो रयिमीशानो जगत्स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ॥

त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणायुतेन च ॥

येन देवा अमृतं (१) दीर्घः श्रवो दिव्यैरयन्त ।

रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां कुलिं जीवसु आ युवस्व ॥

अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववर्निः सविता सुमेधाः स्वाहा६ ॥

अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात् पथो मा योषं
सूर्धा भूयासः स्वाहा९ ॥ (अमृतं, -मृष्टान्निश्च ३८) ॥ ५ ॥

पशुकामस्य चित्रारयो यागः ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते१ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति रेतः
सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्य-
मेवास्मै (१) मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली
पुष्टिः खलु वै वाक् पुष्टिमेव वाचमुपैत्येन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवींश्च
भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाः स्युभयस्यावरुध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते

(५।१) अपस्तम्ब श्रौ० सू० १७, ५, १; १९, २५, १५ । (५।३) ऋ० परि० ३, ५; काठ० १३, ९३; ..... यच्छतु ।
अथर्व० ७, १७, १; ..... प्राचीं जीवावुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिः सत्यधर्मणः ॥ मै० ४, १२, १५९; अप-
स्तम्ब श्रौ० सू० १५, १८, ६ ।

वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवा-(२)-स्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजयां पशुभिरथो यदेता आहुती-
र्जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ (अश्मै, त एच, द्वादश च १२) ॥ ६ ॥

कारीरीष्टिप्राच्याङ्गमन्त्रा ॥ २ त्रिष्टुप्, ११-पङ्क्तिः ।

मारुतमांसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धिं रमयंत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं
सुवृक्तिम् ॥

येन शर्धं उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तं स्वस्ति ॥

पुरोवातो वर्षन् जिन्वरावृत् स्वाहा^{१३} वातावृद्धर्षन्नुग्ररावृत् स्वाहा^{१४} स्तनयन् वर्षन् भीमरावृत्
स्वाहा^{१५} ऽतशन्यवस्फूर्जन् द्विद्युद्वर्षन् त्वेषरावृत् स्वाहा^{१६} ऽतिरात्रं वर्षन् पूर्तिरावृत् (१) स्वाहा^{१७}
बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत् स्वाहा^{१८} ऽतपति वर्षन् विराडावृत् स्वाहा^{१९} ऽवस्फूर्जन् द्विद्युद्वर्षन्
भूतरावृत् स्वाहा^{२०} मान्वा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः ॥

ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रंभूतः क्षत्रंभूतः सुराष्ट्रा इह मांऽवर्तं ॥

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि^{२१} ॥ (पूर्तिरावृत्, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ७ ॥

कारीर्युत्तरभागमन्त्राः ॥ १-२ विषमपदावृद्धती, ३ विषमपदापङ्क्तिः, ४ गायत्री, ५ सतःपङ्क्तिः, ६ जगती, ७ द्विपदा
विराट् गायत्री, ८ द्विपदा गायत्री, ९ अनुष्टुप्, १० विराणमहापङ्क्तिः ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य ॥ देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् ॥

देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् ।

उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवर्तं ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं यद् व्युन्दन्ति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमर्च्यवुः ।

वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः^{२२} ॥

(७।१) काठ० ११, २६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९, २५, १७ । (७।११) .. वशा...ज्योतिष्मतीरमस्वरी..... ।
मै० २, ४, २४, ३३; काठ० ११, ३०; ३५, १३ । (७।१२) मै० २, ४, २५; ३३; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९, २६, १; मा०
श्रौ० ५, २, ६, ६ । (८।१) देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । मै० २, ४, २६; ३३ (प्र० पा०); काठ० ११, २२; ३१ अपस्तम्ब
श्रौ० सू० १९, २६, ४; मा० श्रौ० ५, २, ६, ८, १७ । (८।२) मै० २, ४, २७; ३३ (प्र० पा०); काठ० ११, २२; ३१;
अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९, २६, ७; मा० श्रौ० ५, २, ६, १०, १७ । (८।३) .....नपादाशुषेऽस्याऽऽप्यो..... ।
मै० २, ४, २८; काठ० ११, २२; ३१ । ...आपो दत्तो... । दिवः पर्जन्या... । मै० ४, २, २६-२८; काठ० ११, २२;
विश्वस्य मूर्धन्नाधि तिष्ठति श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो... । वा० य० १८, ५५; काण्व० २०, २५ । (८।४)
ऋ० १, ३८, ९; मै० २, ४, २९; काठ० ११, २३; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९, २६, १७; मा० श्रौ० ५, २, ६, १७ । (८।५)
ऋ० ५, ५३, ६; .....प पर्जन्यः सृजता...यन्तु... । मै० २, ४, ३०; काठ० ११, २५ ।

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
 न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सर्तं ॥
 सृजा वृष्टिं दिव आऽन्दिः समुद्रं पूर्णं ॥
 अजा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ॥
 उन्नमय पृथिवीं भिन्द्रीदं दिव्यं नभः ।
 उद्गो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिम् ॥
 ये देवा (२) दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः ।
 त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ॥
 (चन्ति, देवा, विशन्तिश्च २०) ॥ ८ ॥

कारीरीपूर्वभागविधानम् ॥

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूष्णं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपं सरूप एव भूत्वा
 पर्जन्यं वर्षयति रमयत मरुतः श्येनमायिनामिति पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति
 वर्षस्यावरुद्ध्यै वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यै—द्वौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिः
 सं प्र च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकै—रन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै यतीनामद्यमा-
 नानाः शीर्षाणि पराऽपतन् ते खर्जुरा अभवन् तेषां रस ऊर्ध्वोऽपतत् तानि करीराण्यभवन्सौ-
 भ्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्विवो वृष्टिं च्यावयति यत् करीराणि भवन्ति (२)
 सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिर्गव रुन्धे मधुपा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनां रसो यन्मध्वद्भ्य
 एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति मान्वा वाशा इति सं यौति नामधे-
 यैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा (३) च्यावयति वृष्णो अश्वस्य
 संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामीत्याहु वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति
 रूपेणैवैनां समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ (अष्टौ, भवन्ति, नामधेयैरे,—काशान्तिश्च २९) ॥ ९ ॥

कारिर्धुत्तरभागविधानम् ॥

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति यद्वि
 वर्षेत् तावत्येव होतव्यं यद्वि न वर्षेच्छो भूते हविर्निर्वपे—दहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु

(८६) ऋ० ५, ५५, ११; उदीरयता... दिवो... वर्षयता... । ... शुभे कमनु० । मै० २, ४, ३१; उदीरयत... । काठ० ११, २४ । (८७) मै० २, ४, ३२-३३; काठ० ११, २६, ३२ । (८८) काठ० ११, २६ । (८९) ... भीक्ष्णया-
 दो... । अष्टौ... धातरी०... विष्या धृतिम् ॥ मै० १, ३, ७५; ... विष्या... । काठ० ११, २७ । (८१०) काठ० १०, २६;
 ... स्थ... क्षेत्रमाविशत... विविशत । मै० २, ४, ३२-३३ । (९) मै० २, ४, २४-३३; काठ० ११, २६; २९-३२ ।

वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मा (१) अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतो^१ अग्रे धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतः
सप्तकपालः सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदेव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या
ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन् वर्षत्येवं
सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामूश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छत्ये-
जा असि प्रथमजा बलमासि समुद्रियमित्याह यथायजुरवैतं दुर्धममथ पृथिवीमिति दर्पाह्वां जुहोत्येषा
वा (३) ओषधीनां वृष्टिवनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति^२ ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव
धूनोतीम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति ॥ (अस्मै, धावति ता, वा, एकविंशतिश्च २१) ॥ १० ॥

सर्वकामार्थिनः, अभिचरतः, अभिचर्यमाणस्य, सहस्रेण यक्ष्यमाणस्य, बहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थिनश्च त्रैधातवीष्टिः ॥

सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्यै
यदुष्णिहकुकुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दांस्येव रुन्धे^३ गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि
चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशो पुरोडाशोऽध्येवमेव यद्यहच्यध्यक्षराणि^४
यज्जगत्या (१) परिदुध्यादन्तं यज्ञं गमयेत् त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं
यज्ञं प्रति षापयति नान्तं गमयत्यै-मे त्री ते वाजिना त्री धस्थेति त्रिवृत्या परि दधाति सख्यत्वार्य
सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं कामायकामाय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते^५
त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्तसर्वो वा (२) एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैवैनं यज्ञेनाभि चरति
स्तृणुत एवैनं-मेतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैव यज्ञेन
यजते नैनमभिचरन्तस्तृणुत एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनददात्ये-तयैव यजेत
सहस्रेणेजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत
तास्त्रैधातवीर्येनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवीर्येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजापतिः
पशून्सृजत तस्मादेवैनान्तसृजत उपैतमुत्तरं सहस्रं नमति^६ देवताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यो
यक्ष इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीर्येन यजेत सर्वो वा एष यज्ञो (४) यत् त्रैधातवीर्यं सर्वेणैव
यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ वृश्च्यते^७ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रि-
ष्पमृद्धत्वार्यं त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्यं उत्तरउत्तरो ज्यायान्
भवत्येवमिव हीमे लोका^८ यद्यमयो मध्य एतद्वा अन्तरिक्षस्य रूपं समृद्धयै^९ सर्वेषामभिगमयज्ञव

(१०) ८-९ अनुभासौ द्रष्टव्यौ । (११) मै० २, ४, २१; काठ० १२, ८-१३ । (११।४) अग्ने त्री ते वाजिना० ।
अ० ३, २०, २; मै० २, ४, १९; काठ० १२, १३ ।

द्युत्यच्छम्बद्वारं^{१२} हिरण्यं ददाति तेज एवा (५) ऽव रुन्धे तार्ष्यं ददाति पशूनेवाव रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवाव रुन्धे साम्नो वा एष वर्णो यद्विरण्यं यजुषां तार्ष्यमुक्थामदानां धेनुरेतानेव सर्वान् वर्णानव रुन्धे^{१५} ॥ (जगत्या, मिचरन्सर्वो वै, गच्छति, यज्ञ, -स्तेज एव, त्रिंशच्च ३०) ॥११॥

त्रैधातवीयेष्टेदेवतार्थमाख्यायिका ॥

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममा ऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपह्वमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्

तस्य यदुत्यशिष्यत् तत् त्वष्टा ऽऽहवनीयमुप प्रार्थयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति

स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत् प्रवण-(१)-मासीद्यदि वा तावदध्यग्रेरासीत् स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्कुर्वधत् स इमाल्लोकानवृणोद्यद्विमाल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं^३ तस्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत् तपो वै स वज्र आसीत् तमुद्यन्तुं नाशक्नोदथ वै तर्हि विष्णु-(२)-रन्या देवता ऽऽसीत् सो ऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति^५ स विष्णुस्त्रेधा ऽऽत्मानं विन्यधत् पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभिपर्यावर्ताद्भ्यबिभेद्यत् पृथिव्यां तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं (३) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^७ यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं (४) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णाद् द्विर्मा ऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^९ यद्वि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाह-(५)-मिदमस्मि तत् ते प्र दास्यामीति त्वीरे इत्यब्रवीत् सन्धां तु सं दधावहै त्वामेव प्र विज्ञानीति यन्मां प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्धीय तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत् तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो य (६) एवं वेदु हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यं^{१०} तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णात् त्रिर्मा ऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति^{११} यत् त्रिः प्रायच्छत् त्रिः प्रत्यगृह्णात् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं^{१२} यद्विष्णुरन्वतिष्ठत् विष्णवेऽति प्रायच्छत् तस्मादैन्द्रवैष्णवः हविर्भवति^{१३} (७) यद्वा इदं किं च तदस्मैतत् प्रायच्छद्वचः सामानि

यजूंषि^४ सहस्रं वा अस्मै तत् प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रदक्षिणम् ॥ (प्रवणं, विष्णु, -र्वा इद, -मिद, -महं, यो, भवत्ये, -कविः सतिश्च २१) ॥१२॥

राजन्यस्य शक्तिस्तम्भनिवारकश्च ॥

देवा वै राजन्याज्जायमानादविभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्ना ऽपौम्भन्त्स वा एषोऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एषोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरे^१द्यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेद्वैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं (१) दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति^२ हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति^३ ॥ (एनं, द्वादश च १२) ॥१३॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-५, १५, १७ त्रिष्टुप् ; ६-८ बृहती ; ९ उष्णिक्, १०, १४, १६ गायत्री ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसमित्यग्रे ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः^४ ॥

यमादित्या अश्नुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।

तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः^५ ॥

प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजतोदीच्यां वृत्रहन् वृत्रहा ऽसि ।

यत्र यन्ति स्रोत्यास्त-(१)-ज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः^६ ॥

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति ।

विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽसतँ ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणायै ॥

अभि त्वा शूर नोनुमो ऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशान-(२)-मस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र तस्थुर्पः^७ ॥

(१४१) मै० ४, १२, ३८, काठ० १०, ४१; नि० ११, ६; .....मेत्यग्रम् । .....०स्तिरते... । ऋ० १०, ८५, १९, ...भवसि.....मेव्यग्रम् । ...दधास्यायन्.....चन्द्रमास्तिरसे... । अथर्व० ७, ८१, २ । (१४२) तै० ब्रा० ३, १, ३, १; शां० श्रौ० सू० ५, ८, ४; हिरण्यकेशी गृह्य० १, १६, १; कौशीतकी ब्रा० २, ८ । (१४३) प्राच्या दिशस्त्वमि०... दिशो...छत्रुहोऽसि । ...एधि... । अथर्व० ६, ९८, ३; .....वृषभो हव्य एधि । मै० ४, १२, ४०; ...स्त्ववत्य०... । काठ० ८, ६६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९, २२, ४; मा० श्रौ० ५, १, १०, २१ । (१४४) .....जयति.....जयते... राजयते । ...अभिष्टिः...जयत्यु०... ॥ मै० ४, १२, ७६; .....राजयातै । चर्कृत्य ईद्व्यो वन्यश्चो०.....भवेह ॥ अथर्व० ६, ९८, १; कौ० सू० १४, ७; १६, ४ । (१४५) ऋ० १, ६१, ९; अथर्व० २०, ३५, ९; मै० ४, १२, ४१; काठ० ८, ६७ । (१४६) ...स्वर्हश०... । ऋ० ७, ३२, २२; वा० य० २७, ३५; सा० २३३, ६८०; अथर्व० २०, १२१, १; मै० २, १३, ६२; ४, १२, १००; काठ० १२, ५६; ३९, ७९; ऐ० ब्रा० ४, १०, ६; २९, १३; ५, १, १९; ७, ७; १६, २७; १४, २१; २०, २१; ८, २, ३; पञ्चविंश ब्रा० ११, ४, १; ऐ० आ० ५, २, २, २; आश्व० श्रौ० ५, १५, २; ६, ५, १८ ।

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
 त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वितः ॥
 यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
 न त्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥
 पिबा सोममिन्द्र मन्दंतु त्वा यं ते सुषावं हर्यश्वाद्विः (१) । सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नारीं ॥
 रेवतीर्निः सधमावृ इन्द्रं सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो यामिर्मदेमं ॥
 उदग्ने शुचयस्तवं वि ज्योतिषो दु त्यं जातवेदसं
 सत त्वां हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिर्केशं विचक्षणं ॥
 चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्भिन्नस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आस्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तथुष- (४)-श्च ॥
 विश्वे देवा क्रतावृधं क्रतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः^{१९} ॥
 विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यावि ष ।
 ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥
 (व, - दीशान, - मद्रि, - स्तस्थुष, - त्रिः ५ शब्द ३०) ॥ १४ ॥

[देवा २०४ । देवासुरा १९९ । देवासुराः १४५ । प्रजापति-१५३ ।-१३ ८८ । चित्रया ११२ । मारुतं ९२ । देवा १२० ।
 मारुतं १७९ । देवाः १७१ । सचीणि २८० । त्वष्टा ३७१ । देवा ६२ । नवोन्नव-२३० । (-श्चतुर्दश ॥ १४ ॥ २४०६)]

[इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

(१४।७) ऋ० ६,४६,१; वा० य० २७,३७; सा० २३४,८०९; अथर्व० २०,९८,१; मै० २,१३,६४; काठ० ३९,८१।
 (१४।८) ऋ० ८,७०,५; सा० २७८,८६२; अथर्व० २०,८१,१; ९२,२०; काठ० १२,५७; ऐ० ब्रा० ५,१,१८; तै०
 भा० १,७,५; ति० १३,१ । (१४।९) ऋ० ७,२२,१; सा० ३९८,९२७; अथर्व० २०,११७,१ । (१४।१०) ऋ०
 १,३०,१३; सा० १५३,१०८४; अथर्व० २०,१२२,१; मै० ४,१२, १०३; काठ० ८,६० । (१४।११) ऋ० ८,४४,१७;
 सा० १५३४; मै० १,५,१४; ४,१२,११५; काठ० २,८६; ४०,१३१ । (१४।१२) ऋ० ५,२,९; अथर्व० ८,३,२४;
 काठ० २,११३; ७,१०३; ति० ४,१८ । (१४।१३) (तै० सं० ८४ पृष्ठे दृष्टव्यम्) । (१४।१४) ऋ० १,५०,८;
 सा० ६४०; अथर्व० १३,२,२३; २०,४७,२०; मै० ४,१०,१५१; काठ० ९,७४ । (१४।१५) (तै० सं० ८४ पृष्ठे दृष्ट-
 व्यम्) । (१४।१६) ऋ० ६,५२,१०; मै० ४,१०,८४; १२,२३; काठ० १३,६४ । (१४।१७) ऋ० ६,५२,१३;
 वा० य० ३३,५३; मै० ४,१२,२४; तै० ब्रा० २,८,६,५ ।

इष्टिनिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] यजापति ऋषि ।

विश्वरूपवधाग्यायिका, रजस्वलावतानि च ॥

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वप्नीयोऽसुराणां तरय त्रीणि शीर्षाण्यास-सोम-
 पानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षममुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं
 वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेद्वीद्वद्वै राट् वि पर्यावर्त-
 यतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिन्नयत् सोमपानं (१)-मासीत् स कपिञ्जलोऽभवत् सुरा-
 पानं स कलविद्धो यदुन्नादनं स तित्तिरि-स्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् तां संवत्सरा-
 मविभक्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति स पृथिवीमुपासीददुस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहा-
 णेति साऽब्रवीद्वरं वृणै खातात् पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा तं (२) संवत्सरा-
 दपि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा संवत्सरात् पृथिन्यै खातमपि रोहति वारेवृत् ह्यस्यै तृतीयं
 ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिर्णिगमभवत् तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृतु इग्निं नाद-
 स्येद्वह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासीददुस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन्
 वरं वृणामहै वृकणान् (३) पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याब्रश्चनाद्रो भूयांसो
 उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् तस्मादाब्रश्चनाद्रूक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारेवृत् ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै
 प्रत्यगृह्णन्त निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव
 लोहितो यो वाऽऽब्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यं (४) काममन्यस्य स स्त्रीषः सादमुपासीददुस्यै
 ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणामहै ऋत्विगात् प्रजां विन्दामहै काममा
 विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्विगात् स्त्रियः प्रजां विन्दते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृत् ह्य-
 यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्ता मलवद्वासो अभवत् तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत् (५)
 न सहाऽऽसीत् नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्ण प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खल्वहुरभ्यञ्जनं वाद्य
 स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति यां मलवद्वाससः सम्भवन्ति यस्ततो
 जायते सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्यां
 अप्सु मारुको या (६) ऽभ्यङ्के तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्के तस्यै काणो
 या द्रुतो धावते तस्यै श्यावदुन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुन्खी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या

रज्जुः सृजति तस्यां उद्धन्धूको या पुणेन पिबति तस्यां उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व-
स्तिष्ठो रात्रीर्वतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा (७) पात्रेण प्रजायै गोपीथार्य ॥ (सोमपानं, ते,
ध्वजा, -दाश्यं, वदेत्, या वा, त्रीणि च ३) ॥ १ ॥

पूर्णमायामग्नीषोमीयपुरोडाशः ॥

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मेऽवधीरिति
स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदुत्पशिष्यत् तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत्
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादस्ये- (१)-न्द्रः
शत्रुरभवत् स सम्भवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्बुधत् स इमाल्लोकान-
वृणोद्यद्विमाल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मैऽजनीति
तस्मै वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छद्वेतेन जहीति तेनाभ्यायत् तावब्रूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः
स्य इति मम वै युवः स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेका-
दशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः
शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवः शीतरूरयोर्जन्म वेदं (३) नैनः शीतरूरो हतस्ता-
भ्यमिनसभ्यनयत् तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै
दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन् धत्ते सर्वमायुरेति
स देवता वृत्रास्त्रिहूय वार्त्रघ्नः हविः पूर्णमासे निरवपद् घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४) ऽमावास्यायां
प्याययन्ति तस्माद्वात्रिघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत् सःस्थाप्य वार्त्रघ्नः हवि-
र्वज्रमादाय पुनरभ्यायत् ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै
नक्षत्रविहिताऽहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य
एवं द्यावापृथिव्यो- (५)-र्वरं वेदेनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन् ते देवा वृत्रः
हत्वाग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तैऽब्रु-
वन् क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन् गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६) वरं वृणौ मय्येव
सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्वैराऽहरत् तस्माद्विं सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो यद् घृतमे-
तत् सोमस्य यत् पयो य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेदं तेजस्येव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं
पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवासाययदिति तस्मा- (७)-ज्ज्येष्ठं पुत्रं
धनेन निरवासाययन्ति ॥ (अस्य, मा, वेदा, -ऽऽ, द्यावापृथिव्यो, -ब्रवीत्, तस्मा, -च्छ्रवार्ति च ४) ॥ २ ॥

पौर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो वैमृधपुरोडाशः, अमावास्यायां साक्षादयदधियागश्च ॥

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवांसं मृधोऽभि प्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत् तं निरवपत्

तेन वै स मृधोऽर्पाहृतं यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाण्यो भवति मृध एव तेन यजमानोऽर्प हृतं इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्याधृतं स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि (१) तं निरवपत् तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्धं यदग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येन्द्रं दधि देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽर्प रुन्धं इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु व्याच्छत् तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं (२) पृथिवीमनु व्यारत् तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत् पशुः ओषधीभ्योऽध्यात्मन्तसमनयन् तत् प्रत्यदुहन् यत् समनयन् तत् सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यन् प्रत्यदुहन् तत् प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वं समनैपुः प्रत्यधुक्षन् न तु मयि श्रयत् इत्यब्रवीदेतदस्मै (३) श्रुतं कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै श्रुतमकुर्वन्नित्त्रियं वावास्मिन् वीर्यं तदश्रयन् तच्छ्रुतस्य श्रुतत्वं समनैपुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रन् न तु मां धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै दध्यकुर्वन् तदंनमधिनात् तद्वधो दधित्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति दुधः पूर्वस्यावदेयं (४) दधि हि पूर्वं क्रियत् इत्यनाहृत्य तच्छ्रुतस्यैव पूर्वस्यावद्येदिन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं श्रित्वा दुधोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्वमुपैति यत् पूतीकैर्वा पर्णवलकैर्वा ऽऽतञ्च्यात् सौम्यं तद्यत् कलै राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यत्तश्चनेन मानुषं तद्यद्वा तत् सेन्द्रं दुध्वाऽऽतनक्ति (५) सेन्द्रत्वायां ग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य संतर्प्या इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्तमगच्छदपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रेषमैच्छन्त्सोऽब्रवीत् प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽनुविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियते सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नो (६) ऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यात्वं ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं देवत्यं सांनाय्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव ते तद्विषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति ॥ (दधि, वीर्यं, - मस्मा, अवदेयं, तनक्ति, नो, द्विचकारि-

५३७ ४२) ॥ ३ ॥

आतृव्यवतः पशुकामस्य च यागौ, साज्ञायदेवता च ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत् य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाण्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजेत सेन्द्रावैनौ यजेत श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता- (१)-मिष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां पौर्णमासं सःस्थाप्यानु निरवपन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात् स पौर्णमासः सःस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत् पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृद्धे मिथुनान् पशून्सारस्वताभ्यां यावद्देवास्यास्ति तत्

(२) सर्वं वृद्धे^३ पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवाच्यामावास्याः हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति^४ साकम्प्रस्थायीयेन यजेत पशुकांमो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्यन्यस्मै महता पूर्णः होतव्यं तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति^५ दारुपात्रेण जुहोति न हि मुन्मयमाहुतिमानशौ औदुम्बरं (३) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कं प्रजयं ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे^६ नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामिणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति यजेत प्र स्वार्थे देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पार्ष्णिान् भवति^७ संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरः हि व्रतं नाति स्वे- (४)-वैनं देवतेज्यमाना भूत्या इन्द्रे वसिष्ठान् भवति^८ संवत्सरस्य परस्तादुग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेत् संवत्सरमेवैनं वृद्धं जेद्विवाः संमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति^९ ततोऽधि कामं यजेत ॥ (ए-१, व, - औदुम्बरः, स्वा, त्रि-शब्द ३०) ॥ ४ ॥

अभ्युदेष्टिः, ५ स्वर्गकामस्य दाक्षायणप्रजा, १० व्यावृत्कामस्य सैवेष्टिः ॥

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत् परिमोष एव सोऽनृतं कथेत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सं नयेत् पयो वै सोमः पयः सांनाय्यं पयसैव पयं आत्मन् धत्ते^१ वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा (१) अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्ग्नये द्वात्रे पुरोडाश-मष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रद्वात्रे दुधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति निष्ठति^२ न द्वे (२) यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया छम्बद्वकुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया छम्बद्वकुर्याच्चेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हीतमुख्यपगल्भो जायत एकामिव यजेत पगल्भोऽस्य जायते^३ उनादित्य तद् द्वे एव यजने यज्ञमुखमेव पूर्वया ऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव पूर्वया ऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव (३) पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूर्यसो यज्ञक्रतून्पै-त्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्योजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुके भवति^४ दाक्षा-यणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत पूर्ण-मासे वै देवानां सुनस्तेषामितमर्धमासं प्रमुतं-स्तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या यत् (४) पूर्वद्युर्धजते वेदिमेव तत् करोति यद् वत्सानपाकरोति सदेहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवेरेव सुत्याः सं पादयति स एतमर्धमासं सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-मावास्यायां यजेत यैवासौ देवानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैतस्य साक्षाद्वा एव देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञ- (५)-मभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति^५ यद्यवधि-र्धयति पार्ष्णिान् भवति यदि नावविधयति सृष्ट्वा व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविष्टीष

यज्ञस्ताजक् पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते^{१०} तस्यैतद्वृतं नानृतं वदुञ्ज मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपे-
यान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुः-(६)-रेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति^{११} ॥ (वन्द्यमा, डे, एव,
य, -घञ्, पल्पूलयेयुः, षट् च ६) ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वाण्यम् ॥

एष वै देवस्थो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे
देवानामव स्यत्ये^१-तानि वा अङ्गापरू^२धि संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजते ऽङ्गापरू^३ध्येव संवत्सरस्य प्रति दधात्ये^४-ते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यत्ये^५-(१)-यै देवानां विद्धा^६र्यद्दर्श-
पूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामिव विक्रान्तिभनु वि क्रमते एष वै देवधानः
पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवधानः पन्थास्त^७ सभारोह-
त्ये^८-तौ वै देवानां हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते यधिव देवानां हरी
ताभ्यां-(२)-मेवैभ्यो हव्यं वहत्ये^९-तद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजते साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्ये^{१०}-ष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिनां सुतो य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्य-
स्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं वृत्तं भवति देवा वा अहं-(३)-र्यज्ञियं नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासाव-
पुनन् तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते पूतावेवैनौ मेध्यौ
यजते^{११} नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयायदुपेयाग्निरिन्द्रियः स्यात् सोमस्य वै राज्ञो
ऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन् तासाममावास्यां च पौर्णमासीं च नोपेत^{१२}(४) ते एनमभि समनह्येतां
तं यक्ष्म आर्हद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्वाजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभयत् तत् पापयक्ष्मस्य
यज्जायाभ्यामविन्दुत् तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेदु नैनमेते यक्ष्माविन्दन्ति स एते
एव नमस्यन्नुपाधावत् ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असाव (५) आवदधि देवा
इज्यान्ता इति तस्मात् सदृशीनां राज्ञीणामभावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त एते हि
देवानां भागधे भागधा अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद^{१३} भूतानि क्षुर्धमघ्नन्त्सद्यो मनुष्या अर्धमासे
देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते
मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं (६) गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृभ्य^{१४} ॥

(पश्यति, ताभ्यां, -मह, -रै, -दसाव, फलं, सप्त च ७) ॥ ६ ॥

सामिधेनीसम्प्रश्याख्यानम् ॥

देवा वै तर्हि न यजुष्यन्नयन्त ते सामन्नेवाभयन्त हि करोति सामैवाकर्हि करोति यज्ञैव देवा

अश्रयन्त तत एवैनान् प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते^१
 त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्वत्सं^(१) नह्यत्यप्रस्रंसार्यं संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य
 संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै^३ राथन्तरीं प्रथमामन्वाह राथन्तरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति^४ त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति^५ बर्हितीमुत्तमामन्वाह बर्हितो
 वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति^६ प्र वो^(२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो
 वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते^७ प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रन्ध्रे^८ प्र
 वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् प्राचीन् रेतो धीयते^९ ऽग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीचीः
 प्रजा जायन्ते^{१०} प्र वो वाजा^(३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो
 गौर्युताचीं यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयु^{११}—रिदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रन्ध्रे^{१२}
 यं कामयेत सर्वमार्युरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्याग्र आ याहि वीतय इति सन्ततमुत्तर-
 मर्ध्वमा लभेत^(४) प्राणेनैवास्यापानं दधार सर्वमार्युरेति^{१३} यो वा अरुतिः सामिधेनीनां वेदा-
 रत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्ची सं दधात्येष वा अरुतिः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं
 कुरुते ऋषेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य
 वि तिष्ठेरन्नर्धर्ची सं दधाति सं^(५) युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता अवर्द्धाः सर्वामाशिषं दुहे^{१४} ॥
 (बर्हि, वो, वाजा, रभेत, सं, दधा च १०) ॥ ७ ॥

द्वितीयादिसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम् ॥

अयं यज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि वीतय इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णस्तं त्वा समिद्धिरङ्गिर
 इत्याह वामदेवस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तूचमन्वाह यज्ञमेव तत्
 सामन्वन्तं करोत्यग्निमुष्मिन् लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ लोकावशान्ता^(१) वास्तां
 ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यहामेत्यग्न आ याहि वीतय इत्यस्मिन् लोकैऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
 मित्यमुष्मिन् लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै
 शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेदुं पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश^(२) वा अर्धमासस्य
 रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते^३ तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य
 रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति^४ नृमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावाद्देऽग्निं

(७७-९, ११, १३) प्र वो वाजा०... । ऋ० ३, २७, १; मै० १, ६, १; तै० ब्रा० ३, ५, २, १ । (७१०, १३) अग्न
 आ याहि वीतये । ऋ० ६, १६, १०; वा० य० ११, ४६; सा० १, ६६०; काठ० २०, ३४; अग्न... । मै० ४, १०, ३७;
 तै० ब्रा० ३, ५, ३, १ । (८११-२) अग्न आ याहि वीतये । (सप्तमोऽनुशासो द्रष्टव्यः) । (८११, ५) तं त्वा समिद्धि-
 रङ्गिरः । ऋ० ६, १६, ११; वा० य० ३, ३; सा० ६६१; तै० ब्रा० १, २, १, १०; ३, ५, २, १ । (८११-२) बृहदग्ने सुवीर्यम् ।
 ऋ० ६, १६, १२ (उत्तरार्धः); सा० ६६२ (उत्तरार्धः); तै० ब्रा० ३, ५, २, १ ।

जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नृमेधोऽभ्यवदत् स धूममंजनयत् परुच्छेपोऽभ्यवदत् सोऽग्निमंजन-
यदृष इत्यब्रवीत् (१) यत् समावद्विद्ध कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णी
वेदेत्यब्रवीद्यद् घृतवत् पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समिद्धिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव
तज्ज्योतिर्जनयति स्त्रियस्तेन यद्वचः स्त्रियस्तेन यद्वायत्रियः स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यो वृषणव-
तीमन्वाह (४) तेन पुःस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसु-
राणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताः स प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो देवा अभवन्
पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यध्वर-
वतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यजमानमेवै-
तया पवयति समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादु-
ध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत् त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः
पितृणां सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्या शंसन्ते मां वरिष्यते मा- (६) -मिति वृणीध्वः हव्यवा-
हनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्तादुर्वाचो
वृणीते तस्मात् परस्तादुर्वाचो मनुष्यान् पितरोऽनु प्र पिपते ^{१३} ॥ (अशान्तौ, पञ्चदशा, -ऽब्रवी, -दन्वाहै, -
तया, मा, -मेकाञ्जि १९ शब् २९) ॥ ८ ॥

प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य, ९-१५ जुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम् ॥

अग्ने महाः असीत्याह महान् ह्येष यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो
हव्यं भरति देवेन्द्र इत्याह देवा ह्येतमैन्धतं मन्विन्द्र इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध-
ष्टु इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन् विप्रानुमदित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवाःसः कविशस्त इत्याह
कवयो ह्येते यच्छुश्रुवाःसो ब्रह्मसःशित इत्याह ब्रह्मसःशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य
प्रियतमां प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवर्थोऽतूर्तो होते-
त्याह न ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह सर्वः ह्येष तरत्यां स्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह
जुहूर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिर्देवाःस्त्वं परिभूरसी-
त्याह देवान् ह्येष परिभूर्यद्वयादा वह देवान् देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै (३) जनयेदा वह
देवान् यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्न आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव

(८१५) अग्निं दूतं वृणीमहे । ऋ० १, १२, १; सा० ३, ७९०; अथर्व० २०, १०१, १; मै० ४, ३८; काठ० २०, ३५;
तै० ब्रा० ३, ५, २, ३ । (८१९) शोचिष्केशस्तमीमहे । ऋ० ३, २७, ४ (उत्तरार्चः); तै० ब्रा० ३, ५, २, ३ । (८११०)
समिद्धो अग्न आहुतः । ऋ० ५, २८, ५; तै० ब्रा० ३, ५, २, ३ । (९१४-५) [१] घृताहवन, [२] प्रणीर्यज्ञानां, [३] रथी-
रध्वराणां, [४] अतूर्तो होता, [५] तूर्णिहव्यवाड् । ऐ० ब्रा० २, खं० ३४ । (९१६-७) [१] आस्पात्रं जुहूर्देवानां,
[२] चमसो देवपानः [३] अराः इवाग्ने नेमिर्देवाःस्त्वं परिभूरसि, [४] अग्निमग्न आ वह, [५] सोममा वह । श्रौ० पू०
अ० १ पञ्च प्रतीकानि ।

तद्यथापूर्वमुप ह्वयतं आ चामि देवान् वहं सुयजा च यज जातवेदं हव्याहाग्निमेव तत् सः श्यति
 सोऽस्य सः शितो देवेभ्यो हव्यं वहर्त्य—अग्निर्होते- (४) -त्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
 होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽशि-
 षमेवैतामा शास्ते यद्भूयाद्योऽग्निः होताऽभवत्था इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णीयात् प्रमा-
 युक्तः स्यो—यजमानदेवत्या वै जुहूभ्रातृव्यदेवत्योपभृत (५) यद् द्वे इव ब्रूयाद् भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्
 घृतवतीमध्वर्यो सुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह देवान् ह्येषाऽवति
 विश्ववारामित्याह विश्वः ह्येषाऽवती डामहै देवाः इडेन्यान्नमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञिया-
 नित्याह मनुष्या वा इडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव (६) तद्यथाभागं यजति ॥
 (आह, जुना, -ऽस्मै, होतो, -पभृत, -देव, त्रीणि च ३) ॥ ९ ॥

नैमित्तिक्यः कात्याश्र सामिधेन्यः ॥

त्रीःस्तुचाननु ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ताने-
 वास्मा अनुकान् करोति पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनः स्तोमे
 प्रति षापयति त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रिष्टुमै-
 वास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि दध्याद्वह्म-
 वर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनः
 स्तोमे प्रति षापयति जगत्या परि दध्याज्जगता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते
 जगत्यैवास्मै पशून् परि गृह्णात्यैकविंशतिमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठित्यै (२) चतुर्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्म-
 वर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं
 विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिंशतमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽनु-
 द्दुगनुदुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै पट्त्रिंशतमनु ब्रूयात् पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा बृहती
 बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशू- (३) -नव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूयादिन्द्रियकामस्य
 चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुमैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धे ऽष्टाचत्वारिंशतमनु
 ब्रूयात् पशुकामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे सर्वाणि
 छन्दाः स्यन्तु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाः स्यवरुद्धानि यो बहुयार्ज्यं परिमितमनु
 ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै ॥ (कामयेत, प्रतिष्ठित्यै, पशून्, सप्तचत्वारिंशच्च ४७) ॥ १० ॥

सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषः, ९-२५ आध्वर्यव आवाःश्च ॥

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानां—मुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते^१
 तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन् ह्याश्रुततरं वदेति^२ तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो यज-
 त्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति^३ यत् क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्दं मानुषं तद्यदन्तरा तत् तदेव-
 मन्तराऽनूच्य^४ सदेवत्वाय^५ विद्वांसो वै (१) पुरा होतारोऽभूवन् तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन्
 न पन्थानः समरक्षन्नन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै पथागस्त^६रोहा-
 यां—थो भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽथो ग्राम्या^७श्चैव पशूना-
 ण्याश्चाव रुन्धेऽथो (२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति^८ देवा वै सामिधेनीरनूच्य
 यज्ञं नान्वपश्यन्तस् प्रजापतिस्तुष्णीमाधारमा^९धारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तुष्णीमा-
 धारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्त्यं—लूक्षो भवति य एवं वेदां—यो
 तर्पयत्यैवैनां^{१०}स्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३)—य एवं वेदं^{११} यदेकया ऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद् ग्राम्या
 द्वे प्रीणीयाद्यत् तिसृभिरति तदेचयेन्मनसा ऽऽधारयति मनसा ह्यनात्ममाप्यते^{१२} तिर्थञ्च वा धारयत्—
 छम्बट्कारं^{१३} वाक् च मनश्चाऽऽतीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीदुहं देवेभ्य इति मनस्वी
 प्रजापतिं प्रश्नमैतां सोऽब्रवीत् (४) प्रजापतिर्द्वितीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
 वदुतीति तत् खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यंब्रवीत् तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि
 प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै^{१४} परिधीन्त्सं मांष्टि पुनात्येवैनान् त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणान्नेवाभि
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रयं (५) इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः
 पन्थानस्तानेवाभि जयति^{१५} त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति^{१६} द्वादश
 सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेव प्रीणात्यथो संवत्सरेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यो आधारमा धारयति तिर इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र
 रोचयत्यु—जुमा धारयत्युजुरिव हि प्राणः संततमा धारयति प्राणानां सन्नाद्यस्य संतत्या अधो रक्षताम-
 पहत्यै^{१७} यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वां तस्याऽऽधारयेत् प्राणमेवास्माज्जिह्वं नयति
 ताजकू प्र मीयते^{१८} शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७) ऽऽधारमाधार्य ध्रुवां सम-
 नक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधात्यु—प्रिदेवानां दूत आसीद् दैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं
 प्रश्नमैतां स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति वाव तदब्रवीदुग्निर्देवो
 होतेति य एव देवानां तमवृणीत ततो देवा (८) अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रधुगन्तं
 भ त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^{१९} यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि ब्रूयाद्य-
 द्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्राह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्यः^{२०} ॥
 (वा, अथो, पशुभिः,—रब्रवीत्, त्रयं, इव, ध्रुवा, देवा,—श्चत्वारिंशच्च ४०) ॥ ११ ॥

आयुर्धं आयुर्धा अग्ने आ प्यायस्व सं ते ऽव ते हेडो उदुत्तमं प्र णो देव्यां
नो द्विवो ऽग्नाविष्णुं अग्नाविष्णुं इमं मे वरुणं तत् त्वा याम्यु-दु त्यं^{१३} चित्रम् ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति युह्वीः^{१५} ॥

स-(१)-मन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिः शुचयो दीदृवाः समपां नपातं परि तस्थुरापः^{१६} ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्लेण शिक्वना रेवदुग्निर्दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगुप्तं^{१७} ॥

इन्द्रावरुणयोरुहः सन्नाजोरव आ वृणे । ता नो मृडात ईदृशे^{१८} ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु वृह्यः^{१९} ॥

आ नो मित्रावरुणां प्र बाहवा^{२०} ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मर्त३ ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अथ यश्व नो वरुणं (३) रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न एधि^{२३} ॥

(१२।१) तै० १,३,१४,११ । (१२।२) अथर्व० २,१३,१; आयुर्धा... । मै० १,५,५०; काठ० ६,२७ । (१२।३) ऋ० १,९१,१६-१७; ९,३१,४; वा० य० १२,११२,११४; तै० आ० ३,१७,१ । (१२।४) ऋ० १,९१,१८; वा० य० १२,११३; त्या० ६०३; काठ० १६,३६,१८१; ३७,७ । (१२।५) ऋ० १,२४,१४; मै० ४,१०,१०७; १४,४१,२५५; काठ० ४०,९७ । (१२।६) ऋ० १,२४,१५; वा० य० १२,१२; अथर्व० ७,८३,३; १८,४,६९; सा० ५८९, मै० १,२,११८; २,७,१०९; ४,१०,१०६; १४,२५४; काठ० ३,२८; १६,९३; २१,४७; ४०,९१; नि० २,१३ । (१२।८) ऋ० ५,४३,११; मै० ४,१०,१६; काठ० ४,१२१ । (१२।९-१०) अथर्व० ७,२९,१-२; मै० ४,१०,१३-१४; ११,५८-५९; काठ० ४,११२-११३; ११,५० । (१२।११) ऋ० १,२५,१९; वा० य० २१,१; सा० १५८५; मै० ४,१०,४९,१०४; १४,२५२; काठ० ४,१४०; ४०,९२ । (१२।१२) ऋ० १,२४,११; वा० य० १८,४९; २१,२; मै० ३,४,१६; ४,१४,२५३; काठ० ४,१४१; १७,१०८; ४०,९३ । (१२।१३-१४) [तै० स० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्] । (१२।१५) ऋ० २,३५,९; मै० ४,१२,९४ । (१२।१६) ऋ० २,३५,३; सा० ६०७; मै० २,१३,१; ४,१२,९३; काठ० ३५,१६ । (१२।१७) ..... । ...शुक्लेभिः शिक्वभी रेवदस्मे..... । ऋ० २,३५,४; .....निध्मां..... । मै० ४,१२,९५ । (१२।१८) ऋ० १,१७,१; काठ० १२,३८ । (१२।१९) ऋ० ७,८२,१; मै० ४,१२,८४; तै० ब्रा० २,८,४,५; नि० ५,२ । (१२।२०) ऋ० ३,६२,१६; ७,६५,४; वा० य० २१,८; सा० २२०,६६३; मै० ४,११,६५; १४,१६६; काठ० ४,१२६; १२,३७; २६,३४; तै० ब्रा० २,८,६,७ । (१२।२१) ऋ० ७,६२,५; वा० य० २१,९; मै० ४,११,६६; १४,१४४; काठ० ४,१२७; तै० ब्रा० २,७,१५,६; ८,६,७ । (१२।२२) ऋ० ४,१,४; वा० य० २१,३; मै० ४,१०,१०८; ११,४८; १४,२५६; काठ० ३४,३८ । (१२।२३) ऋ० ४,१,५; वा० य० २१,४; मै० ४,१०,१०९; १४,२५७; काठ० ३४,३९ ।

प्रपायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहन्नाः ।
 अग्नि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ क्रीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः^{२९} ॥
 प्र ते यक्षि प्र त इयमि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
 धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्^{३०} ॥
 वि पाजसाँ वि ज्योतिषाँ ॥
 स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घतँ ॥
 तः सुप्रतीकः सुदृशः स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरः सपेम ।
 स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निर्मृतेषु वोचतँ ॥
 अहोमुचे^{३१} विवेषयन्माँ वि न इन्द्रे^{३२} न्द्रक्षत्रे^{३३} मिन्द्रियाणि शतक्रतो^{३४} ऽनु ते दायि^{३५} ॥
 (सं, नो, वरुणः, राजः, -श्चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥ १२ ॥

[विश्वरूप-३५३ ।-स्वष्टे-३५४ ।-न्द्रं ३४२ । ब्रह्मवादिनो २३० । नै-३०६ ।-व ३०७ । देवा २६० । अयज्ञो ३२९ ।
 ऽग्ने ३०३ । ग्रीन् १९७ । निर्वात-४४० ।-मायु-२४४ (-द्वांश ॥ १२ ॥ ३६६५)]

[इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

अवशिष्टकर्माभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] प्रजापति ऋषिः ।

प्रजाविधिः ॥

समिधो यजति वसन्तमेवर्तुनामव रुन्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति वर्षा
 एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मात् स्वाहाकृता
 हेमन् पशवोऽव सीदन्ति । समिधो यजत्युषस एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव
 रुन्ध (१) इडो यजति पशून्मेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे^२ समानयत उपभृतस्तेजो वा

(१२।२४) ऋ० ७, ८, ४; वा० य० १२, ३४; मै० २, ७, १२२ । (१२।२५) ऋ० १०, ४, १ । (१२।२६) ऋ० ३,
 १५, १; वा० य० ११, ४९; मै० २, ७, ५८; काठ० १६, ४८ । (१२।२७) [तै० सं० १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्] । (१२।२८)
 ऋ० १०, ११८, ८; काठ० ७, १०४ । (१२।२९) ऋ० ६, १५, १०; काठ० ७, १०५ । (१२।३०) मै० ४, १२, ५०;
 काठ० ८, ४८ । (१२।३१) ऋ० ३, ३२, १४; मै० ४, १२, ४९; १४, २७४; काठ० ८, ४९; ३८, ८३ । (१२।३२) ऋ०
 १०, १५२, ४; वा० य० ८, ४४; १८, ७०; सा० १८६८; अथर्व० १, २१, २; मै० ४, १२, ५७; नि० ७, २ । (१२।३३)
 ऋ० १०, १८०, ३; अथर्व० ७, ८४, २; काठ० ८, ५८ । (१२।३४) ऋ० ३, ३७, ९; अथर्व० २०, २०, २; मै० ४, १२, ४५;
 काठ० ८, ३८ । (१२।३५) ऋ० ६, २५, ८; मै० ४, १२, ४६; काठ० ८, ३९; नि० ब्रा० २, ८, ५, ७ । (११।२, ४, ६) ऐ०
 ब्रा० २, खं० ४ ।

आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधाति^१ स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रुन्धे^२ दश सं पद्यन्ते
 दशः दश विराडशं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे^३ समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनु-
 नपानं यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति
 य पुनर्देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येता-
 वन्तो वै देवलोकस्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठति^४ देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्ते ते देवाः प्रयाजै-
 रक्षो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो
 लोकेभ्यो भ्रातृव्यानुदते^५ ऽभिक्रामं जुहोत्यभिमित्यै^६ यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदु प्र प्रजया
 पशुभिर्निधुनैर्जीयते समिधो बह्वीरिव यजति तनूनपानमेकमिव मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति
 बर्हिरैकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेदु प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते^७ देवानां
 वा अभिष्टा देवता जासन्नथासुरा यज्ञमजिघासन् ते देवा गायत्रीं व्यौहन् पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि
 त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्मं यज्ञायामवद्रमं यजमानाय यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय
 क्रियते नत् यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वक्तुं पुरस्ताद्वर्षीयः पश्चान्द्रसीयो^८ देवा वै पुरा
 रक्षोभ्य (५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञः सःस्थाप्यमपश्यन् तः स्वाहाकारेण प्रयाजेषु
 भमस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण प्रयाजेषु सःस्थापयन्ति प्रयाजानिक्षा
 हवीःश्चमि चारयति यज्ञस्य संतत्या अधो हविरेवाकुरथो यथापूर्वमुपैति^९ पिता वै प्रयाजाः
 प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानिक्षा हवीःश्चमिचारयति पितैव तत् पुत्रेण साधारणं (६) कुरुते^{१०}
 तस्मादातुर्यश्चैवं वेदु यश्च न कथा पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यै^{११} स्कन्नमेव तद्यत् प्रया-
 जेष्विष्टेषु स्कन्दति^{१२} गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून् यजमानाय प्र जनयति^{१३} ॥
 (रुन्धे, यजति, प्रयाजानां, प्र, रक्षोभ्यः, साधारणं, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ १ ॥

आज्यभागौ; ६ तदीये याज्यानुवाक्ये; ७-१७ प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च ॥

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति^१
 पूर्वार्धं जुहोति तस्मात् पूर्वार्धं चक्षुषी^२ प्रबाहुजुहोति तस्मात् प्रबाहुक् चक्षुषी^३ देवलोकं वा
 अभिना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकः सोमो नोत्तरार्धे ऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायैवमिव
 हीमो लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै^४ राजानौ वा एतौ देवतानां (१) यदुग्नीषोमावन्तरा देवता
 इज्येते देवतानां विधृत्यै तस्माद्राजा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः
 कुरुते येनान्यतोदतश्च पशून् दाधारोभयतोदतश्चेत्यृचमनूच्या ऽऽज्यभागस्य जुषाणेन यजति
 तेनान्यतोदतो दाधारचमनूच्य हविषं ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधारं मूर्धन्वतीं पुरोऽनुवाक्या

भवति मूर्धानमेवैनं^१ समानानां करोति (२) नियुक्त्या यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून् नि युने^२ केशिनं^३ ह दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपदां ते शक्ररीः^४ श्वो यज्ञे प्रयोक्तारं यस्मै वीर्येण प्र जातान् भ्रातृव्याद्भुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै^५ वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै^६ वीर्येण पूर्वार्धेनानङ्गान् भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति^७ पुरस्तालक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुदत उपरिष्टालक्ष्मा (३) याज्यां जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते^८ पुरस्तालक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरिष्टालक्ष्मा याज्यांऽमुष्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्तालक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति तस्मान् पूर्वार्धेनानङ्गान् भुनक्त्युपरिष्टालक्ष्मा याज्यां तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य एवं वेद मुहु एनमेतौ^९ वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ (४) वज्रो वषट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रं सप्तभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरत्यछंषट्कारं^{१०} मृग्यं वषट्करोति स्तृत्यै^{११} गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्यां ब्रह्मज्ञेव क्षत्रभन्वारं भवति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो^{१२} मुख्यो भवति य एवं वेद^{१३} प्रैवैनं पुरोऽनुवाक्यया ऽऽहु प्र णयति याज्यया गमयति वषट्कारेणै^{१४} वैनं पुरोऽनुवाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५) छट्कारेण^{१५} स्थापयति^{१६} त्रिपदां पुरोऽनुवाक्या भवति त्रयं इमे लोका एवैव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा याज्यां चतुष्पद एव पशून् व रुन्धे द्वाक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुष्वेवोपरिष्टात् प्रति तिष्ठति^{१७} गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्यैषा वै सप्तपदा शक्ररी यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एवं वेद शक्नोत्येव (६) यच्छिक्षति^{१८} ॥ (देवतानां, क्रोत्सु, -परिष्टालक्ष्मा, ऽऽज्यभागौ, प्रत्ये, -व, द्वे च २) ॥ २ ॥

आग्नेयपुरोडासविधिः, ११ कपालनाशो प्रायश्चित्तं च ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशन् स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अनुवक्षेव वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति सोऽब्रवीद्यजान् व आज्यभागान् वुप स्तृणानभि चारयानिति तस्माद्यजन्त्याज्यभागान् वुप स्तृणन्त्यभि चारयन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्य-^(१)मिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति^२ छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्त्र प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्त्य^३ -ङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् ते (२) ऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं तमब्रुवन्निन्द्राय धियस्व बृहस्पतये धियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति स नाधियत् तमब्रुवन्मयै धियस्वेति सोऽग्नयेऽधियत् यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चान्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै^४ तमब्रुवन् कथाऽहस्था

इत्यनुपाक्तोऽभूवमित्यब्रवीद्यथाऽश्वोऽनुपाक्तो (१) स्वाच्छत्येवमवाऽऽमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादु-
 पानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^१ सर्वाणि कपालान्यभि प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिल्लो-
 केऽभि जयति^२ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स सदेवस्तस्मादविदहता
 श्रुतकृत्यः सदेवत्वार्थं भस्मनाऽभि वासयति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति तस्मात्
 (४) केशैः शिरश्छन्नं प्रच्युतं वा एतदुस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छ्रुतं^३ हविरनाभिधारितमभिधा-
 र्योद्वासयति देवत्रैवैनं दमयति^४ यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यादथ यजमानः
 प्र भीयेत यद् द्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्र भीयेत संख्यायोद्वासयति
 यजमानस्य (५) गोपीथार्थं यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद् द्यावापृथिव्यमेककपालमश्विनौ
 वै देवानां भिषजौ ताभ्यामिवास्मै भेषजं करोति द्यावापृथिव्यं एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्न-
 श्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनं द्विन्दति प्रतिष्ठित्यै^५ ॥ (प्राजापत्यं, ते, अनुपाक्तः, -स्तस्मा, -यजमानस्य, द्वात्रिं-
 शश्च ३२) ॥ ३ ॥

वेदिनिर्माणम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-
 मध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै^१ शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इत्याहु वज्रमेव
 तत् स^२ इयति भ्रातृव्याय प्रहरिष्यन्तस्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
 एव भ्रातृव्यं निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति त्रिहरति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं
 लोकेभ्यो निर्भजति^३ तूष्णीं चतुर्थं^४ हरत्यपरिमितादेवैनं निर्भजत्यु-^५द्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदप हन्त्यु-^६द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छिनत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति पितृ-
 देवत्याऽतिस्त्रातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यजमुखेन संमितां^७ मा प्रतिष्ठायै^८ खनति यजमानमेव
 प्रतिष्ठां गमयति^९ दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति देवयजनस्यैव रूपमकः^{१०} पुरीषवतीं करोति प्रजा
 वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोत्यु-^{११}त्तरं परिग्राहं परि गृह्णात्येतावती वै पृथिवी
 यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं परि गृह्णाति^{१२} क्रूरमिव
 वा (३) एतत् करोति यद्वेदिं करोति धा असि स्वधा असीति योयुप्यते शान्त्यै^{१३} प्रोक्षणीरा
 सादयत्यापो वै रक्षोग्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति यज्ञस्य संतत्यै^{१४} यं द्विष्यात् तं
 ध्यायेच्छ्रुचैवैनं मर्पयति^{१५} ॥ (अजति, प्रजापतिना, वै, त्रयस्त्रिंशश्च ३३) ॥ ४ ॥

(४।१) वा० य० १,२४; अथर्व० १९,५१,२; मै० १,१,२३; काठ० १,५; ऐ० ब्रा० ८,७ । (४।२) सहस्र-
 ऋष्टिः शततेजा वायुरपि तिरमतेजा..... । वा० य० १,२४ । (४।१५) .....सादय द्विषतो..... ।
 वा० य० १,२४ ।

बर्हिः प्रयोगः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवीरूपि प्रौक्षीः केनाप इति ब्रह्मणोति ब्रूयादुद्भिर्हवीरूपि प्रौक्षति
ब्रह्मणाऽपि इध्माबर्हिः प्रौक्षति मेध्यमेवैनत् करोति वेदिं प्रौक्षत्युक्षा वा एषाऽल्लोमकाऽमेध्या
यद्वेदिर्मेध्यामेवैनां करोति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वेति बर्हिर्गसाद्य प्रो-(१)-क्षत्येभ्य
एवैनल्लोकेभ्यः प्रौक्षति क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपो नि नयति शान्त्यै पुरस्तात्
प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैनं करोतीत्यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितं बर्हिः स्तृणाति
प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति ष्ठापयत्यनतिद्वश्च स्तृणाति प्रजयैवैनं पशु-
भिरनतिद्वश्च करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमान-
मेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
ष्कृतमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति त्रेधाऽनक्ति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति
न प्रति शृणाति यत् प्रतिशृणीयादूर्ध्वभावुकं यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरत्यु-(३)-परीव हि
सुवर्गो लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्यासारिण्य-
ध्वर्योर्नाशुका स्यान्ना पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात् प्रत्यस्येत् सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्रति नुवेतं
प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति न विष्वञ्चं वि युयाद्यद्विष्वञ्चं वि युयात् (४)
स्व्यस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्वमिव हि पुंसः पुमानेवास्य जायेत यत् स्फयेन वोपवेधेण वा
यoyुप्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तेन यoyुप्यते यजमानस्य गोपीथार्यं ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं
यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति ब्रूयाद्यत् प्रस्तरमाहव-
नीये प्रहरति यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतद्यजमानो लिशते यत् प्रस्तरं
यoyुप्यन्ते बर्हिरनु प्र हरति शान्त्या अनारम्भण इव वा एतर्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपुनो भवितो-
र्ध्वाऽसीतीमामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति तिष्ठति न वेपुनो भवत्यै-गारनग्रीदित्याहु
यद्व्यादगन्नाग्निरित्यु-(६)-आवग्निं गमयेन्निर्यजमानं सुवर्गाल्लोकान्द्रजदग्नित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति ॥ (प्र, करोति, हरति, वि युया, -देवे, -ति, सप्तदश च १७) ॥ ५ ॥

उपांशुयाजः, ९-१३ स्विष्टकृत् च ॥

अग्रेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्थं वाव
स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत् सोऽपः प्राविशत् तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत्
तमं शपद्भियाधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया गन्ति शप्तो (१) हि
तमन्वविन्वुन् तमब्रुवन्तुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य

(५४) वा० य० ५, ६, ६, १, २५; ३७, १९; मै० १, २, ७५; ९२; ३, ८, २३; काठ० १, ४४; २६, १२, ३१, २९;
श्रौ० पू० अ० २, ख० ३ ।

ग्रहिःपरिधि रक्कन्वान् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्वृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि
 रक्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति^१ परिधीन् परि दधाति रक्षसामपहत्यै^२ सः
 स्पर्शयति (२) रक्षसामनन्ववचाराय^३ न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यप-
 हन्त्यु—ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठाद्वेव रक्षाःस्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वार्थं
 द्वे आ दधाति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्त्या
 वर्षीयान्त्स्यादिति भूपतये रद्यान् भुवन्पतये स्वाहा भूतानां (३) पतये स्वाहेति रक्कन्मनु मन्त्रयेत
 यज्ञस्येव तदार्त्या यजमानो वर्षीयान् भवति भूयसीर्हि देवताः प्रीणाति^५ जामि वा एतद्यज्ञस्य
 क्रियते यदुन्वञ्चो पुरोडाशावुपाःश्रुयाजमन्तरा यज्यजामित्वायार्थो मिथुनत्वार्था—शिरमुष्मिल्लोक
 आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यज्ञाद्येन देवा अग्नि- (४) -मुपामन्त्रयन्त राज्येन
 पितरो यमं तस्मादग्निर्देवानामज्ञादो यमः पितृणां राजा य एवं वेद प्र राज्यमन्नाद्यमानोति
 तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदुग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदुग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव
 तद्रुद्रः समर्धयति^६ सकृत्सकृदव द्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादव द्यत्येषा वै रुद्रस्य (५) दिक्
 स्वायमेव द्विशि रुद्रं निर्वदयते^७ द्विरभि धारयति चतुरवत्तस्याऽऽर्त्यै^८ पशवो वै पूर्वा आहु-
 तय एष रुद्रो यदुग्निर्यत् पूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्बुधाय पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय
 पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथाय^९ ॥ (जसः, स्पर्शयति, भूतानां, -मग्निः, रुद्रस्य, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥६॥

इदोप हा सू ॥

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत् स घृतं निषिक्तमविन्दुत् सोऽब्रवीत् कोऽस्येश्वरो यज्ञे ऽपि कर्तो-
 रिति तान्ब्रूतां मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽवमीश्वरो कर्तोः स्व इति तौ ततो गाः समैरयताः सा यत्र-
 यत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीडयत् तस्माद्भूतपद्युच्यते तदस्यै जन्मो—पहूतः रथन्तरः सह पृथिव्ये-
 त्यहि- (१) -यं वै रथन्तरमिमांसेव सहान्नाद्येनोप ह्वयते उपहूतं वामदेव्यः सहान्तरिक्षेणेत्याह
 पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयते उपहूतं बृहत् सह द्विवेत्याहैरं वै बृहदिरामेव
 सह द्विवोप ह्वयते उपहूताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप ह्वयते उपहूता धेनुः (२) सहर्षभे-
 त्याह मिथुनमेवोप ह्वयते उपहूतो मक्षः सखेत्याह सोमपीथमेवोप ह्वयते उपहूतां ३ हो इत्या-
 हाऽऽत्मानमेवोप ह्वयते आत्मा ह्युपहूतानां वसिष्ठ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप
 ह्वयते चतुरुप ह्वयते चतुष्पादो हि पशवो मानवीत्याह मनुर्ह्येता- (३) -मग्रेऽपश्यद्धतपदीत्याह
 यदेवास्य पदाद्धतमपीडयत् तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाः समैरयतां^{१०} ब्रह्म

देवकृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते^२ दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनु-
ष्यानेवोप ह्वयते^३ य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धनित्याह (४) यज्ञाय चैव यजमानाय चाऽऽ-
शिषमा शस्तं उपहृते द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी एवोप ह्वयते^४ पूर्वजे ऋतावरी इत्याह
पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे^५ उपहृतोऽयं यजमान इत्याह यज-
मानमेवोप ह्वयते^६ उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करणे उपहृतो दिव्ये धामनुपहृत (५)
इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हविष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामे^७ दमसीदमसीत्येव
यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्वयते^८ विश्वमस्य प्रियमुपहृतमित्याहाच्छम्बकारमेवोप ह्वयते^९ ॥
(आह, धेनु, -रेता, -माहो, -पहृत, -श्रुस्त्रि^{१०} शच ३४) ॥ ७ ॥

इडाभक्षणं, ७-१५ प्राशित्रभक्षणं च ॥

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽत्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रयच्छति^१
वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै^२ चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं^३ यद्धोता प्राश्नीयाद्धोता (१)
ऽऽर्तिमाच्छेद्यदुग्धौ जुहुयाद्बुधाय पशूनापि दध्यादपशुयजमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
प्रोक्षमेवैनज्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै^४ प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति
दक्षिणां ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति^५ वि वा एतद्यज्ञं (२) छिन्वन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्य-
न्दिमर्जयन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वन्ति^६ देवा वै यज्ञाद्बुधमन्तरायन्तस
यज्ञमविध्यत तं देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन्तिस्वष्टं वै न इदं भाविष्यति
यद्विमं राधयिष्याम इति तत् स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वं तस्याऽऽविद्धं नि-(३)-रकुन्तन् यवेन
सम्मितं तस्माद्यवमात्रमव द्ये^७ द्यज्ज्यायोऽवद्येद्वोपयेत् तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणीयाद्विभि चं
धारयेदुभयतः सःश्वायि कुर्याद्वदायाभि धारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^८ यन्
तिश्चीनमतिहरेदनंभिविद्धं यज्ञस्याभि विध्येदग्रेण परि हरति तीर्थेनैव परि हरति^९ तत् पूष्णे
पर्यहरन् तत् (४) पूषा प्राश्य द्रुतोऽरुणत् तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अब्रुवन्
वि वा अयमार्धप्राशित्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहरन्तो ऽबिभेद्वृहस्पतिरित्थं
वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति^{१०} स एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्न
हि सूर्यस्य चक्षुः (५) किं चन हिनस्ति^{११} सोऽबिभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिःसिष्यतीति देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा

(७।१२-१९) श्रौ० पू० अ० १, खं० ७-९ । (८।१३-१४) वा० य० २, ११; अथर्व० १९, ५१, २; गै० १, १, २३;
काठ० १, ५; ऐ० ब्रा० ८, ७; श्रौ० पू० अ० १, खं० १३ ।

देवताभिः प्रत्यगृह्णातं सोऽविभेत् प्राश्नन्तं मा हिःसिष्यतीत्यग्नेस्त्वा ऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न
 त्वयेराश्वं किं च न हिनस्ति सोऽविभेत् (१) प्राशितं मा हिःस्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्रवीन्न
 हि त्राह्मणस्योदरं किं च न हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठो^{१५} ऽप वा एतस्मात् प्राणाः
 क्तावन्ति यः प्राशित्रं प्राश्नात्यन्दिर्मर्जयित्वा प्राणान्त्सं मृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव
 दध्नाश्चानमुषं ह्वयेत^{१५} ॥ (होता, यज्ञं, नि, -ष्ट, -चक्षुः, -रविभे, -चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ८ ॥

अनुवाकः, १२-२२ सूक्तकाश्च ॥

अग्नीम आ दधात्यग्निमुखानेवर्तन् प्रीणाति^१ समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या
 अग्नीं समिधमेव जुहोति^२ परिधीन्त्सं माहिं पुनात्येवैनो^३ न्तसकृत्संकृत् सं माहिं पराडिव होतहिं
 यज्ञं^४ - यज्ञुः सं पश्यते चतुष्पादः पशवः पशून्नेवाव रन्ध्रे^५ ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा
 एतर्हि यज्ञः श्रितो (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनमा रभते^६ यद्भस्तेन प्रमीवेद्वेपुनः
 स्वाद्यन्क्षीर्या शीर्षक्लिमान्तस्याद्यत् तूष्णीमासीताऽसम्प्रप्तो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः
 श्रितो यज्ञैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनं सं प्र यच्छति^७ देवं सवितरेतत् ते प्रा-(२)-ऽऽहेत्याह प्रसूत्यै
 नृत्स्पतिर्देहेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञर्पतिं पाहि स मां पाहीत्याह यज्ञाय यजमा-
 नाऽऽत्मने तेभ्य एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनार्त्या आश्राव्याऽऽह देवान् यजेति^८ ब्रह्मवादिनो
 वदन्तीति देवता अर्थं कृतम् एते देवा इति छन्दुःसीति ब्रूयाद्वायत्रीं त्रिष्टुभं (१) जगतीमित्यथो
 सत्यं तद्ब्रह्मिणा वै छन्दुःसीति तानेव तद्यजति^९ देवानां वा इष्टा देवता आसन्नथाग्निर्नोद-
 त्तुलत् तं देवा आहुतीभिरनूयाजेष्वन्वाविन्दुन् यदनूयाजान् यजत्यग्निमेव तत् समिन्धं एतद्वै
 नामाऽऽसुर आसीत् स एतर्हि यज्ञस्याऽऽशिषमवृद्धं यद्वायादेत-(४)-दु द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्ये-
 तदुभेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽशिषं गमयेद्विदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयत्यर्धं सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहिदमरात्स्मेति वावैतदाहो^{१३} पश्रितो दिवः पृथिव्यो-
 रित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रितं ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी (५)
 स्तामित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{१५} यद्वायात् सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यज-
 मानः स्याद्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्वरीयसीमेवासमै
 गव्यूतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति^{१६} तयोराविद्यग्निरिदं हविरजुषेत्याह या अयाक्ष्म (६)
 देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाहं यज्ञ निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदा शास्तेऽयं यज-
 मानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनं सुवर्गं लोकं गमयत्यर्धं युरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त इत्याहाऽऽ-

शिषमेवैतामा शास्ते^{१९} सजातवनस्यामा शास्त इत्याह प्राणा वै संजाताः प्राणानेव (७) नाग्नरेति^{२०}
तदुग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनुष्येभ्य इति वावैतदहो^{२१} ह
गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभवीभ्यो नमस्क-
रोत्यात्मनोऽनात्यै^{२२} ॥ (अितः, प्र, त्रिष्टुभं, - सेनद, चावापृथिवी, अयाश्मै, - ४, पदचचारि, - ५, ६६) ॥ ९ ॥

शंयुवाकमन्त्रव्याख्या, ४-७ पत्नीसंयाजाश्च ॥

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नारिन्दुन ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञः स्वगा कुर्वति
सोऽब्रवीद्वरं वृणौ यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजति सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणो-
क्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया
(१) इति योऽपगुराते शतेन यातयाद्यो निहनन्त सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्वावतः पुरः-
पांसून्सङ्गृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाश्च नार्पं गुप्ता न नि
हन्यान् लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा
करोति^२ त-(२)-च्छंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति^३ गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^४ सोमं यजति रेत एव तद्वधाति त्वष्टारं यजति
रेत एव हितं त्वष्टां रूपाणि वि करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृहपतिं यजति प्रति-
ष्ठित्यै^५ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३) यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आर्ज्येन पत्नीसंयाजा
ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामूचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय^६ पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्ति-
द्वयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः संमिष्टयजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवात्र प्रयन्ति पङ्क्ति-
मनूयन्ति ॥ (प्रजाया, - सान्, क्रियते, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥ १० ॥

संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्रः ॥ त्रिंशे देवा ऋषयः । गायत्री, १८-१९ अनुष्टुप् ।

युक्ष्वा हि देवहूतमा^७ अश्वा^८ अग्ने रुधीरिव । नि होता पूर्यः सद्^९ ॥

उत नो देव देवा^{१०} अच्छा वोचो विदुष्टरः । अद्विश्वा वार्या कृधि^{११} ॥

त्व^{१२} ह यद्यविष्टय सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः^{१३} ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । भूर्धा कवी रयीणाम्^{१४} ॥

तं नेमिभूवो यथा ऽऽ नमस्व सहेतिभिः । नेदीयो यज्ञ-(१)-मङ्गिरः^{१५} ॥

(११२२) नमो देवेभ्यः । वा० य० २, ७ । (१०१२-४) ऋ० परि० ३६, १५; गृह्य सू० अ० ३. खं० ५, नि० ४, २१; मै० ४, १३, ७० । (११११) ऋ० ८, ७५, १; वा० य० १३, ३७; ३३, ४; मै० २, ७, २३६; ४, ११, १२५; काठ० ७, १०६; २२, ११ । (१११२) ऋ० ८, ७५, २; मै० ४, ११, १२८; काठ० ७, १०७ । (१११३) ऋ० ८, ७५, ३; मै० ४, ११, १२९; काठ० ७, १०८ । (१११४) ऋ० ८, ७५, ४; वा० य० १५, २१; मै० २, ७, २०९; १३, १३, ४, ११, १२०; १५० ७, १०९; १६, १९५ । (१११५) ऋ० ८, ७५, ५; मै० ४, ११, १३१; काठ० ७, ११० ।

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥
 क्रतुं त्विदस्य सेनयाऽग्नेरपाकचक्षसः । पुणिं गोषु स्तरामहे ॥
 मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोन्माः । कृशं न हांसुराघ्नियाः ॥
 मा नः समस्य दूह्यः परिवेषसो अहृतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥
 नमस्ते अथ ओजसे गुणान्ति देव कृष्टयः । अमै-(२)-रमित्रमर्दयं ॥
 कुवित् सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेपिषो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि ॥
 मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्गमभृद्यथा । संवर्गं स रयिं जय ॥
 अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वर्धा नो अमवच्छवः^{१३} ॥
 यस्याजुपन्नमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा । तं घेदुग्निर्वृधाऽवति^{१४} ॥
 परस्या अधि (३) संवतोऽवरां अभ्या तर । यत्राहमस्मि तां अव ॥
 विद्या हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुन्ममीमहे^{१५} ॥
 य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथं ॥
 सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये ।
 वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते^{१६} ॥
 स रमिद्युवसे वृषन्न-(४)-ग्ने विश्वान्यय आ ।
 वृडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर^{१७} ॥
 प्रजापते^{१८} स वेदु सोमापूषणे^{१९} मौ देवौ^{२०} ॥

(यज्ञ, -ममै, -रधि, वृष, -जेकाशविश्रुतिश्च १९) ॥११॥

(१११६) ऋ० ८, ७५, ६; मै० ४, ११, १३२; कसे... । काठ० ७, १११ । (१११७) ऋ० ८, ७५, ७; मै० ४, ११, १३३; काठ० ७, ११२ । (१११८) ऋ० ८, ७५, ८; मै० ४, ११, १३४; काठ० ७, ११३ । (१११९) ऋ० ८, ७५, ९; मै० ४, ११, १३५; काठ० ७, ११४; ति० ५, २३ । (१११०) ऋ० ८, ७५, १०; काठ० ७, ११५; .....अन्ना..... । मै० ४, ११, १३६; सा० ११, १६४८ । (११११) ऋ० ८, ७५, ११; सा० १६४९; ...गहृष्टये... । मै० ४, ११, १३८; काठ० ७, ११६ । (१११२) ऋ० ८, ७५, १२; सा० १६५०; मै० ४, ११, १३९; काठ० ७, ११७ । (१११३) ऋ० ८, ७५, १३; मै० ४, ११, १४१ । (१११४) ऋ० ८, ७५, १४; मै० ४, ११, १४० । (१११५) ऋ० ८, ७५, १५; वा० य० ११, ७१; मै० २, ७, ८०; काठ० ७, ११८; १६, ७० । (१११६) ऋ० ८, ७५, १६ । (१११७) ऋ० ६, १६, ३९; सा० १७०७ । (१११८) ऋ० ५, ७, १; वा० य० १५, २९; मै० ४, ११, १४; काठ० २, ९३ । (१११९) ऋ० १०, १९१, १; वा० य० १५, ३०; अथर्व० ६, ६३, ४; मै० २, १३, ४०; काठ० २, ९२ । (११२०) ऋ० १०, १२१, १०; वा० य० १०, २०; २३, ६५; अथर्व० ७, ७९, ४; ८०, ३; मै० २, ६, ४१; काठ० १५, २७ । (११२१) ऋ० ४, ८, ३; १०, २६, ३; काठ० १२, ५२ । (११२२) ऋ० २, ४०, १, ३; मै० ४, ११, ४२; १४, ७; काठ० ८, ७०; ११, ४३; तै० ब्रा० २, ८, १, ५ । (११२३) ऋ० २, ४०, २; मै० ४, ११, ४३; काठ० ८, ७१ ।

पितृयज्ञहविषां हौत्रमन्त्राः ॥ विश्वे देवा ऋषयः । त्रिष्टुप्, १, १२ अनुष्टुप्, ५ जगती ।

उ॒श॒न्त॒स्त्वा ह॒वाम॒ह उ॒श॒न्तः॒ स॒मि॒धी॒महि ।
 उ॒श॒न्तु॒शत॒ आ व॒ह पि॒तृन् ह॒विषे॒ अ॒त्तवे॑ ॥
 त्व॒ः सो॒म प्र॒चि॒कितो॒ मनी॒षा त्व॒ः रजि॒ष्ठम॒नु ने॒षि प॒न्था॒म् ।
 तव॒ प्रणी॑ती पि॒तरो॑ न इ॒न्दो दे॒वेषु॑ रत्नमभजन्त॒ धीराः॑ ॥
 त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सो॒म पूर्वे॑ कर्माणि च॒क्रुः प॒वमान॒ धीराः॑ ।
 व॒न्वन्न॒वातः॑ परि॒धीः॒रपो॑र्णु॒ वीरे॒भिर॒श्वैर्म॒घवा॑ भवा (१) नः॑ ॥
 त्व॒ः सो॒म पि॒तृभिः॑ संविदु॒नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आ त॑तन्थ ।
 तस्मै॑ त इ॒न्दो ह॒विषा॑ विधेम व॒यः स्या॑म॒ पत॑यो र॒यिणा॑म् ॥
 अग्नि॒ष्वात्ताः॑ पि॒तर ए॒ह ग॑च्छत॒ सदः॑ सदः॒ सदत॑ सु॒प्रणी॑तयः ।
 अ॒त्ता ह॒वीः॒पि प्र॑य॒तानि॑ ब॒र्हिष्य॑था र॒यिः॒ सर्व॑वीरं द॒धात॑नं ॥
 ब॒र्हिष॑दः पि॒तर ऊ॒त्य॒र्वाग्नि॑मा वो॒ ह॒व्या च॑क्र॒मा जुष॑ध्वम् ।
 त आ ग॒ताव॑सा॒ शन्त॑मे॒नाथा॑स्मभ्यं (२) शं यो॒र॒रपो॑ द॒धात॑ ॥
 आ॒हं पि॒तृन्त्सु॑विद॒त्राः॒ अ॒वित्सि॑ न॒पातं॑ च वि॒क्रम॑णं च वि॒ष्णोः॑ ।
 ब॒र्हिष॑दो ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॑ भजन्त॒ पित॑वस्त इ॒हाऽऽ ग॑मि॒क्षाः॑ ॥
 उप॑हू॒ताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ ब॒र्हिष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।
 त आ ग॑मन्तु त इ॒ह श्रु॑वन्त्वधि॒ ब्रुव॑न्तु ते अ॒वन्व॑स्मान् ॥
 उदी॑र॒ताम॑व॒र उ॒त् परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑ ।
 असुं॑ (३) य ई॒युर॑वृ॒का क॑त॒ज्ञास्ते॑ नोऽवन्तु पि॒तरो॑ ह॒वेषु॑ ॥
 इदं॑ पि॒तृभ्यो॑ नमो॒ अस्त्व॑द्य ये पूर्वा॒सो य उप॑रास ई॒युः ।
 ये पा॑र्थि॒वे रज॑स्या नि॒षत्ता॑ ये वा नून॑ः सु॒वृज॑ना॒सु वि॒क्षुं ॥

(१२१) ...नि धीमद्युशन्तः... । ऋ० १०, १६, १२; वा० य० १९, ७०; अथर्व० १८, १, ५६-५७; मै० १, १०, ४३; ४, १०, १३०; काठ० २१, ५९ । (१२२) ऋ० १, ९१, १; वा० य० १९, ५२; मै० ४, १०, १३३; काठ० २१, ६० । (१२३) ऋ० ९, ९६, ११; वा० य० १९, ५३; मै० ४, १०, १३४; काठ० २१, ६१ । (१२४) ऋ० ८, ४८, १३; वा० य० १९, ५४; मै० ४, १०, १३५; काठ० २१, ६२ । (१२५) ऋ० १०, १५, ११; वा० य० १९, ५९; अथर्व० १८, ३, ४४; मै० ४, १०, १३३; काठ० २१, ६६ । (१२६) ऋ० १०, १५, ४; वा० य० १९, ५५; अथर्व० १८, १, ५१; मै० ४, १०, १३६; काठ० २१, ६३; नि० ४, २१ । (१२७) ऋ० १०, १५, ३; वा० य० १९, ५६; अथर्व० १८, १, ४५; मै० ४, १०, १३८; काठ० २१, ६४ । (१२८) ऋ० १०, १५, ५; वा० य० १९, ५७; अथर्व० १८, ३, ४५; मै० ४, १०, १३७; काठ० २१, ६५ । (१२९) ऋ० १०, १५, १; वा० य० १९, ४९; अथर्व० १८, १, ४४; मै० ४, १०, १३४; नि० ११, १८ । (१२/१०) ऋ० १०, १५, २; वा० य० १९, ६८; अथर्व० १८, १, ४६; मै० ४, १०, १३९ ।

अधा यथा नः पितरः परांसः प्रत्नासो अग्र ऋतमाशुषाणाः ।
 शुचीदयन् दीर्घितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपं व्रून् ॥
 यदग्रे (४) कव्यवाहन पितृन् यक्षयतावृधः ।
 प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥
 त्वमग्र ईडितो जातवेदोऽवाहृहव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
 प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवी र्षि^३ ॥
 मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।
 याश्च देवा वावृधुर्यं च देवान्त्स्वाहा ऽन्ये स्वधया ऽन्ये मदन्ति^४ (५) ॥
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविद्वानः ।
 आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥
 अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तः हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य^५ ॥
 अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
 तेषां वयः सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे (६) स्यामि^६ ॥
 (भवा, -ऽस्मभ्य, -मसु, -ममे, मदन्ति, सौमनस, एकं च १) ॥१२॥

[सुमिध-३३५ ।-श्रद्धा ३०२ । प्रजापति-२८२ ।-देवस्य १८३ । ब्रह्मरात्रिनो ३१७ । ऽग्ने २८७ ।-मैत्रुः २८४ ।
 प्रज्ञयो ३४४ । ऽग्निर्ध ३९६ । देवा १८३ । युद्धो २१९ । शतो ३०१ । (द्वादश ॥१२॥ ३४३३)]

[॥ इति द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

[वासव्यं ३२७८ । प्रजापति-३५२६ ।-रात्रियेभ्यो २९६५ । देवा २४०६ । विश्वरूपः ३६६५ । सुमिधः ३४३३ ।
 (षट् ॥६॥ १९२७३)]

॥ इति द्वितीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

(१२।११) ऋ० ४,२,१६; वा० य० १९,६९; अथर्व० १८,३,२१ । (१२।१२) यो अग्निः कव्यवा०...क्षता... ।
 भेदु...वोषति... ॥ ऋ० १०,१६,११; वा० य० १९,६५ । (१२।१३) अथर्व० १८,३,४२; ऋ० १०,१५,१२;
 ...कव्यवाहना०...हवी । वा० य० १९,६६; अभूद् कृतः प्रदितो जातवेदाः सार्थं मयङ्क उपवन्धो नृभिः । अथर्व० १८,
 ४,६५ । (१२।१४) ऋ० १०,१४,३; अथर्व० १८,१,४७; मै० ४,१४,२३३ । (१२।१५) ऋ० १०,१४,४; अथर्व०
 १८,१,६०; मै० ४,१४,२३२ । (१२।१६) ऋ० १०,१४,५; अथर्व० १८,१,५९; मै० ४,१४,२३१ । (१२।१७)
 ऋ० १०,१४,६; वा० य० १९,५०; अथर्व० १८,१,५८; नि० ११,१९ ।

अथ तृतीयं काण्डम् ।

न्यूनकर्माभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्रेषु अमेध्यदर्शने वर्षणे च वक्तव्यो ॥

प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत् स सर्पान्सृजत् सोऽकामयत् प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत् स वयाःस्यसृजत् सोऽकामयत् प्रजाः सृजेयेति स तृतीयमतप्यत् स एतं दीक्षित-
वादमपश्यत् तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत् यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवादं वदति प्रजा एव
तद्यजमानः (१) सृजते^१ यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा क्रामति नीलमस्य हरो व्येत्य-
बद्धं मनो वृष्टिं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप क्रामति
नास्य नीलं न हरो व्येति^२ यद्वै दीक्षितमभिवर्षति दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं वीक्षां (२)
तपोऽस्य निर्घन्त्युन्दुतीबलं धत्तौजो धत्त बलं धत्त मा मे वीक्षां मा तपो निर्घन्त्ये—भिर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर
इव यर्हि याति तमीश्वरः रक्षाःसि हन्तो—(३)—भद्रादुभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्ति-
त्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनः सं पारयत्ये—दमगन्म देवयजनं पृथिव्या
इत्याह देवयजनः ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते^३ विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे
ह्येतदेवा जोषयन्ते यद्वाह्मणां (४) ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याहकस्माभ्याः ह्येष यजुषा
सन्तरति यो यजते^४ रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^५ ॥ (यजमानो, दीक्षाः,
हन्तो,—वाह्मणा,— शत्रुर्विशतिश्च २४) ॥ १ ॥

सोमोपस्थानमन्त्राः, अध्वर्युकर्तव्यविधयश्च ॥

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छ-
न्त्रोमानाः साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूता—द्यो वै सोमः राजानः साम्राज्यं लोकं गमयित्वा
क्रीणाति गच्छति स्वानाः साम्राज्यं छन्दाःसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो लोकः पुरस्तात्
सोमस्य क्रयादेवमभि मन्त्रयेत् साम्राज्यमेवै—(१)—नं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाः
साम्राज्यं^३ यो वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेदु प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ

(१११) काठ० ३४, १३, ऐ० ब्रा० ५, खं० ३२ । (११५) श्रौ० पू० ४, खं० ४ । (११६-९) .....यत्र
देवासो... । ...रन्तो यजुर्भा... । वा० य० ४, १ । (२११) वा० य० ४, २४ ।

कं तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात् त्रिरव जिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेदु प्रत्येव तिष्ठति यो (२) वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा वेदु प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत् तिष्ठन्ना श्रावयेदेषा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेदु प्रत्येव तिष्ठति यदभिक्रम्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योः स्वं वेदु स्ववानेव भवति सुगवा अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारभ्याऽऽश्रावयेत् स्वादिंयात् तस्मादन्वारभ्याऽऽश्राव्य स्वादेवं नैति यो वै सोमप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्थान्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वीयव्यं वै सोमस्य प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य स्तोम उक्थानां ग्रहं वा (४) गृहीत्वा चमसं वोच्चीर्य स्तोत्रमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमः स्थापयति प्रति स्तोमं प्रत्युक्थानि प्रति यजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥
(एव, यो, अस्य, वै, -ज्ञानविंशतिश्च १९) ॥ २ ॥

सोमक्रयणीपदाङ्गनम्, २-३ पशुश्रवणार्थस्याग्नेः प्रगयनम्, ४ पशोरवदाननाशे प्रायश्चित्तं, ५ पशुपहर्तृनाशार्थं होमश्च ॥

यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमुखः हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाज्याद्यज्ञमुख एव यज्ञमनु सं तनोति प्राञ्चमग्निं प्र हरन्त्युत् पत्नीमा नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तयन्त्यथ वा अस्यैष धिष्णियो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्च नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रवणं हरेत् तेनैवैनं भागिनं करोति यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्वि कर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रवणं हरन्ति स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्स्वत्वाय यदि पशोरवदानं नश्ये दाज्यस्य प्रत्याख्यायमव द्येत् सैव ततः (२) प्रायश्चित्तिर्ये पशुं विमन्थीरन् यस्तान् कामयेताऽऽर्तिमाच्छेयुरिति कुविद्वेति नमोवृक्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमोवृक्तिमेवैषां वृद्धे ताजगार्तिमाच्छेन्ति ॥ (भूत्वा, ततः, पङ्क्तिविंशतिश्च २६) ॥ ३ ॥

पशुपाकरणमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्, १, ९-१० अनुष्टुप्, ११-१२ द्विपदा ।

प्रजापतेर्जार्थमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः ।

तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाः अनु मन्यताम् ॥

इमं पशुं पशुपते ते अद्य बभ्राम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये ।

अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् ॥

(३।५) क० १०, १३१, २; वा० य० १०, ३२; १९, ६; २३, ३८; अथर्व० २०, १२५, २; मै० १, ११, ३१; २, ३, ४०; ३, १२, ३८; काठ० १२, २५; १४, २२; ३७, ५५ । (४।१) ता अस्मै...प्र... । काठ० ३०, ३६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० ७, १२, ८; सा० श्रौ० १, ८, ३, १ । (४।२) सा० श्रौ० १, ८, ३, १ ।

प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।
 सुवर्गं याहि पृथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः^३ ॥
 येषामीशे (१) पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् ।
 निष्क्रीतोऽयं यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु^४ ॥
 ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा च ।
 अग्निस्ता२ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविद्वानः^५ ॥
 य आरुण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
 वायुस्ता२ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविद्वानः^६ ॥
 प्रमुञ्चमाना (२) भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।
 उपाकृत२ शशमानं यदस्थाज्जीवं देवानामप्येतु पार्थः^७ ॥
 नाना प्राणो यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः ।
 जीवं देवानामप्येतु पार्थः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^८ ॥
 यत् पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्व२हंसः^९ ॥
 शमितार उपेतन यज्ञं (३) देवेभिरिन्वितम् । पाशात् पशुं प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि^{१०} ॥
 अदितिः पाशं प्र मुमोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि^{११} ॥
 अरातीयन्तमर्धरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मिन् प्रति मुञ्चामि पार्श्वम् ॥
 त्वामु ते दधिरे हव्यवाह२ शृतकृत्तारमुत यज्ञियं च ।
 अग्रे सदर्क्षः सतनुर्हि भूत्वाऽर्थं हव्या जातवेदो जुषस्व^{१३} ॥
 जातवेदो वृषया गच्छ देवान् त्व२ (४) हि होता प्रथमो बभूव^{१४} ।
 घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व स्वाहाकृत२ हविरदन्तु देवाः^{१५} ॥
 स्वाहा देवेभ्यो^{१६} देवेभ्यः स्वाहा^{१७} ॥ (ईशे, प्रमुञ्चमाना, यज्ञं, त्व२, षोडश च १६) ॥ ४ ॥

पशुपाकरणविधिः ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामिवैनं प्रतिप्रोच्याऽऽलभत

(४।३) ...प्रतिगृह्णन्ति... । दिवं गच्छ प्रति तिष्ठा शरीरैः स्वर्गं... । अथर्व० २, ३४, ५; ... अधिनिश्च०... । हुतो... ॥ काठ० ३०, ३८; (४।४) अथर्व० २, ३४, १; काठ० ३०, ४१ । (४।५) अथर्व० २, ३४, ३; मै० १, २, १०२; काठ० ३०, ३९, ४८ । (४।६) अथर्व० २, ३४, ४; काठ० ३०, ४०, ४८ । (४।७) अथर्व० २, ३४, २; काठ० ३०, ४२ । (४।८) काठ० ३०, ४३, ४९ । (४।९) वा० य० २०, १४ (उत्तरार्धः) । (४।१०) मै० १, २, १०३; काठ० ३०, ४४ । (४।११) मै० १, २, १०८ (पूर्वार्धः); काठ० ३०, ४५ (पूर्वार्धः) । (४।१२) मै० १, २, १०८ (उत्तरार्धः); काठ० ३०, ४५ (उत्तरार्धः) । (४।१३) ऋ० ७, १७, ६; काठ० ३०, ४६ । (४।१४) काठ० ३०, ४७ । (४।१५-१६) वा० य० ६, ११; मै० ३, १०, ४, ६; काठ० [अभ्यमेधः] १, ६ ।

आत्मनो ऽनामस्कार्यं द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जुहोति
पाङ्काः पशवः पशून्नेवाव रुन्धे^३ मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः
स्यान्नानां प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै^१ यत् पशुर्मायुमकृतेति जुहोति शान्त्यै^५
शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरैतैर्द्विपायां वा आह्वियमाणायामग्नेर्मधोऽप क्रामति त्वामु ते
दधिरे हव्यवाहमिति वपामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो शृतत्वाय^९ पुरस्तात् स्वाह्नकृतयो
वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्याभितो वपां^१ जुहोति
तानेवोभयान् प्रीणार्ति ॥ (व्यावृत्त्यै, वपां, पञ्च च ५) ॥ ५ ॥

आग्नीध्राभिमर्शनादिबिधयः, द्रोणकलशाद्यासादनमन्त्रविशेषाश्च ॥ विश्वेदेवाः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न
देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि मृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेया सुचो
वायव्या वायव्यान्वैन्द्रिया सदा यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्
भवति युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण^१ ते सह युनज्मि
वाच सह सूर्येण ते युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपानिशोः
पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्रवायुवोः
पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्य श्विनो देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽ-
श्विनोः पात्रमसि सूर्यो देवता बृहती^२ छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतो
बृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो
देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि^५ ॥
(अन्तरिक्षेण, बृहती, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥ ६ ॥

स्वर्गात्तोर्यजमानयोः प्रयोगाः केचिमन्त्राश्च ॥

दृष्टगो वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः खलु वै पूर्वोऽर्हुः क्षीयत आसन्न्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्या-
श्विदुभिर्शस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म नह्यते ऽनात्यै^१
संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रियो छिष्टभो^३ जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा प्राणापानौ मृत्योर्मा
पातं प्राणापानौ मा मा हासिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयोः^१ न्यायच्छन्ते येषां सोमः
समुच्छते संवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवास्य छन्दांसि
वृद्धे^९ प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथन्तरे भवर्त

इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वाव रथन्तरः श्वो बृहदद्याश्वदेवैनमन्तरेति भूतं
(२) वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहद् भूताच्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं
बृहत् परिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चान्तरेति विश्वामित्रजमदुग्धी वसिष्ठेनास्पृधेताः स एतज्जम-
दग्निर्विहव्यमपश्यत् तेन वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं यद्विहव्यः शस्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
मानो भ्रातृव्यस्य वृद्धेः (३) यस्य भूयाः सो यज्ञकृतव इत्याहुः स देवता वृद्ध इति यद्यगिष्टोमः
सोमः परस्तात् स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता वृद्धे
वसीयान् भवति' ॥ (प्राणपानयो, -भूतं, वृद्धे, ऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥ ७ ॥

उपांशुग्रहाभिषवः विधिः, मन्त्राश्च ॥ २-४ त्रिष्टुप् ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मै
तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां
मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गुणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत तर्पयत मा
(१) गुणा मे मा वि तृषन्तोषधयो वै सोमस्य विशो विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा
ऐन्द्रः सोमो

उर्वीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इद्वः स्याम ।

इन्द्रेण देवीर्विरुधः संविद्वाना अनु मन्यन्ताः सर्वनाय सोम—

—मित्याहौषधीभ्य एवैनः स्वायै विशः स्वायै देवतायै निर्याच्याभि पुणोति' यो वै सोमस्या-
भिषूयमाणस्य (२) प्रथमोऽऽशुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् यजमानस्य निहन्तो-
स्तमभि मन्त्रयेताऽऽ माऽऽस्कान्तसह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिष-
मेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजार्यै पशूनामनिर्घातार्यै

द्वप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च (३) पूर्वः ।

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्वप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः* ॥

(मा, ऽभिषूयमाणस्य, च, दश च १०) ॥ ८ ॥

ग्रहमन्त्रोच्चारणादिधर्माः, आधारमन्त्राश्च ॥ २-४ त्रिष्टुप् ।

यो वै देवान् देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेन देवयज्ञस्येव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी
मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणाद् ग्रहान् गृह्णीयात् तानुपाऽऽशु गृह्णीयाद्यान्पूर्वाऽस्तानुपदिशुमतो

(८११) वा० य० ६, ३०-३१; मै० १, ३, ८; काठ० ३, ४० । (८१४) .....प्रथमा.....ष्टमि०..... ।
समानं... ॥ ऋ० १०, १७, ११; वा० य० १३, ५; अथर्व० १८, ४, २८; नं० २, ५, १५; ७, २००; काठ० १३, ३१;
१६, १८५; ३५, ५१ ।

देवानेव तद्देवयज्ञसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययज्ञसेनं देवयज्ञस्येव देवेषु भवति मनुष्ययज्ञसी मनुष्येष्व—

—अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्वशम्भूः ।

स नः पावको द्रविणं दधात्वा-(१)—युष्मन्तः सहभक्षाः स्याम ॥

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मान्स्मिन् द्वितीये सर्वे न जह्युः ।

आयुष्मन्तः प्रियमेषां वर्दन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥

इदं तृतीयं सर्वं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ।

ते सौधन्वनाः सुव्रतान्नानाः स्विष्टिं नो अभि वसीयो नयन्तु ॥

आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो हूयन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽधारमा धारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युनक्ति ते व्युक्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति (३) य एवं वेद—

—ष ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जुषस्व विदेर्गोपत्यं रायस्पोषं सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिम् ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् स आऽगच्छत् सोऽब्रवीत् कथा मा निरभागिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवीत्—दङ्गिरस इमे सव्रमांसते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्तास्ते दास्यन्तीति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव आसन् तानस्मा अददुस्तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत् सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै (५) मह्यमिमामित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽ मजार्थं ते पशून् नाभि मंस्य इति तस्मा एतं मन्थिनः सस्त्रावमजुहोत् ततो वै तस्य रुद्रः पशून् नाभ्यमन्यते यत्रैत-(६)-मेवं विद्वान् मन्थिनः सस्त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशून्नाभि मन्यते ॥ (दध्रातु, या, भवति, ते, वा, एत, -मेकादश च ११) ॥ ९ ॥

(१२) अथर्व० ६, ४७, १; मै० १, ३, ९६; ४, ७, १४; काठ० ३०, २६, ३३ । (१३) अथर्व० ६, ४७, २; काठ० ३०, २७ । (१४) अथर्व० ६, ४७, ३; काठ० ३०, २८ । (१५) वा० य ३, ५७; मै० १, १०, २२, ४९; काठ० ९, २९, ३३; ३६, २६-२७ ।

प्रवृत्तहोमादिमन्त्राभिधानम् ॥ २ गायत्री, ३-५ त्रिष्टुप्, ९ अनुष्टुप् ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् ।

यद्वाचो मधुमा तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यै ॥

ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्वायवर्तनि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अशुर्बाहुच्युतो धिषण्योरुपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

यो द्रप्सो अशुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडाशात् कश्मात् ।

धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शुक्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

यस्ते द्रप्सो मधुमा इन्द्रियावान्स्वाहाकृतः पुनरप्येति देवान् ।

दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि ॥

अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्यं इत्याहुर्वाग्ग्रेणा अग्रं एत्वृजुगा देवेभ्यो यज्ञो मयि दधती प्राणान् पशुषु प्रजां मयि (२) च यजमाने चेत्याहु वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्गृहान् गृहीत्वा बहिष्पवमानः सर्पन्ति पराञ्चो हि यन्ति पराची-
भिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवार्कः—

—विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्मं यच्छ सहन्य । प्र ते धारा मधुश्रुत उत्सं दुहते (३) अक्षित—

—मित्याहु यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति ॥

(परिवापा, —न्मयि, दुहते, चतुर्दश च १४) ॥ १० ॥

वित्रादियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ विश्वेदेवाः । त्रिष्टुप्, १,५,७, ११-१२, २२, ३३-३५ गायत्री, १५-१६, २५ अनुष्टुप् ।

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव द्विवेदिवे । यज्ञसं वीरवत्तमम् ॥

गोमाः अग्नेऽविमाः अश्वी यज्ञो नुवत्सखा सदमिदं प्रमुष्यः ।

इडावा एषो असुर प्रजावान् वीर्यो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् ॥

आप्यायस्व सं ते ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलैः ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः (१) कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकर्मः ॥

(१०१) मै० १,३,७ । (१०१२) वा० य० ११,८ (उत्तरार्धः) ; मै० २,७,८ (उत्तरार्धः) ; ३,१,१; काठ० १५,४२; १८,११३ । (१०१३) ऋ० १०,१७,१२; वा० य० ७,२६; काठ० ३५,५२,५५ । (१०१४) काठ० ३५,५३ । (१०१५) काठ० ३५,५४ । (११११) ऋ० १,१,३; मै० ४,१०,९८ । (१११२) ऋ० ४,२,५; मै० १,४,२५,३७; काठ० ५,३५; १०,२९; ३२,१५ । (१११३-४) [तै० सं० २।५।१२।३-४] । (१११५) ऋ० १,१३,१०; मै० ४,१३,७२ । (१११६) ऋ० ३,४,९; ७,२,९; मै० ४,१३,७३; १४,१०४ ।

शिवस्त्वष्टरिहाऽऽ गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उद्वं ॥

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवर्कामः ।

प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिर्मस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः^६ ॥

प्र णो देव्या नो दिवः^{१०} ॥

पीपिवाः सः सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिषम्^(२)

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेषां ते सुस्रमीमहे^{१२} ॥

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।

यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तः सरस्वन्तमवसे हुवेर्म^३ ॥

दिव्यः सुपर्णं वयसं ब्रूहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधीनाम् ।

अभीपतो ब्रूया तर्पयन्तं तः सरस्वन्तमवसे हुवेर्म^३ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्य-(३)-माहुतं प्रजां देवि दिदिङ्घि नः^{१५} ॥

या सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी । तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतर्न^{१६} ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परी^{१७} न्द्रं नरः^{१८} ॥

असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत पतन्ति ।

त आऽववृत्रन्तसर्दनानि कृत्वाऽऽदित पृथिवी घृतैर्व्युद्यते^{१९} ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो (४) नवेदा यज्ञस्वतीरपस्युवो न सत्याः^{२०} ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नौनाव वृषभो यद्वीदम् ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिराऽगात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रौ^{२१} ॥

(११७) ऋ० ५, ५, ९ । (११८) ऋ० २, ३, ९; मै० ४, १४, १०५ । (११९-१०) [तै० सं० २।५।१२। ७-८] । (११११) ऋ० ७, ९६, ६; काठ० १९, ३९ । (१११२) ऋ० ७, ९६, ५; मै० ४, १०, १७; काठ० १९, ४० । (१११३) ऋ० परि० १६, १; अथर्व० ७, ४०, १; मै० ४, १०, १८; काठ० १९, ४२ । (१११४) ...वायसं... । ...वृष्टिभिः...जोहवीमि ॥ ऋ० १, १६४, ५२; ...वयसा... । वा० य० १८, ५१ (द्वि० पा०) । ...पयसं... । ...न्तमा नो गोष्ठे रयिष्ठां स्थापयति ॥ अथर्व० ७, ३९, १; ४, १४, ६ (द्वि० पा०); मै० २, १२, ९ (द्वि० पा०); ...वायसं...पतिः... । ...वृष्ट्या...जोहवीमि ॥ काठ० १९, ४१ । (१११५) ऋ० २, ३२, ६; वा० य० ३४, १०; अथर्व० ७, ४६, १ ...ररास्व । अथर्व० ७, २०, २; ६८, १ (उत्तरार्धः) । मै० ४, १२, १५५; १३, ७६; काठ० १३, ८९ । (१११६) ...सुबाहुः... । ...विश्वतस्परी... । ऋ० २, ३२, ७; अथर्व० ७, ४६, २; मै० ४, १२, १५६; १३, ७६; काठ० १३, ९०; देवस्त्वा सवितोद्वपतु...सुबाहुरुत शक्या । वा० य० ११, ६३ (पूर्वार्धः) । (१११७-१८) [तै० सं० २।३।१४।३-४] । (१११२०) ऋ० १, ७९, १ । (१११२१) ऋ० १, ७९, २; मै० ४, १२, १४१; काठ० ११, ५९ ।

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि^{३२} ॥
 पर्वतश्चिन्महिं वृद्धो बिभाय दिवश्चित् सानुं रेजत स्वने वः ।
 यत् क्रीडथ मरुत (५) ऋष्टिमन्तु आप इव सधियञ्चो धवध्वे^{३३} ॥
 अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदुन्वता परि दीया रथेन ।
 हतिः सु कर्ष विधितं न्यञ्चः समा भवन्तुद्रता निपादाः^{३४} ॥
 त्वं त्या चिदच्युताऽग्ने पशुर्न यवसे । धामा ह यत् ते अजर वनां वृश्चन्ति शिक्रसः^{३५} ॥
 अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य धाम ।
 याश्च (६) माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदुधुः पृष्टबन्धो^{३६} ॥
 दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
 अर्वाङ्घ्रितेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः^{३७} ॥
 पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथैवाभुवः ।
 अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥
 उदुप्रुतो मरुतस्ताः इयते वृष्टिं (७) ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
 क्रोशाति गर्दा कन्येव तुन्ना पेरुं तुञ्जाना पत्येव जायं ॥
 घृतेन द्यावापृथिवी मधुना समुक्षत पयस्वतीः कृणुताऽऽप ओषधीः ।
 ऊर्जं च तत्र सुमतिं च पिन्वथ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चथा मधु^{३८} ॥
 उदु त्यं^{३९} चित्रम् ॥
 और्वभुगुवच्छुचिंमप्लवानवदा हुवे । अग्निः समुद्रवाससम् ॥
 आ सवः सवितुर्यथा भगस्ये—(८)—व भुजिः हुवे । अग्निः समुद्रवाससम् ॥
 हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्द्यः सहः । अग्निः समुद्रवाससम् ॥
 (वीर, इष, हव्य, -मुषसो, मरुत, -इच, वृष्टि, भगस्य, द्वादश च १२) ॥ ११ ॥

[प्रजापति-२२४ ।-रेष २१९ । यज्ञं १२६ । प्रजापतेः २१६ । प्राजःपत्या १०५ । य १३३ । हुष्टगो १७८ । निग्राभ्यां
 १६० । यो ३११ । जुष्टो १६४ । ऽग्निनै-४१२ । (-कादश ॥ ११ ॥ २२४८)]

[इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

(१११२२) ऋ० १,३८,८; मै० ४,१२,१४२; काठ० ११,६१ । (१११२३) ...सधियञ्चो... । ऋ० ५,६०,३; मै० ४,
 १२,१४३ । (१११२४) ऋ० ५,८३,७; काठ० ११,५८ । (१११२५) ऋ० ६,२,९ । (१११२६) ऋ० ३,२०,३ ।
 (१११२७) ऋ० ५,८३,६; काठ० ११,६२ । (१११२८) ऋ० १,६४,६ । (१११२९) .....या विश्वा निवस-
 स्पृणाति । एजाति गलहा.. तुञ्जं तुन्दाना... ॥ अथर्व० ६,२२,३ । (११३१-३२) [तै० सं० २।२।१२।५-६] ।
 (११३३) ऋ० ८,१०२,४; सा० १८; मै० ४,११,६७; काठ० ४०,१२५ । (११३४) ऋ० ८,१०२,६; मै० ४,
 ११,६८; काठ० ४०,१२६ । (११३५) ऋ० ८,१०२,५; मै० ४,११,६९; काठ० ४०,१२७ ।

पवमानग्रहादीनां व्याख्यानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

पवमानग्रहत्रयम् ॥

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते
 श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
 सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
 सर्घाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारयेत्याहै—

—ते (१) वै पवमानानामन्वारोहास्तान् य एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमाने-
 भ्योऽव च्छिद्यते' यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेदु सर्वमार्युरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान्
 भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणकलश आधवनीयः
 पूतभृत् तान् यदगृहीत्सेषाकुर्यात् पवमानं वि (२) छिन्द्यात् तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि
 च्छिद्येतो^१—पयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि मृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वे-
 भ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृत् पवमानमेव तत् सं तनोति सर्वमार्युरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते
 पशुमान् भवति विन्दते प्रजाम् ॥ (एते, वि, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ १ ॥

सवननिरूपणम्, सन्मन्त्राश्च ॥ २-३ त्रिष्टुप् ।

त्रीणि वाव सर्वनान्यथ तृतीयः सर्वनमव लुम्पन्त्यनः शु कुर्वन्त उपाः शु ह्रुत्वोपाः शुपात्रेऽ-
 शुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभि षुण्यद्याद्याप्याययति तेनाः शुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि सर्वा-
 ण्येव तत् सर्वनान्यः शुमन्ति शुक्रवन्ति समावद्दीर्याणि करोति^१

द्वौ संमुद्रौ विततावजुयौ पर्यावर्तते जठरेव पादाः ।

तयोः पश्यन्तो अति यन्त्यन्यमपश्यन्तः (१) सेतुनाऽति यन्त्यन्यम् ॥

द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् ।

तिरोधायैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुहार्य जायै^३ ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन् तमेतन्वताग्निहोत्रं व्रतम-
 कुर्वन्त तस्माद् द्विव्रतः स्याद् द्विर्ह्यग्निहोत्रं जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं (२) पशुमकुर्वन्त वृश्यं
 यज्ञमग्नेयं पशुमकुर्वन्त वैश्वदेवं प्रातः सवनमकुर्वन्त वरुणप्रघासान् माध्व्यन्दिनं सवनं साकमेधान्
 पितृयज्ञं ज्यम्बकास्तृतीयसवनमकुर्वन्त तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजिगाः सन् तं नान्ववायन्

(१११) ...वहास्य यज्ञस्योदधि स्वाहा । अथर्व० ६, ४८, १ । वृषासि... । अथर्व० ६, ४८, ३ । ऋभुरसि जगच्छन्दा... ।
 अथर्व० ६, ४८, २ । (११३) वा० य० २३, २, ४; ७, ३३-३४ (उत्तरार्धः); ३५-४० (तृ० च०); ८, ८, ३३-३५,
 ३९, ४४-४६ (तृ० च०); ९, २-४ ।

तेऽनुवन्नध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभवन् पराऽसुरा य एवं विद्वान्तसोमेन यजते भवत्यात्मना परा (३) ऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ (अपश्यन्तो, ऽभीष्टोमीयं, परा, त्रीणि च ३) ॥ २ ॥

सोमवेक्षणम् ॥

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् परिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन
स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमवते शं राजन्नोषधीभ्यो
ऽच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।
तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वा—पानाय^३ व्यानाय^४ वाचे^५ (१) दुक्षक्रतुभ्यां^६ चक्षुभ्यां^७
मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथां^८ श्रोत्रायां^९ ऽऽत्मने^{१०} ऽङ्गेभ्य^{११} आयुषे^{१२} वीर्याये^{१३} विष्णो^{१४}—रिन्द्रस्यै^{१५}
विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्वै कोऽसि को नाम कस्मै त्वा कार्यं त्वा यं त्वा
सोमेनातीतृपं यं त्वा सोमेनामीमदं सुप्रजाः प्रजया भूयासं सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः
पोषै^{१६}—विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदा (२) वर्चसे पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त
इदमुन्मृजे^{१७} ॥

ब्रूमेषन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो भूत्याऽभि पवते
ब्रह्मवर्चसक्रामोऽवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्चसे-
नाभि पवत आमयाव्य (३)—वेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
तृप्त आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दुक्षक्रतुभ्यां चक्षुभ्यां^{१८} श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरैरिति ताजक्
प्र धन्वति^{१९} ॥ (वाचे, वर्चोदा, आमयावी, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥ ३ ॥

स्फ्याद्युपस्थानमन्त्राः विधिश्च ॥

स्फ्यः स्वस्तिर्विघ्नः स्वस्तिः पशुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्तिः ।

यज्ञिया यज्ञकृतः स्थ ते माऽस्मिन् यज्ञ उप ह्यध्वं—

—मुप मा द्यावापृथिवी ह्वयेतां—मुपाऽऽस्तावः कलशैः सोमो^{२०} अग्निं^{२१}—रुप देवा उप यज्ञ
उप मा होत्रा उपहवे ह्वयन्तां^{२२} नमोऽग्नये मखन्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्याहवनीयमुप तिष्ठते
यज्ञो वै मखो (१) यज्ञं वाव स तदहन् तस्मा एव नमस्कृत्य सदुः प्र सर्पत्यात्मनोऽनात्यै^{२३} नमो
रुद्राय मखन्ने नमस्कृत्या मा प्राहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदुः प्र सर्पत्यात्मनोऽनात्यै^{२४}

(३१) (स नः०) ऋ० ९, ११, ३; सा० ६५३ । अच्छि०... देव सोम ... । वा० य० ७, १४ (पूर्वार्धः) । (३१२-१६)

वा० य० ७, २७-२९ ।

नम इन्द्राय मखन्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति होत्रीयमाशिषमेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
स्यानिर्वातार्यं या वै (२) देवताः सदस्यार्तिमार्पयन्ति यस्ता विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमा-
र्छति नमोऽग्नये मखन्न इत्यहैता वै देवताः सदस्यार्तिमार्पयन्ति ता य एवं विद्वान् प्रसर्पति न
सदस्यार्तिमार्छति^{१२} दृढे स्थः शिथिरे समीची माऽहंसपातु^{१३} सूर्यो मा देवो दिव्यादहं-
सपातु वायुरन्तरिक्षातु^{१४} (३) अग्निः पृथिव्यां यमः पितृभ्यः^{१५} सरस्वती मनुष्येभ्यो^{१६} देवीं
द्वारौ मा मा सं ताम्^{१७} नमः सदसे^{१८} नमः सदसस्पतये^{१९} नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे^{२०}
नमो दिवे^{२१} नमः पृथिव्यां अहे दधिष्व्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदेने सीद योऽस्मत् पाकतरं उ-
न्निवत उदुद्वतश्च गेषं^{२२} पातं मा द्यावापृथिवी अद्याहः^{२३} सदो वै प्रसर्पन्तं (४) पितरोऽनु प्र
सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पितरः पितृमानुहं युष्मा-
भिर्भूयासः सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति तेभ्य एव नमस्कृत्य सदुः प्र सर्पत्यात्मनोऽनात्यै^{२४} ॥
(मूलो, वा, अन्तरिक्षात्, प्रसर्पन्तं, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥ ४ ॥

भक्षमन्त्राः ॥ ८ गायत्रीः ९ बृहतीः १०, २० त्रिष्टुप्; १२ अनुष्टुप्; १४ द्विपदा गायत्री ।

भक्षेहि मा ऽऽ विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरो-
वसो प्रियो मे हृदोऽस्य—श्चिनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासं^१ नृचक्षंसं त्वा देव सोम सुचक्षा अव
ख्येषं^२ मन्द्राऽभिभूतिः, केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वर्वाच्यदितिरनाहतशीर्ष्णीं
वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वेहि विश्वचर्षणे (१) शुम्भूमैयोभूः स्वस्ति मा हरिवर्णं प्र चर क्रत्वे
दक्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन् वि बीभिषो मा मे हार्दिं त्विषा वधीः । वृषणे
शुष्मायाऽऽयुपे वर्चसे^३ ॥

वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसर्वनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य
पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि^४ रुद्रवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यान्दि-
नस्य सर्वनस्य त्रिष्टुछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य (२) पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्यो-
पहूतो भक्षयाम्यां—दित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सर्वनस्य जगतीछन्दस इन्द्र-
पीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि^५ ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वार्जस्य सङ्गथे^६ ॥

हिन्वं मे गात्रा हरिवो गुणान् मे मा वि तीतृषः ।

शिवो मे सप्तर्षीनुप तिष्ठस्व मा मेऽवाङ्गाभिमतं (३) गाः^७ ॥

अपाम॒ सोमम॑मृता॒ अभूमा॑दर्श॒र्म ज्योति॑रवि॒दिम दे॒वान् ।
 किम॑स्मान् कृ॒णव॑दरा॒तिः कि॒ष्टु धूर्ति॑र॒मृत॑ म॒र्त्यस्य॑^{१०} ॥
 यन्म॑ आ॒त्मनो॑ मि॒न्दाऽभू॑दु॒श्रिस्त॑त् पुन॒राऽहार्जा॑तवे॒दा वि॒चर्ष॑णिः^{११} ॥
 पुन॑र॒ग्निश्चक्षु॑रदात् पुन॒रिन्द्रो॑ बृ॒हस्प॑तिः ।
 पुन॑र्मे अ॒श्विना यु॒वं चक्षु॑रा ध॒त्तम॑क्ष्योः^{१२} ॥
 इष्ट॑य॒जुष॑स्ते दे॒व सोम॑ स्तुत॒स्तोम॑स्य (४) अ॒स्तोक्थ॑स्य ह॒रिव॑त् इन्द्र॑पीत॒स्य मधु॑मत् उप॒-
 हूत॑स्योप॒हूतो भक्ष॑यामि^{१३} ॥

आ॒प॒र्याः स्थाऽऽ मा॑ पू॒रय॑त प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च ॥^{१४}

एतत् ते तत् ये च त्वामन्व॑^{१५} तत् ते पिताम॑हं प्र॒पिताम॑ह॒ ये च त्वामन्व॑^{१६} पित॒रो यथा॒-
 भागं॑ म॒न्दध्व॑र्म्

नमो॑ वः पि॒तरो॑ रसा॒य नमो॑ वः पि॒तरः॒ शुष्मा॑य॒ नमो॑ वः पि॒तरो जी॒वाय॒ नमो॑ वः पि॒तरः (५)
 स्व॒धायै॑ नमो॑ वः पि॒तरो म॒न्यवे॑ नमो॑ वः पि॒तरो घो॒राय॒ पि॒तरो नमो॑ वो य ए॒तस्मिँ॑ल्लोके स्थ
 यु॒ष्मास्तेऽनु॑ येऽस्मिँ॑ल्लोके मां तेऽनु॑ य ए॒तस्मिँ॑ल्लोके स्थ यू॒यं तेषां॑ वसि॑ष्ठा भू॒यास्त॒ येऽस्मिँ॑ल्लोकेऽहं
 तेषां॑ वसि॑ष्ठो भू॒यासं॑^{१७}

प्रजा॑पते न त्वदे॒तान्य॑न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॑ परि॒ ता ब॑भूव (६)

यत् का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यं स्या॑म प॒तयो॑ र॒यीणा॑मं ॥

दे॒वकृ॑त॒स्यैर्न॑सोऽव॒यज॑नमसि मनु॒ष्यकृ॑त॒स्यैर्न॑सोऽव॒यज॑नमसि पि॒तृकृ॑त॒स्यैर्न॑सोऽव॒यज॑नमस्य॑^{१८} प्सु
 धौत॑स्य सोम दे॒व ते नृ॑भिः सु॒तस्ये॑ष्ट॒यजुषः॑ स्तुत॒स्तोम॑स्य अ॒स्तोक्थ॑स्य यो भ॒क्षो अ॑श्व॒सनि॑र्यो
 गो॒सनि॑स्तस्य॑ ते पि॒तृभिर्भक्ष॑कृ॒तस्योप॑हूत॒स्योप॑हूतो भक्ष॑यामि^{१९} ॥ (विश्व॑वर्च॒गे, नरा॑ना॒सपी॑त॒स्या, -ऽति॑,
 स्तुत॒स्तोम॑स्य, पि॒तरो, बभू॑व, चतु॑श्चत्वारि॒ंशच॑ ४४) ॥५॥

पृषदा॒न्यम्, दधि॑घर्ममन्त्रश्च ॥२ बृ॒हती॑ ।

म॒हीनां॑ प॒योऽसि॑ वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ त॒नूर्ऋ॑धा॒सम॑द्य पृष॒तीनां॑ ग्र॒हं पृष॑तीनां॑ ग्र॒होऽसि॑ वि॒ष्णोर्हृद॑य॒-
 म॒स्येक॑मिष॒ विष्णु॑स्त्वानु॒ वि च॑क्रमे भूति॒र्दु॒ग्धा घृ॑तेन॒ वर्ध॑तां तस्य॑ मे॒ष्टस्य॑ वी॒तस्य॑ द्र॒विण॑मा ग॒म्या॒-
 ज्ज्योति॑रसि वै॒श्वान॑रं पृ॒श्नि॒यै दु॒ग्धं

१ (५।१०) ... माग॒न्म ... । किं नून॑म ... ऋ० ८, ४८, ३ । (५।१३) वा० य० ८, १२; ३८, २८ (तृ० च०) । (५।१४)
 प्र॒जया॑ च धने॑न च । वा० य० २०, २२; अथर्व० १९, ३१, ७ । (५।१०) अथर्व० १८, ४, ७७ । (५।१६-१७) अथर्व०
 १८, ८, ७५-७६ (५।१८) .. मा॒इय॑ध्वं यथाभागम् । वा० य० २, ३१ । (५।१९) वा० य० २, ३२; अथर्व० १८, ४, ८१-८७।
 (५।२०) ऋ० १०, १२१, १०; वा० य० १०, १०; २३, ६५; (वयं०) अथर्व० ७, ७९, ४; ८०, ३; मै० २, ६, ४१; काठ०
 १५, २७ । (५।२१-२२) वा० य० ८, १२-१३ । (६।१) वा० य० १, २०; ४, ३; काठ० २, ४।

यावती द्यावापृथिवी महित्वा यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थुः ।

तावन्तमिन्द्र ते (१) ग्रहं सहोर्जा गृह्णाम्यस्तृतम् ॥

यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्यच्छ्वाऽवमृशेचतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः स्युर्यत् स्कन्देयजमानः प्रमायुकः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति पशून्वास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वा (२) एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यैश्वमव प्रापयति प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवास्मै योनैः प्राणं (३) निर्मिमीते वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सं तनोति ॥ (ते, वै, प्राणं, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ ६ ॥

स्तुतशस्त्रयोरभिधानम् ॥

देवं सवितरेतत् ते प्राऽऽह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या ऋचो मा गात तनुपात् साम्नः सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय ऋतं च सत्यं च वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसवे स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं मह्यं स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्र- (१)-मस्यूजं मह्यं शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि-

—न्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि गृजामिषम् ॥

सा मे सत्याऽऽशीर्द्वेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं मा ऽऽ गम्यात् ॥

यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्मां अधिपतीन् करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते तं यज्ञो दुहे स इष्टा पापीयान् भवति य एनयोर्दोहं विद्वान् यजते स यज्ञं दुहे स इष्टा वसीयान्

(६।२) ... वितस्थिरे । ... ग्रहमूर्जा गृह्णाम्याक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ वा० य० ३८, २६; ... वरिष्णा वितष्टिरे । अथर्व० ४, ६, २ (पूर्वार्धः); ९, २, २० (प्र० पा०) । (७।३) (वयं स्याम०) ऋ० ४, ५०, ६; ५, ५५, १०; ८, ४०, १२; ४८, १३; १०, १२१, १०; वा० य० १०, २०; १९, ४४, ५४, ६१; २३, ६५; अथर्व० ३, १०, ५; ६, ६२, २; ७, ७९, ४; ८०, ३; १०९, ६; १०, ९, २७; २०, ८८, ६; मै० १, ४, ६-७; २, ६, ४३; ३, ११, ९७; ४, १०, १३५; ११, ६४; १४, ११; काठ० ५, ११; ८, ७७; १५, २८ (उत्तरार्धः); १७, ८८, ११२; २१, ६२; ३०, २७; ३८, २२ ।

भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूजं महा० स्तुतं दुहामा मां स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूजं महा०
शस्त्रं दुहा- (३)-मा मां शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान् यजते
दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान् भवति ॥ (शस्त्रं, वै, दुहां, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ ७ ॥

प्रस्थितयाज्याख्यहोमादिमन्त्राः ॥ ८-१३, २४-२५ त्रिष्टुप्; २२-२३ जगती; २९ अनुष्टुप् ।

इयेनाय पत्वने स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमो^२ विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा वट् स्वयमभि-
गूर्ताय नमः^३ परिधये जनप्रथनाय स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः^४ ऊर्जे होत्राणां स्वाहा
वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः पर्यसे होत्राणां स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः^५ प्रजापतये
मनवे स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः^६ ऋतमृतपाः सुवर्वाट् स्वाहा वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः^७

—स्तुम्पन्तां होत्रा मधोर्धृतस्य^{१५} यज्ञपतिमृषय एनसा (१) ऽऽहुः ।

प्रजा निर्भक्ता अनुतप्यमाना मध्वर्यो स्तोकावप तौ रराध ॥

सं नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा^{१६} घोरा ऋषयो नमो अस्त्वेभ्यः ।

चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ बृहस्पतये महि षट् द्युमन्त्रमः ॥

नमो विश्वकर्मणे स उ पात्वस्मां ननन्यान्तसोमपान् मन्यमानः ।

प्राणस्य विद्वान्त्समरे न धीर एनश्चक्रवान् महि बद्ध एषाम् ॥

तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्चा स्वस्तये^{१७} ये भक्षयन्तो न वसन्न्यानुहुः ।

यानग्रयोऽन्वर्तप्यन्त धिष्ण्या इयं तेषामवया दुरिष्ट्यै सिंष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा^{१८} ॥

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अख्यन् यज्ञकृतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न नीनिम
मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्टं । यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणां न (३)
नयेदैभ्यो वृश्च्येत यद्वैश्वकर्मणानि जुहोति सदस्यानेव तत् प्रीणात्यं—

—स्मे देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा एधते गृहः^{२१} ॥

आशीर्दाया दम्पती वाममश्रुतामरिष्टो रायः सचतां समोकसा ।

य आऽसिचत् सन्दुग्धं कुम्भ्या सहेष्टेन यामन्नमति जहातु सः^{२३} ॥

(८१५) स्तुम्पन्तु होत्रा मध्वो याः । वा० य० ७, १५ । (८१६) अथर्व० २, ३५, २; मै० २, ३, ४७ । (८१७) अथर्व० २, ३५, ४१ (८१८) अथर्व० २, ३५, ३; मै० २, ३, ४६ । (८१९) अथर्व० २, ३५, १; मै० २, ३, ४५ । (८२२) वा० य० ८, ५ । (८२३) वा० य० ८, ५ ।

सर्पिर्ग्रीवी (४) पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अकृशासो अस्य ।

सहजानिर्यः सुमखस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरः सह कुम्भ्याऽदात्तं ॥

आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्विणः सर्वर्चसम् ।

सञ्जयन् क्षेत्राणि सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्याः अधरान्तसपत्नान् ॥

भूतमसि भूते मां धा मुखमसि मुखं भूयास्तं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि गृह्णामि विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र च्यावयन्तु दिवि देवान् दृष्ट्वान्तरिक्षे वयांसि पृथिव्यां पार्थिवान्

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि । यथा नः सर्वमिजगदयक्ष्मः सुमना असत् ।

यथा न इन्द्र इद्विशः केवलीः सर्वाः समनसः करत् ।

यथा नः सर्वा इद्विशोऽस्माकं केवलीरसन् ॥

(पूर्वसा, विश्वकर्मेव, न, सर्पिर्ग्रीवी, वैश्वानरा, -श्चत्वारिंशच्च ४०) ॥८॥

प्रातिगरः, तन्मन्त्राश्च ॥

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्तर्धत्ते उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने सवने वज्रमन्तर्धत्ते (१) उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शाक्करो वज्रो वज्रैणैव तृतीयसवने वज्रमन्तर्धत्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे छन्दांसि सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मन् धत्ते इतिन्द्रियं माध्यन्दिने सवने पशूस्तृतीयसवन इत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येतान्यक्षराणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव प्रातिगरे छन्दांसि संपादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मन् धत्ते उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः सवनं प्रतिगीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं माध्यन्दिन एव सवने प्रातिगरे छन्दांसि संपादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनः सवनं (३) -मिन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन् धत्ते उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्करी शाक्कराः पशवो जागृतं तृतीयसवनं तृतीयसवन एव प्रातिगरे छन्दांसि संपादयत्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशूनेव तृतीयसवन आत्मन् धत्ते

(८१२५) अथर्व० २, २९, ३; मै० ४, १२, ७४; काठ० ५, ६ । (८१२८) का० य० ११, ५८, ६०, ६५; मै० १, ३, ४९; ६, ७, ६७, ७४; काठ० १६, ५७, ५९, ६४; ३५, ४२ । (८१२९) ऋ० १०, १०१, ४ (उत्तरार्धः); १७३, ३, ६ (पूर्वार्धः); का० य० ७, २५; १६, ४; ३३, ८६ (उत्तरार्धः) । अथर्व० ३, २०, ६; ६, ८७, ३; ७, ९४, १; मै० १, ३, ४८; काठ० ३५, ४४ ।

यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते आव्यमस्मिन् दधाति तद्यन्त्रा-(४)-पहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्बृह आ वै-
वीरञ्छोऽसा मोद इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तदर्प हते यथा वा आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रतिगुरं
प्रतीक्षते^१ यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽयतया समृच्छते तादृगेव तं-दर्धर्चाच्छुष्येत यथा धावद्भ्यो
हीयते तादृगेव तत् प्रबाहुगवा ऋत्विजांमुद्गीथा उद्गीथ एवोद्गातृणा -(५)- मूचः प्रणव उक्थश्च-
सिनां प्रतिगुरोऽध्वर्युणा^२ य एवं विद्वान् प्रतिगृणात्यन्नाद एव भवत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते
इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः शंसत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव हीयमथो इमामेव तेन
यजमानो दुहे यत् तिष्ठन् प्रतिगृणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नैति (६) तिष्ठतीव हंसावथो अमूमेव तेन
यजमानो दुहे^३ यदासीनः शंसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप जीवन्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति
तस्मादुमुतःप्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति^४ यत् प्राडासीनः शंसति प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रतिगृणाति
तस्मात् प्राचीनश्च रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते^५ यद्वै होताऽध्वर्युर्मभ्याह्वयते वज्रमेनमभि
प्र वर्तयति (७) पराडा वर्तते वज्रमेव तन्नि करोति^६ ॥ (धृते, क्षराणि, सवन्, नो, -द्गातृणा, -मैति, वर्तयत्यु, -
द्यौ च ८) ॥ ९ ॥

प्रतिनिर्माह्यमन्त्राः ॥

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसर्दसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णा-
भ्युपयामगृहीतोऽस्यृतसर्दसि चक्षुष्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णा-
भ्युपयामगृहीतोऽसि श्रुतसर्दसि श्रोत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णा-
मि^१ देवेभ्यस्त्वा विश्वदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो^२ विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तश्च
रक्षस्व (१) तं ते दुश्शक्षा मासवं ख्यन्मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि^३ मयि वसुर्वि-
द्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाहि^४ मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि^५ भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां
प्राणपाः प्राणं मे पाहि^६ भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि^७ यो न इन्द्रवार्यु
मित्रावरुणां वश्विनावभिदासति आतृव्य (२) उत्पिपीते शुभस्पती इदमहं तमध्वरं पादयामि यथे-
न्द्राहमुत्तमश्चेतयानि^८ ॥ (रक्षस्व, आतृव्य, -स्योदश च १३) ॥ १० ॥

त्रैधातवीयेष्टिमन्त्राः । १ ककुप्; २ उष्णिक्; ३-६, ९-१० त्रिष्टुप्; ७-८ गायत्री ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः । यस्य त्वश्च सख्यमाविर्था ॥

प्र होत्रे पूर्य वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे^१ ॥

(१०१९) वा० य० २, १६ । (१०१९०-१२) वा० य० १४, ८, १७ । (१११९) ऋ० ८, १९, ३०; सा. १०८, १८२२;
काठ० १२, ४४ । (१११२) ऋ० ३, १०, ५; सा० ९८ ।

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षष्ठस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वाः ।
 तिस्र उ ते तनुर्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥
 सं वां कर्मणा समिषा (१) हिंनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।
 जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तां ॥
 उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
 इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥
 त्रीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
 तामिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथां (२) भव यजमानाय शं योः ॥
 अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।
 स त्रीश्चैकादशा इह ॥
 यक्षश्च पिप्रयुच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे ॥
 इन्द्राविष्णू दृष्टिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।
 शतं वचिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥
 उत माता महिषमन्वेनदुमी त्वां (३) जहति पुत्र देवाः ।
 अथाब्रवीदुत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्वं ॥

(वृषा, ऽथ, स्वा, त्रयोदश च १३) ॥ ११ ॥

[य-१४२ । -स्त्रीणि १५३ । परिष्कृतः १९५ । रूप्यो २३३ । भक्ष ३४४ । सहोनां १७२ । देव १७२ । शम्बेनाय २९० ।
 य-३५८ । -हुपयामगृहीतः ११३ । प्रै- १६३ (-कादश ॥ ११॥ २३३५)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २॥]

(१११३) ऋ० ३, २०, २; मै० २, ४, १९; ४, १२, १२४; काठ० ९, ८० । (१११४) ऋ० ६, ६९, १; मै० ४, १२, १२७;
 काठ० १२, ४६ । (१११५) ऋ० ६, ६९, ८; अथर्व० ७, ४४, १; मै० २, ४, २७; ४, १२, १२८; काठ० १२, ४७ । (१११६)
 ऋ० ३, १७, ३; मै० ४, ११, २५; १२, १३१; काठ० २, ११०; १२, ४९ । (१११७-८) ऋ० ८, ३९, ९ । (१११९) ऋ० ७,
 ९९, ५; मै० ४, १२, १२९ । (११११०) ऋ० ४, १८, ११; मै० ४, १२, १३० ।

वैकृतविधीनामभिधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

अतिग्राह्यगतमन्त्राः ॥ ७-९ द्विपदा गायत्री ।

अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु दीक्षायै च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि तेजोविदसि तेजो मा मा हामीन्माऽहं तेजो हासिषं मा मां तेजो हासी^१—दिन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य चौ-(१)-जसे जुहोम्यो^२—जोविदस्योजो मा मा हासीन्माऽहमोजो हासिषं मा मामोजो हासीत्^३ सूर्यं आजस्विन् आजस्वी त्वं देवेषु भूया आजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वायोश्च त्वाऽपां च आजसे जुहोमि सुवर्दिदसि सुवर्मा मा हासीन्माह^४ सुवर्हासिषं मा मा^५ सुवर्हासी^६—न्मयि (२) मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातुं मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातुं मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो आजो दधातुं ॥ (च, मयि, त्रयोविंशतिश्च २३) ॥ १ ॥

स्तोत्रोपाकरणं, प्रतिगराङ्गमन्त्रश्च ॥

वायुर्हिर्कृताऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम बृहस्पतिरुद्राता विश्वे देवा उपगतातारो मरुतः प्रति-हृतीर इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वे^१—तद्वै सर्वमध्वर्युरपाकुर्वन्नुद्रातृभ्य उपाकरोति ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्त्वित्याहैतदेव सर्वमात्मन् धत्ते इडा देवहर्मनुर्यजनीच-हस्पतिरुक्थामदानि शसिषद्विश्वे देवाः (१) सक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हि^२सीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमती देवेभ्यो वाचमुद्यास^३ शुश्रूषेयां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनु मदन्तु ॥ (विश्वे देवा, अष्टाविंशतिश्च २८) ॥ २ ॥

अदाभ्यांशुग्रहमन्त्राः ॥ २३—२५ अनुष्टुप्, आद्या स्वराट् ।

वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथ उपेहि^१ रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्या^२—दित्यास्त्वा प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ उपेहि^३ मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि^४ भन्दनासु कोतनासु नूतनासु रेशीषु मेवीषु वाशीषु विश्वभृत्सु माध्वीषु ककुहासु शकरीषु (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि^५ शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः^६ ॥
आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुर्दिवो धारा असथर्तं ॥

(१११, ३, ५) वा० य० ८, ३८-४० (तृ० च०) । (३११-३५) वा० य० ८, ५०, ४८; मै० १, ३, ९७; काठ० ३०, २५।
(३११-१७) वा० य० ८, ४८; मै० १, ३, ९७-९८; काठ० ३०, २९-३० ।

ककुहꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोर्गाः ॥

यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहो^{१३}

—शिकृ त्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो अपीहि^{१४} वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दमेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीहि^{१५}—स्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो अपीहो^{१६}

नः प्राण एतु परावत आऽन्तरिक्षादिवस्परि ।

आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणाय त्वौ ॥

इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः सोमो बृहस्पतिः^(३) ॥

वचो मे विश्वे देवा वचो मे धत्तमश्विनौ ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमिश्रक्रमिवाभवत् ॥

(शक्रोऽग्नौ, मे, बृहस्पतिः, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ ३ ॥

अदाभ्यांशुग्रहमन्त्रब्राह्मणम् ॥

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमव रुन्धे^१ शुक्रं ते शुक्लेण गृह्णामीत्याहैतद्वा अहो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽहं एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं च्यावयत्यो—ऽस्मिन्नुग्रा (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैतत् ककुहꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्याहैतद्वा अस्य ककुहꣳ रूपं यद्वृष्टीं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे^२ यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति^३ परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति (२) योऽंशुं गृह्णत्या नः प्राण एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन् धत्ते^४ ऽमृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमाभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्मन् धत्ते^५ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्य—प उप स्पृशति भेषजं वा आपो (३) भेषजमेव कुरुते^६ ॥ (उग्रा, एत्या, -प, -क्षीणि च ३) ॥ ४ ॥

द्वादशाहशेषाः पृश्निप्रहाख्या उन्मानविशेषाः ॥

वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे दां—श्चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातुराधिपत्य आयुर्मे दां रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दां ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये क्षत्रं मे दां भूतमसि भव्यं नाम पितृणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं धौ ऋतस्य त्वा व्योमनं ऋतस्य (१) त्वा विभूमनं ऋतस्य त्वा विधर्मणं ऋतस्य त्वा सत्यायं—तस्य त्वा ज्योतिषे^२

(३।१८-१९) वा० य० ८, ४९; मै० १, ३, ९९; काठ० ३०, ३० (उत्तरार्धः) - ३१। (३।२०-२२) वा० य० ८, ५०; मै० १, ३, ९९; काठ० ३०, ३२। (३।२५) ऋ० २, ५, ३; सा० ९४; मै० २, १३, २१। (४।१-६) [तै० सं० ३, ३, १५-१९]। (५।१-३) वा० य० ३७, १२; अथर्व० २, १७, ४, ६; मै० ४, ९, ५५-५९।

प्रजापतिर्विराजमपश्यत् तथा भूतं च भव्यं चासृजत् तामृषिभ्यस्तिरोऽधात् तां जमदग्निस्तपसा
 ऽपश्यत् तथा वै स पृथ्वीन् कामानसृजत् तत् पृथ्वीनां पृथ्वित्वं^१ यत् पृथ्वयो गृह्यन्ते पृथ्वीनेव तैः
 कामान् यजमानोऽव रुन्धे^२ वायुरसि प्राणो^(२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे^३ चक्षुरसि श्रोत्रं
 नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रुन्धे^४ रूपमसि वर्णो नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे^५ क्रतुमसि सत्यं नामेत्याह
 क्षत्रमेवाव रुन्धे^६ भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः पशूनेवा-^(३)-व रुन्धे^७
 एतावद्वै पुरुषं पुरेतस्तादेवाव रुन्धे^८ क्रतस्य त्वा व्योमन इत्याहियं वा क्रतस्य व्योमेमामेवाभि
 जयत्युतस्य त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा क्रतस्य विभूमान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
 इत्याह द्यौर्वा क्रतस्य विधर्म दिवमेवाभि जयत्युतस्य^(४) त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा क्रतस्य सत्यं
 दिश एवाभि जयत्युतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक क्रतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि
 जयत्येतावन्तो वै देवल्लोकास्तानेवाभि जयति^९ दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्त्रं विराड् विरा-
 ज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति^{१०} ॥ (क्रतस्य, प्राण, एव, -तस्य, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥ ५ ॥

गवामयनिका परः संज्ञका अतिग्राह्याः ॥

देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत् तत् परैरवारुन्धत् तत् पराणां परत्वं^१ यत् परं गृह्यन्ते यदेव यज्ञेन
 नावरुन्धे तस्यावरुद्धयै^२ यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकमभि जयति यं द्वितीयमन्तरिक्षं तेन यं
 तृतीयममुमेव तेन लोकमभि जयति यदेते गृह्यन्ते एषां लोकानामभिजित्यै^३ (१) उत्तरेष्वहःस्वमुतो
 ऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमाँल्लोकान् पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति^४ यत् पूर्वेष्वहःस्वितः पराञ्चो
 गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे
 लोकास्तस्मादयातयाम्नो लोकान् मनुष्या उप जीवन्ति^५ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादुद्भूय
 ओषधयः सं भवन्त्योषधयो^(२) मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्ते इति परानन्विति ब्रूयात्—
 —यद्गृह्णात्युद्भूयस्त्वोषधीभ्यो गृह्णामीति तस्मादुद्भूय ओषधयः सं भवन्ति^६ यद्गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा
 प्रजाभ्यो गृह्णामीति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं^७ यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति
 तस्मात् प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्ते ॥ (अभिजित्या, ओषधयो, ऽष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥ ६ ॥

सोमाङ्गाश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥

प्रजापतिर्देवासुरानसृजत् तदनु यज्ञोऽसृज्यत यज्ञं छन्दांसि ते विष्वञ्चो व्यक्रामन्तसोऽसुराननु
 यज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं छन्दांसि ते देवा अमन्यन्तामी वा इदमभवन् यद्वयं स इति ते प्रजापति-
 मुपाधावन्तसोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्र दास्यामीति स छन्दसां वीर्यं^(१)मादाय
 तदैभ्यः प्रायच्छत् तदनु छन्दांस्यपाक्रामन् छन्दांसि यज्ञस्ततो देवा अभवन् परासुरा य
 एवं छन्दसां वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु धौषड् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य

आतृव्यो भवति^१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा श्रावयतीति छन्दसां वीर्यीयेति ब्रूयादे-
तद्वै (२) छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वषट्कारो^३ य एवं वेदु सर्वायैरेव
छन्दोभिरर्चति यत् किं चार्चति^४ यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यं तद्यद्यतीनपावपदमेध्यं तदथ कस्मादिन्द्रो
यज्ञ आ सःस्थितोरित्याहु रिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनूर्यद्यज्ञस्तामेव त-(३)-द्यजन्ति य एवं वेदो-
पैनं यज्ञो नमति^५ ॥ (वीर्यं, वै, त, दृष्टौ च ८) ॥ ७ ॥

अवन्त्यः ऋग्वेदिदाहादिमन्त्राः ॥ १, ३ त्रिष्टुप्; ५-६ अनुष्टुप् ॥

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् ॥

आ वृश्च्यते वा एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः श्रुतंकृत्याथान्यत्रावभृथमवैत्यायुर्दा अग्ने हविषो
जुषाण इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो^१

यत् कुसीद-(१)-मप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बलिना चरामि ।

इहैव सन् निरवदये तदेतत् तदग्ने अनुणो भवामि^२ ॥

विश्वलोप विश्वदावस्य त्वाऽऽसञ्जुहोम्यग्घादेकोऽहुतादेकः समसनादेकः ।

ते नः कृण्वन्तु भेषजं सदुः सहो वरेण्यम् ॥

अयं नो नभसा पुरः सःस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमस्यै बहवो नो गृहा असन् ॥

स त्वं नो (२) नभसस्पत ऊर्जं नो धेहि भद्रया ।

पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि^३ ॥

देव सःस्फान सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानिः रायस्पोषः सुवीर्यः संवत्सरीणाः-
स्वस्तिम् ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी कुसीदं वा एतद्यमस्य यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदिः स्तृणाति
यदनुपौष्य प्रयायाद्वावबद्धमेन-(३)-ममुष्मिँल्लोके नैनीयेरन् यत् कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्युपौषतीहैव
सन् यमं कुसीदं निरवदायानृणः सुवर्गं लोकमेति^४ यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्यै
जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो यत् प्रदाव्यः स एवैनः स्वदयत्यं—ह्नां विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुः-
शरावं युक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपौषेद्यदि (४) दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमं^५ मेतेन ह
स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति^६ यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान्
यजते सममुष्मिँल्लोक ईष्टापुर्तेन गच्छतेऽग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरूपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता तान् य एवं

विद्वान् यजते समष्टिर्भिलोक इष्टापूतेन गच्छते^{१३} ऽयं नो नभसा पुर (५) इत्याहाग्निर्वै नभसा पुरो-
ऽग्निमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो नभसस्पत इत्याह वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाहैतन्मे
गोपायेति देव सःस्फानेत्याहासौ वा आदित्यो देवः सःस्फान आदित्यमेव तदाहैतन्मे गोपाये-
ति^{१४} ॥ (कुर्वादि, न, एतं, यदि. पुर, इति) ॥ ८ ॥

जीर्णवृषभालम्भः ॥ १-५ त्रिष्टुप् ।

एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्वरत प्रियेण ।

भा नः शास जुनुषा सुभागा रायस्पोषेण समिषा मदेमं ॥

नमो महिम्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदुहं गृणामि ।

अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् ॥

देवानामेष उपनाह आसीदपां गर्भ ओषधीषु न्यक्तः ।

सोमस्य द्रुप्तमवृणीत पूषा (१) बृहन्नद्विरभवत् तदैषाम् ॥

पिता वत्सानां पतिरभियानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।

वत्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूषं अभिक्षा मस्तु धृतमस्य रेतः^{१५} ॥

त्वां गावोऽवृणत राज्याय त्वां हवन्त मरुतः स्वर्काः ।

वर्षमेन् क्षत्रस्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उग्रो वि भजा वसूनि^{१६} ॥

वृद्धेन वा एष पशुना यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एष (२) ह त्वै समृद्धेन यजते यस्यैतानि
क्रियन्ते^{१७} ॥ (पूर्वै, -षो, ऽष्टौ च ८) ॥ ९ ॥

१ शुकगर्भवायश्चतम् ॥ १ बृहती; २, ४ अनुष्टुप्; ३ नमद्वकुत्वारिणी; ५ पुरुषदा गायत्री; ६ द्विपदा विराट्,

८ गायत्री ॥

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः प्रजाम्यः ।

बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मती जुहोतु ॥

यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यहुता यस्यै तां देवैः समजीगमम् ॥

आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र नर्दबुदा भूस्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभिरा वर्तया पुनः^{१८} ॥

वि ते भिनधि तक्षरीं वि योनिं वि गत्रीन्यौ । वि^{१९} मातरं च पुत्रं च वि गर्भं च जरायु च ॥

(१११) वा० य० ८, १ । (११२) मै० २, ५, १३; काठ० १३, २८ । (११३) ऋ० १०, १९, ४-६ (तु० पा०), ८, अथर्व० ९, ४, ५; मै० २, ५, १४; काठ० १३, २९ । (११४) अथर्व० ९, ४, २ (उत्तरार्धः), ४, मै० २, ५, १६; ८, २, ७५ (पूर्वार्धः); काठ० १३, ३० । (११५) अथर्व० १, ४, २; मै० २, ५, १७ । (११६) काठ० १३, ३३ । (१०११) काठ० १३, ३९, ४२ । (१०१२) वा० य० ८, २९; अथर्व० १, ११, २ (पूर्वार्धः); काठ० १३, २६, ३३ । (१०१३) वा० १३, २३ (पूर्वार्धः), ३२ । (१०१४) अथर्व० १, ११, ५; काठ० १३, २४, ३२ ।

बहिस्ते अस्तु बालिति^१ ॥

उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीरं आनञ्ज गर्भम् ॥

एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु प्रथताः स्वाहा^२ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः^३ ॥

(त्रि, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥ १० ॥

याज्ञापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; १-३ गायत्री; ७,९,११-१२ अनुष्टुप् ।

इदं वा मास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते^४ ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्रावृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये^५ ॥

अस्मे इन्द्रावृहस्पती रयिं धत्तः शतग्विनम् । अश्वावन्तः सहस्रिणिम्^६ ॥

वृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतुं ॥

वि ते विष्वग्वातजृतासो अग्ने भामासः (१) शुचे शुच्यश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वनां वनान्ति धृषता रुजन्तः^७ ॥

त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचिः रत्नघातमम् ।

गुहा सन्तः सुभग विश्वदर्शतं तुविष्मणसः सुयज्ञं घृतश्रियम्^८ ॥

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावन्तं ॥

धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जनान् ।

धाता पुत्रं यजमानाय दाता (२) तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेर्म ॥

धाता ददातु नो रयिं प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिः सत्यराघसः ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीढुषे दुरोणे ।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः^९ ॥

(१०।५) अथर्व० १,३,१-५; काठ० १३,२५। (१०।६) वा० य० ८,३० (पूर्वार्धः); काठ० १३,२५,३२। (१०।७) ऋ० १,१६४,४१; वा० य० ८,३० (उत्तरार्धः); अथर्व० ९,१०,२९; १०,१,२४; १३,१,४३; काठ० १३,२५,३२। (१०।८) ऋ० १,२२,१३; वा० य० ८,३२; १३,३२; मै० २,७,२२५; ४,१०,६४; ११,३३; काठ० १३,२७; १५,५७; १६,२०३; ३९,३२। (११।१) ऋ० ४,४९,१; मै० ४,१२,१। (११।२) ऋ० ४,४९,२। (११।३) ऋ० ४,४९,४; मै० ४,१२,२; काठ० १०,५०। (११।४) ऋ० १०,४२,११; ४३,११; ४४,११; अथर्व० ७,५१,१; २०,१७,११; ८९,११; ९४,११; काठ० १०,५१। (११।५) ऋ० ६,६,३। (११।६) ऋ० ५,८,३। (११।७) ऋ० परि० ३,५; अथर्व० ७,१७,१; काठ० १३,९३। (११।८) ऋ० परि० ३,८। (११।९) ऋ० परि० ३,७; अथर्व० ७,१७,२; मै० ४,१२,१५९। (११।१०) ऋ० परि० ३,६; अथर्व० ७,१७,३; मै० ४,१२,१६०।

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः^१ ॥

अन्विदनुमते त्वं (३) मन्यासै शं च नः कृधि ।

ऋत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूँषि तारिषः^{१२} ॥

अनु मन्यतामनुमन्यमाना प्रजावन्तः रयिमक्षीयमाणम् ।

तस्यै वयँ हेडसि माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतुं^{१३} ॥

यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति भूषन्त्यायवः ।

यस्या उपस्थ उर्वन्तरिक्षँ सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतुं^{१४} ॥

राकामहँ सुहवाँ सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वर्षः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरँ शतदायमुक्थ्यम्^{१५} ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसन्ति ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषँ सुभगे रराणाँ^{१६} ॥

सिनीवालि^{१७} या सुपाणिः^{१८} ॥

कुहूमहँ सुभगाँ विद्यनापसमास्मिन् यज्ञे सुहवाँ जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं^{१९} पितृणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम^{२०} ॥

कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषश्चिकेतु ।

सं दाशुषे किरतु भूरिं वामँ रायस्पोषँ चिकितुषे दधातुं^{२१} ॥

(भामासो, दाता, त्वं, यच्छतु, श्रवणं, चतुर्विंशतिश्च २४) ॥ ११ ॥

[अग्ने १२३। वायुं ७८। वसंव १७५। एत-१५३। द्वायु-२४६। देवाः १४८। प्रजापति-१५८। रायुर्दा ३००। एत ९१०८।

सूर्य ९४। इद-२७४। (-मेकादश ॥११॥ १८५७)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

(११११) ऋ० परि० ३,३; वा० य० ३४,९; अथर्व० ७,२०,१; मै० ३,१६,६२; ४,१२,१५२। (१११२) ऋ० परि० ३,४; वा० य० ३४,८; अथर्व० ७,२०,२; मै० ३,१६,६३; ४,१२,१५२; काठ० १३,८५; २२,६६। (१११३) अथर्व० ७,२०,३। (१११४) अथर्व० ७,४९,१ (च० पा०)। (१११५) ऋ० २,३२,४; अथर्व० ७,४८,१; मै० ४,१२,१५३; काठ० १३,८७। (१११६) ऋ० २,३२,५; अथर्व० ७,४८,२; मै० ४,१२,१५४; काठ० १३,८८। (१११७) ऋ० २,३२,६; वा० य० ३४,१०; अथर्व० ७,४६,१; मै० ४,१२,१५५; काठ० १३,८९। (१११८) ऋ० २,३२,७; वा० य० ११,६३; अथर्व० ७,४६,२; मै० ४,१२,१५६; काठ० १३,९०। (१११९) ऋ० परि० ३,१; अथर्व० ७,४७,१; मै० ४,१२,१५७; काठ० १३,९१। (११२०) ऋ० परि० ३,२; अथर्व० ७,४७,२; मै० ४,१२,१५८; काठ० १३,९२।

इष्टिहोमाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

वशागर्भदर्शननिमित्तकहोमविधिः ॥

वि वा एतस्य यज्ञ ऋष्यते यस्य हविरतिरिच्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति^१ रक्षांसि वा एतत् पशुः संचन्ते यदेकदेवत्यं आलब्धो भूयान् भवति यस्यास्ते हरितो गर्भे इत्याह देवत्रैवैनां गमयति रक्षसामपहत्या आ वर्तयेत्येह (१) ब्रह्मणैवैनमा वर्तयति^२ वि ते भिनन्ति तक्षरीमित्याह यथायजुर्वैतं—दुरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयति^३ दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यन्न शमयेदतिमाच्छेद्यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इत्याह—(२)—ह द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं च शमयति नाऽऽतिमाच्छेति यजमानो^४ भस्मनाऽभि समूहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति^५ यदवघेदति तद्वचयेद्यन्नावघेत् पशोरालब्धस्य नाव घेत् पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवघेदुपरिष्ठादन्यत् पुरस्ताद्वै नाभ्यै(३)प्राण उपरिष्ठादपानो यावानेव पशुस्तस्याव घति^६ विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्या^७ अष्टाप्रभूरण्यं दक्षिणाऽष्टापदी ह्येषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्या^८ अन्तरक्रोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुत्वंमिव (४) चमेव मांसमिवास्थीव यावानेव पशुस्तमाप्त्वाऽव रुन्धे^९ यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियते इष्ट्वा वसीयान् भवति^{१०} ॥ (आहे,—ति, नाभ्यां, इवै,— कविःशतिश्च २१) ॥ १ ॥

वशाऋभनमन्त्रः ॥ १, ७, ९-१० त्रिष्टुप् ; ८ तनुशिवा ।

आ वायो भूष शुचिपा उर्प नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्यो मधमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥

आकृत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा^१ किक्किटा ते प्राणं वायवे स्वाहा^२ किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा^३ किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा^४ किक्किटा ते वाचः सरस्वत्यै स्वाहा^५(१)

त्वं तुरीयां वशिनीं वशाऽसि सकृद्यत् त्वा मनसा गर्भे आऽशयत् ।

वशा त्वं वशिनीं गच्छ देवान्सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः^६ ॥

अजाऽसि रयिष्ठा पृथिव्याः सीदोर्ध्वाऽन्तरिक्षमुप तिष्ठस्व दिवि ते बृहद्भ्राः ॥

तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ॥

अनुत्त्रणं वयत् जोगुवामपो मनु—(२)—भव जनया दैव्यं जनम् ॥

मनसो हविरसि प्रजापतेर्वर्णो गात्राणां ते गात्रभाजो भूथारम्भे ॥

(स्वाहा, मनु, -सूर्योदश च १३) ॥ २ ॥

कात्याजावशाविधानम् ॥

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात् ते गर्भमदधातां तं सोमः प्राजंनयदुग्निरग्रसत् स एतं प्रजापति-
राग्रेयमष्टार्कपालमपश्यत् तं निरवपत् तेनैवैनामग्रेरधि निरक्रीणात् तस्मादप्यन्यदेवत्यामालभ-
मान आग्रेयमष्टार्कपालं पुरस्तान्निर्वपेदुग्रेरेवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते^१ य-^(१) द्वायुर्व्यवात् तस्माद्वा-
यव्यां यद्विमे गर्भमदधातां तस्माद् द्यावापृथिव्यां यत् सोमः प्राजंनयदुग्निरग्रसत् तस्मादग्नीषोमीया
यदुनयोर्वियत्योर्वागवदुत् तस्मात् सारस्वती यत् प्रजापतिरग्रेरधि निरक्रीणात् तस्मात् प्राजापत्या
सा वा एषा सर्वदेवत्यां यदुजा वशां वायव्यामा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव
स्वेन^(२) भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति^३ द्यावापृथिव्यामा लभेत कृगमाणः
प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति व्यस्यामोषधयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं भवत्य-^(४)ग्नी-
षोमीयामा लभेत यः कामयेतान्नवानन्नादः स्यामित्यग्निनैवान्नमव रुन्धे सोमेनान्नाद्यमन्नवानेवा-
न्नादो भवति^५ सारस्वतीमा लभेत य^(६) ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती
सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन् वाचं दधाति^७ प्राजापत्यामा लभेत यः काम-
येतानभिजितमभि जयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेवानभिजितमभि जयति^८ वाय-
व्योपाकरोति वायोरेवैनामवरुद्ध्याऽऽलभत आकूत्यै त्वा कामाय त्वे-^(९)त्याह यथायजुर्वैतं
किंकिटाकारं जुहोति किंकिटाकारेण वै ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्राऽऽरण्याः पतन्ति यत् किंकि-
टाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै^{१०} पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीमेवैनां सुवर्गं लोकं
गमयति त्वं तुरीयां वशिनीं वशाऽसीत्याह देवत्रैवैनां गमयति^{११} सत्याः संन्तु यजमानस्य कामा
इत्याहैष वै कामो^(५) यजमानस्य यदनार्त उद्वचं गच्छति तस्मादेवमाहो-^(१२)ऽजाऽसि रयिष्ठेत्याहैष्वे-
वैनां लोकेषु प्रति षापयति^{१३} विवि ते बृहद्वा इत्याह सुवर्ग एवास्मै लोके ज्योतिर्दधाति^{१४} तन्तुं
तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याहिमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोत्य-^(१५)नुल्बणं वयत् जोगुवामप
इत्या-^(६)ह यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिं^{१६} मनुर्भव जनया दैव्यं जनमित्याह
मानव्यो वै प्रजास्ता एवाऽऽद्याः कुरुते^{१७} मनसो हविरसीत्याह स्वगाकृत्यै^{१८} गात्राणां ते गात्रभाजो
भूयास्मेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^{१९} तस्यै वा एतस्या एकमेवाद्वयजनं यदालब्धायामभ्रो^(७)
भवति^{२०} यदालब्धायामभ्रः स्यादुप्सु वा प्रवेशयेत् सर्वा वा प्राश्नीयो-^(२१)द्यदुप्सु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं
कुर्यात् सर्वामेव प्राश्नीयादिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते^{२२} सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा संवत्सरसदः

सहस्रभाजिनो गृहमेधिनस्त एवेतया यजेरन् तेषामेवैषाऽऽर्तो॥ (यन्, स्वेन, य, -स्त्वा, काम, इत्यु, -ओ, द्विच-
स्वारिः शब्द ४२) ॥ ३ ॥

जयतोमन्त्रा. तन्मन्त्रा च ॥ १३ त्रिष्टुप् ।

वित्तं च चित्तिभ्यो-ऽऽकृतं च-ऽऽकृतिश्च विज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शक्नोतीत्यर्थं
दक्षश्च पूर्णमासश्च बृहच्च^{११} रथन्तरं च^{१२} प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छतुग्रः पृतनाज्येषु
तस्मै विशः स्तनमन्त सर्वाः स उग्रः स हि हव्यो बभूव^{१३}

देवानुराः संयन्ता आसन्तस् इन्द्रः प्रजापतिमुपा- (१) -धावन् तस्मा एताञ्जयान् प्रायच्छत् तान-
गृह्णन् ततो वै देवा असुरानजयन् यदजयन् तज्जयानां जयत्वं स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव
तां पुनर्नाम् ॥ (उष्ट्र, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ ४ ॥

शभराजान् मन्त्राः ॥

अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वि-न्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
दिद-अन्धश्च नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽर्षां समुद्रः स्रोत्या-
नी-मन्त्राः साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम ओषधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः
पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु पितरः
पितामहाः परेऽवरे (१) ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन् ब्रह्मन् अस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां
पुरोधायां अस्मिन् कर्मन्त्यां देवहूत्याम् ॥ (अवरे, सुसदंश च १७) ॥ ५ ॥

जनाभ्यानामभ्युद्योमविधानम् ॥

देवा वै यज्ज्येऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते ते देवा एतानभ्यातानानपश्यन् तानभ्यातन्वन्ति यद्देवानां
कर्माऽऽसीदार्थ्यन्त तद्यदसुराणां न तदार्थ्यन्त येन कर्मणेत्येतत् तत्र होतव्या क्रोधोत्येव तेन कर्मणां
रुद्धिभ्ये देवाः समभ्यन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा यत् प्रजापतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः
प्राजापत्याः (१) यद्वाष्ट्रमृद्धीं राष्ट्रमाऽददत् तद्वाष्ट्रभृता राष्ट्रभृत्त्वं ते देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यातन्वन्त
जयैरजयन् राष्ट्रमृद्धीं राष्ट्रमाऽददत् यद्देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यातन्वन्त तदभ्यातानानामभ्यातान्त्वं
यज्जयैरजयन् तज्जयानां जयत्वं यद्वाष्ट्रमृद्धीं राष्ट्रमाऽददत् तद्वाष्ट्रभृता राष्ट्रभृत्त्वं ततो देवा अभ्यवन्
पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स (२) एतान् जुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यानाभ्यातनुते जयैरजयति
राष्ट्रमृद्धीं राष्ट्रमा वत्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ (प्राजापत्याः, सो, ऽष्टादश च १८) ॥ ६ ॥

राष्ट्रमृत्तान्त्रः ॥

कृतापाद्धतर्धमाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म

क्षत्रं पांन्तु तस्मै स्वाहा^१ ताभ्यः स्वाहा^२ संहितो विश्वसामा मूर्धो^३ गन्धर्वस्तस्य^४ गरीक्षयो
ऽप्सरसं आयुर्वः^५ सुषुन्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा^६ गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो^७ वेकुरयो^८ मरुदुः
सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः^९ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो^{१०} (१) गन्धर्वस्त-
स्यवर्कसामान्यप्सरसो बह्वर्ध^{११} इषिरो विश्वव्यचा धातो गन्धर्वस्तस्याऽऽपोऽप्सरसो मुधो^{१२}

भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।

स नो रास्वाज्यानि^{१३} रायस्पोष^{१४} सुवीर्य^{१५} संवत्सरीणा^{१६} स्वस्तिभू^{१७} ॥

परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो मुधः^{१८-१९} सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृत् सुवर्चान्
पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो^{२०-२१} दूरेहेतिरमृदुयो (२) मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अज-
रसो भीरुर्व^{२२}श्वाकः कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याऽऽधरोऽप्सरसः शोचयन्तीनाम स ह्यं मातृ
क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पांन्तु तस्मै स्वाहा^{२३} ताभ्यः स्वाहा^{२४}

स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।

उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छे^{२५} ॥ (मनो, मृदुयः, षट्चत्वारिंशच्च ४३) ॥ ७ ॥

राष्ट्रमुन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाः ॥

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्यात्मने होतव्या
राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं प्रजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यज्ञेष्टो भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः सदानानां
भवति ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं संजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रं संजातानव
रुन्धे ग्राम्ये-(१)-व भवत्यधिदेवने जुहोत्यधिदेवन एतास्मै संजातानव रुन्धे त एनमव रुद्धा
उप तिष्ठन्ते रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृत ओजो रथ ओजसैवास्मा ओजोऽव
रुन्ध ओजस्वैव भवति यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः स्युस्तान् यूयाद्
युद्धध्वमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्त्या-(२)-हुतयो वा एतस्याकल्पता यस्य राष्ट्रं न कल्पते स्वर्गस्य
दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य नाडीममि जुहुयादाहुतीरिवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते
संग्रामे संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये संग्रामं संयन्ति यस्य पूर्वस्य
जुह्वति स एव भवति जयति तं संग्रामं मान्धुक इध्मो(३) भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अग्निवा-
णामस्य सेनां प्रति वेष्टयन्ति य उन्माद्येत् तस्मै होतव्या गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्मा-
द्यत्येते खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनाञ्जयति
नैवग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्ष इतीध्मो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः स्व एवेना(४) जायते
शमयत्यमिचरता प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तुणुते^२

(७) वा० य० १८, २८-४४; मै० २, १२, ७; १८, ७२-७४ (८) मै० २, ६, १७; काठ १५, ८ ।

स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदुरे वैतद्वा अस्यै निर्वृतिगृहीतं निर्वृतिगृहीत एवैनं निर्वृत्त्या ग्राहयति यद्वाचः क्रूरं तेन वर्षत् करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्र वृश्वाति ताजगार्तिमाच्छति^३ यस्य कामयेता-
न्नाद्यं-(५)-मा दृढीयेति तस्य सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति तृणानि सं गृह्णीयात् प्रजा-
पतिर्वै भुवनस्य पतिः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमा दत्त इदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्यान्नाद्यं हरामीत्या-
हान्नाद्यमेवास्य हरति^४ षड्विहरति पङ्का क्रतवः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र
यच्छन्ति^५ (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात् तं स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै
होतव्या वर्षम् वै राष्ट्रभूतो वर्षम् स्थलं वर्षमणैवेनं वर्षम् समानानां गमयति^६ चतुःशरावो भवति
द्विष्वेव प्रति तिष्ठति^७ क्षीरे भवति रुचमेवास्मिन् दधात्युद्धरति शृतत्वाय^८ सर्पिष्वान् भवति
मेध्यत्वाय^९ चत्वारि आर्षेयाः प्राश्नन्ति विशामेव ज्योतिषि जुहोति^{१०} ॥ (शामी, युनक्ती, -धम, एवैना, -
अन्नाद्यं, यच्छन्त्ये, -कात्रपञ्चाशब् ४९) ॥ ८ ॥

देविकारूपहविषां काम्यप्रयोगाः ॥

देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु वै प्रजाश्छन्दोभिरेवास्यै
प्रजाः प्र जनयति^१ प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते
राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं दधात्येता एव निर्वपेत् पशुकामश्छ-
न्दांसि वै देविकाश्छन्दांसी-(१)-व खलु वै पशवश्छन्दोभिरेवास्यै पशून् प्र जनयति प्रथमं
धातारं करोति प्रैव तेन वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति पशू-
नेव प्रजातान् कुह्वा प्रति धापयत्येता एव निर्वपेद्भामकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव खलु
वै ग्रामश्छन्दोभिरेवास्यै ग्राम-(२)-मव रुन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्य दधा-
त्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयावी छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतमभि मन्यन्ते यस्य
ज्योगामयति छन्दोभिरेवैनमगदं करोति मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्याक्लृप्तं यस्य
ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन कल्पयत्येता एव नि-(३)-र्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दांसि
वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत
एवास्यै छन्दांसि दधात्युपैनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजानश्छन्दांसि वै देविका यातया-
मानीव खलु वा एतस्य छन्दांसि य ईजान उत्तमं धातारं करोत्यु-(४)-परिष्ठादेवास्यै छन्दांस्य-
यातयामान्यव रुन्ध उपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दांसि वै देवि-
काश्छन्दांसि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्यै
छन्दांसि दधात्युपैनं मेधा नमत्येता एव निर्वपे-(५)-दुक्कामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसीव
खलु वै रुक् छन्दोभिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्मिन् दधति मध्यतो धातारं
करोति मध्यत एवैनं रुचो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रिष्टुप्का जगती सिनीवाल्यनष्टुप्

कुहूर्धाता वषट्कारः^{१०} पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूर्मावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा
धाता^{११} ऽष्टौ (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एकादशाक्षरा त्रिष्टुब् द्वादशाक्षर्या द्वाद-
शाक्षरा जगती प्रजापतिगुणुष्टुब् धाता वषट्कार^{१२} एतद्वै देविकाः सर्वाणि च छन्दांसि सर्वाश्च
देवता वषट्कार^{१३} स्ता यत् सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्व-
पेत् तथो एवोत्तरे निर्वपेत् तथैनं न प्र दहन्त्य-^(७)-थो यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽ-
प्नोति^{१४} ॥ (छन्दांसि, ग्रामं, नि, -करोति, वपे, -दष्टौ, दहन्ति, नव च ९) ॥ ९ ॥

प्रवस्यतोऽग्निहोत्रिणो होमः, समारोपश्च ॥ १-२ त्रिष्टुप् ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत् त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं न एधि द्विष्वे शं चतुष्पदे^१ ॥

वास्तोष्पते श्रग्मया स्रंसदा ते सक्षीमहि शण्वया गातुमत्या ।

आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः^२ ॥

यत् सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१) यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्ये-
ष्टका य आहिताग्निर्यत् सायंप्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽत्वेष्टकाः कृत्वोप धत्ते^३ दश समानत्र
जुहोति दशाक्षरा विराड्विराजमेवाऽऽत्वेष्टकां कृत्वोप धत्ते^४थो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यंश्चि-
त्योऽस्य भवति^५ तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत् ततोऽर्वाचीनं^६ (२)
रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं प्रयायाद् रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनूत्थाय हन्याद्वास्तो-
ष्पतीयं जुहोति भागधेयैर्नैवैनं^७ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो^८ यद्युक्ते जुहुयाद्यथा प्रया-
ते वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव तदहुतमस्य
वास्तोष्पतीयं^९ स्या-^(३)-द्वर्क्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽयं वास्तोष्पतीयं जुहोत्युभयमेवाक-
रपरिवर्गमेवैनं^{१०} शमयति^{११} यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात् पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति
सदेवत्वायं यद्धुत आवृध्याद् रुद्रं गृहानन्वारोहयेद्यदवक्षाणान्यसंप्रक्षाप्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेशसं
वाऽऽदहनं वा तादृगेव तदयं ते योर्निर्ऋत्विय इत्यरण्योः समारोहयत्ये-^(४)-ष वा अग्नेर्योनिः स्व
एवैनं योनौ समारोहयत्ये-^{थो} खत्वाहुयं दूरण्योः समारूढो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत् पुनराधेयः
स्यादिति या ते अग्ने यज्ञियां तनूस्तदेह्या रोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा अग्नेर्योनिः स्वाया-
मेवैनं योन्यां^{१२} समारोहयते^{१३} ॥ (धत्ते, अर्वाचीनं^६, स्यात्, समारोहयति, पञ्चत्वारिंशच्च ४५) ॥ १० ॥

राजसूयगता याजप्रापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; १, ३, ५, ७, ११, १५, १८ गायत्री; ८ जगती ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव वाशुषे । कविर्गुहपतिर्युवा^{१४} ॥

हव्यवाङ्गिरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुहृद्दीको अस्मे ।
 सुगार्हपत्याः समिपो दिदीह्यस्मद्वियक् सं मिमीहि भवाःसि ॥
 त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः^१ ॥
 ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामुषिर्विप्राणां महिषो भृगाणांम् ।
 इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१) पवित्रमत्येति रेभन् ॥
 आ विश्वदेव सत्पति सुक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंव सवितारम् ॥
 आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
 हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो याति भुवना विपश्यन् ॥
 यथा नो अदितिः करत् पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकार्य रुद्रियम् ॥
 मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिषः ।
 वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविर्मन्तो नर्मसा विधेम ते ॥
 उदुप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अध्रियस्येव घोषाः ।
 गिरिध्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥
 हःसैर्वि सखिभिर्वावदद्विरश्मन्मयानि नहन् व्यस्यन् ।
 बृहस्पतिरभिकनिक्नुद्वा उत प्रास्तौदुचं विद्वा अंगार्यत् ॥
 एन्द्र सानसि शयि (३) सजित्वान सवासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥
 प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
 इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥
 त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो^३ ॥
 भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः ।
 भुवो नृश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो (४) विश्वचर्वणे^४ ॥

(१११२) ऋ० १, ४, २; मै० ४, १२, १३१; १४, २१३; काठ० २३, ३४ । (१११३) ऋ० १, ९१, ६; मै० ४, १२, १६७; काठ० २३, ३६ । (१११४) ऋ० ९, ९६, ६; मा० ९४४; मै० ४, १२, १६८; काठ० २३, ३७ । (१११५) ऋ० ५, ८२, ७; मै० ४, १२, १६९ । (१११६) आ कृष्णेन... । ऋ० १, ३५, २; वा० य० ३३, ४३; ३४, ३१; मै० ४, १२, १७०; १४, ८३ । (१११७) ऋ० १, ४३, २; मै० ४, १२, १७८; काठ० २३, ४७ । (१११८) ऋ० १, ११४, ८; वा० य० १६, १६; मै० ४, १२, १७९; काठ० २३, ४८ । (१११९) ऋ० १०, ६८, १; अथर्व० २०, १६, १; मै० ४, १२, १७१; काठ० २३, ३८ । (११११०) ऋ० १०, ६७, ३; अथर्व० २०, ९१, ३; मै० ४, १२, १७२; काठ० २३, ३९ । (१११११) ऋ० १, ८, १; मा० १२९; अथर्व० २०, ७०, १७; मै० ४, १२, ६५; काठ० ८, ८० । (११११२) ऋ० १०, १८०, १; मै० ४, १२, ६६; १४, २७७; काठ० ३८, ८६ । (११११३) ऋ० १, ५, ६; अथर्व० २०, ६९, ४; मै० ४, १२, १७३; काठ० २३, ४० । (११११४) ऋ० १०, ५०, ४; मै० ४, १२, १७४; काठ० २३, ४१ ।

मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥
 मित्रो जनान् यातयति प्रजानन् मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।
 मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभि चष्टे सत्याय हव्यं घृतवद्विधेर्म ॥
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति ब्रतेन ।
 न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमश्नो अश्नोत्यन्तितो न दुरातं ॥
 य-(५)-चिच्छि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमासि द्यविद्यवि ॥
 यत् किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्वोहं मनुष्याश्चरामसि ।
 अचिन्ती यत् तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिपः^{१९} ॥
 कितवासो यद्विरिपुर्न द्वावि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।
 सर्वा ता वि ष्य शिथिरे-(६)-व देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः^{२०} ॥
 (सोमो, मा, रुधि, मन्त्रो, य, -च्छिथिरा, सप्त च ३) ॥११॥

[वि वा २२१ । आ वायो ११३ । इमे ३९२ । चित्त-७५ ।-मग्नि-६७ ।-वैवा ११८ । ऋतावा १४६ ।-डाष्टकासाय ३४९ । देविका ३५९ । वास्तो-२४५ ।-स्व-३०७ । (-मेकादश ॥११॥ २३९२)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

इष्टिशेषाभिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

दर्शपूर्णमासाङ्गभूतारम्भणीयेष्टिः ॥ १-३ त्रिष्टुप्; ४ मकरी ।

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ।
 तस्यां देवा अधि संवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ॥
 यत् ते देवा अदधुर्भागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा ।
 सा नो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रुधि नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥

(१११५) ऋ० ३, ५९, ६; वा० य० ११, ६२; मै० १, ५, ४०; २, ७, ७०; ४, ९, ३१; काठ० १६, ६१; २३, ४२ ।
 (१११६) ऋ० ३, ५९, १; काठ० २३, ४३, ३५, ९२ । (१११७) ऋ० ३, ५९, २; मै० ४, १०, ५२; काठ० २३, ४४ । (१११८) ऋ० १, २५, १; मै० ४, ११, ३१; १२, १७६ । (१११९) ऋ० ७, ८९, ५; अथर्व० ६, ५१, ३; मै० ४, १२, १७७; काठ० २३, ४५ । (११२०) ऋ० ५, ८५, ८; मै० ४, १४, ४०; काठ० २३, ४६ । (१११) अथर्व० ७, ८०, १ । (११२) ... अकृण्वन् ... । तेना ... । अथर्व० ७, ७९, १ ।

निवेशनी सङ्गमनी वसूनां विश्वा रूपाणि वसून्यावेशयन्ती ।

सहस्रपोषः सुभगा रराणा सा न आ गन् वर्चसा (१) संविद्वानां ॥

अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वसून् रुद्रानादित्यानिह जिन्वतम् ।

माध्यः हि पौर्णमासं जुषेथां ब्रह्मणा वृद्धौ संकृतेन सातावथास्मभ्यः

सहवीराः रयिं नि यच्छतम् ॥

आदित्याश्चाङ्गिरसश्चाग्नीनाऽदधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैप्सन् तेषामङ्गिरसां निरुप्तः हविरासीदथाऽऽदित्या एतौ होमावपश्यन् तावजुह्वुस्ततो वै ते दर्शपूर्णमासौ (२) पूर्वं आऽलभन्त दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावा लभते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासावा लभेत य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासी पूर्वीमालभेत प्रतिलोममेनावा लभेतामुमपक्षीयमाणमन्वप (३) क्षीयेत सरस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैनावा लभतेऽमुमाप्यायमानमन्वा प्यायत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्यग्निर्वै यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवर्द्धि पुरस्तान्दत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते सरस्वत्यै (४) चरुर्भवति सरस्वते द्वादशकपालोऽमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान् तावेव साक्षादा रभत ऋधोत्याभ्यां द्वादशकपालः सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^{१०} मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्धयै^{११} ॥ (वर्चसा, दर्शपूर्णमासा, -वप, सरस्वत्यै, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ १ ॥

सौमिकब्रह्मत्वविधिः ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् सोऽब्रवीद्वाह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्र वोच इति तस्मा एतान्स्तोमभागानब्रवीत् ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्राजायन्त तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते^१ रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्या- (१)-ह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहं प्रेतिरसि धर्मीय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या वै धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहं न्वितिरसि द्विवे त्वा दिवं जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं प्राऽऽहं विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव (२) रुन्ध्रे^६ प्रवाऽस्यनुवाऽसीत्याह मिथुनत्वायो^{१०} शिगसि वसुभ्यस्त्वा वसूञ्जिन्वेत्याहृष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहौ^{११} जोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृञ्जिन्वेत्याह देवानेव पितृननु सं तनोति^{१२} तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्वे- (३)-त्याह पितृनेव प्रजा अनु

(१३) निवेशनः सङ्गमनो.....मिचष्टे शचीभिः । वा० य० १२, ६६ (पूर्वार्धः) ; अथर्व० १०, ८, ४२ ; मै० २, ७, १५१ ; काठ० १६, १४३ ।

सं तनोति^{१०} पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशुजिन्वेत्याह प्रजा एव पशूननु सं तनोति^{११} रेवदस्योष-
धीभ्यस्त्वोषधीजिन्वेत्याहोषधीष्वेव पशून् प्रति षापयत्यै—मिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्या-
हामिजित्या^{१२} अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं (४) जिन्वेत्याह प्रजास्वेव प्राणान् दधाति^{१३} त्रिवृ-
दसि प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वार्थ^{१४} सःरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्याह प्रजात्यै^{१५} वसुकोऽसि वेष-
शिरसि वस्यष्टिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै^{१६} ॥ (इत्य, -वं, जिन्व, प्राणं, त्रिंशच्च ३०) ॥ २ ॥

विष्णवतिक्रमाः ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण
वज्रेण पूर्वजान् भ्रातृव्यानधरान् पादयाम्यवैनान् बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् भूमिलोके
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामी^१न्द्रेण देवेन पृतना जयामि
त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण (१) सहजान् विश्वेभिर्गु-
बेभिः पृतना जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेवेन साम्ना वषट्कारेण वज्रेणा-
परजा^२

—निन्द्रेण सयुजो वयं सांसह्याम पृतन्यतः । घ्नन्तो वृत्राण्यप्रति । यत् ते अग्ने तेजस्तेनाहं
तेजस्वी भूयासं यत् ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत् ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ॥
(वज्रेण, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥ ३ ॥

अतिमोक्षमन्त्राः ॥ अनुष्टुप्, ३, ६, ९ त्रिष्टुप् ।

ये देवा यजुह्नो^१ यजमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥
आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति ।
नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः^३ ॥
ये देवा यजुह्नो^४ यजमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥
यास्ते रात्रीः सवित- (१) देव्यानीरन्तरा द्यावापृथिवी विर्यन्ति ।
गृहैश्च सैर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहाणास्तरता रजांसि^५ ॥
ये देवा यजुह्नो^६ यजमुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ॥
येनेन्द्राय समभरः पयांस्युत्तमेन हविषा जातवेदः ।
तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमः सजातानां ऋष्ट्य आ धेह्येनम् ॥

(३१४) अथर्व० ७, ९३, १; मै० १, ३, ३७; काठ० ४, १९ । (४११-२) मै० १, ४, १३-१४; काठ० ५, २९;
३२, १४ । (४१३) वा० य० १५, ५० (उत्तरार्धः); मै० १, ४, १८; काठ० ५, ३२ । (४१४-५) मै० १, ४,
१६-१७; काठ० ५, ३१ । (४१६) मै० १, ४, १५; काठ० ५, ३० । (४१७-८) मै० १, ४, १९-२०; काठ० ५, ३३ ।
(४१९) अथर्व० १, ९, ३; मै० १, ४, २१; काठ० ५, ३४ ।

यज्ञहो वै देवा यज्ञमुपः (२) सन्ति त एषु लोकेष्वासत आददाना विमथ्नाना यो ददाति यो-
 यजति तस्य^{१०} । ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासन्ति ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहिमानेव लोकास्तीर्त्वा
 संहृतः राशुः सुवर्गं लोकमेत्य^{११}—प वै सोमेनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुद-
 यन्नाजीयं निर्दिपदुग्निः सर्वा देवताः (३) पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाव रुन्धे^{१२} गायत्रो वा
 अग्निर्गायत्रं चन्दसा स्तं चन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योऽष्टाक्षरा गायत्री गाय-
 त्रीऽग्निर्गायत्रं चन्दसा स्तं चन्दसा समर्धयति^{१३} पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव
 यज्ञादिति^{१४} ॥ (संहित, -यज्ञमुपः, देवता, -स्त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ ४ ॥

नादित्यप्रमन्त्राः ॥ १ अष्टिः, २ शकरी, ३ अनुष्टुप्, ६-७ त्रिष्टुप्, ८ बृहती ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यजमानोऽग्निमी पातु चक्षुषः ।

सक्ष क्षूप सवितुर्विश्वचर्षण एतेभिः सोम नामभिर्विधेम ते तेभिः सोम नामभिर्विधेम ते ॥

अहं परस्तादुहमवस्तादुहं ज्योतिषा वि तमो ववार । यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽमूदुहः सूर्य-
 मूदुयतो ददर्शाहं भूयासमुत्तमः समानानां^{१५} (१)-मा समुद्रादाऽन्तरिक्षात् प्रजापतिरुदुधि च्यावया-
 तीन्द्रः प्र स्नौतु मरुतो वर्षयन्तू—

—क्षमभय पृथिवीं भिन्धीद् दिव्यं नमः । उद्गो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिर्म ॥

पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निरोषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशून्त-
 त्प्राप्यथो ओषधीष्वेव पशून् (२) प्रतिं षापयति^{१६}

कविर्यज्ञस्य वि तनोति पन्थां नारुस्य पृष्ठे अधि रोचने दिवः ।

येन हव्यं वहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान् ॥

पारस्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने याः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्ये याः ।

तास्ते गच्छन्त्वाहुतिं धृतस्य देवायते यजमानाय शर्म^{१७} ॥

आशासानः सुवीर्यः रायस्पोषः स्वश्वियम् ।

वृहस्पतिना राया स्वगाकृतो मह्यं यजमानाय (३) तिष्ठ ॥

(समानानां, पशून्, यजमानायै, -कञ्च १) ॥ ५ ॥

पशविषयका योक्त्रवन्धादिमन्त्राः ॥ १, ४ त्रिष्टुप्, २-३ अनुष्टुप् ।

सं त्वा नह्यामि पर्यसा धृतेन सं त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः ।

सं त्वा नह्यामि प्रजया ऽहमद्य सा दीक्षिता संनवो वार्जमस्मे^{१८} ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु । अथाहर्भनुकामिनी स्वे लोके विशा इहं ॥

सुप्रजसंस्त्वा वयः सुपत्नीरुपं सेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदध्यासो अदाभ्यम् ॥

इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं (१) यमबन्धीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्यां करोमि ॥

प्रेतुदेह्युतस्य वामीरन्वभिस्तेऽग्रं नयत्वादितिर्मध्यं ददताः रुद्रावसृष्टाऽसि युवा नाश पाशं
हिंसीर्वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीगृह्णामि यज्ञाय वः पुणेजनी-
सादयामि विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिषावत- (२) स्तवाग्ने वामीरनुं संहृदि विस्वा रेतो-
धिषीर्या-गन् देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्नस्मिन्तुन्वति यजमान आशिषः सदाहा-
कृताः समुद्रेष्ठा गन्धर्वमा तिष्ठतानु । वारस्य पत्नन्निड ईडिताः ॥ (पाञ्च, वृष्टिः, वयः, -सिद्धि-
शब्द ३०) ॥ ६ ॥

सुवां वृक्षावशेषविधानम् ॥

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रसः पराऽपतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरैर्भव-
द्यस्य खादिरः सुवो भवति छन्दसामेव रसेनाव द्यति सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति सुती रव-
मितो द्विवि सोम आसीत् तं गायत्र्याऽहर्त तस्य पर्णमच्छिद्यत् तत् पर्णोऽभवत् तत् पर्णस्य
पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुहू- (१)-भवति सौम्या अस्याऽऽहुतयो भवन्ति जुषन्तेऽस्य देवा जाय-
तीर्देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न गाय-
श्लोकः शृणोति ब्रह्म वै पर्णो विण्मरुतोऽन्नं विण्मारुतोऽश्वत्यो यस्य पर्णमयी जुहूर्भवत्यान्व-
त्थ्युपभृद्ब्रह्मणैवान्नमव रुन्धेऽथो ब्रह्मै- (२)-व विश्वध्यूहति राष्ट्रं वै पर्णो विडश्वत्यो यत् पर्ण-
जुहूर्भवत्यान्वत्थ्युपभृद्वाष्टमेव विश्वध्यूहति प्रजापतिर्वा अजुहोत् सा यत्राऽऽहुतिः प्रत्यनिष्पत्तः
विकङ्कत उदतिष्ठत् ततः प्रजा असृजत यस्य वैकङ्कती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयन्ति ययो
प्रेव जायत एतद्वै सुचाः (३) रूपं यस्यैव रूपः सुचो भवन्ति सर्वाण्येवैनं रूपानि पशूना-
मुप तिष्ठन्ते नास्याप रूपमात्मन्त्रायते ॥ (जुहू.-ब्रह्म, सुचाः, सप्तदश च १७) ॥ ७ ॥

दधिग्रहमन्त्रः ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे शतं पुत्रेष्वोऽ-
ग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो द्विवे त्वाऽन्वदिताय
त्वा पृथिव्यै त्वाऽपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो नोऽरातीयति तं जहि प्राणाय

(६।२) ऋ० १,४०,३; वा० य० ३३,८९; ३७,७; सा० ५६; मै० ४,९,५ । (६।३) वा० य० ३,१८ (वृ० च०);
मै० १,५,२० (वृ० च०); काठ० ६,२६ (वृ० च०) । (८।१) द्विवे त्वा०... । वा० य० ५,२६; ६,१,२५;
मै० १,२,७५,९९; काठ० १,४३; २,६२ ।

त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽज्यस्त्वौषधीभ्यो (१) विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो यतः
प्रजा अक्विस्वद्वा अजायन्त तस्मै त्वा प्रजापतये विभूदान्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमि ॥
(ओषधीभ्यः-श्चतुर्दश च १४) ॥ ८ ॥

दधिग्रहविधानम् ॥

यां वा अर्ध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आ वृश्च्येते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयात्
प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभ्य एव नि हुवते ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां यस्यैष गृह्यते ज्यैष्ठ्यमेव
गच्छति सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपं यदेष ग्रहो यस्यैष गृह्यते सर्वाण्येवैनं रूपानि पशू-
नामुप तिष्ठन्त उपयामगृहीतो (१) ऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीत्याहु
ज्योतिरेवैनं समानानां करोत्यग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इत्याहैतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं
सर्वाभ्यो गृह्णात्येतेन्द्र द्विषतो मन इत्याहु भ्रातृव्यापनुस्यै प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याहु प्राणा-
नेव यजमाने दधाति तस्मै त्वा प्रजापतये विभूदान्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहोमी- (२)-त्याहु
प्रजापतिः सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोत्याहु ज्यग्रहं गृह्णीयात् तेजस्कामस्य तेजो
वा आज्यं तेजस्व्येव भवति सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चस्कामस्य ब्रह्मवर्चसं वै सोमो ब्रह्मवर्चस्येव
भवति दधिग्रहं गृह्णीयात् पशुकामस्योर्गै दध्यूर्कं पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे ॥
(उपयामगृहीतो, जुहोमि, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ ९ ॥

अग्निग्राह्याः प्राणग्रहाश्च ॥ १ त्रिष्टुप् ।

त्वे क्रतुमपि वृश्चन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वागुना सृजा समत ऊ षु मधु मधुनाऽभि योधि ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा ॥

प्राणग्रहान् गृह्णात्येतावद्वा अस्ति यावदेते ग्रहाः स्तोमाश्छन्दांसि पृष्ठानि दिशो यावदेवास्ति
त- (१)-द्वं रुन्धे ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणाः पुरा विदामक्रन् तस्मात् तेषां सर्वा दिशोऽभि-
जिता अभूवन् यस्यै ते गृह्यन्ते ज्यैष्ठ्यमेव गच्छत्यभि दिशो जयति पञ्च गृह्यन्ते पञ्च दिशः
सर्वास्वेव दिक्ष्वधुवन्ति नवनव गृह्यन्ते नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति
प्रायणीये चोदयनीये च गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः (२) प्राणैरेव प्रयन्ति प्राणैरुद्यन्ति दशमे
ऽहन् गृह्यन्ते प्राणा वै प्राणग्रहाः प्राणेभ्यः खलु वा एतत् प्रजा यन्ति यद्वामदेव्यं योनेश्च्यवते

दशमेऽहन् वामदेवं योनेश्च्यवते यद्दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणेभ्य एव तत् प्रजा न यन्ति ॥

(तत्, प्राणग्रहाः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥१०॥

पाञ्चकहौत्रोपयोगिमन्त्राः ॥ गायत्री; २-४ अनुष्टुप्; ६-८, २१ त्रिष्टुप् ।

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषकं ॥

अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते । रथो न योरभीवृत्तो घृणीवान् चेतति तमना^१ ॥

अयमग्निरुख्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसाश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः^३ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि । जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोढे^५ (') ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरुणीवन्तं प्रथमः सीदु योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तः सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधुं ॥

सीदं होतः स्व उं लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञः सुकृतस् योनौ ।

देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः^६ ॥

नि होता होतृभ्यं विदानस्त्वेषो दीविषाः अ इत् सुदक्षः ।

अदध्वतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रभरः शुचिजिह्वो अग्निः^७ ॥

त्वं दूतस्त्व-(२)-मु नः परस्पास्त्वं ध आ वृजभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन् दीद्यद्बोधि गोपाः^८ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदाऽवन् भागमीमहे^९ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः^{१०} ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मुध्नो विश्वस्य वाघतः^{११} ॥

तमु^१ (३) त्वा दुध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दुरम्^{१२} ॥

तमु^१ त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनञ्जयः रणे रणे^{१३} ॥

(१११) ऋ० १०, १७६, २; मै० ४, १०, ९१; १३, १; काठ० १५, ४३ । (११२) ऋ० १०, १७६, ३; मै० ४, १०, ९२; काठ० १५, ४४ । (११३) ऋ० १०, १७६, ४; मै० ४, १०, ९३; काठ० १५, ४५ । (११४) ऋ० ३, २९, ४; वा० य० ३४, १५; मै० १, ६, २४, ४६; ४, १०, ९४; ११, २७; काठ० १५, ४६ । (११५) ऋ० ६, १५, १६; मै० ४, १०, ९५; काठ० १५, ४७ । (११६) ऋ० ३, २९, ८; वा० य० ११, ३५; मै० २, ७, ३८; ३, ८, ५; काठ० १६, ३१ । (११७) ऋ० २, ९, १; वा० य० ११, ३६; मै० २, ७, ३९; काठ० १६, ३२ । (११८) ऋ० २, ९, २; मै० ४, १०, ९७; काठ० १५, ४९ । (११९) ऋ० १, २४ ३; मै० ४, १०, ६३; १३, ९; काठ० १५, ५६ । (१११०) ऋ० १, २२, १३; वा० य० ८, ३२; मै० २, ७, २२५; काठ० १३, २७ । (११११) ऋ० ६, १६, १३; वा० य० ११, ३२; १५, २२; सा० ९; मै० २, ७, ३५; काठ० १६, २८ । (१११२) ऋ० ६, १६, १४; वा० य० ११, ३३; मै० २, ७, ३६; काठ० १६, २९ । (१११३) ऋ० ६, १६, १५; वा० य० ११, ३४; मै० २, ७, ३७; काठ० १६, ३० ।

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदुग्निर्वृत्रहाऽजनि । धनञ्जयो रणेरणे^{१४} ॥
 आ यः हस्ते न खादिनः शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निः स्वध्वरम्^{१५} ॥
 प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदुर्तु^{१६} ॥
 आ (४) जातं जातवेदसि प्रियः शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्^{१७} ॥
 अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुह्वांस्यः^{१८} ॥
 त्वः ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे^{१९} ॥
 तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम्^{२०} ॥
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र (५) पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः^{२१} ॥
 (वोढवे, त्वं, त, म्वा, यत्र चत्वारि च ४) ॥ ११ ॥

[पूर्ण-२२५ ।-र्वयो २३० । अग्निना ९६ । ये १९३ । सूर्यः १५१ । सं १३० । वषट्कार १६७ । उपयामगृहीतो ६४ ।
 यां १४३ । त्वे १३७ । प्रै-२५४ । (-कादश ॥ ११ ॥ १७९०)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

[प्रजापति-२२४८ ।-र्वो वा २३३५ । अग्ने १८५७ । वि वै २३९२ । पूर्णा १७९० । (पञ्च ॥ ५ ॥ १०६२२)]

॥ इति तृतीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

— — — — —

(१११४) ऋ० १,७४,३; सा० १३,८९; मै० ४,१०,६५; काठ० ८,५६ । (१११५) ऋ० ६,१६,४०; मै०
 ४,१०,६६; काठ० १५,५८ । (१११६) ऋ० ६,१६,४१; मै० ४,१०,६७; काठ० १५,५९ । (१११७) ऋ० ६,
 १६,४२; मै० ४,१०,६८; काठ० १५,६० । (१११८) ऋ० १,१२,३; सा० ८४४; मै० ४,१०,१९; काठ० १५,६१;
 ३४,३१ । (१११९) ऋ० ८,४३,१४; मै० ४,१०,५१; काठ० १५,६२ । (११२०) ऋ० ८,८४,८; मै० ४,१०,
 ७०; काठ० १५,६३ । (११२१) ऋ० १,१६४,५०; १०,९०,१६; वा० य० ३१,१६; अथर्व० ७,५,१; मै० ४,१०,
 ७१; १४,३२; काठ० १५,६४ ।

अथ चतुर्थं काण्डम् ।

अग्निचित्यङ्गमन्त्रपाठाभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] अग्निकविः ।

अक्रयादानम् ॥ ३, ९ गायत्री; १-२, १३ अनुष्टुप्; ५ त्रिष्टुप्; ४, ६ जगती ।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याऽभरत ॥

युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान् ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इ-(१)-न्मही देवस्य सवितुः परिश्रुतिः ॥

युजे वां ब्रह्म पूज्यं नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पृथ्येव सूरः ।

गृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानमर्चतः ।

यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥

देव सवितुः प्र सुव यज्ञं प्र सुव (२) यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्र सुव देवायुर्वः सखिविदः सत्राजितं धनजितं सुवर्जितम् ॥

ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्गायत्रवर्तनि ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दसा ऽऽ देऽङ्गिरस्व-
दभिरसि नारि-(१)-रसि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदा भर त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा

(११) वा० य० ११,१; मै० २,७,१; काठ० १५,३३ । (११२) वा० य० ११,३; मै० २,७,३; काठ० १५, ३५ । (११३) वा० य० ११,२; मै० २,७,२; काठ० १५,३४ । (११४) ऋ० ५,८१,१; वा० य० ५,१४; ११,४; ३७,२; मै० १,२,६१; २,७,४; ४,९,१; काठ० २,५१, १५,३६ । (११५) ऋ० १०,१३,१; वा० य० ११,५; अथर्व० १८,३,३९; मै० २,७,५; काठ० १५,३७ । (११६) ऋ० ५,८१,३; वा० य० ११,६; मै० २,७,६; काठ० १५,३८ । (११७) वा० य० ९,१, ११,७; ३०,१; मै० १,११,१; २,७,७; काठ० १३,४४; १४,२९; १५,३९ । (११८-९) वा० य० ११,८; मै० २,७,८; काठ० १५,४१-४२ । (१११० ११) वा० य० ११,९-१०; अथर्व० १९,५१,२; मै० २,७,९; काठ० १६, १-३ ।

ऽऽ ददेऽङ्गिरस्व^१—द्वधिरसि नारिरसि त्वया वयः सधस्थ आऽग्निः शंकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन
त्वा छन्दसा ऽऽ ददेऽङ्गिरस्व^२—

—द्वस्तं आधार्य सविता विभ्रदग्निं^३ हिरण्ययीम् ।

तया ज्योतिरजस्रमिदग्निं खात्वी न आ भराऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा (४) ऽऽ ददेऽङ्गिरस्वतं^४ ॥
(इत्, सुव, नादि, -छन्दसा, ग्रीणि च ३) ॥ १ ॥

मृदाक्रमणम् ॥ त्रिष्टुप्; ३, ४, १९ गायत्री; ११-१२, २० अनुष्टुप्; २ उपरिष्टाद्बृहती; १३ पुरस्ताद्बृहती; ५ प्रस्तार-
पङ्क्तिः; १, १०, १४-१५, १७-१८, २१ मध्येज्योतिः ।

इमामगृणन् रक्षनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या ।

त्वा देवाः सुतमा बभूवुर्कृतस्य सामन्तस्य पन्ती^१ ॥

प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रव वरिणामनु संवर्तम् ।

दिवा ते जन्म परममन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः^२ ॥

युञ्जाथा^३ रासभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥

योगेयोगे त्वस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतये^४ ॥

प्रतूर्व- (१)—नेहावक्रामद्गशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यान्मयोभूरोहि ।

उर्वन्तरिक्षमन्विहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन् ॥

पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेह्यं^५—ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद-
दच्छेमो^६ ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिण्यामो^७ ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरामः^८ ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

अनु सूर्यस्य (२) पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततानं ॥

आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्थे महति चक्षुषा नि चिकीषते^९ ॥

आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्वार्य नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम्^{१०} ॥

(१।१२-१३) वा० य० ११, १०-११; मै० २, ७, ९-११; (२।१) वा० य० २२, २; मै० ३, १२, १; काठ०
[अथमेघः] १, ४ । (२।२) वा० य० ११, १२; मै० २, ७, १२; काठ० १६, ४; १९, ३ । (२।३) ऋ० ८, ८५, ७;
वा० य० ११, १३; मै० २, ७, १३; काठ० १६, ६ । (२।४) ऋ० १, ३०, ७; वा० य० ११, १४; अथर्व० २०, २६, १;
सा० १६३, ७४३; मै० २, ७, १४; काठ० १६, ७ । (२।५) वा० य० ११, १५; मै० २, ७, १५; काठ० १६, ८ ।
(२।६-९) वा० य० ११, १५-१६; मै० २, ७, १७-१८; काठ० १६, ९ । (२।१०) वा० य० ११, १७; अथर्व०
७, ८२, ४; १८, १, २७-२८; मै० १, ८, ५५; २, ७, १९; ३, १, ४; काठ० १६, १०; १९, ५ । (२।११) वा० य० ११, १८;
मै० २, ७, २०; काठ० १६, ११ । (२।१२) वा० य० ११, १९; मै० २, ७, २१; काठ० १६, १२ ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थेमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रस्ते योनिः ।

विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ (१) पृतन्यतैः ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् ।

वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः ॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स लोकं सुकृतं पृथिव्याः ।

ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे^{१५} ॥

अपो देवीरूपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।

तासां स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलैः ॥

जिघर्म्य-(४)-ग्निं मनसा धृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानम् ॥

आ त्वा जिघर्मि वचसा धृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व ।

मर्येश्रीः स्पृहयद्रणो अग्निर्नाभिर्मशे तनुवा जर्ह्यार्णः ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्व्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^{१६} ॥

परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्रणं दिवेदिवे भेत्तारं^(५) भङ्गुरावर्तः ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचि^{१७} ॥ (प्रतूर्व,- नसूर्यस्य, तिष्ठ, जिघर्मि,

भेत्तारं, विश्वतिष्ठ २०) ॥२॥

मृत्खननम् ॥ २ स्वराडभिसारिणी; ३, १०-११, १३ त्रिष्टुप्; ४-५ अनुष्टुप्; ६ प्रतिष्ठा; ७-९ गायत्री; १२ वृद्धी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां

पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^१ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीधानम् ।

शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^२ ॥

(२।१३) वा० य० ११, २०; मै० २, ७, २२; काठ० १६, १३ । (२।१४) वा० य० ११, २२; मै० २, ७, २३; काठ० १६, १४ । (२।१५) वा० य० ११, २२; मै० २, ७, २४; काठ० १६, १५ । (२।१६) वा० य० ११, २८; मै० २, ७, ४५; काठ० १६, ३५; १९, ९ । (२।१७) ऋ० २, १०, ४; वा० य० ११, २३; मै० २, ७, २५; काठ० १६, १६ । (२।१८) ऋ० २, १०, ५; वा० य० ११, २४; मै० २, ७, २६; काठ० १६, १७ । (२।१९) ऋ० ४, १५, ३; वा० य० ११, २५; सा० ३०; मै० १, १, २१; २, ७, २७; ४, १३, २४; काठ० १६, १८, २४२; ३८, १३९ । (२।२०) ऋ० १०, ८७, २२; वा० य० ११, २६; अथर्व० ७, ७१, १; ८, ३, २२; मै० २, ७, २८; काठ० १६, १९; ३८, १४० । (२।२१) ऋ० २, १, १; वा० य० ११, २७; मै० २, ७, २९; काठ० १६, २० । (३।१-२) वा० य० ११, २८; मै० २, ७, ३०; काठ० १६, २१-२२ ।

अपां पृष्ठमसि सप्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्ठम् ।
 वर्षमानं मह आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व ॥
 शर्म च स्थो (१) वर्म च स्थो अच्छिद्रे बहुले उभे ।
 व्यचस्वती सं वसाथां भर्तमग्निं पुरीष्यम् ॥
 सं वसाथां सुवर्विदां समीची उरसा त्मना । अग्निमन्तमिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥
 पुरीष्योऽसि विश्वभराः । अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने ॥
 त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥
 तमु त्वा दुष्यङ्दृषिः पुत्र ईधे (२) अथर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दुरम् ॥
 तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनुञ्जयं रणेरणे ॥
 सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
 देवावीर्देवान् हविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाँः ॥
 नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदृवा असदत् सुदक्षः ।
 अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥
 स सीदस्व महा असि शोचस्व (३) देववीतमः ।
 वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥
 जनिष्वा हि जेन्यो अग्ने अह्ना हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।
 दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ (स्थ, ईधे, शोचस्व, सप्तविंशति-
 श्व २७) ॥३॥

सुवाहरगम् ॥ १,५,११ त्रिष्टुप्; २,६,८-९,१२ अनुष्टुप्; ३,७ बृहती; ४ उपरिष्टाद्बृहती; १० उष्णिक् ।

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्विलिष्टम् ।
 देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषडस्तु तुभ्यम् ॥
 सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमाऽसदुः सुवः ।
 वासो अग्ने विश्वरूपं सं व्ययस्व विभावसो ॥

(३।३-६) वा० य० ११,२९-३२; मै० २,७,३१-३४; ३,१,७; काठ० १६,२३-२६,१८२ । (३।७-९) ऋ० ६,१६,
 १३-१५; वा० य० ११,३९-३४; सा० ९, मै० २,७,३५-३७; काठ० १६,२८-३० । (३।१०) ऋ० ३,२९,८; वा० य०
 ११,३५; मै० २,७,३८; २,८,५; काठ० १६,३१ । (३।११) ऋ० २,९,१; वा० ११,३६; मै० २,७,३९; काठ० १६,३२ ।
 (३।१२) ऋ० १,३६,९; वा० य० ११,३७; ३८,१७; मै० २,७,४०; ४,९,५३; काठ० १६,३३ । (३।१३) ऋ० ५,१,५; मै०
 २,७,४१; काठ० १६,३४ । (४।१) वा० य० ११,३९; मै० २,७,४६; ४,१४,२२; काठ० १६,३६ । (४।२) वा० य०
 ११,४०; मै० २,७,४७; काठ० १६,३७ ।

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा ।

इशे च भासा बृहता सुशुक्निराऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^३ (१) ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाधद्भिर्विह्वयामहे ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरेग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिशुः परि तमास्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि कर्निकदद्वाः ॥

स्थिरो भव वीङ्मङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥

शिवो भव (२) प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।

मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ।

प्रेतु वाजी कर्निकदन्तानदद्रासमः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पतद्यायुषः पुरा ॥

रासमो वां कर्निकदत् सुयुक्तो वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशुर्दूतो वहादितः ॥

वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्न आ याहि (३) वीतय क्रतु सत्यम् ॥

ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्मान् ।

व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीर्निषीदन् नो अप दुर्मतिं हनन् ॥

ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।

अयं वो गर्भं क्रत्वियः प्रत्नं सधस्था माऽसदत् ॥ (सुशस्तिभिः, -भैव, याहि, धन्विः तच्च २३) ॥ ४ ॥

ब्रह्मनिर्माणम् ॥ १ त्रिष्टुप्; ५, ७-१०, १९ अनुष्टुप्; २-४ गायत्री; ६ महाबृहती ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विपो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्माणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

यो वः शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः^३ ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥

(४।३) ऋ० ८, २३, ५; वा० य० ११, ४१; मै० २, ७, ४८; ४, ९, १९९; काठ० १६, ३८ । (४।४) ऋ० १, ३६, १२; वा० य० ११, ४२; सा० ५७; मै० २, ७, ४९; ४, १३, ५; काठ० १५, ५३; १६, ३९ । (४।५) ऋ० १०, १, २; वा० य० ११, ४३; मै० २, ७, ५०; काठ० १६, ४० । (४।६-८) वा० य० ११, ४४-४६; मै० २, ७, ५१-५३; ३, १, ८; काठ० १६, ४१-४३ । (४।१०) वा० य० ११, ४६-४७; मै० २, ७, ५४-५५; काठ० १६, ४४-४५; अथ आ याहि वीतये । ऋ० ६, १६, १०; सा० १, ६६० । (४।११) वा० य० ११, ४६; मै० २, ७, ५६; काठ० १६, ४६ । (४।१२) वा० य० ११, ४८; मै० २, ७, ५७; काठ० १६, ४७ । (५।१) ऋ० ३, १५, १; वा० य० ११, ४९; मै० २, ७, ५८; काठ० १६, ४८ । (५।२-४) ऋ० १०, ९, १-३; वा० य० ११, ५०-५२; ३६, १४-१६; अथर्व० १, ५, १-३; सा० १८३७-३९; मै० २, ७, ५९-६१; काठ० १६, ४९-५१; ३५, १७-१९ ।

मित्रः^(१) सꣳसृज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह । सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विश्वम् ॥
अयक्ष्माय त्वा सꣳ सृजामि प्रजाभ्यः ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः सꣳ सृजन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥

रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस इच्छुक्रो देवेषु रोचते^० ॥
सꣳसृष्टां वसुभी रुद्रेर्धौरैः कर्मण्यां मृदम् । हस्ताभ्यां मूर्ध्ना कृत्वा सिनीवाली करोतु^(२) ताम् ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह ओखां दधातु हस्तयोः^१ ॥

उखां करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं बिभर्तु गर्भं आं ॥

मुखस्य शिरोऽसि^१ यज्ञस्य पदे स्थः^२ । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत्
पृथिव्यसि^३ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि^४ (३) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु
जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् घौरसि^५ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिर-
स्वदिशोऽसि ध्रुवाऽसि धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान् यजमानान्या-
दित्यै रास्नाऽस्य—दितिस्ते विलं गृह्णातु पाङ्क्तैन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥

कृत्वाय सा महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्रये । तां पुत्रेभ्यः सं प्रा-(४)-यच्छददितिः श्रपयानिति^{११} ॥
(मित्रः, करोत्व, -सि, प्र, चत्वारि च ४) ॥५॥

उखासंस्कारः ॥ १४ शङ्कुमत्युष्णिक्; १८ अनुष्टुप्; १५-१७ गायत्री ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्व—द्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्व—
दादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्व—द्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन
छन्दसाऽङ्गिरस्व—दिन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद् विष्णुस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद् वरुणस्त्वा धूपय-
त्वङ्गिरस्व—ददितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् खनत्ववर्त देवानां त्वा
पत्नी-(१)-देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद् दधतूखे^१ धिषणास्त्वा देवीविश्वदेव्याव-
तीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे^२ मास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गि-
रस्वच्छूपयन्तूखे^३ वरुत्रयो^४ जनयस्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् पचन्तूखे^५ ।

(५।५) वा० य० ११, ५३; मै० २, ७, ६२; काठ० १६, ५२; १९, १४ । (५।६) वा० य० ११, ५३ (च० पा०); ११, ५८, ६०, ६५; मै० २, ७, ६२ (च० पा०); ६७, ६९, ७४; काठ० १६, ५२ (च० पा०); ५७, ५९, ६४ । (५।७) वा० य० ११, ५४; मै० २, ७, ६३; काठ० १६, ५३ । (५।८) वा० य० ११, ५५; मै० २, ७, ६४; काठ० १६, ५४ । (५।९) वा० य० ११, ५६; मै० २, ७, ६५; काठ० १६, ५५ । (५।१०-११) वा० य० ११, ५७; मै० २, ७, ६६-६७; काठ० १६, ५५-५७ । (५।१३-१९) वा० य० ११, ५८-५९; मै० २, ७, ६७-६८; काठ० १६, ५७-५८ । (६।१-१३) वा० य० ११, ६१; मै० २, ७, ६९; काठ० १६, ५९-६० ।

मित्रैतामुखां पचैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^{१३} ॥

अभीमां (२) महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीम्^{१४} ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम्^{१५} ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या^{१७} ॥

अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृण । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम्^{१८} ॥

वसवस्त्वा ऽऽच्छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वदे^{१९} रुद्रास्त्वा ऽऽच्छन्दन्तु (३) त्रैष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वदे^{२०} ददित्यास्त्वा ऽऽच्छन्दन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदे^{२१} विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ च्छन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदे^{२२} ॥ (पत्नी, - रिमा^{२३}, रुद्रास्त्वा ऽऽच्छन्दन्त्वे-कान्वि^{२४}शक्तिश्च १९) ॥ ६ ॥

अग्निचयनाङ्गपञ्चसामिधेन्यः ॥ १-५, ७-९ त्रिष्टुप् ; ६ विराड् रूपा ; १० अनुष्टुप् ।

समास्त्वाऽग्न क्रतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।

सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ गहि प्रदिशः पृथिव्याः ॥

सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ महते सौमगाय ।

मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु माऽन्ये^{२५} ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने (१) सं वरणे भवा नः ।

सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन्^{२६} ॥

इहैवाग्ने अधि धारया रयि मा त्वा नि क्रन् पूर्वचितो निकारिणः ।

क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः स रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।

सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह^{२७} ॥

अति (२) निहो अति स्निधोऽत्यर्चित्तिमत्यरातिमग्ने ।

विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्य रयि दाः^{२८} ॥

(६।१४) वा० य० ११, ६४ (उत्तरार्धः); मै० २, ७, ७३; काठ० १६, ६४ । (६।१५) वा० य० ३८, १७; मै० ४, ९, २९ (उत्तरार्धः)-३० । (६।१६) ऋ० ३, ५९, ६; वा० य० ११, ६२; मै० १, ५, ४०; २, ७, ७०; ४, ९, ३१; काठ० १६, ६१; २३, ४२ । (६।१७) वा० य० ११, ६३ (पूर्वार्धः); मै० २, ७, ७१; ४, ९, ३२; काठ० १६, ६२ । (६।१८) वा० य० ११, ६३ (उत्तरार्धः)-६४ (पूर्वार्धः); मै० २, ७, ७२; काठ० १६, ६३ । (६।१९-२२) वा० य० ११, ६५; मै० २, ७, ७४; काठ० १६, ६४ (७।१) वा० य० २७, १; अथर्व० २, ६, १; मै० २, १२, २५; काठ० १८, ८१ । (७।२) वा० य० २७, २; अथर्व० २, ६, २; मै० २, १२, २६; काठ० १८, ८२ । (७।३) वा० य० २७, ३; अथर्व० २, ६, ३; मै० २, १२, २७; काठ० १८, ८३ । (७।४) वा० य० २७, ४; अथर्व० ७, ८२, ३; मै० २, १२, २८; काठ० १८, ८४ । (७।५) वा० य० २७, ५; अथर्व० २, ६, ४; मै० २, १२, २९; काठ० १८, ८५ । (७।६) वा० य० २७, ६; अथर्व० २, ६, ५; मै० २, १२, ३०; काठ० १८, ८६ ।

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्रे क्षत्रभृद्दीदिहीह ।
 विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीर्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे ॥
 बृहस्पते सवितर्बोधयैनं सशितं चित्सन्तरा स शिशाधि ।
 वर्धयैनं महते सौभगाय (३) विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥
 अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः ।
 प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्रे भिषजा शचीभिः ॥
 उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
 देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ (अग्नेऽस्ति, सौभगाय, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥७॥

आप्रियो याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-६ पिपीलिकमध्यानुष्टुप्, ७, १०-१२ पिपीलिकमधोऽष्टिक्; ८ पुरउष्टिक्; ९ बाङ्कुमती
 गायत्री; १३-२० त्रिष्टुप् ।

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीऽष्यग्नेः ।
 द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥
 तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आऽनक्ति मध्वा घृतेन ॥
 मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो अग्रे । सुकृद्देवः सविता विश्ववारिः ॥
 अच्छायमेति शर्वसा घृतेनेडानो वह्निर्ममसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥
 स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स (१) ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्वेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥
 द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यचंसो धाम्ना पत्यमानाः ॥
 ते अस्य योषणे दिव्ये न योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥
 दैव्या होतारावूर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामाभि गृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥

(७।७) वा० य० २७,७; अथर्व० ७,८४,१; मै० २,१२,३१; काठ० १८,८७; शिवेभिरद्य परि पाहि नो वृधे । ऋ०
 ६,७१,३ । (७।८) वा० य० २७,८; अथर्व० ७, १६,१; मै० २,१२,३२; काठ० १८,९० । (७।९) वा० य० २७,९;
 अथर्व० ७,५३,१; मै० २,१२,३३; काठ० १८,८८ । (७।१०) ऋ० १,५०,१०; वा० य० २०,२१; २७,१०; ३५,१४;
 ३८,२४; अथर्व० ७,५३,७; मै० २,१२,३४; काठ० १८,८९ । (८।१) वा० य० २७,११; अथर्व० ५,२७,१; मै० २,१२,
 ३५; काठ० १८,९२ । (८।२) वा० य० २७,१२; अथर्व० ५,२७,१-२; मै० २,१२,३६ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९३ । (८।३)
 वा० य० २७,१३; अथर्व० ५,२७,३; मै० २,१२,३६ (उत्तरार्धः); ३७ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९३ (वृ०पा०), २४(पूर्वार्धः) ।
 (८।४) वा० य० २७,१४; अथर्व० ५,२७,४-५; मै० २,१२,३७ (उत्तरार्धः); ३८ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९४ (उत्तरार्धः)-९५
 (पूर्वार्धः) । (८।५) वा० य० २७,१५; अथर्व० ५,२७,५-६; मै० २,१२,३८ (उत्तरार्धः); ३९; काठ० १८,९५ (उत्तरार्धः),
 २६ । (८।६) वा० य० २७,१६; अथर्व० ५,२७,७-८; मै० २,१२,४०; काठ० १८,९७ । (८।७) वा० य० २७,१७, अथर्व०
 ५,२७,८; मै० २,१२,४१; काठ० १८,९८ । (८।८) वा० य० २७,१८; अथर्व० ५,२७,९ (पूर्वार्धः); मै० २,१२,४२;
 काठ० १८,९९ ।

तिस्रो देवीर्बहिरेद५ सदान्विडा सरस्वती (२) भारती । मही गृणानां ॥
 तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीरम् । रायस्पोषं वि श्यंतु नाभिर्मस्मे ॥
 वनस्पतेऽर्व सुजा रराणस्त्मना देवेषु । अग्निर्हव्यः शमिता घृदधाति ॥
 अग्रे स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥
 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
 स दाधार पृथिवीं द्या-(३)-मुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
 य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
 यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रः रसा सहा-(४)-ऽऽहुः ।
 यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रजमाने ।
 यत्राधि सूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे येन सुवः स्तभितं येन नाकः ।
 यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 आपो ह यन्महतीर्विश्व-(५)-मायन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
 ततो देवानां निरवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
 यश्चिदापो महिना पर्यर्षयदक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।
 यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ (स, सरस्वती, द्या, सह, विश्वं,

चतुर्विंशच्च ३४) ॥८॥

(८१९) वा० य० २७, १९; अथर्व० ५, २७, ९; (उत्तरार्धः); मै० २, १२, ४३; काठ० १८, १०० । (८१०-१२) वा० य०
 २७, २०-२२; अथर्व० ५, २७, १०-१२; मै० २, १२, ४४-४६; काठ० १८, १०१-१०३ । (८१३) ऋ० १०, १२१, १, वा० य०
 १३, ४; अथर्व० ४, २, ७; मै० २, ७, १९८; काठ० १६, १८४; ४०, १ । (८१४) ऋ० १०, १२१, ३, वा० य० २३, ३;
 २५, ११; अथर्व० ४, २, २; मै० २, १३, १११; काठ० ४, १२९, ४०, २ । (८१५) ऋ० १०, १२२, २; वा० य० २५, १३;
 अथर्व० ४, २, १, १३, ३, २४; मै० २, १३, ११२; काठ० ४०, ३ । (८१६) ऋ० १०, १२१, ४; वा० य० २५, १२;
 अथर्व० ४, २, ५; मै० २, १३, ११३; काठ० ४०, ६ । (८१७) ऋ० १०, १२१, ६; वा० य० ३२, ७, अथर्व० ४, २, ३; मै०
 २, १३, ११५; काठ० ४०, ५ । (८१८) ऋ० १०, १२१, ५; वा० य० ३२, ६; अथर्व० ४, २, ४; मै० २, १३, ११४; काठ०
 ४०, ४ । (८१९) ऋ० १०, १२१, ७; वा० य० २७, २५, ३२, ७; अथर्व० ४, २, ६; मै० २, १३, ११६; काठ० ४०, ७ ।
 (८२०) ऋ० १०, १२१, ८; वा० य० २७, २६, ३२, ७ ।

अग्न्युत्पादनम् ॥ ७-८, १५-१६ अनुष्टुप्; ११-१३ गायत्री; ९, १४ त्रिष्टुप्; १० पिपीलिकमध्योष्णिक् ।

आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा॑ प्रजापतये मनवे स्वाहा॑ ऽग्रये वैश्वानराय स्वाहा॑ विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा॑ ॥
मा सु भित्था मा सु रिषो दृहस्व वीडयस्व सु।अम्बं धृष्णु वीरयस्व(१)अग्निश्चेदं करिष्यर्थः॥
दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृताऽसि ।
जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि युजे अस्मिन् ॥
मित्रैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै १० ॥
द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ११ ॥
परस्या अधि संवतोऽवराꣳ अम्या (२) तर । यत्राहमस्मि ताꣳ अवे १२ ॥
परमस्याः परावतो रोहिदंश्च इहाऽऽ गहि । पुरीष्यः पुरुग्रियोऽग्ने त्वं तंरा मृधः १३ ॥
सीदु त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयु नि विद्वान् ।
मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शुशुचोऽन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्वि भाहि १४ ॥
अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदाने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपन् (३) जातवेदः शिवो भवे १५ ॥
शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः १६ ॥

(वीरयस्वा, -ऽऽ, तपन्, विश्वतिश्च २०) ॥९॥

अग्निधारणम् ॥ १-३, ५-१० अनुष्टुप्; ३-४, ११, १३ त्रिष्टुप्; १२ जगती ।

यदग्ने यानि कानि चाऽऽ ते दारूणि दुध्मसि । तदस्तु तुभ्यमिदृतं तज्जुषस्व यविष्ठयं ॥
यदन्युपजिह्विका यद्रात्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठयं ॥
रात्रिं रात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामै ॥

(१।१-६) वा० य० ११, ६६; मै० २, ७, ७५; काठ० १६, ६५ । (१।७) ऋ० ५, ५०, १; वा० य० ४, ८; ११, ६७; २२, २१; मै० २, ७, ७६; काठ० १६, ६६ । (१।८-९) वा० य० ११, ६८-६९; मै० २, ७, ७७-८; काठ० १६, ६७-६८ । (१।१०) वा० य० ११, ६४ (उत्तरार्धः); मै० २, ७, ७३; काठ० १६, ६४ । (१।११) ऋ० २, ७, ६; वा० य० ११, ७०; मै० २, ७, ७९; काठ० १६, ६९ । (१।१२) ऋ० ८, ७५, १५; वा० य० ११, ७१; मै० २, ७, ८०; काठ० १६, ७० । (१।१३) वा० य० ११, ७२; मै० २, ७, ८१; काठ० १६, ७१ । (१।१४) वा० य० १२, १५; मै० २, ७, १०५; काठ० १६, ९६ । (१।१५) वा० य० १२, १६; मै० २, ७, १०६; काठ० १६, ९७ । (१।१६) वा० य० १२, १७; मै० २, ७, १०७; काठ० १६, ९८ । (१०।१) ऋ० ८, १०२, २०; वा० य० ११, ७३; अथर्व० १९, ६४, २; मै० २, ७, ८२; काठ० १६, ७२ । (१०।२) ऋ० ८, १०२, २१; वा० य० ११, ७४; मै० २, ७, ८३; काठ० १६, ७३ । (१०।३) वा० य० ११, ७५; मै० २, ७, ८४; काठ० १६, ७४ ।

नाभा (१) पृथिव्याः समिधानमग्निं रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।

इरमंदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥

याः सेना अमीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।

ये स्तेना ये च तस्करास्तास्तै अग्नेऽपि दधाम्यास्यै ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिम्लुञ्जभ्यैस्तस्कराः उत ।

हनूभ्यास्तैनान् भगवस्तास्तं खादु सुखादितान् ॥

ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनास्तस्करा वने । ये (२) कक्षेष्वायवस्तास्तै दधामि जम्भयोः ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् दिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु ॥

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् । संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्यहमस्मि पुरोहितः ॥

उदैषां बाहू अतिरमुद्वर्च उदू बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि (३) स्वाः अहम् ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौहुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निरमृतो अभवद्वयोर्भिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयैते शिशुमेकं समीची ।

द्यावा क्षामा रुक्मो (४) अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदौः ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत् ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोम आत्मा साम ते तनूवीमदेव्यं बृहद्रथन्तरे
पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दास्स्यङ्गानि धिष्णिष्याः शूफा यजूंषि नाम ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पते ॥ (नाभा, ये, नयामि, रुक्मो, ऽष्टान्निःशच्च ३८) ॥ १० ॥

चातुर्मास्यगतवैश्वदेवपर्वाणि विहित याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-७, ९, ११, १७, १९-२० गायत्री; १०, १२, १४, १८
त्रिष्टुप्, ८, १३ जगती ।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इदेवेषु गच्छति ॥

(१०।४) वा० य० ११, ७६; मै० २, ७, ८५; काठ० १६, ७५ । (१०।५) वा० य० ११, ७७; मै० २, ७, ८६; काठ० १६, ७६ । (१०।६) वा० य० ११, ७८; मै० २, ७, ८८; काठ० १६, ७७ । (१०।७) वा० य० ११, ७९; मै० २, ७, ८७; काठ० १६, ७८ । (१०।८) वा० य० ११, ८०; मै० २, ७, ८९; काठ० १६, ७९ । (१०।९) वा० य० ११, ८१; अथर्व० ३, १९, १; मै० २, ७, ९१; काठ० १६, ८० । (१०।१०) वा० य० ११, ८२; मै० २, ७, ९०; काठ० १६, ८१ । (१०।११) ऋ० १०, ४५, ८; वा० य० १२, २, २५; मै० २, ७, ९३; काठ० १६, ८२ । (१०।१२) ऋ० ५, ८१, २; वा० य० १२, ३; अथर्व० ७, ७३, ६; मै० २, ७, ९५; काठ० १६, ८३ । (१०।१३) ऋ० १, ९६, ५; वा० य० १२, २, १७, ७०; मै० २, ७, ९४; काठ० १६, ८३ । (१०।१४-१५) वा० य० १२, ४; मै० २, ७, ९६-९७; काठ० १६, ८५ । (११।१) ऋ० १, १, ४; मै० ४, १०, ७३; काठ० २, ६८ ।

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुवे । तामिर्नोऽविता भवं ॥

अग्निर्मर्धा^१ भुवः^२ ॥

त्वं नः सोम या ते धामानि^३ ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

अचिन्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता^(१) ।

देवेषु च सवितुर्मनुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती^२ ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्य^(२)-द्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना ऽऽ नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदाः ।

विष्णुर्यद्वाऽऽवदृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नाधि बर्हिषि प्रिये^३ ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते (१) रेजते अग्रे पृथिवी मखेभ्यः^४ ॥

विश्वे देवा विश्वे देवाः ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदेने ऋतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥

(११२) ऋ० १, ११, १; मै० ४, १०, ७५; काठ० २, ८० । (११३) ऋ० ८, ४४, १६; वा० य० ३, १२; १३, १४; १५, २०; सा० २७, १५३२; मै० ४, १०, ७४; काठ० ६, २० । (११४) ऋ० १०, ८, ६; वा० य० १३, १५; १५, २३; मै० २, ७, २११; काठ० १६, १९६ । (११५) ऋ० १, ९१, ८; मै० ४, १०, ९, ७४; ११, १२६; काठ० २, ६२ । (११६) ऋ० १, ९१, ४; १०, ८२, ५; वा० य० १७, २१; मै० ४, १०, ७६; १४, ४; काठ० १३, ५७; १८, १४ । (११७) ऋ० ३, ६२, १०; वा० य० ३, ३५; सा० १४६२; मै० ४, १०, ७७ । (११८) ऋ० ४, ५४, ३; मै० ४, १०, ७८ । (११९) ऋ० १, ३, ११; वा० य० २०, ८५ । (१११०) ऋ० ६, ४९, ७; मै० ४, १४, ४२; काठ० १७, ९६ । (११११) ऋ० ६, ५४, ५; मै० ४, १०, ८०; ११, १०; काठ० ४, १०८ । (१११२) ऋ० ६, ५८, १; सा० ७५; मै० ४, १०, ८१; १४, २३६; काठ० ४, १०९ । (१११३) ऋ० १, ८५, ७ । (१११४) ऋ० ६, ६६, ९; मै० ४, १०, ८३; १४, १५३; काठ० २०, ४८ । (१११५-१६) ऋ० ६, ५२, १०; १३; मै० ४, १०, ८४-८५; काठ० १३, ६४ । (१११७) ऋ० २, ४१, २०; मै० ४, १०, ८६ । (१११८) ऋ० ७, ५३, २; मै० ४, १०, ८७ ।

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥

स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः (४) । अग्निर्धिया समृण्वति^३ ॥

शं नो भवन्तु वाजेवाजे^{२२} ॥ (पुरुषत्वता, ऽन्यत्, सहन्ते, चनोहितो, ऽद्यौ च ८) ॥ ११ ॥

[युञ्जान २०३। इमां २७०। देवस्य १७७। सं १८६। वि २०४। वसवः १६९। समा १८४। ऊर्ध्वा २८४। आर्कं १७०। य-
२३८।-दग् २०८। (एकादश ॥ ११ ॥ २२९३)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १॥]

देवयजनग्रहाभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २॥] अग्निर्ऋषिः ।

आसन्ध्यामुखाग्निस्यापनम् ॥ ८-९ गायत्रीः ११, १८-१५ अनुष्टुप् : ५, १०, १२-१३ त्रिष्टुप्, ६ तनुशिरा ७ महाबृहतीः
१६ जगती ।

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आ रोह पृथिवीमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं
द्विष्मो^१ विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चिहा त्रैष्टुभं छन्द आ रोहान्तरिक्षमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स
यं द्विष्मो^२ विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ रोह दिवमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः
स यं द्विष्मो^३ विष्णोः (१) क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता ऽऽनुष्टुभं छन्द आ रोह दिशोऽनु वि क्रमस्व
निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि न आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन ॥

अग्ने (२) अङ्गिरः शतं त्वे सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः ।

तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥

पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न इषा ऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः ॥

सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्सिनया विश्वतस्परि ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं (३) वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥

(११।१९-२०) ऋ० ५, १४, १; ३, ११, २; वा० य० २२, १५-१६; मै० ४, १०, २९-३०; काठ० १९, ३६-३७। (१।२१-
२२) ऋ० ७, ३८, ७-८; वा० य० ९, १६, १८; २१, १०-११; मै० १, ११, १०-११; काठ० १३, ५१-५३। (१।२-४)
वा० य० १२, ५; विष्णोः क्रमोऽसि सप्तमहा। अथर्व० १०, ५, २५-३५; मै० २, ७, ९८; काठ० १६, ८६। (१।५) ऋ०
१०, ४५, ४; वा० य० १२, ६ २१, ३३; मै० २, ७, ९९; काठ० १६, ८७। (१।६-९) वा० य० १२, ७-१०; सा० १८३०-
३३; मै० २, ७, १००; काठ० १६, ८८-९१। (१।१०) ऋ० १, २४, १५, वा० य० १२, १२; अथर्व० ७, ८३, ३; १८, ४,
४९; सा० ५८९; मै० २, ७, १०९; काठ० १६, ९३।

आ त्वाऽहार्षमन्तरं भूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशंस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वस्मिन् राष्ट्रमधि श्रयं ॥
अग्रे बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थानिर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषा ऽऽ ऽगात् ।

अग्निर्भानुना रुशता खड्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यग्रीः ॥

सीदु त्वं मातुरस्या-(४)-रूपस्थे विश्वान्यग्रे वयुनानि विद्वान् ।

मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शूशुचोऽन्तरस्यां शुक्रज्योतिर्वि भाहि^३ ॥

अन्तरग्रे रुचा त्वमुखायै सदेने स्वे । तस्यास्त्वहं हरसा तपञ्जातवेदः शिवो भव^३ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्रेऽथो सीद शिवस्त्वम् ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽऽ सदे^३ ॥

हंसः शुचिष-(५)-द्वसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नषद्वरसद्वेतसद्व्योमसद्वज्जा गोजा ऋतज्जा अद्रिजा ऋतं बृहत्^३ ॥

(विष्णो, रश्मि, ऽधम, मस्याः, ङुचिषत्, षोडश च १६) ॥ १ ॥

आसन्ध्यां स्थापितस्याग्रेरुपस्थानम् ॥ त्रिष्टुप् ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः^१ ॥

विद्या ते अग्रे त्रेधा त्रयाणि विद्या ते सन्न विभृतं पुरुत्रा ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगन्थ^३ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्र ऊधन् ।

तृतीये त्वा^(१) रजसि तस्थिवाऽसमृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्^३ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

इयर्त्ति धूममरुपं भरिभ्रदुच्छुक्तेण शोचिषा द्यामिन्क्षत् ॥

(१।११) ऋ० १०, १७३, १; वा० य० १२, ११; अथर्व० ६, ८७, १; मै० २, ७, १०१; काठ० १६, ९२ । (१।१२) ऋ० १०, १, १; वा० य० १२, १३; मै० २, ७, १०३; काठ० १६, ९४ । (१।१३-१५) वा० य० १२, १५-५७; मै० २, ७, १०५-७; काठ० १६, ९६-९८ । (१।१६) ऋ० ४, ४०, ५; वा० य० १२, १४; मै० २, ७, १०४; काठ० १६, ९५ । (१।१११) ऋ० १०, ४५, १-११; वा० य० १२, १८-२८; मै० २, ७, ९३, १०८-१६; काठ० १६, ९९-१०९ । (१।२) विद्या ते अग्रे त्रेधा । अथर्व० १३, ३, २१; विद्या ते धाम परमं गुहा । अथर्व० १, १३, ३ । (२।३) ० मपामुपस्थे ... । ... अवर्धन् । वा० य० १२, २०; ... अगृभ्णन् । मै० २, ७, ११० । (२।५) ... मर्त्येष्व ... । ... द्यामिन्क्षन् । वा० य० १२, २४; मै० २, ७, ११२; काठ० १६, १०३ ।

विश्वस्य केतुर्धुवनस्य गर्भ आ (२) रोदसी अघृणाज्जायमानः ।
 वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदुग्निमयजन्तः पञ्च^६ ॥
 श्रीणामुदारो धरुणो रथीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।
 वसोः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्रं उपसामिधानः ॥
 यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव धृतवन्तमग्रे ।
 प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छाभि द्युम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥
 आ (३) तं भज सौश्रवसेष्वग्र उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
 प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भजात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः^७ ॥
 त्वामग्रे यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि ।
 त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥
 हृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
 अग्निरमृतो अभवद्वयोर्भिर्यदे-(४)-नं द्यौरजनयत् सुरेताः^{११} ॥

(स्वा, गर्भ आ, यविष्ठ आ, यत्, चत्वारि च ४) ॥२॥

चयनार्थस्य देवयजनस्य परिग्रहः ॥ त्रिष्टुप्, १ उपरिष्ठाद्बृहती; २-३, ८-१० अनुष्टुप्; ४, ७, ११-१२, १५ गायत्री ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^१ ॥
 उदु त्वा विश्वे देवा अग्रे भरन्तु चित्तैभिः ।
 स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः ॥
 प्रेदग्रे ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिर्चिभिस्त्वम् ।
 बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् मा हिंसीस्तनुवां प्रजाः ॥
 समिधाऽग्निं द्रवस्यत धृतैर्बोधयतातिथिम् । आ (१) ऽस्मिन् हव्या जुहोतनं ॥
 प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
 अभि यः पूरु पृतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः^२ ॥
 आपो देवीः प्रति गृहीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वः सुरभावु लोके ।
 तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं बिभृता स्वैनर्म् ॥

(२।६) आ रोदसी०...। ऋ० ७, १३, २ । (३।१) वा० य० ११, ८३; मै० २, १०, १०; काठ० १६, ११३ । (३।२-३) वा० य० १२, ३१-३२; मै० २, ७, ११८-१९; काठ० १६, ११०-११ । (३।४) ऋ० ८, ४४, १; वा० य० ३, १; १२, ३०; मै० २, ७, १२१; काठ० १६, ११४ । (३।५) ऋ० ७, ८, ४; वा० य० १२, ३४; मै० २, ७, १२२; काठ० १६, ११५ । (३।६) वा० य० १२, ३५; मै० २, ७, १२३; काठ० १६, ११६ ।

अप्स्वन्ने सधिष्ठवं (२) सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^१ ॥
 गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥
 प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सःसुज्य मातृमिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनराऽसदः ॥
 पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याः शिवतमः ॥
 पुनरूर्जा (३) नि वर्तस्व पुनरग्न इषा ऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः^{११} ॥
 सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्सिनया विश्वतस्परि^{१२} ॥
 पुनस्त्वा ऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।
 धूतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^{१३} ॥
 बोधा नो अस्य वर्चसो यविष्ठ महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
 पीयति त्वो अनु (४) त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तनुवं वन्दे अग्ने^१ ॥
 स बोधि सूरिर्मधवा वसुदावा वसुपतिः । युयोध्यस्मद् द्वेपांसि^{१५} ॥

(आ, तवो, - जा, ऽनु, षोडश च १६) ॥३॥

गार्हपत्यचयनम् ॥ १,५-७,९ त्रिष्टुप्; ४,८,१०,१३-१४ अनुष्टुप् ।

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
 अदादिदं यमो ऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै^१ ॥
 अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि^२ संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात् ॥
 सं या वः प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः ।
 आत्मा वो अस्तु (१) संप्रियः संप्रियास्तनुवो मर्म^३ ॥
 अयः सो अग्रिर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दुधे जठरे वावज्ञानः ।
 सहस्रियं वाज्रमत्यं न सप्तिः ससुवान्तसन्तस्तूयसे जातवेदः ॥
 अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाः ऊचिषे धिष्णिष्या ये ।
 याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः^६ ॥

(३।७) ऋ० ८,४३,९; वा० य० १२,३६; मै० २,७,१२४; काठ० १६,११७ । (३।८) वा० य० १२,३७; अथर्व० ५,२५,७; मै० २,७,१२५; काठ० १६,११८ । (३।९-१०) वा० य० १२,३८-३९; मै० २,७,१२६-२७; काठ० १६, ११९-२० । (३।११-१२) तै० सं० ४,२,१,८-९ । (३।१३) ऋ० १०,११६,८ (च० पा०); वा० य० १२,४४; अथर्व० १२,२,६ (पूर्वाधः); मै० १,७,४; काठ० ८,२९; ३८,१३६ । (३।१४-१५) ऋ० १,१४७,२; २,६,४; वा० य० १२,४२-४३; मै० २,७,१२९-३०; काठ० १६,१२२-२३ । (४।१-३) ऋ० १०,१४,९; वा० य० १२,४५-४६; अथर्व० १८,१,५५; मै० २,७,१३१-३२; काठ० १६,१२४-२५ । (४।४) काठ० ७,४७ । (४।५-६) ऋ० ३,२२,१,३; वा० य० १२,४७,४९; मै० २,७,१३३-३४; काठ० १६,१२६-२७ ।

अग्ने यत् ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्व (२)- प्सु वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीतुतन्ध त्वेपः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्ता हव्यमाहुतमनमीवा इषो महीः ॥

इडाग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाऽग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जान- (३)-न्नम् आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

चिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं परिचिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥

ता अस्य स्रदोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथ्वयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥

(अस्वो, -षधीषु, जान, - अष्टाचरवारिः ४८) ॥४॥

आहवनीयचयनार्थं भुवः कर्षणम् ॥ त्रिष्टुप्; १ महाबृहती; २ द्विपदा त्रिष्टुप्; ३, ६, १२ अनुष्टुप्; ४, १० पंक्तिः; ९ महा-सतोबृहती; १३ बृहती; १४-१५ गायत्री ।

समितं सं कल्पेथा संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ ।

इषमूर्जमभि संवसानौ सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्तान्याऽकरम् ॥

अग्ने पुरीष्याधिपा भवा त्वं नः । इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥

पुरीष्यस्त्वमग्ने रयिमान् पुष्टिमांसि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः ॥

भवतं नः समनसौ समोकसा- (१)-वरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥

मातेवं पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभारुखा ।

तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि मुञ्चतु ॥

यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तं नः पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा ॥

नमः सु ते निर्रक्ते विश्वरूपे (२) ऽयस्मयं वि चृता बन्धमेतम् ।

यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥

(४।७-९) ऋ० ३, २२, २, ४-५; वा० य० १२, ४८, ५०-५१; सा० ७६; मै० २, ७, १३५-३७; काठ० १६, १२८-३० ।
(४।१०) ऋ० ३, २९, १०; वा० य० १२, ५२; अथर्व० ३, २०, १; मै० २, ७, १३८; काठ० १६, १३१ । (४।११-१२)
वा० य० १२, ५३; मै० २, ७, १३९; काठ० १६, १३२ । (४।१३) वा० य० १२, ५४; मै० २, ८, १; काठ० १६, २२७ ।
(४।१४) ऋ० ८, ६९, ३; वा० य० १२, ५५; १५, ६०; सा० १००६ (पूर्वार्धः); मै० २, ८, २; काठ० १६, २२८ । (५।१-५)
वा० य० १२, ५७-६१; अथर्व० ६, २४, १ (पूर्वार्धः); मै० २, ७, १४०-४४; काठ० १६, १३३-३७ । (५।६) मै० २७,
१४९; काठ० १६, १३८; स नः पर्षदति द्विषः । ऋ० परि० २६, ७, १९; ३५, १ । (५।७) वा० य० १२, ६३; अथर्व०
६, ६३, २ (पूर्वार्धः); ३ (उत्तरार्धः); ८४, ३ (पूर्वार्धः); ४ (उत्तरार्धः); मै० २, ७, १४६; काठ० १६, १४१ ।

यत् ते देवी निरुक्तिरावबन्ध दामं ग्रीवास्वविचर्त्यम् ।
 इदं ते तद्विष्याम्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितुमाद्वि प्रमुक्तः ॥
 यस्यास्ते अस्याः क्रूर आसङ्गहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
 भूमिरिति त्वा जना विदुर्निरुक्तिरिति-(३)-रिति त्वा ऽहं परि वेद विश्वतः^१ ॥
 असुन्वन्तमर्धजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यां तस्करस्यान्वेषि ।
 अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि निरुक्ते तुभ्यमस्तु ॥
 देवीमहं निरुक्तिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दसये वचोभिः ।
 विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरःशिरः प्रति सूरि वि चष्टे^२ ॥
 निवेशनः सङ्गमनो वस्त्रनां विश्वा रूपाऽभि चष्टे (४) शचीभिः ।
 देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम्^३ ॥
 सं वरत्रा दधातु निराहावान् कृणोतन ।
 सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाऽहाऽदस्तमक्षितम्^४ ॥
 निष्कृताहावमवटः सुवत्रः सुषेचनम् । उद्रिणः सिञ्चे अक्षितम्^५ ॥
 सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमन्यौ^६ ॥
 युनक्त सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह (५) बीजम् ।
 गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्या पक्वमा ऽयत्^७ ॥
 लाङ्गलं पवीरवः सुशेवः सुमतिरसरु ।
 उदित कृषति गामविं प्रफुर्य च पीवरीम् । प्रस्थावद्रथवाहनम्^८ ॥
 शुनं नः फाला वि तुदन्तु भूमिः शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहान् ।
 शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम्^९ ॥
 कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय (६) वरुणाय च ।
 इन्द्रायाग्रये पृष्ण ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः^{१०} ॥

(पा०) वा० य० १२, ६५; अथर्व० ६, ६३, १; मै० २, ७, १४८; काठ० १६, १४२ । (पा०) वा० य० १२, ६४; अथर्व० ६, ८४, १; मै० २, २, ९; ७, १४७; काठ० १६, १४० । (पा०) वा० य० १२, ६२; मै० २, ७, १४५; काठ० १६, १३९ । (पा०) काठ० ३८, १४९ । (पा०) ऋ० १०, १३९, ३; वा० य० १२, ६६; अथर्व० १०, ८, ४२; मै० २, ७, १५१; काठ० १६, १४३ । (पा०) काठ० ३८, १५६ । (पा०) १५-१६ ऋ० १०, १०१, ३-४; वा० य० १२, ६७-६८; अथर्व० ३, १७ १-२; मै० २, ७, १५४-५५; काठ० १६, १४४-४५ । (पा०) वा० य० १२, ७१; अथर्व० ३, १७, ३; मै० २, ७, १५६; काठ० १६, १४८ । (पा०) ऋ० ४, ५७, ८; वा० य० १२, ६९; अथर्व० ३, १७, ५; मै० २, ७, १५७; काठ० १६, १४७ । (पा०) वा० य० १२, ७२; मै० २, ७, १८८; काठ० १६, १५१ ।

धृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिः ।

ऊर्जस्वती पर्यसा पीन्वमानाऽस्मान्तसीति पर्यसाऽभ्यावन्तृत्स्वं ॥

(समोक्तसौ, विश्वरूपे, -विदुर्निर्कैति, - रुमि चष्ट, इह, मित्राय, द्वाविंशतिश्च २२) ॥५॥

कृष्टायां भुवि ओषधिरापः ॥ अनुष्टुप्, ९ वृद्धी ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दामि ब्रभूणामहं शतं धामानि राप्त चं ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृतं ॥

पुष्पावतीः प्रसूवतीः फलिनीरफला उत । अथा इव सजित्वरीरुधः पारयिष्णवः ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे । रपांसि विघ्नतीरिति रपं-^(१) श्रातयमानाः ॥

अश्वत्थे वो निपदनं पर्णे वो वसतिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनन्थ पूरुषम् ॥

यद्रहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्षस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्नक्षोहाऽमीवचातनः ॥

निष्कृतिर्नाम वो माताऽर्धा यूयं स्थ संकृतीः ।

सुरः पतत्रिणीः ^(२) स्थन यदामयति निष्कृति ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्याऽन्यस्या उपावत ।

ताः सर्वा ओषधयः संचिदाना इदं मे प्रावता वचः ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरेते । धनं सनिप्यन्तीनामात्मानं तव पूरुषं ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।

ओषधयः प्राच्यवुर्यत् किं च तनुवां रपः ॥

या-^(३)स्त आतस्थुरात्मानं या आविविशुः परुःपरुः ।

तास्ते यक्षं वि बाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव ॥

साकं यक्षं प्र पत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य ध्राज्या साकं नड्य निहाक्या ॥

अश्वावतीं सौमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आ विस्ति सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥

(५।२०) वा० य० १२,७०; अथर्व० ३,१७,९; मै० २,७,१६०; काठ० १६,१४९ । (६।१-५) ऋ० १०,९७,१-५, वा० य० १२,७५-७९, मै० २,७,१६६-७०; काठ० १६,१५२-५६ । (६।६) ऋ० १०,९७,११; वा० य० १२,८५, मै० २,७,१७४; काठ० १६,१६२ । (६।७) ऋ० १०,९७,६, वा० य० १२,८०; मै० २,७,१७१. काठ० १६,१५८ । (६।८) ऋ० १०,९७,९; वा० य० १२,८३; मै० २,७,१७२; काठ० १६,१६३ । (६।९) ऋ० १०,९७,१४; वा० य० १२,८८, मै० २,७,१७९; काठ० १६,१६५ । (६।१०) ऋ० १०,९७,८; वा० य० १२,८०, मै० २,७,१७१; काठ० १६,१५९ । (६।११) ऋ० १०,९७,१०; वा० य० १२,८४; मै० २,७,१७३; काठ० १६,१६० । (६।१२-१३) ऋ० १०,९७,१२-१३; वा० य० १२,८६-८७, मै० २,७,१७७-७८; काठ० १६,१६१, १६४ । (६।१४) ऋ० १०,९७,७; वा० य० १२,८१; मै० २,७,१७३; काठ० १६,१५७ ।

याः फलिनीयो अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहंसैः ॥

या (४) ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।

तासां त्वमस्युत्तमा प्र णो जीवातवे सुर्व ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयः परि । यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । इह सङ्गत्य ताः सर्वा अस्मै सं दत्त भेषजम् ॥

मा वो रिपत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः (५) ।

द्विपञ्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै करोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥

(१५); पृथिवी, - यां, या, वो, ऽष्टादश च १८) ॥६॥

लोपक्षेपादिकम् ॥ १,४,१३ त्रिष्टुप्: २ उष्णिक्, ३,१२ गायत्री; ५,८ विष्टारपङ्क्तिः; ६-७,१० सतोबृहती; ९ उप-
रिष्टाज्ज्योतिः ।

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा ज्ञानं ।

यथापश्चन्द्रा बृहतीर्ज्ञानं कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पर्यसा सह । वपां ते अग्निरिषितोऽवत् सर्पतु ॥

अग्ने यत् ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत् पूतं यद्यज्ञिर्यम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥

इषमूर्जमहमित आ (१) दद ऋतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः ।

आ नो गोषु विशुत्वौषधीषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि आजन्त्यर्चयो विभावसो ।

बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वर्षुषो वि राजसि पूणार्क्षि सानसि रयिम् ॥

(६।१५) ऋ० १०,९७,१५; वा० य० १२,८९; मै० २,७,१८०; काठ० १६,१६७; (६।१६) ऋ० १०,९७,१९; वा० य० १२,९३ । (६।१७) ऋ० १०,९७,१७; वा० य० १२,९१; अथर्व० ६,१०९,२ (उत्तरार्धः); मै० २,७,१८१; काठ० १६,१६६ । (६।१८) ऋ० १०,९७,२१; वा० य० १२,९४; काठ० १६,१६८ । (६।१९) ऋ० १०,९७,२०; वा० य० १२,९५ । (६।२०) ऋ० १०,९७,२२; वा० य० १२,९६ । (७।१) ऋ० १०,१२१,९; वा० य० १२,१०२; मै० २,७,१८४; काठ० १६,१७० । (७।२-४) वा० य० १२,१०३-५; मै० २,७,१८५-८७; काठ० १६,१७१-७३ । (७।५) ऋ० १०,१४०,१; वा० य० १२,१०६; सा० १८१६; मै० २,७,१८९; काठ० १६,१७४ । (७।६) ऋ० १०,१४०,४; वा० य० १२,१०९; सा० १८१९; मै० २,७,१९१; काठ० १६,१७७ ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व ^(२) धीतिर्मिहितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिरेतसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥

पावकर्वर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रः पितरा विचरन्नुपावस्युभे पृणक्षि रोदसी ॥

ऋतावानं महिषं विश्वर्चणिमग्निं सुझाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥

निष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसे मह ।

गतिं भृगूणामुशिजं कविकृतं पृणक्षि सानसि ^(३) रयिम् ॥

चितः स्थ परिचितं ऊर्ध्वचितः श्रयध्वं तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाः सीदते ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गुधे ^२ ॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्णियान्यभिमातिपाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्वे ॥

(भा, मन्दस्व, सानसि, — मेकाङ्गध्वरिः शाच ३९) ॥७॥

अश्वाक्रमणपुष्करपर्णामिधानरुद्रमोपधानादि ॥ १-६ त्रिष्टुप्; ७-९ अनुष्टुप् ।

अभ्यस्थादिश्वाः पृतना अरातीस्तदग्निराह तदु सोम आह ।

बृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा माऽधात् सुकृतस्य लोके ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुर्गिषात् ।

इयेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत् ते अर्वन् ॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।

वर्धमानं मह ^(१) आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्वै ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि सीमितः सुरुचो वेन आवः ।

स बुभ्रिया उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

(७।७) ऋ० १०, १४०, ३; वा० य० १२, १०८; सा० १८१८; मै० २, ७, १९२; काठ० १६, १७६ । (७।८) ऋ० १०, १४०, २; वा० य० १२, १०७; सा० १८१७; मै० २, ७, १९०; काठ० १६, १७१ । (७।९) ऋ० १०, १४०, ६; वा० य० १०, १११; सा० १८२१; मै० २, ७, १९३; काठ० १६, १७८ । (७।१०) ऋ० १०, १४०, ५; वा० य० १२, ११०; सा० १८२०; मै० २, ७, १९४; काठ० १६, १७९ । (७।११) वा० य० १२, ४६ (च० पा०); प३; मै० २, ७, १३९; काठ० १६, १२५, १३२ । (७।१२-१३) ऋ० १, ९१, १६, १८; २, ३१, ४; वा० य० १२, ११२-१३; सा० ६०३; मै० २, ७, १९५-१६; काठ० १६, १८०-८१ । (८।१) अथर्व० १०, ५, ३६ (द्वि० पा०); १६, २, १-२; मै० १, ५, ३०; ६, २०; काठ० ३९, २ । (८।२) ऋ० १, १६३, १; वा० य० २९, १२; मै० १, ६, १७; काठ० ३९, १; ४०, ३५ । (८।३) वा० य० १३, २; मै० २, ७, ३१; काठ० १६, १८२ । (८।४) वा० य० १३, ३; अथर्व० ४, १, १; ५, ६, १; मै० २, ७, १९७; काठ० १६, १८३ ।

द्विष्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

द्रुप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु^(२) द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः^६ ॥

नमो अस्तु सप्रेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सप्रेभ्यो नमः^७ ॥

येऽदो रौचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषाम्पुसु सदैः कृतं तेभ्यः सप्रेभ्यो नमः^८ ॥

या इषवो यातुधानानां^(३) ये वा वनस्पतींश्चरन् । ये वाऽवटेषु शरते तेभ्यः सप्रेभ्यो नमः^९ ॥

(महो, सु, यातुधानानां, - येकादश च ११) ॥८॥

स्वयमानृगणाद्युपवा ॥ १ बृहती; ३-४, १४ अनुष्टुप्; ७-११, १६-१७ गायत्री; १३ नष्टरूपी; १८, २१-२२ त्रिष्टुप् ।

ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता ।

मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णो व्यथमाना पृथिवीं दृश्ह ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पुष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यासि भूरसि भूमिर-
स्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृश्ह पृथिवीं मा हिंसी-
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै^(१) चरित्रायाग्निस्त्वाऽभि पातु मद्या स्वस्त्या
छर्दिषा शन्तमेन तया देवतया ऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषःपरुषः परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टये विधेम हविषा व्यम् ॥

अषाढाऽसि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वारातीयतैः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।

सहस्रवीर्या^(२) असि सा मा जिन्व ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः^३ ॥

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिव रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः^४ ॥

तद्विष्णोः परमं^(३) पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥

(८।५-६) ऋ० १०, १२१, १; १०, १७, ११; वा० य० १३, ४-५; मै० २, ७, १९८, २००; काठ० १६, १८४-८५ ।
(८।७-९) ऋ० परि० १५, ११, ९-१०; वा० य० १३, ६, ८, ७; मै० २, ७, २०१, २०३, २०२; काठ० १६, १८६, १८८, १८७ ।
(९।१-४) वा० य० १३, १६-२१; मै० २, ७, २१०, २१२, २१४-१५; काठ० १६, १९७-९९ । (९।५-९) ऋ० १, ९०,
६-८; वा० य० १३, २६-२९; मै० २, ७, २१९-२२; काठ० १६, २०२; ३९, २७-२९ । (९।१०) तै० सं० ३, ५, ११, १० ।
(९।११) ऋ० १, २२, २०; वा० य० ६, ५; अथर्व० ७, २६, ७; सा० १६७२; मै० १, २, ९९; काठ० ३, १६ ।

ध्रुवाऽसिं पृथिवि सहस्र पृतन्युतः । स्यूता देवोर्मिरमृतेनाऽऽऽऽगाः^{१२} ॥

यास्ते अग्रे सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।

ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि^{१३} ॥

या जो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते^{१४} ॥

विराड् (४) ज्योतिरधारयत् सम्राड् ज्योतिरधारयत् स्वराड् ज्योतिरधारयत् ॥

अग्रे युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्त्याश्वः^{१५} ॥

युक्ष्वा हि देवहूतः^{१६} अश्वाः अग्रे रथीरिव । नि होता पूर्यः सदैः^{१७} ॥

द्रुप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु घामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त (५) होत्राः^{१८} ॥

अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ।

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वां समित् स्रवन्ति सरितो न धेनाः ।

अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ॥

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥

तास्मिन्सुपर्णो मधुकृत् कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः ।

तस्याऽऽसते हरयः सप्त तीरे (६) स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् ॥

(प्रतिष्ठायाँ, सहस्ररीयाँ, परमं, विराट्, सप्त, तीरे, चत्वारि च ८) ॥९॥

पशुशीर्षोपधानम् ॥ त्रिष्टुप, ६, ८, १० लष्टिः ।

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जन्तहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।

परि वृङ्ग्धि हरसा माऽभि मृक्षः शतार्घुषं कृणुहि चीयमानः ॥

इमं मा हिंसीद्विपादं पशूनां सहस्राक्ष मेघ आ चीयमानः ।

मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

(९।१३-१४) वा० य० १३, २२-२३; मै० २, ७, २१६-१७; काठ० १६, २००-२०१ । (९।१५) वा० य० १३, २४; मै० २, ७, २१८; काठ० १६, २०२ । (९।१६-१७) ऋ० ६, १६, ४३; ८, ७५, १; वा० य० १३, ३६-३७; मै० २, ७, २३५-३६; काठ० २२, ११-१२ । (९।१८) तै० सं० ४, २, ८, ६ । (९।१९-२१) ऋ० ४, ५८, ६ (पूर्वाध्वः); वा० य० १३, ३८-४०; मै० २, ७, २३७-३८; काठ० १६, २०५-६ । (१०।१) वा० य० १३, ४१; मै० २, ७, २३९; काठ० १६, २०७ । (१०।२) वा० य० १३, ४७; मै० २, ७, २४४; काठ० १६, २१२ ।

वातस्य ध्राजिं वरुणस्य नाभिमर्शं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।
 शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुद्धमग्रे मा हिंसीः (१) परमे व्योमन् ॥
 इमं मा हिंसीरेकशफं पशूनां कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।
 गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥
 अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तौ नमोभिः ।
 स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदिति विराजम् ॥
 इमं समुद्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये ।
 घृतं दुहानामदिति जनायाग्रे मा (२) हिंसीः परमे व्योमन् ।
 गव्यमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥
 वरुत्रिं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमर्शं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।
 महीं साहस्रीमसुरस्य मायामग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥
 इमामूर्णायुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।
 त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्रे मा हिंसीः परमे व्योमन् ।
 उष्ट्रमारण्यमनु (३) ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥
 यो अग्निरग्रेस्तपसोऽधि जातः शोचात् पृथिव्या उत वा दिवस्पतिं ।
 येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानत् तमग्रे हेडः परिं ते वृणक्तुं ॥
 अजा ह्यग्रेरजनिष्ट गर्भात् सा वा अपश्यज्जनितामग्रे ।
 तथा रोहिमायुक्षुप मेध्यासस्तया देवा देवतामग्र आयन् ।
 शरभ- (४)-मारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीदं ॥

(हिंसी, - मां, ऽनु, शरभं, नक्षत्रं च) ॥ १० ॥

वाङ्मनूवाक्याः ॥ गायत्री; २, ६, १० त्रिष्टुप् ।

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥
 श्रथद्वृत्रमुत संनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहस्री सपर्यात् ।
 इज्यन्ता वसव्यस्य भूरः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥

(१०।३) वा० य० १३, ४३; मै० २, ७, २४०; काठ० १६, २०८ । (१०।४) वा० य० १३, ४८; मै० २, ७, २४४; काठ० १६, २१४ । (१०।५) वा० य० १३, ४३; मै० २, ७, २४१; काठ० १६, २०९ । (१०।६) वा० य० १३, ४९; मै० २, ७, २४४-४५; काठ० १६, २१६-१७ । (१०।७) वा० य० १३, ४४; मै० २, ७, २४२; काठ० १६, २१० । (१०।८) वा० य० १३, ५०; मै० २, ७, २४५; काठ० १६, २१९-२० । (१०।९) वा० य० १३, ४५; मै० २, ७, २४३; काठ० १६, २११ । (१०।१०) वा० य० १३, ५१; अथर्व० ४, १४, १; ९, ५, १३; मै० २, ७, २४६; काठ० १६, २२२-२३ । (११।१) ऋ० ३, १२, ९; सा० १६९३; मै० ४, १०, १००; ११, १; काठ० ४, ९६ । (११।२) ऋ० ६, ६०, १; मै० ४, १०, १२६; काठ० ४, ९७ ।

प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।
 प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनाऽत्यन्या ॥
 मरुतो यस्य हि (१) क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः^१ ॥
 यज्ञैर्वी यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवर्धम् ॥
 श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रुमिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।
 ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः^२ ॥
 अव ते हेडं उदुत्तमर्म ॥
 कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शर्चिष्ठया वृता (२) ॥
 को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।
 आसन्निषून् ह्रस्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥
 अग्ने नयी—ऽऽ देवानो^३ शं नो भवन्तु वाजेवाजे^४ ॥
 अप्सवग्ने सधिवृष सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सज्जायसे पुनः^५ ॥
 वृषा सोम द्युमा^६ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^७ ॥
 इमं मे (३) वरुणं तत्त्वा यामि^८ त्वं नो अग्ने^९ स त्वं नो अग्ने^{१०} ॥

(हि, वृता, स, एकादश च ११) ॥११॥

[विष्णो— २६६।- विवो २०८ । ऽऽपृते २१६ । ऽपृ १९८ । सं ३२२ । या २६८ । मा १८९ । ऽभि १६१ । भुवा ३०४ ।
 ऽऽदित्य-२०९।- मिन्द्राग्नी १६१ । (एकादश ॥११॥२४९८)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

(११३) ऋ० १,१०९,६; मै० ४,१०,१०१; काठ० ४,१०५ । (११४) ऋ० १,८६,१; वा० य० ८,३१; अथर्व० २०,१,२ । (११५) ऋ० १,८६,२ । (११६) ऋ० १,८७,६; मै० ४,११,७६; काठ० ८,७३ । (११७-८) ऋ० १,२४,१४-१५; वा० य० १२,१२; अथर्व० ७,८३,३; १८,४,६९; सा० ५८९; मै० ४,१०,१०६-७; काठ० ४०,९०-९१ । (११९) ऋ० ४,३१,१; वा० य० २७,३९; ३६,४; सा० १६९; ६८२; अथर्व० २०,१२४,१; मै० ४,१२,२५०; काठ० ३९, ६७ । (१११०) ऋ० १,८४,१६; सा० ३४१; अथर्व० १८,१,६; मै० ३,१६,६९; काठ० [अथर्वः] ५, २५ । (११११-१४) ऋ० १,१८९,१; १०,२,३; ७,३८,७-८; वा० य० ३,३६; ९,१६,१८; २१,१०-११; मै० १, ११,१०-११; ४,१०,५८-५९,९०; काठ० ३,४; २,११२; १३,५१-५२ । (१११५) ऋ० ८,४३,९; वा० य० १२,३६; मै० २,७,१२४; काठ० २,८१ । (१११६) ऋ० ९,६४,१; सा० ५०४; मै० ४,१०,४६; काठ० २,७१ । (१११७-२०) ऋ० १,२५,१९; २४,११; ४,१,४-५; वा० य० २१,१-४; सा० १५८५; मै० ४,१४,२५२-५३, २५६-५७; काठ० ४,१४०-४१; ४०,९२-९३; १२,४०; ३४,३८-३९ ।

चितिवर्णनम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] अग्निर्ऋषिः ।

प्रथमचितौ अपरस्याभिधानेष्टकोपधानम् ॥

अ॒पां त्वे॒मन्त्सा॒दयाम्य॒पां त्वो॒ब्रन्त्सा॒दयाम्य॒पां त्वा॒ भस्म॑न्त्सा॒दयाम्य॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सा॒दया॒म्य॒पां त्वा॒ऽयने॑ सा॒दयाम्य॑—र्ण॒वे स॒दने॑ सीद॒ समु॒द्रे स॒दने॑ सीद॒ सल्लि॑ले स॒दने॑ सी॒दापां॑ क्षये॒ सीदा॒पा५ स॒धिषि॑ सी॒दो—पां॑ त्वा॒ स॒दने॑ सा॒दयाम्य॒पां त्वा॑ स॒धस्थे॑ सा॒दयाम्य॒पां त्वा॑ पुरी॒षे सा॒दयाम्य॒पां त्वा॑ यो॒नौ (१) सा॒दयाम्य॒पां त्वा॑ पा॒थसि॑ सा॒दयामि॑^३ गा॒यत्री छन्द॑स्त्रिष्टुप् छन्दो॑ जग॒ती छन्दो॑-
ऽनुष्टुप् छन्दः॑ प॒ंक्तिश्छन्दः॑^५ ॥ (यो॒नौ, पञ्च॑दश च १५) ॥१॥

प्रथमचितौ प्राणभृदिष्टकोपधानम् ॥

अ॒यं पुरो॑ भुव॒स्तस्य॑ प्रा॒णो भौवा॒यनो॑ वस॒न्तः प्रा॒णाय॑नो गा॒यत्री वा॑स॒न्ती गा॒यत्रि॒यै गा॒यत्रं॑ गा॒यत्रा॒दुपा॑५शु॒रुपा॑५शो॒स्त्रिवृत्॑ त्रि॒वृतो॑ रथ॒न्तर॑५रथ॒न्तरा॒द्वा॒सिष्ठ॑ ऋषिः प्र॒जाप॑तिगृही॒तया॒ त्वया॑ प्रा॒णं गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्यो॑^१ ऽयं दक्षि॒णा वि॒श्वक॑र्मा तस्य॒ मनो॑ वैश्व॒कर्म॑णं ग्री॒ष्मो मा॑न॒सस्त्रिष्टु॒ग्रैष्मी त्रिष्टु॒भं ऐ॒डमै॒डाद॑न्त॒र्यामो॑ऽन्त॒र्यामा॑त् पञ्च॒दशः पञ्च॒दशा॒द्बृहद् बृ॒हतो॑ भ॒रद्वा॒ज ऋषिः प्र॒जाप॑तिगृही॒तया॒ त्वया॑ मनो॑^(१)गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्यो॑^२ यं प॒श्चाद्वि॒श्वव्य॑चा॒स्तस्य॑ चक्षु॒र्वैश्व॑व्यच॒सं वर्षा॑णि चाक्षु॒षाणि॑ जग॒ती वा॒र्षी जग॑त्या ऋक्ष॑म॒मृक्ष॑माच्छु॒क्रः शुक्रा॑त् स॒प्तद॑शः स॒प्तद॑शा॒द्वैरूपं॑ वैरूपा॒द्विश्वामि॑त्र ऋषिः प्र॒जाप॑तिगृही॒तया॒ त्वया॑ चक्षु॒र्गृह्णामि॑ प्र॒जाभ्य॑^३ इदमु॒त्तरा॑त् सुव॒स्तस्य॑ श्रोत्रं॑५सौ॒व५श॒रच्छौ॒त्र्यनुष्टु॒प्छार॑ध॒नुष्टु॒भः स्वार॑५स्वारा॒न्मन्थी॑ म॒न्थिन॑ एक॒वि॑५श एक॒वि॑५शाद् वैरा॒जं वैरा॒जाज्ज॒मद॑ग्निर्ऋषिः प्र॒जाप॑तिगृही॒तया॒(२)त्वया॑ श्रोत्रं॑ गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्य॑^४ इयमु॒परि॑ म॒तिस्त॑स्यै वाङ्मा॒ती हे॒मन्तो॑ वा॒च्याय॑नः प॒ंक्ति॒-हे॒मन्ती॑ प॒ंक्त्यै॑ नि॒धन॑व॒न्निधन॑वत आग्र॒यण॑ आग्र॒यणा॑त् त्रि॒णव॑त्रयस्त्रि॒५शौ त्रि॒णव॑त्रयस्त्रि॒५शाभ्या॑५शा॒करै॑र॒वते॑ शा॒करै॑र॒वता॑भ्या॒ विश्व॑क॒र्मर्षिः प्र॒जाप॑तिगृही॒तया॒ त्वया॑ वाचं॑ गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्यः॑^५ ॥

(मनः, प्रजापतिगृहीतया, त्रि५शच्च ३०) ॥२॥

प्रथमचितौ अपानभृदिष्टकोपधानम् ॥

प्राचीं दि॒शां वस॑न्त ऋतूना॒मग्नि॑र्दे॒वता॒ ब्रह्म॑ द्रवि॒णं त्रि॒वृत् स्तोमः॑ स उ॒ पञ्च॒दश॑वर्त॒निस्त्र्य॑वि॒र्वयः॑ कृत॒मयानां॑ पुरो॒वातो॑ वातः सान॒ग ऋषिः^१ दक्षि॒णा दि॒शां ग्री॒ष्म ऋतूना॑मिन्द्रो॒ देवता॑ क्षत्रं द्रवि॒णं पञ्च॒दशः॑ स्तोमः स उ॒ सप्त॒दश॑वर्त॒निर्दित्य॑वाङ्म॒खेता॑ऽर्यानां दक्षि॒णाद्वा॒तो वा॒तः सना॑तन ऋषिः^२ प्र॒तीचीं॑ दि॒शां वर्षा॑ ऋतूनां वि॒श्वे दे॒वा दे॒वता॑ विट्^(१) द्रवि॒ण५सप्त॒दशः॑ स्तोमः स उ॒ एक॒वि॑५शवर्त॒निस्त्रि॒वृत्सो॑

(१।१-४) वा० य० १३, ५३; मै० २, ७, २४७; काठ० १६, २२५ । (२।१-५) वा० य० १३, ५४-५८; मै० २, ७, २४८; काठ० १६, २२६ । (३।१-६) वा० य० १५, १०-१४; अथर्व० ५, २४, १५-१७; मै० २, ७, २४९-५२ ।

वयो द्वापरोऽयानां पश्चाद्वातो वातोऽहभून् ऋषिः—रुदीची दिशाः शरदृतूनां मित्रावरुणौ देवता
पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उं त्रिणवर्तनिस्तुर्यवाङ् वयं आस्कन्दोऽयानामुत्तराद्वातो वातः
प्रत्न ऋषिः—रुध्वा दिशाः हेमन्तशिशिरावृतूनां बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उं
त्रयस्त्रिंशवर्तनिः पष्ठवाद्रयो (२) ऽभिभूरयानां विश्वग्वातो वातः सुपर्ण ऋषिः—पितरः पितामहाः
परेऽवरे ते नः पान्तु ते नोऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मन्स्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिव्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
न्स्यां देवहृत्याम् ॥ (विह, वयो, ऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥३॥

द्वितीयाचिताष्टाश्विन्वादीष्टकोपधानम् ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि ध्रुवां योनिमा सीद साध्या ।
उरुयस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^१ ॥
स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवत्रा पृथिवी बृहती रराणा ।
स्वासस्था तनुवा सं विशस्व पितेवैधि सूनव आ सुशेवाऽश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^२ ॥
कुलायिनी वसुमती वयोषा रयिं नो वर्ध बहुलः सुवीरम् (१) ।
अपामंति दुर्मंतिं बार्धमाना रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विना-
ऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^३ ॥
अग्नेः पुरीषमसि देव्यानी तां त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः ।
स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा ऽऽ यजस्वाश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^४ ॥
दिवो मुर्धाऽसि पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवनाना—(२)-
मूर्भिर्द्रुप्तो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^५ ॥
सजृक्कृतुभिः सजृर्विधार्भिः सजृर्वसुभिः सजृ रुद्रैः सजृरादित्यैः सजृर्विश्वेदेवैः सजृदेवैः
सजृदेवैर्व्योनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाऽध्वर्युं सादयतामिह त्वा^६ ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या (३) वि माहि श्रोत्रं मे श्लोकया—प-
स्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेर्य ॥ (सुवीरं, भुवनाना,— सुर्व्या, सुसर्दज च १७)
॥४॥

(३।६) अस्मिन् ब्रह्मण्य०...। अथर्व० ५, २४, १-२७ । (४।१) वा० य० १४, १; मै० २, ८, ३; काठ० १७, १ । (४।२)
वा० य० १४, ३; मै० २, ८, ५; काठ० १७, ३ । (४।३) वा० य० १७, ५४; मै० २, १०, ४५; काठ० १८, २२ । (४।४)
वा० य० १४, ४; १५, ३; मै० २, ८, ६, १८; काठ० १७, ४ । (४।५) वा० य० १४, ५; मै० २, ८, ७; काठ० १७, ५ (उत्तरार्धः)—
६ । (४।६-८) वा० य० १४, ७-८; मै० २, ८, ८-९; काठ० १७, ७-९ ।

द्वितीयचित्रौ वयस्यमातृपुण्यायुपधानम् ॥

अयविवर्यस्त्रिष्टुप् छन्दो^१ दित्यवाङ् वयो विराट् छन्दः^२ पञ्चाविवर्यो गायत्री छन्दः^३ स्त्रि-
वत्सो वय उष्णिहा छन्दः^४ स्तुर्यवाङ् वयोऽनुष्टुप् छन्दः^५ पष्ठवाङ् वयो बृहती छन्दः^६ उक्षा वयः
सतोबृहती छन्दः^७ ऋषभो वयः ककुच्छन्दो^८ धेनुर्वयो जगती छन्दो^९ ऽनुङ्गान् वयः पङ्क्ति-
श्छन्दो^{१०} वस्तो वयो विबलं छन्दो^{११} वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः^{१२} पुरुषो वयः-(१)-स्तन्द्रं छन्दो^{१३}
व्याघ्रो वयोऽनाधुष्टं छन्दः^{१४} सिंहो वयश्छदिश्छन्दो^{१५} विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः^{१६} क्षत्रं
वयो मयन्दं छन्दो^{१७} विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो^{१८} मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः^{१९} ॥
(वयः, पङ्क्तिश्च २६) ॥५॥

तृतीयचित्रौ वयस्यमातृपुण्यायुपधानम् ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दहतं युवम् । पुष्टं द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधताम् ॥
विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं भास्वतीं स्रिमतीमा या द्यां भास्या
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दहान्तरिक्षं मा हिंसीविश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायो-
द्धानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुस्त्वाऽभि पातु मद्या स्वस्त्या छर्दिषा (१) शन्तमेन तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदं ॥

राश्यसि प्राची दिग् विराडसि दक्षिणा दिक् सम्राडसि प्रतीची दिक् स्वराडस्युदीची
दिगाधिपत्यं—सि बृहती दि—गायुर्मे पाहि प्राणं मे पाहि पानं मे पाहि व्यानं मे पाहि
चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि मनो मे जिह्वं वाचं मे पित्रो—(२)-ऽऽत्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ (छर्दिषा, पित्र, वच् च ६) ॥६॥

तृतीयचित्रौ वृद्धस्यायुपधानम् ॥

मा छन्दः^१ प्रमा छन्दः^२ प्रतिमा छन्दो^३ ऽस्त्रीविश्छन्दः^४ पंक्तिश्छन्दः^५ उष्णिहा छन्दो^६
बृहती छन्दो^७ ऽनुष्टुप् छन्दो^८ विराट् छन्दो^९ गायत्री छन्दः^{१०} स्त्रिष्टुप् छन्दो^{११} जगती छन्दः^{१२}
पृथिवी छन्दो^{१३} ऽन्तरिक्षं छन्दो^{१४} द्यौश्छन्दः^{१५} समाश्छन्दो^{१६} नक्षत्राणि छन्दो^{१७} मनश्छन्दो^{१८}
वाक् छन्दः^{१९} कृषिश्छन्दो^{२०} हिरण्यं छन्दो^{२१} गौश्छन्दो^{२२} ऽजा छन्दो^{२३} ऽश्वश्छन्दः^{२४} ॥

अग्निदेवतां (१) वातो देवतां सूर्यो देवतां चन्द्रमा देवतां वसवो देवतां रुद्रा देवतां
ऽऽदित्या देवतां विश्वे देवा देवतां मरुतो देवतां बृहस्पतिर्देवतां नद्रो देवतां वरुणो
देवतां मूर्धाऽसि राडं ध्रुवाऽसि धरुणां यन्त्यसि यमित्रीं वे त्वोर्जे त्वां कृष्यै त्वां

क्षेमाय त्वा^३ यन्त्री राई ध्रुवाऽसि धरणी^४ धृज्यसि धरिःर्या—धुवे त्वा^(१) वचसे त्वा^५—जसे
त्वा^६ बलाय त्वा^७ ॥ (द्विता, त्वा, षट् च ६) ॥७॥

चतुर्थचित्तैः स्तोमीयाख्येष्टकासु कामान्विचदुपधानम् ॥

आशुस्त्रिवृ—द्भान्तः पञ्चदशो^१ व्योम सप्तदशो^२ प्रतूर्तिरष्टादशो^३—स्तपो नवदशो^४ ऽभिवर्तः
सविंशो^५ धरुण एकविंशो^६ वचो द्वाविंशः^७ सम्भरणस्त्रयोविंशो^८ योनिश्चतुर्विंशो^९
गर्भाः पञ्चविंशो^{१०} ओजस्त्रिंशो^{११} क्रतुरेकत्रिंशो^{१२} प्रतिष्ठा त्रयास्त्रिंशो^{१३} ब्रह्मस्य विष्टपं चतुसिः—
शो^{१४} नाकः षट्त्रिंशो^{१५} विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो^{१६} धृजश्चतुष्टोमः ॥ (आशुः सम्भरण ३५) ॥८॥

अत्रसिष्टस्तोमीयोपधानम् ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृतं स्तोमं इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं
क्षत्रं स्पृतं पञ्चदशः स्तोमो^१ नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तो-
मो^२ मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याऽऽधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः स्तोमो^३ ऽदित्यै
भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजः स्पृतं त्रिणवः स्तोमो^४ वसूनां भागोऽसि (१) रुद्राणामाधिपत्यं
चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विंशः स्तोमं^५ आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्च-
विंशः स्तोमो^६ देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमो^७
यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमं^८ ऋमूणां भागोऽसि
विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं निशान्तं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः^९ ॥
(वसूनां भागोऽसि, षट्चत्वारिंशश्च ४६) ॥९॥

सृष्ट्यभिधेयेष्टकोपधानम् ॥

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मण-
स्पतिरधिपतिरासीत् पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत
सम्पर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत्—अत्रभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यमासीत्—देका-
दशभिरस्तुवतर्तवोऽसृज्यन्ताऽऽर्तवोऽधिपतिरासीत् त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्स-
रोऽधिपति—(१)—रासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरामीत् सप्तदशभिरस्तुवत
पञ्चवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत्—अवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आ-
स्तां—मेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पञ्चवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् त्रयोविंशत्याऽस्तुवत
क्षुद्राः पञ्चवोऽसृज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीत् पञ्चविंशत्याऽस्तुवताऽऽरण्याः पञ्चवोऽसृज्यन्त वायु-
रधिपतिरासीत् सप्तविंशत्याऽस्तुवत द्यावापृथिवी व्यै—(२)—तां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन्

(८।१-१८) वा० य० १४, २३; मै० २, ८, १२; काठ० १७, १३। (९।१-१०) वा० य० १४, २४-२६; मै० २, ८, १३;
काठ० १७, १३। (१०।१-१७) वा० य० १४, २८-३१; मै० २, ८, १४; काठ० १७, १४।

तेषामधिपत्यमासीत्^{१४}—अवविंशत्याऽस्तुवत् वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्^{१५}—देकत्रिंश-
शताऽस्तुवत् प्रजा असृज्यन्त यावानां चायावानां चाऽऽधिपत्यमासीत्^{१६} त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत् भूता-
न्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्याधिपतिरासीत् ॥ (अधिपति, -विं, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ १० ॥

चतुर्थचिन्तौ व्युष्टिपञ्चकेष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्; २, ४ जगती; १३ अनुष्टुप् ।

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा ।
वधूर्जजान नवगज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते^१ ॥
छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ।
सूर्यपत्नी वि चरतः प्रजानती केतुं कृण्वाने अजरे भूरिरेतसा^२ ॥
ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आऽगुस्त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषा ऽऽऽगुः ।
प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका^(१) व्रतमेका रक्षति देवयूनाम्^३ ॥
चतुष्टोमो अभवद्या तुरीया यज्ञस्य पक्षावृषयो भवन्ती ।
गायत्री त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदकं युञ्जानाः सुवराऽभरन्निदम्^४ ॥
पञ्चभिर्घाता वि दधाविदं यत् तासां स्वसूरजनयत् पञ्चपञ्च ।
तासामु यान्ति प्रयवेण पञ्च नाना रूपाणि कर्तवो वसानाः ॥
त्रिंशत् स्वसार उप यान्ति निष्कृतं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः^(२) ।
ऋतून्स्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्यैछन्दसः परि यान्ति भास्वतीः^५ ॥
ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नमो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि ।
वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे^६ ॥
एकाष्टका तपसा तर्प्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।
तेन दस्यून् व्यसहन्त देवा हन्ता ऽसुराणामभवच्छचीभिः^७ ॥
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् ।
भूयासं^(३)-मस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्तं ॥
अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्टं प्रतिष्ठामविदुद्धि गाधम् ।
भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्तं ॥
पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाग्नीमृतवोऽनु पञ्च ।
पञ्च दिशः पञ्चदशेन कलप्ताः समानमूर्ध्वरिभि लोकमेकम्^(४) ॥

(१११) अथर्व० ८, ९, ११-१४; मै० २, १३, ७३-७६; काठ० ३९, ५१-५४ । (११५-७) मै० २, १३, ७७, ८३-८४; काठ० ३९, ५५, ५८, ५७ । (११८-९) काठ० ३९, ६२-६३ । (१११०) मै० २, १३, ८०; काठ० ३९, ६४ । (११११) अथर्व० ८, ९, १५; मै० २, १३, ८२; काठ० ३९, ५६ ।

ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युष्यपामेका महिमानं विभर्ति ।
 सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नि यच्छति^{३२} ॥
 या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद्यमे ।
 सा नः पर्यस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तरा^{३३} समा^{३३} ॥
 शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषा ऽऽ ऽगाद्विश्वरूपा शबलीरभिकेतुः ।
 समानमर्थ^{३४} स्वपस्यमाना विभ्रती जरामजर उष आ ऽगाः^{३५} ॥
 ऋतूनां पत्नी^{३६} प्रथमेयमा^{३७} ऽगादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् ।
 एका सती बहुधोषो व्युच्छस्यजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्^{३८} ॥

(एका, प्रतिमुञ्चमाना, भूयास, - मेकं, पत्न्ये, - कृत्स्नविश्वेति १९) ॥११॥

पञ्चमचितावसपत्नाद्येष्टकोपधानम् ॥ १-२ त्रिष्टुप् ।

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।
 अस्मे दीदिहि सुमना अहेहन् तव स्या^{३९} शर्मन् त्रिवरूथ उद्भित्तं ॥
 सहसा जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।
 अग्नि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वय^{४०} स्याम प्र णुदा नः सपत्नान् ॥

चतुश्चत्वारिंशः स्तोमो वर्चो द्रविणं^{४१} षोडशः स्तोम ओजो द्रविणं^{४२} पृथिव्याः पुरीषमस्य-(१)-
 प्सो नाम^{४३} । एवञ्छन्दो^{४४} वरिवञ्छन्दः^{४५} शुम्भञ्छन्दः^{४६} परिभूञ्छन्दः^{४७} आच्छच्छन्दो^{४८} मन-
 ञ्छन्दो^{४९} व्यचञ्छन्दः^{५०} सिन्धुञ्छन्दः^{५१} समुद्रं छन्दः^{५२} सलिलं छन्दः^{५३} संयच्छन्दो^{५४}
 वियच्छन्दो^{५५} बृहच्छन्दो^{५६} रथन्तरं छन्दो^{५७} निकायञ्छन्दो^{५८} विवधञ्छन्दो^{५९} गिरञ्छन्दो^{६०}
 भ्रजञ्छन्दः^{६१} सष्टुप् छन्दो^{६२} ऽनुष्टुप् छन्दः^{६३} ककुच्छन्दः^{६४} - त्रिककुच्छन्दः^{६५} काव्यं छन्दो^{६६}
 ऽङ्कुपं छन्दः^{६७} (२) पदपंक्तिञ्छन्दो^{६८} ऽक्षरपंक्तिञ्छन्दो^{६९} विष्टारपंक्तिञ्छन्दः^{७०} क्षुरो भृजान्
 छन्दः^{७१} प्रच्छच्छन्दः^{७२} पृक्षञ्छन्दो^{७३} एवञ्छन्दो^{७४} वरिवञ्छन्दो^{७५} वयञ्छन्दो^{७६} वयस्कृच्छन्दो^{७७}
 विशालं छन्दो^{७८} विषर्धाञ्छन्दः^{७९} - श्लदिञ्छन्दो^{८०} द्रोहणं छन्दः^{८१} - स्तन्द्रं छन्दो^{८२} ऽङ्काङ्कं
 छन्दः^{८३} ॥ (असि, छन्दः, - अयं विंशच्च ३३) ॥१२॥

(११।१२) मै० २, १३, ७८; काठ० ३९, ६१ । (११।१३) अथर्व० २, १०, १; मै० २, १३, ८५; काठ० ३९, ६५ ।
 (११।१४) काठ ३९, ५९ । (११।१५) मै० २, १३, ७१, काठ० ३९, ६० । (१२।१-२) वा० य० १५, १-२; अथर्व०
 ७, ३४, १; ३५, १; मै० २, ८, १४-१५; काठ० १७, १५-१६ । (१२।३ ५) वा० य० १५, ३, १४, ४ (प्र० पा०) मै० २,
 ८, १७-१८ (प्र० पा०); २, ८, ६ (प्र० पा०); काठ० १७, १७-१८ (प्र० पा०) । (१२।६-४५) वा० य० १५, ४-५;
 मै० २, ८, १९, काठ० १७, १९ ।

साकमेधादियाज्यानुवाक्याः ॥ गायत्रीः ३-७, ११-१४, १९, २३-२५ त्रिष्टुप् २०-२१ विराट् १

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥
 त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^१ ॥
 भद्रा ते अग्ने स्वनीकं संदग्धोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।
 न यत् ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आ धुः^२ ॥
 भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य (१) ।
 रुशद् दृशे ददृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे अन्नम् ॥
 सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाः आर्यजिष्ठः स्वास्ति ।
 अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने छुमदुत रेवद् दिदीहि ॥
 स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
 यत् सीमहि दिविजातु प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
 यथा होतर्मनुषो (२) देवताता यज्ञेभिः स्रनो सहसो यजासि ।
 एवा नो अद्य संमना संमानानुशन्नं उशतो यक्षि देवान् ॥
 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नघातमम् ॥
 वृषा सोम छुमाः असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे ॥
 सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसं ॥
 यो नो मर्तो वसवो दुर्हणायुस्तिरः सत्यानि मरुतो (३) जिघांसात् ।
 द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम् ॥
 संवत्सरीणां मरुतः स्वर्का उरुक्षयाः सगणा मानुषेषु ।
 तेऽस्मत् पाशान् प्र मुञ्चन्त्वहंसः सान्तपना मदिरा मादयिष्णवः^३ ॥
 पिप्रिहि देवाः उशतो यविष्ठ विद्राः क्रतूः क्रतुपते यजेह ।
 ये दैव्या क्रत्विजस्तेभिरग्रे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठैः ॥

(१३।१) ऋ० ६, १६, ३४; वा० य० ३३, ९; सा० ४, १३९६; मै० ४, १०, १; काठ० २, ६६ । (१३।२) ऋ० १, ९१, ५; मै० ४, १०, २; काठ० २, ६७ । (१३।३) ऋ० ४, ६, ६ । (१३।४) ऋ० ४, ११, १ । (१३।५) ऋ० २, ९, ६; मै० ४, १०, ११२; काठ० २१, ४९ । (१३।६) ऋ० १०, ७, १ । (१३।७) ऋ० ६, ४, १ । (१३।८) ऋ० १, १, १; मै० ४, १०, १२०; काठ० २, ८८ । (१३।९) ऋ० ९, ६४, १; सा० ५०४, ७८१; मै० ४, १०, ४६; काठ० २, ७१ । (१३।१०) ऋ० ७, ५९, ९; अथर्व० ७, ७७, १; मै० ४, १०, ११४; काठ० २१, ५० । (१३।११) ऋ० ७, ५९, ८; अथर्व० ७, ७७, २; मै० ४, १०, ११५; काठ० २१, ५१ । (१३।१२) अथर्व० ७, ७७, ३ । (१३।१३) ऋ० १०, २, १; मै० ४, १०, ४; काठ० २, १११ ।

अग्रे यदुद्य विशो अध्वरस्य होतुः पार्वक (४) शोचं वेष्ट्वं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गूह्यया वह यविष्ठ या ते अर्धं ॥

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिर्वधनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो मा ऽप भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अहंसः ॥

पूर्वाभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । महौभि-^(१)-अर्षणीनाम् ॥

प्र बुध्न्या ईरते वो महासि प्र णामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥

उप यमेति युवतिः सुदर्शनं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची । उप स्वैनमुरमतिर्वसूयुः ॥

इमो अग्रे वीततमानि हव्या ऽजस्रो नक्षि देवतातिमच्छ ।

प्रति न ई५ सुरभीणि वियन्तु ॥

क्रीडं वः शर्धो मारुतमनर्वाण५ रथेशुभम् ^(६) । कणा अभि प्र गायते ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीडिनः पयोर्धोः ॥

प्रैषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।

ते क्रीडयो धुरयो आजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूर्तर्यः ॥

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन ^(७) चित् पथा ।

श्रोतान्ति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ^{२५} ॥

अग्निमग्नि५ हवीमभिः सदा हवन्त विस्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥

त५ हि शश्चन्त ईडते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्नि५ हव्याय वोढवे ^{२६} ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिर्वः श्रथद्वृत्र३१—मिन्द्रं वो विश्वतस्परी३०—न्द्रं नरो३३ विश्वकर्मन् हविषा

(१३।१४) ऋ० ६, १५, १४; मै० ४, १०, ५ । (१३।१५) ऋ० १, १, ३; मै० ४, १०, ९८ । (१३।१६) ऋ० १, ९१, १२; यो रेवान्यो... । वा० य० ३, २९ (पूर्वार्धः); मै० ४, १०, ९९; काठ० २, ७३ । (१३।१७) ऋ० ७, ५९, १०; मै० ४, १०, ११७; काठ० २१, ५२ । (१३।१८) ऋ० १, ८६, ६ । (१३।१९) ऋ० ७, ५६, १४; मै० ४, १०, ११८; काठ० २१, ५३ । (१३।२०) ऋ० ७, १, ६ । (१३।२१) ऋ० ७, १, १८; मै० ४, १०, २४; काठ० ३५, ९ । (१३।२२-२३) ऋ० १, ३७, १; ७, ५६, १६; मै० ४, १०, १२२-२३; काठ० २१, ५४-५५ । (१३।२४) ऋ० १, ८७, ३; मै० ४, ११, ७८ । (१३।२५) ऋ० १, ८७, २ । (१३।२६) ऋ० १, १२, २; सा० ७९१; अथर्व० २०, १०१, २; मै० ४, १०, २७ । (१३।२७) ऋ० ५, १४, ३; मै० ४, १०, २६; काठ० १९, ३४ । (१३।२८-३३) ऋ० ३, १२, ९; ६, ६०, १; १, ७, १०; ७, २७, १; १०, ८१, ६; वा० य० १७, २२, २४; अथर्व० २०, ३९, १; ७०, १६; सा० १६९३, १६२०, ३१८, १५८९; मै० ४, १०, १००, १२६; ११, ९४; १२, ६७; २, १०, २०-२१; काठ० ४, ९६-९७; ८, ७४; १८, १५-१६ ।

वावृधानो^{२२} विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन^{२३} ॥

(सूर्यस्य, गनुषो, मरुतः, पार्वक, महोभी, रथेष्टुमं, केन, षट्यन्वारिः शब्द ४६) ॥ १३ ॥

[अपा-६५।-मयं १३०। प्राची ५२८। ध्रुवक्षिति-१६७।-स्यवि-७६।-रिन्द्राग्नी १०६। सा १०६। ऽऽहु ३७।-रमे-९६।
रेक्ये १३५।-य-२६९। मग्ने १३३। ऽग्नि-३९६। (-स्त्रयोदश ॥ १३॥ १८४४)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३॥]

पञ्चमचितिशेषनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४॥] अमित्रंषिः ।

पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाख्येष्टकोपधानम् ॥

रश्मिरासि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा दिवं
जिन्व सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वाऽन्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्व विष्टम्भोऽसि
वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्व प्रवाऽस्यहे त्वाऽहर्जिन्वा^{२४}—नुवाऽसि रात्रियै त्वा रात्रिं जिन्वोशिर्गसि (१)
वसुभ्यस्त्वा वसूञ्जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्राञ्जिन्व सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्याञ्जि-
न्वौजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृञ्जिन्व तन्तुरासि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा
पशूञ्जिन्व रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजिदासि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वार्धिपतिरसि
प्राणाय (२) त्वा प्राणं जिन्व यन्ताऽस्यपानाय त्वाऽपानं जिन्व सप्तर्षोऽसि चक्षुषे त्वा
चक्षुर्जिन्व वयोधा असि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं जिन्व त्रिवृदासि^{२५} प्रवृदासि संवृदासि विवृदासि सश्रो-
होऽसि नीरोहोऽसि प्ररोहोऽस्यनुरोहोऽसि^{२६} वमुकोऽसि वेपथिरसि वस्यष्टिरसि^{२७} ॥

(असि, प्राणाय, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ १॥

नाकसदाख्येष्टकोपधानम् ॥

राज्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथिव्याऽ
श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्यै^{२८} विराडसि दक्षिणा दिग्युद्रास्ते देवा
अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽ श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथयत्
स्तभ्नातु बृहत् साम प्रतिष्ठित्यै^{२९} सग्राडसि प्रतीची दि-(१)-गादित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हे-
तीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽ श्रयतु मरुत्वतीर्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैरूपऽ
साम प्रतिष्ठित्यै^{३०} स्वराडस्युदीची दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशस्त्वा

(१।१-५) वा० य० १५, ६-७, ९; मै० २, ८, २०; काठ० १७, २० । (२।१-५) वा० य० १५, १०-१४; मै० २, ८, २१;
काठ० १७, २१ ।

स्तोमः पृथिव्याः श्रयतु निष्कैवल्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैराजः सामं प्रतिष्ठित्या^१ अर्धिप-
त्यसि बृहती दिङ्मरुतस्ते देवा अर्धिपतयो^(२) बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधृता त्रिणवत्रयास्त्रिंशौ त्वा
स्तोमौ पृथिव्याः श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्ती स्तभ्नीताः शाक्ररैवते सामनी प्र-
तिष्ठित्या^३ अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्तु विधृता चायमर्धिपतिश्च
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥

(दि,— गर्धिपतय,— श्रत्वारिंशच्च ४०) ॥२॥

चोडाख्येष्टकोपधानम् ॥ ८ त्रिष्टुप् ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च कृतस्थ-
ला चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेति^१—रयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च
सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्त्या चाप्सरसौ दुङ्क्षणवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वृधः प्रहेति^२—रयं
पश्चाद्विश्वव्यास्तस्य रथप्रोतश्चासंमरथश्च सेनानिग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती चा^(१) नुम्लोचन्ती चाप्सरसौ
सर्पा हेतिर्व्याघ्राः प्रहेति^३—रयमुत्तरात् संयद्रसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानिग्रामण्यौ विश्वाची च
घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेति^४—रयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानिग्रामण्या-
नुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ विद्युद्धेतिरवस्फूर्जेन प्रहेतिस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं^(२) द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधाम्यो^५—योस्त्वा सदेने सादयाम्यवतश्छायायां नमः नमद्राय नमः
समुद्रस्य चक्षसे^६ परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं
दिवं यच्छ दिवं दृष्टु दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय
सूर्यस्त्वाऽभि पातु मद्या स्वस्त्या^(३) छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद^७ ॥

प्रोथदश्चो न यवसे आविष्यन् यदा महः संवरणाद् व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥

(च, य५, स्वस्त्या, ऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥३॥

छन्दोभिषेष्टकोपधानम् ॥ १-३ गायत्री; ४-६ त्रिष्टुप्; ७-९ जगती; १०-१२ अनुष्टुप्; १३-१५ बृहती; १४ सप्तोष्टुती;
१६-१८ जगिष्कृ; १९-२१ पङ्क्तिः; २२-२५ अक्षरपङ्क्तिः; २६ अस्यष्टिः; २७-२९ द्विपदा ।

अग्निमूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपाः रेतोऽसि जिन्वति^१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादव्यथर्वा निरमन्थत । मूर्धो विश्वस्य वाघतः^२ ॥

अयमग्निः संहस्त्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥

(३।१-५) वा० य० १५, १५-१९; मै० २, ८, २२; काठ० १७, २२ । (३।६-७) वा० य० १५, ६३-६४; मै० २, ८,
३१, ३३; काठ० १७, २३, २५ । (३।८) ऋ० ७, ३, २; सा० १२२०; मै० २, ८, ३२; काठ० १७, २४ । (४।१, ४) तै०
सं० ४, १, ११, ३-४ । (४।२-३) ऋ० ६, १६, १३; ८, ७५, ४; वा० य० १५, २१-२२; सा० ९; मै० २, ७, २०९; १३, ३३;
काठ० १६, २८, १९५ ।

तै० २६

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे शिवामिः ।
 दिवि मूर्धानं दधिगे सुवर्षा जिह्वामग्ने चक्रुषे हव्यवाहम् ॥
 अग्नौध्यग्निः समिधा जनानां (१) प्रति धेनुमिवाऽऽ यतीमुपासम् ।
 यद्वा इव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः सिस्रतु नाकमच्छ ॥
 अवांचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
 गर्विष्ठिरा नयसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुर्व्यश्चमश्चेत् ॥
 जनस्य गोषा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसं ।
 भुतग्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥
 त्वामग्ने अङ्गिरसो (२) गुहां हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।
 स जायसे मध्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥
 यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुराहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते ।
 इन्द्रेण देवैः सरथः स बहिषि सीदन्नि होता यजथाय सुकतुः ॥
 त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिर्वैशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवै ॥
 सखायः सं वः सम्यश्चमिषं (३) स्तोमं चागये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥
 सः समिधुवसे वृषन्नग्ने विश्वान्युर्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥
 एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।
 प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥
 स योजते अरुषो विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ।
 गुब्रह्मा यज्ञः सुशमी (४) वयनां देवः राधो जनानाम् ॥
 उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीढुषः ।
 उद्धुमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धतु नरः ॥
 अग्ने वाजस्य गोमत् ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥
 स इधानो वसुङ्कविराग्निरिडन्यां गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥

(४१५-६) ऋ० ५, १, १, १२; बा० य० १५, २४-२५; अथर्व० १३, २, ४६; सा० ७३; मै० २, १३, ३४-३५ । (४१७-८)
 ऋ० ५, १, १, १, ६; बा० य० १५, २७-२८; सा० ९०७-८; मै० २, १३, ३७-३८; काठ० ३९, ९५-९६ । (४१९) ऋ०
 ५, १, १, २, सा० ९०९; काठ० ३९, ९७ । (४११०-१३) ऋ० १, ४५, ६; ५, ७, १; १०, १९१, १; ७, १६, १; बा० य० १५,
 ३२, २९-३०, ३२; अथर्व० ६, ६३, ४; सा० ४५; मै० २, १३, ४२, ४०, ४६; ४, ११, १४; काठ० २, ९९, ९३, ९२; ३९, १०७ ।
 (४११४) ऋ० ७ १६, २; बा० य० १५, ३३-३४ (उत्तरार्धः); सा० ७५० । (४१५) ऋ० ७, १६, ३; काठ० ३९, १०९ ।
 (४११६-१७) ऋ० १, ७९, ४-५; बा० य० १५, ३५-३६ सा० १५६१-६२ मै० २, १३, ४९-५०; काठ० ३९, ११०-१११ ।

क्षपो राजन्नुत त्मनाऽग्रे वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ (१) रक्षसो दद प्रति ॥
 आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
 यद्व स्या ते पनीयसी समिहीदयति धवीषः स्तोत्रभ्य आ भर्ग ॥
 आ ते अग्न क्रुचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।
 सुश्वन्द्र दस्म विस्पते हव्यवाट् तुभ्यः हूयत इषः स्तोत्रभ्य आ भर्ग ॥
 उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीष आसनि ।
 उतो न उत् पुण्या (६) उक्थेषु शवसस्पत इषः स्तोत्रभ्य आ भर्ग ॥
 अग्रे तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रः हृदिस्पृशम् । क्रध्यामा त ओहैः ॥
 अधा ह्यग्रे क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीक्रतरथं बृहतो बभूव ॥
 आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्रे दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुध्माः ॥
 णमिनो अकैर्भवा नो अर्वाङ् (७) सुवर्न ज्योतिः । अग्रे विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥
 अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सुनुः महसो जातवेदमम् । निघ्नं न जातवेदमम् ।
 य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
 घृतस्य विभ्राष्टिमुत् शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य सर्पिषः ॥
 अग्रे त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो भव वरुध्यः ॥
 तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुध्माय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥
 वसुरगिर्वसुश्रवाः (८) । अच्छा नक्षि द्युमन्तमो रयिं दाः ॥

(जनान्तर, - मज्जिस्त, इषः, सुध्मा, तिग्मजम्भ, पुण्या, अर्वाङ्, वसुश्रवाः, पञ्च य ५) ॥४॥

सयुजादीष्टकोपधानम् ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्भ्यां धाराभ्यां तेजसां वर्चसो कथेशिः स्तोमैभिः
 इन्द्रोमी रयै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा युनज्भ्यां धारा
 नितानि रभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणीका नामामि प्रजापतिना त्वा विश्वा-
 मिधीभिरुप दधामि पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा मनुष्यास्ते गोप्सरोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये
 सा (१) मे शर्म च वर्म चां स्त्वर्धिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्त गोप्सरो वायुर्वियत्तोऽस्यां

(४।१८) ऋ० १, ७९, ६; वा० य० १५, ३७; सा० १५, ६३; मै० २, १३, ५१; काठ० ३९, ११२ । (४।१९-०१) ऋ० ५, ६, ४-५, ९; वा० य० १५, ४३; सा० १०, २२-२४; अथर्व० १८, ४, ८८; मै० २, १३, ४३, २०; काठ० ३९, १०१-२ । (४।२२-२३) ऋ० ४, १०, १-२; वा० य० १५, ४४-४५; सा० ४३४; मै० २, १३, ५२-५३; काठ० २०, ३८ । (४।२४) ऋ० ४, १०, ४; मै० २, १३, ५४ । (४।२५-२६) ऋ० ४, १०, ३; १, १२७, १; ५, २४, १, ४, ०; वा० य० १५, ४६-४८; सा० १७७९, १८१३, ११०७-९; अथर्व० २०, ६७, ३; मै० ४, १०, ४१; २, १३, ५५-५७; १, ५, २८-२९ (पूर्वांशः) काठ० २०, ३७; २६, ३८; ७, ६-७ (पूर्वांशः) । (५।१-१८) काठ० ४०, ९, १५, २२-२३ ।

तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तुं धौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽदित्यास्ते गोसारः सूर्यो
विवृतोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु ॥ (सा, ऽष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥५॥

विश्वज्योतिरादीष्टकोपधानम् ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छा-
मिस्तेऽधिपतिः^१ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छ वायुस्तेऽधिपतिः^२ प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठी तेऽधिपतिः^३ पुरोवातसनिरस्य^४ भ्रसनिरसि^५ विद्युत्सनि-
रसि^६ स्तनयित्नुसनिरसि^७ वृष्टिसनिरस्य^८ भेर्यान्यसि^९ देवानामभेर्यान्यसि^{१०} वायो-
र्यान्यसि^{११} देवानां वायोर्यान्यस्य^{१२} न्तरिक्षस्य यान्यसि^{१३} देवानामन्तरिक्षयान्यस्य^{१४} न्तरिक्षमस्य^{१५}
न्तरिक्षाय त्वां सलिलाय त्वां सर्णीकाय त्वां सतीकाय त्वां केताय त्वां प्रचेतसे त्वां
विषस्वते त्वां दिवस्त्वां ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वं^{१६} च त्वां^{१७} रुचे त्वां^{१८} द्युते त्वां^{१९} (२) भासे
त्वां ज्योतिषे त्वां यज्ञोदां त्वा यज्ञसि^{२०} तेजोदां त्वा तेजसि^{२१} पयोदां त्वा पयसि^{२२} वचोदां
त्वा वचसि^{२३} द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा
सीद^{२४} ॥ (विद्युत्सनि, - स्यै, - आचत्वारिंशच्च २९) ॥६॥

भूयस्कृदादीष्टकोपधानम् ॥

भूपस्कृदसि^१ वरिवस्कृदसि^२ प्राच्यस्य^३ ध्वाऽस्य^४ न्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदां^५ प्मुषदसि^६
श्येनमदसि^७ गृध्रमदसि^८ सुपर्णसदसि^९ नाकसदसि^{१०} पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयाम्य^{११} न्तरि-
क्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि^{१२} दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि^{१३} दिशां त्वा द्रविणे सादयामि^{१४}
द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि^{१५} प्राणं मे पाह्यं^{१६} पानं मे पाहि^{१७} व्यानं मे (१) पाह्यां^{१८} युर्मे
पाहि^{१९} विश्वायुर्मे पाहि^{२०} सर्वायुर्मे पाह्यं^{२१} मे यत् ते परं हन्ताम तावेहि सः रभावहै पाश्व-
जन्येष्वप्येष्यमे^{२२} यावो अयावो एवो ऊर्माः सवदुः सगरः^{२३} सुमेकः^{२४} ॥
(मे, द्वात्रिंशच्च ३२) ॥७॥

इन्द्रतन्त्राख्येष्टकोपधानम् ॥

अग्निना विश्वाषाट् सूर्येण स्वराट् ऋत्वा शचीपति^१ ऋषभेण त्वष्टा^२ यज्ञेन मधवान्
दक्षिण्या सुवर्गो^३ मन्थुना वृत्रहां सौहार्धेन तनूधा अन्नेन गयः^४ पृथिव्याऽसनी^५ हृग्मिर-

(६।१-३) वा० य० १३, २४, १४, १२, १४, मै० ४, ९, २११-१२; काठ० ३९, २३; ४०, १५ । (६।४-२४) मै०
२, ८, ३०. काठ० २१, १३-१४ । (६।२५-३४) वा० य० १३, ३९; मै० २, १३, १०३, १०१; काठ० ३९, ४७, १०१ ।
(७।१-१५) मै० २, १३, १०१; काठ० ३९, ४७ । (७।१६-२२) वा० य० १४, ८, १७; मै० २, ८, ९, ११; काठ० १७, ९, १२ ।
(७।२३-२९) मै० २, १३, ८९; काठ० २२, १४ ।

आदो^{११} वषट्कारेण^{१२} साम्ना तनूपा^{१३} विराजा ज्योतिष्मान्^{१४} ब्रह्मणा सोमपा^{१५} गोभिर्धुञ्जं^{१६}
दाधारं^{१७} क्षत्रेण मनुष्या^{१८} नक्षत्रेण च रथेन च वज्रयु^{१९} तुभिः प्रभुः^{२०} संवत्सरेण परिभू^{२१} स्त-
पसाऽनाधृष्टः^{२२} सूर्यः सन् तनूभिः^{२३} ॥ (अग्निवैकाग्रपर्ववाशान् ४९) ॥८॥

यज्ञतन्वाख्येष्टकोपधानम् ॥

प्रजापतिर्मनुसाऽन्धोऽच्छेतो^१ धाता दीक्षाया^२ सविता भृत्या^३ पूषा सोमक्रयण्या^४ वरुण
उपनद्रो^५ ऽसुरः क्रीयमाणो^६ मित्रः क्रीतः शिपिविष्ट आसादितो^७ नरंविषः प्रोह्यमाणो^८
ऽधिपतिरागतं^९ प्रजापतिः प्रणीयमानो^{१०} ऽगिराभीध्रे^{११} बृहस्पतिराभीधात् प्रणीयमानं^{१२} इन्द्रो
हविर्दाने^{१३} ऽदितिरासादितो^{१४} विष्णुरुपावह्नियमाणो^{१५} ऽथर्वोपौत्तो^{१६} यमोऽभिषुतो^{१७} ऽपूतपा
आधूयमानो^{१८} वायुः पूयमानो^{१९} मित्रः क्षीरश्री^{२०} मन्थी संकुश्री^{२१} वैश्वदेव उन्नीतो^{२२} रुद्रः^(१)
आहुतो^{२३} वायुरावृत्तो^{२४} नृचक्षाः प्रतिख्यातो^{२५} भक्ष आगतः^{२६} पितृणां नाराञ्च^{२७} सो^{२८} ऽसुराक्षः^{२९}
सिन्धुरवभृथमवप्रथं^{३०} न्तसमुद्रोऽवगतः^{३१} सलिलः प्रलुतः^{३२} सुवरुद्वचं गतः^{३३} ॥

(रुद्र, पृक्विंशतिश्च २१) ॥९॥

नक्षत्रेष्टकोपधानम् ॥

कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताऽग्ने रुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चं त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भामे त्वा
ज्योतिषे त्वा रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता^१ मृगशीर्षं नक्षत्रं^२ सोमो देवता^३ ऽऽर्द्रा नक्षत्रं^४
रुद्रो देवता^५ पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता^६ तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवता^७ ऽऽश्लेषा नक्षत्रं^८ सर्पा
देवता^९ मघा नक्षत्रं पितरो देवता^{१०} फल्गुनी नक्षत्रं^(१) मर्यमा देवता^{११} फल्गुनी नक्षत्रं भगो
देवता^{१२} हस्तो नक्षत्रं सविता देवता^{१३} चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{१४} स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता^{१५}
विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता^{१६} ऽनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता^{१७} रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{१८}
विचित्रौ नक्षत्रं पितरो देवता^{१९} ऽषाढा नक्षत्रमापो देवता^{२०} ऽषाढा नक्षत्रं विश्वे देवा देवता^{२१}
श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता^{२२} श्रविष्ठा नक्षत्रं वसवो^(२) देवता^{२३} शतभिषङ् नक्षत्रमिन्द्रो देवता^{२४}
प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपादेवता^{२५} प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवता^{२६} रेवती नक्षत्रं पूषा देवता^{२७}
ऽश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ देवता^{२८} ऽपभरणी नक्षत्रं यमो देवता^{२९} पूर्णा पथ्या^{३०} द्यत् तै देवा अर्धुः ॥
(नक्षत्रं, वसवः, - खयास्त्रिंशच्च ३३) ॥१०॥

ऋतयेष्टकोपधानम् ॥

मधुश्च मार्धवश्च वासन्तिकावृत्^१ शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत्^२ नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्^३ इष-
श्रोजश्च शारदावृत्^४ सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत्^५ तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्^६ अग्रेरन्तश्चोऽसि

कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः (१) येऽग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिरावुतू अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि सं विशन्तु^{१२} संयन्च
प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्यो^{१३} ग्रा च भीमा च पितृणां यमस्येन्द्रस्य ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य
सवितुर्मरुतां वरुणस्य धर्त्री च धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः प्राचीं च प्रतीचीं च
वसना रुद्राणां (२) मादित्यानां ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^{१४} सहस्रस्य प्रमा असि^{१५} सहस्रस्य प्रतिमा असि^{१६} सहस्रस्य विमा
असि^{१७} सहस्रस्योन्मा असि^{१८} साहस्रोऽसि सहस्राय त्वे^{१९} मा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका
च शतं च सहस्रं चायुतं च (३) नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थर्तावृधो घृतश्रुतो
मधुश्रुत ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुत्रामु-
ग्मिः^{२०} ॥ (सव्रता, रुद्राणां, च, पञ्चचत्वारि सन्च ४५) ॥ ११ ॥

अग्नेधगतदशहविष्केष्टियाऽन्यानुवाक्याः ॥

समिदिशामाशया नः सुवर्विन्मधोरतो माधवः पात्वस्मान् ।
अग्निदेवो दुष्टरीतुरदाभ्य इदं क्षत्रं रक्षतु पात्वस्मान् ॥
रथन्तरं सामभिः पात्वस्मान् गायत्री छन्दसां विश्वरूपा ।
त्रिवृत्तो विष्टया स्तोमो अह्नाः समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु^१ ॥
उग्रा दिशामभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रे अहन्योजमीना ।
इन्द्राधिपतिः पिपृतादतो नो महि (१) क्षत्रं विश्वतो धारयेदम् ॥
बृहत् सामं क्षत्रमृद्धदृष्टाण्यं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् ।
इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सर्गरेण रक्ष ॥
प्राचीं दिशा सहयशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषा ऽह्ना सहस्रवती ।
इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वोजोऽनाष्टष्टं सहस्रियं सहस्रवत् ॥
वैरूपे सामन्निह तच्छक्रेम जगत्थैनं विक्ष्वा वैश्यामः ।
विश्वे देवाः सप्तदशेन (२) वर्षे इदं क्षत्रं संलिलवातमुग्रम् ॥

(११.१३-१८) ते नो...जम्भे (दधामि) दधामि । वा० य० १५, १५-१९; मै० २, १३, ८९; काठ० १७, २२ ।
११.१९-२३ वा० य० १५, ६५; १७, २-३; मै० २, ८, ३३; काठ० १७, ३१; सहस्रं च०...चार्बुदं च । ऋ० परि० ३३, ७
(द्वि० पा०) । (१२.१-१४) मै० ३, १६, ५०-६१, ६६-६७; काठ० २२, ३६-४७, ४९-५० । (१२.५-६)...वैरूपे
साम०...। मै० ३, १६, ५४ (उत्तरार्धः); इदं क्षत्रं...। मै० ३, १६, ५५ (पूर्वार्धः) ।

धृतीं दिशां क्षत्रमिदं दाधारोपस्थाऽऽशानां मित्रवदुस्त्वाज्ञः ।
 मित्रावरुणा श्रदाऽह्नां चिकित्नु अस्मै गृष्टाय महि शर्म यच्छतम् ॥
 वैराजे सामन्नधिं मे मनीषाऽनुष्टुभा सम्भृतं वीर्यं सहः ।
 इदं क्षत्रं मित्रवदुर्द्रदानु मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्यैः ॥
 सम्राट् दिशां सहस्राङ्गी सहस्वत्युतुर्हेमन्ता विष्टया नः पिपतु ।
 अवस्युवाता (१) बृहतीर्नु शक्ररीरिमं यज्ञमवन्तु नो घृताचीः ॥
 सुवर्वती सुदुधा नः पर्यस्वती दिशां देव्यवतु नो घृताची ।
 त्वं गोपाः पुरणतोत पश्चाद् बृहस्पते याम्यां युङ्ग्धि वाचम् ॥
 ऊर्ध्वा दिशां रन्तिराशौषधीनां संवत्सरेण सविता नो अह्नाम् ।
 रेवत् सामानिच्छन्दा उ छन्दोऽजातशत्रुः स्याना नो अस्तु ॥
 स्तोमत्रयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वद्वाते अभि नो (४) गृणाहि ।
 घृतवती सवितराधिपत्यैः पर्यस्वती रन्तिराशा नो अस्तु ॥
 ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघोराऽस्येशाना सहसो या मनोता ।
 बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु ॥
 विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ।
 विश्वव्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिरुपस्थे ॥

वैश्वानरो न ऊर्त्या पृथो दिव्यं—नु नो (५) ऽद्यानुमतिं^{११} रन्विदनुमते त्वं^{१२} कया नश्चित्र
 आ भुवत् को अद्य युङ्क्ते ॥

(महि, सप्तशेना, - ऽवस्युवाता, नो, न, - श्रुतदश च १४) ॥१२॥

[रश्मी १४३। राज्य-१४०।- य-१७८।-मक्षि- ४०५।- रिन्द्राग्निभ्यां ९८। बृहस्पति- १२९।- भूयस्क-८२।- दक्षिण ४९।
 प्रजापतिः ७१। कृत्तिका १३३। मधुः १९५। समिद् २६४। (द्वादश ॥१२॥ १८८७ ॥)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

(१२।१४) ऋ० ९, ८९, ६ । (१२।१५) वा० य० १८, ७२, २६, ८; मै० ३, १६, ६४; काठ० २२, ५१ । (१२।१६)
 ऋ० १, ९८, २; वा० य० १८, ७३; मै० ३, १६, ६५; काठ० २२, ५१ । (१२।१७-१८) तै० सं० ३, ३, ११, ११-१२ ।
 (१२।१९) ऋ० ४, ३१, १; वा० य० २७, ३९; ३६, ४; सा० १६९; अथर्व० २०, १२४, १; मै० ३, १६, ६८; काठ० ३९, ६७।
 (१२।२०) ऋ० १, ८४, १६; सा० ३४१; अथर्व० १८, १, ६; मै० ३, १६, १९; काठ० [अश्वमेधः] ५, २५ ।

होमविधिनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] अग्निरुपिः ।

चित्यग्नौ रुद्रहोममन्त्राः (रुद्राध्यायः) ॥ १ अनुष्टुप्; २ विषमपदा वृद्धतो, ७ आक्षारपंक्तिः, ८ षट्पदाजगती ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः^१ ॥

या त इषुः शिवर्तमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडये ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शतमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि^२ ॥यामिषुं गिरिशन्त हस्ते^(१) विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्^३ ॥शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्म सुमना असत्^४ ॥

अभ्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहीश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः^५ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चेमा रुद्रा अभितो दिक्षु^(२) श्रिताः सहस्रशोऽवैषा हेड ईमहे^६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उत्तैनं गोपा अदृशन्नदृशन्मुदहार्यः ।

उत्तैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः ॥

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुपे ।

अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः^७ ॥प्र मुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरात्नियोज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः^(३) परा ता भगवो वपं ॥

अव्रतत्य धनुस्त्व सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवा उत ।

अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गर्थिः^८ ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयाऽस्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुजै ॥

नमस्ते अस्त्वायुधायानातताय धृष्णवे ।

उभाभ्यां^(४)-मुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने^९ ॥परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधित्वारे अस्मान्नि धेहि तम्^{१०} ॥

(ते०सं० ४।५।१—११) = वा० य० १६।१-६६; मै० २, ९, १४-५३; काठ० १७, ३३-७० । (१।५) ऋ० १०, १४१, ४ (उत्तरार्धः); अथर्व० ३, २०, ६ (उत्तरार्धः) । (१।६) अदृशन्नदृशन्... १, १९१, ८ (उत्तरार्धः); यातुश्च सर्वा... । अथर्व० ४, ९, ९ (उत्तरार्धः) ।

(हस्ते, विधिव, - पंच, दुभाभ्यां, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ १ ॥

चित्यग्रौ होममन्त्राः ॥

नमो हिरण्यचाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो^१ नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो^२
नमः सस्पर्शराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो^३ नमो बभ्रुशाय विव्याधिनेऽश्वानां पतये नमो^४
नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमो^५ नमो भवस्य हेतयै जगतां पतये नमो^६ नमो रु-
द्रायाऽऽतताविने क्षेत्राणां पतये नमो^७ नमः सुतायाहन्त्याय वनानां पतये नमो^८ नमो (१)
रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो^९ नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो^{१०} नमो
भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो^{११} नम उच्चैर्घोषायाऽऽक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमो नमः^{१२}
कृत्स्नवीताय धावते सत्त्वनां पतये नमः^{१३} ॥ (नम, एकाद्विंशच्च २९) ॥ २ ॥

चित्यग्रौ होममन्त्राः ॥

नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमो^१ नमः ककुभाय निषङ्गिणे स्तेनानां
पतये नमो^२ नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो^३ नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां
पतये नमो^४ नमो निचेखे परिचरायारण्यानां पतये नमो^५ नमः सुकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो
मुष्णतां पतये नमो^६ नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः प्रकुन्तानां पतये नमो^७ नम उष्णीषिणे
गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो^८ नम (१) इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमो^९ नम आतन्वा-
नेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो^{१०} नम आयच्छद्भ्यो विसृजद्भ्यश्च वो नमो^{११} नमोऽस्यद्भ्यो
विभ्यद्भ्यश्च वो नमो^{१२} नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो^{१३} नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च
वो नमो^{१४} नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो^{१५} नमः सुभाभ्यः सुभापतिभ्यश्च वो नमो^{१६} नमो
अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्य- (२)-श्च वो नमः^{१७} ॥ (नमो,ऽश्वपतिभ्य, - क्षीणिं च ३) ॥ ३ ॥

चित्यग्रौ होममन्त्राः ॥

नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो^१ नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमो^२
नमो गुत्सेभ्यो गुत्सपतिभ्यश्च वो नमो^३ नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो^४ नमो गणेभ्यो
गणपतिभ्यश्च वो नमो^५ नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो^६ नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च
वो नमो^७ नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो^८ नमो रथेभ्यो (१) रथपतिभ्यश्च वो नमो^९ नमः
सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो^{१०} नमः क्षत्रभ्यः संग्रहीतभ्यश्च वो नमो^{११} नमस्तर्क्षभ्यो रथका-
रेभ्यश्च वो नमो^{१२} नमः कुललेभ्यः कूर्मारेभ्यश्च वो नमो^{१३} नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च वो
नमो^{१४} नम इषुकद्भ्यो धन्वकद्भ्यश्च वो नमो^{१५} नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यश्च वो नमो^{१६} नमः
श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च (२) वो नमः^{१७} ॥ (रथेभ्यः, श्वपतिभ्यश्च, द्वे च २) ॥ ४ ॥

तै० १७

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो भुवार्य च रुद्रार्य च नमः श्रुवार्य च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वार्य च वामनार्य च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धार्य च संवृध्वने च (१) नमो अग्रियाय च प्रथमार्य च नम आशवे चाजि-
राय च नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च नम उर्म्याय चावस्वन्याय च नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ (संवृध्वने च, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥५॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमार्य चापगल्भार्य च नमो जघन्याय च बुध्नियाय च नमः सोभ्याय च प्रतिसर्षाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवार्य च प्रतिश्रवार्य च (१) नम आशुषेणाय चाऽऽशुरथाय च नमः शूराय चाव-
भिन्दते च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमो ब्रिलिमेने च कवचिने च नमः श्रुताय च श्रुत-
सेनार्य च ॥ (प्रतिश्रवार्य च, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥६॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो दुन्दुभ्याय चाऽऽहन्याय च नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो दूताय च प्रहिताय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्तार्य च (१) नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नम इध्रियाय चाऽऽतप्याय च नमो वात्याय च रेभियाय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपार्य च ॥ (वैशन्तार्य च, त्रिंशच्च ३०) ॥७॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमः सोमार्य च रुद्रार्य च नमस्ताम्रार्य चारुणार्य च नमः शङ्गार्य च पशुपतये च नम उग्रार्य च भीमार्य च नमो अग्रेवधार्य च दूरेवधार्य च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्तारार्य नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्करार्य च मयस्करार्य च नमः शिवार्य च शिवतरार्य च (१) नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नम आतार्याय चाऽऽल्लाद्याय च नमः शष्प्याय च फेन्याय च नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ (शिवतरार्य च, त्रिंशच्च ३०) ॥८॥

चिन्त्यमौ होममन्त्राः ॥

नमः हरिण्याय च प्रपण्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्त-
ये च नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमः काट्याय च महरेष्ठाय च
नमो हृदयाय च निवेण्याय च नमः पाश्र्व्याय च रजस्याय च नमः शुष्क्याय च हरि-
त्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च (१) नम ऊर्वाय च सुर्म्याय च नमः पण्याय च प-
र्णशृङ्गाय च नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च नमो वः कि-
रिक्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विश्वीणकेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नम आनिहतेभ्यो
नम आमीवत्केभ्यः (२) ॥ (उल्पाय च, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥९॥

चिन्त्यमौ होममन्त्राः ॥ १ आस्नारपंक्तिः २, ११-१२ अनुष्टुप्, ३-६ जगती; ७-९ त्रिष्टुप्; १० अक्षमध्या महाभृन्ती ।

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रन्मीललोहित ।

एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्माऽरो मो एषां किं चनाऽऽममन् ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतिम् ।

यथा नः शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मि-(१)-जनानुरम् ॥

मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो (२) रुद्र रीरिषः ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥

आरात् ते गोम उत पूरुषे क्षयद्वीराय सुममस्मे ते अस्तु ।

रक्षा च नो अर्धि च देव ब्रूयधा च नः शर्म यच्छ द्विर्वाहीः ॥

स्तुहि (३) श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मभि वपन्तु सेनाः ॥

(१०।१) ...रोहो च नः...। वा० य० १६, ४७; अथर्व० ६, ५७, ३। (१०।३) इमा रुद्राय०...। ऋ० १, ११४, १; वा० य० १६, ४८। (१०।५-६) ऋ० १, ११४, ७-८; वा० य० १६, १५-१६; अथर्व० ११, २, २९।

परि णो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीद्वस्तोकाय तनयाय मृडयं ॥

मीदुष्टम् शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्ति वसान आ चर पिनाकं (४) बिभ्रदा गहि^{१०} ॥

विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमक्षानि वपन्तु ताः ॥

सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना सुखा कृधि^{१२} ॥

(अस्मिन् १- स्तनुष्वः, स्तुहि, पिनाक, - मेकाक्षत्रिंशच्च २९) ॥१०॥

नित्यघ्नौ होममन्त्राः ॥ १-१० अनुष्टुप् ।

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^१ ॥

अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^२ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः ॥

ये वृक्षेषु सप्तिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः^६ ॥

ये अत्रैषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनानं ॥

ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः^७ ॥

ये तीर्थानि (१) प्रचरन्ति सूकावन्तो निषङ्गिणः^९ ॥

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे^{१०} ॥

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^{११} ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां^२ येऽन्तरिक्षे^३ ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राची-
र्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वो जग्मे दधामि^४ ॥ (तीर्थानि, यश्च, षट् च ६) ॥११॥

[नमस्ते २२२। नमो हिरण्यवाहवे ७९। नमः सहमानाय १०३। नम आभ्याधिनिभ्यो १०२। नमो भवाय ७५। नमो ज्येष्ठाय ७५। नमो दुन्दुभ्याय ८०। नमः सोमाय ८०। नम हिरण्याय ८३। द्रापे २२९। सहस्राण्ये-१०६। (-कादश ॥११॥ १२३४)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

(१०।९) ऋ० २,३३,१४; परि वो रुद्रस्य...। अथर्व० ४,२१,७ (ष० पा०) । (११।१४) यं द्विष्मो...दधमः । बा०
ब० १६,६४-६६; अथर्व० ३,२७,१-६ (तृ० च०) ।

परिषेचनसंस्काराभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥] अग्निर्हविः ।

अग्निसंस्कारेषु परिषेचनादि ॥ १ अतिजगती, ३-४ डाणिकः, ५, ८-१०, २१ गायत्री; ६ वर्धमाना, छादकुमती वा गायत्री;
द्विषदा त्रिष्टुप्; ११-१२ आस्तारपंक्तिः, १८, २०, २२ त्रिष्टुप्; १९ जगती ।

अश्मभूर्जं पर्वते शिश्रियाणां वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे ।

अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतां तां न इषभूर्जं धत्त मरुतः मरराणां ॥

अश्मंस्ते क्षुद्रुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मः ॥

समुद्रस्य त्वाऽवाकयाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

उप (१) उमन्नुप वेतसेऽवत्तरं नदीष्व । अग्ने पित्तमपामसि ॥

मण्डूकि ताभिरा गहि सेमं नो यज्ञम् । पावकवर्णं शिवं कृधि ॥

पावक आ चितयन्त्या कृपा । क्षामन् रुच उषसो न भानुना ॥

तूर्वन् न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घुणे । न तत्तृषाणो अजरः ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् (२) वक्षि यक्षि चं ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहाऽऽ वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।

अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥

नृषदे व^३-(३)-डप्सुषदे वडै वनसदे वडै बहिषदे वटै सुवविदे वटै ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासते ।

अहुतादौ हविषो यज्ञे अस्मिन्स्वयं जुहुध्वं मधुनो घृतस्य ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः पुरातारो अस्य ।

येभ्यो नर्ते पर्वते धाम किं च न ते दिवो न पृथिव्या अघि स्नुषु^{१३} ॥

(१११-६) वा० य० १७, १४-६; मै० २, १०, १-४; काठ० १७, ७१-७४ । (११४) अथर्व० ६, १०६, ३ (पूर्वार्धः) ।
(११७-८) ऋ० ६, १५, ५; वा० य० १७, १०; मै० २, १०, ७; काठ० १७, ७७ । (११९-१०) ऋ० ५, २६, १; १, १२, १०;
वा० य० १७, ८-९; मै० २, १०, ६; काठ० १७, ७६; १९, ३२ । (१११-१९) ऋ० १०, १४२, ७; वा० य० १७, ७,
११-१४; अथर्व० ६, १०६, २; मै० २, १०, ५, ८-९, ११-१२; काठ० १७, ७५, ७८-८१ ।

प्राणोदा (४) अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा वरिवोदाः ।
 अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं५ शिवो भवं ॥
 अभिस्तिग्मेन शोचिषा य५सद्विश्वं न्यत्रिणम् । अभिनीं व५सते रयिर्म् ॥
 सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवा५ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
 अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवदिदीहि^{२२} ॥

(उप, देवान्, वर, प्राणदा, - अतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥१॥

वैश्वकर्मणहोमः ॥ त्रिष्टुप्, १७ पंक्तिः ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदधिहोता निषसादा पिता नः ।
 स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आ विवेश ॥
 विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दक् ।
 तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र समर्षीन् पर एकमाहुः ॥
 यो नः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जजान (१) ।
 यो देवानां नामधा एक एव त५ संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥
 त आऽयजन्त द्रविणं५ समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
 असूर्ता सूर्ता रजसो विमाने ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥
 न तं विदथ य इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति ।
 नीहारेण प्रावृता जरण्या चासुतृष उक्थशासश्चरन्ति ॥
 परो दिवा पर एना (२) पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्गुहा यत् ।
 क५ स्विद्रर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ॥
 तमिद्रर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
 अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधि श्रितम् ॥
 विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्रन्ध्रवो अभवद् द्वितीयः ।
 तृतीयः पिता जनिताषधीना (३) मपां गर्भं व्यदधात् पुरुर्त्रा ॥

(१।२०) वा० य० १७, १५; मै० २, १०, १३; काठ० १७, ८२ । (१।२१) ऋ० ६, १६, २८; वा० य० १७, १६; अथर्व० ८, ३, २३; सा० २२; मै० २, १०, १४; काठ० १८, १ । (१।२२) ऋ० २, ९, ६; मै० ४ १०, ११२; काठ० २१, ४९ । (२।१) ऋ० १०, ८१, १; वा० य० १७, १७; मै० २, १०, १५; काठ० १८, २ । (२।२-४) ऋ० १०, ८२, २-४; वा० य० १७, २६-२८; अथर्व० २, १, ३; मै० २, १०, २४-२६; काठ० १८, ३-५ । (२।५) ऋ० १०, ८२, ७; वा० य० १७, ३१; मै० २, १०, ३०; काठ० १८, ६ । (२।६-८) ऋ० १०, ८२, ५-६; वा० य० १७, २९-३०, ३२; मै० २, १०, २७-२९; काठ० १८, ७-९ ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनमन्माने ।
 यदेदन्ता अददहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
 सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः^{१०} ॥
 किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्विद् किमासीत् ।
 यद्दी भूमिं जनयन् (४) विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षुः ॥
 किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
 मनीषिणो मनसा पृच्छतेद् तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्^{१२} ॥
 या ते धामानि परमाणि याऽवुमा या मध्यमा विश्वकर्मभूतेमा ।
 शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः^{१३} ॥
 वाचस्पतिं विश्वकर्माणमुतये^(५) मनोयुजं वाजं अद्या हुवेम ।
 स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा^{१४} ॥
 विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ।
 मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहासाकं मधवा सुरिरस्तु^{१५} ॥
 विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ।
 तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्विर्यमुग्रो विहव्यो यथाऽसत्^{१६} ॥
 समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः (६) ।
 नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविः^{१७} ॥

(जजानै,- नौ,- बन्धीनां, जनयन्,- ज्ञतये, नमो, नव च ९) ॥२॥

अग्निमयनम् ॥ १-४, १२, १४-१५ अनुष्टुप्; ६, ९-११ त्रिष्टुप्; ५ विराट्, ७ विराड्-रूपा; १३ द्विपदा त्रिष्टुप् ।

उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाऽऽहुत । रायस्पोषेण सः सृज प्रजया च धनेन च ॥
 इन्द्रेमं प्रतरां कृधि सजातानामसदृशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो भागधा असत् ॥
 यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्धया त्वम् । तस्मै देवा अधि ब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः^३ ॥

(११९) ऋ० १०, ८२, १; वा० य० १७, २५; मै० २, १०, २३; काठ० १८, १० । (११०) ऋ० १०, ८१, ३; वा० य० १७, १९; अथर्व० १३, २, २६; मै० २, १०, १८; काठ० १८, १३ । (१११-१४) ऋ० १०, ८१, २, ४-५, ७; वा० य० १७, १७, २०-२१, २३; मै० २, १०, १६-१७, १९, २२; काठ० १८, ११-१२, १४, १७ । (११५-१६) ऋ० १०, ८१, ६; वा० य० १७, २२, २४; सा० १५८९; मै० २, १०, २०-२१; काठ० १८, १५-१६ । (३११-३) ऋ० १०, १७३, ३; वा० य० १७, ५०-५१; अथर्व० ६, ५, १-३; ८७, ३ (उत्तरार्धः); मै० २, १०, ३१-३३; काठ० १८, १८-२० ।

उदु त्वा विश्वे देवा (१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरुपाभतिं दुर्मतिं बाधमानाः ।

रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीः ॥

रायस्पोषे अर्धि यज्ञो अस्थात् समिद्धे अग्रावर्धि मामहानः ।

उक्थपत्र ईड्यो गृभीतस्तमं घर्मं परिगृह्यायजन्तं ॥

ऊर्जा यद्यज्ञमशमन्त देवा दैव्याय ध्वत्रे जोष्टे ।

देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः (२) परिगृह्य देवा यज्ञमायनं ॥

सूर्यैरग्निर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदया अजस्रम् ।

तस्य पथा प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोर्पाः ॥

देवा देवभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुर्वीत अमित्रे शमिता यजध्वै ।

तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ततः पावका आशिषो नो जुषन्तार्म् ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि (३) चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरङ्गमा वि चक्रमे रजसः पात्यन्तौ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतम अरथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥

सुभ्रह्मर्यज्ञो देवा आ च वक्ष्यक्षदाग्निर्देवो देवा आ च वक्षत ॥

वाजस्य (४) मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्ना इन्द्रो मे निग्राभेणाधरा अर्कः ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताभौ ॥

(विश्वे देवाः, शतपया, अभि, वाजस्य, षड्विंशतिश्च २६) ॥३॥

अग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरूपसूक्तम् ॥ त्रिष्टुप् १३, १५ अनुष्टुप् ।

आशुः शिक्षानो वृषभो न युष्मो घनाघनः क्षोभणश्चरणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥

(३।४-७) वा० य० १७, ५३-५६, मै० २, १०, ४४-४७; काठ० १८, २१-२४ । (३।८-१०) ऋ० १०, १३९, १-२, वा० य० १७, ५६-५९; मै० २, १०, ४८-५०, ५२; काठ० १८, २५-२७ । (३।११-१५) ऋ० ५, ४७, ३; १, ११, १; वा० य० १७, ६०-६४; सा० ३४३; मै० २, १०, ५१, ५३-५५; काठ० १८, २८-३२ । (४।१-१५) ऋ० १०, १०३, १-११, ११; वा० य० १७, १६-१८; सा० ३४३; मै० २, १०, ५१, ५३-५५; काठ० १८, २८-३२ । (४।१-१५) ऋ० १०, १०३, १-११, ११; वा० य० १७, १६-१८; सा० ३४३; मै० २, १०, ५१, ५३-५५; काठ० १८, २८-३२ । (४।१-१५) ऋ० १०, १०३, १-११, ११; वा० य० १७, १६-१८; सा० ३४३; मै० २, १०, ५१, ५३-५५; काठ० १८, २८-३२ ।

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चयवनेन धृष्णुना ।
 तदिन्द्रेण जयत तत् सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा^२ ॥
 स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी स संसृष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
 स संसृष्टजित् सोमपा बाहुशूर्ध्वध्वन्वा प्रतिहिताभिरस्ता^३ ॥
 बृहस्पते परि दीय (१) रथेन रक्षोहा मित्रा अपबाधमानः ।
 प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्न्स्माकमेध्यविता रथानाम् ॥
 गोत्रभिदै गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमजम् प्रमृणन्तमोजसा ।
 इमं संजाता अनु वीर्यध्वमिन्द्रं सखायोऽनु स रभध्वम् ॥
 बलविह्वलयः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
 अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥
 अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदुयो (२) वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।
 दुश्चयवनः पृतनाषाड्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सुं ॥
 इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
 देवसेनानामभिमञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वर्गे ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुता शर्ध उग्रम् ।
 महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥
 अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु (३) ।
 अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अवता हवेषुं ॥
 उद्धर्षये मघवन्नायुधान्युत् सत्त्वंनां मामकानां महांसि ।
 उद् वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः^४ ॥
 उप प्रेत जयता नरः स्थिरा वः सन्तु बाहवः ।
 इन्द्रो वः शर्म यच्छत्वनाधुष्या यथाऽसर्थे ॥
 अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिता ।
 गच्छामित्रान् प्र (४) विश मैषां कं चनोच्छिषैः ॥
 मर्माणि ते वर्माभिश्छादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनाभिऽवस्ताम् ।
 उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः ॥

अथर्व० १९, १३, २-११; ८, ५, २ (द्वि० पा०); ६, ९, ३; ३, १९, ६ (प्र० च०); ८, ७ (पूर्वार्धः); १९, ९, १२ (उत्तरार्धः);
 ७, ११८, १; मै० २, १०, ३४-४३; काठ० १८, ४५-५४ ।

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतुं ॥

(दीया, - बायो, जयन्तु, प्र, चत्वारिंशच्च ४०) ॥४॥

विश्रामस्थिस्थापनादिमारुतहोमान्तम् ॥ १,५-७,१०,१२ त्रिष्टुप्; २,४ अनुष्टुप्; ३ पुरस्ताद्बृहती; ११ त्रिराट्; १५-१९ अभिकृतिः ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानग्नेरग्ने पुरोअग्निर्भवेह ।

विश्वा आशा दीद्यानो वि भाहूर्जी नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः ।

दिवः पृष्ठं सुवर्गत्वा मिश्रा देवोभिराध्वम् ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमन्तरिक्षाद् दिवमाऽरुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवज्योर्तिरगा-(१)-महम् ॥

सुवर्यन्तो नार्पेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्रांसो वितेनिरे ॥

अग्ने प्रेहिं प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।

इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोर्दाः ॥

अग्ने सहस्राक्ष (२) शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रमपानाः ।

त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृथिव्यां सीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासाऽन्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा

दिवमुत्तमान तेजसा दिश उद् दृह ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां योनिमा सीद साध्या ।

अस्मिन्सधस्थे अध्येत्तरस्मिन् विश्वे देवा (३) यजमानश्च सीदतं ॥

प्रेद्धौ अग्ने दीदिहि पुरो नोऽर्जसया सुमर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ११ ॥

(५।१) वा० य० १७,६६; मै० २,१०,५७; काठ० १८,३४ । (५।२-१०) ऋ० १,९६,५; वा० य० १७,६५,६७-७३; अथर्व० ४,१४,२-५; मै० २,१०,५६,५८-६३; काठ० १८,३३,३५-४० । (५।११) ऋ० ७,१,३; वा० य० १७, ७६; सा० १३७५; मै० २,१०,६६; काठ० १८,४३ ।

विधेम ते परमे जन्मजग्रे विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनैरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे^१ ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।

यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां^(४) पर्यसा मुहीं गाम्^३ ॥

सप्त ते अग्रे समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन^{३४} ॥

ईदृक् चान्यादृक् चैतादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च सम्मितश्च सप्तर्षीः ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च सत्यश्चर्तुपाश्चात्यः^५ हौः^(५) ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्चान्त्यमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गर्गः ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च विधर्ता च विधार्यः^६ ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च सम्मितासश्च न ऊतये सप्तर्षो मरुतो यज्ञे अस्मि—

—भिन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो^(६) यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मान एवमिमं यजमानं

दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥

(अगा०, सहस्राक्ष, देवाः, सहस्रधारा, मर्त्यः, ह्वा, अनुवर्त्मानः, षोडश च१६) ॥५॥

अश्वमेधकृतः कवचादिसत्राहः ॥ त्रिष्टुप्; ६ जगती; १२-१३ अनुष्टुप् ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तनुवा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपतु^१ ॥

धन्वना गा धन्वनाऽऽजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदौ जयेम ।

धनुः शत्रोरपक्रामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषैव शिङ्क्ते वितताऽधि धन्वन्^(१) ज्या इयं समने पारयन्ती^३ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून् विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्फुरन्ती अभित्रान् ॥

(५।१२) ऋ० २,१,३; वा० य० १७,७५; मै० २,१०,६५; काठ० १८,४२ । (५।१३) वा० य० १७,७४; अथर्व० ७,१५,१; मै० २,१०,६४; काठ० १८,४१ । (५।१४) वा० य० १७,७२; मै० २,१०,६७; काठ० १८,४४ । (५।१५-१७) वा० य० १७,८०-८४,८६; मै० २,११,१; काठ० १८,५५ । (६।१-१४) ऋ० ६,७५,१-१४; वा० य० २९, ३८-५१; मै० ३,१६,३१-३७,४१-४६; काठ० [अश्वमेधः] ६,१-१४ ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनाऽवगत्य ।
 इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसृतैः ॥
 रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
 अभीशूनां महिमानं (२) पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः^६ ॥
 तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।
 अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तैः ॥
 रथवाहनं हविरस्य नाम यत्राऽऽयुधं निहितमस्य वर्म ।
 तत्रा रथमुप श्रमं संदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमार्ताः ॥
 स्वादुष्यसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
 चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥
 ब्राह्मणासः (३) पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 पूषा नः पातु दुरिताद्वैतावृधो रक्षा मार्किनो अघशंस ईशतः ॥
 सुपर्ण वंस्ते भृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसृता ।
 यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥
 ऋजीते परि वृङ्गधि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
 सोमो अर्धं ब्रवीतु नोऽदितिः (४) शर्म यच्छतु^७ ॥
 आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।
 अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसुमत्सु चोदय^८ ॥
 अहिंरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।
 हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः^९ ॥
 वनस्पते वीङ्मो हि भूया असात्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
 गोभिः सन्नद्धो असि व्रीडयस्वाऽऽस्थाता ते जयतु जेत्वानि^{१०} ॥
 दिवः पृथिव्याः पर्यो-(५)-ज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।
 अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज^{११} ॥
 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।
 सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभार्थं ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।
 स दुन्दुभे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दूरा-(६)-द्वीयो अप सेध शत्रून् ॥
 आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
 अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छनां इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥
 आऽमूरज प्रत्यावर्तयमाः केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीति ।
 समश्रवणार्थरानि नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥

(बन्धन्, महिमानं, ब्राह्मणामो, ऽदितिः, परि, दूरा, - देवैश्चत्वारिंशच्च ३४१) ॥६॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप् ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तस्मुद्रादुत वा पुरीषात् ।
 श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥
 यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।
 गन्धर्वो अस्य रश्नामगृभ्णात् स्रवादश्च वसवो निरतष्ट ॥
 असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नासि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।
 असि सोमेन समया विपृक्त (१) आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥
 त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।
 उतेव मे वरुणश्छन्तस्वर्वन् यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥
 इमा ते वाजिन्मवमार्जनानीमा शफानां सनितुनिधाना ।
 अत्रा ते भद्रा रश्ना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥
 आत्मानं ते मनसाऽऽरादजानामवो दिवा (२) पतयन्तं पतङ्गम् ।
 शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगोभिरेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥
 अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।
 यदा ते मर्तो अनु भोगमानडादिद् प्रसिष्ट ओषधीरजीगः ॥
 अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावो ऽनु भगः कनीनाम् ।
 अनु व्रातास्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं (३) ते ॥
 हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर् इन्द्र आसीत् ।
 देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥

(६।१८-२०) ऋ० ६, ४७, २९-३१; वा० य० २९, ५५-५७; अथर्व० ६, १२६, १-३; मै० ३, १६, ४७-४९; काठ० ६, १८-२०। (७।१-९) ऋ० १, १६३, १-९; वा० य० २९, १२-२०; मै० १, ६, १७ । काठ० ३९, १; ४०, ३५-३९; [अथमोघः] ६, ३२-३६ ।

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सः शरणासो दिव्यासो अत्याः ।
 हःसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्जमश्वाः^{१०} ॥
 तव शरीरं पतयिष्वर्वन् तव चित्तं वातं इव भ्रजीमान् ।
 तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्राऽरण्येषु जर्भुराणा चरन्ति^{११} ॥
 उप (४) प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीघ्यानः ।
 अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः^{१२} ॥
 उप प्रागात् परमं यत् सधस्थमर्वाः अच्छा पितरं मातरं च ।
 अद्या देवान् जुष्टतमो हि गुम्या अथाऽऽशास्ते दाशुषे वार्याणि^{१३} ॥

(विष्टुक्तो, दिवा, वीर्यं, -मुपै, -काञ्चत्वारिंशच्च ३९) ॥७॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्; ३, ६ जगती ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुरिन्द्रं क्रभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।
 यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि^१ ॥
 यन्निर्णिजा रेक्णासा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।
 सुप्राडजो मेम्यद् विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः^२ ॥
 एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।
 अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टे-(१)-देनः सौश्रवसाय जिन्वति^३ ॥
 यद्वविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
 अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नर्जः ॥
 होताऽध्वर्युरावया अभिमिन्धो प्राविग्राभ उत शःस्ता सुविप्रः ।
 तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥
 यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
 ये चार्धते पचनः सम्भरन्त्युतो (२) तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु^४ ॥
 उप प्रागात् सुमन्मैऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
 अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥
 यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।
 यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणः सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥

यदश्वस्य ऋविषो (३) मक्षिकाऽऽश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
 यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
 यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति ।
 सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेघं ऋतुपाकं पचन्तु ॥
 यत् ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।
 मा तद्भूम्यामा श्रिष- (४)-न्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशङ्क्यो रातमस्तु ॥

(इ.- दुतो, ऋविषः, श्रिषत्, सप्त च ७) ॥८॥

अश्वस्तोत्रमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्, ३ मध्येज्योतिः ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।
 ये चार्चितो मांसमिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥
 यन्नीक्षणं मांसस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
 ऊष्मण्याऽपिधानां चरुणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥
 निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्क्तींश्मर्वतः ।
 यच्च पपौ यच्च घ्रासिं (१) जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
 मा त्वाऽग्निध्वनयिद्रुमगन्धिर्मोखा आजन्त्यभि विक्त जग्निः ।
 इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षदकृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥
 यदश्वाय वासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
 सन्दानमर्वन्तं पङ्क्तींश्च प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥
 यत् ते सादे महसा शूकृतस्य पाणिण्या वा कशया (२) वा तुतोद ।
 सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा हृदयामि ॥
 चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
 अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुषुष्या वि शस्तं ॥
 एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथुतः ।
 या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥
 मा त्वा तपत् (३) प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ तिष्ठिपत् ते ।
 मा ते गृधुरविशस्ताऽतिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥

न वा उवेतन्त्रियसे न रिष्यसि देवाः इदैषि पथिभिः सुगेभिः ।
 हरीं ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्यं ॥
 सुगव्यं नो वाजी स्वश्वियं पुंसः पुत्राः उत विश्वापूर्वः रयिम् (४) ।
 अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनताः हविष्मान् ॥

(वासिं, कशया, तप, - द्वयिं, नवं च ९) ॥९॥

[अइमन् २४४] य ३०९। उ- २२६।-दाशुः २४०। प्राचीं ३१६। जीमूतस्य ३४१। य-२३९।-न्मा २०७। ये २०९। (नवं च ॥९॥ २३३१ ॥)

[॥ इति चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

वसोर्धारादिशिष्टसंस्काराभिधानम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥] अग्निर्हविः ।

(१-११) वसोर्धारा होममन्त्राः ॥ १ गायत्री ।

अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजैभिरा गतम् ॥

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रा-
 वश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे प्राणश्च मेऽपान-(१)-श्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च
 म आधीति च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च म ओजश्च मे
 सहश्च म आयुश्च मे जरा च म आत्मा च मे तनूश्च मे (२) शर्मं च मे वर्मं च मेऽङ्गानि च मे
 ऽस्थानि च मे परूषि च मे शरीराणि च मे ॥ (अपान, - स्तनूश्च मे, ऽष्टादश च १८) ॥१॥

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे
 वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे सत्यं च मे श्रद्धा च
 मे जगन्च (१) मे धनं च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं
 च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं
 च म क्रुद्धं च म क्रुद्धि-(२)-श्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥

(जगन्च, - द्वि, - शतुर्दश १४) ॥२॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वस्यश्च
 मे यशश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च (१) मे
 महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे स्रश्च मे प्रस्रश्च मे सीरं च मे लयश्च म क्रुतं च मेऽमृतं च मेऽयुष्मं

(१।१०-११) ऋ० १,१६२,२१-२२; वा० य० २५,४४-४५; मै० १,२,१०६ (पूर्वाध्वः); काठ० [अथमेधः] ६,६१-६२ । (तै० सं० ४।७।१-११) = वा० य० १८,१-२९; मै० ४,१०,१३; २,११,२-६; काठ० १८,५६-६३ ।

च मेऽनामयच्च मे जीवार्तुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं (२)
च मे सुषा च मे सुदिनं च मे ॥ (विश्वं च, शयनं, - मष्टौ च ८) ॥३॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृ-
विश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे त्रिष्टु च (१)
मे प्रष्टु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे कूर्यवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च
मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुरा- (२)-श्च मे
प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥ (विष्टु च, मसुरा, - शतुर्दश च १४) ॥४॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च
मे सीसं च मे त्रपुश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे
कृष्टपच्यं च (१) मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्तिश्च
मे भूतं च मे भूतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च म इतिश्च मे
गतिश्च मे ॥ (कृष्टपच्यं चा, - षाचत्वारिंशच्च ४८) ॥५॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च
म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च (१) म इन्द्रश्च
मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे
च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म (२) इन्द्रश्च मे दिशश्च
म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे ॥ (त्वष्टा च, द्यौश्च म, एकविंशतिश्च २१)
॥६॥

अश्वश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपाश्वश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे
मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिग्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च म आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे
ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऋतुग्रहाश्च (१) मेऽतिग्राह्याश्च म ऐन्द्राग्रश्च मे वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे
माहेन्द्रश्च म आदित्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पौष्णश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे ॥
(ऋतुग्रहाश्च, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥७॥

इष्मश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णिग्याश्च मे सुचश्च मे चमसाश्च मे ग्रावाणश्च
मे स्वरवश्च म उपरवाश्च मेऽधिषवणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म
आधवनीयश्च म आग्नीध्रं च मे हविर्धानं च मे गुहाश्च (१) मे सदैश्च मे पुरोडाशाश्च मे पचताश्च
मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥ (गुहाश्च, षोडश च १६) ॥८॥

अग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितृश्च मे द्यौश्च मे शक्ररीरङ्गुल्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे सामं च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा (१) च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ (दीक्षा, ऽष्टादश च १८) ॥९॥

गर्भीश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाच्च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च (१) मे वेहश्च मे ऽनुद्वाञ्च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ (ऋषभश्च, चत्वारिंशच्च ४०) ॥१०॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च (१) मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वार्जश्च प्रमवश्चापिजश्च ऋतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्रियश्चा-(२)-ऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च मौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ (त्रयस्त्रिंशच्च, व्यश्रियश्च, -कादश च ११) ॥११॥

वाजपयसीयहोमः ॥ १, ३ अनुष्टुपः, २, ४-५, ८ त्रिष्टुपः, ६-७ विराट् ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा ऽऽ गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे^२ ॥

वार्जस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्ययैः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये^३ ॥

वार्जेवाजे ऽवत वाजिनो नो धनेषु (१) विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादर्यध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः^४ ॥

(१२।१) वा० य० १८, ३२; मै० २, १२, २; काठ० १८, ६७ । (१२।२) ऋ० १०, ३५, १३; वा० य० १८, ३१; मै० २, १२, १; काठ० १८, ६५ । (१२।४) ऋ० ७, ३८, ८; वा० य० ९, १८; २१, ११; मै० १, ११, ११; काठ० १३, ५२ ।

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवाः क्रतुभिः कल्पयाति ।

वाजस्य हि प्रसवो नन्ममीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाम् ।

पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥

सं मां सृजामि पयसा घृतेन सं मां सृजाम्यप (२) ओषधीभिः । सोऽहं वाजः सनेषमधो ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेंते शिशुमेकं समीची ।

द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोर्दाः ॥

समुद्रोऽसि नमस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूराभि मां वाहि स्वाहा^१ मारुतोऽसि मरुतां गुणः शम्भूर्मयोभूराभि मां वाहि स्वाहा^२ ऽवस्थुरसि दुर्वस्वाञ्छम्भूर्मयोभूराभि मां (३) वाहि स्वाहा^३ ॥
(धनेष्वा, - पो, मा, द्वे च २) ॥१२॥

अग्नियोगः, पुनश्चित्तिश्च ॥ त्रिष्टुप्; ३ विराट्स्थाना; ५ शक्ती, ६ जगती; ११, १३ अनुष्टुप् ।

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् ।

तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपं सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे ॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणो याम्याः रक्षाः स्यपहः स्यग्ने ।

ताभ्यां पतेम सुकृताम् लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ॥

चिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन क्रतावा ।

हिरण्यपक्षः शकुनो भुरग्युर्महान्सधस्यै ध्रुव (१) आ निषत्तः ॥

नमस्ते अस्तु मा मां हिः सीर्विश्वस्य मूर्द्धन्नाधि तिष्ठसि श्रितः ।

समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्द्यावापृथिवी भुवनेष्वर्षिते ॥

उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत ।

दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिरूर्गयामोषधीनाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पृथे ॥

येनर्षयस्तपसा सत्र (२) मासतेन्धाना अग्निः सुवराभरन्तः ।

तस्मिन्नाहं नि दधे नाकं अग्निमेतं यमाहुर्मनवः स्तीर्णवर्हिषम् ॥

तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।

नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे अग्निं रोचने दिवः ॥

(११५-७) वा० य० १८, ३४, ३६, ३५; मै० २, १२, ३, ६, ५; काठ० १८, ३९, ७१, ७० । (१२१८) ऋ० १, ९६, ५; वा० य० ११, २; १७, ७०; मै० २, ७, ९४; काठ० १८, ३८ । (१२१९) वा० य० १८, ४५; मै० २, १२, ८; काठ० १८, ७५ । (१३११-५) वा० य० १८, ५१-५५; मै० २, १२, ९-१३; काठ० १८, ७६-८० । (१३१६-७) वा० य० १५, ४९-५०; मै० २, १२, १६-१७; काठ० १८, १०४-१०५ ।

आ वाचो मध्यमरुहङ्गुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।
 पृष्ठे पृथिव्या निहितो दर्विद्युतदधस्पदं कृणुते ^(३) ये पृतन्यवः^६ ॥
 अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् ।
 विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम^९ ॥
 सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्रे पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
 अस्मिन्सुधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदतं ॥
 येना सहस्रं वहसि येनाग्रे सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह देवयानो य ^(४) उत्तमैः ॥
 उहुध्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापूते सः सृजेथामयं च ।
 पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानमन्वाताः सीत् त्वयि तन्तुमेतम् ॥
 अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नम आ रोहार्थं नो वर्धया रयिर्म् ॥

(ध्रुवः, सत्रं, कृणुते, यः, सस्रिश्शब्द ३७) ॥१३॥

विहृदयाख्येष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्

ममाग्ने वचो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ऽध्यक्षेण पृतना जयेम^१ ॥
 मम देवा विहवे संन्तु सर्वे इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
 ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ॥
 मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
 दैव्या होतारा वनिषन्तु ^(१) पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः^३ ॥
 मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
 एनो मा नि गाँ कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता मे^५ ॥
 देवीः षड्वीरुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीर्यध्वम् ।
 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मारधाम द्विषते सोम राजन् ॥
 अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ता-^(२)-ददब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
 प्रत्यश्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नैशत^७ ॥
 धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवः सवितारमभिमातिषाहम् ।
 इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थातं ॥

(१३।८-१०) वा० य० १५, ५१-५३; मै० २, १२, १८-१९, २१; काठ० १८, १०६-८ । (१३।११-१२) वा० य० १५, ५५, ५४; अथर्व० २, ५, १७; मै० २, १२, २३, २२; काठ० १८, ११०, १०९ । (१३।१३) ऋ० ३, २९, १०; वा० य० १५, ५६; अथर्व० ३, २०, १; मै० २, १२, २४; काठ० १८, १११ । (१४।१-७) ऋ० १०, १२८, १-७; अथर्व० ५, ३, १, ३, ५, ४, ६, २, ९; मै० १, ४, १; काठ० ४०, ७०-७६ ।

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यः सदस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षु ।
 स नः प्रजायै हर्षश्च मृडयेन्द्र मा (३) नो रीरिषो मा परा दाः ॥
 ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।
 वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमाधिराजमकर्ण ॥
 अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धं नजिदश्चजिघः ।
 इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिनं त्वां ॥

(वनिषन्त, पुरस्ता, -न्मा, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥१४॥

अश्वमेधसम्बन्धियाज्यानुशक्त्याः ॥ (विश्वे देवाः) । उपरिष्टाज्योतिर्जगती, ८ पङ्क्तिः; १४ बृहती; २१-२२ त्रिष्टुप् ।

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः समिन्धते ।
 विश्वस्यां विशि प्रविशिशिवाः समीमहे स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 यस्येदं प्राणान्निमिषद्यदेजति यस्य जातं जनमानं च केवलम् ।
 स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपाशुः ।
 यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता (१) स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 यः संग्रामं नयति सं वशी युधे यः पुष्टानि सःसृजति त्रयाणि ।
 स्तौमीन्द्रं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वहंसः ॥
 मन्वे वा मित्रावरुणा तस्य वित्तं सत्यौजसा दहणा यं नुदेथे ।
 या राजानं सरथं यात्र उग्रा ता नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 यो वाः रथं ऋजुराग्निः सत्यधर्मा मिथु श्वरन्तमुपयति दूषयन् ।
 स्तौमि (२) मित्रावरुणा नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 वायोः सवितुर्विदथानि मनमहे यावात्मन्वद्विभृतो यौ च रक्षतः ।
 यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥
 उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मो अस्थिरन् ।
 स्तौमि वायुं सवितारं नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसः ॥

(१४।८-९) ऋ० १०, १२८, ८-९; वा० य० ३४, ४६; अथर्व० ५, ३, ८, १०; काठ० ४०, ७७, ७९ । (१४।१०) ऋ० परि० २८, १; अथर्व० ५, ३, ११; काठ० ४०, ८० । (१५।१-१९) ऋ० १, ९८, २; ऋ० परि० ३, ३-४; अथर्व० ४, २३, १, ७; २४, १७; २९, १-२, ७; २५, १, ६-७; २८, ७; २७, १, ७; २६, १-२, ७; ७, २०, १-२; ६, ३५, १; मै० ३, १६ ७०-८३, ८६; काठ० २२, ५२-६७ ।

रथीतमौ रथीनामह ऊतये शुभं गर्भिष्ठा सुयमोभिरथैः ।
 ययो-(३)-वा देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमार्गसं ॥
 यदयातं बहत्तु सूर्यायास्त्रिचक्रेण ससदमिच्छमानौ ।
 स्तौमि देवावश्विनौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमार्गसं ॥
 मरुतां मन्वे अर्धि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
 आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसं ॥
 तिग्ममायुधं वीडित सहस्वद्विव्य शर्धः (४) पृतनासु जिष्णु ।
 स्तौमि देवान् मरुतौ नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसं ॥
 देवानां मन्वे अर्धि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
 आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसं ॥
 यदिदं माऽभिषोचति पौरुषेयेण दैव्येन ।
 स्तौमि विश्वान् देवान् नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसं ॥
 अनु नोऽद्यानुमतिरन्वि-(५)-दनुमते त्वं वैश्वानरो न ऊर्त्या पृष्टो दिवि ॥
 ये अप्रथेतामर्मितेभिरोजोभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनाम् ।
 स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतमहंसं ॥
 उर्वी रोदसी वरिवः कृणोत क्षेत्रस्य पत्नी अर्धि नो ब्रूयातम् ।
 स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतमहंसं ॥
 यत् ते वयं पुरुषत्रा यविष्ठाविद्वांसश्चक्रमा कचुना-(६)-ऽऽगः ।
 कृधी स्वस्मा अदितेरनागा व्येनासि शिश्रथो विष्वगमे ॥
 यथा ह तद्वसवो गौर्यं चित् पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।
 एवा त्वमस्मत् प्र मुञ्चाव्यहः प्रातार्यमे प्रतरां न आयुः ॥

(गन्ता, स्तौमि, ययो, शर्धो, अनु, चन, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥१५॥

[अम्र/जिष्णू ११८। ज्यैष्ठ्य ११४। श-११८। मू-११४। गङ्गा ९८। ऽभि-१२१।-२५शु-८४।-रिधमो ६६।ऽभि-६८-नोर्मा ९०। एका १११। वाजो १५२। ऽभि २३७। ममा-१९३।-ऽमेः ३३४। (पञ्चदश ॥१५॥ २०१८)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥]

[युज्जानो २२९३। जिष्णो-२४९८।-रूपा १८४४। रुधिम- १८८७।-नमो १२३४। ऽहम्-२३३१।-अम्र/जिष्णू २०१८। (सप्त ॥७॥ १४१०५)]

॥ इति चतुर्थ काण्डं सम्पूर्णम् ॥४॥

अथ पञ्चमं काण्डम् ।

उख्याग्निकथनम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठक ॥१॥ अग्निकंषि ।

अध्यादानविधिः ॥

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै^१ चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशून्वाव रुन्धे^२ चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति^३ छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत्^(१) पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि क्रमयति वसीयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष यज्ञमुखाद्वद्ध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो^(२) ऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखाद्वद्ध्या अग्नेर्देवतायै नैत्यैष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृत्तेव यज्ञमुखे वि यांतयति यदि कामयेत् छन्दांसि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्याच्छन्दांस्येव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत् यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयत्यृचा स्तोमं समर्द्धयेत्या-^(३)ह समर्द्धयै^४ चतुर्भिरग्निमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवं देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या अग्निदेवेभ्यो निलायत् स वेणुं प्राविशत् स एतामूतिमनु समचरद्यद्वेणोः सुषिरं सुषिराऽग्निर्भवति सयोनित्वायै स यत्रयत्रावसत् तत् कृष्णमभवत् कल्पाषी भवति रूपसमृद्ध्या^५ उभयतः क्षणूमेवतीतश्चा-^(४)मुतश्चा-^६र्कस्यावर्द्धयै^७ व्याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्मितां ऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावर्द्धयै^८ यो वनस्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिवेणुर्वैणवी भवति वीर्यस्यावर्द्धयै^९ ॥ (कामयेत्, गायत्रो, ऽर्ध्वेति, च, सप्तविंशतिश्च २७) ॥१॥

मृदाक्रान्तिविधिः ॥

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुर्केण क्रियते इमामगृभ्णन् रक्षनामुतस्येत्यश्वाभिधानीमा दत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समर्द्धयै^१ प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वाभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^२ युजाथां रासं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्मादश्वाद्गर्दभोऽसत्तरो^३ योगेयोगे त्वस्तर्मित्याह^(१) योगेयोग एवैनं युङ्क्ते वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे^४ सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धे^५ अग्निदेवेभ्यो निलायत् तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं भरत्यनुविच्यै^६ पापवस्यसं वा एतत् क्रियते यच्छेयसा च पापीयसा च समानं

कर्म कुर्वन्ति पापीयान् (२) ह्यश्वाद्गर्दभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्तयै तस्माच्छ्रेयाःसं पापीयान् पश्चादन्वेति बहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रयश्वः प्रतूर्वन्नेहवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गार्णपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशून् निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते^{१०} पूष्णा सयुजां सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः सन्नेता समष्टयै^{११} पुरीषायतनो वा एष यदग्निराङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानां समभरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सं भरत्य^{१२}—ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन (४) सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते^{१३} प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्याम इति वल्मीकवपासुपं तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः सं भरत्य^{१४}—ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते^{१५} ऽन्वग्निरुषसामग्रं-(५)-मख्यदित्याहानुख्यात्या^{१६} आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरयां द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते^{१७} द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद् रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे^{१८} वज्री वा (६) एष यदश्वो दद्विरन्यतोदद्वयो भूयाँल्लोमभिरुभयादद्वयो यं द्विष्यात् तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृणुते^{१९} ॥

(आह, पापीयान्, रुद्रादेव, येना, - अं, वज्री वै, सप्तदश च १७) ॥२॥

अश्वाकमणादि भूसंस्कारः ॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते^{२०} ऽप उपं सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उपं सृजति प्रतिष्ठित्यै^{२१} यदध्वर्युरनघावाहुतिं जुहुयादुन्धो ऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नित्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति^{२२} प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं ह्येष प्रत्यङ् क्षेति^{२३} पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति^{२४} व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्यै स्वदयति^{२५} सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा—ऽऽ त्वा जिघर्षिं वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत् पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्य^{२६}—रक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै^{२७} मर्येश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्य^{२८}—पचितिमान् भवति य एवं (३) वेदं^{२९} मनसा त्वै तामामुमर्हति यामध्वर्युरनघावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्त्यै^{३०} द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{३१}

यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यथै-
नदाहुतिरश्रुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै^{१५} तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवा-
ग्निस्तस्माद्रक्षांस्यप हन्ति^{१६} (४) गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवेन परि गृह्णाति^{१७}
त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवेन परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि
छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै^{१८} मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामो^{१९} गाय-
त्रिया प्रथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री (५) यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप्
तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति^{२०} ॥ (अनुष्टुप्, -महान्, भवति य एव, हन्ति, त्रिष्टुभा
तेजो वै गायत्री, त्रयोदश च १३) ॥ ३ ॥

मृत्स्वननं, चर्मपत्रयोः सम्भरणं च ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने
सुप्रतीकमित्याहु ज्योतिरेवैतेन जनयति^१ सोऽग्निर्जातः प्रजाः शुचाऽऽर्पयत् तं देवा अर्धर्धेनाशम-
यच्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याहु प्रजाभ्य एवैनं शमयति^२ द्वाभ्यां खनति प्रतिस्रित्या अपां
पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१) हरत्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैवेनदा हरति^३ पुष्कर-
पर्णेन सं भरति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णः सयोनिमेवाग्निः सं भरति^४ कृष्णाजिनेन सं भरति
यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सं भरति^५ यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान्
पशून्नुचाऽर्पयत् कृष्णाजिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽर्पयति तस्मात् समावत् पशूनां
प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयांसः शुचा हृता लोमतः सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं
कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च सः स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परि
गृह्णात्यग्निर्देवेभ्यो निलायत् तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्र इत्या- (३) -ह य
एवैनमन्वपश्यत् तेनैवेन सं भरति^६ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याहु पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दुत्
तमु त्वा दुध्यदृषिरित्याहु दुध्यद् वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति^७ तमु त्वा
पाथ्यो वृषेत्याहु पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति^८ (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दांसि
छन्दोभिरेवं गायत्रीभिर्बाह्वणस्य गायत्रो हि बाह्वणस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो^९
यं कामयेत् वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य सं भरेत् तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं दधात्ये-
सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सं भरति^{१०} सीदं होतरित्या- (५) -ह देवता
एवास्मै सः सादयति नि होतेति मनुष्यान्त्सः सीदुस्वेति वयांसि जनिष्वा हि जेन्यो अग्ने
अहामित्याहु देवमनुष्यानेवास्मै सः संज्ञान् प्र जनयति^{११} ॥ (ऐ, -व पशू, -निति, गृणानि, होतरिति,
सप्तविंशतिश्च २७) ॥ ४ ॥

यम्भुः सृष्टो यज्ञभूमौ समाहरणम् ॥

कूरमिदं वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उप सृजत्यापो वै ज्ञान्ताः ज्ञान्ताभिरेवास्यै
 हुचः शमयति^१ सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं
 दधाति^२ सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते^३ तस्मै च देवि वर्षडस्तु (१)
 तुभ्यमित्याह पञ्चा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य
 यषट्कारः स्याद्यज्ञ वषट्कुर्याद् रक्षांसि यज्ञः हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वर्षट् करोति नास्य यात-
 याया वषट्कारो भवति न यज्ञः रक्षांसि गन्ति^४ सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोर्षं नह्यत्यनु-
 षुप् (२) सर्वाणि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियैवैनं तनुवा परि दधाति^५
 पेनुको वासो भवति य एवं वेद^६ वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति
 सावित्रीभ्यामुन् तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वा वरुणमेनिमुत् सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^७ स
 जातो गर्भो असि^८ रोदस्योरित्याहेमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाहं ग्रे चारुर्विभृत
 ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ चारुतरो भवति^९ प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्वा इत्या-
 होषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति^{१०} स्थिरो भव वीङ्मङ्ग इति गर्दभ आ साद-
 यति (४) सं नह्यत्येवैनमेतया स्थेमे^{११} गर्दभेन सं भरति तस्मात् गर्दभः पशूनां भारभारितमो^{१२}
 गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽप्यनालेशेऽत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्नः ह्येनेनार्कः संभरन्ति^{१३}
 गर्दभेन सं भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्ह्यस्य योनिं निर्दहति^{१४}
 प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः (५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य
 एवैनं शमयति^{१५} मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजा मा द्यावापृथिवी अभि
 शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहेभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^{१६} प्रेतु वाजी कनिक्रद-
 दित्याह वाजी ह्येष नानदद्रासभः पत्वेत्या-^(६)ह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदने भरन्नग्निं पुरीष्य-
 मित्याद्वाग्निः ह्येष भरति^{१७} मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमा-
 युरेति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीति बिभ्यति^{१८} वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निं
 रपां गर्भं (७) समुद्रियमित्याहापाः ह्येष गर्भो यदुग्निं रग्ना आ याहि वीतय इति वा इमौ लोकौ
 व्यैतामग्ना आ याहि वीतय इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै^{१९} प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाः
 स एतर्ह्यध्वर्युं च यजमानं च ध्यायत्युत् सत्यमित्याहेयं वा ऋतमसौ (८) सत्यमनयोरेवैनं
 प्रतिष्ठापयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्यध्वर्युर्न यजमानो^{२०} वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यदग्निरुपनद्ध
 ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतमित्याह शान्त्यै^{२१} व्यस्यन् विश्वा अमतीरतीरित्याह रक्षसामप-

हत्यै^{२९} निषीदन् नो अपं दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्यौ ओषधयः प्रति मोदध्व- (९)-भेजनि-
त्याहोषधयो वा अग्नेर्भीगधेयं तामिरेवैनं^{३०} समर्धयति^{३१} पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोष-
धयः फलं गृह्णन्त्ये^{३२} यं वो गर्भं ऋत्विजः पत्नः सधस्थमाऽसकुदित्याह धाम्य एवैनं प्रप्यावति^{३३}
तास्वेवैनं प्रति धापयति^{३४} द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै^{३५} ॥ (अस्थ, -पुष्ट, -रवि, १।३।८।१, -६।१, ५।१।१।
गर्भ, -ससौ, मोदध्वं, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ५ ॥

उत्थानिर्नाथम् ॥

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि स्रंसयति सवितृप्रसूत एवास्त्य विष्णुर्भी पत्न्यजेति
वि सृजत्य^{३६} उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं^{३७} शमयति^{३८} तिसृग्निरुपं पुजति
त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं^{३९} शमयति^{४०} मित्रः सःसृज्यं पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो
देवानां तेजैवै- (१)-न^{४१} सः सृजति शान्त्यै^{४२} यद्वाभ्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेद्वा^{४३} पात्रे
पात्राणि शुचाऽप्येदमकपालैः सः सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचाऽप्ययति^{४४}
शर्कराभिः सः सृजति धृत्या अथो शान्त्वायां^{४५} जलोमैः सः सृजत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्ध्वतुजा
प्रिययैवैनं तनुवा सः सृजत्यथो तेजसां कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञेनैव यज्ञः सः सृजति^{४६} रुद्राः सम्भृत्यं पृथिवीमित्याहैता वा एतं देवता अग्ने सनभरन्
ताभिरेवैनं सम्भरति^{४७} मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुसा तस्मादेवमःहं
यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येति (३) पदे अथो प्रतिष्ठित्यै^{४८} प्राण्याभिर्यच्छत्यन्वन्वैर्मन्त्रयते
मिथुनत्वायं त्र्युद्धिं करोति त्रयं इमे लोका एषां लोकानामाप्यै^{४९} छन्दाभिः करोति दीर्यं वै
छन्दांसि वीर्यैणैवैनं करोति^{५०} यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यौ इर्यतीं करोति प्रजापतिना यज्ञ-
मुखेन सम्मितां^{५१} द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहायं चतुस्तनां करोति पशूनां दोहायां^{५२} द्या-
स्तनां करोति छन्दसां दोहायं नवाभिमभिचरतः (४) कुर्यात् त्रिवृतमेव वज्रं^{५३} सम्भृत्य आमुन्धत्य
प्र हरति स्तुत्यै^{५४} कृत्वाय सा महीमुखामिति नि दधाति देवतास्वेवैनं प्रति धापयति^{५५} ॥
(तेजैव, लोमभिः स, -मेते, अभिचरत, एकविंशतिश्च २१) ॥ ६ ॥

भूपनादिरुक्तासंस्कारः ॥

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षज्ञेव यज्ञस्य प्राणाः दधाति
तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणां अश्वशकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोजित्यार्थो^{५६} दितिर्ये-
त्याहियं वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्या अक्रूरङ्काराय न हि स्वः स्वः हिनस्ति^{५७} देवानां त्वा
पत्नीरित्याह देवानां (१) वा एतां पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन् तामिरेवैनं दधाति^{५८} धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै
धिषणां विद्याभिरेवैनामभीन्धे ग्रास्त्वेत्याह छन्दांसि वै ग्राश्छन्दाभिरेवैनानां^{५९} अपयति वक्त्रयस्त्वेत्याह

(६।१-४, ९-११, २१) तै० सं० ४, १, ५, १-७, ११-१२, १९ । (७।१-१५) तै० सं० ४, १, ६, १-२२ ।

*

होत्रा वै वरुत्रयो होत्राभिरैवैनां पचति जनयस्वेत्याह देवानां वै पत्नी—(२)—जनयस्ताभिरैवैनां पचति षड्भिः पचति षड्भा ऋतव ऋतुभिरैवैनां पचति द्विः पचन्वित्याह तस्माद् द्विः संवत्सरस्य सस्य पच्यते वारुण्युखाऽभीन्द्रा मैत्रियोपैति शान्त्यै देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह सवितुप्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपत्य—पद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणे—(३)—त्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भात्यु—तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या असुर्य पाद्मनाच्छृणुमा च्छृणोति देवत्राऽक—रजक्षीरेणाऽऽ च्छृणोति परमं वा एतत् पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणोति यजुषा व्यावृत्यै छन्दोभिरा च्छृणोति छन्दोभिर्वा एषा (४) क्रियते छन्दोभिरेव छन्दास्या च्छृणोति ॥ (आह देवानां, वै पत्नीः, पृणे, -षा, षट् च ६) ॥ ७ ॥

वह्निशवः ॥

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निरवदाथ मेध्यं कृत्वा ऽऽ हरत्यै—कविंशतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै व्यृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृण्णां बल्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् समर्धयति मेध्यत्वाय यावन्तो (१) वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परि गायति यमादेवैनदृङ्के तिसृभिः परि गायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनलोकेभ्यो वृङ्के तस्माद्धार्यते न देयं गाथा हि तद्वृङ्के ऽग्निभ्यः पशूना लभते कामा वा अग्रयः कामानेवाव रुन्धे यत् पशून् नाऽऽलभेतानवरुद्धा अस्य (२) पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद्यज्ञवेशसं कुर्याद्यत् संस्थापयेद्यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते तेनैव पशूनाव रुन्धे यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामवाय प्राजापत्येन स—स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति प्रजापतिः प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एता अप्रिरपश्यत् ताभिर्वै स मुखत् (३) आत्मानमा ऽप्रीणीत् यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत् आ प्रीणात्यै—परिमित-छन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशूनेवाव रुन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्यै क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य (४) भवन्त्यै—कविंशतिः सामिधेनीरन्वाह रुग्धा एकविंशो रुचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंश—श्वतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरधमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे पराचीरन्वाह पराडिव हि सुवर्गो लोकः समास्त्वाऽग्न ऋतवो वधर्यन्वित्याह समाभिरवाग्निं वधयत्यु—(५)—तुभिः संवत्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौहता-

मृश्विना मृत्युमेवास्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदृत्यु—द्वयं तमसस्पर्शित्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्त्यं—गन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो (६) ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति^{११} न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^{१२} ॥ (यावन्तोऽस्य, सुखत, - श्रित्यस्य, वर्धयत्या, - दित्योऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥ ८ ॥

उख्यजननम् ॥

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति^१ विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमे^३ कस्मादुक्षरादनात् प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१) प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनान् द्वि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै^५ यदुर्चिषि प्रवृज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्यद्भि भूयो भूताद् द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै^६ ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्मृता यदुखा सा यद्विद्येताऽऽर्तिमाच्छेत्^(२)—यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रेतामुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनं प्रति षापयति नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते^७ यदि भिद्येत तैरेव कृपालैः सः सृजेत सैव ततः प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष स स्वां (१) देवतामुपैति^८ यो भूतिकामः स्याद्य उखायै सम्भवेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येवं यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहृत्याव दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीपादन्नकामस्याव दध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्न—(४)—मव रुन्धे^{१३} मुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यै^{१४}—प्रिर्वेभ्यो निलायत स कुमुकं प्राविशत् कुमुकमव दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धं आज्येन सं यौत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसां (५) वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धं शमीमधीमा दधाति शान्त्यै^{१५} सीव त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेष्वविदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते^{१६} ॥ (प्रजापति, - ऋच्छेत्, स्वा, - मेवान्नं, तेजसा, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥ ९ ॥

उख्यधारणम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कणं दहति तदस्मै प्रयोग एवपिस्वदयद्यग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वदयति^१ सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदो^२ दुम्बरीमा दधा-

त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति^१ प्रजापतिरग्निमसृजत तः सृष्टः रक्षाःस्य-(१)-जिघाः-
सन्त्स एतद्राक्षोघ्नमपश्यत् तेन वै स रक्षाःस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षाःस्यप
हन्त्यो-श्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनाः सपत्नसाहो विजित्यै^२ वैकङ्कतीमा दधाति भा
एवाव रुन्धे^३ शमीमयीमा दधाति शान्त्यै^४ सःशितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू अतिरमित्युत्तमे औदु-
म्बरी (२) वाचयति ब्रह्मणैव क्षत्रः सः इयति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं
ब्राह्मणं तस्माद्वाजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यः राजन्यं^५ मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतः हिरण्यः रुक्मम-
न्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्तं^६ एकविंशतिनिर्बाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवलोका
द्वादश मासाः पञ्चतवच्छय इमे लोका असावादित्य (३) एकविंश एतावन्तो वै देवलोकास्तेभ्य
एव भ्रातृव्यमन्तरेति^७ निर्बाधैर्वै देवा असुरान् निर्बाधेऽकुर्वन् तन्निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधी भवति
भ्रातृव्यानेव निर्बाधे कुरुते^८ सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै^९ नक्तोषासेत्युत्तरया ऽहोरात्राभ्या-
मेवैनमुद्यच्छते^{१०} देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्राभ्या-
मेवैनमुद्यत्यं (४) प्राणैर्दीधाराः-ऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प्र जायन्ते^{११} कृष्णा-
जिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि गृह्णाति^{१२}
षडुद्यामः शिष्यं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते^{१३} यद् द्वादशोद्यामः संवत्सरेणैव^{१४}
मौत्सं भवत्यूर्गै मुञ्चा ऊर्जैवेनः स-(५)-मर्धयति^{१५} सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यैत-
न्महिमानं व्याचष्टे^{१६} दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^{१७} ॥ (रक्षाःस्यौ, -उदुम्बरी,
आदित्य, उद्यत्य, सं, चतुर्विंशतिश्च २४) ॥ १० ॥

अश्वस्याग्निः प्रयाजयाज्याः ॥ (विश्वे देवाः) । अग्निर्गुप् ।

समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः ।
वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वाक्षि प्रियमा सुधस्थमं ॥
घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान् प्रजानन् वाज्यप्येतु देवान् ।
अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥
इडश्चासि वन्द्यश्च वाजिज्ञाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते ।
अग्निष्ठा (१) देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ॥
स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
देवेभिर्युक्तमर्दतिः सजोषाः स्योनं कृष्णानां सुविते दधातुं ॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदतैः ।
 ऋष्याः सतीः कवयः शुभमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥
 अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविद्वाने ।
 उषासा वाः (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥
 प्रथमा वाः सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
 अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतांरा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्तां ॥
 आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञः सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।
 इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥
 त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरवीं जायत आशुरश्वः (३) ।
 त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान ब्रह्मोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥
 अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाः ऋतुशः पार्थ एतु ।
 वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत ॥
 प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने ।
 स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥
 (अग्निष्टवा, वा, -मश्वो, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ११ ॥

[सावित्राणि २२७ । व्यृद्ध-३१७ ।-सु-२६३ ।-देवस्य २७७ । क्रूरं ४९२ । वारुणः २२१ । सप्तभि-२०६ ।-रेकविंशत्या ३२८ । षड्भि-२८४ ।-न २७४ । समिद्ध १९२ । (एकादश ॥ ११ ॥ ३०८१)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

चित्युपक्रममभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] अग्निकंविः ।

आसन्धां वह्नित्यापनं, वात्सप्रेणोपस्थानं च ॥

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजग्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजग्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्निमसृजत् सोऽस्मात् सृष्टः (१) पराङ्मैत् तमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेतामन्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्ध ईश्वरो वा एष पराङ् प्रद्यो यो विष्णु-

क्रमान् क्रमते चतसृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामे-
वास्य तनुवमभि (२) पर्यावर्तते^२ दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्धं
आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते^३ शुनःशेषमाजीगतिं^४ वरुणोऽगृह्णात् स
एतां वारुणीमपश्यत् तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्रुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रति-
मुञ्चत् उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशान्मुञ्चत्यां त्वाऽहार्षमि-
त्याहाऽऽ ह्येनं हरति^५ ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै^६ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह
विशैवैनं^७ समर्धयत्यस्मिन् राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन् ध्रुवमकं^८ कामयेत राष्ट्रं स्यादिति
तं मनसा ध्यायेद्वाष्ट्रमेव भवति^९ (४) अग्नें बृहन्नृपसामूध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं^{१०} समानानां
करोति निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति ज्योतिषा ऽऽ ऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन्
दधाति^{११} चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवांतिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा
छन्दसां यदतिच्छन्दुा वर्ष्मेवैनं^{१२} समानानां करोति^{१३} सद्वती (५) भवति सत्त्वमेवैनं गमयति^{१४}
वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीभीलन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धं
एकादशं भवत्येकधैव यजमाने वीर्यं दधाति^{१५} स्तोमेन वै देवा अस्मिल्लोक आध्नुवन् छन्दोभिर-
मुष्मिन्स्तोमस्येव खलु वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रे यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठत (६) इममेव तेन लोकमभि जयति
यद्विष्णुक्रमान् क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति^{१६} पूर्वद्युः प्र क्रामत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते तस्माद्योगे-
ऽन्यासां प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्येशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति^{१७}
मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै^{१८} ॥ (सृष्टो, ऽऽभ्ये, -तया, भवति, सद्वत्यु, -पतिष्ठते, द्विचत्वारि-
शब्द ४२) ॥ १ ॥

अथयामिनयनम् ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा अन्नपतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यनमिवस्य शुष्मिण
इत्याहायक्षमस्येति वावैतदाह^१ प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याहाऽऽशिष-
मेवैतामा शास्तु^२ उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवैनमुद्यच्छते^३
ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं^४ समर्धयति^५ चतसृभिरा साद-
यति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवांतिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दुा वर्ष्मे-
वैनं^६ समानानां करोति सद्वती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति^७ प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह
ज्योतिरेवास्मिन् दधाति^८ तनुवा वा एष हिनस्ति यं हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवां प्रजा इत्याह
प्रजाभ्य एवैनं^९ शमयति^{१०} रक्षांसि वा एतद्यज्ञं संचन्ते यदन उत्सर्जत्यक्रन्दुदित्यन्वाह

रक्षसामर्पहत्यां अनंसा बहन्त्यर्पचितिमेवास्मिन् दधाति तस्मादनस्वी च रथी चातिथिनामर्पचि-
ततमौ^{१०} (३) अर्पचिनिमान् भवति य एवं वेद^{११} समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुपित्तामर्षसिते
समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव त^{१२} द्वायत्रिया ब्राह्म-
णस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो^{१३} ऽप्सु भस्म प्र वैशयत्य-
प्सु योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति^{१४} तिसृभिः प्र वैशयति त्रिवृद्धा (४) अग्निर्गानाने-
वाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति^{१५} परा वा एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्या-
मर्षं दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधाति^{१६} द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{१७} परा वा एष प्रजां पशून् वपति
योऽप्सु भस्म प्रवेशयति पुनरुर्जा सह रथ्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते^{१८} पुनरेत्वा
ऽऽदित्या (५) रुद्रा वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समिन्धत तामिरेवैनं^{१९} समिन्ध^{२०}
बोधा स बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्त्वा प्रजाः प्र बुध्यन्ते^{२१} यथास्थानमुप तिष्ठते
तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते^{२२} ॥ (देवा, ज्योतिष्मा, - नर्पचितनमौ, त्रिवृद्धा, आदित्या, दिने-त्राणि -
शब्च ४२) ॥२॥

गार्हपत्यवयनम् ॥

यार्वती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्याच्याग्निं
चिनुते यमायैनं^{२३} स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽत्मनेऽग्निं
चिनुते इव्यग्रेण वा अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दुन् ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपेतेति यदेतना-
ध्यवसाययत्य-(१)-नामृत एवाग्निं चिनुते उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यै-पोऽजोक्षति
शान्त्यै^{२४} सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमर्षं रुधं ऊपान् नि वपति
पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञानं एव संज्ञानं^{२५} ह्येतत् (२) पशूनां
यदूषां द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते वियती अन्नतामस्त्वैव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञिय-
मासीत् तदुस्यामदधात् त ऊषा अभवन् यदुस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात् तदुदश्चन्द्रमसि
कृष्णमूषान् निवर्पन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते^{२६} ऽयं सो अग्निरिति विश्वा-
मित्रस्य (३) सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धोऽग्नेरैतेन प्रियं धामाव रुन्धे^{२७}
छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव
तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति^{२८} तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्त ते द्वे पुरस्तात् समीची
उपादधत द्वे (४) पश्चात् समीची तामिर्वै ते दिशोऽदृहन् यद् द्वे पुरस्तात् समीची उपदधाति द्वे
पश्चात् समीची दिशां विधृत्यां अथो पशवो वै छन्दांसि पशूनेवास्मै समीची दधात्यष्टावुप
दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गानानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री

सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य^(५) प्रज्ञातै^{११} त्रयोदश लोकंपूणा उपं दधात्येकविंशतिः
 सं पद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठा गार्हपत्यमनु प्रति
 तिष्ठति^{१२} प्रत्यग्निं चिन्वानस्तिष्ठति य एवं वेद^{१३} पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः
 पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे^{१४} त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रय
 इमे लोका एष्वेव लोकेषु^(६) प्रति तिष्ठत्ये^{१५} कचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गो
 लोक एकवृत्तैव सुवर्ग लोकमेति^{१६} पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं^{१७} न दुश्कर्मा भवति
 य एवं वेद^{१८} पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्
 विराज्येवानाद्ये प्रति तिष्ठति^{१९} ॥ (अध्यवसाययति, ह्येत, -द्विधामित्रस्य, दधत द्वे, लोकस्य, लोकेषु, सप्तचत्वारिंश-
 शब्द ४७) ॥३॥

उख्याप्तिसंवपनम् ॥

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चोखायाऽसमितमिति चतसृभिः सं नि वपति चत्वारि
 छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा सऽशास्ति समितमित्याह
 तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति^१ यत् सन्युष्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु^२ तुभि^(१)-र्वा एतं
 दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि
 मुञ्चति^३ वैश्वानर्या शिष्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनं नैर्ऋतीः कृष्णास्तिष्ठस्तुषपका भवन्ति निर्ऋत्यै
 वा एतद्भ्रातृभ्यं यत् तुषा निर्ऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते^४ इमां दिशं यन्त्येषा^(२)
 वै निर्ऋत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवदयते^५ स्वकृत इरिण उपं दधाति प्रदरे वैतद्वै
 निर्ऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं निरवदयते^६ शिष्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः
 साक्षादेवैनं निर्ऋतिपाशान्मुञ्चति^७ तिस्र उपं दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मा-
 न्निर्ऋतिमव यजते^८ पराचीरुपं^(३) दधाति पराचीमेवास्मान्निर्ऋतिं प्र णुदते^९ ऽप्रतीक्षमा यन्ति
 निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै^{१०} मार्जयित्वोपं तिष्ठन्ते मेध्यत्वायं^{११} गार्हपत्यमुपं तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक एव
 चरित्वा पूता देवलोकमुपार्वर्तन्ते^{१२} एकयोपं तिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति^{१३} निवेशनः
 सङ्गमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्ति^{१४} ॥
 (ऋतुभिः, - रेषा, पराचिरुप, -ष्टाचत्वारिंशशब्द ४८) ॥४॥

क्षेत्रकर्पणम् ॥

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः समितो यज्ञपुरुषैवैनं वि मिमीते^१ यावान् पुरुष ऊर्ध्व-
 बाहुस्तावान् भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवैनं वि मिमीते^२ पक्षी भवति न ह्यपक्षः पतितुम-

हैत्यै—रन्निना पक्षौ द्राघीयाःसौ भवतस्तस्मात् पक्षप्रवयाःसि वयाःसि व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं (१) वीर्यसम्मितो वेणुना वि भिमीत आग्नेयो वै वेणुः सयो- नित्वायं यजुषा युनाक्ति यजुषा कृषति व्यावृत्तैः षड्गवेन कृषति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं कृषति यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैवैयं वा अग्नेरिति दाहादचिमेत् सैतद् द्विगुणमपश्यत् कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्यदह्यत् कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अनतिदाहयं द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहुयत् कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्रेरुद्यत्या एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतु- ष्पादश्च तान् यत् प्राच उत्सृजेद्रुद्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि धुवेद्यत् प्रतीचो रक्षाःसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् (३) तामेवैनाननूत्सृजत्यथो खल्लिमां दिश- मुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पर्याव- र्तन्ते तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात् पराश्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यश्च आ वर्तन्ते तिस्रस्तिष्ठः सीताः (४) कृषति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्यो षधीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुन्धेऽर्कैर्कश्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै कृष्टे वपति कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्त्यनुसीतं वपति प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरे- णैवास्मा अन्नं पचति यदग्निचि- (५) दनवरुद्धस्याश्नीयादवरुद्धेन व्युध्येत् ये वनस्पतीनां फल- ग्रहयस्तानिध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै दिग्भ्यो लोष्टान्तसमस्यति दिशामेव वीर्यमवरुद्ध्यै दिशां वीर्येऽग्निं चिनुते यं द्विष्याद्यत्र स स्यात् तस्यै दिशो लोष्टमा हरेदिषमूर्जमहमित आ ददु इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव (६) रुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि भवत्युत्तरवेदिमुषं वपत्यु- त्तरवेद्याः ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशून्नेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै ॥ (वीर्यं, च, दिक्, सीता, अग्निचि, - दव, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥५॥

कृष्टे क्षेत्रे सिकतादिवापः ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेवैश्वानरस्य सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे षड्भिर्नि वपति षड् वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे समुद्रं वै नामैतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजानां प्रजननायेन्द्रो (१) वृत्राय वज्रं प्राहृत स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रेणैवास्मै पशून् परि गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते

त्रिसप्तभिः पशुकामस्य (२) परिं मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्यै पशूनव
 रुन्धे^{१०} त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं^{११} सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या^{१२} अपरिमिताभिः
 परिं मिनुयादपरिमितस्यावद्धयै^{१३} यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेद-
 परिगृहीत एवास्य विषूचीन^{१४} रेतः परां सिञ्चत्यपशुरेव भवति (३) यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति
 परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् परिगृहीत एवास्यै समीचीन^{१५} रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति^{१६}
 भौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तदधाति^{१७} गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा
 राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः^{१८} शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् (४) सोऽग्नेः
 कृष्णो रूपं कृत्वोदायत् सोऽस्थं प्राविशत् सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव मेधो
 स्थं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे^{१९} प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति
 प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते^{२०} पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं सयोनि- (५) मेवाग्निं
 चिनुते^{२१} ऽपां पृष्ठमसीत्युप दधान्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदुप दधाति^{२२} ॥
 (इन्द्रः, पशुकामस्य, भवत्य, - विशत्, सयोनि, विश्वातिश्च २०) ॥६॥

रामाद्युपधानम् ॥

ब्रह्मं जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा
 यजमानः सृजते^१ ब्रह्मं जज्ञानमित्याहु तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो^२ मुख्यो भवति य एवं वेद^३
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवी^४
 शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्पतयः (१) प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयां-
 सि प्र जायेरन् यदिवि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्भुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्य-
 ममृत एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै^५ हिरण्यं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै^६ यदिष्टकाया
 आतृण्णमनूपदध्यात् पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दध्याद् दक्षिणतः (२) प्राश्चमुप दधाति
 द्वाधारं यजमानलोकं न पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया आतृण्णमनूप
 दधाति प्राणाजामुत्सृष्ट्यै^७ द्रुप्तश्चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति^८ सुचावुप
 दधात्यर्वा-ज्यस्य पूर्णां कार्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं-मियं वै कार्मर्यमयसावौदुम्बरीमे एवोप
 धत्ते^९ (३) तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुपाऽऽमुमर्हति^{१०} दक्षिणां कार्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं
 तस्मादस्या असावुत्तरां ऽऽज्यस्य पूर्णां कार्मर्यमयीं वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्मर्यो वज्रेणैव
 यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-स्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं पशवो वै दध्यूर्गुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं दधाति^{११}
 पूर्णे उप दधानि पूर्णे एवैन- (४) ममुष्मिँल्लोक उप तिष्ठेते^{१२} विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहुः सुग्वै

विराज्यत् सुचावुपदधाति विराज्येवाग्निं चिनुते^{१५} यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति यज्ञमुखः रुक्मो यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षांस्यप हन्ति^{१६} पञ्चभिर्व्याधारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षांस्यप हन्त्य^{१७} क्षण्या व्याधारयति तस्मादक्षण्या (५) पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{१८} ॥ (वनस्पतयो, दक्षिणतो, धत्त, एनं, तस्मादक्षण्या, पञ्च च ५) ॥७॥

स्वयमातृणायुपधानम् ॥

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्वयमातृणोमामेवोप धत्ते^१ ऽश्चमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते^२ प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्रावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेष वा^(१) अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्यातामग्रावेव तदग्निं चिनुते ईश्वरो वा एष आर्तिमातोर्योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्रीन् वरान् दद्यात् त्रयो वै प्राणाः प्राणानां स्तृत्यै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणोः पशु-^(२)र्वा एष यदग्निं खलु वै पशव आर्यवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै^३ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^४ काण्डात्काण्डात् प्रोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन द्वेषा प्रतिष्ठित्यै^५ वा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै^६ देवलक्ष्मं वै ज्वालित्वा तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उपादध्ताधरलक्ष्माणमसुरा यं^(३) कामयेत् वसीयान्तस्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्याद्रसीयानेव भवति यं कामयेत् पापीयान्तस्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति पापीयान् भवति^७ ज्वालित्वा भवतीमे वै लोकास्त्र्वालित्वैभ्य एव लोकेभ्यो आतृव्यमन्तरेत्यै^८ ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पत्^(४) यत् कूर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति^९ मेघो वा एष पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेघं पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते^{१०} इमशानं वा एतत् क्रियते यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति तेनाश्मशानाचिद्वास्तव्यो वा एष यत्^(५) कूर्मो मधुवाता क्रतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनं^{११} ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्तुमयस्यावरुद्धयै^{१२} मही धौः पृथिवी च न इत्याह ऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति^{१३} प्राश्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^{१४} पुरस्तात् प्रत्यश्चमुप दधाति तस्मात्^(६) पुरस्तात् प्रत्यश्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते^{१५} यो वा अपर्नाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनु प्र विंशति स एनमीश्वरो हिंसितोरुल्लखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः सनाभिमेवाग्निं चिनुते

हिंसायां औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे^{२१} मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा
ऊर्ज दधाति तस्मा^(१)-न्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मि^{२२}तं-मव
हन्त्यन्नमेवाक^{२३}-वैष्णव्यचोप दधाति विष्णुवै यज्ञो वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापय-
ति^{२४} ॥ (एष वै, पशु, - यं, - मसर्प, - देव यत्, तस्मात्, तस्मात्, सप्तविंशतिश्च २७) ॥८॥

उखाद्युपधानम् ॥

एषा वा एतल्लोकानां ज्योतिः सम्मृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योतिरव रुन्धे^१
मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपाऽऽस्महे^२ सिकताभिः
पूरयत्येतद्वा अग्रेवैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे^३ यं कामयेत क्षोधुकः स्यादित्यूनां
तस्योप^(१) दध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णा तस्योप दध्यादनु-
पदस्यदेवान्नमन्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप
दधाति सर्वायत्वायो^४-खायामपि दधाति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयति^५ व्यृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत्
पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणा^(२) अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान् प्रत्यस्यति प्रतिष्ठामेवैनद्र-
मयित्वा प्राणैः समर्धयति^६ दुध्ना मधुमिश्रेण पूरयति मध्व्योऽसानीति^७ शृतातुङ्कयेन मेध्यत्वायं
ग्राम्यं वा एतदन्नं यदध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्यावरुद्धयै^८ पशुशीर्षाण्युप
दधाति पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवाव रुन्धे^९ यं कामयेतापशुः स्यादिति^(३) विषूचीनानि त-
स्योप दध्याद्विषूच एवास्मात् पशून् दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति समीचीनानि
तस्योप दध्यात् समीच एवास्मै पशून् दधाति पशुमानेव भवति^{१०} पुरस्तात् प्रतीचीनमश्चस्योप
दधाति पश्चात् प्राचीनमृषमस्यापशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै समीचो दधा-
त्ये^{११}तावन्तो वै पशवो^(४) द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् वा एतदग्नौ प्र दधाति यत् पशुशीर्षाण्युप-
दधात्यमुमारण्यमनु ते दिशामीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पशूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मात्
समावत् पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयाः शुचा हृतीः सर्पशीर्षमुप दधाति यैव
सर्पे त्विषिस्तामेवाव रुन्धे^{१२} (५) यत् समीचीनं पशुशीर्षैरुप दध्याद् ग्राम्यान् पशून् दक्षुका स्यु-
र्यद्विषूचीनमारण्यान् यजुरेव वदेदव तां त्विषिं रुन्धे या सर्पे न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽ-
रण्यां^{१३}नथो खल्वपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विषिमव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन शान्तम् ॥
(उप, प्राणा, इति, पशवो, ऽव रुन्धे, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥९॥

अपस्यानां प्राणभृतामपानभृतां च प्रथमचित्तुपधानम् ॥

पशुर्वा एष यदुग्नियोनिः खलु वा एषा पशोर्वि क्रियते यत् प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या
अपस्या उप दधाति योनावेव रेतो दधाति^१ पश्वोप दधाति पाङ्क्ताः पशवः पशूनेवास्मै प्र

जनयति^२ पञ्च दक्षिणतो वज्रो वा अपस्यां वज्रैर्नैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यप हन्ति^३ पञ्च
 पश्चात्^(१) प्राचीरुप दधाति पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादेवास्मै प्राचीनः रेतो दधाति^४
 पञ्च पुरस्तात् प्रतीचीरुप दधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा
 जायन्ते^५ पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः पशून्नेव प्रजातान्त्वमायतनमभि पर्यूहते^६ इयं
 वा अग्नेरतिदाहादविभेत् सैता^(२) अपस्यां अपश्यत् ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्यदपस्या
 उपदधात्यस्या अनतिदाहायो^७—वाचं हेयमददित् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
 एवं वेदुदिति^८ प्राणभृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्वदन् प्राणन् पश्यञ्छृण्वन्
 पशुर्जायते^९ ऽयं पुरो^(३) भुव इति पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधाराय दक्षिणा विश्वकर्मेति
 दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधाराय पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्यु-
 त्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचमेवैताभिर्दाधारं दशदुशोप दधाति सवी-
 र्यत्वाया^{१०}—क्षण्यो^(४)-प दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{११} याः प्राची-
 स्ताभिर्वसिष्ठ आर्धोद्या दक्षिणा तामिर्भरद्वाजो याः प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-
 मदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा^{१२} य एवमेतासामृद्धि वेदुर्धोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेदु बन्धु-
 मान् भवति य आसामेवं क्लृप्तिं वेदु कल्पते^(५) ऽस्मै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति
 य आसामेवं प्रतिष्ठां वेदु प्रत्येव तिष्ठति^{१३} प्राणभृत उपधार्य संयत उप दधाति प्राणानेवास्मिन्
 धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत् संयताः संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ
 सं चरतो^{१४} विषूचीरुप दधाति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ^{१५} यद्वा अग्नेरसंयत^(६)-मसुवर्ग्यमस्य
 तत् सुवर्ग्यो ऽग्निर्यत् संयतं उप दधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकं^{१६}—स्यविर्वर्यः कृतमयानाभि-
 त्याह वयोभिरेवायानव रुन्धेऽयैर्वयाः^{१७}सि^{१८} सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादयः सर्वतः पवते^{१९} ॥
 (पश्चा- वेताः, पुरो, ऽक्षण्या, कल्पते, ऽसंयतं, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥१०॥

अश्वमेधे अश्वगरीरे सूचीभी रेखाकरणम् ॥ (विश्वे देवाः) । अनुष्टुप्; ६ त्रिष्टुप् ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुक्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।

सछन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

महानां ग्री रेवतयो विश्वा आशाः प्रह्वरीः । मेध्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्माभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वाचि सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

नारी^(१)-स्ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया ।

देवानां पत्नीर्दिशः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

कुविदुङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विवूर्य ।

इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ (नार्गी, - स्त्रिशब्द ३०) ॥११॥

अश्वस्य त्वक्छेदनम् ॥ (विश्वे देवाः) । अनुष्टुप् ।

कस्त्वा छयति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि शिष्यति । क उ ते शमिता कविः ॥

ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु ।

संवत्सरस्य धार्यसा शिमीभिः शिष्यन्तु त्वा ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छयन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिष्यन्तः ॥

अर्धमासाः परुषि ते मासाश्छयन्तु शिष्यन्तः ।

अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं (१) हृदयन्तु ते ॥

पृथिवी ते ऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुर्या ॥

श ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वरेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमु ते तनुर्व भुवर्त ॥

(विलिष्टं, त्रिशब्द ३०) ॥१२॥

[विष्णुमुखा ३४२। अन्नपते २९२। यावन्ती ३४७। वि १९८। पुरुषमात्रेणा-३२५।-ग्ने २७०। ब्रह्म २५५। स्वय- ३७७।
-मेधां २९४। पृथु- ३३५।-गार्गीत्री ८०। को ८०। द्वादश ॥१२॥ ३१९५]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

चितीनां निरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] अग्निकृषिः ।

आग्निनी-ऋतव्या- प्राणभृत्-अपस्या-वयस्याख्येष्टकोपधानविधानम् ॥

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यान्ति
पूरयति वा अस्य तदाश्विनीरूपं दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवासमै भेषजं करोति^१
पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तौ यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्यु-^२तव्या उपं दधात्यृतूनां कृप्त्यै^३
(१) पञ्चोपं दधाति पञ्च वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान् कल्पयति^४ समानप्रभृतयो भवन्ति समा-
नोदर्कास्तस्मात् समाना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्मादृतवो व्यावर्तन्ते^५ प्राणभृत् उपं
दधात्यृतुष्वेव प्राणान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र जनयत्येवैनां^६ नेष
वै वायुर्यत् प्राणो यदृतव्या उपधार्य प्राणभृत् (२) उपदधाति तस्मात् सर्वानृतूननु वायुरा वरीवर्ति^७
वृष्टिसनीरूपं दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे^८ यदेकधोपदुध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्

(११६) ऋ० १०, १३१, २; वा० य० २३, ३८; अथर्व० २०, १२५, २; मै० ३, १२, ३८; काठ० [अश्वमेधः] १०, १० ।
(१११-६) वा० य० २३, ३९-४४; काठ० [अश्वमेधः] १०, ११-१६ ।

सर्वानृतून् वर्षति^{१०} यत् प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीते^{११}
पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि समनसो^{१२} (३) यं कामयेतापशुः
स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायोपस्था उप दध्यादसंज्ञानमेवासमै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यं
कामयेत् पशुमान्त्स्यादित्यपस्थास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात् संज्ञानमेवासमै पशुभिः करोति
पशुमानेव भवति^{१३} चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे कृष्णे^{१४} (४)
मूर्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तान्मूर्धा^{१५} पञ्च दक्षिणायाः श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्
पश्चादधीयान् पुरस्तात् प्रवणः पशुर्बस्तो वय इति दक्षिणेऽस्य उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरे
ऽस्यैव प्रति दधाति^{१६} व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति मिश्रो वय इत्युत्तरे पक्षयोर्य
वीर्यं दधाति^{१७} पुरुषो वय इति (५) मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः^{१८} ॥

(कृत्पथैः, प्राणभृतः, समनसः, कृष्णे, इति, पञ्च च ५) ॥१॥

स्वयमातृणा-दिश्या-प्राणभृत-बृहती-वाल्खिल्याख्येऽकोपधानम् ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृणामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयोल्लो-
कयोर्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवा-
नामोजोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै स्वयमातृणामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृणा
ऽन्तरिक्षमेवोप धत्ते^१ ऽश्चमुप^(१) घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापति-
नैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^२ दे-
वानां वै सुवर्गं लोकं यतां दिशः समन्वियन्त त एता दिश्या अपश्यन् ता उपादधत् ताभिर्वै ते
दिशोऽदृष्ट्वन् यदिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै^३ दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२) दधाति नव वै
पुरुषे प्राणा नाभिर्दक्षमी प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणा ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप
दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा विराट् विराट् छन्दसां ज्योति-
ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे^४ छन्दांसि पशुञ्चाजिर्मयुस्तान् बृहत्यु-
दजयत् तस्माद्बार्हताः (३) पशव उच्यन्ते^५ मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्मादक्षिणा-
वृत्तो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात् प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^६ षट्त्रिंशत् सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पश-
वो बृहत्यैवासमै पशूनव रुन्धे बृहती छन्दसाः स्वाराज्यं परीथाय यस्यैता (४) उपधीयन्ते गच्छति
स्वाराज्यं^७ सप्त वाल्खिल्याः पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ
प्राणानां सवीर्यत्वाय^८ मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात् प्राणानेवा-
समै समीचो दधाति^९ ॥ (उपो, - प, बार्हता, एता, - अतुलितश्च ३४) ॥२॥

अक्षण्यास्तोमीयोपधानविधिः ॥

देवा वै यद्यज्ञे ऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा एता अक्षण्यास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनू-
च्यान्यथोपदधत् तदसुरा मान्वायन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदक्षण्यास्तोमीया अन्यथाऽनू-
च्यान्यथोपदधाति आतृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवत्या—शुस्त्रिवृदिति पुरस्ता-
दुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिवृ-(१)-यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^१ व्योम सप्तदश इति दक्षिण-
तोऽन्नं वै व्योमान्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^२ धरुण एकविंश इति
पश्चात् प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै^३ भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः
पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^४ प्रतृतिरष्टादश इति पुरस्ता-(२)-
दुप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यातयत्यै—भिवर्तः सविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभि-
वर्तोऽन्नं सविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^५ वचो द्वाविंश इति पश्चाद्यद्विंश-
शतिर्द्वे तेन विराजौ यद् द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजैरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति^६ तपो नवदश इत्यु-
त्तरतस्तस्मात् सव्यो-(३) हस्तयोस्तपस्वितरो^७ योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विंश-
त्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^८ गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षि-
णतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^९ ओजस्त्रिणव इति
पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति^{१०} सम्भरणस्त्रयोविंश इत्यु-(४)-त्तरतस्तस्मात्
सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरैः^{११} क्रतुरेकत्रिंश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्य-
ज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^{१२} ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य
विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः^{१३} प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात्
प्रतिष्ठित्यै^{१४} नाकः षट्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै-(५) लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै^{१५} ॥
(त्रिवृत्, पुरस्तात्, सव्य, इति, वै, पञ्च च ५) ॥३॥

अक्षण्यास्तोमीया-सृष्टि-व्युष्ट्याख्योपधानविधिः ॥

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृ-
द्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति^१ नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं
धाता जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोम इत्या-
हान्नं वै जनित्र-(१)-मन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^२ मित्रस्य भागो
ऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता
एकविंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै^३ इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा

इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदश (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^१ वस्त्रं भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयत्याँ—दित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भो अन्नं पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^२ ऽदित्यै भागो (३) ऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रतिष्ठित्यै^३ देवस्य सवितुर्भागो ऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसृत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसृता धृत्र्यश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धृत्रो (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्मादक्षिणावृत्तो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते^४ ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै^५ विवृतोऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावर्द्धीर्यौ (५) यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवती दक्षिणतोऽच्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओजस्व्यैव भवत्याऽस्यौजस्वी जायते^६ ऽर्को वा एष यदभिस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छ्रुत्वा यदेवा विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तद्वर्धमानु विधीयते^७ ऽत्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेदैः सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे^८ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत् ततो वा इदं (७) व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्यैवास्मा उच्छत्यथो तम एवाप हते^९ ॥ (वै जनित्रं, पञ्चदशो, ऽदित्यै भागो, वै धृत्रः, समावर्द्धीर्यौ, विधा, ततो वा इदं, चतुर्दश च १४) ॥४॥

असपत्ना-विराट्-स्तोमभागारूपध्यानविधिः ॥

अग्नें जातान् प्र णुंदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुंदते^१ सहसा जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते^२ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मा- (१)-दुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति^३ वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो वज्रः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै^४ पुरीषवतीं मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते^५ सात्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं वेदैः^६ ता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता

उपधीयन्ते (२) नास्य सपत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्विराज उत्तमायां चित्यामुषं दधाति विराज-
मेवोत्तमां पशुषु दधाति तस्मात् पशुमाजुत्तमां वाचं वदति दशदशोषं दधाति सवीर्यत्वायां^{१०} क्षण-
योषं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{११} यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्
तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयो (३) ऽश्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन् तेभ्य एता
इष्टका निरमिमतेवृच्छन्दो वरिवृच्छन्द इति ता उपादधत् ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन् यदेता इष्टका
उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति^{१२} यज्ञेन वै प्रजापतिः
प्रजा असृजत् ताः स्तोमभागैरेवासृजत् यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते^{१३} बृहस्पतिर्वा एतद्यज्ञस्य तेजः समभरद्यत् स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपदधाति सते-
जसमेवाग्निं विजुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत् स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपद-
धाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै^{१४} सप्तसप्तोषं दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै^{१५} ॥
(उत्तरतो धत्ते तस्मा, - दुपधीयन्त, ऋषयो, ऽसृजत् यत्, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥५॥

स्तोमभागाख्योपधानविधानम् ॥

राश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत् प्रेतिरिति धर्ममन्वितिरिति दिवं ऽसन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथि-
वीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशितिति वसून् प्रक्रेत इति रुद्रान्तसुदीतिरित्यादित्यानोज
इति पितृं ऽस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनापाडिति पशून् रेवदित्योषधीं - रभिजिदसि युक्तग्रावे- (१)-न्द्राय
त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिजित्यै ताः प्रजा अपप्राणा असृजत् तास्वधिपतिरसी-
त्येव प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं ऽ स ऽ सर्प इति चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं^३ ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मिथुनी अभवन् तासु त्रिवृदसीत्येव मिथुनमदधात् ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः स ऽ रोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत् ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्य-
तिष्ठन् ता वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽसि वेषश्रि-
रसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रति स्थापयति^६ सात्माऽन्तरिक्षं (३) रोहति
सप्राणोऽमुष्मिंलोके प्रति तिष्ठत्यव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद^७ ॥
(युक्तग्रावा, प्रजा मिथुन्य, -न्तरिक्षं, द्वापदा च १२) ॥६॥

नाकसत्-चोडा-स्थयमावृणो-विकर्णोनामुपधानविधिः ॥

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसदं उपदधाति नाकसद्भिरेव
तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति^१ सुवर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति^२
यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसदं उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते^३ पृष्ठानां वा एतत्
तेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदं (१) उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे^४ पञ्चचोडा उप

दधात्यप्सरसं एवैनमेता भूता अमुष्मिँल्लोक उप शेरेऽथो तनूपानीरेवैता यजमानस्यं यं द्विष्यात्
तमुपदधद्वायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छत्युत्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति
यथा जायामानीयं गृहेषु निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात् प्राचीमुत्तमाष्टुप दधाति तस्मात्
पश्चात् प्राची पत्न्यन्वास्ते स्वयमातृणां च विकर्णी चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्वयमातृ-
णाऽऽयुर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात् प्राणश्चाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ
नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनां (३) च यजमानस्य च प्राणं
चाऽऽयुश्चापि दध्यात् तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेयाः स्वयमातृणामुप दधात्यसौ वै स्वयमातृणा
ऽमूमेवोप धत्ते^१ ऽश्नुमुप प्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापतिर्नैवाग्निं
चिनुते^२ स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यातार्थो एषा वै (४)
देवानां विक्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते उत्तरत उप
दधाति तस्मादुत्तरतउपचारोऽग्निर्वीयुमती भवति समिद्धयै^३ ॥

(नाकसद्भ्य- स्तत्, पशूना, - मेधा वै, द्वाविंशतिश्च २२) ॥७॥

छन्द आख्योपधानविधिः ॥

छन्दाऽस्युप दधाति पशवो वै छन्दाऽसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दाऽसि वै देवानां वामं पशवो
वाममेव पशूनव रुन्ध एताऽह वै यज्ञसेनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तथा वै स पशूनवारुन्ध
यदेतामुपदधाति पशूनेवाव रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव (१) मुखतो
धत्ते मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति^१ त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुभि-
न्द्रियमेव मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै पशवः पशूनेवाव रुन्धे ऽनुष्टुभ उप
दधाति प्राणा वा अनुष्टुप् प्राणानामुत्सृष्ट्यै^२ बृहतीरुग्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विष्टुरूपाणि
छन्दाऽस्युप दधाति विष्टुरूपा वै पशवः पशव- (२) छन्दाऽसि विष्टुरूपानेव पशूनव रुन्धे^३
विष्टूरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदा^४ तिच्छन्दसमुप दधात्यतिच्छन्दा
वै सर्वाणि छन्दाऽसि सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यदतिच्छ-
न्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनं समानानां करोति^५ द्विपदा उप दधाति द्विपाद्यजमानः (३) प्रतीष्टित्यै^६ ॥
(सेज एव, पशवः पशवो, यजमान, एव च १) ॥८॥

सयुक्-मण्डल-विश्वयोतिः संज्ञकेष्टकोपधानम् ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽभिर्धीयते यत् सयुजो नोपदध्याद् देवता अस्याग्निं वृञ्जीरन् यत् सयुजं
उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना व्यृध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः सन्तत एवमेवैता-
भिर्भिः सन्ततो^१ ऽग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्यैता उपधी-

यन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति^२ मण्डलेष्टका उपं दधातीमे वै लोका
मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्र विंशति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यग्निं चिकयानो^३ विश्व-
ज्योतिषु उपं दधातीमानेवैताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाधत्येता
वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवा-(२)-न्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति^४ ॥ (सुवर्गमेव, ता एव, चत्वारि च ४) ॥९॥

वृष्टिसनि-संयानी-आदित्या-वृता-यशोदाख्योपधानविधिः ॥

वृष्टिसनिरूपं दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे^१ यदेकधोपदध्यादेकमुतं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्
सर्वानृतून् वर्षति^२ पुरोवातसनिरसीत्याहैतद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे^३ संयानीभिर्वै
देवा इमाँल्लोकान्तस्मयुस्तत् संयानीनां संयानित्वं यत् संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु नावा संया-
त्येव-(१)-मेवैताभिर्जमान इमाँल्लोकान्तं याति^४ ह्रवो वा एषोऽमेर्यत् संयानीर्यत् संयानीरुपद-
धाति ह्रवमेवैतमग्नय उपं दधात्यु-त यस्यैतास्वपहितास्वापोऽग्निः हरन्त्यहृत एवास्याग्निं-रादि-
त्येष्टका उपं दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्या
(२) एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्ये-
ष्टका उपदधात्यसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवानां रोचत एवमेवैष मनुष्याणां
रोचते^५ घृतेष्टका उपं दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्धुतं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्य-(३)-थो
तेजसांऽनुपरिहारं सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति^६ प्रजापतिरग्निमचिनुत् स यज्ञसा
व्यार्धयत् स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत्ताभिर्वै स यज्ञ आत्मन्नधत्त यद्यशोदा उपदधाति
यज्ञ एव ताभिर्जमान आत्मन् धत्ते^७ पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन्
यशो दधाति^८ ॥ (एवं, प्राप्नोत्यादित्या, अर्धयत्ये, - कान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥१०॥

भूयस्कृत-अग्निरूपा-द्रविणोदा-आयुष्या-अग्निहृदया-ऋतव्याख्येष्टकोपधानम् ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयांसो देवा आसन् भूयांसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अप-
श्यन् ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयांसोऽभवन् वनस्पतिभिरोषधीभिर्वरिवस्कृदसीतीमामजयन्
प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्नुर्ध्वाऽसीत्यमूमजयन्नन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षमजयन् ततो
देवा अभवन् (१) परासुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यमीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्य-प्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे^२
पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुते आयुष्या उपं दधात्या-
युरेवा-(२)-स्मिन् दधात्य-ग्ने यत् ते परं हन्नामेत्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपा-
ऽऽप्नोति^३ तावेहि स रभावहा इत्याह व्यैवैनं परि धत्ते^४ पाञ्चजन्येष्वप्यैधम इत्याहैष वा अग्निः
पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मादेवमाह-तृच्या उपं-(३) दधात्येतद्वा ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या

ऋतुनामेव प्रियं धामाव^१ रुन्धे सुमेक^२ इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामोपाऽऽमोति^३ ॥
(अमव, - न्नेवो, - पु, षड्विंशतिश्च २६) ॥११॥

अश्वमेधविधिः ॥

प्रजापतेरक्षयश्च यत् तत् पराऽपतत् तदश्चोऽभवद्यदश्च यत् तदश्चस्याश्चत्वं तदेवा अश्वमेधेनैव प्रत्य-
दधुरेष वै प्रजापति^४ सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति^५ सर्वस्य वा एषा प्राय-
श्चित्तिः सर्वस्य भेषज^६ सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नापि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्तसर्वं
पाप्मानं (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदो^७ चरं वै तत् प्रजापते-
रक्षयश्च यत् तस्मादश्चस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां^८ वैतसः कटो भवत्यप्सु योनिर्वा
अश्चोऽप्सु जो वैतसः स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति^९ चतुष्टोमः स्तोमो भवति सरड्ढ वा अश्वस्य
सकथ्याऽवृहत् (२) तदेवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय^{१०} ॥
(सर्वं पाप्मानं, - मवृहद्, द्वादश च १२) ॥१२॥

[उत्सन्नयज्ञ २५५ । इन्द्राग्नौ २३४ । देवा २५५ । अग्ने-३६४ । रभे २४३ । रुद्रि-१६२ । नाकसन्नि-२२२ । इन्द्रा ६६
१५१ । सर्वाभ्यो १०४ । वृष्टिमनी-१९९ । देवासुराः १७६ । प्रजापते- ११२ । (-द्वादश ॥१२॥ २४७७)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

इष्टकात्रयाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] अग्निर्ऋषिः ।

इन्द्रतनु-यज्ञतनु-नक्षत्राख्येष्टकोपधानम् ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपश्यत् ता उपाधत्ता ताभिर्वै स
तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नघत्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभि-
रिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्नि^१ सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य आर्त-
व्यो (१) भवति यज्ञो देवेभ्योऽर्पाक्रामत् तमवरुधं नाशकृवन् त एता यज्ञतनूरपश्यन् ता उपा-
दधत् ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत् यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभिर्यजमानोऽव रुन्धे^२ त्रयस्त्रिं-
शत्मुप दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे^३ ऽथो सात्मानमेवाग्नि^४ सतनुं चिनुते^५
सात्माऽमुष्मिँल्लोके (२) भवति य एवं वेद ज्योतिष्मतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येता-
भिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैन^६ स मिन्ध उभयोरस्मै लोकयो ज्योतिर्भवति^७ नक्षत्रेष्टका उप
दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि तान्येवाव रुन्धे^८ सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्ष-
त्राणि तान्येवाऽऽमोत्यथो अनूकाशमेवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^९

यत् सःस्पृष्टा उपदध्यादृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादसःस्पृष्टा उप दधाति
 वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादुन्याः प्रतीचीरूपं दधाति पश्चादुन्याः
 प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ॥ (भातृभ्यो, लोक, एवैतान्ये, कच-
 वारिःशब्द ४१) ॥१॥

ऋतव्य-वैश्वदेवाख्येष्टकोपधानं, प्रोक्षणविधिश्च ॥

ऋतव्या उप दधात्यृतूनां कृत्त्यै द्वन्द्वमुप दधाति तस्माद् द्वन्द्वमृतवो ऽधृतेव वा एषा यन्म-
 ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वन्द्वमन्यासु चितीषूप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
 श्लेषणं वा एताश्चितीनां यदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चितीनां विधृत्या अवकामनूप दधात्येषा
 वा अग्नेर्योनिः सयोन्योनिः-(१)-मेवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽदुदित् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता
 उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेदुदिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रति-
 तिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठत्येता वा (२) अधिपत्नीनामेष्टका यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां भवति
 यं द्विष्यात् तमुपदधद् ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छत्यै-ङ्गिरसः सुवर्गं
 लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यश्लकैः प्रोक्षति
 यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषजमेवास्मै करोत्य-(३)-थो रूपेणैवैनं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव
 सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्र इष्टका
 धेनवः सन्तिवत्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उप तिष्ठन्ते ॥
 (सयोन्योनि, - मेता वै, करोत्ये, - कान्तवत्वारिःशब्द ३९) ॥२॥

शतरुद्रीयहोमविधिः ॥

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्रितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा
 एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं
 जुहोति भागधेयैवैनं शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो यद् ग्राम्याणां पशूनां (१) पर्यसा
 जुहुयाद् ग्राम्यान् पशून्नुचाऽर्पयेद्यदारण्यानामारण्यान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा
 वा न ग्राम्यान् पशून् हिनास्ति नाऽऽरण्यां नथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षी-
 रेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाऽऽहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान् पशून् हिनास्ति नाऽऽरण्यां नार्जि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो (२) ऽजायां घर्मं प्राप्सिञ्चन्तसा शोचन्ती पूर्णं परोऽजिहीत सोऽङ्कोऽभवत्
 तदर्कस्यार्कत्वमर्कपणेन जुहोति सयोनित्वायो दृष्टं तिष्ठन् जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव

दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते^१ त्रेधाविभक्तं जुहोति
त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावद्वीर्यान् करोती^२—यत्यग्रे जुहोत्य-(३)-थेयत्यथेयति त्रयं इमे
लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^३ तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सं पद्यन्ते षड् वा ऋतवं
ऋतुभिरेवैनं शमयति^४ यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वहोः कस्यां
वाऽहं दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शमयति^५ (४) एता वै देवताः
सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति^६ यं द्विष्यात् तस्य
सञ्चरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्तिमाच्छेति^७ ॥

(पशूनां, यन्तो, जुहोति, शमयति, त्रिंशच्च ३०) ॥३॥

परिषेचन-विकर्षणविधानम् ॥

अश्मन्मूर्जेमिति परिं पिश्वति मार्जयेत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं तृप्तोऽभ्यन्नशौचन्नमुष्मिँल्लोक
उप तिष्ठते^१ तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदे तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सः शराणा इत्याहान्नं वा
ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धे^२ ऽश्मंस्ते क्षुद्रमुं ते शु-(१)-गृच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य
क्षुधा च शुचा चार्पयति^३ त्रिः परिपिश्वन् पर्येति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति^४
त्रिः पुनः पर्येति षट् सं पद्यन्ते षड् वा ऋतवं ऋतुभिरेवास्य शुचं शमयत्य^५—पां वा एतत् पुष्पं
यद्वैतसोऽपां (२) शरोऽवका वेतसशाखया चार्चकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य
शुचं शमयति^६ यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तं शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि
कर्षत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्य^७
ष्टाभिर्वि कर्षत्य-(३)-ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति^८ पावकवती-
भिरन्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे^९ मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं
काष्णीं उपानह्वावुपं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते^{१०} ऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्च-
तेऽन्यां नान्त-(४)-रेव मृत्योर्धत्तेऽवान्नाद्यं रुन्धे^{११} नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य हि
वसीयांसमुपचरन्त्य^{१२}—न्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति^{१३}
पावको अस्मभ्यं शिवो भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे^{१४} द्वाभ्यामग्निं क्रामति प्रतिष्ठित्य^{१५}
अपस्येवतीभ्यां शान्त्यै^{१६} ॥ (शु, - वेतसोऽपा, - मष्टाभिर्वि कर्षति, नान्त, - रेकाजपञ्चाशच्च ४९) ॥४॥

व्याघारण-वैश्वकर्मणाहुतिविधानम् ॥

नृषदे वडिति व्याघारयति पृङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमारभते^१ ऽक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या
पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै^२ यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षांसि

(४१-४; १३-१५) तै० सं० ४, ६, १, १-२, १२ । (५१-१०) तै० सं० ४, ६, १, १३-२२ ।

तै० ३३

यज्ञः हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वर्षट् करोति नास्य यातया मा वर्षट्कारो भवति न यज्ञः रक्षाः सति भवन्ति हुतादो वा अन्ये देवा (१) अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति ये देवा देवानामिति दुध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दुध्ना हुतादः प्रीणाति मधुषा ऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्ध्यारण्यं मधु यद्घ्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावर्द्धयै ग्राम्येनाऽवोक्षति प्राजापत्यो (२) वै ग्राम्यः संयोनित्वायं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति वि वा एष प्राणैः प्रजयां पशुभिर्ऋष्यते योऽग्निं चिन्वन्नभिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन् धत्त इन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो (३) हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत् आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निरनीकवान्त्स्नेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यदग्नयेऽनीकवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्त्स्नेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत चिरं पाप्मनो (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुदुत्य जुहुयात् ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्येतेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥

(दवाः, प्राजापत्यो, वृत्र, - विचरं पाप्मनं, - इत्युत्वारिः ४०) ॥५॥

तमिदाधान-अग्निप्रणयन-होतुरप्रतिरथजपविधानम् ॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यत्तेऽवसं करोति तादृगेव तत् तिस्र आ दधाति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौ दुम्बरीर्भवन्त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यु-दु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणै- (१) रेवैनमुद्यच्छते ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनः समर्धयति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवते ऽपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै रायस्पोषं वज्रपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः (२) पशून्वाव रुन्धे षडभिर्हरति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनः हरति द्वेपरिगृह्यती भवतो रक्षसामपहत्यै सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रहृत्यै ततः पावका अशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे देवासुराः संयन्ता आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन् तेन वै ते प्रत्य- (३) सुरानजयन् तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् विराजेमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्यै-सदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवा

ऽऽग्नीध्रमाग्नीध्रे (४) ऽऽमानं नि दधाति सत्वायै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै^{१६} विमान एष दिवो मध्ये
आस्तु इत्याहु व्यैवैतया मिमीते^{१७} मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहानं वै पृश्न्यन्मेवा^{१८} रुन्धे^{१९}
चतसृभिरा पुच्छादेति चत्वारि छन्दांसि छन्दांभिरेवे^{२०}न्द्रं विश्वा अवीष्टुन्नित्याहु पृष्टिमेवोपावर्तते^{२१}
वाजानां सत्पतिं पतिं (५)-मित्याहानं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे^{२२} सुमहर्षज्ञो देवाः आ च वक्ष-
दित्याहु प्रजा वै पशवः सुमं प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते^{२३} यक्षदुभिर्देवो देवाः आ च वक्षदित्याहु
स्वगाकृत्यै^{२४} वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आदित्य उद्यन्तुद्राम एष (६) नि-
म्रोचन् निग्राभो ब्रह्मणैवाऽऽत्मानमुद्रुह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति^{२५} ॥

(प्राणैः, पोषो, प्रत्या, - गर्नीध्रे, पति, - मेव, दश च १०) ॥६॥

चित्यारोहणं तन्नामिनिक्षेपादि च ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याहु देवलोकमेवैतयोपावर्तते^१ क्रमध्वमधिना नाकमित्याहेमा-
नेवैतया लोकान् क्रमेते^२ पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोकान्समारोहति^३ सुव-
र्यन्तो नापेक्षन्त इत्याहु सुवर्गमेवैतया लोकमेत्ये^४मे प्रेहि (१) प्रथमो देवयुतामित्याहो मयैष्येवैतया
देवमनुष्येषु चक्षुर्दधाति^५ पृश्निभिरधि क्रामति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेय यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति^६
नक्तोषासेति पुरोऽनुवाक्यामन्वाहु प्रत्या अग्रे सहस्राक्षेत्याहु साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतराप्ते^७ त-
स्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहानं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे^८ दुध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्मरमातृणामां
जुहोत्युगैर्व दध्युर्गुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृणामुष्यामेवोर्जं दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीरामं-
स्तिष्ठभिः सादयति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति^९ प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न त्वाहु-
म्बरीमा दधात्येषा वै सुमी कर्णकावत्येतया ह स्म (३) वै देवा असुराणां शततर्हाः स्तृहन्ति यदेतया
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्षां यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अलम्बद्वारं^{१०} विधेम ते
परमे जन्मन्नस्य इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे^{११} ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति
शमीमयीः शान्त्या^{१२} अग्निर्वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे ताः (४) सवितुर्वरेण्यस्य
चित्रामित्याहैष वा अग्नेदोहं^{१३}स्तमस्य कण्वं एव आयसोऽवेत् तेन ह स्मै नः स दुहे^{१४} यदेतया
समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे^{१५} सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याहु सप्तैवास्व साक्षानि
प्रीणाति^{१६} पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापते (५)-राप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनान्नि
प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्या^{१७} अग्निर्देवेभ्यो निलायत सदिशोऽनु प्राविशज्जुह्वमन्मा
दिशो ध्यायेद् दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे^{१८} दुध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात् तेजश्चैवारमा इन्द्रियं
च समीचीं दधाति^{१९} द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः

साक्षा-(६)-देव वैश्वानरमव रुन्धे^{२२} यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकोस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै^{२३} राष्ट्रं वै वैश्वानरो विष्मरुतो वैश्वानरः हुत्वा मारुतान् जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नात्यै-^{२४} वैश्वानरस्याऽऽश्वावयत्युपांशु मारुतान् जुहोति तस्माद्वाष्ट्रं विशमति वदति^{२५} मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविश-(७)-मव रुन्धे^{२६} सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विशमव रुन्धे^{२७} गणेन गणमनुद्रुत्य जुहोति विशमे-वास्मा अनुवर्तमानं करोति^{२८} ॥ (इह्य, - व, स्म, तां, प्रजापतेः, साक्षा, - मनुष्यविश, - मेकविंशतिश्च २१) ॥७॥

वसोर्धाराविधानम् ॥

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा हूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिंल्लोके पिन्वमानोप तिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव रुन्धे^२ ऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे^३ यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि(१)च्छिन्द्यामिति विश्राहं तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं सं तनुयामिति संततां तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यं सं तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नमव रुन्धे^४ ऽन्नं च मेऽक्षुच्च म इत्याहैतद्वा (२) अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमव रुन्धे^५ ऽग्निश्च म आपश्च म इत्याहैषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धे^६ ऽधेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम् इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठाद् दधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो (३) वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे^७ ऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्या अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे^८ ऋक् च मे सामं च म इत्याहै-(४)-तद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव छन्दांस्यव रुन्धे^९ गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनव रुन्धे^{१०} कल्पान् जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै^{११} युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वायो^{१२} चरावती भवतोऽभिक्रान्त्यां एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दुसं वा एका च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दुसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दुसं चैव मनुष्यछन्दुसं चाव रुन्धे आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे आऽष्टाचत्वारिंशतो जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे^{१३} वाजंश्च प्रसवश्चेति द्वादश जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति^{१४} ॥

(वि, वै, यज्ञ, आह, चै, - काक्षपणशास्त्रं ४९) ॥८॥

वाजप्रसवीयहोमविधानम् ॥

अग्निदेवेभ्योऽपाक्रामद्वाग्धेयमिच्छमानस्तं देवा अब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणो मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं जुहति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्वाग्धेयेन समर्धयत्यथो अभिषेक एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ता-(१)-ऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्या औदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊर्जमन्नमव रुन्धेः अग्निरै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावे^१ दवरुद्ध^२ ह्यस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्ष यद्वावेदन्नाद्याद्वावेदुपावर्तेता-
न्नद्यमेवाभ्यु-(२)-पावर्तते नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पर्यसा जुहोत्यह्नैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरात्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते^३ राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे^४ षड्भि-
र्जुहोति षड् वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति^५ भुवनस्य पत इति रथमुखे पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशो (३) ऽभि जयत्यग्निचितं^६ ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातना-
मानि जुहोत्यभ्येवैनममुष्मिँल्लोके वातः पवते^७ त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका अभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे^८ समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे^९ ऽञ्जलिना जुहोति न ह्येतेषामन्यथा (४) ऽऽहुतिरव कल्पते^{१०} ॥ (सप्ता, - मि, दिशो, ऽन्यथा, द्वे च ०) ॥९॥

अग्नियोगपुनश्चितिविधानम् ॥

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु वै देवरथो यदग्निं-रग्निं युनक्ति शर्वसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति^१ यत् सर्वाभिः पञ्च-
भिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तोमा अप्रतिष्ठितान्यु-
क्थानि तिसृभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति त्रिष्टु-(१)-द्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनसि युक्त आधीयते एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्रत्युक्थानि^२ यज्ञायज्ञिर्यस्य स्तोत्रे द्वाभ्या-
मभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमंततोऽन्वारोहति^३ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यां एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यथा-(२)-भि मृशत्युपैन्मुत्तरो यज्ञो नमत्यथो संतत्यै^४ प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्च्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक आहुतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै सा तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परां भवति यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चितिं चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानो ऽष्टा-
बुधं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते^५ यदेकादश त्रैष्टुभेन यद् द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते^६ नपात्को वैनामैषोऽग्निर्यत् पुनश्चितिर्य एवं विद्वान् पुनश्चितिं चिनुत आ

तृतीयात् पुरुषादन्नमचि^{१०} यथा वै पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न-(४)-ध्नोति स पुनराधे-
यमा धत्ते योऽग्निं चित्वा नध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत् पुनश्चितिं चिनुत ऋद्धयं अथो खल्वा-
हुर्न चेतव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्यथा व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव त^{११} दथो खल्वाहुश्चेतव्येति
यथा वसीयाः सं भागधेयेन बोधयति तादृगेव त^{१२} न्मनुरग्निमचिनुत (५) तेन नाऽऽध्नोत् स एतां
पुनश्चितिमपश्यत् तामचिनुत तथा वै स आध्नोद्यत् पुनश्चितिं चिनुत ऋद्धयै^{१३} ॥

(त्रिवृ, - दथ, तिष्ठन्ति, ना, - चिनुत, सुसदृश च १७) ॥ १० ॥

काम्यचितिविधानम् ॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दांसि पशुमानेव भवति^१ श्येनचितं चिन्वीत सुव-
र्गकामः श्येनो वै वर्यसां प्रतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति^२ कङ्कचितं चिन्वीत यः
कामयेत शीर्ष्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति शीर्ष्वानेवामुष्मिँल्लोके भवत्यलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं
प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति^३ प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रै (१)-व भ्रातृ-
व्यान् नुदत उभयतः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान् नुदेष्य प्रति जनिष्यमाणानिति
प्रैव जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणान् रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो
वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति^४ द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव
रुन्धे^५ समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति^६ (२) परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव
भवति^७ इमशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं ऋधुयामिति पितृलोक एव ध्नोति^८ विश्वा-
मित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधेता^९ स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत् ता उपाधत्ताभिर्वै स वसिष्ठ-
स्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते^{१०} होतु-
र्विष्णिष्य उप दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व एवास्मा^{११} आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे^{१२}
द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे^{१३} ऽष्टावष्टावन्येषु
धिष्णियेषूप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशून्वाव रुन्धे^{१४} षण्माज्जालीये षड् वा ऋतवः ऋतवः खलु वै
देवाः पितरः ऋतून्वै देवान् पितृन् प्रीणाति^{१५} ॥ (प्र, भवति, वा, अष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥ ११ ॥

अश्वमेधीयस्तोत्रगतऋक्स्तोमसामविधानम् ॥

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्त-
स्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठ^१ स्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते^२
परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमाक्षिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां
परमेजैवेनं परमतां गमयत्ये^३ कविश्शमहर्भवति (१) यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चवर्त-

वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव माक्षादधोति^३ शक्र-
रयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव आ लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छ-
करयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय^४ पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वा अश्वो^(१) यत् ईश्वरो
वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोयत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्थैधृत्यै^५ संकु-
त्यच्छावाकसामं भवत्युत्सन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तदेत्याहुर्गदि सर्वो वा क्रियते न वा
सर्व इति यत् संकुत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्या अनन्तरायार्थं सर्वस्तोमोऽति-
रात्र उत्तममहर्भवति^(२) सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति^६ ॥
(भवत्य, - श्वो, भवति, दश च १०) ॥१२॥

[देवासुरा १९१। ऋतव्या १८९। रुद्रो २३०। ऽश्म-२४९।-नृषट् २४०। उत ३१०। प्राचीं ३७१। वसो-२९९।-रभिः
२०२। सुवर्गाय २६७। छन्दश्चितं १९८। पर्वस्व १६०। (द्वादश ॥१२॥ २९०६)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

वायव्यपञ्चाद्यानां निरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] अग्निर्ऋषिः ।

दीक्षणीयेष्टिहविष्का ॥

यदेकैः सऽस्थापयति यज्ञस्य संतत्या अविच्छेदायै^१—न्द्राः पशवो ये मुष्करा यद्वेन्द्राः संतो-
ऽग्निभ्य आ लभ्यन्ते देवताभ्यः समदं दधात्याग्नेयीन्निष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेना
ऽऽग्नेया यत् त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समदं दधाति^२ न देवताभ्यः समदं दधाति^३ वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते
तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायु-^(१)र्वाति तद्रियङ्ङभिर्दहति स्वमेव तत्
तेजोऽन्वेति^४ यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्यानुन्मादार्थं वायु-
मतीं श्वेतवती याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वायै^५ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधारमा धारयति
प्रजापतिर्वै^६ हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायै^७ सर्वाणि वा एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते यच्छर्म-
श्रुणस्तत्^(२) पुरुषाणां रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् तद्गवां यदव्या इव श्फास्तदवीनां यदु-
जस्तदजानां वायुर्वै^८ पशूनां प्रियं धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि संजानानाः पशव उपतिष्ठन्ते^९
वायव्यः कार्यार्थः प्राजापत्या^३ इत्याहुर्गद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरियाद्यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायो-^(३)-
रियाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति यत् प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनैति यद्
द्वादशकपालस्तेन वैश्वानराभ्येत्या^{१०} भावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता
विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभते^{११} ऽग्निर्वमो देवतानां विष्णुः परमो यदाभावैष्णवमेकादशकपालं

निर्वपति देवतां (४) एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे^१ पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मि-
ल्लोक आर्धुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयेतामुष्मिल्लोक ऋधुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव
लोक ऋधोति^२ यदृष्टकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत् त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्धयै^३ यः कामयेता-
स्मिल्लोक ऋधुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेधृतं विष्णोस्तण्डुलास्तस्मा^(५)-चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोक
ऋधोत्यो^४—दित्यो भवती यं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि यज्ञं तनुते^५ यो वै
संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशक-
पालं पुरस्तान्निर्वपेत् संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा (६) काल आगते विजायत
एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्ये^६षा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वै-
श्वानरः प्रियामेवास्यं तनुवमव रुन्धे^१ त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति त्रयं इमे लोका एषां लोकानां
रोहार्थं ॥ (वायु, - तं, - द्वायो, - देवता, - स्तस्मा, - द्वाप्त्वा, ऽष्टाभिः शब्द ३८) ॥ १ ॥

चयनविधिः, तत्फलं च ॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत् ताम्यः पुनः संमवितुं नाशकनोत् सौऽब्रवीद्भवदित
स यो मेतः पुनः संचिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै त आर्धुवन् यत् समचिन्वन् तच्चि-
त्यस्य चित्यत्वं^१ य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गग्निवा^(१)-न-
सानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति^२ कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा मां वेदुमिति वा अग्नि-
श्चीयते विदुरेन देवाः कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृह्यसानीति वा अग्निश्चीयते गृह्येव भवति^३
कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्नि^(२)-श्चीयते पशुमानेव भवति^४ कस्मै
कमग्निश्चीयत इत्याहुः सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वा अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा
सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिल्लोक उप जीवन्ति^५ प्रजापतिरग्निमचिकीषत् तं पृथिव्यब्रवीन्न मर्याग्निं
चैष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽतिदुह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान् भविष्यसीति सौऽब्रवीत्
तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सिदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपाधत्तानतिदाहार्थं यत् प्रत्यग्निं चिन्वीत तदग्निं
मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सिदे^(४)-तीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्ते-
ऽनतिदाहार्थं प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमपश्यत् तं संवत्सरमविभस्ततो वै स
प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते^५ तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं त्रीण्यहान्यविभरुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंशतं
च तस्मात् त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूयमजनिद्वं वयं प्र जायामहा इति तं
रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तं षडहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात् षडहं

भार्यः प्रैव जायते तानादित्या अश्विनं प्रयुयमजनिद्वयं वयं (६) प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन् तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्माद् द्वादशाहं भार्यः प्रैव जायते^{११} तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोऽस्मात् सहस्रतमी^{१२} य एवमुख्यं साहस्रं वेदु प्र सहस्रं पशूनामिति^{१३} ॥ (अग्निवा, - नमि, - ध्विष्ये, स्त्री, तेन, - वयं, च-वारिश्च ८०) ॥ २ ॥

उस्त्राहोमः, पुरुषशीर्षोपधानं, वामभृदुपधानं च ॥

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषैतर्हि यानप्राप्ती सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुरग्रे युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमा^१ इत्युखायां जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युङ्क्ते तेनायातयाम्नी^२ यो वा अग्निं योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्रे^(१) युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमा^३ इत्याहौष वा अग्रेयोऽगस्तेनैवैनां युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङुभिश्चेत्तव्या^५ उत्ताना^६ इति वयसां वा एष प्रतिमया चीयते यदुभिर्धन्यश्च चिनुयात् पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितु^७ शक्रुयादसुवर्गोऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं^(२) पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुत य ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्गोऽस्य भवति^८ सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति^९ द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी^{१०} समान्या जुहोति समान^{११} हि चक्षुः समृद्धयै^{१२} देवासुराः संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत् तद्देवा वामभृताऽवृजत तद्वामभृतो वामभृत्त्वं यद्वामभृत-^(३)मुपदधाति वाममेव तथा वसु यजमानो आतृव्यस्य वृङ्क्ते^{१३} हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिर्पैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै^{१४} ॥ (अग्रं, उत्तानं, वामभृत्, चतुर्विंशतिश्च २४) ॥ ३ ॥

रेतःसिग्धोमः, चित्यभिर्मर्शश्च ॥ ७ आतिजगती शक्ती वा; १२ त्रिष्टुप् ।

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अभिरभ्यध्यायत् ताः समभवत् तस्य रेतः पराऽपतत् तद्वियमं भवद्यद् द्वितीयं पराऽपतत् तदुसार्वभवादियं वै विराडसौ स्वराड् यद्विराजोवुपदधातीमे एवोप धत्ते^१ यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयो^(१) वीरुधो भवन्ति ता अभिरत्ति^२ य एवं वेदु प्रैव जायतेऽन्नादो भवति^३ यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तेरताः स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्या-मुप दध्यादुत्तमायामन्या^४ रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति^५ संवत्सरं न क-^(२)श्चन प्रत्यवरोहेन हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्व्रतं^६ यो वा अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति^७ ॥

चित्तिं जुहामि मनसा धृतेन यथा देवा इहाऽऽगमन् वीतिर्होत्रा क्रतावृधः ।

समुद्रस्य वयुनस्य पत्नम् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविः ॥

—रिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोति (३) एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद^१ सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निश्चितिसुपधायामि मृशे^२

—चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान् पृष्ठेवं वीता वृजिना च मतीन् ।

राये च नः स्वपत्याय (४) देव दितिं च रास्वादिति मुरुष्येति^३ ॥

यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति^३ ॥

(ओषाणः, दं, जुहोति, स्वपत्याया, — द्वादश च १८) ॥४॥

हिरण्येष्टका—स्वयमातृणोपधानम् ॥

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून् पातु सौऽस्मान् पातु तस्मै नमः^१ प्रजापती^२ रुद्रो^३ वरुणो^४ ऽग्निर्दिशां पतिः स नः पशून् पातु सौऽस्मान् पातु तस्मै नमः^५ एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उपदधात्येताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति^६ ब्रह्मवादिनो^७ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं तत् उच्छिष्टपतीति यद्विरण्येष्टका उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति^८ प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृणा व्यानो द्वितीयाऽपानस्तृतीयाऽनुप्राण्यात् प्रथमा स्वयमातृणामुपधाय प्राणेनैव प्राण स्वमर्धयति व्यन्याद् (१) द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यान स्वमर्धयत्यपान्यात् तृतीयामुपधायापानेनैवापान स्वमर्धयत्यथो प्राणैरेवैव ससिन्धे^९ भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृणा उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृणा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिव्याहृतीभिः स्वयमातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु (३) लोकेष्वधि प्र जायते^{१०} प्राणाय^{११} व्यानाया^{१२} पानाय^{१३} वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद्री^{१४}—ग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगांसन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् त एताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपश्यन् ता दिक्षूपदधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव तदग्निना यजमानः (४) सुवर्गं लोकमेति^{१५} ॥

(ब्रह्मवादिनो, व्यन्या, — देषु, यजमान, — स्त्रीणि च ३) ॥५॥

(४।७) वा० य० १७, ७८; मै० २, १०, ६८; काठ० ३९, २४; (४।१२) ऋ० ४, २, ११; काठ० ४०, २८ ।

(५।१३) तथा देवतया...सीद । वा० य० १२, ५३; मै० २, ७, १३९; काठ० १६, १३२ ।

अह्नां रूपा-लोकपृणोपधानम् ॥

अथ आ याहि वीतय इत्याहाह्वितैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निः
समिधयत् इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः
स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैनं—मेतानि वा अह्नां रूपाण्य-(१)-बृहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नां
रूपाणि रुन्धे^१ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयाग्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी लोक-
पृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायातयामानो^३ ऽनुचरवती
भवत्यजामित्वार्या—नुष्टुभाऽनु चरत्यात्मा वै लोकपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाण्यज्ञान्यनु
चरति^२ ता अस्य सुददोहस (२) इत्याह तस्मात् परुषिपरुषि रसः सोमं श्रीणन्ति पृथग् इत्या-
हान्नं वै पृथग्न्यन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे^३ जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा
रोचने दिव इत्याहेमानेवासमै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति तया (३) देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्याहैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव
तिष्ठति^४ ॥ (रूपाणि, सुददोहस, - स्तया, षोडश य १६) ॥६॥

एकयूपादिविधिः ॥ १० अनुष्टुप् ।

सुवर्गाय वा एष लोकार्य चीयते यदग्निर्वन्नं एकादशिनी यदग्रावैकादशिनी मिनुयादग्नेनैव
सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात् स्वरुभिः पशून् व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नेनं वज्रेण सुवर्गाल्लो-
कादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् व्यर्धयति^१ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यर्धयते योऽग्निं चिन्वन्नधि-
क्रामत्यैन्द्रिय-(१)-र्चा ऽऽक्रमणं प्रतीष्टक्रामुपं दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण व्यर्धयते^२ रुद्रो वा एष यदु-
ग्नस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीचीं तिरश्चयनूची ताभ्यो वा एष आ वृद्धव्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं
चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवाऽऽत्मानं निष्की-
णीते^३ यत् तै रुद्र पुरो (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि^४ यत्
तै रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि^५ यत् तै रुद्र
पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि^६ यत् तै रुद्रोत्तराद्धनुस्त-(३)-
द्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुवत्सरेण नमस्करोमि^७ यत् तै रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि^८ रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वा
एष एतर्हि संचितमेतैरुपं तिष्ठते नमस्करोमैरेवैनं शमयति^९ ॥

यैऽग्नयः (४) पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुवं ॥

(६।१) तै० सं० २, ५, ८ १-२, ७-८; ४, ३, १३, १ । (६।५-९) तै० सं० ४, २, ४, १२-१४ । (७।१०) वा० य०
१८, ६७; काठ० २२, ३० ।

आपँ त्वाऽग्ने मनसाँ ऽऽपँ त्वाऽग्ने तपसाँ ऽऽपँ त्वाऽग्ने दीक्षयाँ ऽऽपँ त्वाऽग्ने उपसर्जिँ-
—रापँ त्वाऽग्ने सुत्ययाँ ऽऽपँ त्वाऽग्ने दक्षिणाभिँ^६—रापँ त्वाऽग्नेऽवभृथेनाँ—पँ त्वाऽग्ने वशयाँ ऽऽपँ
त्वाऽग्ने स्वगाकारेणोँ^{११}—त्याहै^(५)—षा वा अग्नेराभिस्तयैवैनमाप्नोति^{१०} ॥

(ऐन्द्रिया, पुत्र, उत्तराद्धनुस्त, - वसय, आह्रा, - द्यौ च ८) ॥७॥

उपस्नानम्, आग्नेष्टोपधानं च ॥

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मिन् दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावोज एवास्मिन् दधात्यु-
त्सुधायज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति
ग्रजापतिरग्निममृजत सौऽस्मात् सृष्टः पराङ्मुत तं वारवन्तीयेनावारयत तद्वारवन्तीयस्य वारवन्ती-
यत्वं इयेतेन इयेती अकुरुत तच्छयैतस्य इयेतत्वं (१) यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैनं
इयेतेन इयेती कुरुते^२ ग्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते प्रमाणमेवास्य गच्छति^३ प्राच्या त्वा
दिशा सादयामि गायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि^४ दक्षिणया
त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुमेन छन्दसेन्द्रेण देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि^५ प्रतीच्या त्वा
दिशा सादयामि (२) जागतेन छन्दसा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छमुप दधाम्यु^६—दीच्या
त्वा दिशा सादयाम्यानुष्टुमेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यु^७—
ध्वया त्वा दिशा सादयामि षाड्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना देवतयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि^८
योऽवा अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सात्मानं चिनुते (३) सात्माऽमुष्मिँल्लोके
भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते^९ सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति
य एवं वेद^{१०} ॥ (इत्येव ५, प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि, यः सात्मानं चिनुते, द्वाविंशतिश्च २२) ॥८॥

आज्याहुतिविधानं प्रोक्षणं च ॥

अग्न उदधे या त इषुर्धुवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्माँ—अ
दुध्रं गह्वं किंशिलं वन्य या त इषुर्धुवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उप
जीवन्तो भूयास्मँ पञ्च वा एतैऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो दुध्रो (१) द्वितीयो गह्व-
स्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्यु च यजमानं च प्र देहेयुर्य-
देता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युन यजमानो^६ वाङ्म आसन्
नसोः प्राणोऽक्षयोधक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाहुवोर्बलमूरुवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनू-^(२)—स्तनुवा मे
सह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी^१—रप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति
वाङ्म आसन् नसोः प्राण इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते^२ यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु

यो रुद्रो विश्वा भुवनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वा—हुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हविर्भागा
(३) अन्ये शतरुद्रीयः हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनै-
वैनः शमयति तस्य त्वै शतरुद्रीयः हुतमित्याहुयस्यैतदशौ क्रियत इति^{१०} वसवस्त्वा रुद्रैः पुर-
स्तात् पान्तुं पितरस्त्वा यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्तुं—दित्यास्त्वा विश्वेदेवैः पश्चात्
पान्तुं द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पान्तुं^(४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
पान्तुं न वा एतेन पतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमतः प्राचीनं प्रोक्षति यत् संचितभाज्येन
प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः ॥ (५५—स्तुतृ— हविर्भागाः, पातु, द्वाविंशच्च ३२) ॥९॥

सर्वाहुतिः महाहोमः, अग्नेर्विमोहहोमश्च ॥ १५ त्रिष्टुप् ।

समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरमितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां
नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्यो—जसिनी नामासि दक्षि-
णा दिक् तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते (१) सोमो
ऽधिपतिः स्वर्जो^३ ऽवस्थावा नामास्युदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजि—रधिपत्नी
नामासि बृहती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो^४ वशिनी नामासीयं दिक् तस्यास्ते
यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो
यश्च (२) नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्ये—ता वै देवता अग्निं चित् यं रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमाच्छे-
त्यध्वर्युर्न यजमानो^५ हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो^६ निलिम्पा
नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सगरो^७ वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः
पश्चाद् गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरो^८ ऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद् गृहा आपो व इषवः
समुद्रो^९ ऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वर्ष व इषवोऽवस्वान्^{१०} कृव्या नाम स्थ पार्थि-
वास्तेषां व इह गृहा (४) अन्नं व इषवोऽनिमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो मृडयत ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^{११} हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवो-
भयान् प्रीणाति दुष्मा मधुमिश्रेणैता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खल्वाद्दुरिष्टका वै
देवा अहुताद् इत्य^(५)—नुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाती^{१२}

—मः स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये ।

उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व समुद्रियः सदनमा विशस्व ॥

यो वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वां युक्तोऽविमुच्यमानः क्षुध्वन् पराभवत्येवमस्याग्निः

परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूक्षो (६) भवतीमं स्तनमूर्ज-
स्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां स्तुचं जुहोत्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति^{१६}
तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न सुधायं ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत् प्रीणाति
स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति^{१७} (७) ॥ (त्रे, च, नाम, गृहा, इति, लूक्षो, भवति) ॥१०॥

अश्वमेधशेषभूतपशूनां प्रथमः सङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

इन्द्राय राज्ञे सूर्यो^१ वरुणाय राज्ञे कृष्णो^२ यमाय राज्ञे ऋषयः^३ ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दू-
लाय राज्ञे गौरैः पुरुषराजाय मर्कटैः^४ क्षिप्रयेनस्य वतिकं नीलङ्गोः क्रिमिः^५ सोमस्य राज्ञः
कुलङ्गः सिन्धोः शिंशुमारो^६ हिमवतो हस्ती^७ ॥ (इन्द्रायाष्टाविंशतिः २८) ॥११॥

द्वितीयः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

मयुः प्राजापत्यं ऊलो हलीक्ष्णो वषट्शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्वेता पुरुषवाक् सर-
स्वते शुक्रः श्वेतः पुरुषवा^१ गार्णयोऽजो नकुलः शका ते पौष्णां वाचे क्रौञ्चः ॥ (मयुस्योविंशतिः
२३) ॥१२॥

तृतीयः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

अपां नप्त्रं जपो^१ नाक्रो मकरः कुलीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो^२ भगाय कुषीतर्क
आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या^३ दिग्भ्यश्चक्रवाकैः ॥ (अपामेकाविंशतिः १९) ॥१३॥

चतुर्थः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

बलायाजगरं आखुः सृजया शयण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो^१ मन्यवे स्वर्जः कुम्भीनसः
पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसैः ॥ (बलायाष्टादश १८) ॥१४॥

पञ्चमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे^१ गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां मेण्यहे^२ कृष्णो रात्रियै^३ पिकः
क्षिब्धका नीलशीर्ष्णी तैऽर्यग्णे^४ धातुः कत्कर्टः ॥ (पुरुषमृगोऽष्टादश १८) ॥१५॥

षष्ठः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सौरी बलाकं^१ श्यो मयूरः श्वेनस्ते गन्धर्वाणां^२ वसूनां कपिञ्जलो^३ रुद्राणां तिचिरी रोहित
कुण्डूणाचीं गोलत्तिका ता अप्सरसां^४ मरण्याय सृमरैः ॥ (सौर्याष्टादश १८) ॥१६॥

(११) वा० य० २४, ३०; मै० ३, १४, ११; काठ० [अश्वमेधः] ७, १ । (१२) वा० य० २४, ३१-३३; मै० ३, १४, १२-१४; काठ० [अश्वमेधः] ७, २ । (१३) वा० य० २४, ३२, ३४-३५; मै० ३, १४, १३, १५-१६; काठ० [अश्वमेधः] ७, ३ । (१४) वा० य० २४, ३१-३३, ३७-३८; मै० ३, १४, १२-१४, १८-१९; काठ० [अश्वमेधः] ७, ४ । (१५) वा० य० २४, ३५-३६, ३९; मै० ३, १४, १६-१७, २०; काठ० [अश्वमेधः] ७, ५ । (१६) वा० य० २४, ३३, ३६-३९; मै० ३, १४, १७-२०; काठ० [अश्वमेधः] ७, ६ ।

सप्तमः पञ्चसङ्खः ॥ (विश्वे देवाः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽनुमत्या अन्यवापोऽर्धमासानां^३ मासां कश्यपः^३
कथिः कुटर्दत्तयौहस्ते सिनीवाल्यै^५ बृहस्पतये शित्पुटैः ॥ (पृषतोऽष्टादश १८) ॥१७॥

अष्टमः पञ्चसङ्खः ॥ (विश्वे देवाः) ।

शका भौमी^१ पान्त्रः कशो मान्थीलवस्ते पितृणां—मृतूनां जहकौ संवत्सराय लोपां^१ कपोत
उल्लूकः शशस्ते नैर्ऋताः कृकवाकुः सावित्रैः ॥ (शकाऽष्टादश १८) ॥१८॥

नवमः पञ्चसङ्खः ॥ (विश्वे देवाः) ।

रुरु रौद्रः कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते शरव्यायै^२ हरिणो मारुतो^३ ब्रह्मणे शार्गं—स्तरक्षुः
कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानां—मृगये धूङ्क्षणा^६ ॥ (रुरुविंशतिः २०) ॥१९॥

दशमः पञ्चसङ्खः ॥ (विश्वे देवाः) ।

अलज आन्तरिक्षं उद्रो मद्रुः हवस्तेऽपां—मदित्यै हंससार्चि—रिन्द्राण्यै कीर्शां^१ गृध्रः
शितिकृक्षी वार्ध्राणस्ते दिव्यां द्यावापृथिव्यां श्वावित् ॥ (अलजोऽष्टादश १८) ॥२०॥

एकादशः पञ्चसङ्खः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सुपर्णः पार्जन्यो^१ हंसो वृको वृषदंशस्त ऐन्द्रो अपामुद्रो^३ स्यम्णे लोपाशः^३ सिंहो नकुलो
व्याघ्रस्ते महेन्द्रायै कामाय परस्वान् ॥ (सुपर्णोऽष्टादश १८) ॥२१॥

अश्वमेधशेष प्रथमो ग्राम्यपञ्चसङ्खः ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी^२ बभ्रुः सौम्यैः पौष्णः श्यामैः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यैः
शिल्पो वैश्वदेव एन्द्रोऽरुणो^३ मारुतः कल्मष एन्द्राग्रः संहितो^३ अधोरामः सावित्रो^३
वारुणः पेतवः^{११} ॥ (आग्नेयो द्वाविंशतिः २२) ॥२२॥

द्वितीयो ग्राम्यपञ्चसङ्खः ॥

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ^२ त्वाष्ट्रौ लोमशसुक्थौ^३ शितिपृष्ठौ
बार्हस्पत्यौ^३ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः पेतवः^६ ॥ (अश्वः षोडश १६) ॥२३॥

तृतीयो ग्राम्यपञ्चसङ्खः ॥

अग्रयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गा—नधोरामौ सावित्रौ^२ पौष्णौ रजतनाम्भी^३ वैश्वदेवौ पिशङ्गौ

(१७) वा० य० २४, ३२, ३७-४०; मै० ३, १४, १३, १८-२०; काठ० [अश्वमेधः] ७, ७ । (१८) वा० य० २४, ३३, ३५-३६, ३८; मै० ३, १४, १४-१५, १९; काठ० [अश्वमेधः] ७, ८ । (१९) वा० य० २४, ३१, ३३, ३६, ३९-४०; मै० ३, १४, १२, १४, १७, २०-२१; काठ० [अश्वमेधः] ७, ९ । (२०) वा० य० २४, ३३-३५, ३७, ३९; मै० ३, १४, १४-१६, १८, २०; काठ० [अश्वमेधः] ७, १० । (२१) वा० य० २४, ३१-३७, ४०; मै० ३, १४, १३-१५, १७-१८, २१ । काठ० [अश्वमेधः] ७, ११ । (२२) वा० य० २९, ५८; काठ० [अश्वमेधः] ८, १ । (२३) वा० य० २४, १; मै० ३, १३, ६, काठ० [अश्वमेधः] ८, २ । (२४) वा० य० २९, ५९; काठ० [अश्वमेधः] ८, ३ ।

तूपरौ^१ मारुतः कल्माषं^२ आग्नेयः कृष्णोऽर्जः सारस्वती मेघी^३ वारुणः कृष्ण एकशितिपात्
पेत्वः^४ ॥ (अमये द्वविंशतिः २२) ॥ २४ ॥

[यत् ३३८। प्रजापति- ३४०।- वैष्णवा १७४।ऽऽपों २१८। विश्वकर्मा २०३।ऽग्ने १६६। सुवर्गाय २५८। गायत्रेणा-
१७२।-ऽग्ने २३२। तृतीया-३५०।-न्द्राय २८। मयु-२३।-रपां १९। बर्काय १८। पुरुषमुगः १८। सौरी १८। पृथुतः १८। शक्रा
१८। रुह-२०।-रलुजः १८। सुपूर्ण १८। आग्नेयो २२।ऽऽवो १६।ऽमये २२। (चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥ २७२७)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

उपानुवाक्याभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] अग्निक्रविः ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणम् ॥ १-३, ९-१० त्रिष्टुप्; ४ जगती, ५-८ अनुष्टुप्; ११-१३ गायत्री ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः ।

अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।

मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥

यासां देवा दिवि कुण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।

याः पृथिवीं पर्यसोन्दन्ति^(१) शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ॥

शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वचं मे ।

सर्वा अग्नीश्वरसुषदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धर्त्त ॥

यदुदः संप्रयतीरहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवैः ॥

यत् प्रेषिता वरुणेन ताः शीभः समवर्लगत^(२) ।

तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ॥

अपकामः स्यन्दमाना अवीवरत वो हिकम् ।

इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवैस्तस्माद्भागार्म वो हितम् ॥

एको देवो अप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदुकमुच्यते ॥

आपो भद्रा घृतामिदाप आसुरग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इत् ताः ।

तीव्रो रसो मधुपर्चा^(३)-मरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गर्त्त ॥

(१।१) अथर्व० १, ३३, १; मै० २, १३, ३ । (१।२) ...ता आपो देवीरिह मामवन्तु । ऋ० ७, ४९, ३; अथर्व० १, ३३, २, ४; मै० २, १३, ४ । (१।३) अथर्व० १, ३३, ३; मै० २, १३, ५ । (१।४) शिवेन मा चक्षुषा०...। अथर्व० १, ३३, ४ (पूर्वार्धः); मधुश्चुतः (घृतश्चुतः) शुचयो०...। ऋ० ७, ४९, ३; अथर्व० १, ३३, ४ (उत्तरार्धः); मै० २, १३, ६ । (१।५-९) अथर्व० ३, १३, १-५ । मै० २, १३, ७-१०, १२; काठ० ३९, ९-१३; ३५, १४ ।

आदित् पश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ्मन आसाम् ।
 मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः^{१०} ॥
 आपो हि ह्य मयोभ्युस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^{११} ॥
 यो वः शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः^{१२}(४) ॥
 तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः^{१३} ॥
 दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वो ॥

(उन्मृति, समवत्गत, मधुपृचा, मातरो, द्वाविंशतिश्च २२) ॥ १ ॥

कुम्भेष्टका-चरूपधानम् ॥

अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं यदेते ग्रहाः सवो ऽग्निर्वैरुणसवो राजसूयमग्निः सवश्चित्यस्ता-
 म्यामेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभिर्जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित् आपो भव-
 न्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृव्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परा ऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यमृतं (१) वा आपस्तस्मादुद्भिर्वतान्तमभिर्पिञ्चन्ति नाऽऽर्तिमाच्छेति सर्वमायुरेति
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदोन्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान्
 भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरेणैवास्मा (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ
 द्वादशात् पुरुषादन्नमच्यथो पात्रान्न छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद कुम्भाश्च
 कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ (३) चैना एवं वेद शुक्वा अग्निः सोऽध्वर्यु यजमानं प्रजाः शुचाऽर्पयति यदप उपदधाति
 शुचमेवास्य शमयति नाऽऽर्तिमाच्छेत्यध्वर्युर्न यजमानः शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्ते ऽपां
 वा एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सः सृजति वर्षुकः पर्ज-
 न्यो (४) भवति यो वा एतासामायतनं कल्मिषं वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पते ऽस्मा अनुसीतमुप
 दधात्येतद्वा आसामायतनमेषा कल्मिषं एवं वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पतेऽस्मै^{११} इन्द्रमन्या
 उप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या^{१२} अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षादन्नं यदेष चरुयदेतं
 चरुमुपदधाति साक्षा- (५)-देवास्मा अन्नमव रुन्धे^{१३} मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा अन्नं
 दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते^{१४} बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव
 रुन्धे^{१५} ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ
 चैनमेवं वेद^{१६} ॥ (अमृत, - मस्मा, उ, पर्जन्यः, साक्षात्, सप्तव्यतिंशच्च ४७) ॥ २ ॥

(११०) अथर्व० ३, १३, ६; मै० २, १३, ११; काठ० ३९, ९-१३; ३५, १५ । (१११-१३) तै० सं० ४, १, ५, २-४ ।

(११४) मै० २, १३, १४ ।

तै० ३५

भूतेष्टक्षोपधानाभिपेकादि ॥

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत् एवैनमव यजते तस्मादग्निचित् सर्वमायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते^१ सूयते वा एष योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि हवींषि भवन्त्येतावन्तो वै देवानां सवास्त एवा-(१)-स्मै सवान् प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते^२ सवोऽग्निर्वरुणसवो राजसूर्यं ब्रह्मसवश्चित्यो^३ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह सवितुः प्रसव एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि पिञ्चत्यै—नस्यान्नस्याभि पिञ्चत्यन्न-स्यान्नस्यावरुद्ध्यै^४ पुरस्तात् प्रत्यश्चमभि पिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते शीर्षतोऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यते^५ आ मुखादुन्ववसावयति (२) मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधात्यै—ग्रेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमभि पिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामी-त्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि पिञ्चतीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमे-वास्मिन्नुपरिष्टादधात्यै—त-(३)-द्वै राजसूर्यस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्निचितं इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् तद्वाः सौत्रामण्या समभरन्तसूयते वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽत्मन् धत्ते^६ ॥ (एवा,— न्ववसावयत्ये,— त,— दृष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥३॥

क्षेत्रमापनपूर्वाङ्गहोमः ॥

सज्जरब्दोऽयावभिः^१ सजरूपा अरुणीभिः^२ सज्जः सूर्य एतेशेनै सजोषावश्विना दशसोभिः^३ सजूरग्निरैश्वानर इडाभिर्धृतेन स्वाहा^४ संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा उषा अरुणीः सूर्य एतश् इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निरैश्वानरः पशव इडा पशवो धृतं संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरे-णैवास्मै पशून् प्र जयनति^५ दर्भस्तम्बे जुहोति य-(१)-द्वा अस्या अमृतं यद्वीर्यं तद्दर्भास्तास्मिन् जुहोति प्रैव जायते ऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्वागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरे-वाग्नेः पुरस्तात् प्रति दधात्यै—नन्धो भवति य एवं वेदा—ऽऽपो वा इदमग्ने सलिलमासीत् स प्रजा-पतिः पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत् सः (२) प्रतिष्ठां नाविन्दत् स एतदपां कुलायमपश्यत् तस्मिन्नाग्नि-मचिनुत् तदियमभवत् ततो वै स प्रत्यतिष्ठ—द्यां पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत् सा प्राची दिग्वा दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पक्षोऽभवत् सा दक्षिणा दिग्वा पश्चादुपादधात् तत् पुच्छमभवत् सा प्रतीची दिग्वापुत्तरत उपादधात् (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत् सोदीची दिग्वापुपरिष्टौ दुपादधात् तत् पृष्ठमभवत् सोर्ध्वा दि—गियं वा अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदुस्यां खनन्त्यभीष्टकां तून्दन्त्याभि शर्करां सर्वा वा इयं वयोभ्यो नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयांशसि नक्तं नाध्यासते^६ य एवं विद्वानग्निं

चिनुते प्रत्येव (४) तिष्ठत्याभि दिशो जयत्यो—मेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वोऽसु दिक्ष्वर्धुकः स्वामेव तदिदमन्वेत्युपां वा अग्निः कुलाय तस्मादापोऽग्निः हारुकाः स्वामेव तद्योनिं प्रविशन्ति ॥ (यत्, स, उपादधा, - देव, द्वात्रिंशच्च ३२) ॥४॥

अभिजिद्यागाङ्गचयनम् ॥

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरेऽभिजिता यजेत यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१) छन्दो यद् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत् तृतीयं संवत्सरेऽभिजिता यजेतऽभिजित्यै यत् संवत्सरमुख्यं बिभर्तीममेव (२) तेन लोकः स्पृणोति यद् द्वितीयं संवत्सरेऽग्निं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन स्पृणोति यत् तृतीयं संवत्सरे यजेतऽमुमेव तेन लोकः स्पृणोत्येतं वै परं आट्णारः कक्षीवा औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सहस्रं सहस्रं पुत्रानविन्दन्तं प्रथते प्रजयां पशुभिस्तां मात्रामामोति यां तेऽगच्छन् य एवं (३) विद्वानेतमग्निं चिनुते ॥ (त्रिष्टुभं, - मेवै, - चं, चत्वारि च ४) ॥५॥

पूर्वोक्तविधिप्रशंसा ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत् स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत् तं देवा विभ्यतो नोपाऽऽयन् ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपाऽऽयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं काष्णीं उपानहानुपं मुञ्चते छन्दोभिरेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽग्निमुपं चरत्यात्मनोऽहिंसायै देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्नि- (१) -रन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र जानात्युखामा कामत्यात्मानमेवाधिपां कुरुते गुप्त्या अथोखत्वाहुर्नाऽऽक्रम्येति नैर्ऋत्युखा यदाक्रमेन्नैर्ऋत्या आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाऽऽक्रम्या पुरुषशीर्षमुप दधाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपायेति तादृगेव तत् (२) प्रजापतिर्वा अथर्वाऽग्निरेव दुध्यङ्ङाथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्येतं ह वाव तद्वर्षिरभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति यद्विष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते सात्माऽमुष्मिहोके भवति य एवं वेदं शरीरं वा एतदुभेयञ्चित्य आत्मा वैश्वानरो याच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव सःस्कृत्या- (३) -भ्यारोहति शरीरं वा एतद्यजमानः सः स्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव सःस्कृत्याऽऽत्मानाऽभ्यारोहति तस्मात् तस्य नात्र यन्ति जीवन्नेव देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत् पुरीषमग्निमेव

वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः (४) प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे ॥

(अग्नि, - स्तत्, सङ्स्कृत्या, - मे, - दंश च १०) ॥६॥

दीक्षाकालविकल्पाः ॥

अग्नेर्वै दीक्षया देवा विराजमानवन् तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराड् विराजमानोति षड्रात्रीर्दीक्षितः स्यात् षड् वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति दश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् दशाक्षरा विराड् विराजमानोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति त्रयोदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड् विराजमानोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति चतुर्विंशतिः रात्रीर्दीक्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति त्रिंशत् रात्रीर्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिंशदक्षरा विराड् विराजमानोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमानोति चतुरो मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसवोऽविभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन् गायत्रीं छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाऽजयन् त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै ते (३) व्यावृत्तमगच्छन्त्यैष्ट्यं देवानां तस्माद् द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टकभेन चिनुतेऽथो व्यावृत्तमेव गच्छति श्रैष्ठ्यं समा-
नानाम् ॥ (त्रयोदश, स्यात्, ते, ऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥७॥

अन्वारोहणाद्यभिधानम् ॥

सुवर्गाय वा एष लोकार्यं चीयते यदग्निस्तं यन्मान्वारोहेत् सुवर्गालोकाद्यजमानो हीयेत पृथिवीमाऽक्रमिपं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्षमाऽक्रमिपं प्रजा मा मा हासीदिवमाऽक्रमिपं सुवर्गन्मेत्या-
हैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवैनमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै यत् पक्षसंमितां मिनुयात् (१) कनीयाः स यज्ञक्रतुमुपैयात् पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वेदिसंमितां मिनोति ज्यायाः समेव यज्ञ-
क्रतुमुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति द्विपाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विपाहस्रं वा अन्तरि-
क्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति त्रिपाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान- (२)-स्त्रिपाहस्रो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति जानुदुग्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदुग्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदुग्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्तैवायं लोकमभ्यारोहति नाभिं चित्वा रामाष्टुपैयादयोनौ रेतो धास्यामीति न द्वितीयं चित्वा

ऽन्यस्य स्त्रिय-(३)-मुपेयान्न तृतीयं चित्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा एतन्नि धत्ते यदग्निं चिनुते यदु-
पेयाद्रेतसा व्युध्येता^१थो खल्वहुरप्रजस्यं तद्यन्नोपेयादिति यद्रेतःसिचाबुपदधाति ते एव यजमा-
नस्य रेतो विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दार्थं त्रीणि वाव रेतो^२सि पिता पुत्रः पौत्रो (४) यद् द्वे
रेतःसिचाबुपदध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्धात् तिस्र उप दधाति रेतसः संतत्यां इयं वाव प्रथमा रेतः-
सिग्वाग्वा इयं तस्मात् पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्तरिक्षं
तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्या असौ तस्मात् पश्यन्त्यसूं पश्यन्ति चक्षु^३-र्य-
जुषेमां चा-(५)-सूं चोप दधाति मनसा मध्यमामेषां लोकानां कल्पत्या अथो प्राणानां^४मिष्टो यज्ञो
भृगुभिराशीर्दा वसुभि^५स्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीये^६—त्याह स्तुतश्च एवैतेन दुहे^७
पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविजेता नैपद्बृहस्पति-
रुक्थामदानि श^८सिषदित्याहैतद्वा (६) अग्रेरुक्थं तेनैवैनमनु श^९सति^{१०} ॥ (मिनुया,- चिन्वानः, स्त्रियं,
पौत्रं,-श्च, वै, सप्त च ७) ॥८॥

भासन्दी-पडुयाम-उखा-उल्लखलादिप्रशंसा ॥

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां भ्रियते यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा सवात्
प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति^१ गर्भो
वा एष यदुख्यो योनिः शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूढोद्योनेर्गर्भं निर्हण्यात् पडुयाम^२ शिक्यं भवति
षोढाविहितो वै (१) पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मज्ञेवैनं विभर्ति^३ प्रजापतिर्वा एष
यदग्निस्तस्योखा चोल्खलं च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखां चोल्खलं चोपदधाति
ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे^४ संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः
प्राजापत्या वैष्णवी-(२)-वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं विभर्ति प्राजापत्या एव
तदुप धत्ते यत् समिध आदधाति वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं
चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृदुगिरिति^५ तं वा एतं यजमान
एव चिन्वीत यदस्यान्य-(३)-श्चिनुयाद्यत् तं दक्षिणाभिर्न राधयेदुग्निस्य वृज्जीत योऽस्याग्निं चिनुयात्
तं दक्षिणाभी राधयेदुग्नमेव तत् स्पृणोति^६ ॥ (वै, वैष्णवी,- रन्यो, विश्वसतिश्च २०) ॥९॥

बहुधा चयनप्रशंसा ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः
पुच्छ^१ शरदोत्तरं पक्षं^२ हेमन्तेन मध्यं^३ ब्रह्मणा वा अस्य तत् पूर्वार्धमचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं
पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं पक्षमाश्या मध्यं^४ य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो
एतदेव सर्वमयं (१) रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमत्यन्न^५ रोचत इयं वाव प्रथमा चित्तिरोषधयो

वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयासि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा
पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं यत् त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरी-
यात् तस्मात् पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव सर्वं स्पृणोति यत् तिस्रश्चितयो-(२)-स्त्रिवृद्धयभिर्यद् द्वे
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च चितयो
भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तः स्पृणोत्यथो
दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो वै षष्ठी चित्तिर्ऋतवः पुरीषः
(३) षट् चितयो भवन्ति षट् पुरीषाणि द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव
प्रति तिष्ठति ॥ (अव, चितयः, पुरीषं, पञ्चदश च १५) ॥१०॥

आश्वमेधिकाष्टादशपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

रोहितो धूम्रोरोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्राः इयेतः
इयेताक्षः इयेतग्रीवस्ते पितृदेवत्याः-स्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य-स्तिस्रः श्वेता वशाः सौम्यो
मैत्राबार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः ॥ (रोहितः षड्विंशतिः २६) ॥११॥

द्वितीयोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूलोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः पृषती
स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य-स्तिस्रः इयामा वशाः पौष्ण्य-स्तिस्रो रोहिणीर्वशा मैत्रिय
ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणललामास्तूपराः ॥ (पृश्निः षड्विंशतिः २६) ॥१२॥

तृतीयोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

शितिबाहुर्न्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्त ऐन्द्रवायवाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः
समन्तशितिरन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना-स्तिस्रः शिल्पा
वशा वैश्वदेव्य-स्तिस्रः इयेनीः परमेष्ठिनो सोमापौष्णाः इयामललामास्तूपराः ॥
(शितिबाहुः पञ्चविंशतिः २५) ॥१३॥

चतुर्थोऽष्टादशपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शितिककुच्छितिपृष्ठः शितिमसत् त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः
शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्णवा-स्तिस्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्य-स्तिस्रो धात्रे
पृषोदुरा ऐन्द्रापौष्णाः इयेतललामास्तूपराः ॥ (उन्नतः पञ्चविंशतिः २५) ॥१४॥

(११) वा० य० २४,२; मै० ३,१३,७; काठ० [अश्वमेधः] ९,१ । (१२) वा० य० २४,४,२; मै० ३,१३,९,७;
काठ० [अश्वमेधः] ९,२ । (१३) वा० य० २४,२-३,५; मै० ३,१३,७-८,१०; काठ० [अश्वमेधः] ९,३ । (१४)
वा० य० २४,७; मै० ३,१३,१२; काठ० [अश्वमेधः] ९,४ ।

पञ्चमोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयं श्रितिङ्गा अग्रये यविष्ठाया त्रयो नकुला—स्तिस्रो रोहिणीस्त्रय-
कप्यस्ता वसूनां तिस्रोऽरुणा दित्यौहस्ता रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः ॥

(कर्णास्त्रयोविंशतिः २३) ॥१५॥

षष्ठोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सुदिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय
पञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सास्तिस्रोऽङ्गिरसां मैन्द्रावैष्णवा गौरललामास्तूपराः ॥

(शुण्ठा विंशतिः २०) ॥१६॥

सप्तमोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठा इन्द्रायाधिराजाय त्रयः शितिककुदं इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शिति-
भसदै—स्तिस्रस्तुयौहः साध्यानां तिस्रः पृष्ठौहो विश्वेषां देवानां माग्नेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः ॥

(इन्द्राय द्वाविंशतिः २२) ॥१७॥

अष्टमोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता—स्तिस्रो धेनवो राकायै
त्रयोऽनड्वाहः सिनीवाल्या आग्रावैष्णवा रोहितललामास्तूपराः ॥ (अदित्या अष्टादश १८) ॥१८॥

नवमोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिस्रोऽजा मल्हा
इन्द्राण्यै तिस्रो मेघ्य आदित्यां द्यावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः ॥ (सौम्या एकान्नविंशतिः १९) ॥१९॥

दशमोऽष्टादशपञ्चसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणल-
लामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवा—स्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रासूराः श्येतललामास्तूपराः ॥

(वारुणा विंशतिः २०) ॥२०॥

द्वाद्विनः पशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहा—विन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्यामुष्टारा—विन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां
सीरवाहाववी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी

(१५) वा० य० २४, ३, ५; मै० ३, १३, ८, १०; काठ० [अथमेधः] ९, ५ । (१६) वा० य० २४, ४; मै० ३, १३, ९;
काठ० [अथ०] ९, ६ । (१७) काठ० [अथ०] ९, ७ । (१८) काठ० [अथ०] ९, ८ । (१९) वा० य० २४, ३, ६; मै०
३, १३, ८, ११; काठ० [अथ०] ९, ९ । (२०) काठ० [अथ०] ९, १० । (२१) काठ० [अथ०] १०, १ ।

वायव आरोहणवाहावनड्वाहौ^१ वारुणी कृष्णे वशे^{१०} अराड्यौ दिव्यावृषभौ परिमरौ^{११} ॥
(सोमय चतुर्विंशतिः ३८) ॥२१॥

यतिरात्रेऽनुष्ठेयाः केचित् पशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः
सौरीर्नर्व श्वेता वशा अनुबन्ध्या भवन्त्याग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आ लभ्यन्ते^३ ॥
(एकादश पञ्चविंशतिः २५) ॥२२॥

ऋतुपशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकः पृश्नयस्त्रयः शारदाः
पृश्निसक्थास्त्रयो हेमन्तिकौ अवलिप्तास्त्रयः शैशिराः संवत्सराय निर्वक्षसः ॥
(पिशङ्गा विंशतिः २०) ॥२३॥

[हिरण्यवर्णा २२२। अयं २९७। भूतेष्टका १९८। मुजुः २३२। सैवत्पुं १५४। प्रजापति-२१०।-रमेः १७८। सुवर्गाय ३०७।
स्यते १७०। प्रजापती १६५। रोहितः २६। पृश्निः २६। शितिवाहु- २५।-रुन्नतः २५। कर्णाः २३। शुण्डाः २०। इन्द्राया-
२२।-दित्यै १८। भौम्या १९। वारुणाः २०। सोम्यै- ३४।-कादश २५। पिशङ्गा-२०। (-स्त्रयोविंशतिः ॥२३॥ २४३६)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

उपानुवाक्यावशिष्टकर्मनिरूपणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥]

चित्यभिमर्धणादि ॥ (विश्वे देवाः) ।

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्च्यते पापयान् भवति यो यथादेवतं न
देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेया गायत्रिया प्रथमां चित्तिमग्निं मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां
जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्य आ वृश्च्यते
वसीयान् भवती^१—डाथै वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनै^(१) चिनुते^२ यो वै प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका
उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नाऽऽर्तिमा-
च्छेत्त्ये^३—तद्वा अहो रूपं यच्छ्वेतोऽश्वो रात्रियै कृष्ण एतदहः^(२) रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीष-
मिष्टका उपधास्यच्छ्वेतमश्वमग्निं मृशेत् पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते^४ हिरण्य-
पात्रं मयोः पूर्णं ददाति मध्व्योऽसानीति^५ सौर्या चित्रवत्याऽवैक्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दि-
ने^६ ऽश्वमव प्रापयत्यसौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादभोति^७ ॥
(एन,- मेतदहो, ऽष्टावत्वारिंशच्च ४८) ॥१॥

ऋषभेष्टकाद्युपधानम् ॥ १,५,७-११ त्रिष्टुप्: ३ अनुष्टुप् ।

त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन्नुपागाम् ।

अस्थूरि णो नार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिंशाधि' ॥

पशवो वा एते यदिष्टकाश्चित्यांचित्यामृषभमुप दधाति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय
तस्माद्युथेयूथ ऋषभैः ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा राज्यपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्रवत् ॥

प्राजापत्या-(१)-मेतामुप दधातीयं वावैषैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध
एषा वै प्रजापतेः कामदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिहोकेऽग्निं दुहे

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनाऽऽदित्या वसवो येन रुद्राः ।

येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वस्ति ॥

सुवर्गाय वा एष लोकार्य (२) चीयते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निष्पुख्यः समिन्ध
इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।

शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो नेषदतिं दुरितानि विश्वा' ॥

ये चत्वारः पथयो देवानां अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।

तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात् तस्मै नो देवाः (३) परि दत्तेह सर्वे ॥

ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु ।

तेषामृतुनाः शतशरदानां निवात एषामभये स्याम ॥

इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयः सुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम ॥

(२।१) अस्थूरि (नो)...नस्तेजसा...। ऋ० ६,१५,१९ (उत्तरार्धः); काठ० ४०,१०;... (णौ)...शतः हिमाः । वा० य० २,२७ । (२।३) संवत्सरस्य प्रतिमां...स्महे । सा न आयुष्मती...रायस्पोषेण सं सृज । अथर्व० ३,१०,३; काठ० ४०, ११; स प्रजया सुवीर्य— । ऋ० १,९३,३ (उत्तरार्धः) । (२।५) मै० २,७,१५२; काठ० २२,२८, येन देवा ज्योतिषा णामुदायन् । अथर्व० ११,१,३७ । (२।७) काठ० १३,६७ । (२।८) इमे चत्वारो रजसो विमाना...पन्थानः । ...यो ...यतमो न आवहात्... । काठ० १३,६८ । (२।९) वसन्तो ग्रीष्मो... । काठ० १३,६९ । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां । काठ० १३,७० (उत्तरार्धः) । (२।१०) संवत्सराय... । काठ० १३,७० (पूर्वार्धः); तेषां वयं सुमतौ । काठ० १३, ६९ (उत्तरार्धः) ।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा ।

स नो मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकाय तनुवै स्योनः ॥

अज्यानीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जीयते^{१२}
ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्मादन्याभ्यो देवताभ्य
आग्रयणं निरूप्यत इत्येता हि तदेवता उदजयन् यदुत्तुभ्यो निर्वपेद् देवताभ्यः समदं दध्यादाग्रयणं
(५) निरूप्येता आहुतीर्जुहोत्यर्धमासानेव मासानृतून्संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदं दधाति^{१३}
भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापराभावार्थ ॥

(प्राजापत्यां, लोकाय, देवाः, पितो, दध्यादाग्रयणं, पचन्त्यथ इति २५) ॥२॥

वज्रिणीष्टकोपधान-वसोर्धाराविशेषविधानम् ॥ १-४ बृहती; ७ गायत्री ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनुपा नः प्रतिस्पशः ।

यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चाद्दुत्तरतोऽघायुरभिदासत्येतत् सोऽश्मानमृच्छतुं ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तेऽसुरा दिग्भ्य आ स्वाधन्त तान् देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त
यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानप नुदते^१ दिक्षूपं (१) दधाति देवपुरा
एवैतास्तनूपानीः पर्यूहते^२

ऽग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरा गतम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्यथ किं देवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्व-
सुस्तस्यैषा धाराऽऽग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैवैनौ समर्धयत्यथो एता-(१)-मेवाहुति-
मायतनवती करोति यत्काम एनां जुहोति तदेवाव रुन्धे रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ
घोराऽन्या शिवाऽन्या यच्छंत रुद्रीयं जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसोर्धारां जुहोति
यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति^३ यो वै वसोर्धारायै (२) प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति^४ यदा-
ज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण
एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियायामिवैनौ तनुवां प्रतिष्ठापयति^५ चतस्रो धेनूद-
द्यात् तामिरेव यजमानोऽमुष्मिच्छोक्तेऽग्निं दुहे^६ ॥ (उपै, - तां, धारायै, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥३॥

होमविशेषा शष्टृदाख्येष्टकोपधानं च ॥ ५-८ त्रिष्टुप् ।

चित्तिं जुहोमि मनसा धृतेनेत्याहादाभ्या वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्मुणी नैनं चिकयानं भ्रातृव्यो

(२।११) स नः पितो मधुमाँ०...। काठ० १३, ७४ । (३।१-४) इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः । वा० य० १०, २१, २८;
मै० २, ६, २५; ४, ४, ३; काठ० १५, १४ । (३।७) मै० ४, १० १३ । (४।१-३) ऋ० ४, १०, १; वा० य० १७, ७७-७९;
सा० ४३४; मै० २, १०, ६७-६८; काठ० ३९, २४; १८, ४४ ।

दध्नोत्यथो देवता एवाव रुन्धे^१ ऽग्रे तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमा रभते^२ सप्त ते अग्रे समिधः सप्त जिह्वा इत्याहु होत्रा एवाव रुन्धेऽग्निदेवेभ्योऽपाकामद्भागधेयं^(१)-मिच्छ-
मानस्तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्रेरग्निहोत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्रितो
जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं ग्रीतः ग्रीणाति वसीयान् भवति^३ ब्रह्मवादिनो वदन्ति
यदेष गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याऽऽहवनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो
जुहति^(२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्य^४—

—अग्रे यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीमर्पचितीमिहाऽऽ बह ।

अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानामुत्तमश्लोको अस्तु ॥

भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुवर्दिदः ।

ततः क्षत्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा अभि सं नमन्तु ॥

धाता विधाता परमो^(३)-त संदृक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा ।

स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम ॥

अभ्यावर्तध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्वो अस्तु ।

अस्य विज्ञानमनु सः रभध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे ॥

राष्ट्रभूत एता उप दधात्येषा वा अग्रेश्चिती राष्ट्रभूत तयैवास्मिन् राष्ट्रं दधाति^(४) राष्ट्रमेव भवति
नास्माद्राष्ट्रं भ्रंशते^५ ॥ (भागधेयं, जुहति, परमा, राष्ट्रं दधाति, सप्त च ७) ॥४॥

पुनः परीन्धनादिविधानम् ॥

यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एवं वा एष म्रियते यस्याग्निरुख्य उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं कुर्याद्वि
च्छिन्द्याद्भातव्यमस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रातव्यं जनयति^१
तमो वा एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसै
-^(१)-व तमो मृत्युमर्प हते^२ हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽथो तेजो वै
हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^३ सुवर्न घर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा सुवर्न शुक्रः स्वाहा
सुवर्न ज्योतिः स्वाहा सुवर्न सूर्यः स्वाहा ऽर्को वा एष यदग्निरसावादित्यो^(४) ऽश्वमेधो यदेता
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतींषि सं दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतदुग्रौ क्रियत आपो

(४।६) भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्दिदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे । ततो राष्ट्रं...उप- ॥अथर्व० १९, ४१, १ । (४।७) धाता
विधाता परमोत संदृक् । ऋ० १०, ८२, २; वा० य० १७, २६; -परमो न संदृक् । काठ० १८, ३; प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् ।
अथर्व० ४, ११, ७; ८, ५, १०; (५।४-८) वा० य० १८, ५०; काठ० ४०, ११४ । स्वर्णं ज्योतिः । ऋ० ४, १०, ३; वा० य०
१५, ४६; मै० ४, १०, ४१; काठ० २०, ३७ ।

वा इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत् तदियमभवत् तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्य^(३)-ब्रवीत् स एतां द्वितीयां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत् तदन्तरिक्षमभवत् स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्य-ब्रवीत् स विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभिरित्यब्रवीत् तं दिश्याभिरुपैत् ता उपाधत् ता दिशो^(४) ऽभवत्^(५) न्तस परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताऽ स एतां तृतीयां चित्तिमपश्यत् तामुपाधत् तदुसावभवत् स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा^(५) आऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताऽ स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति केन मोपैष्यसीति लोकं पृणयेत्यब्रवीत् तं लोकं पृणयोपैत् तस्मादयातयाम्नी लोकं पृणाऽयातयामा ह्यसा^(६)-वादित्यं—स्तानृषयोऽब्रुवन्नुप व आऽयामेति केन न उपैष्यथेति भूमेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्यां चित्तीभ्यामुपायन्तस पञ्चचितीकः सम-पद्यत् य एवं विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोकाञ्जयति विदुरेन देवा अथो एतासामिव देवतानां सायुज्यं गच्छति^(७) ॥ (तमसा, ऽऽदित्यो, ऽस्तीति, दिशः, - स्त्वा, ऽसौ, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥५॥

व्रतेष्टकाप्रशंसा ॥ ८ त्रिपादनुष्टुपः ९-१० अनुष्टुप ।

चयो वा अग्निर्यदग्निचित् पक्षिणोऽश्वीयात् तमेवाग्निमद्यादार्तिमाच्छेत् संवत्सरं व्रतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नाति पशुर्वा एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यश्चमुपचरति तस्मात् पश्चात् प्राडुपचर्य आत्मनोऽहिंसायै^(१) तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ^(१) पृथिव्यै मां पाहि^(१) ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि^(१) सुवरासि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मां पाहि^(१) त्याहैताभिर्वा इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां विधृत्यै^(१) स्वयमातृणा उपधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमातृणा उपधाय^(२) हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति^(३)

यास्ते अग्रे सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातृन्वान्ति रश्मिभिः ।

ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राभी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥

रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचः राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शुद्धेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥

द्वेधा वा अग्निं चिक्यान्स्य यश इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आहुतीर्जुहोत्या-
त्मन्नेव यश इन्द्रियं धर्तुं ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तत्त्वा याभि ब्रह्मणा
वन्दमान इति वारुण्यर्चा (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरात्मनो^१ हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते
यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत
मैत्रावरुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दार्यं यो वा अग्निमृतस्थां वेदुर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव
तिष्ठति संवत्सरो वा अग्नि-^(५)-ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाः पुच्छः
शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चित्तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था
य एवं वेदुर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति^२ प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो
वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते (६) ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति^३ ॥

(पृथिवीं यच्छ, यत् स्वयमातृणा उपधाय, धेद्यु, - चा, ऽग्नि, - श्रितुते, ग्रीणि च ३) ॥६॥

आकृतिमन्त्राः ॥ १-४ त्रिष्टुप्; ५-१० अनुष्टुप् ।

यदाकृतात् समसुस्रोद्धदो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा ।

तमनु ग्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ॥

एतः संधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः ।

अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तः स्म जानीत परमे व्योमन् ॥

जानीतादेनं परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य ।

यदागच्छात् (१) पृथिभिर्देवयानैरिष्टापते कृणुतादाविरस्मै^३ ॥

सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र यातामै पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।

अस्मिन्सधस्थे अद्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदते ॥

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्यां च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^४ ॥

यदिष्टं यत् परादानं यदत्तं या च दक्षिणा ।

त-^(२)-दग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् ॥

(६।१०) वा० य० १८, ४८; मै० ३, ४, १४ । (६।१२) ऋ० १, २४, ११; वा० य० १८, ४९; मै० ३, ४, १६; काठ० ४, १४१ । (७।१-३) वा० य० १८, ५८-६०; मै० २, १२, २० (उत्तरार्धः); काठ० ४०, १०१-३ । (७।४) वा० य० १५, ५३ (पूर्वार्धः);- ५४ (उत्तरार्धः); १८, ६१ (उत्तरार्धः); मै० २, १२, २१ (पूर्वार्धः); काठ० १८, १०८ (पूर्वार्धः);- १०९ (उत्तरार्धः) । (७।५-६) वा० य० १८, ६३-६४; काठ० ४०, १०८ ।

येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^० ॥
 येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्युत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^० ॥
 येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे^० (१) ॥
 यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्^० ॥

(अगच्छात्, त, -द्वयात्तुस्तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे, चतुर्दश च १४) ॥७॥

स्वयंचितिः, कूर्मोपधानं च ॥ १, ३ त्रिष्टुप् ।

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो यो अग्निः ।

ये ते अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं चिनुहि प्रजानन् ॥

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्नन्तरेत्या-
 त्मनो वै तदन्तरंति यास्ते अग्ने समिधो यानि (१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्निरेव तदग्निं
 चिनोति नाध्वर्युरात्मानोऽन्तरंति^०

चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् ।

घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम् ॥

सुवर्गाय वा एष लोकायोप धीयते यत् कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इत्याह (२) दिश एवैतेन
 प्र जानातीं—मं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^० ब्रह्म समिद्धवत्या-
 हुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् यद्ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गं
 लोकमेति^० प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशुश्छन्दांसि रूपं सर्वान् वर्णानिष्टकानां (३)
 कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून् छन्दांस्यव रुन्धे^० इथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽवरुद्धय चिनुते^० ॥
 (एति यास्ते अग्ने समिधो यान्या, - अय इत्याह, - ष्टकात् ५, पौडश च १६) ॥८॥

अग्निग्रहः, सर्वमुखं च ॥ १-२ त्रिष्टुप् ।

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।

मयि प्रजां मयि वचो दधाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः^० ॥

यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्या आविवेश ।

तमात्मन् परि गृह्णीमहे वयं मा सो अस्मा अवहाय परा गातुं ॥

(७/७) वा० य० १५, ५५; १८, ६२; मै० २, १२, २३; काठ० ४०, १०५ । (७/८) काठ० ४०, १०७ । (७/९) काठ० ४०, १०६ । (७/१०) वा० य० १८, ६५; काठ० ४०, १०९ । (८/१) काठ० ४०, २७ । (९/१) मयि गृह्णाम्यग्ने... सुवीर्याय । वा० य० १३, १ पूर्वाभिः; अथर्व० ७, ८२, २; ... सह प्रजया वर्चसा धनेन । ... क्षत्रं ... रायो दधामि मदेम शतहिमाः ... ॥ मै० १, ६, १२; ... सह वर्चसेह देवाः । ... मयि पुष्टिं दधामि मदेम शतहिमा... । काठ० ७, ४९ । (९/२) मै० १, ६, १०; काठ० ७, ५०; अथर्व० १२, २, ३३ ।

यदध्वर्युरात्मन्नग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि (१) यजमानाय चिनुयादग्निं खलु वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्तेऽपक्रामुंका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहाऽऽत्मन्नेव स्वमग्निं दाधार नास्मात् पशवोऽपं क्रामन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृचाऽऽपश्चाग्नेरेनाद्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति यदद्भिः संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैनं स सृजति यन्मृदा चिनोतीयं वा अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नो वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो य- (३)-न्मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उपं दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवासिन् दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते यो वा अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽग्निं जघति गायत्रीं पुरस्तादुपं दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एव वा (४) अग्निः सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वांसश्चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽग्निं जयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्विशि दिक् प्रोता ॥ (अग्निं, संयौति, वैश्वानरो य, - देव वै, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ १॥

पशुशीर्षोपधानं, तत्र केचिद्विशेषः ॥

प्रजापतिराग्निमसृजत सौऽस्मात् सृष्टः प्राङ् प्राद्वत् तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णि प्रत्यास्यत् स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत् स उदङ्ङाऽवर्तत तस्मै वृस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत् तस्मै पुरुषं प्रत्यास्यद्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैनं- (१)-मवरुद्धय चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिंल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभिलिप्योपं दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्निर्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं (२) स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युपं दध्यात् कनीय एवास्यान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योपं दध्यात् समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युद्बोपं दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥ (एन, - मस्यान्नं, भूयोऽस्यान्नं भवति) ॥ १० ॥

[११-२४] अश्वमेधाङ्गसरीरहोममन्त्राः ॥ (विश्वे देवाः) ।

स्तेगान् दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भ्येभिर्-रादकां खादेनो-र्जं ससूदेनो-रण्यं जाम्बीलेन मृदं वत्सर्वेभिः शर्कराभिरवकां मवकाभिः शर्करा-मुत्सादेन जिह्वा-मवक्रन्देन तालुं सरस्वतीं जिह्वाग्रेण ॥ (स्तेगान् द्वाविंशतिः २२) ॥ ११ ॥

(११) वा० य० २५, १; मै० ३, १५, १; काठ० [अश्व०] १३, १ ।

वाज५ हनूभ्यां मप आस्येनां ऽऽदित्याञ्छमश्रुभिं रूपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्तरेणां न्तरे-
णानूकाशं प्रकाशेन बाह्यं स्तनयितुं निर्बाधेन सूर्याग्री चक्षुभ्यां विद्युतौ कनानका-
भ्यां मृशनिं मस्तिष्केण बलं मज्जभिः^{१२} ॥ (वाजं पञ्चविंशतिः २५) ॥१२॥

कूर्माञ्छफै रच्छलाभिः कपिञ्जलां न्तसाम कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभि रगदं जानुभ्यां
वीर्यं कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुह्योपपक्षाभ्यां मश्विनावत्साभ्यां मदिति ५ शीर्ष्णां
निर्ऋतिं निर्जीलमेकेन शीर्ष्णां^{१३} ॥ (कूर्मान् त्रयोविंशतिः २३) ॥१३॥

योक्त्रं गृध्राभि र्युगमानतेन चित्तं मन्याभिः संक्रोशान् प्राणैः प्रकाशेन त्वचं
पराकाशेनान्तरां मशकान् केशै रन्द्र ५ स्वपसा वह्नेन बृहस्पति ५ शकुनिसादेन रथमुष्णि-
हाभिः^{१०} ॥ (योक्त्रमेकविंशतिः २१) ॥१४॥

मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां मिन्द्राग्री शिखण्डाभ्यां मिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मिन्द्राविष्णू अष्टी-
वद्भ्यां सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छपेनां पसरसौ मुष्काभ्यां पर्वमानं पायुनां पवित्रं
पोत्राभ्यां माक्रमण ५ स्थूराभ्यां प्रतिकर्मणं कुष्ठाभ्याम् ॥ (मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः २२) ॥१५॥

इन्द्रस्य क्रोडो ऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवो जीमूतान् हृदयौपशाभ्यां मन्तरिक्षं
पुरिततां नभ उदयेणेन्द्राणां प्लीहां वल्मीकान् छोम्रां गिरीन् छाशिभिः समुद्रमुदरेण
वैश्वानरं भस्मनी ॥ (इन्द्रस्य द्वाविंशतिः २२) ॥१६॥

पूष्णो वनिष्ठु रन्धाहे स्थूरगुदां सर्पान् गुदाभि र्ऋतून् पृष्ठीभि र्दिवं पृष्ठेन वसूनां प्रथमा
कीर्कसा रुद्राणां द्वितीयां ऽऽदित्यानां तृतीयां ऽङ्गिरसां चतुर्थीं साध्यानां पञ्चमीं विश्वेषां
देवानां षष्ठीं^{११} ॥ (पूष्णश्चतुर्विंशतिः २४) ॥१७॥

ओजो ग्रीवाभि र्निर्ऋतिमस्थभि रन्द्र ५ स्वपसा वह्नेन रुद्रस्य विचलः स्कन्धो ऽहोरात्र-
योर्द्वितीयो ऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतूनां पञ्चमः सैवत्सरस्य षष्ठः ॥
(ओजो विंशतिः २०) ॥१८॥

आनन्दं नन्दयुनां कामं प्रत्यासाभ्यां भयं शितीमभ्यां प्रशिषं प्रशासाभ्यां सूर्या-
चन्द्रमसौ वृक्याभ्यां श्यामशबलौ मतस्त्राभ्यां व्युष्टि ५ रूपेण निम्नक्तिमरूपेण ॥
(आनन्द ५ षोडश १६) ॥१९॥

(१२) वा० य० २५, १-२; मै० ३, १५, १-२; काठ० [अश्व०] १३, २ । (१३-१४) वा० य० २५, २-३; मै० ३, १५, २-३; काठ० [अश्व०] १३, ३-४ । (१५) वा० य० २५, ६; मै० ३, १५, ६; काठ० [अश्व०] १३, ५ । (१६) वा० य० २५, ८; मै० ३, १५, ७; काठ० [अश्व०] १३, ६ । (१७) वा० य० २५, ७; मै० ३, १५, ९; काठ० [अश्व०] १३, ७ । (१८-१९) काठ० [अश्व०] १३, ८-९ ।

अहर्मासेनं रात्रिं पीवसां ऽपो यूषेण^३ घृतं रसेनं इयां वसयां दूषीकाभिर्हादुनि^६ म-
श्रुभिः पृष्ठां^७ दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण पृथिवीं चर्मणां छवीं छव्यां^७ पाकृताय
स्वाहा ऽऽलब्धाय स्वाहा^{१३} हुताय स्वाहा^{१४} ॥ (अहरष्टाविंशतिः २८) ॥ २० ॥

अग्नेः पक्षतिः^१ सरस्वत्यै निपक्षतिः^२ सोमस्य तृतीयया^३ ऽपां चतुर्थ्यां^४ वधीनां पञ्चमीं^५ सवत्स-
रस्य षष्ठीं^६ मरुतां सप्तमीं^७ बृहस्पतेरष्टमीं^८ मित्रस्य नवमीं^९ वरुणस्य दशमीं^{१०} नद्रस्यैकादशीं^{११}
विश्वेषां देवानां द्वादशीं^{१२} द्यावापृथिव्योः पार्श्वं^{१३} यमस्य पाटूरः ॥ (अग्नेरेकादशविंशतिः २९) ॥ २१ ॥

वायोः पक्षतिः^१ सरस्वतो निपक्षतिः^२ श्रन्द्रमसस्तृतीयया^३ नक्षत्राणां चतुर्थ्यां^४ सवितुः पञ्चमीं^५
रुद्रस्य षष्ठीं^६ सर्पाणां सप्तम्यं^७ र्यम्णोऽष्टमीं^८ त्वष्टुर्नवमीं^९ धातुर्दशमीं^{१०} न्द्राण्या एकाद-
श्यां^{११} दित्यै द्वादशीं^{१२} द्यावापृथिव्योः पार्श्वं^{१३} यम्यै पाटूरः ॥ (वायोरेकादशविंशतिः २८) ॥ २२ ॥

पन्थामनुवृग्म्यां संततिं स्नावन्याभ्यां शुक्रान् पित्तेन^१ हरिमाणं यक्रां हलीक्षणान्
पापवातेन^२ कूश्माञ्छक्राभिः^३ शवर्तानूवध्वेन^४ शुनो विशसनेन सर्पां हितगन्धेन^५ वयांसि
पक्कगन्धेन^६ पिपीलिकाः प्रशादेन^७ ॥ (पन्थां द्वाविंशतिः २२) ॥ २३ ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः ॥

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानः ।

स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते वयं स्वधया मदेम ॥ (क्रमैरेष्टादश १८) ॥ २४ ॥

अश्वानुमन्त्रणम् ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षं समुद्रो योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वीर्यः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं
मासाश्चार्धमासाश्च पर्वीण्युतवोऽङ्गानि संवत्सरो महिमा ॥ (द्यौः पञ्चविंशतिः २५) ॥ २५ ॥

अश्वानुघ्रापणम् ॥

अग्निः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् अग्निः स तं लोकस्तं जैष्यस्यथाव जिघ्र
वायुः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् वायुः स तं लोकस्तस्मात् त्वाऽन्तरेण्यामि
यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत् तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्^(१) न्नादित्यः स तं
लोकस्तं जैष्यसि यद्यवजिघ्रसि^१ ॥ (यस्मिन्नष्टौ च ८) ॥ २६ ॥

[य-१४८-स्त्वा-२७५-मिन्द्रस्य १९६। विसि २०७। यथा ३४५। वयो ३०३। य-१६४-द्या १६६। मयि २२५।
प्रजापतिः १५०। स्तेगान् २२। वाजं २५। कुमांन् २३। योक्त्रं २१। मित्रावरुणा-२२। मिन्द्रस्य २२। पूष्ण २४। ओजं २०।
आनुन्द-१६। मह-२८। रमे-२९। व्रायोः २८। पन्थां २२। क्रमै-१८। द्यौस्ते २५। अग्निः ५८। (षड्विंशतिः २६॥ २५८२)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७॥]

[सावित्राणि ३०८१। विष्णुमुखा ३१९५। उत्सन्नयज्ञो २४७७। देवासुरा २९०६। यदेकैन् २७२७। हिरण्यवर्णा २४३६।
यो वा २५८२। (सप्त ॥ ७॥ १९४०४)] ॥ इति पञ्चमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ५॥

(२०-२३) वा० य० २५, ४-५; काठ० [अश्व०] १३, १०-१३। (२४) काठ० [अश्व०] ५, १९। (२५) द्यौस्ते पृष्ठं...
योनिः। वा० य० ११, २०; २३, ४; काठ० [अश्व०] ५, ५। (२६) वा० य० २३, १७; काठ० [अश्व०] ५, ४।

अथ षष्ठं काण्डम् ।

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥ चन्द्रकविः ।

प्राचीनवन्द्याशालानिर्माणं क्षौरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य तत्र प्रवेशविधानम् ॥

प्राचीनवन्द्यां करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवन्द्यां करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते^१ परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोको—आस्माल्लोकात् स्वैतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वतीक्षाशान् करोत्यु-^(१)भयोर्लोकयोरभिजित्यै^२ केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा एषा त्वग्मेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो मृत्वा मेधमुपैत्य—^३ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो ऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नाप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अत्र रुन्धे^४ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् तीर्थे स्नाति^(२) तीर्थमेव समानानां भवत्यु—पोऽश्नात्यन्तरत् एव मेध्या भवति वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते^५ सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा शास्ते^६ ऽग्ने-स्तूपाधानं वायोर्वीतुपानं पितॄणां नीविरोषधीनां प्रघात^(३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीक्षाशास्तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति^७ बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति^८ घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा^(४) एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति^९ प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितो ऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते^{१०} ऽनुलोमं यजुषा व्यावृच्यै^{११} इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका पराऽपत् तदाञ्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव आतृव्यस्य वृङ्क्ते^{१२} दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते^(५) सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आज्जते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परिमि-तमाऽङ्क्ते ऽपरिमितं हि मनुष्या आज्जते सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आज्जते व्यावृच्यै^{१३} यदपतूलयाऽऽङ्गीत वज्रं इव स्यात् सतूलयाऽऽङ्क्ते मित्रत्वार्थं^(६) इन्द्रो वृत्रमहन्तसोऽ१पोऽ१भ्य-म्रियत तासां यन्मेधं यज्ञियं सदेवमासीत् तदपोदक्रामत् ते दुर्भा अभवन् यद्भर्भुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्ताभिरेवैनं पवयति^{१४} द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं

पवयति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः (७) पवयति पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः
पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं
पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्त-
मपरिवर्गं (८) पवयति^{२१} चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पति-
स्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनं पवयति^{२२}
तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छेकेयमित्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते^{२३} ॥

(अतीकाशात् करोत्य, - वेशयन् तीर्थे स्नानि, प्रधानो, मनुष्याणां तद्वा, आऽङ्क्ते, मित्रं वायं, पञ्चभिः, - रपरिवर्गं, -
मष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥ १ ॥

यज्ञशालां प्रविष्टस्य यजमानस्य दीक्षाहोमविधानम् ॥

यार्वन्तो वै देवा यज्ञायापुनत त एवाभवंन् य एवं विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पव-
यित्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोकं प्र णयत्यं—दीक्षित एकयाऽऽहु-
त्येत्याहुः सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वार्यं सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते
यजेयेति^३ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति^४ सरस्वत्यं
पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्ते आपो देवी-
र्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह या वै वर्ष्यास्ता (२) आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो^५ यदेतद्यजुर्न ब्रूया-
द्विद्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा गच्छेयुं—रापो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एवैनं लोकाय
शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा गच्छन्ति द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ
उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो बृहस्पतिर्नो हविषा बृधात्वि-(३)-त्याह ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे^६ यद्भूयाद्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्बृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव परि
वृणक्ति^७ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सौऽस्मात् सृष्टः पराङ्मैत् स प्र यजुरवलीनात् प्र साम तमगुदयच्छ-
द्यद्गुदयच्छत् तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वं—मुचा (४) जुहोति यक्षस्योद्यत्यं अनुपुच्छन्दत्तामुदयच्छदि-
त्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यं^८ द्वादश वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादश-
मिर्वात्सबन्धविदो दीक्षयन्ति^९ सा वा एषर्गानुष्टुगवागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं^{१०} रर्षया
दीक्षयति^{११} विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मतो वृणीत सख्य-(५)-मित्याह पितृदेवत्यै-

(२।३-१०) वा० य० ४, ७; मै० १, २, ११-१२; काठ० २, ५; अग्नये स्वाहा । अथर्व० १२, ४३, १ । (२।१७) ऋ०
५, ५०, १; वा० य० ४, ८; मै० १, २, १३; काठ० २, ६; तै० सं० १, २, २, १-६ ।

तेन विश्वे राय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एषर्क्ष-
र्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति^{१०} सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि
त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदुष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेका-
दशाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद् द्वादशाक्षरा तेन जगती सा वा एषर्क्षसर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति^{११} सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाव
रुन्धे^{१२} एकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति
(७) पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजा-
नां सृष्ट्यै^{१३} ॥ (अग्नये, ता, वृधात्वु, - चा, सूर्य, तेन, जुहोति, पञ्चदश च १५) ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षाविधानम् ॥

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तैऽमन्यन्त यं वा इमे
उपावत्स्यन्तः स इदं भविष्यतीति ते उपांमन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्ते-
तामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णं मृक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याह-
क्सामे एवाव रुन्धे^१ एष (१) वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत् कृष्णं यदेवैन-
योस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे^२ कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं
दीक्षयतीं मां धियः शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैते द्रभो वा एष यदीक्षित उल्बं वासः
प्रोर्णते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता जायन्ते^३ न पुरा सोमस्य ऋयादपोर्णते यत् पुरा सोमस्य
ऋयादपोर्णते गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णते जायत एव तदथो यथा वसी-
यांसं प्रत्यपोर्णते तादृगेव तं दक्षिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदुत्पत्तिष्यत ते
शरा अभवन्गर्वे शरा यच्छरमयी (३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे^४ मध्यतः सं नहति मध्यत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनम-
मेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तयतींन्द्रो वृत्राय वज्रं ग्राहर्त् स
त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं (४) येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्
तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य आतृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति
वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं आतृव्यं मध्यतोऽप हते^५ त्रिवृद्धवति त्रिवृद्धै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो
यजमाने दधाति^६ पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्त्यै^७ मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं
मिथुनत्वाय^८ (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् तां समभवत् तदिन्द्रोऽचायत् सोऽमन्यत यो वा
इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत् सोऽमन्यत यो वै मदितो

(१) तै० सं० १, २, ९, ७-८, १२-२०; ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः । वा० य० ४, ९, मै० १, २, १४; काठ० २, ८ ।

ऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाऽच्छिनत् सा सूतवंशाऽभवत् तत् सूत-
वंशायै जन्म^(६) तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि
मा मां हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनि-
मिन्द्रं सयोनित्वाय^{१५} कृष्यै त्वां सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते^{१६}
सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति^{१७} यद्वस्तेन^(७) कण्डूयेत पामनं भा-
वुकाः प्रजाः स्युर्यत् स्मर्येत नम्रम्भावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपि गृह्य स्मर्यते प्रजानां गोपी-
थार्यं न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव चृतेद्यत् पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषा-
णामवचृतेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय^{१८} ॥

(रुन्ध एष, - स्तस्मा, - च्छरमयी, यूपस्तृतीयं, मिथुनत्वाय, जन्म, हस्तेना, - द्याचत्वारिंशच्च ४८) ॥३॥

यजमानस्य दण्डादानमुष्टीकरणवाग्यमपूर्वकं नियमानुष्ठानम् ॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्रार्विशत् सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति
या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव रुन्धं औदुम्बरो भवत्यूर्वा
उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मुखेन सम्मितो भवति मुखत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा
भुञ्जते^(१) क्रीते सोमं मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभ-
जति तामृत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति^२ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
गच्छति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे
हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहायं^(२) वाव यः पर्वते स यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते^३ मुष्टी
करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या^४ अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरूपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह
त्रिरुचैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेद्यत् पुरा नक्षत्रेभ्यो
वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्द्या^(३) दुदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं वि सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो
यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं सं-
तनोति^५ दैवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति^६ सुपारा नो असद्वश इत्याह व्युष्टिमे-
वाव रुन्धे^(४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाश्च न होतव्या इति हविर्वै
दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुयाद्यन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनोयुज
इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतं^७ स्वपन्तं वै

(३।१५) इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीः । वा० य० ४, ९-१०; मै० १, २, १७; काठ० २, १२ । (३।१६-१७)

वा० य० ४, १०; ६, २; मै० १, २, १८; काठ० ३, १२ । (४४, ८, १०-१२) वा० य० ४, ६, ११; मै० १, २, २१-२४;
काठ० २, १२-१५ ।

दीक्षितः रक्षांसि जिघांसन्त्यग्निः (५) खलु वै रक्षोहाऽग्ने त्वः सु जागृहि वयः सु मन्दिषी-
महीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या अत्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः
स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमा लम्भयति^{१४} देव आ
मर्त्येष्वेत्याह देवो (६) ह्येष सन् मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतः हि यज्ञेष्वीड्यते^{१५} ऽप वै
दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवताः कामन्ति विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्याहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः
सं नयति^{१६} यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावन्त एव पशून्भि दीक्षेत् तावन्तोऽस्य पशवः स्यु रास्वेयत् (७)
सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशून्व रुन्धे^{१७} चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवत-
मेवैनाः प्रति गृह्णाति^{१८} वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेदा
देवताभ्यो वृश्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ (८) वृ-
श्च्यते^{१९} देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो मेध्यं यज्ञियः सदेवं तद्वो माऽव क्रमिषमिति वावै-
तद्राहो^{२०} छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वा ऽत्येति^{२१} ॥

(भुञ्जते, ऽयं, छिन्ना, - हुन्धे, ऽग्नि, - राह देव, इयद्, देवताभ्य आ, अयस्त्रिंशच्च ३३) ॥४॥

प्रायणीयेद्विधानम् ॥

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र जानाम त्वयेति
तेऽदित्याः समधियन्त त्वया प्र जानामेति साऽब्रवीद्वरं वृणौ मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना
असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीर्यः पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो
दिशां प्रज्ञात्या (१) अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^२ पथ्याः स्वस्तिमयजन्
प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीः सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वा^३ पथ्याः
स्वस्ति यजति प्राचीमेव तया दिशं प्रजानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानु पश्यत्य- (२) -ग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानु
पश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदिति यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु पश्यत्य- दितिमिष्ट्वा मारु-
तीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु कल्पते यन्मारुती-
मृचमन्वाह विशां कल्पत्यै^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीर्यं कार्यमनूयाजव- (३)-
दप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा यज्ञस्य सन्तति^५ -स्तत् तथा न
कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात्

(४।१३) वा० य० ४, १४; मै० १, २, २६; काठ० २, १६ । (४।१४-१६) ऋ० ८, ११, १; वा० य० ४, १६; अथर्व०
१९, ५९, १; मै० १, २, २८; काठ० २, १७ । (४।१८) वा० य० ४, १६; मै० १, २, २९; काठ० २, १८ । (४।२०) मै०
१, २, २९ । (४।२१) वा० य० ६, २७; मै० १, २, २९; काठ० २, १९ ।

प्रजामन्तरियाद्यत् खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं परा भवन्तं यजमानोऽनु^(४) परा भवति^० प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः परा भवति न यजमानः प्रायणीयस्य निष्क्रास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्ततिर्याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात् पराङ्मुखं लोकमा रोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्यास्ता^(५) उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति^० ॥ (प्रज्ञात्थै, पश्यत्य, - नूयाजव, - यजमानोऽनु, पुरोऽनुवाक्यास्ता, अष्टौ च ८) ॥ ५ ॥

अरुणया गवा सोमक्षणविधानम् ॥

कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेता^५ सा कद्रूः सुपर्णीमंजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेती^१ यं वै कद्रूसौ सुपर्णी छन्दसि सौपर्णेयाः साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान् बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वे^(१)ति मा कद्रूरवोचदिति^३ जगत्पुदपत्तुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरै अमीयेता^५ सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप नमति^५ त्रिष्टुगुदपत्तु त्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरै अमीयेता^५ सा दक्षिणाभिश्च^(२) तपसा चाऽगच्छत् तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सर्वने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुयः स्वं ददातीति^६ गायत्र्युदपत्तुर्दशाक्षरा सत्यंजया ज्योतिषा तमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तदजाया अजत्व^५ सा सोमं चाऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यतं ब्रह्मवादिनो वदन्ति^(३) कस्मात् सत्याद्वायत्री कनिष्ठा छन्दसा^५ सती यज्ञमुखं परीयायेति यदेवादः सोममाऽहरत् तस्माद्यज्ञमुखं पर्येत तस्मात् तेजस्विनीतर्मा पृङ्ग्यां द्वे सर्वने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत् तस्माद् द्वे सर्वने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात् तृतीयसवनं क्रजिषमभि पुण्वन्ति धीतमिव हि मन्यन्ते^(४) आशिरमव नयति सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैनत्^५ त^५ सोममाह्वियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति^{११} ते देवा अनुवन्तस्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाच^५ स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्रीणन्तसा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यो^(५) ऽपक्रम्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म ते देवा अनुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते विह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत तस्माद्वायन्त^५ स्त्रियः कामयन्ते^५ कामुका एन^५ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतया^(६) भवन्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन^५ सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाचं वदन्त्येकहायनाऽकर्णयाऽकाणयाऽश्लोणयाऽसप्तशफया क्रीणाति^{१०} सर्वयेवैन

क्रीणाति^{१८} यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्भुश्चर्मा यजमानः स्याद्यत् कृष्ण्याऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यद् द्विरूपया वार्त्रेष्ठी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयादकृष्ण्या पिङ्गाक्ष्या (७) क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपं स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति^{१९} ॥

(निष्क्रीणीष्व, दक्षिणाभिश्च, वदन्ति, मन्यन्ते, गन्धर्वेभ्यो, बहुतयाः, पिङ्गाक्ष्या, दश च १०) ॥६॥

सोमक्रयप्रकारः ॥

तद्विरण्यमभवत् तस्मादुद्भूयो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते ऽस्थन्वतीर्जायन्ते इति यद्विरण्यं घृतैऽवधाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते ऽस्थन्वतीर्जायन्ते एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्भुतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैनं सतनुं (१) करोत्यथो सं भरत्येवैनं यदबद्धमवदध्याद्गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युर्बद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै निष्टुर्कथं बध्नाति प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्वि मनसा जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनं जुष्टं करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्रेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्रेवैनामेतत् तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिदसीत्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्वि मनसाऽभिगच्छति तत् करोति धीरसीत्याह यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनं करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत् पदिबद्धाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्यात् (५) यत् कर्णगृहीता वार्त्रेष्ठी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा यदि बध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनं पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै पुषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोत्य- (६)-नु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते यदेतद्यजुर्न ज्यूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद्बुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो (७) देवानां तमेवास्यै परस्तादध्यात्यावृन्त्यै क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्बुद्रस्य कीर्तयति

(७३,६) वा० य० ४,१७-१८; मै० १,२,३०; काठ० २,२२-२३ । (७३) वा० य० ४,३२; मै० १,२,३१, काठ० २,३८ । (७४-११) वा० य० ४,१९-२०; १२,१०,४१; मै० १,२,३०; १,७,११,१७; काठ० २,२४-२५; ८,३२; १६,११ ।

मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीति यः सोमक्रयण्या स्वास्ति सोमसखा पुनरेहि सह रथेत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद^१ (८) ॥

(सत्तुं, विद्वत् इत्याह, समारोहति, ध्यायति तद्वाचा, यजमानः स्यात्, करोति, कूरो, वेद) ॥७॥

सोमक्रयण्या गोर्मध्येमार्गं पदसङ्ग्रहप्रकारः ॥

षट् पदान्यनु निष्कामति षडहं बाङ्नाति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे सममे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दांस्युभयस्यावरुद्धयै^१ वस्वसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानं^(१) व्याचष्टे^२ बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवासमै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिक्रेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै^३ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेव-यजनमिडायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत् पदं यत् सोमक्रयण्यै घृतवति स्वाहे-(२)-त्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीडयत् तस्मादेवमाहुं यदध्वर्युरनग्रावाहुति जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यश्वित्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति^४ काण्डे-काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या^(३) इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति^५ पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्स्मृतं सं वपति पशूनेवाव रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः^(४) पशुभ्यो नान्तेरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रयि दधाति तोते राय इति पत्न्या अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत् त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते^(५) ऽमुष्मा आह-वनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिंल्लोके पशुमान्तस्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिंल्लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप-वपत्युभयोरेवेनं लोकयोः पशुमन्तं करोति^६ ॥ (महिमानं, स्वाहा, उपहत्या, अध्वर्युः, धीयते, चतुर्वि-शतिश्च २४) ॥८॥

क्रयार्थं सोमस्योष्मानप्रकारः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा न विचित्या इति सोमो वा ओषधीनां राजा तस्मिन् यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्याद्रसितं निष्खिदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथा ऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत् क्षोधुको ऽध्वर्युः स्यात् क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्त्सोमं

शोभयेत्येव नृयाद्यदीतरं (१) यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षो-
 धुको' ऽरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्मन्
 मिमीते पशूनेवाव रुन्ध पशवो हि तृतीयः सवनं यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमी-
 तर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्या- (२)-दिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै
 पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्यै—पामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा-
 त्यै—मात्योऽसीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो ऽनसाऽच्छ याति महि-
 मानमेवारयाच्छ यात्यै—नसा (३) ऽच्छ याति तस्मादनोवाह्यं स मे जीवन्तं यत्र खलु वा
 एतः शुष्णिं हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवन्तं—मभि त्यं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
 मिमीतेऽतिच्छन्दो वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यद-
 तिच्छन्दो यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष्मेवैनं समानानां करोत्यै—कयैकयोत्सर्गं (४) मिमीतेऽया-
 नयाग्नियायातयाग्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुलयैः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्
 समाद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सं चरति' यत् सह सर्वाभिर्मिमीते सः श्लिष्टा
 अङ्गुलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते' पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं (५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा
 विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे यत् तुष्णीं भविष्यं—यद्वै
 ताघानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति
 रादस्यानेवान्नाभजति वाससोप नहति सर्वदेवत्यं वै (६) वासः सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति
 पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युप नहति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शून्यति व्यानमेव
 पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति' ॥ (इतरं, पशुमान्स्या, - द्यात्यनसो, - रसर्गं, तुष्णीं, सर्वदेवत्यं
 वै, अथस्त्रिः अथ ३३) ॥ ९ ॥

अजादिभिर्नृपद्वयान्तरैः सोमक्रयणम् ॥

यत् कलयां ते शुफेन ते क्रीणानीति पणेतार्गोअर्धं सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्यु
 गोस्तु महिमानं नाव तिरैद्रवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयाद्गोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं
 गोअर्धमध्वर्यु न गोर्महिमानमव तिरत्यै—जया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशुकमेवै (१)-नं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्य-
 नडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनड्वान् वह्निनैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्याव-

(१.५) शुक्रस्ते ग्रह...। वा० य० ४, २४; मै० १, २, ३३; काठ० २, २६ । (१.९) अभि त्वं०...। वा० य० ४, २५;
 अथर्व० ७, १४, १; मै० १, २, ३४; काठ० २, २७ ।

रुद्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश संपद्यन्ते दशा-
क्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे^२ (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णे इत्याह पशुभ्य एव
तदध्वर्युर्नि हुत आत्मनोऽनावस्कार्यं गच्छति अयं प्र पशूनामोति य एवं वेद^३ शुक्रं तं शुक्रेण
क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतं—देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराऽददत् को हि
तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं क्रीणीयात् तदभीषहा पुनरा ददति तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^४
ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम् इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति^५
यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्दशूकास्ताः समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप ग्रथन्तामी-
त्याहादन्दशूकास्ताः समाः सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति स्वान (४) भ्राजेत्या-
हैते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहर्न् यदेतेभ्यः सोमक्रयणान्नानुदिशेदक्री-
तोऽस्य सोमः स्यान्नास्येतंऽमुष्मिँल्लोके सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्रीतोऽस्य
सोमो भवत्येतंऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमः रक्षन्ति^६ ॥ (संश्रुक्रमेवा, ऋन्धे येन हिरण्येन, स्वान, चतुश्चत्वारि, ५
शब्द ४४) ॥ १० ॥

क्रीतस्य सोमस्य शकटेन प्राचीनधंशं प्रतिनयनम् ॥

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्या इन्द्रस्योरुमा पिंश
दक्षिणमित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आ ऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो
यो यजते तस्मादेवमाहो—दायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारभ्योत् (१) तिष्ठत्यु—व्यन्तरि-
क्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्योऽहोतर्हि सोमो ऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह
यथायजुरेवैतद् द्वि वा एनमेतदर्धयति यद्वाऽरुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं
देवतया समर्धयति^१ वाससा पर्यानहाति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेवै-(२)-न देवताभिः समर्धय-
त्यथो रक्षसामपहत्यै^२ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमवत्स्वित्याह
वाजः ह्यवत्सु पयो अघ्नियास्वित्याह पयो ह्यघ्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि क्रतुं वरुणो विध्वं-
मिमित्याह वरुणो हि विध्वंमि दिवि सूर्य-(३)-मित्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह द्रावाणो
वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मादेवमाहो—दु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा
कृष्णाजिनं प्रत्यानहाति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्याह यथायजुरेवैतत् प्र व्यवस्व
भुवस्पत इत्याह भूतानाः ह्ये-(४)-ष पतिर्विश्वान्यामि धामानीत्याह विश्वानि ह्येषोऽभि धामानि

(१०१२-५, ९) वा० य० ४, २६-२७; मै० १, २, ३५; काठ० २, ३०-३१; तै० सं० १, २, ७, १-९ । (१११२-५) वा०
य० ४, २७-२८, ३०; मै० १, २, ३६-३८; काठ० २, ३०, ३२-३३, ३५ । (१११८-१०) तै० सं० १, २, ८, १-४, ६-८;
(११११२-१३) तै० सं० १, २, ९, १-२, ४ ।

प्रच्यावते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाह्वयमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय^१ यजमानस्य स्वस्त्यर्थन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिर्यै^२ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्या^३ आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठते तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो^४ यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्करण एवास्य स तस्मात् तस्य नाऽऽशयं पुरुषनिष्करण इव ह्ये^५—थो खलवाहु-^(६)-रग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रेण एवास्य स तस्माद्वाशयं^७ वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति^८ ॥ (अम्बाभगोत्, सर्वाभिरैव, मूर्धं, भूतानां ह्ये- ति य, - दाहुः, सप्त- विंशतिश्च २७) ॥ ११ ॥

[प्राचीनव० अं० ४४८। यावन्त ३६५। ऋक्सामे ३९८। वा- ४३३।- यदेवाः २५८। कद्रु- ३६५।- स्तव ४००। षड् २७४। ब्रह्मजिज्ञो ३३३। य- २४४।- वरुण ३२७। (एकादश ॥ ११॥ ३८४०)]

[॥ इति षष्ठ्याण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २॥] चन्द्रकषिः ।

आतिथ्येष्टिविधानम् ॥

यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं वि च्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतयाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भवत्याविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै^१ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्नियै वानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवै-^(१)-प यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिर्यै^२ यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या^(२) एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदाज्ञे विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति^३ पञ्च कृत्वौ गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^४ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवादः सोममा^(३) ऽहरत् तस्माद्दायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्कृतं^५ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रि-

कपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिवृत् तेज एव यज्ञस्य शीर्षन् दधाति नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सम्मितास्त्रिवृद्वै (४) प्राणस्त्रिवृतेव प्राणमभिपूर्व यज्ञस्य शीर्षन् दधाति प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐश्वरी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रन्तरो भवत्यैश्वरी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति दुंवा वै या आहुतीरजुह्वुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्मर्यमपद्यन् कर्मण्यो वै कर्मनेन कुर्यतेति ते कार्मर्यमयान् परिधी- (५)-जकुर्वन्तैव ते रक्षाःस्यपाद्यन् यत् कार्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति रक्षसामनन्वचचार्यं न पुरस्तात् परि दधात्पादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाःस्यपहत्यै ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षाःस्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वार्यं द्वे आ दधाति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्त्य- (६)-मिथु वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नामय इति यदुग्राधमि मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्र्यं आतिथ्यं क्रियते ऽथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्विरासाद्याग्निं मन्यति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ॥ (पत्निया एव, जगत्या, आ, त्रिवृद्वै, परिधीन् चक्षुः, - रक्ष-भारि-राक्ष ४१) ॥१॥

तानूनप्त्रसंज्ञकरयाज्यस्य प्रदणं, भवान्तरदीक्षा व ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आमन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामन्प्रिवृत्सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः रमो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहे ताम्यः स निर्ऋच्छाद्यो (१) नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सत्तानूनाग्निनां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमाच्छति यत् तानूनप्त्रः संमवद्यति भ्रातृव्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽरय भ्रातृव्यो भवति पञ्च कृत्वोऽवद्यति पञ्चधा हि ते तत् संमवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध्रं आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा (२) आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः संमवाद्यन्त शाकुरायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः संमवाद्यन्त शक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः ममवाद्यन्ता नाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टः ह्येतदनाधृष्यं देवानामोज (३) इत्याह देवानाः ह्येतदोजोऽमिशस्तिपा अनमिशस्तेन्यमित्याहामिशस्तिपा ह्येतदनमिशस्तेन्यं मनु मे दीक्षां दीक्षारपतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद् घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोमममन्नान्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत् तानूनप्त्रेण प्रचरन्त्यं शुरः शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह य- (४)-देवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभाववेन्द्रं

च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सखीन्तसन्त्या मेधयेत्याहृत्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्या-
ययति स्वास्ति ते देव सोम सुत्यामशीये-(५)-त्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^८ प्र वा एतेऽस्माह्लोका-
च्छयन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याहृ द्यावा-
पृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिह्लोके प्रति तिष्ठन्ति^९ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं
प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (६)ऽग्निमेव वरुथं कृत्वा ऽसुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा
एष प्र विंशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्या-
त्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया^{१०} सन्तरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्त-
रतरा तप्तव्रतो भवति मर्दन्तीभिर्मार्जयते निर्हीभिः शीतेन वारयति समिद्धै^{११} या ते अग्ने (७) रुद्रिया
तनूरित्याह स्वयैवैनदेवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै^{१२} ॥ (यो, वा, ओज, भाह य, - वशीये, - ति
ते, ऽग्न, एकादश च ११) ॥२॥

उपसद्धोमविधानम् ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मयवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन् ता
उपसद्वैवाजिगीषन् तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वता-
ग्निमनीकः सोमः शूल्यं विष्णुं तेजन् तैऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति (१) रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः
सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसान्तीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः
रुद्रोऽवांसृजत् स तिस्रः पुरो भिचैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत् यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्य-
पराणुच्यै^२ नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुया-(२)-दन्यन्मुखं कुर्यात्
सुवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै^३ पराडतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुचैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा
भ्रातृव्यलोकमुभ्यारोहति^४ देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीद्वन्नहस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायः
रात्रियै ताभिर्यत् सायं प्रातरुपसदं (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते^५
याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोऽनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वार्थं तिस्र उपसद उपैति त्रयं
इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति^६ षट् सं पद्यन्ते षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति^७ द्वादशाहीने
सोम उपैति द्वादश भासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति^८ चतुर्विंशतिः सं (४) पद्यन्ते चतु-
र्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणात्यो-राग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे लोके-
ऽर्धुकः स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवासमै लोके-
ऽर्धुकं भवति^९ परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन् मे लोकेऽर्धुकः स्यादिति

चतुरोऽग्रे^(१) ऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेव वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति^{१०} ॥
(अग्निष्टुतीति, जुहुयाम् सायंप्रातरूपमद्, - अतुर्विंशतिः सं. चतुरोऽग्रे, षोडश च १६) ॥३॥

सौमिक्या नेत्राभिधानम् ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति तेषां य उन्नयने हीयत एव स नोदनेषीति
सूक्तीयमिव यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स निष्ठचार्य सह वसति^१ तस्मात्
सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत दधोन्नयेतैतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव पशून्वं रुन्धे^(१) यज्ञो देवेभ्यो
निलायत विष्णू रूपं कृत्वा स पृथिवीं प्रार्थितुं तं देवा हस्तान्त्संरभ्यैच्छन् तमिन्द्रं उपर्युपर्यत्य-
क्रामत् सोऽब्रवीत् को माऽयमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहतेति
सोऽब्रवीद् दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वराहोऽयं वाममोषः^(२) संस्तानां गिरीणां पुरस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां
विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽसीति स दर्भपुञ्जीलमुदृह्य सप्त गिरीन् भित्त्वा तमहन्तसोऽब्रवीद्
दुर्गाद्वा आहताऽवोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत् तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त
तदेकं वेद्यं वेदित्वं—मसुराणां^(३) वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावदेवानां ते देवा
अब्रुवन्स्त्वेव नोऽस्यामपीति क्रियद्वो दास्याम इति यावद्वियः सलावृकी त्रिः परिक्रामति तावन्नो
दुचेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामन् तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त
तदेद्यं वेदित्वं^(४) सा वा इयः सर्वैव वेदिरियति शक्ष्यामीति त्वा अवमार्य यजन्ते^{११} त्रिंशत्
पदानि पश्चात् तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिरश्ची दशदश सं
पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे उद्वन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप
हन्त्यु—द्वन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति^(५) बर्हिः स्तृणाति तस्मादोषधयः पुनरा भवन्त्यु—त्तरं
बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवार्यजमानादुत्तरं करोति तस्मा-
द्यजमानोऽयजमानादुत्तरः^{१२} ॥ (रुन्धे, वाममोषो, वेदित्वमसुराणां, वेदित्वं, भवन्ति, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥४॥

दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः ॥

यद्वा अनीशानो भारमादुत्ते वि वै स लिंशते यद् द्वादश साहस्योपसदः स्युस्तिस्रोऽहीनस्य
यज्ञस्य विलोम क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यन्वायाथो सलोम
क्रियते^१ वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै
(१) क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान् आतृव्यान् नुदते प्रतिं जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय
उपैति^२ चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः
सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभि^३—र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै र्यवागूः क्रूर इव^(४) राजन्यो

वज्रस्य रूपं समृद्ध्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै पथो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्म-
णस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पर्य आत्मन् धत्तेऽथो पर्यसा वै गर्भो वर्धन्ते गर्भे इव खलु वा एष
यदीक्षितो यदस्य पर्यो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति^१ त्रिव्रतो वै मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एक-
व्रता (३) देवाः प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोव्रतमासीत् पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां
निर्मध्यं क्षुधो रूपं ततस्ते पराऽभवन् मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्त्सुवर्गं लोकमायन्
यदस्य मध्यन्दिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यन एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृ-
व्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति^२ गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षित-
विमितं यदीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो
गोपीथार्यै—ष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनूत्थाय हन्तोर्न
प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै^३ दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्या-^(५)-ऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने
शये^४ ऽग्निर्मभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञर्मभ्यावृत्य शये^५ ॥

(एतद्वै,— कूर इवै,— देवता, आत्मना, यजमानस्य, त्रयोदश च १३) ॥५॥

यागार्थं कान्या भूमयः ॥

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतपैनुमुत्तरो यज्ञो नमेदुभि सुवर्गं लोकं जये^१—दित्येतद्वै
पुरोहविर्देवयजने यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यत्यु—पैनुमुत्तरो यज्ञो
नमत्याभि सुवर्गं लोकं जयत्यौ—ते देवयजने याजयेद्भ्रातृव्यवन्तं^२ पन्थो वाऽधिस्पर्शयेत् कर्तुं वा
यावन्नानसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देवयजने—आप्तोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्तोत्ये—
कोन्नते देवयजने याजयेत् पशुकामं—मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशून्सृजन्तां—न्तरा सन्दो-
हविर्धाने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजने^३ पशुमानेव भवति^४ व्युन्नते देवयजने याजयेत्
सुवर्गकामं^५ व्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमा—यन्नन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं
चो-^(२)-न्नतः स्यादन्तरा हविर्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै व्युन्नतं देवयजने^६
सुवर्गमेव लोकमेति^७ प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामं—मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्
सर्वतः समं^८ प्रत्येव तिष्ठति^९ यत्रान्याअन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत् पशुका-
मं—मेतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशू-^(३)-नव रुन्धे^{१०} पशुमानेव भवति^{११} निर्ऋतिगृहीते
देवयजने याजयेद्यं कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमित्ये^{१२} तद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत्
सदृश्यै सत्यां ऋक्ष^{१३} निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति^{१४} व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्व्यावृत्कामं यं
पात्रे वा तल्पे वा मीमांसेरन् प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै
व्यावृत्तं देवयजनं^{१५} वि पाप्मना (४) भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते^{१६} कार्ये

देवयजने याजयेद्भूतिकामं^{३०} कार्यो वै पुरुषो^{३१} भवत्येवं ॥

(यातुवै, हविर्वा न च, पशून्, पाप्मना, ऽष्टादश च १८) ॥६॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥

तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यत्तरान् वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वान् मया कामान् व्य-
श्रवथ पूर्वा तु माऽग्रेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वीमग्रेर्व्याघारयन्ति वारैवृतं^{३२} तस्यै
शम्यया परिं मिमीते^(१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे^३ विचार्यनी मेऽसीत्याह विचा
हैनानावत् तिक्तार्यनी मेऽसीत्याह तिक्तान् हैनानावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथितान् हैनानाव-
दवतान्मा व्यथितमित्याह व्यथितान् हैनानावत्—द्विदेरग्निर्नभो नामा^(२) ग्रे अङ्गिर इति त्रिहरेति
य एवैषु लोकेष्वग्नयस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं^{३३} हृत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे^{३४} सिंहीरसि महिषी-
रसीत्याह सिंहीर्हृषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत्—दुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामि-
त्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा^(३) ऽसीति स^{३५} हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व
देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्धया^{३६} इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह
दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति^{३७} देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववतीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवान्-
भ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपां^(४) नुदत् मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चा-
द्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो^{३८} यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदत्
इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत्
तदक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत् तेन शमयति^{३९} यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचै^(५)-
वैनमर्पयति^{४०} ॥ (मिमीते, नाम, ध्रुवा, ऽप, शुचा, त्रीणि च ३) ॥७॥

व्याघारणं सम्भारस्थापनं च ॥

सोत्तरवेदिरब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यश्रवथेति ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यान्भि
भवेमेति तैऽजुहवुः सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यान्भ्यभवन तेऽसुरान् भ्रातृ-
व्यान्भिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामवि-
न्दन्त ते प्रजां विच्चा^(१) ऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तैऽजुहवुः सिंहीरसि रायस्पोष्वनिः स्वा-
हेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून् विच्चाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सिंहीरस्यादि-
त्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां विच्चाऽकामयन्त देवता आशिष उपै-
यामेति तैऽजुहवुः सिंहीरस्या वह देवान् देवयते^(२) यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपा-
ऽऽयन् पञ्च कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे^३ ऽक्षया

व्याधायति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हंरन्ति प्रतिष्ठित्यै^३ भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्रंकाति य
 एव देवा भुतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति^४ पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधात्येषां (२)
 लोकानां विधृत्यौ अयेस्त्रयो ज्यायांसो आतर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त
 सोऽग्निविभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामो-
 षधीषु तां सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेतवस्यान्तरा भृजे तं देवताः प्रैषमैच्छन् तमन्वविन्दुन्
 तमन्वव- ( ) क्षुपं न आ वर्तस्व हव्यं नो बहेति सोऽब्रवीदरं वृणौ यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरि-
 धि स्फन्दान् तन्मे आर्तुणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्फन्दति तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे आतरः प्रामेषतास्थानि शातया इति
 स यान्य-^(५)-स्थान्यशातयत तत् पूतुद्रवभवद्यन्मांसमुपमृतं तद्गुल्गुलं यदेतान्तसंभारान्तसं
 भरत्यग्निमेव तत् सं भरत्यग्निः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत् संभारं अथो खल्वाहुरेते वावैनं
 ते आतरः परि शिरे यत् पौतुद्रवाः परिधय इति^६ ॥ (विस्वा, देवयुत, एषा, - मन्ववन्, यानि, चतुश्चक्राणि-
 शब्द ४४) ॥८॥

हविर्धानात्प शकटे अन्तर्भाव्यहविर्धानमण्डपनिर्माणम् ॥

बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र णेनेक्ति मेध्ये एवैनं करोति^१ सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धाने प्र वर्तयति सवितुप्रसूत एवैनं प्र वर्तयति^२ वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स
 यदुत्सर्ज्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्ज्येत् सुवाग्देव दुर्यां आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै^३ पत्न्यु-
 -^(१)-पानेति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो पत्न्या
 एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै^४ वर्त्मना वा अन्वित्यं यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवी-
 भ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षांस्यप हन्ति^५ यदध्वर्युरनग्नावाहुति जुहु-
 यादुन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्यु-^(२)-हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नित्येव जुहोति नान्धोऽध्व-
 र्युर्मेवति न यज्ञं रक्षांसि हन्ति^६ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यत्यै^७ रमेयां वर्षमन् पृथिव्या इत्याह वर्षं ह्येतत् पृथिव्या यदेवयर्जनं शिरो वा एतद्यज्ञस्य
 यद्विधानं दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या^(३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथी नि
 हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे^८ दुण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य
 वषट्कारेणाक्षमच्छिनद्य तृतीयं छुदिहविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्धयै^९ शिरो
 वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्णुतं^{११}
 विष्णोः^(४) स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं^{१२} यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थी-

याद्यत् तं न विस्त्र॑स्येदमेहेनाध्व॑र्युः प्र भी॑येत् तस्मात् स वि॒स्त्रस्यः^{१३} ॥

(पत्नी, हन्तु, - वां पृथिव्या, विष्मृतं विष्णोः, पञ्चविंशतिश्च २६) ॥९॥

सदो निर्माणम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रस॒व इत्य॒भिमा द॑त्ते प्रसू॒त्या अ॒श्विनोर्बा॒हुभ्यामित्या॑हाश्विनौ हि देवाना॑-
मध्व॑र्यु आस्तां पू॒ष्णो हस्ता॑भ्यामित्या॒ह यत्यै^१ न॒ज इव॑ वा एषा यद॒भिरा॑भिरमि नारि॑रसीत्या॒ह
शान्त्यै^२ काण्डे॑काण्डे वै क्रिय॑माणे य॒ज्ञः रक्षा॑सि जिघा॑सन्ति परि॑लिखित॒ः रक्षः॑ परि॑लिखिता
अरा॑तय इत्या॒ह रक्ष॑सामप॑हत्या (१) इदम॒हः रक्ष॑सो ग्री॒वा अपि॑ कृन्ता॒मि योऽस्मान् द्वेष्टि॑ यं च॒ वयं
द्विष्म॑ इत्या॒ह द्वौ वा॒व पुरु॑षौ यं चै॒व द्वेष्टि॑ यश्चैनं॑ द्वेष्टि॒ तयोरे॒वानन्तरा॑यं ग्री॒वाः कृन्त॑ति^३ दि॒वे
त्वाऽन्तरि॑क्षाय त्वा पृथि॒व्यै त्वेत्या॑हैभ्य ए॒वैनां लोके॑भ्यः प्रोक्ष॑ति^४ पर॑स्तादु॒र्वाचीं प्रोक्ष॑ति तस्मात्
(२) पर॑स्तादु॒र्वाचीं मनु॑ष्या ऊ॒र्जमु॑प जी॒वन्ति^५ क्रूर॑मिव॒ वा एतत् करो॑ति यत् खन॑त्यपोऽ॒व न॑यति
शान्त्यै^६ य॒वमती॑र॒व न॑यत्यू॒र्गै य॒व ऊ॒र्गुदु॑म्ब॒र ऊ॒र्जेवो॑र्जः स॒मर्ध॑यति^७ य॒जमाने॑न स॒मिती॑दु॒म्बरी
भव॑ति या॒वाने॒व य॒जमान॑स्ता॒वतीमे॒वास्मि॒न्ऊर्जं॑ दधा॒ति पितॄ॑णाः स॒देन॑म॒मीति॑ ब॒र्हिर्न॑ स्तृणाति
पितृ॑दे॒वत्यं (३) ह्येत॑द्यान्नि॒खातं॑ यद्ब॒र्हिर्न॑वस्ती॒र्य मि॒नुयात् पितृ॑दे॒वत्यां नि॒खाता॑ स्याद्ब॒र्हिर्न॑वस्ती॒र्य
मि॒नोत्य॑स्यामे॒वैनां मि॒नोत्य॑थो स्वा॒रुह॑मै॒वैनां करो॑त्यु॒-दिवः॑ स्त॒भानाऽन्तरि॑क्षं पू॒णेत्या॑हैषां लो॒कानां॑
विधृ॑त्यै^८ द्यु॒तान॑स्त्वा मा॒रुतो॑ मि॒नोत्वित्या॑ह द्यु॒तानो ह॑ स्म वै मा॒रुतो॑ दे॒वानामौदु॑म्ब॒री मि॒नोति॑
तेनै॒वै-नां मि॒नोति॑^९ ब्रह्म॑वनि॒ त्वा क्षत्र॑वनिमित्या॒ह यथा॑य॒जुरेवै॑त॒-द्वेने॑न द्या॒वापृथि॒वी आ
पू॒णेशा॑मित्यौदु॒म्बर्या जुहो॑ति द्या॒वापृथि॒वी ए॒व रसे॑नान॒कर्त्या॑न्तम॒न्वव॑न्ना॒वय॑त्यान्तमे॒व य॒जमानं॑
तेज॑साऽन॒कत्यै॑न्द्रम॒सीति॑ छ॒दिरधि॑ नि द॒धात्यै॑न्द्रः हि दे॒वत॑या सदो॑ विश्व॒जनस्य॑ छा॒येत्या॑ह
विश्व॒जनस्य॑ ह्येषा छा॒या यत् सदो॑ न॒वछ॑दि (५) तेज॑स्कामस्य मि॒नुयात् त्रि॒वृता॑ स्तो॒मैर्न॑ संभि॒तं
तेज॑स्त्रि॒वृत् तेज॑स्यै॒व भ॑वत्येका॒दश॑छदीन्द्रि॒यका॑म॒स्यैका॑दश॒क्षरा त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒यं त्रि॒ष्टुगिन्द्रि॒याव्यै॑व भ॑व-
ति प॒ञ्चद॑शछ॒दि आ॒तृव्य॑वतः प॒ञ्चद॑शो व॒ज्रो आ॒तृव्या॑भिभूत्यै स॒प्तद॑शछ॒दि प्र॒जाकाम॑स्य स॒प्तद॑शः
प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तेरा॒प्त्या एक॑विंशतिछ॒दि प्रति॑ष्ठाकाम॒स्यैक॑विंशः स्तो॒मानां॑ प्रति॒ष्ठा प्रति॑ष्ठित्यां
उ॒दरं वै स॒द ऊ॒र्गुदु॑म्ब॒रो मध्य॑त औदु॒म्बरीं मि॒नोति॑ मध्य॑त ए॒व प्र॒जाना॑मूर्जं दधा॒ति तस्मात् (६) मध्य॑त
ऊ॒र्जा भु॑ञ्जते^{१०} य॒जमान॑लोके वै दक्षि॑णानि छ॒दीऽपि॑ आ॒तृव्य॑लोक उ॒त्तरा॑णि दक्षि॑णान्यु॒त्तरा॑णि
करो॑ति य॒जमान॑मे॒वाय॑ज॒मानादु॑त्तरं करोति तस्मा॒द्य॒जमानो॑ऽय॒जमाना॑दु॒त्तरो॑ऽन्तर्॒वर्तान् करो॑ति
व्या॒वृत्त्यै॑ तस्मा॒दर॑ण्यं प्र॒जा उप॑ जी॒वन्ति^{११} परि॑ त्वा गि॒र्वणो॑ गि॒र इत्या॑ह यथा॑य॒जुरेवै॑त॒-दिन्द्र॑स्य
स्यूर॑सीन्द्र॒स्य ध्रु॒वम॑सीत्या॒हैन्द्रः॑ हि दे॒वत॑या सदो॑^{१२} (७) यं प्र॒थमं॑ ग्रन्थि॒ ग्रन्थि॑नीयाद्यत् तं न वि॒स्त्रस्य॑-

येदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत् तस्मात् स विस्रस्यः^{२३} ॥ (अपहृत्यै, तस्मात्, पितृदेवतं, तेनैव, नवच्छदि, तस्मात्, स्रष्टः, पञ्चदश च १५) ॥१०॥

हविर्धाने चतुर्णामुपरवाणां निर्माणम् ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हविर्धानं खायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणा अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्षः प्राणा रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवा असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलगान् न्यखन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इदमहं तं बलगमुद्वपामि^(१) यं नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवासमै तौ बलगं निखनन्तस्तमेवोद्वपति^२ संतृणन्ति तस्मात् संतृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनन्ति तस्मादसम्भिन्नाः प्राणा अपोऽव नयति तस्माद्वाद्वा अन्तरतः प्राणा यवमतीरिव नयत्यु-^(२)र्ग्वै यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्जं दधाति^३ वहिरिव स्तृणाति तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति^४ हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सं तृणन्त्यसंतृणणे हि हनू अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्यै^५ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं^(३) प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरः सदा यदा खलु वै जिह्वया दत्स्वधि खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्विधाने चर्म-न्नाधि ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदासि भक्षयन्ति^६ यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेदं दुह एवै-^(४) नामियं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोर्धोऽधिषवणे स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेदं दुह एवैनाम्^७ ॥

(वपामि, यवमतीरिव नयति, हविर्धानं,— शंव, त्रयोविंशतिश्च २३) ॥११॥

[थ- ३४१।- हेवासुरा- ३६१।- स्तेषां २६६। सुवर्ग २७५। यत् २६३। पुरोहविधि २१८। तेभ्यः २५३। सा २९४। खलु २२६। देवस्य ३६५। शिर २२३। (एकादश ॥११॥ ३०८५)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] चन्द्रऋषिः ।

आग्नीध्रः यस्य सः प्रभृतिस्थानेषु धिषिण्याख्यस्य कविशेषनिर्माणम् ॥

चात्वालाद्विष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय^१ देवा वै यज्ञं पराऽजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्तेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्विष्णियान् विहरति

(१६) तै० सं० १, ३, १-२० ।

यदेव यज्ञस्यापराजितं तत् एवैनं पुनस्तनुते^१ पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः
सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहारीदुग्नीन् वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्वन्ति यज्ञमे-
वापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्य—ङ्गारैर्द्वे सर्वने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं भर-
त्येवैनं—द्विष्णिग्या वा अमुष्मिंल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् तमन्ववायन् तं पर्यवि-
शन् य एवं वेद विन्दते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन व्याध्वन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्
देवा अञ्जुवन् द्वेदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्रयो वा अथ द्विष्णिग्यास्तस्माद् द्विना-
मा ब्राह्मणोऽधुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राऽऽमुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रीयो होत्रीयो
मार्जालीयस्तस्मात् तेषु जुह्वत्यं—तिहाय वपद् करोति वि ह्यं—(३)—ते सोमपीथेनाऽऽध्वन्त देवा वै याः
प्राचीराहुतीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताःस्ताभिः प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्
ताःस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्गसीनो द्विष्णिग्यान् व्याधारयति पश्चाच्चैव
पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीची—(४) र्जायन्ते
प्राणा वा एते यद्विष्णिग्या यदध्वर्युः प्रत्यङ् द्विष्णिग्यानतिमपैत् प्राणान्तसं कर्षेत् प्रमायुकः स्यान्ना-
भिर्वा एषा यज्ञस्य यद्वोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतारमत्तिसर्प-
दपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्नीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपं गायेदुद्वात्रे
(५) वाचः सं प्र यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक् स्याद्—द्वह्मवादिनो वदन्ति नासंस्थिते सोमैऽध्वर्युः
प्रत्यङ् सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति^{१२} यामो हि स तेषां^{१३} कस्मा अहं देवा यामं
वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीत्यु—त्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्तसं कर्षति^{१४} न्यन्ये
द्विष्णिग्या उप्यन्ते (६) नान्ये यान् निवर्षति तेन तान् प्रीणाति^{१५} यान् निवर्षति यदनुदिशति तेन
तान् ॥ (स्तुते, विन्दते, हि, प्रतीची,—रुद्रात्र, उप्यन्ते, चतुर्दश च १४) ॥१॥

वैसर्जनहोमः, अग्नीषोमयोराग्नीध्रिये इविधाने च प्रणयनम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्य हूयन्ते यद्वैसर्जनानि^१ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः
प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^२
देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाःस्यजिघासन्ते सोमैः राज्ञा रक्षाःस्यपहत्यामुमात्मानं कृत्वा
सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽतः सोमो भवत्यथ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै^३
त्वः सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्यैर्व द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाःस्यु—रु
यन्ताऽसि वरूथमित्याहोरु णस्कृधीति वा वैतदाह^४ जुषाणो अमुराज्यस्य वेत्वित्याहामुमेव यजमानं
कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ सोमं ददत (२) आ प्राण आ वायव्यान्या

द्रोणकलशमुत् पत्नीमा नयन्त्यन्वनांश्मि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्थास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति
 नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै^१ ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उप
 वासयति^२ वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत् सहोपवासायैदपुत्रायेत^३ सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयै-(३)-वैनं
 देवतया प्र पादयत्यै^४ दित्याः सदोऽस्य दित्याः सद् आ सीदेत्याह यथायजुरेवैत^५ धर्जमानो वा एत-
 स्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्यै^६
 —तत् त्वं सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन्^(७) देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्या नित्याह
 मनुष्यो^८ ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् सह प्रजया सह
 रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहैवं लोकमुपार्वते^९ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवा-
 नां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि^(५) पितृर्णा—मिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुण-
 पाशादेव निर्मुच्यते^{१०} ऽग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि तद्वेदु यद्वसीयान्तस्वे वशे
 भूते पुनर्वा ददाति न वेति^{११} ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य एवं विद्वान् ग्राव्ण
 आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लसेना विन्दति^{१२} (६) ॥ (अर्थ, ददते, स्वधा, सन्, हि, विन्दति) ॥२॥

यूपच्छेदनम् ॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया ऽच्छेत्यै^१—त्यन्यानगां
 नान्यानुपांगामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाकत्वा परैरविदं परोऽध्वरैरित्याहार्वाग्येनं परैर्वि-
 न्दति परोऽध्वरैस्तं त्वा जुषे^(१) वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते^२ देवस्त्वा सविता
 मध्वाऽनक्तित्वत्याह तेजसैवैनमनक्तयोषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनं हि^३ सीरित्याह वज्रो वै स्वाधितिः
 शान्त्यै^४ स्वाधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः
 परापतेत् तमप्या हरेत् सतेजस-^(२)मेवैनमा हरती—मे वै लोका यूपात् प्रयतो विभ्यति दिवमग्रेण
 मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हि^५ सीरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति^६ वनस्पते शतवल्शो वि
 रोहेत्याव्रश्चने जुहोति तस्मादाव्रश्चनादृक्षाणां भूयांसु उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमे-
 त्याहऽऽशिषमेवैतामा शास्ते^७ ऽनक्षसङ्गं^(३) वृश्चे—यदक्षसङ्गं वृश्चेदधर्षं यजमानस्य प्रमाणुकं
 स्या—यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति^{१०} यं कामयेतापशुः स्यादित्यपणं तस्मै शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशुव्योऽपशुरेव
 भवति^{११} यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति बहुपणं तस्मै बहुशाखं वृश्चेदेष वै^(४) वनस्पतीनां पशुव्यः
 पशुमानेव भवति^{१२} प्रतिष्ठितं वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैव वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै
 स्वाद्योने रूढः प्रत्येव तिष्ठति^{१३} यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृश्चेत् स हि मेघमभ्युपनतः पश्चरति

तस्मै वृश्चं कामयेतोपैनुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ उपैनुत्तरो यज्ञो (५)
नमति षडरतिं प्रतिष्ठाकामस्य पञ्चा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति सप्तारतिं पशुकामस्य सप्तपदा
शर्करा पशवः शर्करा पशून्वाव रुन्धे नवारतिं तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमैः संमितं तेजस्त्रिवृत्
तेजस्व्यैव भवत्येकादशारतिमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुर्गिन्द्रियं त्रिष्टुर्गिन्द्रियाव्येव भवति
पञ्चदशारतिं भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशारतिं प्रजाकामस्य सप्तदशः
प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या (६) एकविंशत्यरतिं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रति-
ष्ठित्या अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन
संमितः ॥ (जुषे, सतेजस, - मनक्षसङ्गं, बहुशास्त्रं वृश्चेष वै, यज्ञ उपैनुत्तरो यज्ञ, आप्या, एकात्रविंशतिश्च १९) ॥ ३ ॥

छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम् ॥

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकैभ्यः प्रोक्षति पराञ्चं प्रोक्षति परा-
डिव हि सुवर्गो लोकः क्रूरमित्रं वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव
नयत्यूर्वै यत्रो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१) पितृ-
णां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति पितृदेवत्या १५ ह्येतद्यन्निखातं यद्बहिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृ-
देवत्यो निखातः स्याद्बहिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति यूपशकलमवास्यति सतेजसमेवैनं
मिनोति देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्वत्याह तेजसैवैनमनक्ति सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति
चषालं प्रति (२) मुञ्चति तस्माच्छीर्षित ओषधयः फलं गृह्णन्त्यै—नक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेना-
ग्निष्ठाऽग्निः संमिता यदग्निष्ठामाश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं
तेजसाऽनक्ति सर्वतः परि मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधात्यै—दिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणे-
त्याहैषां लोकानां विष्टृत्यै वैष्णव्यर्चा (३) कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया
कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण
व्यर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयादित्यं वेत्थं वाऽति नात्रयेत् तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण
व्यर्धयति यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेयमित्यै—(४)—ग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयेन
सं मिनुयात् तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ब्रह्मवर्ति त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरे-
वैतत् परि व्ययत्यूर्वै रश्ना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्धयति नाभिदुग्ने
परि व्ययति नाभिदुग्ने एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदुग्ने ऊर्जा भुञ्जते यं कामयेतोर्जेन (५)
व्यर्धयेयमित्यूर्वा वा तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जैवैनं व्यर्धयति यदि कामयेत् वर्षकः पर्जन्यः स्यादि-
त्यवाचीमवोहेदूर्ष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षकः स्यादित्यूर्वामुदहेदूर्ष्टिमेवोद्यच्छति पितृणां

निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रश्नाया ओषधीनां रश्ना विश्वेषां (६) देवानामूर्ध्वं रश्नाया आ चपालादिन्द्रस्य चपालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्वदेवत्यो यद्यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति^{१९} यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तैऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूपत्वं (७) यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञातयै^{२०} पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति^{२१} साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो नास्पृशत् तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत् तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेत-
 -(८)-द्यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात् तेषां तज्ज्ञागधेयं तानेव तेन प्रीणाति^{२२} देवा वै सःस्थिते सोमे प्र सुचोऽहरन् प्र यूपं तैऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्करणमपश्यन्त्स्वरुं यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसार्थं ॥

(इध्रति, प्रयु, - चा, समर्धयेयमिध्रयु, - जैनं, विश्वेषां, यूपत्वं, - मतिरिक्तमेतद्, द्विचरवारिः गच्छ ४२) ॥४॥

मन्थनविशिष्टमग्निप्रहरणम् ॥

साध्या वै देवा अस्मिंल्लोक आसन् नान्यत् किं चन मिषत् तैऽग्निमेवाग्नये मेधायाऽलभन्त न ह्यन्यदालम्भ्यमर्विन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननार्थं रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थेद्रुद्राय यजमान- (१)-मपि दध्यात् प्रमायुकः स्यो—दथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयत्यु—पाकृत्यैव मन्थयस्तन्नेवाऽऽलब्धं नेवानालब्धं—मग्नेर्जनित्रं मसीत्याहाग्नेर्ह्येतज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) ह्येतौ—वुर्वश्यस्यागुरसीत्याह मिथुनत्वाय^३ घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणं ह्येते दधाते ये अग्निं गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयत्यु—अग्नये मन्थयमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति^४ जातायानु ब्रूहि (३) प्राहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्धयति^५ गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयत्यु—अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतो भवतं नः समनसावित्याह शान्त्यै^६ प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि (४) दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसां ॥

(यजमान, - माह वृषणौ, जातायानु ब्रूह्य, - प्य, - एतद्दश च १८) ॥५॥

पशोरुपकरणम् ॥

इषे त्वेति बर्हिर्वा दत्त इच्छते इव ह्येष यो यजते उपवीरसीत्याहोष ह्येनानाकरोत्यु—पो देवान्
 दैवीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीर्हिता विशः सतीदेवानुपयन्ति वहीरुशिज इत्याहृत्विजो वै वह्व
 उशिजस्तस्मादेवमाह बृहस्पते धारया वसूनीत्या—(१)—ह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै
 पशूनव रुन्धे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान् देवं त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां
 मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै
 रमयति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति (२) रशनामा दत्ते प्रागृत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहा-
 श्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्पां ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽ
 रभ इत्याह सत्यं वा ऋतं सत्येनैवैनमृतेनाऽऽ रभते ऽक्षण्या परि हरति वध्यं हि प्रत्यञ्चं
 प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्तैर्धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति धृत्या अद्भ्य—(३)—स्त्वौपधीभ्यः
 प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति यत् पशू—रपां पेहरसीत्याहैष ह्यपां पाता यो मेभा-
 याऽऽ रभ्यते स्वात्तं चित् सदेव हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्याह स्वदयत्येवैनमुपरिष्ठात्
 प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति प्राययत्यन्तरत् एवैनं (४) मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं
 मेध्यं करोति ॥ (वसूनीति, प्रसव इत्यु— ज्ञयो, ऽन्तरत् एवैनं, दश च १०) ॥६॥

सामिधेन्यः आचारौ प्रयाजाश्च ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नभ्यै समिध्यमानावानु ब्रूहीत्याह आतृव्याभिभूत्यै
 सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः
 स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननार्थं देवा वै सामिधेनीरनूच्य युजं
 नान्त्रपश्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधार—(१)—मा ऽधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्त्रपश्यन् यत् तूष्णी-
 माधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तूष्णीं होमेनावृज्जत यत्
 तूष्णीमाधारमाधारयति आतृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृद्ध्ते परिधीन्तस् मांष्टिं पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सं
 मांष्टिं व्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश (२) मासाः संवत्सरः संवत्समेव
 प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदा-
 धारोऽग्निः सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रुन्धे
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुं समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः
 प्रति दधाति सं ते प्राणो वायुर्ना गच्छतामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं
 जुहोति सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो

वै त्वाष्ट्र उपरिष्ठात् पशुमभ्यर्चयामीत् तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नाव द्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुः समनक्ति
मेध्यमेवै-(४)-नै करोत्यै-^१ त्विजो वृणीते छन्दास्स्येव वृणीते^२ सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः
सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्स्युभयस्यावर्द्धय्या^३ एकादश प्रयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति^४ वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये^५
वज्रो वै स्वर्धितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै^(५) देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं त्राये-
थामित्याह वज्रेणैवैनं वशं कृत्वा ऽऽलभते^६ ॥ (आघ्रां, पद्यन्ते द्वादशा, -ऽऽत्मैव यज्ञस्य, मेध्यमेव, खलु वा,
अष्टादश च १८) ॥७॥

पशुमंशवनम् ॥

पर्यग्नि करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्नः^१ हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति^२ त्रिः पर्यग्नि
करोति व्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै^३ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशुर्नान्वारभ्या इति^४
मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्या-^५दथो खलवाहुः सुवर्गाय
वा एष लोकाय नीयते यत्^(१)पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हीयेत वपाश्रपणीभ्याम-
न्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धं-मुप प्रेष्य होतृहव्या देवेभ्य इत्याहेषितः^६ हि कर्म क्रियते^७
रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा ऽऽ विशतेत्याह यथायजुरेवैत-^८दाग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै^९ पृथिव्याः
संपृचः पाहीति बर्हि-^(२)-रुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नः^{१०} हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं
करोति^{११} पराङ्मा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः सैज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि हुत आत्मनोऽनात्रस्कार्यं
गच्छति श्रियं प्र पशुनाप्नोति य एवं वेद^{१२} पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत् पत्नी नमस्त
आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै रुमयं^(३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्यै-^{१३}नर्वाग्रेहीत्याह आतृव्यो
वा अर्वा आतृव्यापनुत्यै घृतस्य कुलयामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त
आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजुरेवैतर्त्त ॥

(लोकाय नीयते यद्, बर्हि, रुमयः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥८॥

वपाहोमः ॥

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य
एवास्य शुचं^१ शमयति^२ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी^३ शुक् प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्य-
होरात्राभ्यामेव पृथिव्यै शुचं^४ शमयत्यो-^५षधे त्रायस्वैन^६ स्वर्धिते मैन^७ हि^८सीरित्याह वज्रो वै
स्वर्धितिः^(१) शान्त्यै^३ पार्श्वत आ च्छयति मध्यतो हि मनुष्या आ च्छयन्ति तिरश्चीनमा च्छय-
त्यनूचीन^९ हि मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्त्यै^{१०} रक्षसां भागोऽसीति स्थविमत्तो बर्हिरक्त्वाऽपा-

स्यत्यस्नैव रक्षा^१सि निरवदयते इदमह^२ रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव^(२) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो नयती^१—ये त्वेति
वपामुत्खिदतीच्छते इव ह्येष यो यजते^२ यदुपतृन्धाद्रुद्रोऽस्य पशून् वातुकः स्याद्यन्नोपतृन्धादयता
स्या—दुन्ययोपतृणच्यन्यया न धृत्यै^३ धृतेन द्यावापृथिवी प्रोष्वीथामित्याह द्यावापृथिवी एव
रसेनानक्त्यं—च्छिन्नो^(३) रायः सुवीर इत्याह यथायजुरैवैतत्^४ कुरामिव वा एतत् करोति यद्व-
पामुत्खिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै^५ प्र वा एषोऽस्माच्छोकाच्चयवते यः पशुं मृत्यवे नीय-
मानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्य^६—मिनां पुरस्तादेति रक्षभामय-
हत्या अथो देवता एव हव्येना-^(४) न्वेति^५ नान्तममङ्गारमति हरेद्यदन्तममङ्गारमति हरेद्देवता
अति मन्येत^६ वायो वीहिं स्तोका^७नामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते^८ ऽग्रं वा एतत्
पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां बर्हिर्ग्रेणैवाग्र^९ समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून् प्रति गृहयति^{१०} स्वा-
हाकृतीभ्यः प्रेषेत्याह^(५) यज्ञस्य समिष्ट्यै^६ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यमात्मा वपा
पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि घारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति^७ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति^८ विषूची प्र हरति
तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ^९ ॥ (स्वाधिति,—श्चैवा,—च्छिन्नो, हव्येने,—प्येशाह, षट्चकारिभञ्ज ४६) ॥९॥

वसावदानानि ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेषमेवैनमा लभते^१ वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्ध्वं
पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति^२ पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति श्रुतं हवीः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा योऽश्विनं श्रुतमाह स एनसां प्राणापानौ
वा एतौ पशूनां^(१) यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत् पृष-
दाज्येन हृदयमभिघारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति^३ पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्
तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेघं प्राक्षारयन्तस् प्रक्षोऽभवत् तत्
प्रक्षस्यं प्रक्षत्वं यत् प्रक्षशाखोत्तरबर्हिर्भवति समेधस्यैव^(२) पशोरव द्यति^४ पशुं वै द्वियमाणं रक्षा-
स्यन्तु सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै^५ पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽयं
क्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध एकादशावदानान्यव द्यति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव^(३) द्यति^६ हृदयस्याग्रेऽव द्यत्यथ जिह्वाया
अथ वर्क्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वा वदति यज्जिह्वा वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै
पशोर्यथापूर्व^{१०} यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत्तं भवति^{११}

मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव द्यति (४) उत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि^{१२} जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवामी तदवदानैरेवाव दयते तदवदानानामवदानत्वं^{१३} देवामुराः संयत्ता आसन्ते देवा अग्निमब्रुवन् त्वया वीरेणासुरानभि भवामेति (५) सौऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स एतमुद्धारमुदहरत् दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अर्भवन् पराऽसुरा यत् त्र्यङ्गानां समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यै—क्षणयाऽव द्यतितस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै^{१४} ॥

(एतौ पशूनां, समेष्वस्यैव, तस्यावो, - तमस्याव द्यती, - ति, पञ्चवत्वारि शब्द ४५) ॥ १० ॥

अनूयाजविधानम् ॥

मेदसा स्रुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति^१ यूपन्नवधाय प्रोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्य रसमेव पशुषु दधाति^२ पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत् पार्श्वं रस एष पशूनां यदसा यत् पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति^३ घन्ति^(१) वा एतत् पशुं यत् सँजपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि दध्यदि-त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति^४ देवं त्वष्टृभूरिति स रसमेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विष्टुरूपा यत् सलक्षमाणो भवथेत्याह विष्टुरूपा ह्येते सन्तः सलक्षमाण एतर्हि भवन्ति^५ देवत्रा यन्त-
(२)-मवसे सखायोऽनुत्वा माता पितरो मदन्त्वित्याहानुमतमेवैनै मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्यै-
र्धर्चे वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनान-
क्त्यथो दिग्भ्य एवोर्ज रसमव रुन्धे प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु^(३)
वै देवतया पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु दधात्यै—न्यस्यान्यस्य समवत्त रसमवद्यति तस्मान्नानारूपाः पशवो^{१०} यूष्णोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां यद्य रसमेव पशुषु दधाती^{११} डागुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते चतुरूप ह्वयते (४) चतुष्पादो हि पशवो^{१२} यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति^{१३} यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति मेदस्वत् तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनाव रुन्धे पशुमानेव भवति^{१४} प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् स आज्यं (५) पुरस्तादसृजत् पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूनां मध्यतः पृषदाज्येनानूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टं लोकं दशानूयाजान् यजति दश वै

पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तमनु यजति^{१६} मन्ति वा एतत् पशुं यत् सञ्जयन्ति
प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येना^(१)-नूयाजान् यजति प्राणापाना-
वेव पशुषु दधाति^{१७} ॥ (मन्ति, यन्तं, खलु, ह्ययत्, आज्यं, यत् पृषदाज्येन, षट् च ६) ॥११॥

[आत्मात्मात् ३१४। सुत्रार्थ ३००। वैष्णव्या ३१९। पृथिव्यै ४४२। लाघवा २१८। इवे २१०। ऽमिता २६८। पृथिव्यै
१८७। पशोः २९६। पशुं २९५। मेदसै-३०६। (-कादश ॥११॥ ३१५५)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] वन्द्रऋषिः ।

गुदहोमविधानम् ॥

यज्ञेन वै प्रजार्पतिः प्रजा असृजत् ता उपयद्भिरेवासृजत् यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते^१ जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः प्रजार्पन्ते^२ स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः
प्रजार्पन्ते^३ ऽसंभिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदार्थं न पर्यावर्तयति यत् पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा
ग्राहकः स्यात् समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत्^(१) एव तद्धात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षे-
णैवासमै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजार्पन्ते^४ देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवि-
तृप्रसूत एवासमै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवासमै प्रजाः प्र जनय-
त्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजार्पन्ते^५ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहे^(२)-त्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणा-
पानौ दधाति^६ सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि देवतया प्रजा यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा
एव यज्ञियाः करोति^७ छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे^{१३}
द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति^{१४} नमो^(३) दिव्यं
गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नियच्छत्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा
एव प्रजाता अस्यां प्रतिं प्रापयति^{१५} प्राणानां वा एषोऽव द्यति योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हार्दि
यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते^{१६} पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूल
-^(४)माभि समेति यत् पृथिव्या हृदयशूलमुद्रासयेत् पृथिवी शुचाऽर्पयेद्यदुप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छु-
ष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च सन्धावुद्रासयत्युभयस्य शान्त्यै^{१७} यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति^{१८} ॥
(रेत्, स्वाहा, नमो, हृदयशूलं, द्वात्रिंशच्च ३२) ॥१॥

सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपासुरादानम् ॥

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदुत्पत्तिं गच्छन्त तद्व्रुवन् वसन्तु नु न इदमिति तद्वसती-
वरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रातर्न समश्नुवन् तदुप्सु प्रावेशयन् ता वसतीवरिर्भवन् वसतीवरी-

गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति^१ यस्यागृहीता अभि निम्रोचेदना-
 रब्धोऽस्य यज्ञः स्या^(१) यज्ञं वि च्छिन्द्या^२ उज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्विरण्यं वा ऽवधाय सशुक्राणा-
 मेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात् स हि गृहीतवसतीवरीको^३ वसती-
 वरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशून्वाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति^४ यदन्वीपं तिष्ठन् गृह्णीयान्नि-
 र्मागुका अस्मात् पशवः स्युः प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुद्धचैवासमै पशून् गृह्णाती^५न्द्रः^(२) वृत्रमह-
 न्तसोऽप्योऽभ्यप्रियत् तासां यन्मेध्यं यज्ञियुः सदेवमासीत् तदत्यमुच्यत् ता वहन्तीरभवन्
 वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति^६ नान्तमा वहन्तीरती-
 याद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत^७ न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत्
 स्थावराणां गृह्णीया^(३)द्वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहये^८द्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विंशति तस्मात्
 ताम्रा आपो दिवा ददृशे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः प्र विंशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृशे छायायै
 चाऽऽतपतश्च सन्धौ गृह्णात्यहोरात्रयोरैवासमै वर्णं गृह्णाति^९ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कु-
 तानामेव गृह्णाति^{१०} हविष्मा^{११} अस्तु^(४) सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णात्य^{१२}नुष्टुभा गृह्णाति
 वाग्वा अनुष्टुवाचैवेनाः सर्वया गृह्णाति^{१३} चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते
 सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशून्वाव रुन्धे^{१४}ऽसमै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आह-
 वनीयो यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिंल्लोके पशुमान्तस्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मि^(५)ल्लोके पशुमान्तस्या-
 दुभयोरुप सादयत्युभयोरैवेन लोकयोः पशुमन्तं करोति^{१५} सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्या
 इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्वेत्याह यथायजुस्वैत^{१६}दामीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदामीध्रं
 यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति^{१७} यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते^(६)
 तदनु यज्ञ^{१८} रक्षा^{१९}स्य चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्वव-
 चारय^{२०} न ह्येता ईलयन्त्या तृतीयसवनात् परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै^{२१} ॥
 (स्या, - दिन्द्रो, गृह्णीया, - दस्व, - मुष्मिन्, क्रियते, पञ्चविंशतिश्च २६) ॥ २ ॥

हविर्धानशकटात् अधिपवणफलकयोहरि सोमावरोहणम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अघ्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्तस्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति
 हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय
 त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीवै देवतास्ताभ्य एवैन^{२२}सर्वाभ्य उपावहरति^{२३} पुरा वाचः
 (१) प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् तामव रुन्धे^{२४}ऽपोऽग्नेऽभिष्याहरति यज्ञो वा
 आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति^{२५} सर्वाणि छन्दा^{२६}स्यन्वाह पशवो वै छन्दा^{२७}सि पशून्वाव

रुन्धे^१ गायत्रिया तेजस्कामस्य परिदध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभां प्रति-
ष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजाऽन्नकामस्य^२ शृणोत्वग्निः समिधा हवै (२) म इत्याह सवि-
तृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छैत्यै^३—प इष्य होतरित्याहेपितः हि कर्म क्रियते^४ मैत्रावरुणस्य
चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति^५ देवीरापो अपां
नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिष्टुतानां गृह्णाति^६ (३) कार्ष्णिरी-
त्याह शर्मलमेवाऽऽसामपं प्लावयति^७ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना
आपो न क्षीयन्ते^८ योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च
सःस्पदर्यं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यै^९—ध्वर्योऽवे-
रपाः इत्याहोते (४)—मनन्नमुरुतेमाः पश्येति वावैतदाहु^{१०} यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ
नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञकतूनां व्यावृत्त्यै^{११} ॥
(वाचो, हवै, — समिष्टुतानां गृह्णात्यु, — त, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥३॥

सोमस्याभिषवः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि
देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्थै^१ पशवो वै सोमो व्यान उपांशुसर्वनो
यदुपांशुसर्वनमभि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि
सोमं आहियते^२ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
पञ्च कृत्वस्तूर्ण्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवाद्यामव रुन्धे^३ श्वात्राः
स्थं वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाः सोमपीथो^४ य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छैति^५ यत् ते सोम द्विवि
ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं (२) लोकेभ्यः सं भरति^६ सौमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु
प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव रुन्धे^७ ऽम्ब नि
ष्वरेत्याहु^८ कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदं यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्या- (३)-
हैष वै सोमस्य सोमपीथो^९ य एवं वेद न सौम्यामार्तिमाच्छैति^{१०} भ्रान्ति वा एतत् सोमं
यदाभिषुष्वन्त्यः शूनपं गृह्णाति त्रायत एवैनं^{११} प्राणा वा अःश्वः पशवः सोमो ऽःश्वः पुनरपि
सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति^{१२} द्वौद्वावपि सृजति तस्माद् द्वौद्वौ प्राणाः^{१३} ॥
(यजुषा मिमीत, एनं, जागृवीति, चतुश्चत्वारिंशश्च ४४) ॥४॥

सुत्यादिनेकतं व्येषु ग्रहेषु उपांशुग्रहः ॥

प्राणो वा एष यदुपांशुर्यदुपांश्वग्रा ग्रहा गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यै—रुणो ह स्माऽऽहौप-

वेशिः प्रातःसवन एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः सः स्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि
 पुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽमोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशा-
 क्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽमोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वाद-
 शाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽमोत्येताः ह वाव स यज्ञस्य सः स्थिति-
 मुत्राचास्कन्दायास्कन्ः हि तद्यद्यज्ञस्य सः स्थितस्य स्कन्दत्यर्थो खत्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवादु इत्यनतिवादुक एनं आतृव्यो भवति य एवं वेदु तस्मादुष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिषुत्यं^३ ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्राहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपाःश्रुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पतये
 पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैनं पवयति^४ वृष्णो अःशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावःशू यौ सोमस्य गर्भ-
 स्तिपूत इत्याह गर्भस्तिना ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः (३) सन् देवानां पवित्रं
 येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषाः ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति^५ स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणमेव
 स्वमंकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदः स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
 पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति^६ मनस्त्वा (४) ऽद्वित्याह मन एवाश्रुत
 उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो
 देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्ते-
 षां तद्भागधेयं तानेव तेन ग्रीणाति^७ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः (५) स्यादिति नीचा हस्तेन
 नि मृज्यादृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्यादृष्टिमेवोद्यच्छति
 यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन् हन्ति^८ यदि दूरे स्थादा तमितोस्ति-
 छेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति^९ यद्यभिचरेदमुष्यं (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदमन्नो वै
 प्राणः प्राणमेवास्य सादयति^{१०} षड्भिरःशुभिः पवयति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति^{११} त्रिः
 पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति^{१२} ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः
 पशूनाः हस्तादाना इति यत् त्रिरुपाःशुः हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनाः हस्तादानाः
 पुरुषो (७) हस्ती मर्कटः^{१३} ॥

(माध्यंदिन- मष्टावष्टा, - वेव, मनस्त्वा, पर्जन्यो, ऽमुष्य, पुरुषो, द्वे च २) ॥५॥

अन्तर्यामिग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्ते ते देवा उपाःशौ यज्ञः सः स्थाप्यमपश्यन् तमुपाःशौ
 समस्थापयन् तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानुभ्यायन्त ते देवा विभ्यन्त इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामे-
 णान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते आतृव्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते^१ ऽन्तर्स्ते^(१)

दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहौभिरेव लोकैर्यजमानो आतृव्यानन्तर्धत्ते^१ ते देवा
अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति तैऽब्रुवन् मघवन्ननु न आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परै-
श्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरै तानुभया-(२)-नन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव
देवाः परे ये चावरै तानुभयानन्वाभजत्यै-न्तर्यामे मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं
नान्तरैर्यु-पयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै^३ यदुभावपवित्रौ गृह्येयातां प्राणमपानोऽनु
न्यृच्छेत् प्रमायुकः स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै^४ प्राणापानौ वा एतौ
यदुपांश्चन्तर्यामौ व्यान उपांश्चुसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादये-
द्वद्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि ळ्छिनत्ति ताजक् प्र भीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ
तस्य सादयेद्वद्यानेनैवास्य प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति^५ ॥

(त, उभयान्, गृह्यते, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥६॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति^१ वायुं देवा अब्रुव-
न्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा
ग्रहा गृह्यन्ते तमग्रे-न्त्सोऽपूयत् तं देवा नोपाधृणुवन् ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदये-(१)-ति
सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्सु-
च्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूर्यति तत् प्रवाते वि षजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता
स्वदयितौ तस्य विग्रहणं नाविन्दुन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीष्वं मदेवत्या एव
वः सोमाः (२) सन्ना असन्त्रित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्रा-
ण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि यानि मुन्मयानि साक्षात् तान्यस्यै तस्मादेवमाहं वाग्वै पराच्यव्या-
कृताऽवदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवै च
सह (३) गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं
व्याकृता वागुद्यते^४ तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावृणीत^५ ॥

(स्वव्य, सोमाः, सहा, - द्याविंशतिश्च २८) ॥७॥

मैत्रावरुणग्रहः ॥

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीन्नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति
तमब्रुवन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पयसैव मे सोमं श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति
तस्मात् पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति^१ क्रूरमिव खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन

यजते तस्मात् पशवोऽपि क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं संमर्धयति
 पशुभिर्यजमानं पुरा खलु वावैवं मित्रोऽवेदप मत् क्रूरं चक्रुषः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृ-
 णीते वरुणं देवा अब्रुवन्त्वया ऽऽशुभ्वा सोमं राजानं हनामेति सौऽब्रवीद्वरं वृणै महीं चै-(२)-
 वैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजानमऽशुभ्वा भ्रान्ति
 वैश्येन वैश्यं शूद्रेण शूद्रं न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं
 नो विवासयतमिति तार्वन्नूतां वरं वृणावहा एकं एवाऽऽवत् पूर्वं ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवा-
 यवः (३) पूर्वं मैत्रावरुणाद्गृह्यते प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाऽश्वन्तर्यामौ मित्रोऽहरजनयद्वरुणो
 रात्रिं ततो वा इदं व्योच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै ॥ (एष, - श्वै, - न्द्रवायवो, द्वाविंशतिश्च २२) ॥८॥

आश्विनग्रहः ॥

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति घत्तमिति
 तार्वन्नूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य
 शिरः प्रत्यघत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
 भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो ह्येषो ऽमेध्यो यो भिषक्तौ बहिष्पवमानेन पव-
 यित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा बहि-
 ष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पवयते तयोस्त्रेधा भेषज्यं विन्यदधुर्यौ
 तृतीयमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्र -(२-) मुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं
 कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादे-
 कपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपा-
 त्रा हूयन्ते तस्मा द्वौद्वौ बहिष्ठात् प्राणाः प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वी
 द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत (३) पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेडांमुप
 ह्वयते प्राणानेवाऽऽत्मन् धित्वा पशूनुप ह्वयते वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुर-
 स्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्य-
 ति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या (४)
 अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य चित्तस्य न क्रियते
 तदनु यज्ञं रक्षाऽस्यैव चरन्ति यदारिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्ष-
 सामनन्ववचारय दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्या सादयति वाच्यैव वाचं दधात्यां

तृतीयसवनात् परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै^{११} ॥ (मनुष्यसुरा, - जुहवात्र, - सुपह्वयेत, द्विदेवत्याः, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥९॥

शुक्रामन्थिग्रहौ ॥

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कवसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽस्योऽस्य नाशकनुवन्नभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कवुषामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृहेतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृहेते भवत्यात्मना परा^(१) ऽस्य आतृव्यो भवति तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायाजुहुरपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं दिव्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते^२ स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मैत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिकदचरै^३ दसौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ नि^(२)ष्क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति प्रत्यश्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यश्चौ यन्तौ पश्यन्ति^४ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिकर्म्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विष्टते सर्वतः परि क्रामतो रक्षसामपहत्यै^५ देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताः-स्ताभिः प्रा^(३)-णुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताःस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हुयन्ते प्रत्यश्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो आतृव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते^६ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्चाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा^(४) सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्याहेता वै सुवीरा या अत्रीरेताः सुप्रजा या आद्या य एवं वेदान्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या^७ प्रजापतेरक्ष्यश्चयत् तत् पराऽपतत् तद्विकङ्कतं प्राविशत् तद्विकङ्कते नारमत तद्यत् प्राविशत् तद्यत्सरमत तद्यत्स्य^(५) यवत्वं यद्विकङ्कतं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति^८ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्थिपात्रं स दो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाच्छेत् तस्मान्नाश्रुते^९ ॥

(आत्मना परा, नि, - ६२, शुक्रशोचिषा, यवस्य, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥१०॥

आग्रयणग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णन् ततो वै तेऽग्रं परीयन् यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्रमेव समानानां पर्येति^{१०} रुग्णवत्यर्चा आतृव्यवतो गृहीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति^{११} ये देवा दिव्येकादश स्थेत्या-

(१०) तै० सं० १, ४, ८, १; ९, १। (११) तै० सं० १, ४, १०, १; ११-१।

हे-(१)-तावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वभ्यो गृह्णात्ये^३षते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह
 वैश्वदेवो ह्येष देवतया वाग्वै देवेभ्योऽपाकामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं
 ग्रहानगृह्णत सामन्यत वागन्तर्यान्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत् तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वं(२)
 तस्मादाग्रयणे वाग्निं सृज्यते यत् तूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्सारीयति स आख इयति नार्प
 रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते^६ त्रिहिं करोत्यु-
 द्गातूनेव तद्वृणीते^७ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव (३)
 तत् प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्दत्तं जातं गौरभि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सर्व-
 नेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञं सं तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेत एव उद्घात्यधस्तादुप
 गृह्णाति प्र जनयत्येव तद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती
 सर्वाणि सर्वनानि वहतीत्ये-(४)-ष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तं सर्वाणि सर्व-
 नानि वहति तस्माद्दत्तसम्पाकृतं गौरभि नि वर्तते^{१२} ॥ (आह, ऽऽग्रयणत्वं, प्रजापतिरेव, - ति, विश्वतिष्ठ
 २०) ॥ ११ ॥

[यज्ञेन २३२। देवा ३२६। ब्रह्मवादिनो २२५। देवस्य १९४। प्राणो ३५२। देवा १९४। वा-१७८।-भिन्नं १८२।
 यज्ञस्य २४६। बृहस्पति-२८७।-देवा २२० । (एकादश ॥ ११ ॥ २६३६)]

[॥ इति षष्ठ्याण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] चन्द्रश्रविः ।

उक्थ्यग्रहः ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादविमेत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि
 वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र
 हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुद-
 यच्छत् तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्या-
 मीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तं निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत
 इन्द्रियमेव(२) तद्वीर्यं यजमानो आर्तव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स
 तं प्रायच्छत् तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति^३
 त्रिनिर्गृह्णाति त्रिहिं स तं तस्मै प्रायच्छदे^४ष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनःपुन-(३) ह्यस्मान्नि-
 र्गृह्णाति चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा अन्वारयन्ति तस्मादात्मा चक्षु-

रन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते
यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नये-(४)-
दात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने
तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान् यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सदं
आलभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ॥ (इति, - न्द्रियमेव, पुनः पुनः, - नयेत्,
त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥१॥

ध्रुवग्रहः ॥

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो
अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोति वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वा-
नरं हि देवतयाऽऽयुः रुभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च धि-
नोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी ध्रुवस्तस्मा-(१)-दुर्ध्यवाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणानां सुपोऽन्ये ग्रहाः
साद्यन्तेऽनुपोमे ध्रुवस्तस्मादुस्त्राऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति मासेनान्या असुरा वा उत्त-
रतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तां देवा ध्रुवेणादहन् तद् ध्रुवस्य ध्रुवत्वं यद् ध्रुव उत्तरतः साद्यते
धृत्या आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा होता यद्वीतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्या-(२)-
युर्दधाति पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्व्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन
व्यायुषो भुङ्क्ते उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन व्यायुषो भुङ्क्ते वैश्वदेव्यामचि शस्यमानायामव-
नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति ॥ (अर्धी ध्रुवस्तस्मा, - देव यज्ञस्य, -
काञ्चत्वारिंशच्च ३९) ॥२॥

ऋतुग्रहाः ॥

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योप-
यित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषय ऋतुग्रहेरेवानु प्राजानन् यद्वतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहो-
त्तमौ तस्माद् द्वौद्रवितु उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति को (१) हि तद्वेद यत् ऋतूनां मुखं मृतुना
प्रेष्येति षट् कृत्वं आह षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति
द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्यृतुना प्रेष्येति षट् कृत्वं आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतु-
ष्पादः पशवं ऋतूनुप जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीव-
न्त्यृतुना प्रेष्येति षट् कृत्वं आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः

कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^१ नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येतर्तुर्कृतमनु
प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मा-
दादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो^२ पयामगृहीतोऽसि स^३ सपोऽस्य^४ हस्पत्याय त्वेत्याहास्ति
त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणाति^५ ॥ (को, जीवन्ति द्विः, स्युः- श्रुत्वा ३४) ॥३॥

ऐन्द्राग्र-वैश्वदेवग्रहौ ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यद्वतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति ज्यो-
तिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या ओजोभूतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी
यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे^१ वैश्वदेव^२ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः
शुक्रो यदैश्वदेव^३ शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात्
सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति^४ वैश्वदेव^५ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो
यदैश्वदेव^६ शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति^७ ॥ (तस्मादसावादित्यः- मन्त्र २४७ ३०) ॥४॥

माहेन्द्रग्रहश्च ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यंदिने सर्वने वृत्रमहन् यन्माध्यंदिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्त्रेणा
एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते^१ तस्य वृत्रं जघ्रुष ऋतवोऽमुह्यन्तस् ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात् ततो
वै स ऋतून् प्राजानाद्यद्वतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै^२ वज्रं वा एतं यजमानो
भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीये-
ना^३—ऽऽयुधं वा एतद्यजमानः स^४ स्फुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः
प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेन^५—न्द्रो वृत्र^६ हत्वा परां परावतमगच्छदपारा-
धमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत् स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत् तानगृह्णीत (२) ग्राणमे-
व प्रथमेनास्तृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेना^७—ऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
यन्मरुत्वतीयाः ग्राणमेव प्रथमेन स्पर्णुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा
अब्रुवन् महान् वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रव^८ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत्
वृत्र^९ हत्वाऽन्यासु देवतास्व-^(३) धि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धारतेऽन्यासु प्रजा-
स्वर्धि^{१०} शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्र^{११} शुक्रपात्रेण गृह्णाति
यजमान एव तेजो दधाति^{१२} ॥ (प्रथमेना- गृह्णीत, देवतास्व- एाविशतिश्च २८) ॥५॥

आदित्यग्रहः ॥

आदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् तस्या उच्छेषणमददुस्तत् प्राश्नात् सा
रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत् साऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽङ्गत्

यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमा-
ण्डमजायते साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म इदं श्रान्तमस्त्विति तैऽब्रुवन् वरं
वृणामहे यो ऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽसद्योऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवा-
दिति ततो विवस्वानादित्यो ऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्वेक एवर्धो यो यजते स
देवानां भोगाय भवति^१ देवा वै यज्ञा-^(२)द्रुद्रमन्तरायन्तस आदित्यान्न्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान् प्राप-
द्यन्त तान् न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्माद् द्विदेवत्येभ्य
आदित्यो निर्गृह्यते^३ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते^४ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता
पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भो जरायु तदेव त-^(३)न्मिथुनं^५ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्दधि
दध्ना मध्यतः श्रीणात्पूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति^६ शृतातङ्क्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्कं
दुहे^७ पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून् गृह्णाति^८ पशवो वा
एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति^९ (४) एव वै विवस्वाना-
दित्यो यदुपांशुसर्वनः स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष तै सोम-
पीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यं सोमपीथेन समर्धयति^{१०} या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणा-
मीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयादृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजक् प्रस्कन्देद्वर्षकः पर्जन्य स्याद्यदि चिरमव-
र्षको^{११} न (५) सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वपद् करोति यदनुवपत्कुर्याद्द्रुद्रं प्रजा
अन्ववसृजेन हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक् स्यात् तस्मान्नान्वीक्ष्यः^{१२} ॥
(एव, यज्ञा, - जरायु तदेव तद्, - न्तर्दधाति, न, ससविंसातिश्च २७) ॥६॥

सावित्र-वैश्वदेवग्रहौश्च ॥

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा एव यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननार्थं न
सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वपद् करोति यदनुवपत्कुर्याद्द्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजे—देव वै
गायत्रो देवानां यत् सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति^१ विश्वे (१) देवास्तृतीयं सर्वं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःस-
व्नभागं सन्तं तृतीयसव्नमभि पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयं सर्वं नमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने
सावित्रो गृह्यते तृतीयस्य सर्वं नस्योद्यतयै^२ सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कुलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा
वैश्वदेवः कुलशः सविता प्रसवानामीशे यत् सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कुलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसृत एवास्मै
प्रजाः प्रे (२) जनयति^३ सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तर्दधाति^४ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान
इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्यां एतस्मिन् वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः

क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्ये-(३)-तावन्तीवै देवतास्ताभ्य एवैनः सर्वाभ्यो गृह्णात्ये-ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः ॥ (विश्वे, प्र, पितृभ्य एवैतेन करोत्ये, - कान्वविश्वतिश्च १९)

॥७॥

पात्नीवतग्रहः ॥

प्राणो वा एष यदुपांश्चर्यदुपांश्चुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्यते प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-मनुयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपांश्चुः पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपांश्चु-पात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतः पत्नीः सुवर्गं (१) लोकमजिगांसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पात्नीवतम-पश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन् यत् पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजा-त्यै^३ स सोमो नातिष्ठत् स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितरं-(२)-वदन्ति यद्वृतेन पात्नीवतः श्रीणाति वज्रैर्गैवेनं वशे कृत्वा गृह्णात्यु-पयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते बृहस्पतिस्तस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयती-न्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एव तदधाती-न्द्रियाव इत्याह-(३)-ह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यं-ग्रा इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय सजृद्वेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति देवा वै त्वष्टारमजिघांसन्तस् पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि-(४)-वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात् पात्नीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट् करोति यदनु-वषट्कुर्याद्बुधं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानुवषट्कुर्यादशान्तमग्नीत् सोमं भक्षयेदुपांश्चनु वषट् करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत् सोमं भक्षयत्यं-ग्निष्टेरुपस्थमा सीद (५) नेष्टः पत्नीमुदान-येत्याहाग्निदेव नेष्टरि रेतो दधाति नेष्टा पत्निर्यो-मुद्रात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्राता प्रजानां प्रजननार्यो-प उप प्र वर्तयति रेत एव तत् सिंश्चत्यु-रुणोप प्र वर्तयत्युरुणा हि रेतः सिच्यते^६ नशंकृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नश ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी (६) भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते^७ ॥ (पत्नीः सुवर्गं, - उपस्तितर, - मिन्द्रियाव इत्य, - पि, सीद, मिथुन्य, - द्यौ च ८) ॥८॥

हारियोजनग्रहः ॥

इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौञ्जत् स द्रोणकलशोऽभवत् तस्मात् सोमः समस्तवत् स हारियोजनोऽभवत् तं व्यचिकित्सज्जुह्वानी३ मा हौषा३मिति सोऽमन्यत् यद्गोष्याम्याम५ हौष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभिधत्त होतुः सोऽग्निरब्रवीन्न मय्याम५ हौष्य-सीति तं धानाभिरश्रीणात् (१) त५ शृतं भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजन५ श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं जुहोति बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुवा भवन्त्यथो खल्वाहुरेता वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुवा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयाँ—द्वक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानी तयोः परिधय आधानं यदग्रहृत्य परिधीञ्जुह्यादन्तराधानाभ्यां (२) घासं प्र यच्छेत् प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं प्र यच्छत्यु—न्नेता जुहोति यातया-मेव ह्येतर्ध्वयुः स्वगाकृतो यदध्वयुर्जुह्याद्यथा विष्टुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तै—च्छीर्षन्नधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स सममव—द्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्तसमृद्धयै० पशवो वै हारियोजनीर्यत् सैभिन्द्यादल्पा (३) एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न सैभिन्द्याद्बहव एनं पशवो-ऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उत्तरवेद्यां निवपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रति घापयन्ति० (४) ॥ (अश्रीणा, - दन्तराधानाभ्या, - मव्याः, स्था-पयन्ति) ॥९॥

आग्रयणादीनां कथञ्चित् क्षये पुनर्ग्रहणम्, दारुपात्र-पुरोक्त प्रशंसा च ॥

ग्रहान् वा अन्तु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपा५श्वन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतु-ग्रहानेकशका आदित्यग्रहं गाव३ आदित्यग्रहो भूर्यिष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गारवः पशूनां भूर्यिष्ठा यत् त्रिरुपा५शु५ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् द्वौ त्रीनजा जनयत्यै—थावयो भूर्यसीः० पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद्बह्वीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित उप-धावति तादृगेव तै—द्यत् कलशं उपदस्येदाग्रयणाद्बह्वीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तै—दात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्बह्वीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यै—विज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महं सर्वभूथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्रायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत् पुमाँस५ हरन्ति० यत् पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा वस्यस उपनिधायोपकामति

तादृगेव तद्यै-(३)-द्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा तद् दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा
गृह्यन्ते उपरिष्ठादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै ॥ (यथा पिता, तस्मात्, - दपक्रामति तादृगेव त, - दृष्टादश च १८)
॥१०॥

सोमपात्रप्रशंसा, सवनीयपुरोडाशविधानं च ॥

ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि^१ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति
पराङ्खि ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः
ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति
यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति^२ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यामपे यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु
ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति^३ यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै
ग्रहाणां निदानं यदुपांश्च शस्सति त-(२)-दुपांश्चन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां
निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति^४ यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते
स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
र्जीयते^५ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत् स विष्णुर्ऽ (३) व्याचर्त्तत् स आत्मन्नारमणं - नाविन्दत् स
एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत् तान् निरवपत् तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत् तस्मादनुसवनं पुरोडाशा
निरूप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽतिपवते^६
ब्रह्मयादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं (४) यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः कर-
म्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ॥ (भवन्ति यानि पुन, शस्सति
ध, - द्विषत्, किं, चतुर्दश च १४) ॥११॥

[इन्द्र २३३। आशु-१३९। -यज्ञेन १८४। सुवर्गाये- ८०। -न्द्रो १७८। ऽदिति- २७७। -रन्तर्यामपात्रेण १६९। प्राण
३०८। इन्द्रो २००। ग्रहान् १६८। प्रै- २१४। (-कादश ॥११॥ २१५०)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥] चन्द्रकविः ।

दक्षिणाहोमः, तद्धानादिवर्णनं च ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्यं हूयन्ते यद्वाक्षिणानि^१ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः
प्रतिष्ठित्या आशीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते^२ सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^३ सौरी-

(१) तै० सं० १, ४, ४३(३०), ५-१० ।

भ्यामुग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं (१) हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासा रूपमभ्यैति यद्विरण्येन तुथो वो विश्ववेदा वि भज-
त्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजत्ये—तत् ते अग्रे राध (२) ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं ह्यस्य राध ऐति तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या क्रतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा क्रतुं सत्येनैवैना क्रतेन वि भजति यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा ब्राह्मणमद्य राध्यास—(३) मृषिमा-
र्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान् तस्मादेवमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वार्था—स्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वानेतदाह हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै अग्नीध्रे ददा-
त्यग्निमुखानेवर्तून प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्वोता-
ऽऽस्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति ॥ (हिरण्यं, राधो, राध्यासं, मधुमतीरा विशतेत्यु,— द्वात्रिंशच्च ३८) ॥१॥

समिष्टयजुर्होमः ॥

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदुत्येति यन्नात्येति यद-
तिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संभितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड् ऋग्मियाणि जुहोति षड्वा क्रतुं क्रतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूंषि (१) त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञप-
तिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयत्ये—ष ते यज्ञो यज्ञपते राहसूक्त-
वाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं प्रच्छ यत् सृज्यान् बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे (२) यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सृज्याः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभायायेति देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुं मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय ॥
(यजूंषि, यज्ञ, एकचत्वारिंशच्च ४१) ॥२॥

अवभृथः ॥

अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्चीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरव यजते ऽप्योऽवभृथ-
मवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति

(२) तै० सं० १, ४, ४४ (३८), ७-९ । (३) तै० सं० १, ४, ४५ (३९), १-१३ ।

साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै^३ त्रिनिधनमुपैति त्रयं इमे लोका एभ्य
एव लोकेभ्यो रक्षाऽस्य-(१)-प हन्ति पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्ष-
सामपहत्या उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै^६ शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमित्याह
भेषजमेवासमै करोत्य-भिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति बर्हिर्भि जुहो-
त्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अश्वित्येव जुहोत्य-पबर्हिपः प्रयाजान् (२) यजति प्रजा वै बर्हिः
प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चत्य-ज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति^७ वरुणं यजति
वरुणपाशादेवैनं मुञ्चत्य-ग्रीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्य-पबर्हिषावनूयाजौ यजति
प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति^४ चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट् स पद्यन्ते
षड्वा ऋतव (३) ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठत्य-वभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते^८ समुद्रे
ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्याहाद्भिरेवैनमोषधीभिः
सम्यञ्च दधाति^९ देवीराप एव वो गर्भे इत्याह यथायजुरेवैतत् पशवो वै (४) सोमो यद्भिन्दूनां
भक्षयेत् पशुमान्तस्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव
पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति^{१०} प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते^{११}
ऽप्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्ते (५) उपायन्ति^{१२}
तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते^{१३} ॥ (लोकेभ्यो रक्षाऽसि, प्रयाजा, - नृतवो, वै, नम-
स्यन्तो, द्वादश च १२) ॥३॥

यूपैकादशिनी विधानम् ॥

स्फयेन् वेदिमुद्धन्ति रथक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र
हरति स्तृत्यै^१ यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद्यद्वहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनो-
त्युभयोर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोकका-
मस्य च्वालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तस्मान् प्रतिष्ठाकामस्य ये वयो मध्यमास्तान्तस्मान् पशु-
कामस्यै^३ तान् वै (१) अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवन्ति व्यतिषजेदितरान् प्रजयैवैनं
पशुभिर्व्यतिषजति^४ यं कामयेत् प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्ध्यं वर्षिष्ठमथ
द्वसीयाऽसमेषा वै गर्तमिदस्यैवं मिनोति ताजक प्र मीयते दक्षिणार्ध्यं वर्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गका-
मस्याथ द्वसीयाऽसमाक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै^५ (२) यदेक-
स्मिन् यूपे द्वे रश्ने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाऽरश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्य-
यति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते^६ यं कामयेत् स्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्यैवास्य

जायते यं कामयेत् पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वैष्टयेत् पुमानेवास्य (३) जायते ऽसुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुस्यै सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमाच्छेद्यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४) द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति^{१०} यदि न द्विष्यादास्तुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यान् प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽन्नाद्येन व्यार्ध्यत् स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवारुन्ध यदश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवेनां तेन वज्रो^{११} वा एपा सं मीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात् प्रत्यश्चै यज्ञः संमर्दि-
तोर्यत् पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय^{१३} ॥ (वै, समष्ट्यै, पुमानेवास्य, यमेव, रुन्धे, त्रि-
शच्च ३०) ॥४॥

पश्वेकादशिनी ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् स रिरिचानोऽमन्यत् स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै स आयु-
रिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत् प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदुपैका-
दशिनी भवत्यायुरेव तथेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते^१ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सार-
स्वत्या करोति रेतः (१) सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्यै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्यै प्र जन-
यतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणो^२
मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति (२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्व-
देवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड् वै मरुतो
विशमेवास्यै अनु बध्नाति^३ यदि कामयेत् योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्व-
त्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं (३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः
सोऽव गच्छति^४ यदि कामयेत् प्रजा मुह्येयुरिति पशून् व्यतिपजेत् प्रजा एव मोहयति^५ यदाभि-
वाहतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदञ्चमा लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरु-
णग्राहार्यं ॥ (रेतो, यजमाने दधाति, लोक ऐन्द्रः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥५॥

पात्नीवतपशुः ॥

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत् तां पर्यभिकृतामुदसृजत् तथा मनुराभ्योद्यत् पर्यभिकृतं पात्नीवतमु-
त्सृजति यामेव मनुर्ऋद्धिमाभ्योत् तामेव यजमान ऋध्नोति^६ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति

यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतितिष्ठत्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठती^१—ष्टं वपया (१) भवत्यनिष्टं वशयाऽर्थं पात्नीवतेन प्र चरति तीर्थ एव प्र चरत्यर्थो एतद्धोवास्य याम^२—स्त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति^३ ॥ (वपया, षट्त्रिंशच्च ३६) ॥६॥

सौम्यचर्वाद्यभिधानम् ॥ ६ अनुष्टुप् ।

घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुष्वन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त—द्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक् स्वायामेव दिशि पितॄन् निरवदयते उद्गातॄभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छ-म्बट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति^४—रवे^५—(१)—क्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते^६ य आ-त्मानं न परिपश्येद्वितासुः स्यादभिदुर्दि कृत्वाऽर्वक्षेत तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यर्थो आत्मानमेव पवयते^७ यो गतमनाः स्यात् सोऽर्वक्षेत

यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति ॥

मन एवात्मन् दाधार (२) न गतमना भवत्यर्थ—प वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजान-मभ्यामावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारो^१—पांशु यजति मिथुनत्वार्य^२ ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं कं तर्हि यज्ञः कं यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणी वशामालभते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमाच्छेति यजमानो^४ यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो यन्मैत्रावरुणी वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मर्त्यमन्ववास्यति शान्त्यै^५ यातयामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणी वशामालभते छन्दांस्येव पुनरा प्रीणात्य—(६) यातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं दधाति^७ ॥ (अनं, दाधार, मित्रेणैव, प्रीणाति, षट् च ६) ॥७॥

अतिग्राह्यविधानम् ॥

देवा वा इन्द्रियं त्रीर्य^१ व्यभजन्त ततो यद्वत्यशिष्यत तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामति-ग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वर्धं यजमान आत्मन् धत्ते^२ तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं सौर्येणो^३—पुस्तम्भेन वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत् पृष्ठये न गृहीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयु^४—र्यदुक्थ्ये (१) गृहीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयु^५

विंशजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सर्वीर्यत्वाय^{१०} प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् राप्रियास्त-
नूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन् वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्गस्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे
ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय^{११} देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न व्यावृत्तमगच्छन् ते देवा (१)
एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्यताऽऽग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तैऽन्याभिर्देवताभि-
व्यावृत्तमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव पाप्मना आर्तव्येण गच्छती^{१२}—मे लोका
ज्योतिष्मन्तः समावर्द्धीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिंल्लोके ज्योतिर्धत्त एन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि
सयुजौ सौर्येणामुष्मिंल्लोके (२) ज्योतिर्धत्त ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति समावर्द्धीर्येनान्
कुरुत एतान् वै ग्रहान् ब्रम्बाविश्ववयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः पराश्चश्चार्वाश्चश्च प्राभुर्यस्यैवं
विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराश्चश्चार्वाश्चश्च भान्ति ॥ (उक्थ्ये, देवा, अमुष्मिंल्लोके,
एकान्नचत्वारिंशच्च ३९) ॥८॥

अदाभ्यग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा अदाभ्ये छन्दांसि सर्वानानि समस्थापयन्
ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भवत्यात्मना पराऽस्य आर्तव्यो भवति^१
यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभुवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं^२ य एवं वेदे दभ्नोत्येव आर्तव्यं नैनं
आर्तव्यो दभ्नोति^३ (१) एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या
अति पाप्मानं आर्तव्यं मुच्यते य एवं वेदे भन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमं हन्यमाने
यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्तसुवर्ग
लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२) जीवन्तमेवेनं सुवर्गं लोकं गमयति^४
वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सऽस्थापर्यन्त्यऽऽनूपि सृजति यज्ञस्य संतत्यै^५ ॥ (दभ्नोत्ये,-
नभिषुतस्य गृह्णात्ये,- कान्नविंशतिश्च १९) ॥९॥

अंशुग्रहः ॥

देवा वै प्रवाहुग्रहानगृह्यन्त स एतं प्रजापतिरऽऽशुमपश्यत् तमगृह्णीत् तेन वै स आंघ्र्यस्यैवं
विदुषोऽऽशुगृह्यत् ऋध्नोत्येवं सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृद्वि स तेनाऽऽघ्नो^१—न्मनसा गृह्णाति मन
इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे^२ चतुःसक्ति
भवति दिक्ष्वे (१)-व प्रति तिष्ठति^३ यो वा अऽशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति
साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति^४ यदध्वर्युरऽऽशुं गृह्यन् नार्ध-
येदुभाभ्यां नर्ध्वेताध्वर्यवे च यजमानाय च यदध्वयेदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति सैवास्यद्धिं^५—हिं-
रण्यमभि व्यनित्य- (२)-मृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति^६ शतमानं भवति

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आरुण्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ॥ (वि६१, - निति, नि०श्रुतिश्च २०) ॥१०॥

षोडशिमहः ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत् स यज्ञानां षोडशभेन्द्रियं वीर्यं-
मात्मानमभि समक्खिदत् तत् षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं
षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान
आत्मन् धत्ते देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको (१) न प्राभवत् त एतः षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत् ततो
वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्या इन्द्रो वै देवानां-
मानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं
देवतानां पर्येद्यस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्रेव समानानां पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति
वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्स-
वनादेवैनं प्र जनयति तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवंस्तृतीयसवनं वज्र-
णैवासमै तृतीयसवनात् पशूनं रुन्धे नोक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै पशवं उक्थानि यदुक्थ्ये (३)
गृह्णीयात् प्रजां पशूनस्य निर्देहे दतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रणैवासमै पशून-
वरुद्धय रात्रियोपरिष्ठाच्छमयत्येव्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते
साह एवासमै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वादहत्येकविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठा-
त्ये हरिर्वच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामो (४) पामोति कनीयांसि वै देवेषु छन्दास्यास-
ऊयायास्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशःसन् ततो वै तेऽसुराणां लोकम-
वृज्जत यत् कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशःसन्ति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे षडक्षराण्यति
रेचयन्ति षड् वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्पयन्ति (५) चतुष्पद एव पशू-
नं रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धे अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां
वागुत्तमां संमयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन् वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव
वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरत्ये रूणपिशङ्कोऽश्वा दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपः समृद्धये ॥ (लोकौ, विदुषः
षोडशी गृह्यते, यदुक्थ्ये, धामं, कल्पयन्ति, संसर्चत्वारिंशच्च ४७) ॥११॥

[सुवर्गाय २३८। स-१४१। -मवमृथ यजूंषि २६२। स्फ्येनं २८०। प्रजापति- १८७। -रिन्द्रो ८६। इति २०७।
देवा १८९। देवा १९९। देवाः १२०। प्रजापति- २९७। (-रेकादश ॥११॥ २१२६)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

[प्राचीनवशं ३८४०। य-३०८५। -च्छात्वाला- ३१५५। -द्यजेने-२६३६। -मृदः २१५०।

सुवर्गाय २१२६। (षट् ॥६॥ १६९९२)]

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥६॥

अथ सप्तमं काण्डम् ।

अश्वमेधगतमन्त्राणामभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमस्य, तदाद्यसंस्थारूपस्याग्निष्टोमस्य च विधानम् ॥ चन्द्रकविः ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराट् वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराजमभि
सं पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते^१ द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ माध्य-
दिनं सर्वनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा च पुरुषसम्मिता वा एष
यज्ञोऽस्थूरि^२-(१)-यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्रुते^३ ऽग्निष्टोमेन वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत् तस्यानु-
हाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे न्यमा^४र्द तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडबायां न्यमार्डिति तस्माद्वडबा
द्विरेता अथो आहुरोर्वधीषु^(२) न्यमार्डिति तस्मादोर्वधीषु योऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः प्रजासु
न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायतु आत्तरेता हि तस्माद्गर्हिष्यनवकलप्तः सर्व-
वेदसे वा सहस्रे वाऽवकलप्तोऽति ह्यप्रवर्तं य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जनयति
परि प्राजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति^(३) प्रजापतिर्वाच ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजतं प्रजाप-
तिरकामयत् प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत् तमग्निर्देवताऽन्वसृजत् गायत्री छन्दो रथं-
तरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात् ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो^५ रसो बाहुभ्यां
पञ्चदशं निरमिमीत् तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत् त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्^(४) सामं राजन्यो मनुष्या-
णामर्विः पशूनां तस्मात् ते वीर्यावन्तो वीर्याद्व्यसृज्यन्तं मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत् तं विश्वे
देवा देवताऽन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं सामं वैश्यो मनुष्याणां गार्गः पशूनां तस्मात् त
आद्या अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवताऽन्वसृज्यन्त पत्त एकविं-
शं निरमिमीत् तमनुष्टुप् छन्दो^(५) ऽन्वसृज्यत् वैराजं सामं शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात्
तौ भूतसङ्क्रामिणावश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलप्तो न हि देवताऽन्वसृज्यत् तस्मात्
पादाशुर्प जीवतः पत्तो ह्यसृज्येतां^६ प्राणा वै त्रिवर्द्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रयं इमे
लोका असावादित्य एकविंश एतस्मिन् वा एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता^(६) य एवं वेदैतस्मि-
न्नेव श्रयत् एतस्मिन् प्रति तिष्ठति^७ ॥ (अस्थूरि, - रोर्वधीषु, ज्येष्ठयज्ञ इति, - बृह, - दनुष्टुप् छन्दः, प्रतिष्ठिता
नवं च ९) ॥१॥

योगप्रज्ञा ॥ चन्द्रकविः ।

प्राताःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजमा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्रणयति^१ यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोका-(१)-स्तावन्ति ज्योतींष्ये^२ तावत् एव स्तोमानेतावत् कामानेतावत् लोकानेतावन्ति ज्योतींष्यय रुन्धे^३ ॥ (तावन्तो लोकाः, - स्योदश च १३) ॥२॥

अनिरात्रविधिः ॥ चन्द्रकविः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति^१ यस्य त्रिवृत्तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^२ यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^३ यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतूश्च तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^४ यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते^५ यो वै स्तोमानामवमं परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमानामवमस्त्रिवृत् परमो य एवं वेदं परमतामेव गच्छति^६ ॥ (सप्तदशमन्तर्यन्ति, विराजीति, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥३॥

अङ्गिरसो द्विरात्रविधिः ॥ विश्वे देवाः ।

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन् तेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां तावकामयेतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति^१ तावैतां पूर्वेणाह्वागच्छतामुत्तरेणा-(१)-भिप्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं^२ ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावर्द्धयै^३ गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते^४ रथंतरं पूर्वं (२) ऽहन्त्साम भवतीयं वै रथंतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदुत्तरेऽसौ प्रति तिष्ठति^५ तदाहुः कं जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडशुत्तरे तेनानुष्टुभो^६ ऽथाऽऽहुयत् समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो

वीर्यमनु (२) पद्येतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो^१
हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्यै^२ ॥ (उक्तेण, रथं तं पूर्वं, ऽहः, - कर्त्तुः तानिश्च
२१) ॥ ४ ॥

गर्गश्चिरात्तः ॥ विश्वे देवाः ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत् स इमामपश्यत् तां वराहो
भूत्वा ऽहरत् तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द् साऽग्रथत् सा पृथिव्यभवत् तत् पृथिव्यै पृथिव्यित्वं^३
तस्यामश्राम्यत् प्रजापतिः स देवानंसृजत् वसून् रुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् प्रजाया-
महा इति सौऽब्रवीत् (१) यथाऽहं युष्मांस्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्नि-
मायतनं प्रायच्छदेतेनाऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन् ते सैवत्सर एकां गार्भ-
सृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेतां रक्षध्वमिति तां वराहो रुद्रा आदित्या
अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२) शतानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सौ
सहस्रतम्यभवत् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सौऽग्निष्टोमेन वसून्याजयत् त
इमं लोकमजयन् तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन् ते ऽन्तरिक्षमजयन् तच्चाददुः सौऽतिरात्रे-
णाऽऽदित्यानयाजयत् तेऽसुं लोकमजयन् तच्चाददुः—स्तदन्तरिक्षं (३) व्यवैर्यत् तस्मादुद्रा घातुंका
अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्यतेति त्रेष्टुमं मध्यमस्ताह
आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शंसति षोडशिनं शंसत्यहो धृत्या अशिथिलं भावार्थं तस्मात्
त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषां लोकानां विधृत्यै^४ त्रीणित्रीणि
शतान्यनूचीनाहमव्यवाच्छिन्नानि ददात्ये-^(५) षां लोकानामनु संतत्यै^५ दशतं न विच्छिन्द्याद्विराजं
नेद्विच्छिनदानीत्यै—थ या सहस्रतम्यासीत् तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेतां स इन्द्रोऽमन्यता-
नया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्येति इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्य-
नूच्यत उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाक-^(६) एव शंसत्यै—थ या सहस्रतमी सा होत्रे
देयेति होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होता ऽनाप्तस्याऽऽपयितां—स्थाऽऽहुर्होत्रे देये-
त्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतत्विजां—मथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यै—था-
ऽऽहुर्दुद्राकृत्या सा वशं चरेदित्यै—थाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृती-
यमग्नीधे ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीध्रश्चैव तावकल्पेतामित्यै—थाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा
देयेत्यै—थाऽऽहुर्या द्विरूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै^७ तद्वा एतत् सहस्रस्या-
यनं सहस्रं स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रं समितः सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै^८ ॥

(अब्रवी, - च्च, तदन्तरिक्षं, ददात्ये, - छावाक, - च्च देयेति, सप्तचत्वारिंशच्च ४०) ॥ ५ ॥

(५१८) उभा जिग्यथुः । क्र० ६, ६९, ८; अथर्व० ७, ४४, १ ।

सहस्रतमीप्रशंसा, तदङ्गभूतं होमादिकं च ॥ विश्वे देवाः । १४ त्रिष्टुप् ।

सोमो वै सहस्रमविन्दत् तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् तौ यमो न्यागच्छत् तावन्नवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु
हीरे इत्यब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति तावन्नवी-
दियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावन्नूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं (१) परि पश्यामोऽऽश्मा हरामहा
इति तस्यामः शमाऽहरन्तं तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं
कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य
एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च (२) शतैः
सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्मिन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा
पष्ठौही वार्त्रेणी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौही
वार्त्रेणीं दद्याद्य एवं विद्वान् रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौही वार्त्रेणीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च
शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा तज्जघन्या रूपं
कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य
एवं विद्वाज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमुष्मि-
ह्योके भवति वागेव सहस्रतमी तस्मा- (४)-द्वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति
तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूया-
दियं ममेति तथाऽस्य तत् सहस्रमप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात् तदाहुरन्यतएनी स्यात्
सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात् सा हि वरः समृद्धयै तामु-
त्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रौणकलशमव प्रापयेत्—दा जिघ्र कलशं मद्युरुधारा
पर्यस्वत्या त्वा विशन्तिवन्देवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजयां पशुभिः सह
पुनर्माऽऽविशताद्रयिरिति प्रजयैवैनं पशुभी रय्या स- (६)-मर्धयति प्रजावान् पशुमान् रयि-
मान् भवति य एवं वेद तया सहाऽऽग्नीध्रं परेत्यं पुरस्तात् प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयात् ॥

—दुभा जिग्यथुर्न परां जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामिति ॥

त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनानां करोति सहस्रस्यैवैनानां मात्रां (७) करोति रूपाणि
जुहोति रूपैरेवैनाः समर्धयति तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपे—दिडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये

(६।१०) आ त्वा विशा०...सिन्धवः । ऋ० ८।९२।२९ (पूर्वाध्वः); सा० १९७, आजिघ्र...मद्या त्वा ।... पुनरुजां
निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पर्यस्वती पुनर्मा...। वा० य० ८, ४२ । (६।१४) ऋ० ६, ६९, ८; अथर्व० ७, ४४, १,
मै० २, ४, १७; काठ० १२, ४७ । (६।१८) इडे रन्ते इत्ये काव्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते...। वा० य० ८, ४३ (पूर्वाध्वः) ।

प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति^{१८} देवेभ्य एवैनमा वेद-
यत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते^{१९} ॥ (एतदेतस्यां वीर्यं, त्रिमिश्रं, दत्ता, सहस्रतमी तरमां, - देव घरः, सं, मात्रा, - मेका-
क्षस्वार्तिश्च ३९) ॥६॥

सहस्रतमीदानम् ॥ विश्वे देवाः ।

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनं सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं
गमयेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति^१ सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं
लोकं गमयति^२ सा मा सर्वान् पुण्याल्लोकान् गमयेत्याह सर्वानेवैनं पुण्याल्लोकान् गमयति^३ सा
(१) मा प्रतिष्ठां गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयिरिति प्रजयेवैनं पशुभी रय्यां प्रति
ष्ठापयति^४ प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेदं तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे
वाऽध्वर्यवे वा दद्यात् सहस्रमस्य सा दत्ता भवति^५ सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वान्
(२) प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा
भूताऽऽ विश मा सहस्रमित्येकामेवैनौ भूतां प्रति गृह्णाति न सहस्रं य एवं वेदं^६ स्योनाऽसि
सुषदा सुशेवा स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेवा माऽऽ विशे-(३)-त्याह स्योनैवैनं
सुषदा सुशेवा भूताऽऽविशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रतम्यन्वेती
सहस्रतमी सहस्रात्रमिति यत् प्राचीमुत्सृजेत् सहस्रं सहस्रतम्यन्विष्यात् तत् सहस्रमप्रज्ञात्रं
सुवर्गं लोकं न प्र जानीयात् प्रतीचीमुत् सृजति ता सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानती सुवर्गं
लोकमेति^७ यजमान-(४)-मभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवान्
गच्छति^८ ॥ (लोकान् गमयति सा, ऽविद्वान्, सुशेवा माऽऽ विश, यजमानं, द्वादश च १२) ॥७॥

आग्नेयश्चत्वारः ॥ विश्वे देवाः ।

अत्रिरददादौर्वीय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचानोऽमन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं
चतुराश्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्राता
स्वध्वर्युः सुसंभयो य एवं विद्राश्चतुराश्रेण यजत आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्राता
स्वध्वर्युः सुसंभयो ये चतुर्विंशः पर्वमाना ब्रह्मवर्चसं ते-(१)-द्य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः सौ ऽत्रिं
श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्य स एताश्चतुरश्रतु-
ष्टोमान्तसोमानपश्यत् तानाहरत् तैरयजत तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-
येनाग्नाद्यं चतुर्थेन य एवं विद्राश्चतुरश्रतुष्टोमान्तसोमानाहरति तैरयजते तेज एव (२) प्रथमेनाव

(६।१८) एता ते भक्ष्ये...देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ वा० य० ८, ४३ (उत्ताधेः) । (७।१) स्योनाऽसि सुषदाऽसि
क्षत्रस्य योनिरसि । स्योनामासीद् सुषदामासीद् क्षत्रस्य योनिमासीद् ॥ वा० य० १०, २६ ।

रुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवात्रिर्ऋद्धिमाधोत् तामेव यजमान ऋद्धोति ॥ (तत्, तेज एवा, - द्वादश च १८) ॥ ८ ॥

जामदग्निश्चतुरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एतान् पोषां अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सं जानाते एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वांश्चतुरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसर्दो भवन्ति पशवो वै पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धेऽन्नादः पशुमान् भवति य एवं विद्वांश्चतुरात्रेण यजते ॥ (जमदग्निश्चतुरात्रेण यजते ४८) ॥ ९ ॥

पञ्चरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

संवत्सरो वा इदमेक आसीत् सोऽकामयत्तून्सृजेयेति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै स ऋतून्सृजत य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते त ऋतवः सृष्टान व्यावर्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन् तमाऽहर्न् तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते सार्वसेनिः शौचेयोऽकामयत् पशुमान्स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै स सहस्रं पशून् प्राऽऽमोद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनामोति बवरः प्रावाहणिरकामयत् वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भवत्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुं—रनासश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष संप्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते संप्रत्येव यज्ञेन यजते पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर (२) ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्धयै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिर्जित्यै (४) ॥ (ते व्यावर्तन्त, प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा, संवत्सरो, अभिर्जित्यै) ॥ १० ॥

अश्वमेधाङ्गाश्वबन्धनमन्त्राः ॥ विश्वे देवाः । २ त्रिष्टुप् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददं

इमामगृणन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या ।

तथा देवाः सुतमा बभूवुर्ऋतस्य सामन्तसरमारपन्ती ॥

अभिधा असि भुवनमसि युन्ताऽसि धर्ताऽसि सौऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः
पृथिव्यां युन्ता राड् युन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः^(१) कृण्वै त्वा क्षेमाय त्वा रुयै त्वा पोषाय
त्वा पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्तवौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः^३ ॥ (धरुणः, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥ ११ ॥

अश्वस्य कर्णे जपादिपूर्वकं तदुरसर्जनम् ॥ विश्वे देवाः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यर्थाऽसि नरोऽस्यर्थाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विह्यं—अग्रे स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यो स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य इह धृतिः स्वाहे—ह विधृतिः स्वाहे—ह
रन्तिः स्वाहे^(१)—ह रमतिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यो^{११} देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायते ॥ (रन्तिः स्वाहा, द्वाविंशतिश्च
२२) ॥ १२ ॥

अश्वमेध उद्द्रावहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहो—दद्रावाय स्वाहो—दद्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा
शूकृताय स्वाहा पलायिताय स्वाहा ऽऽपलायिताय स्वाहा ऽऽवलगते स्वाहा परावलगते
स्वाहा^{१०} ऽऽयते स्वाहा^{११} अयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा^{१३} ॥ (आयनायोत्तरमापलायिताय षड्विंश-
शतिः २६) ॥ १३ ॥

(१४-१५) अश्वमेधे पूर्वहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

अग्रे स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहा ऽपां मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा
सरस्वत्यै स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा^{११} ॥ (अग्रे वायवेऽपां मोदायेन्द्राय अयोविंशतिः २३) ॥ १४ ॥

पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
त्रेभ्यः स्वाहा प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहो—दीच्यै
दिशे स्वाहो—र्वायै दिशे स्वाहा^{११} दिग्भ्यः स्वाहा^{१२} ऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
स्वाहा^{१४} शरद्भ्यः स्वाहा^{१५} ऽहोरात्रेभ्यः स्वाहा^{१६} ऽर्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाह—र्तुभ्यः

(११३) वा० य० २२, ३; नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्या इयं...। वा० य० ९, २२; १४, २१-२२; ५, २६;
६, १९; ७, २१; काठ० [अश्वमेधः] १, ५-६। (१२।१, ७-१०, १२) वा० य० २२, १९; काठ० [अश्वमेधः] १, ७ (१२।२)
वा० य० १०, ५; २२, ६, २७; ३९, १; अथर्व० १९, ४३, १। (१२।४) वा० य० १८, २८; २२, ३२। (१२।५) वा०
य० ३८, १५। (१३।१-६, ९, ११) वा० य० २२, ७-८; काठ० [अश्वमेधः] १, ८। (१४) वा० य० २२, ६; १०, ५;
अथर्व० १९, ४३, १-२, ५-६; काठ० [अश्वमेधः] १, ९। (१५) वा० य० २२, २४, २७-२९; अथर्व० ५, ९, १-६; १९,
४३, ३-४; काठ० [अश्वमेधः] १, १०।

स्वाहा^{१२} संवत्सराय स्वाहा^{१३} सर्वस्मै स्वाहा^{१३} ॥ (पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तर्षत्वारिंशत् ४७)
॥१५॥

(१६-१७) पूर्वदीक्षाहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

अग्नये स्वाहा^१ सोमाय स्वाहा^२ सवित्रे स्वाहा^३ सरस्वत्यै स्वाहा^४ पूष्णे स्वाहा^५ बृहस्पतये
स्वाहा^६ ऽपां मोदाय स्वाहा^७ वायवे स्वाहा^८ मित्राय स्वाहा^९ वरुणाय स्वाहा^{१०} सर्वस्मै स्वाहा^{११} ॥
(अग्नये सवित्रे पूष्णे ऽपां मोदाय वायवे त्रयोविंशतिः २३) ॥१६॥

पृथिव्यै स्वाहा^१ ऽन्तरिक्षाय स्वाहा^२ दिवे स्वाहा^३ अग्नये स्वाहा^४ सोमाय स्वाहा^५ सूर्याय
स्वाहा^६ चन्द्रमसे स्वाहा^७ ऽह्ने स्वाहा^८ रात्रियै स्वाहा^९ जवे स्वाहा^{१०} साधवे स्वाहा^{११} सुक्षित्यै
स्वाहा^{१२} क्षुधे स्वाहा^{१३} ऽऽशितिम्ने स्वाहा^{१४} रोगाय स्वाहा^{१५} हिमाय स्वाहा^{१६} शीताय
स्वाहा^{१७} ऽऽतपाय स्वाहा^{१८} ऽरण्याय स्वाहा^{१९} सुवर्गाय स्वाहा^{२०} लोकाय स्वाहा^{२१} सर्वस्मै
स्वाहा^{२२} ॥ (पृथिव्या अग्नयेऽह्ने रात्रियै चतुश्चत्वारिंशत् ४४) ॥१७॥

ऋतुदीक्षामन्त्राः ॥ विश्वे देवाः ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पथ्याऽसि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि^१ रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण
त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्या^२ दित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना
हविषा दीक्षयामि^३ विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि^(१) शरदा त्वर्तुना
हविषा दीक्षयाम्य^४ ङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तैन त्वा छन्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराम्यां त्वर्तु-
ना हविषा दीक्षयाम्यां^५ ऽहं दीक्षामरुहमुतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तं सत्येऽधा
सत्यमृतेऽधाम् ॥

महीभू षुं सुत्रामार्णमिह धृतिः स्वाहे^१ ह विधृतिः स्वाहे^२ ह रन्तिः स्वाहे^३ ह रमन्तिः
स्वाहा^{१२} ॥ (आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्ये, - काञ्चपञ्चाशच्च ४९) ॥१८॥

अश्वचरितहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

इंकाराय स्वाहे^१ कृताय स्वाहा^२ ऋन्दते स्वाहा^३ ऽवृन्दते स्वाहा^४ प्रोथते स्वाहा^५ प्रप्रो-
थते स्वाहा^६ गन्धाय स्वाहा^७ घ्राताय स्वाहा^८ आणाय स्वाहा^९ व्यानाय स्वाहा^{१०} ऽपानाय
स्वाहा^{११} संदीपमानाय स्वाहा^{१२} संदिताय स्वाहा^{१३} विचृत्यमानाय स्वाहा^{१४} विचृत्ताय स्वाहा^{१५}

(१६) वा० य० २२, ६; अथर्व० १९, ४३, १-२, ५; काठ० [अश्वमेधः] १, ११ । (१७) वा० य० २२, २७-२९; काठ०
[अश्वमेधः] १, १२ । (१८) (१-६) वा० य० १३, ५३; (१८) (७-८) ऋ० १०, ६३, १०; वा० य० २१, ५-६; अथर्व०
७, ६, २-३ (१८) (९-१२) वा० य० २२, १९; काठ० [अश्व०] १, १३ । (१९) वा० य० २२, ७-८; काठ० [अश्व०]
१, १४ ।

पलायिष्यमाणाया स्वाहा^{१६} पलायिताया स्वाहा^{१७}—परत्स्यते स्वाहा^{१८} परताया स्वाहा^{१९} निवे-
क्ष्यते स्वाहा^{२०} निविशमानाया स्वाहा^{२१} निविष्टाया स्वाहा^{२२} निपत्स्यते स्वाहा^{२३} निषीदते
स्वाहा^{२४} निषण्णाया स्वाहा^{२५} (१) ऽऽसिष्यते स्वाहा^{२६} ऽऽसीनाया स्वाहा^{२७} ऽऽसिताया स्वाहा^{२८} निप-
त्स्यते स्वाहा^{२९} निपद्यमानाया स्वाहा^{३०} निपन्नाया स्वाहा^{३१} शयिष्यते स्वाहा^{३२} शयानाया स्वाहा^{३३}
शयिताया स्वाहा^{३४} संमीलिष्यते स्वाहा^{३५} संमीलते स्वाहा^{३६} संमीलिताया स्वाहा^{३७} स्वप्स्यते
स्वाहा^{३८} स्वपते स्वाहा^{३९} सुप्ताया स्वाहा^{४०} प्रभोत्स्यते स्वाहा^{४१} प्रबुध्यमानाया स्वाहा^{४२} प्रबु-
द्धाया स्वाहा^{४३} जागरिष्यते स्वाहा^{४४} जाग्रते स्वाहा^{४५} जागरिताया स्वाहा^{४६} शुश्रूषमाणाया स्वाहा^{४७}
शृण्वते स्वाहा^{४८} श्रुताया स्वाहा^{४९} वीक्षिष्यते स्वाहा^{५०} (२) वीक्षमाणाया स्वाहा^{५१} वीक्षिताया
स्वाहा^{५२} संहस्यते स्वाहा^{५३} संजिहानाया स्वाहा^{५४} जिहानाया स्वाहा^{५५} विवत्स्यते स्वा-
हा^{५६} विवर्तमानाया स्वाहा^{५७} विवृत्ताया स्वाहा^{५८} तथास्यते स्वाहा^{५९} तिष्ठते स्वाहा^{६०} तिथि-
ताया स्वाहा^{६१} विधविष्यते स्वाहा^{६२} विधून्वानाया स्वाहा^{६३} विधूताया स्वाहा^{६४} त्क्रत्स्यते
स्वाहा^{६५} त्क्रामते स्वाहा^{६६} त्क्रान्ताया स्वाहा^{६७} चङ्क्रमिष्यते स्वाहा^{६८} चङ्क्रम्यमाणाया
स्वाहा^{६९} चङ्क्रमिताया स्वाहा^{७०} कण्डयिष्यते स्वाहा^{७१} कण्डयमानाया स्वाहा^{७२} कण्डयिताया
स्वाहा^{७३} निकषिष्यते स्वाहा^{७४} निकषमाणाया स्वाहा^{७५} (३) निकषिताया स्वाहा^{७६} यदत्ति तस्मै
स्वाहा^{७७} यत् पिबति तस्मै स्वाहा^{७८} यन्मेहति तस्मै स्वाहा^{७९} यच्छकृत् करोति तस्मै स्वाहा^{८०} रेनसे
स्वाहा^{८१} प्रजाभ्यः स्वाहा^{८२} प्रजननाया स्वाहा^{८३} सर्वस्मै स्वाहा^{८४} ॥ (निषण्णाया स्वाहा^{८५}, वीक्षिष्यते
स्वाहा^{८६}, निकषमाणाया स्वाहा^{८७}, सप्तविंशतिश्च २७) ॥१९॥

सावित्रहोमः ॥

अग्नये स्वाहा^१ वायवे स्वाहा^२ सूर्याय स्वाहा^३—तर्मस्युतस्यर्तमसि^४ सत्यमसि सत्यस्य सत्यम-
स्यु^५—तस्य पन्था^६ असि देवानां छायाऽमृतस्य नाम तत् सत्यं यत् त्वं प्रजापतिरस्य^७ धि यदस्मिन्
वाजिनीवि शुभः स्पर्धन्ते दिवः सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन् पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा^८ ॥
(अग्नये वायवेऽष्टाचत्वारिंशत् ४८) ॥२०॥

[प्रजननं ३०९। प्रातःसवने ६३। ब्रह्मवादिनो १३४। ऽङ्गिरस १७१। आपः ३४७। सोमः ३८९। सहस्रतम्या २१२।
त्रि- ११८। -जैमदग्निः ४८। संवत्सरो २००। देवस्य ७५। विभू- ७२। -रायनाया- २६। -ग्नये २३। पृथिव्या ४७।
अग्नये २३। पृथिव्यै ४४। सुव ९९। ईड्काराया- १७७। -ग्नये ४८। (विंशतिः ॥२०॥ २६२५)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

(२०) वा० य० २२, ६, २७-२९; अथर्व० १९, ४३, १-३; काठ० [अथ०] १, १५ । (२० ७) अधि यदस्मिन् ० । ऋ०
९, ९४, १; सा० ५३९; काठ० [अथ०] १, १६ ।

षड्रात्राद्यानां निरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥] विधे देवा ऋषयः ।

पडाक्षः ॥

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एत५ षड्रात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमयन् य एवं विद्वा५सः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति' देवसत्रं वै षड्रात्रः प्रत्यक्ष५ ह्येतांनि पृष्ठानि य एवं विद्वा५सः षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति' षड्रात्रो भवति षट् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति' बृहद्रथं ताराभ्यां यन्तीयं वाव रथं तरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-स्याञ्जसार्यनी सुती ताम्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति' त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्च-दशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशो (२) भवत्यन्नाद्यस्यावर्द्ध्या अथो ग्रैव तेन जायन्त एकवि५-शो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रि५शो भवति प्रतिष्ठित्यै' सदोहविर्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तद्वि सुवर्ग्यं चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यां उल्लखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै' प्राश्चो यान्ति प्राड्वि हि सुवर्गो (३) लोकः सरस्वत्या यान्त्येव वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारो-हन्त्यां क्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन् प्रतिषज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति' यदा दश शतं कुर्वन्त्य-थैकमुत्थानं५ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति' यदा शत५ सहस्रं कुर्व-न्त्यथैकमुत्थानं५ सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयन्ति' यदै-(४)-पां प्रमीर्येत यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्वि तीर्थम् ॥ (पृष्ठानि, सप्तदशः, सुवर्गो, जयन्ति य, - दैकादश च ११) ॥२॥

सप्तमः ॥

कुसुरुषिन्द्र औद्दालिकिरकामयत पशुमान्त्स्थामिति स एत५ सप्तरात्रमाऽहरत् तेनायजत् तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं विद्वान्तसप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पश-वस्तानेवाव रुन्धे' सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा५स्युभयस्याव-र्द्ध्यै' त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज (१) एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावर्द्ध्या अथो ग्रैव तेन जायत एकवि५शो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चवि५शोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्याव-र्द्ध्यै विश्वजित सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै' यत् प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः प्रत्यक्षं (२) विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्रथंतरे पूर्वेष्वहः-

सृपं यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत् प्रत्यक्षं विश्व-
जितिं पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रजा दुहे तादृगेव तर्त ॥ (तेज, उपे १; प्रत्यक्षं, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥२॥

अष्टरात्रः ॥

बृहस्पतिरकामयत् ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्टरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत् ततो वै
स ब्रह्मवर्चस्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चत-
स्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे' (१) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे
पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अधो प्रैव तेन जायत एकविंशो
भवति प्रतिष्ठित्या अधो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै
पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो
भवति सर्वस्याभिजित्यै' (२) (दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, अभिजित्यै) ॥३॥

नवरात्रः ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत्
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत् यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका
अकल्प्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यो लोकान् कल्पयति तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु
कल्पते कल्पन्ते (१) ऽस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति' त्रिरात्रेणैवम लोकं कल्पयति त्रिरा-
त्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशि-
थिलंभावार्थं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरमावायुरेष्वेव
लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानां (२) गच्छति' नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति'
यो ज्योगामयावी स्यात् स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्या धृता अथैतस्य ज्योगामयति
प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ॥ (कल्पन्ते, प्रजानां, अथस्त्रिंशच्च ३३) ॥४॥

दशरात्रः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं दशहोतारमपश्यत् तमजुहोत् तेन दशरात्रमसृजत् तेन
दशरात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन
दशरात्रेण प्र जायते' वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव
गच्छति' प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो (१) य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायते
इन्द्रो वै सृष्ट् देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं

प्रायच्छत् तमाऽहर्त् तेनायजत् ततो वै सौऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमगच्छद्य एवं विद्वान् दशरात्रेण
यजते व्यावृत्तमेव पाप्मना आतृव्येण गच्छति^१ त्रिककुद्वै(२) एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः
ककुद्वैकविंशः ककुत् त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति
यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतरौ अभिचर्यमाणो दशरात्रेण
यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तृणुते^३ देवासुराः
संयत्ता आसन् ते देवा एताः (३) देवपुरा अपश्यन् यद्दशरात्रस्ताः पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपा-
व्याधौऽभवत् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो आतृव्यवान्त्स्यात् स दशरात्रेण यजेत देवपुरा
एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति स्तोमः स्तो-
मस्योपस्तिर्भवति आतृव्यमेवोपस्ति कुरुते^४ जामि वा (४) एतत् कुर्वन्ति यज्ज्यायांऽस्य स्तोममुपेत्य
कनीयाऽसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताच्च परास्ताच्च भवन्त्यजामित्वार्थं त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्नि-
ष्टुदग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे^५ पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे^६ त्रिवृदग्निष्टोमो
वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे^७ सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्यावर्द्धद्या अथो
ग्रैव तेन जायते^८ (५) एकविंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते^९ सप्त-
दशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य उपहवमेव गच्छति^{१०} त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै^{११}
त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै^{१२} विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै^{१३} ॥
(एष यज्ञो यद्दशरात्रः - त्रिककुद्वै, एताः, वै, जायते, एकत्रिंशच्च ३१) ॥५॥

एकादशरात्रः ॥

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तैऽकामयन्त प्रजाऽसृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमाऽहर्न् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजा-
मसृजन्त प्रजामवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन् त ऋतवोऽभवन् तदार्तवानामार्तवत्वमृतूनां
वा एते पुत्रास्तस्मा- (१) -दार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकादशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते
प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^२ पृष्ठ्यः पडहो भवति पड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून्-
न्वारोहन्त्युतभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति^३ चतुश्चत्वारिंशो भवति
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुभिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्यै^४ -ष्टाचत्वारिंशो भवत्यु-
ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्यै^५ -कादशरात्रो
भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्चतुष्ट्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामव रुन्धते^६ ऽतिरात्रा-

वभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै० ॥ (एते पुत्रास्तस्मात्, - द्वायुग्मे, - कान्तपञ्चाशच्च ४९) ॥६॥

द्वादशरात्रः ॥

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कलमिमुं प्रजाः कल्पन्ते यज्ञस्याकलमिमुं न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनीयानति कामत्यै० एन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणेन वा एष व्यृध्यते यस्याऽऽमयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैनं समर्धयति० मैत्रावरुणाग्रान् गृह्णीरन् येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्त आश्विनाग्रान् गृह्णीताऽऽनुजावरौऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्वेवाग्रं पयैतामश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) श्रियै गत्वा नि वर्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः पापीयान् भवति० मन्थ्यग्रान् गृह्णीताभिचरन्नार्तपात्रं वा एतद्यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्तिमार्च्छत्या० अग्रयाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्रामुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो (३) भवत्यथ तन्न प्रामोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापीयान् भवत्यु० कथ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा एतत् पात्राणामिन्द्रियं यद्व्यपात्रं सर्वैणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचै कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते० मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति० पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणान् वा एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासु भवति जीवत्येव० पूर्णान् ग्रहान् (५) गृह्णीयाद्यहिं पर्जन्यो न वर्षति प्राणान् वा एतहिं प्रजानां शुगृच्छति यहिं पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो मुञ्चति ताजक प्र वर्षति० ॥ (प्रमीयेत, मनुष्य, ऋध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो, वाग्वा, एत पूर्णान् ग्रहान्, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥७॥

द्वादशाहस्य व्यूहप्रकारः ॥

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽहं चैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति० त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद् द्वितीयेऽहं च्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति० जार्गतो वा आग्रयणो जार्गतं तृतीयमहस्तस्मात् तृतीयेऽहं चाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमा-

यत्तने गृह्णात्ये^१—तद्वै^(१) यज्ञमापद्यच्छन्दाऽस्यामोति यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत्
 एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागते आग्रयणो यच्चतुर्थेऽह्नाग्रयणो गृह्यते
 स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^२ राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्च-
 ममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह-^(२)—नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^३ बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः
 षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये^४—तद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाऽ-
 स्यामोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत् एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते त्रिष्टुभमुखो वै तृती-
 यस्त्रिरात्रस्त्रिष्टुभः^(३) शुक्रो यत् सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु
 पर्यावर्तन्ते^५ वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति^६
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये^७
 त-^(४)—तद्वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाऽस्यामोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत् एवैनं
 पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते^८ पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात्
 प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यदृशममहदृशमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्यै^(५)—वान्तं गत्वा
 ऽपथात् पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तं^९—च्छन्दाऽस्यन्योऽन्यस्य
 लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहयन् नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्तस्मिन्ना-
 ग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते^{१०} शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्
 पञ्चम-^(६)—महस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादनैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते आग्र-
 यणस्य वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽह्नाग्रयणो
 गृह्यते^{११} छन्दाऽस्येव तद्वि वाहयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे
 संविदै दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै^(७) ददति^{१२} ॥ (एतद्वै, पञ्चमेऽहन्, त्रिष्टुभ, एतत्, गृह्यते यज्ञस्य,
 पञ्चम,— अन्यस्मा, एकं च १) ॥८॥

द्वादशाहगतान्येकादशाहानि ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत् ततो वै स
 प्राजायत् यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव जायते^१ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टो-
 मप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनी-
 निके अग्निष्टोमौ य-^(१)—दग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र
 युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति^२ यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां
 वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावद्भिष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै
 गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोक-^(२)—मेति^३ प्रजापतिर्वा एष

द्वादशधा विहितो यद् द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पृथौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापति-
र्वावैष सन्तसद् वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत् प्राणानेव स्पृणोति^१ सर्वासां वा एते प्रजानां
प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति^२ प्रियः प्रजाना-^(३)मुत्थितो
भवति य एवं वेद^६ ॥ (अग्निष्टोमौ यत्, सुवर्गं लोकं, प्रियः प्रजानां, पञ्च ३ ५) ॥९॥

द्वादशमहः, दीक्षाविशेषश्च ॥

न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय ग्रामवदूर्ध्वो ह वा एष आर्तत आसीत् ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्योहन्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्यां क्रतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वाम्नोदधि
तद्वध्नोति ह वा क्रत्विक्षु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते^१ तैऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय
प्रायच्छ-^(१)द्यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो ग्रीहीञ्छुरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां^३ तेनेन्द्रं प्रजा-
पतिरयाजयत् ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत् तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयजतै^४ष ह
वै कृणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमश्चकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं बिभ्रति यत् तन्न
निर्णेर्निजति ततोऽधि^(२) मलं जायते एक एव यजेतैको हि प्रजापतिराध्नोर्द् द्वादश रात्रीर्दीक्षितः
स्याद् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि
जायते^५ चतुर्धा वा एतास्तिस्तिस्त्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति
या द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते^(३) यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णेनित्ते यार्थतुर्थीरपि ताभिरात्मान-
मन्तरतः शुन्धते^६ यो वा अस्य पशुमर्ति मांससं सोऽत्ति यः पुरोडाशं मस्तिष्कं स यः परि-
वापं पुरीषं स य आज्यं मज्जानं स यः सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः
प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति तस्माद् द्वादशाहेन^(४) न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै^५ ॥
(अयच्छ, - दधि, रभते, द्वादशाहेन, चत्वारि च ४) ॥१०॥

अश्वमेधगता अन्नहोमाः, तत्र युजामयुजां च मिश्रितानां सङ्घः ॥

एकस्मै स्वाहा^१ द्वाभ्यां स्वाहा^२ त्रिभ्यः स्वाहा^३ चतुर्भ्यः स्वाहा^४ पञ्चभ्यः स्वाहा^५
षड्भ्यः स्वाहा^६ सप्तभ्यः स्वाहा^७ अष्टाभ्यः स्वाहा^८ नवभ्यः स्वाहा^९ दशभ्यः स्वाहा^{१०} काद-
शभ्यः स्वाहा^{११} द्वादशभ्यः स्वाहा^{१२} त्रयोदशभ्यः स्वाहा^{१३} चतुर्दशभ्यः स्वाहा^{१४} पञ्चदशभ्यः
स्वाहा^{१५} षोडशभ्यः स्वाहा^{१६} सप्तदशभ्यः स्वाहा^{१७} अष्टादशभ्यः स्वाहा^{१८} कान्न विंशत्यै स्वाहा^{१९}
नवविंशत्यै स्वाहा^{२०} कान्न चत्वारिंशत्यै स्वाहा^{२१} नवचत्वारिंशत्यै स्वाहा^{२२} कान्न^(१) षष्ट्यै
स्वाहा^{२३} नवषष्ट्यै स्वाहा^{२४} कान्नाशीत्यै स्वाहा^{२५} नवाशीत्यै स्वाहा^{२६} कान्न शताय स्वाहा^{२७}
शताय स्वाहा^{२८} द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा^{२९} सर्वस्मै स्वाहा^{३०} ॥ (नवचत्वारिंशत्यै स्वाहाकान्नै, -
कविंशतिश्च २१) ॥११॥

अयुजामेकाधिकानां सङ्घः ॥

एकस्मै स्वाहा^१ त्रिभ्यः स्वाहा^२ पञ्चभ्यः स्वाहा^३ सप्तभ्यः स्वाहा^४ नवभ्यः स्वाहै^५—का-
दशभ्यः स्वाहा^६ त्रयोदशभ्यः स्वाहा^७ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^८ सप्तदशभ्यः स्वाहै^९—कान्न विंशत्यै
स्वाहा^{१०} नवविंशत्यै स्वाहै^{११}—कान्न चत्वारिंशते स्वाहा^{१२} नवचत्वारिंशते स्वाहै^{१३}—कान्न षष्ट्यै
स्वाहा^{१४} नवषष्ट्यै स्वाहै^{१५}—कान्नाशीत्यै स्वाहा^{१६} नवाशीत्यै स्वाहै^{१७}—कान्न शताय स्वाहा^{१८} शताय
स्वाहा^{१९} सर्वस्मै स्वाहा^{२०} ॥ (एकस्मै पञ्चाशत् ५०) ॥१२॥

व्यादि युग्मसङ्ख्यासङ्घः ॥

द्वाभ्यां स्वाहा^१ चतुर्भ्यः स्वाहा^२ षड्भ्यः स्वाहा^३ ऽष्टाभ्यः स्वाहा^४ दशभ्यः स्वाहा^५
द्वादशभ्यः स्वाहा^६ चतुर्दशभ्यः स्वाहा^७ षोडशभ्यः स्वाहा^८ ऽष्टादशभ्यः स्वाहा^९ विंशत्यै
स्वाहा^{१०} ऽष्टानवत्यै स्वाहा^{११} शताय स्वाहा^{१२} सर्वस्मै स्वाहा^{१३} ॥ (द्वाभ्यां ऽष्टानवत्यै षड्विंशतिः २६)
॥१३॥

व्यादि त्र्युत्तरसङ्ख्यासङ्घः ॥

त्रिभ्यः स्वाहा^१ पञ्चभ्यः स्वाहा^२ सप्तभ्यः स्वाहा^३ नवभ्यः स्वाहै^४—कादशभ्यः स्वाहा^५
त्रयोदशभ्यः स्वाहा^६ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^७ सप्तदशभ्यः स्वाहै^८—कान्न विंशत्यै स्वाहा^९ नव-
विंशत्यै स्वाहै^{१०}—कान्न चत्वारिंशते स्वाहा^{११} नवचत्वारिंशते स्वाहै^{१२}—कान्न षष्ट्यै स्वाहा^{१३}
नवषष्ट्यै स्वाहै^{१४}—कान्नाशीत्यै स्वाहा^{१५} नवाशीत्यै स्वाहै^{१६}—कान्न शताय स्वाहा^{१७} शताय स्वाहा^{१८}
सर्वस्मै स्वाहा^{१९} ॥ (त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत् ४८) ॥१४॥

चतुरादि चतुर्दशसङ्ख्यासङ्घः ॥

चतुर्भ्यः स्वाहा^१ ऽष्टाभ्यः स्वाहा^२ द्वादशभ्यः स्वाहा^३ षोडशभ्यः स्वाहा^४ विंशत्यै
स्वाहा^५ षण्णवत्यै स्वाहा^६ शताय स्वाहा^७ सर्वस्मै स्वाहा^८ ॥ (चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश १६)
॥१५॥

पञ्चादि पञ्चोत्तरसङ्ख्यासङ्घः ॥

पञ्चभ्यः स्वाहा^१ दशभ्यः स्वाहा^२ पञ्चदशभ्यः स्वाहा^३ विंशत्यै स्वाहा^४ पञ्चनवत्यै
स्वाहा^५ शताय स्वाहा^६ सर्वस्मै स्वाहा^७ ॥ (पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश १४) ॥१६॥

दशादि दशोत्तरसङ्ख्यासङ्घः ॥

दशभ्यः स्वाहा^१ विंशत्यै स्वाहा^२ त्रिंशते स्वाहा^३ चत्वारिंशते स्वाहा^४ पञ्चाशते
स्वाहा^५ षष्ट्यै स्वाहा^६ सप्तत्यै स्वाहा^७ ऽशीत्यै स्वाहा^८ नवत्यै स्वाहा^९ शताय स्वाहा^{१०} सर्वस्मै
स्वाहा^{११} ॥ (दशभ्यो द्वाविंशतिः २२) ॥१७॥

विंशत्यादि विंशत्युत्तरसंख्यासङ्घः ॥ विश्वे देवाः ।

विंशत्यै स्वाहा^१ चत्वारिंशते स्वाहा^२ षष्ट्यै स्वाहा^३ ऽशीत्यै स्वाहा^४ शताय स्वाहा^५
सर्वस्मै स्वाहा^६ ॥ (विंशत्यै द्वादश १२) ॥ १८ ॥

पञ्चाशत्तमारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च सङ्घः ॥ विश्वे देवाः ।

पञ्चाशते स्वाहा^१ शताय स्वाहा^२ द्वाभ्यां^३ शताभ्यां^४ स्वाहा^५ त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^६
चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा^७ पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^८ षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा^९ सप्तभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा^{१०} ऽष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^{११} नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा^{१२} सहस्राय स्वाहा^{१३}
सर्वस्मै स्वाहा^{१४} ॥ (पञ्चाशते द्वात्रिंशत् ३२) ॥ १९ ॥

शतमारभ्य दशगुणवृद्धियुक्तसंख्यासङ्घः ॥ विश्वे देवाः ।

शताय स्वाहा^१ सहस्राय स्वाहा^२ ऽयुताय स्वाहा^३ नियुताय स्वाहा^४ प्रयुताय स्वाहा^५
ऽर्बुदाय स्वाहा^६ न्यर्बुदाय स्वाहा^७ समुद्राय स्वाहा^८ मध्याय स्वाहा^९ ऽन्ताय स्वाहा^{१०}
परार्धाय स्वाहा^{११} षसे स्वाहा^{१२} व्युष्ट्यै स्वाहा^{१३} देष्ट्यते स्वाहा^{१४} द्यते स्वाहा^{१५} दिताय स्वाहा^{१६}
सुवर्गाय स्वाहा^{१७} लोकाय स्वाहा^{१८} सर्वस्मै स्वाहा^{१९} ॥ (शतायाष्टात्रिंशत् ३८) ॥ २० ॥

[साध्याः २११। कुसुर्विन्दो १४२। बृहस्पतिः १००। प्रजापतिः १३३। प्रजापति - २८११- ऋतव १४९। ऐन्द्रवायवा-
ग्रान् २७५। गायत्रः ३५१। प्रजापति - १५५। -नै - २०४। -कस्मा ७१। एकस्मै ५०। द्वाभ्यां २६। त्रिभ्य - ४८। चतुर्भ्यः
१६। पञ्चभ्यो १४। दशभ्यो २२। विंशत्यै १२। पञ्चाशते ३२। शताय ३८। (विंशतिः ॥ २० ॥ २३३०)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

सत्रजातनिरूपणम् ।

[अथ तृतीय प्रपाठकः ॥ ३ ॥] विश्वे देवाः ।

द्वादशाहगतमविवाक्यमहः ॥

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममह्यो वै प्रजवं यता-
मपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति यो भेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य
उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्याह स (१) हीयते
तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यं मथो खल्वहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोक-
मायन् यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान् पराऽभावयन्निति यत् खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्वृद्धं
तद्भ्रातृव्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवार्ति रेचयति ते ये बाह्या दशीकवः (२)
स्युस्ते वि ब्रूयुर्—र्यदि तत्र न विन्देयुरन्तः सदसाद्र्युच्यं यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यं
तद्र्युच्यमेवा—थ वा एतत् सर्पराज्ञियां ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किं

(२०।८) वा० य० २२, २५। (२०।१३, १७) वा० य० २२, ३४ ।

तै० ४५

चार्चन्ति यदानुचुस्तेनेयः संपराज्ञी ते यदेव किं च वाचाऽऽनुचुर्यदुतोऽध्यर्चितारं-(३)-स्तदुभय-
माप्त्वाऽवरुध्योत् तिष्ठामेति ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामंश्वरथो नाश्वतररीथः सद्यः पर्या-
मुमर्हति मनो वा इमाः सद्यः पर्यामुमर्हति मनः परिभनितुं मथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः
परिमितानि सामानि परिमितानि यजुःष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत् प्रतिगृणत आ चक्षीत
स (४) प्रतिगूरः ॥ (व्याह स, इंद्रिकवो, ऽर्चितारः, स, एकं च १) ॥१॥

द्वादशाहसंज्ञिप्रशंसा ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह्मत्विजां यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति
किं द्वितीयेनेति प्राणान्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति त्रीणिमाँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः
पशूनि किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किं षष्ठेनेति षड् ऋतूनिति किं सप्तमेनेति
सप्तपदाः शकरीमिति (१) किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतः स्तोममिति किं
दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशेनेति द्वादशा-
क्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते ॥ (शकरीमित्ये, - कचत्वारिंशच्च ४१)
॥२॥

त्रयोदशरात्रः ॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः समानः होतदह्यत् प्रायणीयश्चोदयनीयश्च अति-
रात्रो भवति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयो
ऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमार्युर्यन्ति य एवं विद्वांसंस्त्रयोदशरा-
त्रमासते तदाहुर्वाग्वा एषा वितता (१) यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्द्युर्यन्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका
गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति संततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृह-
पतेर्वाग्भवति पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति पशुषु
ष्वेवान्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति ॥ (वितता, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥३॥

चतुर्दशरात्रः ॥

आदित्या अकामयन्तोभयोल्लोकयोर्ऋध्रुयामेति त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेना-
यजन्त ततो वै त उभयोल्लोकयोरार्ध्वन्नास्मिंश्चामुष्मिंश्च य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभ-
योरेव लोकयोर्ऋध्रुवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या
उभयीषामवर्लुद्धयै यत् पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव तैल्लोकमभि जयन्ति यत् प्रती-
चीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैल्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्रा-

ज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्येति—तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥ (पृष्ठानि, चतुर्विंशच्च ३४) ॥४॥

अन्यश्चतुर्दशरात्रः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमेतत् तं देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अन्वयन् गान् पशून्पार्जवीषम् त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमाऽरोहन् ज्यहाभ्यामस्मिंल्लोके पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुष्मिंल्लोक आर्ध्ववन् ज्यहाभ्यामास्मिं—(१)—ल्लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासते उभयोरेव लोकयोर्ऋध्वन्त्यस्मिंश्चाप्सुष्मिंश्च पृष्ठैरेवाप्सुष्मिंल्लोक ऋध्वन्ति ज्यहाभ्यामस्मिंल्लोके ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्मृतिनिवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविधत्वायौ—(२)—जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेत यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसार्यनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनाति पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् ज्यहो भवति प्रत्यव्रूढया अथो प्रतिष्ठित्या (२) उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत् तिष्ठन्ति चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्ब्रह्म विराड् विराजैवाज्ञाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥

(आध्ववन् ज्यहाभ्यामस्मिं, — स्तविधत्वायु, प्रतिष्ठित्या, एकविंशच्च ३१) ॥५॥

पञ्चदशरात्रः ॥

इन्द्रो वै सृष्टु देवताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं प्रायच्छत् तमाहर्त्त तेनायजत् तजो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमगच्छत् एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते व्यावृत्तमेव पाप्मना आतृव्येण गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (१) गौरसावायुरेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्येतिरात्रं वा एतद्वद्वन्द्वोऽसं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव आतृव्येभ्यः प्र हरन्त्येतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य (१) परिगृहीत्यै ॥ (अन्तरिक्ष, — मिन्द्रियस्यै, — कं, तः) ॥६॥

अन्यः पञ्चदशरात्रः ॥

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत् सोऽसुरेभ्योऽविभेत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत् तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रियमगच्छदप्रिष्ठुतां पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत् य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते आतृव्यानेव

पराभाव्यं विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं नि-(१)-र्दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन् दधते एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात् पशव्याः एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्याः ज्योतिर्गौरायुरिति
ज्यहो भवतीत्यं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (२) गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यदुन्यतः पृष्ठानि
स्युर्विविधं स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो
दधते बृहद्रथं तुराभ्यां यन्तीत्यं वाव रथं तुरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथा अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते
वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताम्यामेव सुवर्गं लोकं (३) यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकम्-
भ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् ज्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
उभयोर्लोकयोर्ऋद्वोत् तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्वाचं विराड् विराजै-
वाच्चाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य
वीर्यस्य प्रजायै (४) पशूनां परिगृहीत्यै ॥ (गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं नि- रन्तरिक्षं, लोकं, प्रजायै, द्वे च २)
॥७॥

सप्तदशरात्रः ॥

प्रजापतिरकामयताञ्चादः स्यामिति स एतः सप्तदशरात्रमपश्यत् तमाऽहर्त् तेनायजत ततो वै
सोऽन्नादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा
ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव
रुन्धते ऽसत्रं वा एत-(१)-द्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चवच्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदश-
रात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥

(एतत्, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥८॥

विंशतिरात्रः ॥

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते देवा अकामयन्तोभयः सं वृञ्जीमहि ब्रह्म
चान्नं चेति त एता विंशतिः रात्रिरपश्यन् ततो वै त उभयः समवृञ्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्च-
सिनोऽन्नादा अभवन् य एवं विद्वांस एता आसत उभयमेव सं वृञ्जते ब्रह्म चान्नं च (१) ब्रह्मव-
र्चसिनोऽन्नादा भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विंशो वै पुरुषो दश
हस्त्या अंगुल्यो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्सोत् तिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा भवन्तीत्यं
वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्याभिपूर्वमेव सुवर्गं (२)

लोकमभ्यारोहन्ति^३ यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं (३) लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् व्यहो भवति प्रत्यव-
रूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत् तिष्ठन्त्यं—तिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्याज्ञा-
द्यस्य परिगृहीत्यै^४ ॥ (वृजते ब्रह्म चाक्षं च, सुवर्गं, - मेते सुवर्गं, - त्रयोविंशतिश्च २३) ॥९॥

एकविंशतिरात्रः ॥

असावादित्योऽस्मिन्नलोक आसीत् तं देवाः पृष्ठैः परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन् परैरवस्तात् पर्यगृह्णन् दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन् परैः परस्तात् पर्यगृह्णन् पृष्ठैरुपावारोहन्तस् वा असावादित्योऽगृष्मिन्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो^१ यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात् परि गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात् परि गृह्णन्ति पृष्ठैरुपावारोहन्ति यत् परं परस्तात् स्युः पराञ्चः सुवर्गाञ्चो-
काभिष्पद्येरन् यदवस्तात् स्युः प्रजा निर्देहेयुरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्गं एवैनौलोक उभयतः परि गृह्णन्ति यजमाना वै दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः (२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति तस्मादुभितः पृष्ठं पार्श्वे भूर्यिष्टा ग्रहा गृह्यन्ते भूर्यिष्टः शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रथन्त्यविस्रसायं सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधति^५ यत् पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकम-
भ्यारोहन्ति यद्विमं लोकं न (३) प्रत्यवरोहेयुरुद्धा माधेयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन् यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहरत् तेनाय-
जत ततो वै स प्रत्यतिष्ठे बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्युस्त एकविंशतिरात्रमासीरन् द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यं—सावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांस एकविंशतिरात्रमासते (५) रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^६ ॥ (गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन, - बोभयतो, ना, - प्रतिष्ठिता, आसत, एकविंशतिश्च २१) ॥१०॥

अश्वमेधाङ्गपर्यासिहोममन्त्राः ॥ १ गायत्री, २ सनःपङ्क्तिः, ३ उपरिष्ठाद्बृहती, ४ द्विपदाजगती, ५ अभिसारिणी,
६ मदाबृहती, ७ ज्योतिष्मती, ८ अस्तारपङ्क्तिः ।

अर्वाङ् यज्ञः सं क्रामत्वमुष्मादधि मामभि । ऋषीणां यः पुरोहितः ॥

निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन् ह्यीयतां योऽस्मान् द्वेष्टि ।

शरीरं यज्ञशमलं कुसीदुं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि ॥

यज्ञं यज्ञस्य यत् तेजस्तेन सं क्राममामभि ।

ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तर्पसा ते सवाहमा हुवे^१ ॥

इष्टेन पक्षमुपं (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृञ्जे सुकृतं सं प्रजां पशून् ॥

प्रैषान्तसामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमाश्रुताभि ते ।

प्रयाजानूयाजान्स्विष्टकृतमिडांमाशिष आ वृञ्जे सुवः^२ ॥

अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।

गाज्यानुवाक्याभ्यामुपं ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम् ॥

स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडांमाशिष-^(२) आ वृञ्जे सुवः ।

पत्नीसंयाजानुपं ते हुवे सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव^३ ॥

पशून्त्सुतं पुरोडाशान्तसवनान्योत यज्ञम् ।

देवान्त्सेन्द्रानुपं ते हुवे सवाहमभिमुखान्तसोमवतो ये च विश्वे^४ ॥ (उप, ग्रहसिडांमाशिषो, द्वात्रिंश-

काच ३२) ॥११॥

अश्वमेधाङ्गासिहोममन्त्राः ॥

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नमः^१ ऋक्साम यजुर्वषट्स्वाहा नमो^२ गायत्री त्रिष्टुब्जगती
वषट्स्वाहा नमः^३ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा नमो^४ अग्निर्वयुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः^५
प्राणो व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमो^६ अन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट्स्वाहा नमः^७ पिता पुत्रः पौत्रो वषट्-
त्स्वाहा नमो^८ भूर्भुवः^(१) सुवर्वषट्स्वाहा नमः^९ ॥ (भुव, - इत्स्वारि च ४) ॥१२॥

आभूर्होममन्त्राः ॥ १ विराट्, २ त्रिष्टुप्, ३ जगती ।

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विशतु वीर्यावान् ।

आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽविशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥

आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतश्चे माऽऽविशतां समीचीं ।

आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥

आ माऽग्निष्टोमो विंशतु-^(१)कथ्यश्चातिगत्रो माऽऽविंशत्वापिशर्वरः ।

तिरोअहिा मा सुहुता आ विंशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीद्व॥ (अग्निष्टोमो, त्रिंशत्, -
ष्टादश च १८) ॥१३॥

अनुभूहोममन्त्राः ॥

अग्निना तपोऽन्वभर्व-^१द्वाचा ब्रह्म^२ मणिना रूपाणी^३ न्द्रेण देवान् वातेन प्राणा-^४न्तस्त्र्येण
द्या^५ चन्द्रमसा नक्षत्राणि^६ यमेन पितृन् राज्ञा मनुष्यान् फलेन नादेयां नजगरेण सर्पां
व्याघ्रेणारण्यान् पशू^७ ज्येनेन पतत्रिणो^८ वृष्णाऽश्वा^९ नृषभेण गो बस्तेनार्जो वृष्णिनाऽवी^{१०}
व्रीहिणाऽन्नानि^{११} यवेनौषधी^{१२} न्यग्रोधेन वनस्पती^{१३} नुदुम्बरेणोर्ज^{१४} गायत्रिया छन्दांसि^{१५}
त्रिवृता स्तोमानि^{१६} ब्राह्मणेन ^(१) वाचम् ॥ (ब्राह्मणेनै, - कं च १) ॥१४॥

वैश्वदेवाहुतिमन्त्राः ॥

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा^१ स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा^२ स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा^३
काय स्वाहा^४ कस्मै स्वाहा^५ कतमस्मै स्वाहा^६ ऽदित्यै स्वाहा^७ ऽदित्यै मर्त्यै स्वाहा^८ ऽदित्यै
सुमृडीकायै स्वाहा^९ सरस्वत्यै स्वाहा^{१०} सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा^{११} सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा^{१२}
पुष्णे स्वाहा^{१३} पुष्णे प्रपथ्याय स्वाहा^{१४} पुष्णे नरन्धिषाय स्वाहा^{१५} त्वष्ट्रे स्वाहा^{१६} त्वष्ट्रे तुरीपाय
स्वाहा^{१७} त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा^{१८} ^(१) विष्णवे स्वाहा^{१९} विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा^{२०} विष्णवे निभू-
यपाय स्वाहा^{२१} सर्वस्मै स्वाहा^{२२} ॥ (पुरुरूपाय स्वाहा, दश च १०) ॥१५॥

पथङ्गहोममन्त्राः ॥

दुद्धयः स्वाहा^१ हनूभ्यां स्वाहो^२ ष्ठाभ्यां स्वाहा^३ मुखाय स्वाहा^४ नासिकाभ्यां स्वा-
हा^५ ऽक्षीभ्यां स्वाहा^६ कर्णीभ्यां स्वाहा^७ पार इक्षवोऽवार्येभ्यः पक्ष्मेभ्यः स्वाहा^८ ऽवार इक्षवः
पार्येभ्यः पक्ष्मेभ्यः स्वाहा^९ शीर्ष्णे स्वाहा^{१०} भ्रूभ्यां स्वाहा^{११} ललाटाय स्वाहा^{१२} मूर्ध्ने स्वाहा^{१३}
मस्तिष्काय स्वाहा^{१४} केशेभ्यः स्वाहा^{१५} वहाय स्वाहा^{१६} ग्रीवाभ्यः स्वाहा^{१७} स्कन्धेभ्यः स्वाहा^{१८}
कीर्कसाभ्यः स्वाहा^{१९} पृष्ठीभ्यः स्वाहा^{२०} पाजस्याय स्वाहा^{२१} पार्श्वभ्यां स्वाहा^{२२} ^(१) अ-
साभ्यां स्वाहा^{२३} दोषभ्यां स्वाहा^{२४} बाहुभ्यां स्वाहा^{२५} जङ्घाभ्यां स्वाहा^{२६} श्रोणीभ्यां
स्वाहा^{२७} रूभ्यां स्वाहा^{२८} ऽष्टीवद्ध्यां स्वाहा^{२९} जङ्घाभ्यां स्वाहा^{३०} भसदे स्वाहा^{३१}
शिखण्डेभ्यः स्वाहा^{३२} वालधानाय स्वाहा^{३३} ऽऽण्डाभ्यां स्वाहा^{३४} शेपाय स्वाहा^{३५} रेतसे स्वाहा^{३६}
प्रजाभ्यः स्वाहा^{३७} प्रजननाय स्वाहा^{३८} पद्धयः स्वाहा^{३९} शफेभ्यः स्वाहा^{४०} लोमेभ्यः स्वाहा^{४१}

त्वचे स्वाहा^{१३} लोहिताय स्वाहा^{१३} मांसाय स्वाहा^{१३} स्नायुभ्यः स्वाहा^{१३} ऽस्थभ्यः स्वाहा^{१६}
 मज्जभ्यः स्वाहा^{१२} ऽङ्गभ्यः स्वाहा^{१३} ऽऽत्मने स्वाहा^{१३} सर्वस्मै स्वाहा^{१३} ॥ (पार्श्वभ्यां स्वाहा, मज्जभ्यः
 स्वाहा, षट् च ६) ॥ १६ ॥

अश्वधवयरूपहोममन्त्राः ॥

अङ्गयेताय स्वाहा^१ ऽञ्जिसक्थाय स्वाहा^२ शितिपदे स्वाहा^१ शितिककुदे स्वाहा^१ शितिरन्ध्राय
 स्वाहा^{१५} शितिपृष्ठाया स्वाहा^{१६} शित्यंसाय स्वाहा^{१७} पुष्पकर्णाय स्वाहा^{१८} शित्योष्ठाय स्वाहा^{१९}
 शितिभ्रवे स्वाहा^{११} शितिभसदे स्वाहा^{११} श्वेतानूकाशाय स्वाहा^{१३} ऽङ्गये स्वाहा^{१३} ललामाय
 स्वाहा^{१३} ऽसितज्ञवे स्वाहा^{१५} कृष्णैताय स्वाहा^{१६} रोहितैताय स्वाहा^{१७} ऽरुणैताय स्वाहा^{१८} दृशाया
 स्वाहा^{१९} क्रीदशाया स्वाहा^{२०} तादृशाया स्वाहा^{२१} सदृशाया स्वाहा^{२२} विसदृशाया स्वाहा^{२३} सुस-
 दृशाया स्वाहा^{२४} रूपाय स्वाहा^{२५} (१) सर्वस्मै स्वाहा^{२६} ॥ (रूपाय स्वाहा, द्वे च २) ॥ १७ ॥

अश्वधवविरूपहोममन्त्राः ॥

कृष्णाय स्वाहा^१ श्वेताय स्वाहा^२ पिशङ्गाय स्वाहा^३ सारङ्गाय स्वाहा^४ ऽरुणाय स्वाहा^५
 गौराय स्वाहा^६ बभ्रवे स्वाहा^७ नकुलाय स्वाहा^८ रोहिताय स्वाहा^९ शोणाय स्वाहा^{१०} इयावाय
 स्वाहा^{११} इयामाय स्वाहा^{१२} पाकुलाय स्वाहा^{१३} सुरूपाय स्वाहा^{१४} ऽनुरूपाय स्वाहा^{१५} विरूपाय
 स्वाहा^{१६} सरूपाय स्वाहा^{१७} प्रतिरूपाय स्वाहा^{१८} शबलाय स्वाहा^{१९} कमलाय स्वाहा^{२०} पृश्नये
 स्वाहा^{२१} पृश्निसक्थाय स्वाहा^{२२} सर्वस्मै स्वाहा^{२३} ॥ (कृष्णाय षट्चत्वारिंशत् ४६) ॥ १८ ॥

ओषधिहोममन्त्राः ॥

ओषधीभ्यः स्वाहा^१ मूलेभ्यः स्वाहा^२ तूलेभ्यः स्वाहा^३ काण्डेभ्यः स्वाहा^४ वल्शेभ्यः स्वाहा^५
 पुष्पेभ्यः स्वाहा^६ फलेभ्यः स्वाहा^७ गृहीतेभ्यः स्वाहा^८ ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा^९ ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा^{१०}
 शयानेभ्यः स्वाहा^{११} सर्वस्मै स्वाहा^{१२} ॥ (ओषधीभ्यः, श्रुतिर्विशतिः २४) ॥ १९ ॥

वनस्पतिहोममन्त्राः ॥

वनस्पतिभ्यः स्वाहा^१ मूलेभ्यः स्वाहा^२ तूलेभ्यः स्वाहा^३ स्कन्धोभ्यः स्वाहा^४ शाखाभ्यः
 स्वाहा^५ पर्णेभ्यः स्वाहा^६ पुष्पेभ्यः स्वाहा^७ फलेभ्यः स्वाहा^८ गृहीतेभ्यः स्वाहा^९ ऽगृहीतेभ्यः
 स्वाहा^{१०} ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा^{११} शयानेभ्यः स्वाहा^{१२} शिष्टाय स्वाहा^{१३} ऽतिशिष्टाय स्वाहा^{१४}

(१७) काठ० [अश्व०] ३, १६ । (१८) वा० य० २५, १; काठ० [अश्व०] ३, १७ ।

(१९-२०) वा० य० २२, २८-२९; काठ० [अश्व०] ३, १८-१९ ।

परिशिष्टाय स्वाहा^{१८} सशिशिष्टाय स्वाहा^{१९} चिष्टाय स्वाहा^{२०} रिक्ताय स्वाहा^{२१} ऽरिक्ताय स्वाहा^{२२}
प्ररिक्ताय स्वाहा^{२३} सशरिक्ताय स्वाहा^{२४} द्विरिक्ताय स्वाहा^{२५} सर्वस्मै स्वाहा^{२६} ॥ (वनस्पतिर्भू पट्ट-
स्वारिशब्द ४६) ॥२०॥

[प्रज्व २०१। ब्रह्मवादिनं ९१। एष ९३। आदित्याः ८४। प्रजापति- १८१। -रिन्द्र १०१। इन्द्रः २०२। प्रजापतिः
८७। सा १०३। ऽमा २७१। -वर्वाङ् १३२। भूत- ५४। -मा ६८। ऽग्निना ५१। स्वाहा ६०। वृद्धयो १०६। ऽञ्जयेताय ५०।
कृष्णायौ- ४६। -पद्मीभ्यो २४। वनस्पतिभ्यो ४६। (विश्वशक्तिः ॥२०॥ २१२३ ॥)]

[इति सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

सत्रकर्मनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

चतुर्विंशतिरात्रः ॥

बृहस्पतिरिक्तामयत् श्रन्मे देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्
तमाऽहर्त् तेनायजत् ततो वै तस्मै श्रदेवा अर्द्धतागच्छत् पुरोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशति-
रात्रमासते श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-^(१)-रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्ये-भिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्त्ये-सत्रं वा एतद्वद्वन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठै-
रव रुन्धते पञ्चद्वन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चद्वन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति
बृहद्वन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रन्धन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव ^(२) यन्त्यथो अनयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै
यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशति-
रर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विं-
शत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते ऽतिरात्रावभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥ (अन्तरिक्षं गौरसावायु- राभ्यामेव, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥१॥

अपरश्चतुर्विंशतिरात्रः ॥

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्रं आसन् तेऽकामयन्तावर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं सः सदैवं
गच्छेमेति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन् तमाऽहर्न् तेनायजन्त ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्यु-
मपहत्य दैवीं सः सदैवमगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य
श्रियं गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य ^(१) दैवी सः स-ज्ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानु-
ख्यात्यै पृष्ठयः षडहो भवति षड् वा ऋतवः संवत्सरस्तं मासा अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीं
सः सदैवमगच्छन् य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीं सः सदैवं

गच्छन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः परस्तात् त्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवर्ति
पाप्मानमपश्यत् देवीं ससदं मध्यतो (२) गच्छन्ति पृष्ठानि हि देवीं ससं—ज्जामि वा एतत्
कुर्वन्ति यत् त्रयस्त्रयस्त्रिंशः अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजाम्यु—ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यु-
ध्वान्छन्दोमा उभाभ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्यं—सत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा
भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवं—(३)—छ-
न्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशः
परस्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशः आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तद्यजमानाः शर्म नहन्तेऽनात्यै
बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै
यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव (४) सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति
ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयान्ति प्रत्यङ् षडहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयो-
र्ऋद्भ्वोत् तिष्ठन्ति त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यान्ति स्तोमानां संपत्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो
भवत्ययं वाव स क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरध-
गासाः संवत्सरः (५) संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विं-
शत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते^{११} ऽतिरात्रावभितो भवतो
ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै^{१२} ॥ (गनुष्यस्य, मध्यतः, पशवः,— स्ताभ्यामेव, संवत्सर,— श्रुतुर्विंशतिश्च ॥२४॥)

॥२॥

त्रिंशद्वात्रः ॥

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत् साऽकामयतौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशत्
रात्रीरपश्यत् ततो वा इयमौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत् ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता
आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिर्—रियं वा अक्षुध्यत् सैतां विराजमपश्यत् तामात्मन् धित्वा
ऽन्नाद्यमवारुन्धौषधी—(१)—र्वनस्पतीन् प्रजां पशून् तेनावर्धत् सा जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं
त्रिंशत्स एता आसते विराजमेवाऽऽत्मन् धित्वाऽन्नाद्यमव रुन्धते वर्धन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं महि-
मानं गच्छन्ति ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^३ पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्
वा ऋतवः षड् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव (२) प्रति तिष्ठन्ति
त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशमुप यान्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः प्रजापतिमेवाऽऽ-
रभन्ते प्रतिष्ठित्यै^४ त्रिणवो भवति विजित्या एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽ-
त्मन् दधते^५ त्रिवृदग्निष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत् तेज एवाऽऽत्मन्
दधते^६ पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव (३) रुन्धते^७ सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरूढ्या

अथो ग्रैव तेन जायन्तं एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते^१ चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान् विषूवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एता आसते^२ चतुर्विंशत् पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति^३ त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंशद्देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति^४ त्रिणवो भवतीमेवै लोकास्त्रिणव एवैव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति^५ द्वावैकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते^६ बृहवः षोड-
शिनो भवन्ति तस्माद्बृहवः प्रजासु वृषाणो^७ यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्माद्वियमोषधी-
भिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजयां पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसते^८ ऽम्लमा
वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्धाः कल्पाः स्तोमा भवन्ति
कल्पा एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते^९ त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं
विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते^{१०} ऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै^{११} ॥ (ओषधीः,
संवत्सर एव, - ४, प्रतिष्ठाय, व्यतिषक्ते, - काश्चर्यकलादश्च ४९) ॥३॥

द्वात्रिंशद्वात्रः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्दसाऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽमृवन् त एता द्वात्रिं-
शत् ५ रात्रीरपश्यन् द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्या-
रुह्य सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः
प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति (१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको
द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुग्वागनुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति
सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति^१ ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति^२ बृहद्रथं-
तराभ्यां यन्ती-(२)-यं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
स्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
पराचस्यहानुपयन्ति^३ प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यङ्कृत्वा अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्कृद्भवोत्
तिष्ठन्ति^४ द्वात्रिंशदेतास्तासां यास्त्रिंशत् त्रिंशदक्षरा (३) विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव
रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां ५ रूपाभ्यां ५ सुवर्गं लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै^५ ॥ (गच्छन्ति, यन्ति, त्रिंशदक्षरा, द्वात्रिंशतश्च २२) ॥४॥

त्रयस्त्रिंशद्वात्रः ॥

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशदहश्च य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशदहमावते साक्षादेव

देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नावविध्यति सदृक् य एवं विद्वांससंख्यस्त्रिंशदहमासते वि पाप्मना आतृव्येणाऽऽवर्तन्ते^१ ऽहर्माजो वा एता देवा अग्र आऽहर-(१)-अहरेकोऽर्भजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रबाहुगार्धुवन् य एवं विद्वांससंख्यस्त्रिंशदहमासते सर्वे एव प्रबाहुगार्धुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्तुवन्ति पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते^२ त्रीण्याश्चिनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एष्वे-(२)-व लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्यैन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते^३ विश्वजिद्धवत्यन्नाद्यस्यावरुद्धयै^४ सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै^५ वाग्वै द्वादशाहो यत् पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनामां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्ठाद् द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामो^६ ऽवान्तरं (३) वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यधिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिर्^७ द्रव्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित् सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहा-(४)-तिरात्रेणोत्तराः षोडश य एवं विद्वांससंख्यस्त्रिंशदहमासते एषां द्रव्यनीका प्रजा जायते^८ ऽतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै^९ ॥ (अहर, -ष्वेव, -वान्तरं, षोडश सह, स-सदृश च १७) ॥५॥

षट्त्रिंशद्वात्रः ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानञ्च सुवर्गं लोकमायन् त एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति^१ ज्योतिरतिरात्रो (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै^२ षडहा भवन्ति षड् वा ऋतवः ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति^३ चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यै^४—सत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पञ्चछन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चवृच्छन्दोमा ओजस्येव (२) वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति^५ षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बर्हिताः पञ्चवो बृहत्यैव पञ्चनव रुन्धते बृहती छन्दसाः स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यै^६—तिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै^७ ॥ (अतिरात्र, ओजस्येव, षट्त्रिंशच्च ३६) ॥६॥

एकोनपञ्चाशद्वात्रः ॥

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमप-
श्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासान्भवद्य एवं विद्वांसं एकस्मा-
न्नपञ्चाशमासते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान् भवन्ति त्रयस्त्रिंशतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव
मुखं सः श्यन्ति दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो (१) वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति
षोडशिमहश्ममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो
ग्रैव तैर्जायन्ते पृथग्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति द्वादशैकविंशता भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्
(२) दधते बहवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतवः ऋतुष्वेव
प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाच-
त्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायतं ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त
एता आसीरन् ग्रैव जायन्ते प्रजया (३) पशुभिर्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं
विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्त्यतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्य-
स्य परिगृहीत्यै ॥ (वज्र, आत्मन्, प्रजया, द्वाविंशतिश्च २२) ॥७॥

संवत्सरसत्रदीक्षाकालः ॥

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष
एता रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्त आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावूत भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
दीक्षन्तेऽन्तनामानावूत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत् फल्गुनी-
पूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्यैकैव निर्या यत् साम्मध्ये विषूवान्तसंपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्य न का चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं
पद्यते तेनैकाष्टकां न छम्बट् कुर्वन्ति तेषां (२) पूर्वपक्षे सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सं
पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत तिष्ठन्ति तान् कल्याणी
कीर्तिरनूत तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति ॥ (एत, - छम्बट् कुर्वन्ति तेषां, चतु-
श्चि २५) ॥८॥

दीक्षा उपसदश्च ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भि-
र्द्वाभ्यां लोमाव दान्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद् द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जान-

मात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मनमेव दक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति^२ शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या
अथो रधीयाऽसः सुवर्गं लोकमयामेति^३ ॥ (सुवर्गं पञ्चाशत् ५०) ॥९॥

प्रायणीयमहः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां कस्मात् तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं
प्रथममुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सो-
ममेवैतत् पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान् प्र युञ्जते^१ ते (१) सऽस्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिच्येते एकया गौर-
तिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुर्विराट्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं
दिवा भवति रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्
तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि^३ ॥ (त, एकाजपञ्चाशच्च ४९) ॥१०॥

संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि ॥

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्षं एव
तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यग्निसन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
गौरसावायुर्यदेतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति^१ ते सऽस्तुता
विराज-(१)-मभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै
लोको ज्योतिरुर्विराट्सुवर्गमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽर्तिमार्च्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति क्षुत्संबाधा इव
हि सत्रिणो^२ अग्निष्टोमावभितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत् तदेतत् परियदैवचक्रं यदेतेन (२)
षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते^३ षडहेन यन्ति षड्वा ऋतवर् ऋतुष्वेव
प्रति तिष्ठन्त्यु-भयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति^४ द्वौ षड्द्वौ
भवतस्तानि द्वादशाहानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा च शिरश्च चत्वा-
र्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ (३) तत् पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते^५ त्रयः षड्हा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं
पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत् प्राणाननु पर्यावर्तन्ते^६ चत्वारः षड्हा
भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरस्तत् संवत्सरमनु पर्या-
वर्तन्ते^७ उप्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रातिष्ठाया इत्येतावद्वै (४) संवत्सरस्य
ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति^८ ॥ (विराज,- सेतेन, द्वादशा,- वेतावद्वा, अष्टौ च ८)

॥११॥

अश्वमेधाङ्गापायहोममन्त्राः, परियानमन्त्राश्च ॥

मेषस्त्वा-पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः^१ शल्मलिर्वृद्ध्या^२ पर्णो ब्रह्मणो प्लक्षो मेधेन न्य-

ग्रीधश्चमसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत् स्तोमैरवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं
त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम ॥ (मेघः षट्त्रिंशत् ३६)
॥१२॥

(१३-१४) अपां होममन्त्राः ॥

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्षाभ्यः स्वाहा ऽवट्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः
स्वाहा ह्रद्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पल्व-
ल्याभ्यः स्वाहा वर्ष्याभ्यः स्वाहा ऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा ञ्हादुनीभ्यः स्वाहा पृष्वाभ्यः
स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा स्थावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः
स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा ॥ (कूप्याभ्यश्चत्त्रिंशत् ४०) ॥१३॥

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा
शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा ग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा भीमं वहन्तीभ्यः
स्वाहा ऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ (अद्भ्य एका
त्रिंशत् २९) ॥१४॥

शुनः प्रहारः ॥ १ द्विपदा गायत्री; २ एकपदा गायत्री; ३ पङ्क्ति; ४ त्रिष्टुप् ।

यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः ॥

परो मर्तः परः श्वा ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्तसं बभूव सुनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंसतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध उमन्न ते विव्यङ्महिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविद-^(१)द्युधा ते ॥ (विविद, द्वे च २) ॥१५॥

यज्याख्यहोमः ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वायै नमः प्रजापतये नमोऽधिपतये ऽधिपति-
रस्याधिपति मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय स्वाहा ऽऽलब्धाय
स्वाहा हुताय स्वाहा ॥ (नम एकात्रिंशत् २९) ॥१६॥

(१२।१०) प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे । वा० य० २३, १९ । (१३) काठ० [अश्व०] ४, २ ।

(१४) वा० य० २२, २५, २९; काठ० [अश्व०] ४, ३ । (१५।१-२) वा० य० २२, ५, मै० ३, १२, ३; काठ० [अश्व०]
४, ४ । (१५।३) ऋ० ८, ६२, ११; काठ० [अश्व०] ४, ५ । (१५।४) ऋ० ७, २१, ६; काठ० [अश्व०] ४, ६ ।

(१६) काठ० [अश्व०] ४, ७ ।

गव्याकयाहोमः ॥ १-४ त्रिष्टुप् ।

मयोभूर्वातो॑ अभि वा॒तू॒स्त्रा ऊ॒र्ज॑स्वती॒रोष॑धीरा रि॒शन्ता॑म् ।
पी॒र्वस्वती॑र्जीव॒ध॒न्याः पि॒बन्त्वव॑साय॒ प॒द्वते॑ रु॒द्र मृ॑डे ॥
याः स॒रूपा॒ वि॒रूपा॒ एक॑रूपा॒ यासा॑म॒ग्निरि॑ष्ट्या॒ नामा॑नि वेद॑ ।
या अ॒ङ्गिर॑स॒स्तप॑सेह च॒क्रुस्ता॑भ्यः पर्जन्य॒ महि॑ शर्म॒ यच्छे॑ ॥
या दे॒वेषु॑ तनुव॒मैर॑यन्त॒ यासा॑ऽसोमो विश्वा॒ रूपा॑णि वेद॑ ।
ता अ॒स्मभ्य॑ पय॑सा पि॒न्वमा॑नाः प्र॒जाव॑तीरिन्द्र (१) गो॒ष्ठे रि॑रीहि॒ ॥
प्र॒जाप॑तिर्म॒हमे॒ता ररा॑णो वि॒श्वेदे॑वैः पि॒तृभिः॑ संवि॒द्वानः॑ ।
शि॒वाः स॒तीरु॑प॒ नो गो॑ष्ठमाऽक॒स्तासा॑ व॒यं प्र॒जया॑ स॒ संदे॑र्म ॥

इ॒ह धृ॒तिः स्वाहे॑—ह वि॒धृतिः॑ स्वाहे॑—ह रन्तिः॑ स्वाहे॑—ह रम॑तिः स्वाहा॑ म॒हीमू॒षु सु॒त्रामा॑-
णम् ॥ (इन्द्रा, - द्वात्रिंशच्च ३८) ॥ १७ ॥

अङ्गोपमम् ॥ १-४ अनुष्टुप्, ५-६ त्रिष्टुप् ।

कि॒ऽस्वि॒दासी॑त् पु॒र्वचि॑त्तिः कि॒ऽस्वि॒दासी॑द्बृह॒द्वयः॑ ।
कि॒ऽस्वि॒दासी॑त् पि॒शाङ्गि॒ला कि॒ऽस्वि॒दासी॑त् पि॒लिप्पि॒ला ॥
द्यौ॒रासी॑त् पु॒र्वचि॑त्तिर॒श्व आ॑सीद्बृह॒द्वयः॑ । रात्रि॒रासी॑त् पि॒शाङ्गि॒लाऽवि॑रासीत् पि॒लिप्पि॒ला ॥
कः स्वि॑दे॒काकी॑ च॒रति॑ क उ॑ स्विज्जायते पुनः ।
कि॒ऽस्वि॒द्धिम॑स्य॒ भेष॑जं कि॒ऽस्वि॒दाव॑पनं म॒हत् ॥
स॒र्य ए॒काकी॑ च॒रति॑ (१) च॒न्द्रमा॑ जायते पुनः ।
अ॒ग्निर्हि॑मस्य॒ भेष॑जं भूमि॒राव॑पनं म॒हत् ॥
पृ॒च्छामि॑ त्वा पर॒मन्तै॑ पृथि॒व्याः पृ॒च्छामि॑ त्वा भु॒वन॑स्य॒ नाभि॑म् ।
पृ॒च्छामि॑ त्वा वृ॒ष्णो अ॒श्वस्य॑ रेतः पृ॒च्छामि॑ वा॒चः पर॒मं व्यो॑मै ॥
वेदि॑माहुः पर॒मन्तै॑ पृथि॒व्या य॒ज्ञमा॑हुर्भु॒वन॑स्य॒ नाभि॑म् ।
सोम॑माहुर्वृ॒ष्णो अ॒श्वस्य॑ रेतो ब्रह्मै॒व वा॒चः पर॒मं व्यो॑मै ॥ (स॒र्य ए॒काकी॑ च॒रति॑, षट्चत्वारिंशच्च

४६) ॥ १८ ॥

(१७।१-४) ऋ० १०, १६९, १-४; काठ [अथ०] ४, ८-११। (१७।५-८) वा० य० २२, १९; काठ० [अथ०] ४, ११।
(१७।९) ऋ० १०, ६३, १०; वा० य० २१, ५-६; अथर्व० ७, ६, २-३। (१८।१-२) वा० य० २३, ११-१२, ५३-५४;
काठ० [अथ०] ४, १५-१६। (१८।३-४) वा० य० २३, २-१०, ४५-४६; काठ० [अथ०] ४, १३-१४।
(१८।५-६) ऋ० १, १६४, ३४-३५; वा० य० २३, ६१-६२; अथर्व० ९, १०, १३-१४ ।

मरणोत्तरकालीनोऽधोपचारः ॥ गायत्री, २, ८, १०, १२, १४-१५ अनुष्टुप्, ३, ६ द्विपदा गायत्री ४ एकपदा त्रिष्टुप्, ५ पङ्क्तिः ।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सं प्रोर्ण्वाथाम् ।

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजसि गर्भधम् ॥

तौ सह चतुरः पदः सं प्र सारयावहै ॥

वृषा वा२ रेतोधा रेतो दधातूँ त स्वध्योर्गुदं धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज ।

यः स्त्रीणां जीवभोजनो य आसां (१) बिलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः ॥

य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदिगृदि परावधीत ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्रेणुभारं गिराविं । अथास्या मध्यमेधता२ श्रुति वाते पुनन्निर्व ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

यद्वरिणी यवमत्ति न (२) पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्थजारा न पोषाय धनायति ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

इयं यका शकुन्तिका ऽऽहलमिति सर्पति ।

आहतं गभे पसो नि जल्गुलीति धार्णिका ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यमति कश्चन । ससस्त्यश्चकः ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः (३) ।

प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमत्त२सयत् ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥

आपो हि ष्ठा मयोभ्रुवस्ता न ऊर्जे दधावन । महे रणाय चक्षसे ॥

यो वः शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४) । आपो जनयथा च नः ॥

(आसा,— मत्ति न, रोहतो, जिन्वथ, चत्वारि च ४) ॥ १९ ॥

(१९।१,७,९,११,१३) वा० य० २३, १८। काठ० [अथ०] ४, १२, २२, २४, २६, २८ । (१९।२-५, ६, ८, १०, १२, १४-१५) वा० य० २३, १८-२२, २४-२७, ३०-३२। काठ० [अथ०] ४, २०-२१, २३, २५, २७, २९-३०; दधिक्राव्णो अकारिषं । ऋ० ४, ३९, ७; वा० य० २३, ३२; अथर्व० २०, १३७, ३; सा० ३५८ । (१९, १६-१८) ऋ० १०, ९, १-३, वा० य० ११, ५०-५२; ३६, १४-१६; सा० १८३७-३९, अथर्व० १, ५, १-३ ।

तै० ४७

मरणप्राक्कालीनोऽश्वोपचारः ॥ ७ बृहती; ८ उपरिष्ठाद्बृहती, अनुष्टुप् वा; ९-११ गायत्री ।

भूर्—भुवः सुव—र्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसाँ रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाँ
ऽऽदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसाँ ॥

यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुर्व प्रियाम् । एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि नः ॥

लाजीश्छाचीश्च यशो ममाश्चम् ।

यव्यायै गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्वि प्रजापते ॥

युञ्जन्ति ब्रध्न-(१)-मरुषं चरन्तं परिं तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नुवाहसाँ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ (ब्रध्नं, पञ्चविंशतिश्च २५)

॥२०॥

सन्तनिहोममन्त्राः ॥

प्राणाय स्वाहा^१ व्यानाय स्वाहा^२ उपानाय स्वाहा^३ स्नावभ्यः स्वाहा^४ संतानेभ्यः स्वाहा^५
परिसंतानेभ्यः स्वाहा^६ पर्वभ्यः स्वाहा^७ संधानेभ्यः स्वाहा^८ शरीरेभ्यः स्वाहा^९ यज्ञाय
स्वाहा^{१०} दक्षिणाभ्यः स्वाहा^{११} सुवर्गाय स्वाहा^{१२} लोकाय स्वाहा^{१३} सर्वस्मै स्वाहा^{१४} ॥
(प्राणायश्चात्रिंशतिः २८) ॥२१॥

प्रमुक्तिहोमः ॥

सिताय स्वाहा^१ ऽसिताय स्वाहा^२ ऽभिहिताय स्वाहा^३ ऽनभिहिताय स्वाहा^४ युक्ताय स्वाहा^५
ऽयुक्ताय स्वाहा^६ सुयुक्ताय स्वाहा^७ द्युक्ताय स्वाहा^८ विमुक्ताय स्वाहा^९ प्रमुक्ताय स्वाहा^{१०} वञ्चते
स्वाहा^{११} परिवञ्चते स्वाहा^{१२} संवञ्चते स्वाहा^{१३} ऽनुवञ्चते स्वाहा^{१४} द्रवञ्चते स्वाहा^{१५} यते स्वाहा^{१६}
धावते स्वाहा^{१७} तिष्ठते स्वाहा^{१८} सर्वस्मै स्वाहा^{१९} ॥ (सितायाष्टात्रिंशत् ३८) ॥२२॥

[बृहस्पति-१४५। -रथ- २७४। -क्षाः २९९। प्रजापति- १७२। -द्वे २१७। आदित्या १३६। वसिष्ठः १७२। संव-
त्सारय १३४। सुवर्ग ५०। ब्रह्मवादिनो ९९। ज्योतिष्टोमं २०८। मेषः ३६। कृष्याभ्यो ४०। ऽज्यो २९। यो ५२। नमो
२९। मयोभूः ८८। किम- ९६। -म्बे २०४। भूः ७५। प्राणाय २८। सिताय ३८। (द्वाविंशतिः ॥२२॥ २६२१)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

(२०।१-८) वा० य० २३, ८; काठ० [अश्व०] ४, ३१, ३३ । (२०।९-११) ऋ० १, ६, १-३; वा० य०
२३, ५-६, २९, ३७; सा० १४६८-७०; अथर्व० २०, २६, ४-६; ४७, १०-१२; ६९, ९-११; काठ० [अश्व०] ४,
३४-३६ । (२१) वा० य० २२, २३, ३४; २३, १८; ३९, ३, १०; काठ० [अश्व०] ४, ३७ । (२२) काठ०
[अश्व०] ५, १ ।

सत्रविशेषाभिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

गवामयनाख्यं संवत्सरसत्रम् ॥

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवो-
दतिष्ठन्नरात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै (१) संवत्सरो
य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यृध्रुवन्त्येवं तस्मात् तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्नी चरति सत्रा-
भिजितं ह्यस्यै^२ तस्मात् संवत्सरसदो यत् किं च गृहे क्रियते तदाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते^३
समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत् उदेति
संवत्सरो (२) वै समुद्रस्तस्यैतत् पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोद्वचं
गच्छन्ती^४ यं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं
पूर्वं उदयनमुत्तरो^५ ज्योतिष्ठोमो वैश्चानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्गस्य लोक-
स्यानुख्यात्यै^६ चतुर्विंशः प्रायणीयो भवति चतुर्विंशतिरधमासाः (३) संवत्सरः प्रयन्त एव
संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य रात्रय उभे
एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति^७ ते सस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति^८ षड्हा भवन्ति
षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति^९ गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतो (४) दधति प्रजननाय^{१०} ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव तच्छ-
न्दांस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतो ज्योतिषैव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति^{११} ब्रह्मवादिनो वद-
न्त्यासते केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्जगती
ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत् पथा यन्ति^{१२} स-
मानं सामं भवति देवलोको वै सामं देवलोकादेव न यन्त्य^{१३} न्याअन्या ऋचो भवन्ति मनुष्य-
लोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्त्य^{१४} भित्तो ब्रह्मसामं भवति
सुवर्गस्य लोकस्याभिष्टुत्यै^{१५} अभिजिह्वति सुवर्गस्य लोकस्याभिष्टुत्यै^{१६} विश्वजिह्वति विश्वस्य
जित्यै^{१७} मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यं (६) दधति
मासां प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोषधयः फलं गृह्णन्ति^{१८} ॥ (गोसत्रं
वा, पति संवत्सरो, ऽधमासा, मिथुन मध्यतो, देवयानेनैव, वीर्यं, त्रयोदश च १३) ॥१॥

गवामयनस्य दशमासद्वादशमासविकल्पः ॥

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आस-
न्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरास्मोत् तिष्ठामाव तं काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति
तासामु त्वा अब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽसामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत् तिष्ठामेति
तासां^(१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो
वाव ता आर्ध्वन् याश्च शृङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारुन्धते—धोति दशसु मास्यत्तिष्ठन्धोति द्वाद-
शसु य एवं वेद^३ पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु वै पदेन यन् तद्वा एतद्द्वयमयनं
तस्मा-(२)-देतद्दोसनि^३ ॥ (तिष्ठामेति तासां, तस्माद्, द्वे च २) ॥२॥

पृष्ठयषडहविकल्पः ॥

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याहं उप-
सीदन्ति दुहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धौक्ष्यते यां द्वादश कृत्वं उपसीदन्तीति
संवत्सरः संपाद्योत्तमे मासि सकृत् पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यज्ञं पशुनव रुन्धते^३ समुद्रं वा^(१)
एतेनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद् बृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्युयथा मध्ये समुद्रस्य प्लव-
मन्वर्जैर्युस्तादृक् तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तद्यजमानाः सर्वान् कामानव रुन्धते^३ ॥ (समुद्रं वै, चतुर्विंशच्च ३४) ॥३॥

उपरे पक्षसि विशेषः ॥

समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्त्यन्त्येन्यदन्यत् सामं
भवति देवलोको वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उप
यन्ति जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्यां—ग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्मा-
ज्ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव
रुन्धत आदित्यो^(१) गृह्यत इयं वा अदितिःस्यामेव प्रति तिष्ठन्त्यन्त्योऽन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय
प्रजात्यां अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः
सृजन्त एताः ह वा उदुङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्य-
र्द्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वाहः सु विलोम क्रियते तस्यैव-(२)-षा शान्तिः^३ ॥ (आदित्य, - स्तस्यैव, द्वे च २)
॥४॥

मारुत्येण प्रवृत्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषः ॥

यदि सोमौ सःसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् पूर्वं वाचं पूर्वं देवताः पूर्व-
च्छन्दांसि वृद्धे^३ वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात् प्रातःसवनादेवैषामिन्द्रं वृद्धे^३ अथो खल्वाहुः
सवनमुखेसवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृद्धे^३ संवेशायोपवेशाय गायत्रिया-

स्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरे-
वैषां (१) छन्दांसि वृङ्क्ते सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यमे-
तावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तवीरन् यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यर्ति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिवि-
ष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव (२) रुन्धते यदि मध्यंदिने
दीर्येत वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृती-
यसवन एतदुर्व ॥ (छन्दोभिरेवैषां, - मर्व, - कालविश्रुतिश्च १९) ॥५॥

गवामयनस्य गुणविकाररूपोऽहंरुत्सर्गः ॥

षडहैर्मासान्संपाद्याहरत् सृजन्ति षडहैर्हि मासान्संपश्यन्त्यै—धर्मासैर्मासान्संपाद्याहरत् सृ-
जन्त्यधर्मासैर्हि मासान्संपश्यन्त्यै—मावास्या मासान्संपाद्याहरत् सृजन्त्यमावास्या हि मासा-
न्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहरत् सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्संपश्यन्ति यो
वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णादुदचति (१) प्राणमस्मिन्त्स दधाति यत् पौर्णमास्या
मासान्संपाद्याहरत् सृजन्ति संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु सत्रिणः प्राजन्ति यदहर्नो-
त्सृजेयुर्यथा दतिरुपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो वि पतेदार्त्तिमाच्छेयुर्यत् पौर्णमास्या मासान्सं-
पाद्याहरत् सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति तदनु सत्रिण उ-(२)-दनन्ति नाऽऽतिमाच्छेन्ति
पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत् पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहरत् सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं
प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् षडहसंतत् संतमथाहरत् सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा
लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वान्ति यन्ति वा एते सर्वनाद्येऽह-(३)-रुत्
सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सर्वं यत् साम्नाय्यं यत् साम्नाय्यं भवति तेनैव सर्वान्न यन्ति
समुपहूय भक्षयन्त्येतत् सोमपीथा ह्येतर्हि यथायतनं वा एतेषां सवनभार्जो देवता गच्छन्ति
येऽहरत् सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभार्जो देवता अव रुन्धते
ऽष्टाकपालान् प्रातःसवन एकादशकपालान् माध्यंदिने सवने द्वादशकपालांस्तृतीयसवने छन्दां-
स्येवाऽऽप्त्वा (४) ऽव रुन्धते वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव
तृतीयसवनान्न यन्ति ॥ (उ३च, - त्यु, - येऽह, - राप्वा, पञ्चदश च १५) ॥६॥

उत्सर्गिणामयनमीमांसा ॥ ५४ बृहती ।

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३मिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुरुत्सृज्यमेवेत्यै—मावास्यायां च पौर्ण-
मास्यां चोत्सृज्यामित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति
या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यामित्याहुरेष वै मासो विशर इति नाऽऽदिष्ट-(१)-मुत्सृजेयुर्यदा-

दिष्टमुत्सृजेयुर्थादृशे पुनः पर्याप्लावे मध्ये षडहस्यं संपद्येत षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत् सप्तममहस्त-
स्मिन्नुत्सृजेयुं—स्तदग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं—मग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति (२) सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव
तद्भागधेयान्न च्यावयन्ती—न्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यदिनः सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनमेकादशभिरुप यन्ति विश्वेषां वै
देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति
सर्वनं द्वादशभि—(३)—रुप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गा-
यां—भिवर्त इतः षण्मासो ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत् सुवर्गं लोकमभिवर्त-
यन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोकं

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां नो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमही^{१४}

—त्य—(४)—मुते आयताः षण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव
तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति^{१५} ॥ (नाऽऽदिष्टं,— कुर्वन्ति, द्वादशभि,— रिति, विश्वेभ्यो २०) ॥७॥

गवामयनसम्बन्धिमहाज्ञते सामविशेषाः ॥

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाकामत् तत् क्रोशेनावारुन्धत् तत् क्रोशस्य क्रोशत्वं
यत् क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते^१ सत्रस्यर्द्ध्याऽऽह-
वनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति^२ प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति
प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति^३ श्लोकेन पुरस्तात् सदसः (१) स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा
श्लोकभाजो भवन्ति नवभिरध्वर्युरुद्रायति नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति^४
सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यै^५ प्रतिहृताभिरुद्रायति तस्मात् पुरुषः सर्वाण्यन्यानि
शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदशः रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशं (२)
बृहदन्नाद्यस्यावरुद्धया अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशं मद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै^६ पत्नय उप-
गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै^७ प्रजापतिः प्रजा असृजत् सोऽकामयताऽऽसामहः राज्यं परी-
यामिति तासां राज्येनैव राज्यं पर्येत तद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यज-
माना राज्यं परि यन्ति^८ पञ्चविंशं भवति प्रजापते—(३)—राप्त्यै^९ पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति

देवलोकमेवाभिजयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभिजयन्ति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विरा-
डन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते^३ पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वैव प्रति
तिष्ठन्त्ये^४ कैकयाऽस्तुतया समायान्ति दिग्भ्य एवान्नाद्यं सं भरन्ति^५ ताभिरुद्रातोद्गायति
दिग्भ्य एवान्नाद्यं^(४) संभृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण
उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्त्याँ—सन्दीमुद्राताऽऽरोहति
साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्खं होता नाकस्यैव पृष्ठं रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्रह्मस्यैव विष्टपं गच्छ-
न्त्येसावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति^(५) तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानाः
कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै^६ ॥ (सदैसः. सप्तदश. प्रजापते, - गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं, प्रत्ये, - कादश च
११) ॥८॥

शततन्तुवीणादिविधिः ॥

अक्षर्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा अमृजत ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदक्षर्यं भवति
प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्यां
समां सत्रं समृद्धं क्षोधुकास्तां समां प्रजा इषं ह्यासामूर्जमाददते यां समां व्यृद्धमक्षोधुका-
स्तां समां प्रजाः^(१) न ह्यासामिषमूर्जमाददत उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं
कुर्वत एवमेव तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधानां वाणः शत-
तन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्वेवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्याँ—जि धावन्त्यनभिजितस्या-
भिजित्यै^२ दुन्दुभीन्समागन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव^(२) वाचमव रुन्धते^३
भूमिदुन्दुभिमा गन्ति यैवेमां वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धते ऽथो इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रं चर्मन् व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः क्रोशति
प्रान्यः शंसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान्तस यः प्रशंसति पूतेष्वेवान्नाद्यं दधात्यै^४—षिकृतं च^(३)
वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते यद्वृत्तेच्छदां सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्धयै^५ यन्ति वा
एते मिथुनाद्ये सैवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति^६ ॥ (व्यृद्धमक्षोधु-
कास्तां समां प्रजाः, परमामेव, च, त्रिंशच्च ३०) ॥९॥

दासीनृत्यम् ॥

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्येवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्ये—दकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निग्नतीरिदंम-
धुं गार्थन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमव रुन्धते पदो नि गन्ति महीयामेवैषु
दधति^३ ॥ (चर्मैकाक्षरपञ्चाशत् ४९) ॥१०॥

अश्वमेधाङ्गा अन्नहोममन्त्राः ॥

पृथिव्यै स्वाहा^१ ऽन्तरिक्षाय स्वाहा^२ दिवे स्वाहा^३ संप्लोष्यते स्वाहा^४ संप्लवमानाय स्वाहा^५ संप्लुताय स्वाहा^६ मेघायिष्यते स्वाहा^७ मेघायते स्वाहा^८ मेघिताय स्वाहा^९ मेघाय स्वाहा^{१०} नीहाराय स्वाहा^{११} निहाकायै स्वाहा^{१२} प्रासचाय स्वाहा^{१३} प्रचलाकायै स्वाहा^{१४} विद्योतिष्यते स्वाहा^{१५} विद्योतमानाय स्वाहा^{१६} संविद्योतमानाय स्वाहा^{१७} स्तनयिष्यते स्वाहा^{१८} स्तनयते स्वाहा^{१९} ग्र० स्तनयते स्वाहा^{२०} वर्षिष्यते स्वाहा^{२१} वर्षते स्वाहा^{२२} ऽभिवर्षते स्वाहा^{२३} परिवर्षते स्वाहा^{२४} संवर्षते (१) स्वाहा^{२५} ऽनुवर्षते स्वाहा^{२६} शीकायिष्यते स्वाहा^{२७} शीकायते स्वाहा^{२८} शीकिताय स्वाहा^{२९} प्रोषिष्यते स्वाहा^{३०} प्रुष्णते स्वाहा^{३१} परिप्रुष्णते स्वाहा^{३२} द्रुहीष्यते स्वाहा^{३३} द्रुहते स्वाहा^{३४} द्रुहीताय स्वाहा^{३५} विप्लोष्यते स्वाहा^{३६} विप्लवमानाय स्वाहा^{३७} विप्लुताय स्वाहा^{३८} ऽऽतपस्यते स्वाहा^{३९} ऽऽतपते स्वाहा^{४०} ग्रमातपते स्वाहा^{४१} गर्भ्यः स्वाहा^{४२} यजुर्भ्यः स्वाहा^{४३} सामर्भ्यः स्वाहा^{४४} ऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा^{४५} वेदेभ्यः स्वाहा^{४६} गाथाभ्यः स्वाहा^{४७} नाश्र०सीभ्यः स्वाहा^{४८} रैभीभ्यः स्वाहा^{४९} (२) सर्वस्मै स्वाहा^{५०} ॥ (संवर्षते, रैभीभ्यः स्वाहा, द्वे च २)

॥११॥

शरीरहोममन्त्राः ॥

दुत्वते स्वाहा^१ ऽदुन्तकाय स्वाहा^२ प्राणिने स्वाहा^३ ऽप्राणाय स्वाहा^४ मुखवते स्वाहा^५ ऽमुखाय स्वाहा^६ नासिकवते स्वाहा^७ ऽनासिकाय स्वाहा^८ ऽक्षवते स्वाहा^९ ऽनक्षिकाय स्वाहा^{१०} कर्णिने स्वाहा^{११} ऽकर्णकाय स्वाहा^{१२} शीर्षवते स्वाहा^{१३} ऽशीर्षकाय स्वाहा^{१४} पद्वते स्वाहा^{१५} ऽपादकाय स्वाहा^{१६} प्राणते स्वाहा^{१७} ऽप्राणते स्वाहा^{१८} वदते स्वाहा^{१९} ऽवदते स्वाहा^{२०} पश्यते स्वाहा^{२१} ऽपश्यते स्वाहा^{२२} शृण्वते स्वाहा^{२३} ऽशृण्वते स्वाहा^{२४} मनस्विने स्वाहा^{२५} (१) ऽमनसे स्वाहा^{२६} रेतस्विने स्वाहा^{२७} ऽरेतस्काय स्वाहा^{२८} प्रजाभ्यः स्वाहा^{२९} प्रजननाय स्वाहा^{३०} लोमवते स्वाहा^{३१} ऽलोमकाय स्वाहा^{३२} त्वचे स्वाहा^{३३} ऽत्वक्काय स्वाहा^{३४} चर्मवते स्वाहा^{३५} ऽचर्मकाय स्वाहा^{३६} लोहितवते स्वाहा^{३७} ऽलोहिताय स्वाहा^{३८} मा० सन्वते स्वाहा^{३९} ऽमा० सकाय स्वाहा^{४०} स्नावभ्यः स्वाहा^{४१} ऽस्नावकाय स्वाहा^{४२} ऽस्थन्वते स्वाहा^{४३} ऽनस्थिकाय स्वाहा^{४४} मज्जन्वते स्वाहा^{४५} ऽमज्जकाय स्वाहा^{४६} ऽङ्गिने स्वाहा^{४७} ऽनुङ्गाय स्वाहा^{४८} ऽऽत्मने स्वाहा^{४९} ऽनात्मने स्वाहा^{५०} (२) सर्वस्मै स्वाहा^{५१} ॥ (मनस्विने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा, द्वे च २) ॥१२॥

(११) वा० य० २२, २६—२७, २९; ३९, ६ । काठ० [अश्व०] ५, २ । पृथिव्यै स्वाहा । अथर्व० ५, ९, २, ६ । अन्तरिक्षाय स्वाहा । अथर्व० ५, ९, ३—४ । दिवे स्वाहा । अथर्व० ५, ९, १, ५ ।

(१२) वा० य० ३९, १० । काठ० [अश्व०] ५, ३ ।

परिधिमन्त्राः ॥

कस्त्वा युनक्ति^१ स त्वा युनक्तुं विष्णुस्त्वा युनक्तवस्य यज्ञस्यद्वयं मह्यं संनत्या अमुष्मे कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानार्य त्वा व्युष्ट्यै त्वा ग्य्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्धोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ (कोऽष्टात्रिंशत् ३८) ॥ १३ ॥

सर्वपृष्ठेष्टि ॥

अग्र्ये गायत्राय त्रिवृते राधंतराय वासन्तायाष्टाकपालं इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्मायैकादशकपालं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालं मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशभ्यां वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्यां बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शक्वराय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालं ऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः अग्र्ये वैश्वानराय द्वादशकपालं ऽनुमत्यै चरुः काय एककपालः ॥ (अग्र्ये गायत्र्यादित्या अनुमत्यै चरुः सप्तचत्वारिंशत् ४७) ॥ १४ ॥

सर्वपृष्ठेष्टिप्रयोगः ॥

यो वा अग्नावग्निः प्रहियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यदर्शीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते यत् संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्वपेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत् यत् संचितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति भागधेयैर्नैवेनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्त (१) उपोत्थाय प्रजां पशून्भि मन्येते^१ दशं हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्युत्तुभिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतुष्य इत्याहुर्धदेतानि हवींषि निर्वपत्युत्तुभिरेवेनं छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते^२ दिशः सुषुवाणेनां-(२)-भिजित्या इत्याहुर्धदेतानि हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्यो एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन् तस्मादिन्द्रसव एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति य एवं विद्वानेतयेष्टया यजते दिग्वितीः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिजित्यै ॥ (अस्य रुद्रोऽशान्तः, सुषुवाणेने, कंचत्वाग्नि, जज्ञ ४१) ॥ १५ ॥

[१६-१७] महिमग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥

(१३) वा० य० १,६,२०,२,२३,७,३,१४,२१-२२; काठ० [अथ०] ५,९ । (१४) वा० य० २९,६०; मै ३,१५, १०; काठ० [अथ०] ५,१० । (१६) वा० य० २३,३-४; २५,११ काठ० [अथ०] ५,१३ । यः प्राणतो निमिषतो । क० १०,१२१,३; अथर्व० ४,२,१-२ ।

तै० ४८

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते
तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा^१ ॥ (यः प्राणतो द्यौरादित्योऽष्टात्रिंशत् ३८) ॥१६॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूप-
मग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा^१ ॥ (य आत्मदा पृथिव्यग्निः, - रेकाक्षचत्वारिंशत् ३९)
॥१७॥

ब्रह्मवचनहोमः ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां—माऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां
दोग्ध्रीं धेनुं—वोढाऽनुद्धां—नाशुः सप्तिः^२ पुरन्ध्रयोषां^३ जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य
यजमानस्य वीरो जायतां^४ निक्रामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतुं फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां^५
योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ (आ ब्रह्मवचनचत्वारिंशत् ४१) ॥१८॥

अध्यानुमन्त्रणम् ॥

आऽक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वा^१ ऽऽऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा^२
द्यां वाज्याऽक्र^३स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वा^४ ऽग्निस्ते वाजिन् युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
पारयं वायुस्ते वाजिन् युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं^(१) पारयं ऽऽदित्यस्ते वाजिन् युङ्ङनु
त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारयं प्राणधृगसि प्राणं मे दृहं व्यानधृगसि व्यानं मे दृहं—
पानधृगस्यपानं मे दृहं चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि^५ श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेहि^६—युरस्यायु-
र्मयि धेहि^७ ॥ (वायुस्ते वाजिन् न्युङ्ङनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं, त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥१९॥

अन्नहोमसन्त्रः ॥

जज्ञि बीजं^१ वर्षीं पर्जन्यः पक्ता सूर्य^२ सुपिप्पला ओषधयः^३ स्वाधिचरणेय^४ सूप-
सदनोऽग्निः^५ स्वव्यक्षमन्तरिक्ष^६ सुपावः पर्वमानः^७ सूपस्थाना द्यौः^८ शिवमसौ तपन्^९
यथापर्वमहोरात्रे^{१०} पञ्चदशिनोऽर्धमासां^{११} स्त्रिंशिनो मासाः^{१२} कलसा क्रतवः^{१३} शान्तः सैव-
त्सरः^{१४} ॥ (जज्ञेकत्रिंशत् ३१) ॥२०॥

(१७) ऋ० १०, १२१, २; वा०य० २५, १३; अथर्व० ४, २, १-२; १३, ३, २४ । (१८) वा०य० २२, २२; मै० ३, १२, ८;
काठ० [अथ०] ५, १७ । (१९) वा०य० ४, ३, ११, १९; मै० २, ७, २१; काठ० [अथ०] ५, १८ । चक्षुर्दां असि चक्षुर्मे
देहि । वा०य० ४, ३; चक्षुरसि चक्षुर्मे दाः... । अथर्व० १, १७, ६, (२०) काठ० [अथ०] ५, २० ।

अश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्रायश्चित्तिः ॥

अग्नेयौऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रौऽष्टाकपालः पौष्णश्चरु रौद्रश्चरुः सौम्यं वैश्वानराय द्वाद-
शकपालो मृगाखरे यदि नाऽऽगच्छेदुग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्यभागः ॥
(अग्नेयश्चतुर्विंशतिः २४) ॥२१॥

मृगारेष्टिः ॥

अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपालं इन्द्रायाऽहोमुच एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पय-
स्या^३ वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुं रश्मिभ्यामागोमुग्भ्यां धानां मरुद्भ्य एतोमुग्भ्यः सप्तक-
पालो^६ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतोमुग्भ्यो द्वादशकपालो^७ ऽनुमत्यै चरुं अग्रये वैश्वानराय द्वादश-
कपालो^८ द्यावापृथिवीभ्यामहोमुग्भ्यां द्विकपालः^९ ॥ (अग्रयेऽहोमुचं त्रिंशत् ३०) ॥२२॥

सन्नविहोमाः ॥

अग्रये समनमत् पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तुं
वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा सूर्यो
दिवा चन्द्रमसे समनमदक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर्वर्णाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः सांश्चे समनमदृचे समनमद्यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत् क्षत्राय सम-
नमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विश्वे समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमदभ्युतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिभूतैः समनमदेवं मह्यं
(२) भद्राः संनतयः सं नमन्तुं ॥ (अग्रयः समनमद्यथा, मह्यं, चत्वारि च ४) ॥२३॥

यजमानेन वाचनम् ॥ १ त्रिष्टुप् ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवो वितता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अर्धि च देव ब्रूहि ॥

नमोऽग्रये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^१ नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
स्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि^२ नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि ॥
(ये ते चतुश्चत्वारिंशत् ४४) ॥२४॥

विराड् रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादनम् ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षणवान् मेध्यो भवत्यु^३ वा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चतुर्वीतः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः पर्श्वोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः

(२१) वा०य० २९,६०; मै० १,१०,१,२,६,९; काठ० [अश्व०] ५,२१। (२२) मै० २,१५,११; काठ० [अश्व०] ५,२२ ।

(२३) काठ० [अश्व०] ५,२३ । (२४) ऋ० १,३५,११; वा० य० ३४,२७; काठ० [अश्व०] १,१-२ । ये ते पन्थाः
सवितः० । ऋ० १,३५,११ । ये ते पन्थानोऽव दिशो येभिर्विश्वमैरयः । तेभिः सुमनया ब्रूहि नो वसो । अथ० ७,५५,१ ।

पर्वणि मासाः संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रुश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि
 नभो मांसान्योषधयो लोमानि वनस्पतयो बाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तं (१) समुद्र उदरमन्त-
 रिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ ग्रावा शेपः सोमो रेतो यज्जैजम्भ्यते तद्वि द्योतते यद्विधूनुते तत्
 स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वा—गर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते
 रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो देवानवह—(२)-द-
 र्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वानश्वा मनुष्यान्तसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो [बन्धुः]* ॥ (व्यात्तं-
 मवहद्, द्वादश च १२) ॥ २५ ॥

[गावो ३१३। गावः १०२। प्रथमे ८४। संमान्यो १०२। यदि ११९। पडुहै- २१५। -सुसृज्यो ३ २२०। देवाना-
 २६१। -मवर्षेण १८०। चर्म ४९। पृथिव्यै १०२। दृश्यते १०२। कां ३८। ऽमये ४७। यो १४१। यो ३८। य ३९। आ ४१।
 आ ९३। जज्या- ३१। -ग्न्यो २४। ऽमये ३०। ऽमये १०४। ये ४४। यः ११२। (पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥ २६३१)]

[इति सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

[प्रजननं २६२५। साध्याः २३३०। प्रजवं २१२३। बृहस्पति- २६२१। -गविः २६३१। (पञ्च ॥ ५ ॥ १२३३०)]

॥ इति सप्तमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ७ ॥

[इष्टे १६५८२। वायुर्व्यं १९२७३। प्रजापति- १०६२२। -युञ्जानः १४१०५। भागिन्नाणि १९४०४। प्राचीनं ५१।
 १६९९२। प्रजननं १२३३०। (सप्त ॥ ७ ॥ १०९३०८)]

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

* 'समुद्रो बन्धुः' यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठे च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति, तथाऽपि भ.व्यकारसमत्वत्वात्
 'व्यात्तमवहद् द्वादश च' इति वैदिक संप्रदायाजुरोधिप्रतीकवाक्योक्तद्वादशमव्ययपूरणधमावश्यकत्वाच्चात्र स्या,
 पित्तम् ।

तैत्तिरीय-संहिताया अनुवाकभूची

काण्ड-प्रपाठकानुवाकाङ्कसमेता ।

अंशुना ते अंशुः १,२,६
अंशुरंशुस्ते देवः १,२,११
अंशुश्च मे रश्मिश्च मे ४,७,७
अगन्म सुवः सुवर्गन्म १,६,६; ७,६
अग्न आ याहि वीर्ये ५,५,६
अग्न आयूँषि पवगे १,४,२९
अग्न उदधे यात इषुः ५,५,९
अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल ७,५,२२
अग्नये कामाय २,२,३
अग्नये गायत्राय त्रिवृते ७,५,१४
अग्नये गृहपतये १,८,१०
अग्नयेऽनीकवते १,८,४; ५,५,२४
अग्नयेऽजवते २,२,४
अग्नये पथिकृते २,२,२
अग्नये समनमत् पृथिव्यै ७,५,२३
अग्नये स्वाहा वायवे ७,१,२०
अग्नये स्वाहा सोमाय ७,१,१४; १६
अग्नाविष्णू महि तद्वा १,८,२२
अग्नाविष्णू सजोषसे ४,७,१
अग्निः पशुरासीत् ५,७,२६
अग्निं युनक्ति शवसा ४,७,१३
अग्निं वा एतस्य २,३,११
अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ७,३,१४
अग्निना देवेन एतना ३,५,३
अग्निना राधिमश्ववत् ३,१,११
अग्निना विश्वाषाट् ४,४,८
अग्निना वै होत्रा ६,३,७
अग्निराक्षरेण १,७,११
अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामत् ५,४,९
अग्निभूतानामधिपतिः ३,४,५
अग्निर्मा दुरिष्टात् १,६,३
अग्निर्मूर्धा दिवः ४,४,४
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् ४,३,१३
अग्निश्च म इन्द्रश्च मे ४,७,६
अग्निश्च मे वर्गश्च मे ४,७,९

अग्निहोत्रं जुहोति १,५,९
अग्नीध आ दवाति २,६,९
अग्ने गोभिर्न आ गहि २,४,५
अग्ने जातान् प्र णुना नः ४,३,१२,
५,३,५
अग्ने तव श्रवो वयः ५,२,६
अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी ३,३,१
अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै ५,७,२१
अग्ने महाँ असीत्याह २,५,९
अग्ने यं यज्ञमध्वरं ४,१,११
अग्नेऽतिथ्यमसि १,२,१०
अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया ४,३,९
अग्नेर्भागोऽसीति ५,३,४
अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य ४,७,१९
अग्नेर्वै दीक्षया ५,६,७
अग्नेऽस्यो ज्यायाऽस्यः २,६,६
अङ्गिरसो वै सन्नमासत् ७,१,४
अङ्गयेताय स्वाहाङ्गिसक्वाय ७,३,१७
अत्यन्यानां नान्यान् १,३,५
अत्रिरददादौर्वाय ७,१,८
अदग्धेभिः सवितः १,४,२४
अदितिः पुत्रकामा ६,५,६
अदित्यै श्रयो रोहितैः ५,६,१८
अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्य ७,४,१४
अनुमत्यै पुरोडाशम् १,८,१
अन्तर्याम पात्रेण ६,५,७
अन्नपतेऽन्नस्य नः ५,२,२
अन्वह मासा अन्विद्वनानि १,७,१३
अपां ग्रहान् गृह्णति ५,६,२
अपां स्वेमन्सादयामि ४,३,१
अपां नष्ट्रे जघो नाक्रः ५,५,१३
अपेत वीत वि च ४,२,४
अम्बस्थाद्विश्वाः पृतना ४,२,८
अम्बेऽम्बादयम्बिके ७,४,१९
अयं वा मित्रावरणा १,४,५

अयं येनश्चोदयत् १,४,८
अयजो वा एष योऽमामा १,५,७ २,५,८
अयं पुरो भुवस्तस्य ४,३,२
अयं पुरो हरिकेशः ४,४,३
अय्येण नै सहस्रजः ७,५,९
अर्थतः स्थापां १,८,११
अर्थश्चो चरं निर्वपेत् २,३,४
अर्वाङ् यज्ञ सङ्क्रामतु ७,३,११
अलज आन्तरिक्षः ५,५,२०
अवधूतं रक्षोऽवधूता १,१,६
अवभृत् यजूँषि ६,६,३
अश्मन्मूर्ज पर्वते ४,६,१
अश्मन्मूर्जमिति ५,४,४
अश्मा च मे मृत्तिका च मे ४,७,५
अश्वस्तूपरो गोमृगः ५,५,२३
अमावादित्यो न इगरोचत २,१,४,८;
२,१०
असावादित्योऽस्मिन् लोकः ७,३,१०
असावि सोम इन्द्र १,४,३९
अऽमाँसेन रात्रिम् ५,७,२०
आकृतिमग्निं प्रयुज्य ४,१,९
आकृत्यै प्रयुजेऽनये १,२,२
आक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं ७,५,१९
आग्न्यापैः जवम् २,२,९
आग्नेयः कृष्णग्रीवः ५,५,२२
आग्नेयमष्टाकपाल १,८,२,१७,१९-२०
आग्नेयोऽष्टाकपालः ७,५,२१
आ निष्ठ वृत्रहन् रथं १,४,३७
आ दद इन्द्रस्य १,१,९
आ दद ऋतस्य स्वा १,३,८
आ ददे प्रावांसि १,४,१
आदित्यं गर्भं पथसा ४,२,१०
आदित्यं चरं निर्वपेत् २,२,६
आदित्या अकामयन्त ७,३,४; ४,६
आदित्येभ्यो शुक्रजवः २,३,१

आनन्दं नन्दधुना कामं ५,७,१९
 आप उन्दन्तु जीवसे १,२,१
 आपो वरुणस्य ५,५,४
 आपो वा इदमे तल्लिलम् ७,१,५
 आ प्यायस्य मदिन्तम् १,४,३२
 आ ब्रह्मन् प्राह्मणः ७,५,१८
 आ मे गृहा भवन्तु ७,३,१३
 आथनाथ स्वाहा ७,१,६३
 आयुर्दा अग्ने हविषः ३,३,८
 आयुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,२
 आयुष्ट आयुर्दा अग्ने २,५,१२
 आ वायो भूर शुचिवाः १,४,४; ३,४,२
 आशुः शिशानो वृषभः ४,६,४
 आशुश्चिद्वृद्धान्तः ४,३,८
 आश्विनं धूम्रललातम् २,१,१०
 इदं वामास्ये हविः ३,३,११
 इधमश्र मे वहिश्च मे ४,७,८
 इन्द्रं वृत्रं जमिवाप्यं २,५,३
 इन्द्रं वो मिश्रस्परि १,६,१२; २,१,११
 इन्द्रः पत्नियामनु ६,६,६
 इन्द्र मरुत्व इह पाहि १,४,१८
 इन्द्रमिह्वरी वहतः १,४,३८
 इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै ५,७,१६
 इन्द्रस्य उज्रोऽगि प्राश्रिधः १,८,१५;
 ५,७,३
 इन्द्राग्निभ्यां त्वा ४,४,५
 इन्द्राग्नी अवयधानाम् ४,३,६; ५,३,२
 इन्द्राग्नी आगतं सुतं १,४,१५
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः ४,२,११
 इन्द्राय राज्ञे त्रयः ५,६,१७
 इन्द्राय राज्ञे सूकरः ५,५,११
 इन्द्रायान्वृजवे २,२,८
 इन्द्रो मरुजिः सावित्रेण ६,५,५
 इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् २,१,५
 इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य ६,५,९
 इन्द्रो वृत्राय वज्रम् ६,५,१
 इन्द्रो वै सहङ् देवताभिः ७,३,६
 इन्द्रो वै शिथल इवा प्रतिष्ठित ७,३,७
 इमारुगृष्णन् रतनाम् ४,१,२

इमे वै सहास्तां ते ३,४,३
 इयं ते शुक्र तम् १,२,४
 इयमेव सा या प्रथमा ४,३,११
 इषे त्वेति वहिश्च ६,३,६
 इषे त्वोपवीर्यमि १,३,७
 इषे त्वोत्रै त्वा १,१,१
 इष्टर्गो वा अधर्ग्युः ३,१,७
 ईक्ष्वाय स्वाहेङ्कनाय ७,१,१९
 ईयुष्टे ये पूर्वतराम् १,४,३३
 उत्क्रानोदक्रमीत् ५,१,३
 उत्तिष्ठन्नोजसा सह १,४,३०
 उत्सन्नयज्ञो वा एषः ५,३,१
 उत्सृज्यां नोत्सृज्याम् ७,५,७
 उदायुषा स्वायुषोत् १,२,८
 बहु त्वं जातवेदसं १,४,४३
 उदेनमुत्तरां नयाग्ने ४,६,३
 उदेनमुत्तराजयेति ५,४,६
 उद्यत ऋषयो वामनः ५,६,१४
 उपग्रयन्तो अधरं १,५,५
 उपधानगृहीतोऽसि १,४,३, १२; ७,
 १२; ३,२,१०; ५,८
 उभा वामिन्द्राग्नी १,१,१४
 उरु हि राजा वरुणः १,४,४५
 उदन्तस्त्रा हवामहे २,६,१२
 ऊर्कं च मे सूनुता च मे ४,७,४
 ऊर्ध्वा अस्य समिधः ४,१,८
 ऋक्सामे वै देवेभ्यः ६,१,३
 ऋक्षा वा इयमलोमकासीत् ७,४,३
 ऋतवो वै प्रजाकामाः ७,२,६
 ऋतवो उप दधाति ५,४,२
 ऋतापादृत धामाग्निः ३,४,७
 ऋषयो वा इन्द्रं ३,५,२
 एकयाऽस्तुयत प्रजा ४,३,१०
 एकविंशत्या मापैः ५,१,८
 एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा ७,२,१२
 एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा ७,२,११
 एका च मे तिस्रश्च मे ४,७,११
 एकादश प्रातर्गव्याः ५,६,२२

एतं युवानं परि वः ३,३,९
 एतद्वा अपां नामधेयं ३,३,४
 एष ते गायत्री भागः ३,१,२
 एष वा आसो द्वादशाहः ७,३,३
 एष वै देवस्थः २,५,६
 एषां वा एतल्लोकानां ५,२,९
 ऐन्द्रं चरं निर्वपेत् २,२,७
 ऐन्द्रमेकादशकपालं २,२,११
 ऐन्द्रवायवामान् गृह्णीयात् ७,२,७
 ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं १,८,७
 ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं १,८,३
 ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिम् ५,७,१८
 ओमासश्चर्पणीधृतः १,४,१६
 कदा चन स्तरीरसि १,४,२२
 कद्रूच वै सुपर्णी च ६,१,६
 कर्णास्त्रयो वामाः ५,६,१५
 कर्मणे वां देवेभ्यः १,१,४
 कस्त्वा लयति कस्त्वा ५,२,१२
 कस्त्वा युनाक्ति स त्वा युनक्तु ७,५,१३
 किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिः ७,४,१८
 कुसुहबिन्द औद्दालकिः ७,२,२
 कृप्याभ्यः स्वाहा कृप्याभ्यः ७,४,१३
 कूर्पांश्चैरच्छलाभिः ५,७,१३
 कृणुष्व पाजः प्रसिति १,२,१४
 कृत्तिका नक्षत्रमग्निः ४,४,१०
 कृष्णाय स्वाहा श्वेताय ७,३,१९
 कृष्णोऽस्याखरेष्टः १,१,११
 क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी ५,७,२४
 कुरुमिव वा अस्या ५,१,५
 क्षत्रस्योत्वमसि १,७,९
 गर्भाश्र मे वत्साश्च मे ४,७,१०
 गायत्री त्रिष्टुप् जगती ५,२,११
 गायत्रेण पुरस्तात् ५,५,८
 गायत्रो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८
 गावो वा एतत् सत्रमासत ७,५,१-२
 ग्रहान् वा अनुप्रजाः ६,५,१०
 हान्ति वा एतत् सोमं ६,६,७
 क्षत्रुषी वा एते यज्ञस्य २,६,२

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा ७,२,१५
 चर्माव भिन्दन्ति पामानम् ७,५,१०
 चात्वालाद्धिगियान् ६,३,१
 चित्तं सन्तानेन १,४,३६
 चित्तञ्च चित्तिश्च ३,४,४
 चित्तिं जुहोमि मनसा ५,७,४
 चित्रया यजेत पशुकाम २,४,६
 छन्दश्चित्तं चिन्वीत ५,४,११
 छन्दांस्सुप दधाति ५,३,८
 जज्ञि बीजं वर्ष्टां पर्जन्यः ७,५,२०
 जमदग्निः पुष्टिकामः ७,१,९
 जीमूतस्येव भवति ४,६,६
 जुष्टो वाचो भूयासं ३,१,१०
 ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च ४,७,२
 ज्योतिष्टोमं प्रथमम् ७,४,११
 ज्योतिष्मतीं त्वा १,४,३४
 तद्विरण्यमभवत्तस्मात् ६,१,७
 तं प्रतथा पूर्वथा १,४,९
 तरणिर्विश्वदर्शतः १,४,३१
 तेभ्य उत्तरवेदिः ६,२,७
 तेषामसुराणां तिस्रः ६,२,३
 त्रिंशत्त्रयश्च गणिनः १,४,११
 त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः ७,२,१४
 त्रींस्सूचनानु ब्रूयात् २,५,१०
 त्रीणि वाव सवनानि ३,२,२
 त्र्यविकथं त्रिष्टुप् छन्दः ४,३,५
 त्वं सोम तनूकृद्भ्यः १,३,४
 त्वदने स्वाहा दन्तकाय ७,५,१२
 त्वमग्ने बृहद्भ्यः ३,४,११
 त्वमग्ने रुद्रो असुरः १,३,१४
 त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः २,४,२; ५,१२
 त्वामग्ने वृषभं चेकितानं ५,७,२
 त्वे क्रतुमपि वृज्जन्ति ३,५,१०
 दृज्यः स्वाहा हनूभ्यां ७,३,१६
 दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै ७,२,१७
 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ४,२,२
 देव सवितः प्रसुव यज्ञं १,७,७
 देव सवितरेतत् ३,२,७
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे १,३,१;

२,६,४; ४,१,३; ५,१,४; ६,२,
 १०; ४,४; ७,१,११
 देवस्याहं सवितुः १,७,८
 देवानां वा अन्नं जग्मुषां ७,५,८
 देवा मनुष्याः पितरः २,४,१
 देवा वसव्या अग्ने २,४,८
 देवा वसव्या देवाः २,४,१०
 देवा वा हन्दिषं दीर्य ६,६,८
 देवा वै देवयजनम् ६,१,५
 देवा वै नर्धि नः २,५,७
 देवा वै प्रवाहुग्रहान् ६,६,१०
 देवा वै सृष्ट्योगविभयुः २,३,२
 देवा वै यज्ञमाग्रीध्रे ६,४,२
 देवा वै यज्ञस्य २,६,१०
 देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन् ५,३,३; ६,४,६,
 ११
 देवा वै यद्यज्ञेन ३,३,६
 देवा वै राजन्याज्जायमानात् २,४,१३
 देवा वै सन्नमासन २,३,३
 देनासुरा एषु लोकेषु २,१,३
 देवासुराः संयत्ता आसन् १,५,१; २,
 ३,७; ४,२-३; ५,३,११; ४,१;
 ६,२,२
 देविका निर्धपेत् ३,४,९
 देवीं धियं मनामहे १,२,३
 देवीरापः सं मधुमतीः १,८,१२
 देवो वः सवितोऽपुनातु १,१,५
 द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी ५,७,२५
 द्रापे अन्धसस्पते ४,५,१०
 द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः ७,२,१३
 द्वे वाव देवसन्ने द्वादशाहः ७,४,५
 धाता रातिः सवितेदं १,४,४४
 धात्रे पुरोडाशं १,८,८
 धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ १,१,७
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः ४,३,४
 ध्रुवां वै रिच्यमानां १,७,५
 ध्रुवाऽसि ध्रुवाऽस्तृता ४,२,९
 ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं १,६,२,१०; २,३,९
 नम आग्याभिनीभ्यः ४,५,४

नम इरिण्याय च ४,५,९
 नमः सहमानाय ४,५,३
 नमः सोनान च ४,५,८
 नगरं रुद्र मन्यवे ४,५,१
 ननो ज्येष्ठाय च ४,५,६
 नमो दुन्दुभ्याय च ४,५,७
 नमो भवाय च ४,५,५
 नमो राज्ञे नमो वरुणाय ७,४,१६
 नमो हिरण्यवाहवे ४,५,२
 न ता एवोऽन्यतो वैश्वानरः ७,२,१०
 नवानवो भवति जायमानः २,४,१४
 न ह स्त नै पुः ५,१,१०
 नाकसङ्घिर्देवाः ५,३,७
 नासोमयाजी सं गयेत् २,५,५
 निग्राभ्याः स्य देवध्रुतः ३,१,८
 निवीतं मनुष्याणां २,५,११
 नृपदे वडिनि ५,४,५
 पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः ७,२,१६
 पञ्चाशते स्वाहा शताय ७,२,१९
 पन्थामनुब्रूभ्यां सन्तीतं ५,७,२३
 पग वा एष यज्ञं १,५,२
 परिभूरिनि परिभूः ३,२,३
 परोक्षं वा अन्ये देवाः १,७,३
 पर्यग्निं करोति ६,३,८
 पवस्व वाजभातये ५,४,१२
 पशवो वा इडा स्वयम् २,६,८
 पशुमालभ्य पुरोडाशं ६,३,१०
 पशुर्मा एष यदग्निः ५,२,१०
 पशोर्वा आलब्धस्य ६,३,९
 पाकयज्ञं वा अन्वाहितानेः १,७,१
 पिसङ्गाक्षयो चालन्ताः ५,६,२३
 पुरुषमात्रेण विमिमीते ५,२,५
 पुरुषमृगश्चन्द्रमसे ५,५,१५
 पुरो हविषि देवयजने ६,२,६
 पूर्णां पश्चाद्भुत पूर्णां ३,५,१
 पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहे ५,७,१७
 पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय १,३,६; ६,३,४
 पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय ७,१,१५,
 १७; ५,११

पृथिवीरश्मिः ५, ६, १२
 पृथिवी वैश्वदेवः ५, ५, १७
 प्रचयवस्त्र भुवस्पति १, २, ९
 प्रजननं ज्योतिरग्निः ७, १, १
 प्रजयं वा एतेन यन्ति ७, ३, १
 प्रजापतिः प्रजा असृजत २, १, २; २, १;
 ४, ४; ५, ५, २; ६, ६, ५; ७, २, ४
 प्रजापतिरकामयत ३, १, १; ७, २, ५, ९;
 ३, ८
 प्रजापतिरग्निमचिनुत ५, ६, ६, १०
 प्रजापतिरग्निमसृजत ५, ७, १०
 प्रजापतिर्देवासुरान् ३, ३, ७
 प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं २, ३, ६
 प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् २, ६, ३, ६, ६, ११
 प्रजापतिर्मनसाऽन्धः ४, ४, ९
 प्रजापतिर्यज्ञानसृजत १, ६, ९
 प्रजापतिर्वह्नीयाश्वम् २, ३, १२
 प्रजापतिः सुवर्गं लोकम् ७, ३, ५; ४, ४
 प्रजापतेरक्षयश्चतु ५, ३, १२
 प्रजापतेर्जायमानाः ३, १, ४
 प्रजापतेरक्षयश्चतु २, ३, ५
 प्रतिपूरुषमेककपालान् १, ८, ६
 प्रयुष्टः रक्षः प्रयुष्टा १, १, १०
 प्रथमे माप्ति पृष्ठान्युपयन्ति ७, ५, ३
 प्र देवं देव्या धिया ३, ५, ११
 प्रयासाय स्वाहा १, ४, ३५
 प्र सो अग्ने तवोतिभिः ३, २, ११
 प्राची दिशां वसन्तः ४, ३, ३
 प्राचीनवत्सां करोति ६, १, १
 प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि ४, ६, ५, ५, ४, ७
 प्राजापत्या वै पक्षवः ३, १, ५
 प्राणाय स्वाहा व्यानाय ७, ४, २१
 प्राणो वा एष यदुपाऽऽतुः ६, ४, ५, ५, ८
 प्रातर्युजौ वि मुच्येथाम् १, ४, ७
 प्रातःसवने वै गायत्रेण ७, १, २
 प्रान्यानि पात्राणि ६, ५, ११
 बद्धमवस्थति वरुणपाशात् ६, २, ९
 बर्हिषोऽहं देवयज्यया १, ६, ४; ७, ४
 बकायाजगर आस्तुः ५, ५, १४

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठम् २, १, ६
 बार्हस्पत्यं चरुं १, ८, ९
 बृहस्पतिरकामयत ७, २, ३; ४, १
 बृहस्पतिर्देवानां ६, ४, १०
 बृहस्पतिस्तुतस्म १, ४, २७
 बृहस्पतिस्त्वा सादयतु ४, ४, ६
 ब्रह्म जज्ञानमिति ५, २, ७
 ब्रह्मादिनो वदन्ति २, ५, ४; ६, ५; ६,
 १, २; ४, ३; ७, १, ३; ३, २; ४, २०
 भक्षेहि मा ऽऽ विश ३, २, ५
 भुवनमसि वि प्रथस्व १, १, १२
 भुवो देवानां कर्मणापसर्तस्य ७, १, १८
 भूतं भव्यं भविष्यत् ७, ३, १२
 भूतेष्टका उप दधाति ५, ६, ३
 भूमिर्भूम्या द्यौर्वरिण १, ५, ४
 भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसि ४, ४, ७
 भूर्भुवः सुवर्चसवः ७, ४, २०
 मधुश्च माधवश्च १, ४, १४; ४, ४, ११
 मनुः पृथिव्या यज्ञियम् २, ६, ७
 मम नाम प्रथमं १, ५, १०
 समाने वचो विहवेपु ४, ७, १४
 मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः ५, ७, ९
 मयुः प्राजापत्यः ५, ५, १२
 मयोभूर्वातो अभिवात्सलाः ७, ४, १७
 मरुत्वन्तं वृषभं १, ४, १७
 मरुत्वाऽऽ इन्द्र वृषभः १, ४, १९
 महाऽऽ इन्द्रो नृवद्वा १, ४, २१
 महाऽऽ इन्द्रो य भोजसा १, ४, २०
 महाऽऽ इन्द्रो वज्रबाहुः १, ४, ४१
 महीनां पयोऽसि ३, २, ६
 मा छन्दः प्रमा छन्दः ४, ३, ७
 मा नो हि ऽर्साऽजनिता ४, २, ७
 मा नो मित्रो वरुणः ४, ६, ८
 मातृमसि मरुताभोजः २, ४, ७, ९
 मित्रं देवा अनुवन् ६, ४, ८
 मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां ५, ७, १५
 मित्रोऽसि वरुणोऽसि १, ८, १६
 मूर्धानं दिवो अरतिं १, ४, १३
 मेदसा सुचौ प्रेणोति ६, ३, ११

मेघस्त्वा पचतैरवतु ७, ४, १२
 य आत्मदा बलदा यस्य ७, ५, १७
 य इमा विश्वा भुवनानि ४, ६, २
 यः प्राणतो निमिषतः ७, ५, १६
 यजुषा वा एषा क्रियते ५, ५, १३
 यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति ३, १, ३
 यज्ञस्य घोषदसि १, १, २
 यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ६, ४, ९
 यज्ञेन वै प्रजापतिः ६, ४, १
 यज्ञेनैव देवाः सुवर्गम् ६, ५, ३
 यत् कलयाते शफेन ते ६, १, १०
 यथा वै पुत्रो जातः ५, ७, ५
 यथा वै मनुष्या एवं ७, ४, २
 यथा वै समृतसोमा १, ६, ७
 यदक्रन्दः प्रथमं ४, ६, ७
 यदग्ने यानि कानि च ४, १, १०
 यदाकृतात् समसुक्तोत् ५, ७, ७
 यदि सोमो सऽसुतौ ७, ५, ५
 यदुभौ विमुच्यतिथ्यं ६, २, १
 यदेकेन सऽस्थापयति ५, ५, १
 यद्वा अनीशानो भारम् ६, २, ५
 यद्वै ह्योताऽध्वर्युम् ३, २, ९
 यन्नवमैत् तन्नयनीतम् २, ३, १०
 यवती वै पृथिवी ५, २, ३
 यस्त्वा ह्वा कीरिणा १, ४, ४६
 या जाता ओषधयः ४, २, ६
 यावन्तो वै देवा यज्ञाय ६, १, २
 यां वा अध्वर्युश्च ३, ५, ९
 या वां कशा मधुमती १, ४, ६
 यामिन्द्रावरुणा २, ३, १३
 यास्ते अग्ने समिधः ५, ७, १
 युक्ष्मा हि देवहूतमाऽऽ २, ६, ११
 युञ्जते मन उन युञ्जते १, २, १३
 युञ्जानः प्रथमं मनः ४, १, १
 ये ते पन्थानः सत्रितः ७, ५, २४
 ये देवा दिव्येकादश १, ४, १०
 ये देवा यज्ञहनः ३, ५, ४
 ये वाजिनं परिपश्यन्ति ४, ६, ९
 यो अर्चन्तं जिघाऽसति ७, ४, १५

योक्त्रं गृध्राभिर्युगमानः ५,७,१४
 यो वा अग्नावग्निः प्रविह्यते ७,१,१५
 यो वा अथथदेवतम् ३,१,६
 यो वा अथस्य मेधस्य ७,५,२५
 यो वै देवान् देवयशसेन ३,१,९
 यो वै पवमानानाम् ३,२,१
 यो वै श्रद्धामनारभ्य १,६,८
 यो वै सप्तदशं प्रजापतिं १,६,११
 रक्षोहणो वल्गुगहनः १,३,२
 रजनो वै कौण्यः २,३,८
 रश्मिरसि क्षयाय ४,४,१
 रश्मिरस्येवादित्यम् ५,३,६
 राज्यसि प्राची दिक् ४,४,२
 राष्ट्रकामाय होतव्या ३,४,८
 रुद्रो वा एष यदग्निः ५,४,३
 रुद्रौद्रः कृकलासः ५,५,१९
 रोहितो धूम्रोहितः ५,६,११
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः ७,३,२०
 वयो वा अग्निर्यदग्निचित् ५,७,६
 वरुणो सुषुवाणमन्ताद्यं २,१,९
 वषट्कारो वै गायत्रियै २,१,७;३,५,७
 वसवस्त्वा प्रवृहन्तु ३,३,३
 वसवस्त्वा धूपयन्तु ४,१,६
 वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत ७,४,७
 वसोधारां जुहोति ५,४,८
 वस्यसि रुद्राऽस्य १,२,५
 वाक्त आ प्यायतां १,३,९
 वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ६,४,७
 वाग्वै देवेभ्योऽपाकमत् ६,१,४
 वाचस्पतये पवस्व १,४,२
 वाजं हनूभ्यामपः ५,७,१२
 वाजस्य मा प्रसवेन १,१,१३
 वाजस्येयं प्रसवः १,७,१०
 वाजो नः सप्त प्रदिशः ४,७,१२
 वाममथ सजितः १,४,२३
 वायव्यं श्वेतमा लभेत २,१,१
 वायुरसि प्राणो नाम ३,३,५
 वायुर्हि कर्ताग्निः ३,३,२
 वायोः पक्षतिः सरस्वतः ५,७,२२

वारुणास्त्रयः कृष्णलकामा ५,६,२०
 वारुणो वा अग्निरुपनत् ५,१,६
 वारुणो वै क्रीनः ६,१,११
 वास्तोष्पते प्रति जानीहि ३,४,१०
 वि०शतैश्च स्वाहा चत्वारि०शते ७,२,
 १८
 वित्तायनी मेऽसि १,२,१२
 वि पाजसा पृथु ११ ४,१,५
 विभूरसि प्रवाहणः १,३,३
 विभूर्गात्रा प्रभूः ७,१,१२
 वि वा एतस्य यज्ञः ३,४,१
 वि वा एतौ द्विपाते ५,२,४
 विश्वकर्मा दिशां पतिः ५,५,५
 विश्वरूपो वै त्याष्टः २,५,१
 विष्णुमुखा वै देवाः ५,२,१
 विष्णोः क्रमोऽसि ४,२,१
 वृष्टिसनीरुप दधाति ५,३,१०
 वैश्वानरं द्वादशकपालं २,२,५
 वैश्वानरो न ऊत्या १,५,११
 वैष्णव्यर्चा हुत्वा ६,३,३
 व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य ५,१,२
 शका भौमी पान्नः ५,५,१८
 शञ्ज मे मयश्च मे ४,७,३
 शताय स्वाहा सहस्राय ७,२,२०
 शितिबाहुरन्यतः ५,६,१३
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य ६,२,११
 शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः ५,६,१६
 शुन्धध्वं दैव्याय १,१,३
 श्येनाय पस्वने ३,२,८
 षट् पदान्यनु निष्कामति ६,१,८
 षडहैमासान्संपाद्याहः ७,५,६
 षडभिर्दीक्षयति षड्वा ५,१,९
 संवत्सरमुख्यं ५,६,५
 संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा ७,४,८
 संवत्सरो वा इदमेक आसीत् ७,१,१०
 सं वपामि समापः १,१,८
 स०श्रवा ह सौवर्चनसः १,७,२
 सजूरुद्रो यावभिः ५,६,४
 सजोषा इन्द्र सगणः १,४,१२

सद्यो दीक्षयन्ति १,८,१८
 सं ते मनसा मनः १,३,१०
 सन्ते वायुर्मातृशिक्षा ४,१,४
 सन्त्वा नह्यामि पयसा ३,५,६
 सं त्या लिङ्गामि यजुषा १,६,१
 सप्तभिर्भूयति सप्त ५,१,७
 स प्रत्यवग्नि काव्य २,३,१४
 समान्य ऋवो भवन्ति ७,५,४
 यमास्त्वाम ऋतयः ४,१,७
 सनित० सङ्कल्पेधा० ४,२,५
 समिद्धिमाशया नः ४,४,१२
 समिद्धो अज्जन्कृद् ५,१,११
 समिधमा तिष्ठ गायत्री १,८,१३
 समिधो यजति वसन्तम् २,६,१
 समिष्ट यजू०पि जुहोति ६,६,२
 समीची नामासि प्राची ५,५,१०
 समुद्रं गच्छ स्वाहा १,३,११
 सं पश्यामि प्रजा अहम् १,५,६,८
 सर्वस्य प्रतिशीवरी १,४,४०
 सर्वाणि छन्दा०सि २,४,११
 सर्वाभ्यो वै देवताभ्यः ५,३,९
 सहस्रतम्या वै यजमानः ७,१,७
 सहस्राणि सहस्रशः ४,५,११
 साध्या वै देवा अस्मिन् ६,३,५
 साध्या वै देवाः सुवर्गकामा ७,२,१
 सावित्राणि जुहोति ५,१,१
 साविराड्विक्रम्यातिष्ठत् ७,३,९
 सिताय स्वाहा सिताय ७,४,२२
 सुपर्णः पार्जन्यो ह०सो ५,५,२१
 सुवर्गं वा एते लोकं ६,२,४;७,४,९
 सुवर्गाय वा एतानि ६,३,२;६,६,१
 सुवर्गाय वा एते लोकाय ६,५,४
 सुवर्गाय वा एषः ५,५,७;५,६,८
 सुवर्गाय वै लोकाय ५,४,१०
 सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः १,४,२६
 सूर्यते वा एषोऽग्नीनां ५,६,९
 सूर्यो देवो दिविष्वः ३,३,१०
 सूर्यो मा देवो देवेभ्यः ३,५,५
 सोत्तरवेदिरजवीत् ६,२,८

सोमं ते क्रीणामि १,२,७
 सोमस्य त्विधिरसि १,८,१४
 सोमाय पितृमते १,८,५
 सोमाय स्वराज्ञे ५,६,२१
 सोमो वै सहस्रमन्विन्दत् ७,१,६
 सौम्यास्त्रयः पिशाङ्गाः ५,६,१९
 सौरी बलाकश्यां मयूरः ५,५,१६

स्तेगां दग्धाभ्यां ५,७,११
 स्फ्यः स्वस्तिर्विघ्नः ३,२,४
 स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति ६,६,४
 स्वयमातृणामुप ५,२,८
 स्वाङ्गीं त्वा स्वादुना १,८,२१
 स्वाहाऽऽधिमाधीताय ७,३,१५

हरिरसि हारियोजनः १,४,२८
 हविष्मतीरिमा आपः १,३,१२
 हिरण्यगर्भं आपो ह यत् २,२,१२
 हिरण्यपाणिमृतये १,४,२५
 हिरण्यवर्णाः शुचयः ५,६,१
 हृदे त्वा मनसे त्वा १,३,१३

यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता-मन्त्राणां

व र्णा नु क्र म सू ची ।

[काण्ड-प्रपाठकानुवाक-मन्त्राङ्क-समेता ।]

अशाय स्वाहा १,८,१३,२९
 अश्रुता ते अश्रुः १,२,६,१
 अश्रुरश्रुस्ते देव सोमा ६,२,२,८
 अश्रुश्च मे रश्मिश्च मे ४,७,७,१
 अश्वाम्याः स्वाहा ७,३,१६,२३
 अहस्पत्याय त्वा १, ४, १४, १४
 अहोमुचे २,५,१२,३०
 अहोमुचे प्र भरेमा १,६,१२,९
 अकर्णकाय स्वाहा ७,५,१२,१२
 अकृत्वाऽकर्णयाऽकाणया ६,१,६,१७
 अकृत्वा वा एते सुवर्गं ७,४,३,२०
 अकृत् रिहाणाः १,१,१३,६
 अक्रन् कर्म कर्मकृतः १,८,३,५
 अक्रन्ददग्निः स्तनयश्चिव १,३,१४,५;
 ४,२,१,५; २,४
 अक्षवते स्वाहा ७,५,१२,९
 अक्षन्मीमदन्त ह्यत्र १,८,५,७
 अक्षन् पितरोऽमीमदन्त १,८,५,८
 अक्षरपंक्तिश्छन्दः ४,३,१२,३१
 आक्षितोऽस्यक्षिरयै १,७,३,१३
 अक्षीभ्याः स्वाहा ७,३,१६,६
 अक्षया परि हरति ६,३,६,११

अक्षयाऽव द्यतितस्वात् ६,३,१०,१५
 अक्षया व्याघारयति ५,२,७,१८;
 ४,५,२; ६,२,८,३
 अक्षयोप दधाति तस्मात् ५,२,१०,
 १२; ३,५,११
 अगदं जानुभ्यां ५,७,१३,५
 अगन् देवान् यज्ञः ३,५,६,९
 अगन्म ज्योतिरुत्तमम् ५,१,८,२१
 अगन्म सुवः सुवरगन्म १,६,६,१;
 ७,६,१
 अगाऽनग्नीदित्याहयत् २,६,५,२५
 अगृहीतेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,९;
 २०,१०
 अग्न आ याहि वीतये २,५,७,१०;
 ५,१,५,२६; ५,६,१
 अग्न आयूष्णि पवसे १,३,१४,२३;
 ४,२९,१; ५,५,७; ६,६,९
 अग्न उदधे या त ह्युः ५,५,९,१
 अग्नय आयुष्मते २,२,३,४
 अग्नये कामाय २,२,३,१
 अग्नये क्षामवते २,२,२,७
 अग्नये गायत्राय त्रिवृते ७,५,१४,१

अग्नये गृहपतये १,८,१०,१; १५,१४;
 १६,२३
 अग्नयेऽग्निवते २,२,४,१०
 अग्नये जातवेदसे २,२,३,५
 अग्नये ज्योतिष्मते २,२,४,११
 अग्नये तेजस्वते २,२,३,७
 अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां १,१,८,५
 अग्नये त्वा रायस्पोषदाज्ञे १,२,१०,४
 अग्नये दात्रे पुरोडाशं २,३,२,१६
 अग्नये धामच्छदे २,४,१०,४
 अग्नये धूङ्क्षणां ५,५,१९,६
 अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशम् १,८,४,१
 अग्नयेऽनीकवते रोहिताब्जिः ५,५,
 २४,१
 अग्नयेऽन्नपतये २,२,४,३
 अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशम् २,२,४,१
 अग्नयेऽन्नादाय २,२,४,२
 अग्नये पथिकृते २,२,२,१
 अग्नये पवमानाय २,२,४,४
 अग्नये पुत्रवते २,२,४,६
 अग्नये मध्यमानायानु ६,३,५,९
 अग्नये यविष्ठाय त्रयः ५,६,१५,३

अग्नये याविष्ठाया पुरोडाशं २, २, ३, २-३
 अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशम् २, २, २, ३
 अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा १, ८, ७, ९
 अग्नये रसवते २, २, ४, ७
 अग्नये रुक्मते २, २, ३, ६
 अग्नये रुद्रवते २, २, २, ५
 अग्नये वसुमते २, २, ४, ८
 अग्नये वाजसुते २, २, ४, ९
 अग्नये वैश्वानराय ४, १, ९, ६; ७, ५, १४, ८; २२, ९
 अग्नये वो जुष्टं १, १, ५, ४
 अग्नये व्रतपतये २, २, २, २
 अग्नये समनमत् ७, ५, २३, १
 अग्नये साहन्त्याय २, २, ३, ८
 अग्नये सुरभिमते २, २, २, ६
 अग्नये स्वाहा १, ८, १३, २०, ७, १, १२, २; १४, १; १६, १; १७, ४; २०, १
 अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः ७, ५, २२, १
 अग्नोऽह पत्नीवा ३: १, ४, २७, २
 अगनावगिन्श्चरति १, ३, ७, १४
 अगनावगिन्श्चेतव्य इति ५, २, ८, ४
 अगनाविष्णू २, ५, १२, ९-१०
 अगनाविष्णू महि तद्वा १, ८, २२, १
 अगनाविष्णू महि धाम १, ८, २२, २
 अगनाविष्णू मा-न्वाम् १, १, १२, ४
 अगनाविष्णू सजोषसा ४ ७, १, १;
 ५, ७, ३, ७
 अग्निं युनजिम् शवसा ४, ७, १३, १;
 ५, ४, १०, २
 अग्निं वा पूर्य गिरा देवं १, ८, २२, १०
 अग्निं वा एतस्य २, ३, ११, १
 अग्निं वैश्वानरं गच्छ १, ३, ११, ११;
 ६, ४, १, १६
 अग्निं स्तोमेन बोधय ४, १, ११, १९
 अग्निं हृदयेन १, ४, ३६, ५,
 अग्निं होतारं मन्ये ४, ४, ४, २६
 अग्निं होतारमिह तं १, ५, १०, ९
 अग्निः ३, २, ४, ५
 अग्निः पञ्चरासीत् तेन ५, ७, २६, १

अग्निः पुरा भवत्यग्निं ६, ३, ५, १३
 अग्निः पृथिव्याः ३, २, ४, १६
 अग्निः प्रथमो वसुभिः २, १, ११, ९
 अग्निः प्रातःसवने पातु ३, १, ९, २
 अग्निः शुचिब्रततमः १, ३, १४, २७;
 ५, ५, ११
 अग्निं गृह्णाति स एव १, ६, ७, ३
 अग्निचितं ह वा अमुष्मिन् ५, ४,
 ९, १०
 अग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तयुभ्यः ३, ५, २, ५
 अग्निनाऽग्निः समिधये १, ४, ४६, ११;
 ३, ५, ११, १८
 अग्निना तपोऽन्वभवत् ७, ३, १४, १
 अग्निना देवेन पृतनाः ३, ५, ३, १
 अग्निना पुरस्तादेति ६, ३, ८ ९; ९, १४
 अग्निना रयिमश्ववत् ३, १, ११, १; ४,
 ३, १३, १५
 अग्निना विश्वाषाट् ४, ४, ८, १
 अग्निना वै देवाः सुवर्गं ५, ३, ९, २;
 ५, ५, १४
 अग्निना वै होत्रा देवाः ६, ३, ७, १
 अग्निनेन्द्रेण सोमेन ७, ३, ११, ६
 अग्निभ्यः पशूना लभते ५, १, ८, ७
 अग्निमग्न आ वह सोमम् २, ५ ९, ७
 अग्निमग्निं हवीमभिः ४, ३, १३, २६
 अग्निमभ्यावृष्य शये ६, २, ५, ११
 अग्निमीडे पुरोहितं ४, ३, १३, ८
 अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् ४, १, २, ७ ९;
 ५, १, २, १३, १५
 अग्निं प्रति स्विष्टकृतं १, ५, २, ८
 अग्निरमुष्मिँल्लोक आसीत् २, ५, ८, २;
 ६, ६, १०
 अग्निरवमो देवतानां ५, ५, १, ११
 अग्निराग्नीध्रे ४, ४, ९, १२
 अग्निरायुष्मानिति २, ३, ११, १२
 अग्निरायुष्मान्सः २, ३, १०, ११
 अग्निरेकाक्षरेण १, ७, ११, १
 अग्निर्गृहपतिः सोमः २, ४, ५, ६
 अग्निर्दा द्रविणं २, २, १२, २२

अग्निर्दिशां पतिः स नः ५, ५, ५, ५,
 अग्निर्देवता ४, ३, ७, २५
 अग्निर्देवता गायत्री ३, १, ६, ६,
 अग्निर्देवानां दूत आसीत् २, ५, ८, ७;
 ११, २५
 अग्निर्देवेभ्यो निकायत् ५, १, १, १२;
 २, ७; ४, १०; ९, १४, ४, ७, २०
 अग्निर्देवेभ्योऽपःकामत् ५, ४, ९, १
 अग्निर्भूतानामधिपतिः ३, ४, ५, १
 अग्निर्मन्युं प्रातिनुदन् ४, ७, १४, ६
 अग्निर्मा दुर्दिष्टात् पातु १, ६, ३, २
 अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् १, ५, ५, ३; ७,
 ४; ११, १३, ४, १, ११, ३; ४, ४, १
 अग्निर्वायुः सूर्यो वपट् ७, ३, १२, ५
 अग्निर्वायम यम इयं यमी ३, ३, ८, ८
 अग्निर्वा ह वा अग्निचितं ५, ४ ७, १५
 अग्निर्वृत्राणि जङ्घवत् ४, ३, १३, १
 अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता ३, १, १, ५
 अग्निर्वै देवानामभिपिक्तः ५, ४, ९, ५
 अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः १, ६, ७, ६
 अग्निर्होता नि षवादा १, ३, १४, ३
 अग्निर्होतेत्याहाग्निर्वै २, ५, ९, ९
 अग्निश्च म आपश्च मे ५, ४, ८, ८
 अग्निश्च म इन्द्रश्च मे ४, ७, ६, १
 अग्निश्च मे घर्मश्च मे ४, ७, २, १;
 ५, ४, ८, १२
 अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः ७, १, १, ४
 अग्निष्टोमावभितः प्रधी ७, ४, ११, ३
 अग्निष्वात्ताः पितर एह २, ६, १२, ५
 अग्निस्तिग्मेन शोचिषा ४, ६, १, २१
 अग्निस्त्रीणि त्रिधातूनि ३, २, ११, ७
 अग्निस्ते तनुवं मा १, १, ८, १३
 अग्निस्ते तेजो मा १, १, १०, १५
 अग्निस्ते वाजिन् युङ्जन्तु ७, ५, १९, ४
 अग्निहोत्रं जुहोति यत् १, ५, ९, १
 अग्निहोत्रमेताभिः १, ६, १०, ४
 अग्निहोत्रोच्छेषणम् २, ५, ३, ११
 अग्नीव आ दधाति २, ६, ९, १
 अग्नीवे ददात्यग्निमुखान् ६, ६, १, १७

अग्नीध्रेष्टुवस्थमा ६,५,८,१३
 अग्नीवह्णौ यजति ६,६,३,१३
 अग्नीषोमथोरहं देवयज्यया १,६,२,
 १९,२२; ११,११,१४
 अग्नीषोमथोरहमुज्जितिम् १,६,४,७
 अग्नीषोमाभ्यां १,१,४,१०; ८,६
 अग्नीषोमाविमं सु २,३,१४,९
 अग्नीषोमा सवेदसा २,३,१४,७
 अग्नीषोमा हविषः २,३,१४,११
 अग्नीषोमीयम् १,८,१,८,२,३,३,४-५
 अग्नीषोमीयामा लभेत ३,४,३,६
 अग्नीषोमौ प्रथमौ वोर्येण ३,५,१,४
 अग्ने अङ्गिरः अतं ते ४,२,१,७
 अग्ने अङ्गिरो यः १,२,१२,६
 अग्ने अच्छा वदेह नः १,७,१०,४
 अग्ने गृहपते इत्याह १,५,८,१३; ७,
 ६,१३
 अग्ने गृहपते यस्ते २,४,५,७
 अग्ने गृहपते सुगृहपतिः १,५,६,१६;
 ६,६,११
 अग्ने गोभिर्न आ गहि २,४,५,१
 अग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ५,१,५,११
 अग्ने जातात् प्र णुहा ३,१२,१; ५,
 ३,५,१
 अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः ४,४,४,२२
 अग्ने तमद्येति पृथ्व्या ५,७,४,२
 अग्ने तव अत्रो वयः ४,२,७,५,५,२,
 ६,१
 अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी ३,३,१,१
 अग्ने त्री ते वाजिना २,४,११,४; ३,२,
 ११,३
 अग्ने त्वं सु जागृहि वयं १,२,३,३
 अग्ने त्वं नो अन्तमः १,५,६,८,४,४,
 ४,२७
 अग्ने त्वं पारया नवयः १,१,१४,१२
 अग्नेऽद्वयायो १,१,१३,१७
 अग्ने दा दाशुपे रयिं २,२,१२,२०
 अग्ने दिवो अर्णमच्छा ४,२,४,६
 अग्ने दुध ५,५,९,२

अग्ने नय सुपथा १,१,१४,९; ४,४,३,
 ३; ४,२,११,११
 अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे १,३,१४,२४;
 ५,५,८; ६,६,१०
 अग्ने पावक रोचिषा १,३,१४,२५;
 ५,५,९; ४,६,१,९
 अग्ने पुरीष्याधिवा भवा ४,२,५,२
 अग्ने ग्रेहि प्रथमो देवयगाम् ४,६,५,
 ५; ५,४,७,५
 अग्ने भरन्तु वित्तिभिः ५,२,२,५;
 ४,६,५
 अग्ने भूरीणि तव जातपेदः ३,१,११,
 २६
 अग्नेऽभ्यावार्तिभ्यो नः ४,२,१,६
 अग्ने महाः असीत्याह २,५,९,१
 अग्ने यं यज्ञमध्वरं ४,१,११,१
 अग्ने यत् ते दिवि वर्चः ४,२,४,७
 अग्ने यत् ते शुक्रं यत् ४,२,७,३
 अग्ने यत् ते परं हवाम ४,४,७,२२;
 ५,३,११,५
 अग्ने यद्य विशो अध्वरस्य ४,३,१३,
 १४
 अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं १,५,५,१६;
 ७,१२
 अग्ने यशस्विन् यशसा ५,७,४,५
 अग्ने युध्वा हि ये तव ४,२,९,१६
 अग्ने रनीकमप आ १,४,४,५,४
 अग्ने रसेन तेजसा १,४,४,५,५
 अग्नेरहं देवयज्यया १,६,२,२०;
 ११,१२
 अग्नेरहमुज्जितिमनूजेष १,६,४,४,६
 अग्नेरातिथ्यमभि १,२,१०,१
 अग्नेर्जनित्रमसि १,३,७,४; ६,३,५,५
 अग्नेर्जिह्वाऽसि १,१,१०,१६
 अग्नेर्भस्मास्यग्नेः १,२,१२,२६; ४,२,
 ४,२
 अग्नेर्भांगोऽसि दीक्षायाः ४,३,२,१
 अग्नेर्भांगोऽसीति पुरस्तात् ५,३,४,१
 अग्नेर्भन्वे प्रथमस्य ४,७,१५,१

अग्नेर्यान्यसि ४,४,६,९
 अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन १,१,१०,२
 अग्नेर्वामपक्षगृहस्य १,१,१३,१५
 अग्नेर्वै दीक्षया देवाः ५,६,७,१
 अग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं ७,५,७,८
 अग्नेर्वोऽपक्षगृहस्य १,३,१२,२
 अग्ने वाजस्य गोमतः ४,४,४,१६
 अग्ने विश्वेभिः स्वनीक ३,५,११,५
 अग्ने व्रतपन आत्मनः ६,३,२,१८
 अग्ने व्रापते त्वं १,२,११,३,३,४,१६
 अग्ने व्रतपते व्रतम् १,५,१०,८; ६,६,
 १३
 अग्ने सहन्तमा भर १,३,१४,१९
 अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्ध्वं ४,६,५,७
 अग्ने सहस्राक्षेत्याह ५,४,७,८
 अग्नेस्तनूरसि वाचा १,१,५,२
 अग्नेस्तृषधानं वायोः ६,१,१,११
 अग्नेस्तेजस्याः स्थ १,८,११,१४
 अग्नेस्त्रयो ज्यायाः स्तो आतरः २,६,६,
 १; ६,२,८,६
 अग्नेस्त्वा मात्रया २,३,१०,९
 अग्नेस्त्वा साज्राज्येनाभि ५,६,२,८
 अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेदः ४,१,८,
 १२
 अग्ने हव्यं रक्षस्व १,१,४,१९
 अग्नेः पक्षतिः ५,७,२१,१
 अग्नेः पुरीषमसि देवयानी ४,३,४,४
 अग्नेः पुरीषमसीति ६,२,८,८
 अग्नेः स्विष्टकृतोऽहं १,६,२,२६; ४,३,
 ११; ११,१८
 अग्रं वा एतत् पशूनां ६,३,९,१७
 अग्ने बृहद्वसामूर्ध्वः ४,२,१,१२;
 ५,२,१,९
 अङ्काङ्कं छन्दः ४,३,१२,४५
 अङ्कुपं छन्दः ४,३,१२,२९
 अङ्कौ न्यङ्कावभितः १,७,७,८
 अङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति ६,३,१,४
 अङ्गिने स्वाहा ७,५,१२,४७
 अङ्गिरस इमे सप्रमासते ३,१,९,८

अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं ५, २, ८, १२;

४, २, ९; ६, १, १, ५; ३, ८

अङ्गिरसां चतुर्थी ५, ७, १७, ९

अङ्गिरसो नः पितरः २, ६, १२, १७

अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः २, ६, ३, ४

अङ्गिरसो वै सन्नमासत ७, १, ४, १

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः २, ६,

१२, १६

अङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया ७, १, १८, ५

अङ्गिरोभ्यः स्वाहा ७, ५, ११, ४५

अङ्गोभ्यः ३, २, ३, १०

अङ्गोभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, ४८

अङ्गारिरमि बम्भारिः १, ३, ३, ६

अचर्मकाय स्वाहा ७, ५, १२, ३६

अचिच्छी यच्चक्रमा दैव्ये ४, १, ११, ८

अच्युतक्षिदसि दिवं १, २, १२, २५

अच्छलाभिः कपिञ्जलान् ५, ७, १३, २

अच्छायमेति शवसा ४, १, ८, ४

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्याः १, २, ३, १९;

६, १, ४, २२

अच्छिन्नो रायः सुवीरः १, ३, ५, १०;

९, १६; ६, ३, ९, ११

अजङ्गीरेणाऽऽच्छृण्वति ५, १, ७, १३

अजगरेण सर्पान् ७, ३, १४, ११

अजया क्रीणाति सतपसम् ६, १, १०, २

अजलोमैः सः सृजति ५, १, ६, ७

अजस्रमिन्दुमरुपं ४, २, १०, ५

अजा छन्दः ४, ३, ७, २३

अजाऽसि रथिष्ठा पृथिव्याः ३, ४, २, ८

अजाऽसि रथिष्ठ्याह ३, ४, ३, १४

अजा झग्नेरजनिष्ठ ४, २, १०, १०

अजीजिपत वनस्पतयः १, ७, ८, २१

अजोऽस्यैकपात् १, ३, ३, १५

अज्यानीरेता उप दधाति ५, ७, २, १२

अज्जये स्वाहा ७, ३, १७, १३

अज्जलिना जुहोति न ५, ४, ९, १३

अज्जिसकथाय स्वाहा ७, ३, १७, २

अज्येताय स्वाहा ७, ३, १७, १

अतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः २, १, १, २

अतिच्छन्दसमुप दधाति ५, ३, ८, ९

अतिच्छन्दसोत्तमया ५, २, १, ११

अतिथेरातिथ्यमसि १, २, १०, ३

अनि गिहो अति सिधः ४, १, ७, ६

अति पाप्मानं आहूयं ६, ६, ९, ५

अनि ब्रह्मवर्चसं २, २, १०, ५

अतिरात्रं वर्षन् पूर्तिः २, ४, ७, ७

अतिरात्रावर्भितो भवतः ७, २, ६, ७;

३, ४, ५; ५, ८; ६, ५; ७, ९; ८, ५;

९ ६; १०, १०; ४, १, ६; २, १२;

३, २२; ४, ७; ५, ११; ६, ७; ७, १३

अतिरात्रे पशुकामस्य ६, ६, ११, ८

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन ४, २, ६, ११

अतिशिष्टाय स्वाहा ७, ३, २०, १४

अतिहाय वपट् करोति ६, ३, १, ८

अत्यः स्वाहाः १, ८, १३, १९

अत्यश्नमाऽस्यान्नादो जायते ५, ३, ४, १४

अत्यन्यानगां नानयान् १, ३, ५, १; ६, ३,

३, २

अत्यामो न ये मरुतः ४, ३, १३, २३

अत्र पितरो यथा १, ८, ५, ५; ३, २, ५,

१८

अत्र रमेथां वप्सन् १, २, १३, ७; ६, २,

९, ८

अत्रा ते रूग्मुत्तमम् ४, ६, ७, ७

अत्रिः श्रद्धादेवं यजमानं ७, १, ८, ४

अत्रिरदादौर्वाय ७, १, ८, १

अत्वक्काय स्वाहा ७, ५, १२, ३४

अथ ब्रह्मवदन्ति परिमिता ७, ३, १, ८

अथ या सद्धस्तमी ७, १, ५, ८, १०

अथ वा एतत् सर्पराज्ञियाः ७, ३, १, ६

अथर्वोपोत्तः ४, ४, ९, १७

अथ वै तामुगाह्व इति १, ७, २, १०, १४,

१८,

अथावयो भूयसीः ६, ५, १०, ५

अथाऽऽहुर्न्यत् समाने ७, १, ४, ७

अथाऽऽहुर्वैष्णवे चाम्नीये ७, १, ५, १४

अथाऽऽहुर्वा कल्याणी ७, १, ५, १५

अथाऽऽहुर्वा द्विरूरोभयत ७, १, ५, १६

अथाऽऽहुर्बुध्रे देवेति ७, १, ५, ११

अथाऽऽहुर्बुध्रे कृत्या सा ७, १, ५, १३

अथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सद्धि ७, १, ५, १२

अथैता आहुतीर्जुहोति २, ४, ६, ४

अथो कामा वै वमोर्धारा ५, ४, ८, ३

अथो खलु दीर्घमोमे ६, २, ११, १३

अथो खलु सम्भृत्याः १, ५, ३, १२

अथो खलुपथेयमेव ५, २, ९, १७

अथो खलवाहुरग्निः सर्वाः ६, २, १, १७;

३, ५, ३

अथो खलवाहुरग्नीषोमाम्नां ६, २, ११,

१७

अथो खलवाहुरनाहुतिः ५, ४, ३, ३

अथो खलवाहुरप्रजस्यं ५, ६, ८, ६

अथो खलवाहुराक्षिषे १, ५, ९, १२

अथो खलवाहुरेते दाव ६, २, ८, ९

अथो खलवाहुर्गायत्री ६, ४, ५, ३

अथो खलवाहुर्न चेतस्येति ५, ४, १०,

१२

अथो खलवाहुर्नाऽऽक्रम्येति ५, ६, ६, ३

अथो खलवाहुर्व्यज्ञस्य ७, ३, १, २

अथो खलवाहुर्व्यदणयोः ३, ४, १०, ९

अथो खलवाहुश्चेतस्येति ५, ४, १०, १३

अथो खलवाहुः सवनमुखे ७, ५, ५, ३

अथो खलवाहुः सुवर्गाय ६, ३, ८, ५

अथो तर्पयस्यैवनाः २, ५, ११, १२

अथो दक्षिणैवास्येषा १, ७, ३, ३

अथो पशवो वै छन्दाऽसि ५, २, ३, ११

अथो प्रजाम्य एवैनं ५, ७, ८, ९

अथो भूतं चैव भविष्यच्च २, ५, ११, ८

अथो मनसा वै १, ६, ८, १६

अथो सामिधेनीरेव २, ५, ११, १०

अदन्तकाय स्वाहा ७, ५, १२, २

अदब्धेभिः सवितः १, ४, २४, १

अदितिः शीर्ष्णा ५, ७, १३, १०

अदितिः पाशं प्र मुमोक्तु ३, १, ४, ११

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यः ६, ५, ६, १

अदितिः षोडशाक्षरेण १, ७, ११, १६

अदितिमिष्ट्वा मारुतीम् ६, १, ५, ५

अदितिरसि १,२,५,३
 अदितिरासादितः ४,४,९,१५
 अदितिर्न उरुष्यतु १,५,११,१७
 अदितिस्ते बिलं गृह्णातु ४,१,५,१८
 अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावतीः ४,१,
 ६,८
 अदितिस्त्वेत्याहेयं वा ५,१,७,३
 अदितेऽनुमन्यस्वेति २,३,१,३
 अदित्याः सद आसीत् १,२,८,४; १०,
 ८; ३,४,७
 अदित्याः सदोऽसि १,२,८,३; १०,७;
 ३,४,६
 अदित्याः सदोऽस्यदित्याः ६,१,११,५;
 ३,२,१३
 अदित्यास्त्वगसि १,१,५,७; ६,२
 अदित्यास्त्वोपस्थे १,१,४,१८
 अदित्यै त्रयो रोहितैः ५,६,१८,१
 अदित्यै द्वादशी ५,७,२२,१२
 अदित्यै पाजस्यं ५,७,१६,२
 अदित्यै भागोऽसि पूष्णः ४,३,९,५
 अदित्यै भागोऽसीति ५,३,४,७
 अदित्यै मध्वै स्वाहा ७,३,१५,८
 अदित्यै रास्नाऽसि १,१,२,१२; ४,१,
 ५,१७
 अदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः ७,५,१४,७
 अदित्यै सुमृडीकायै ७,३,१५,९
 अदित्यै स्वाहा ७,३,१५,७
 अदित्यै हंससाधिः ५,५,२०,३
 अदीक्षित एकयाऽऽहुत्या ६,१,२,२
 अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः ६,१,४,६
 अज्यः परि प्रजाताः १,१,८,३
 अज्यः समनमद्यथा ७,५,२३,५
 अज्यः स्वाहा १,८,१३,३८; ७,४,
 १४,१
 अज्यस्त्वैषधीभ्यः १,३,८,४; ११,
 १२; ६,३,६,१३
 अत्रिरसि वानस्पत्यः १,१,५,१०
 अधस्तात् स्थायन्ते तस्मात् ६,२,११,२
 अधस्तादुप गृह्णाति ६,४,११,११

अधा यथा नः पितरः २,६,१२,११
 अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य ४,४,४,२३
 अधिदेवने जुहोति ३,४,८,४
 अधिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा ४,४,५,१७
 अधिपतयो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,१२
 अधिपतिरसि प्राणाय ३,५,२,१४
 अधिपतिरस्यधिपतिं ७,४,१६,६
 अधिपतिरागतः ४,४,९,१०
 अधिपतिश्च १,७,९,१७
 अधिपत्नी नामासि बृहती ५,५,१०,५
 अधिपत्न्यसि बृहती ४,४,२,५
 अधि यदस्मिन् वाजिनीव ७,१,२०,७
 अधिषवणमसि १,१,५,८
 अधीलोधकर्णास्त्रयः ५,६,१६,२
 अधृतेव वा एषा यत् ५,३,२,२; ४,२,२
 अधोरामः सावित्रः ५,५,२२,१०
 अधोरामौ सावित्रौ ५,५,२४,२
 अध्यवोचदधिवक्ता ४,५,१,६
 अध्वरवतीमन्वाह २,५,८,८
 अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमः ३,१,१०,६
 अध्वर्योऽवेरपात्रं हस्याह ६,४,३,१३
 अनक्ति तेजो वा आज्यं ६,३,४,७
 अनक्ति हविष्कृतम् २,६,५,१२
 अनक्षसङ्गं वृश्चेत् ६,३,३,८
 अनक्षिकाय स्वाहा ७,५,१२,१०
 अनङ्गाय स्वाहा ७,५,१२,४८
 अनङ्वान् वयः पंक्तिः ४,३,५,१०
 अनङ्वाहमग्नीध्रे १,८,१८,१६
 अनतिदक्षः स्तृणाति २,६,५,९
 अनन्धो भवति य एवं ५,६,४,८
 अनन्यान्स्त्रोमपान् मन्यमानः ३,२,८,
 १८
 अनभिहिताय स्वाहा ७,४,२२,४
 अनमीवस्य शुष्मिणः ५,२,२,२
 अनर्वा प्रेहि घृतस्य १,३,८,१५
 अनर्वा प्रेहित्याह आतृव्यः ६,३,८,१४
 अनवरुद्धा वा एतस्य १,७,६,१८
 अनवस्ते रथमश्वाय १,६,१२,१८
 अनशान्यवस्फूर्जन् २,४,७,६

अनस्थिकाय स्वाहा ७,५,१२,४४
 अनसाऽच्छ याति तस्मात् ६,१,९,७
 अनसाऽच्छ याति महिमानम् ६,१,९,६
 अनसा वहन्त्यपचितिम् ५,२,२,१०
 अनात्मने स्वाहा ७,५,१२,५०
 अनाहत्य तच्छृतस्यैव २,५,३,९
 अनाहत्य तद् द्वे एव २,५,५,४
 अनाष्टमस्यनाष्ट्यं १,२,१०,१६;
 ६,२,२,५
 अनाष्टाः सीदत १,८,१२,२
 अनाष्ट्यो जातवेदाः ४,१,७,७
 अनानुजामनुजां मामकर्तं ४,३,११,९
 अनासश्चतुर्गत्रोतिरिक्तः ७,१,१०,५
 अनारम्भण इव वा २,६,५,२४
 अनासिकाय स्वाहा ७,५,१२,८
 अनिभृष्टमसि वाचः १,८,१२,३
 अनुचरवती भवति ५,५,६,४
 अनु ते दाधि महः १,६,१२,४; ७,
 १३,२; २,५,१२,३५
 अनु त्वा रथो अनु मर्यः ४,६,७,८
 अनु नोऽद्यानुमतिः ३,३,११,११; ४,
 ४,१२,१७; ७,१५,१५
 अनुपरिचारमवोक्षति ५,४,५,७
 अनुपरिहारः सादयति ५,३,१०,९
 अनुमत्यै चरुः ७,५,१४,९; २२,८
 अनुमत्यै पुरोडाशम् १,८,१,१
 अनु मन्यतामनुमन्यमाना ३,३,११
 १३
 अनु मे दीक्षा दीक्षापतिः १,२,१०,
 १७; ६,२,२,६
 अनुरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१५
 अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्या ६,१,१,१६
 अनुवर्णं वयत जोगुवाम् ३,४,२,१०,
 ३,१७
 अनुवञ्जते स्वाहा ७,४,२२,१४
 अनुवर्षते स्वाहा ७,५,११,२६
 अनुवाऽसि रात्रियै त्वा रात्रिं ४,४,१,२
 अनुष्टुप् छन्दः ४,३,७,८; १२,२५
 अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छत् ६,१,२,१४

अनुष्टुभ उप दधाति ५,३,८,६
अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति ६,६,११,१४
अनुष्टुभा गृह्णाति ६,४,२,१२
अनुष्टुभाऽनु चरति ५,५,६,५
अनुष्टुभा परि लिखति ५,१,३,१९
अनुसीतं वपति प्रजात्यै ५,२,५,१८
अनूच्यमान आ सादयति २,२,५,१३
अनूराधा नक्षत्रं मित्रः ४,४,१०,१५
अन्तरकोश उष्णीषेणा ३,४,१,११
अन्तरमे रुचा त्वमुखायै ४,१,९,१५;
२,१,१४
अन्तरा मित्रावरुणा ५,१,११,६
अन्तरा सदो हविर्धाने ६,२,६,९
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा १,३,११,२;
६,४,१,७
अन्तरिक्षं छन्दः ४,३,७,१४
अन्तरिक्षमसि ४,४,६,१५
अन्तरिक्षं पुरितता ५,७,१६,५
अन्तरिक्षस्य त्वा १,३,६,१७
अन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे ४,४,७,१२
अन्तरिक्षस्य यान्यसि ४,४,६,१३
अन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे ४,४,७,५
अन्तरिक्षाय त्वा १,१,११,५; ३,१,५;
६,२; ४,४,६,१६
अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा ४,४,२,६
अन्तरिक्षाय स्वाहा १,८,१३,३३; ७,
१,१५,२; १७,२; ५,११,२
अन्तरितः रक्षः १,१,८,१०
अन्तरेणानूकाशं ५,७,१२,६
अन्तर्दधाति व्यावृथा २,६,५,११
अन्तर्दृष्टोर्धत्तेऽन्तरज्ञाद्यात् ५,४,४,१२
अन्तर्यामपात्रेण सावित्रम् ६,५,७,१
अन्तर्यामे मघवन् ६,४,६,४
अन्तर्वर्तान् करोति ६,२,१०,२०
अन्तर्वैदि सं यौति २,४,९,६
अन्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी ६,४,६,२
अन्तःश्लेषणं वा एताः ५,४,२,३
अन्ताय स्वाहा ७,२,२०,१०
अन्धाहे स्थूरगुदा ५,७,१७,२

अन्नं वा अस्यै तत् १,७,२,११
अन्नं वा आपः पशवः ५,६,२,४
अन्नं वा इष्टका एतत् ५,६,२,१३
अन्नं साम्राज्यानाम् ३,४,५,११
अन्नं कृषिर्दृष्टिर्वैषट् ७,३,१२,७
अन्नं च मेऽक्षुच्चम् इति ५,४,८,७
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ४,२,३,१; ५,
२,२,१
अन्नस्यान्नस्य जुहोति ५,४,९,३
अन्नस्यान्नस्याभि पिबति ५,६,३,५
अन्नादः पशुमान् भवति ७,१,२,४
अन्नाद्याय त्वा १,७,९,३१
अन्नाय त्वा १,७,९,३०
अन्नेन गयः ४,४,८,९
अन्यदन्यत् साम भवति ७,५,४,२
अन्यं ते अस्मत् तपन्तु ५,४,४,१४
अन्यमस्मज्जिया इयम् २,६,११,१३
अन्ययोपतृणस्यन्यया ६,३,९,९
अन्यवापोऽर्धमासानां ५,५,१७,३
अन्यस्यान्यस्य समवत् ६,३,११,१०
अन्याअन्या ऋचो भवन्ति ७,५,१,१४
अन्यादङ् च १,८,१३,७; ४,६,५,१५
अन्या वो अन्यामवतु ४,२,६,९
अन्योऽन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय ७,५,४,
६
अन्वग्निरुपसामग्रमुख्यत् ४,१,२,१०;
५,१,२,१६
अन्वह मासा अनु १,७,१३,१
अन्वितरिसि दिवे त्वा ३,५,२,५
अन्विदनुमते त्वं ३,३,११,१२; ४,४,
१२,१८; ७,१५,१६
अन्विद्ध इत्याह मनुः २,५,९,३
अन्वेतत् ते पितामह १,८,५,३
अप आदीष्यान्नुद्धृत्य २,२,४,१२
अप आस्येन ५,७,१२,२
अप इष्य होतरित्याह ६,४,३,७
अप उप सृजति यत्र ५,१,३,२
अप उप सृजत्यापः ५,१,६,२
अप उप स्पृशति भेषजं ३,३,४,९

अपकामः स्यन्दमानाः ५,६,१,७
अपगूर्य वषट्करोति २,६,२,१२
अपचितिमान् भवति ५,१,३,१२;
२,२,११
अपद्यमाना पृथिव्याशाः ४,१,६,१८;
५,१,७,१०
अपद्मदती भवति २,१,२,१२
अपः प्रणयति अश्वा १,६,८,२
अपवर्हिषः प्रयाजान् ६,६,३,१०
अपवर्हिषावनूयाजौ ६,६,३,१४
अपभरणीर्नक्षत्र ४,४,१०,२७
अपरिमित छन्दमः ५,१,८,१०
अपरिमितमनु ब्रूयात् २,५,१०,१५
अपरिमिता भवति ५,१,१,१६
अपरिमिताभिः परि ५,२,६,७
अपरिमितो निरुपयः १,७,३,७
अप वा एतस्मात् २,२,१,४,६
अप वा एतस्मात् प्राणाः २,६,८,१५;
५,५,९,८
अप वै तृतीयसवने ६,६,७,७
अप वै दीक्षितात् सुपुषे ६,१,४,१७
अप वै सोमेनेजानात् ३,५,४,१२
अपश्यते स्वाहा ७,५,१२,२२
अपस्पिन्वौषधीर्जिन्व ४,३,४,८
अपहतोऽरुः १,१,९,४,८,१२
अपाः रसमुद्वयसः १,७,१२,२
अपां वा अग्निः कुलायं ५,६,४,१४
अपां वा एतत् पुष्पं ५,४,४,७
अपां वा एतानि हृदयानि ५,६,२,९
अपाग्नेऽग्निमामादं १,१,७,२
अपां गर्भं ससुद्वियम् ५,१,५,२५
अपां ग्रहान् गृह्णाति ५,६,२,१
अपां चतुर्थ्या ५,७,२१,४
अपां चौषधीनां च २,१,९,४
अपादकाय स्वाहा ७,५,१२,१६
अपानं मे पाहि ४,३,६,१०; ४,७,१७
अपानाय ३,२,३,३; ५,५,५,१२
अपानाय त्वा १,१,६,८

अपानाय स्वाहा ७,१,१९,११;
 ४,२,१,३
 अपानो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२०
 अपां त्वा सद्ने सादयामि ४,३,१,३
 अपां त्वेमन्सादयामि ४,३,१,१
 अपां नपादाशुहेमन् १,७,७,६
 अपां नपादा ह्यस्थात् २,५,१२,१५
 अपां नप्त्रे जषः ५,५,१३,१
 अपां नप्त्रे रगाः १,८,१६,२१
 अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः ५,४,६,७
 अपामन्ते क्रीणाति मरसम् ६,१,९,४
 अपाम सोमममृताः ३,२,५,१०
 अपामिदं न्ययन् ससुद्रस्य ४,६,१,११
 अपासुद्रः ५,५,२१,३
 अपामोषधीनां १,८,११,१५
 अपां पतिरसि १,८,११,२
 अपां पृष्ठमसि योनिः ४,२,८,३
 अपां पृष्ठमसि सप्रथाः ४,१,३,३
 अपां पृष्ठमसीति ५,१,४,४
 अपा पृष्ठमसीत्युप ५,२,६,१४
 अपां पेरुरसि १,३,८,५
 अपां पेरुरसीत्याह ६,३,६,१४
 अपां मोदाय स्वाहा ७,१,१४,४;
 १६,७,
 अपिजश्च १,७,९,८
 अपि पन्थामगस्महि १,२,९,३
 अपूतपा आधूयमानः ४,४,९,१९
 अपेत वीत वि च सर्पतातः ४,२,४,१
 अपेन्द्र द्विषतो मनः ३,५,८,२; ९,६
 अपो अन्वचारिष रसेन १,४,४५,१३;
 ४६,६
 अपोऽग्नेऽभिव्याहरति ६,४,३,३
 अपोनप्त्रीयं चर्च २,३,१२,७
 अपो यूषेण ५,७,२०,३
 अपोऽव नयति तस्मात् ६,२,११,८
 अपोऽवभृथमत्रैति २,३,१२,६; ६,६,
 ३,२
 अपोऽवोक्षति शान्त्यै ५,२,३,४
 अपोऽभ्यास्तन्तर एव ६,१,१,८

अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य ६,६,११,९
 अप्रतिक्षमा यन्ति वरुणस्य ६,६,३,२२
 अप्रतिष्ठितः संवत्सरः ७,४,११,९
 अप्रतिह्वागिरुद्धायति ७,५,८,७
 अप्रतीक्षमा यन्ति निर्ऋत्या ५,२,४,१२
 अप्राणते स्वाहा ७,५,१२,१८
 अप्राणाय स्वाहा ७,५,१२,४
 अप्रसरसो मुष्काभ्यां ५,७,१५,७
 अप्सु २,३,१३,१०
 अप्सु धौतस्य सोम देव ३,२,५,२२
 अप्सु भस्म प्र वेद्यति ५,२,२,१४
 अप्सुषदसि ४,४,७,६
 अप्सुषदमि श्येनसत् ५,३,११,२
 अप्सुषदे वट् ४,६,१,१४
 अप्सवमे सधिष्ठव ४,२,३,७; ११,१५
 अप्सान्तरमृतमप्सु १,७,७,४
 अबोध्यग्निः समिधा जनानां ४,४,५
 अब्जा असि प्रथमजा २,४,१०,६; ८,८
 अभि कृतेन्द्र भूरध ७,४,१५,४
 अभि क्रन्द स्तनय गर्भम् ३,१,११,२४
 अभिक्रामं जुहोति २,६,१,८
 अभि गोत्राणि सहसा ४,६,४,७
 अभिचरता प्रतिलोम ३,४,८,१२
 अभिचर्यमाणो दशरात्रेण ७,२,५,६
 अभिजिदसि युक्तग्राव ३,५,२,१३;
 ५,३,६,२
 अभिजिज्ञवति सुवर्गस्य ७,५,१,१६
 अभि त्वं देव सवितारम् १,२,६,२;
 ६,१,९,९
 अभि त्वा देव सवितः ३,५,११,९
 अभि त्वा शूर नोनुमः २,४,१४,६
 अभिधा असि भुवनम् ७,१,११,३
 अभिन्नो घर्मो जीरदानुः १,५,१०,१२
 अभिपूर्वं ज्यहा भवन्ति ७,४,१,३
 अभिभूरस्यभिभूरह १,६,२,३
 अभिवर्त इतः षण्मासः ७,५,७,१३
 अभिवर्तः सविः ४,३,८,६;
 ५,३,३,७
 अभिवर्तो ब्रह्मसामं ७,५,१,१५

अभिवर्षते स्वाहा ७,५,११,२३
 अभि वा एष एतस्य २,२,२,९
 अभि वा एष एतात् २,२,२,८
 अभि वा एषोऽग्नी आ १,५,९,९
 अभिष्ठितो वरुणस्य १,४,४५,३; ६,६,
 ३,८
 अभिहिताय स्वाहा ७,४,२२,३
 अभीमां महिना दिवं ४,१,६,१५
 अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य ४,२,९,१९
 अभून्मम सुमतौ विश्ववेदाः ४,३,११,
 १०
 अभ्यस्थाद्विश्वाः पृतनाः ४,४,२,८,१
 अभ्यावर्तध्वमुप मा ५,७,४,८
 अभ्यावर्तस्व पृथिवि ४,२,७,२
 अभ्ययन्ती ४,४,५,१२
 अभ्यलनिरसि ४,४,६,५
 अभिरसि नारिरसि १,३,१,२; ४,१,
 १,११
 अमज्जकाय स्वाहा ७,५,१२,४६
 अमनसे स्वाहा ७,५,१२,२६
 अमर्त्यस्य ते होतः १,६,२,११
 अमात्योऽसीत्याहामैव ६,१,९,५
 अमावास्यया मासान् ७,५,६,३
 अमात्रास्यायां च पौर्णमास्या ७,५,७,२
 अमावास्यायां निर्वपेत् २,३,५,३
 अमात्मकाय स्वाहा ७,५,१२,४०
 अमुखाय स्वाहा ७,५,१२,६
 अमुज्रभूयादध बह्यमस्य ४,१,७,९
 अमृतमसि १,७,९,३४
 अमृतमसि प्राणाय ३,३,४,७
 अमृतमसि मृत्योर्मा १,८,१४,२
 अम्ब निष्वर १,४,१,८
 अम्ब निष्वरेत्याह ६,४,४,९
 अम्बरोषादन्नकामस्य ५,१,९,१२
 अम्बा ४,४,५,९
 अम्बे अम्बात्यम्बिके ७,४,१९,१,७,
 ९,११,१३
 अम्भः स्थाम्भो वो १,५,६,२; ८,२
 अम्भोभ्यः स्वाहा ७,४,१४,९

अयं वां परि विच्यते ३,३,११,२
 अयं वां मित्रावरुणा १,४,५,१
 अयं वेनश्चोदयत् १,४,८,१
 अयं वो गर्भं ऋत्विगः ५,१,५,३३
 अयं सो अग्निर्यस्मिन् ४,२,४,५
 अयं सो अग्निरिति ५,२,३,८
 अयंश्चो वा एष योऽसामा १,५,७,१;
 २,५,८,१
 अयं ते योनिर्ऋत्विगः १,५,५,६;
 ७,७; ४,२,४,१०; ७,१३,१३
 अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ४,३,२,२;
 ४,३,२
 अयं नो अग्निर्वरिवः १,३,४,३; ४,
 ४,६,१०
 अयं नो नमसा पुरः ३,३,८,५,१४
 अयं नो राजा वृत्रहा १,८,९,३
 अयमग्निः श्रेष्ठतमः १,५,१०,५
 अयमग्निः सहस्रिणः २,६,११,४;
 ४,४,४,३
 अयमग्निरुह्यति ३,५,११,३
 अयमग्निर्वीरतमः ४,७,१३,९
 अयमिह प्रथमो धायि १,५,५,४; ७,५
 अयमुत्तरात् संयद्रुषः ४,४,३,४
 अयमुपर्यवांगवसुः ४,४,३,५
 अयमु ष्य प्र देवयुहोता ३,५,११,२
 अयं पश्चाद्विश्वयचाः ४,३,२,३; ४,३,३
 अयं पुरो भुवस्तस्य ४,३,२,१
 अयं पुरो हरिकेशः ४,४,३,१
 अया ते अग्ने समिधा १,२,१४,१५
 अयावाः ४,४,७,२४
 अया विष्टा जनयन् १,७,१२,११
 अयासाय स्वाहा १,४,३५,२
 अयुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,६
 अयुताय स्वाहा ७,२,२०,३
 अरक्षसेत्याह रक्षसाम् ५,१,३,१०
 अरक्षिना पक्षौ द्राघीयाः ५,२,५,४
 अरण्यं जाम्बीलेन ५,७,११,५
 अरण्याय स्मरः ५,५,१६,६
 अरण्याय स्वाहा ७,१,१७,१९
 तै० ५०

अरुहने दिवं १,१,९,१६
 अराग्रामवान्तरदीक्षाम् ६,२,३,१३
 अराड्यौ दिव्यावृषभौ ५,६,२१,११
 अरातीयन्तमधरं ३,१,४,१२
 अरिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,१९
 अरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणा ६,११,१६
 अरुणाय स्वाहा ७,३,१८,५
 अरुणैताय स्वाहा ७,३,१७,१८
 अरुणो भूमान् भवति २,१,६,८
 अरुणो ह स्माऽऽश्वैरवेशिः ६,१,९,२,
 ४,५,२
 अरेतस्काय स्वाहा ७,५,१२,२८
 अर्को वा एष यदग्निः ५,३,४,१३;
 ७,५,९
 अर्क्येण वै सहस्रशः ७, ५,९,१
 अर्चामि ते सुमति १,२,१४,८
 अर्विस्त्वा ऽर्विषि १,१,१०,२३
 अर्चं स्वा ४,४,६,२५
 अर्णवे सद्ने सीद ४,३,१,२
 अर्थेतः स्थ १,८,११,१
 अर्धर्चांस्तुप्येत यथा ३,२,९,११
 अर्धर्चं वसाहोमं जुहोति ६,३,११,८
 अर्धमासाः परुषं ति ५,२,१२,४
 अर्धमासानां तृतीयः ५,७,१८,६
 अर्धमासेभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१७
 अर्धमासैर्मासान्संपाद्य ७,५,६,२
 अर्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते ६,५,२,५
 अर्धेन्द्राणि जुहोति देवताः ५,४,८,९
 अर्बुदाय स्वाहा ७,२,२०,६
 अर्यमणं बृहस्पतिम् १,७,१०,६
 अर्यमाऽऽयति वृषभः २,३,१४,१९
 अर्यग्णे चरुं निर्वपेत् २,३,४,१-३
 अर्यग्णे लोपाशः ५,५,२१,४
 अर्यग्णोऽष्टमी ५,७,२२,८
 अर्वाङ् यज्ञः सं क्रामतु ७,३,११,१
 अर्वाङ्चमिन्द्रमसुतः ४,७,१४,१०
 अर्वासि १,७,८,५
 अलज अन्तरिक्षः ५,५,२०,१
 अल्लक्षो भवति य एवं २,५,११,११

अलोमकाय स्वाहा ७,५,१२,३२
 अलोहिताय स्वाहा ७,५,१२,३८
 अवकाभिः शर्कराम् ५,७,११,८
 अवकामनूप दधाति ५,४,२,४
 अवक्रन्दते स्वाहा ७,१,१९,४
 अवक्रन्देन तालुः ५,७,११,१०
 अवगताऽस्य विट् २,३,१,८
 अवव्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,४
 अवततधन्वा पिनाकहस्तः १,८,६,२२
 अवतरत्य धनुस्त्वः सहस्राक्ष ४,५,१,
 ११
 अवतान्मा नाथितम् १,२,१२,३
 अवतान्मा व्यथितं १,२,१२,४
 अव ते हेडः २,५,१२,५; ४,२,११,७
 अव ते हेडो वरुणः १,५,११,९
 अवदते स्वाहा ७,५,१२,२०
 अवधिष्म रक्षः १,८,७,१७
 अवधूतः रक्षोऽवधूता १,१,५,६; ६,१
 अवन्तीः स्थावन्तीस्वा ७,४,१२,१०
 अवपतन्तीरवदन् ४,२,६,१७
 अवपक्षेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,१०;
 २०,११
 अवभृथ निचङ्कुणः १,४,४५,६
 अवभृथ निचङ्कुणेति ६,६,३,१६
 अवभृथमव यन्ति ६,५,१०,१०
 अवभृथयजूंषि जुहोति ६,६,३,१
 अवभृथश्च मे स्वगाकारः ५,४,८,११
 अवयासाय स्वाहा १,४,३५,६
 अवरुद्धः ह्यस्याजम् ५,४,९,६
 अव्रत्यमिव वा एषः ६,१,४,१४
 अवव्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१२
 अवलिस्ताम्रयः शैशिराः ५,६,२३,६
 अव वा एष सुवर्गात् २,२,५,४
 अवसृष्टा परा पत ४,६,४,१३
 अवस्फूर्जेन् दिद्युत् २,४,७,१०
 अवस्थावा नामास्युदीची ५,५,१०,४
 अवस्थावानो नाम स्थ ५,५,१०,११
 अवस्युरसि दुवस्वान् १,३,३,७; ४,७,
 १२,११

अवहन्त्यक्षमेवाकः ५,२,८,२४
 अत्रान्तरं वै दशरात्रेण ७,४,५,८; ५,
 ४,७
 अनान्तरदिशाभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१३
 अवाभ्य रुद्रमदिमहि १,८,६,९
 अपार इक्षवः पार्येभ्यः ७,३,१६,९
 अवाशृङ्गो भवति २,१,८,१६
 अविज्ञातो वा एष गृह्यते ६,५,१०,९
 अवेक्षन्ते पवित्रं वै ६,६,७,४
 अवेष्टा दन्दशृङ्गाः १,८,१४,४
 अवोचाम कवये मेधयाय ४,४,४,६
 अशानिं गस्तिष्केण ५,७,१२,११
 अशीत्यै स्वाहा ७,२,१७,८; १८,४
 अशीर्षकाय स्वाहा ७,५,१२,१४
 अशृण्वते स्वाहा ७,५,१२,२४
 अश्मस्ते क्षुद्रमुं ४,६,१,२; ५,४,४,४
 अश्मगूर्जमिति परि ५,४,४,१
 अश्मन्गूर्जं पर्वते शिश्रियाणां ४,६,१,१
 अश्मा च मे मृत्तिका च मे ४,७,५,१
 अश्याम तं कामममे १,३,१४,८
 अश्वः हि भूरि १,१,१४,२
 अश्रुभिः पुष्पां ५,७,२०,७
 अश्व ऋगभो वृत्तिः २,३,७,८
 अश्वस्था भवन्ति २,३,१,१२
 अश्वस्थे वो निषदन् ४,२,६,५
 अश्वमन प्रापयति ३,२,६,६; ५,७,१,७
 अश्वमुप प्रापयति ५,२,८,२; ३,२,४;
 ७,१२
 अश्वं प्रस्तोतृपतिहर्तृभ्यां १,८,१८,१०
 अश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ ४,४,१०,२६
 अश्वशक्रेन धूपयति ५,१,७,२
 अश्वच्छन्दः ४,३,७,२४
 अश्वस्तूपरो गोमृगः ५,५,२३,१
 अश्वजनि वाजिनि १,७,८,४
 अश्ववतीः सोमवतीम् ४,२,६,१४
 अश्विनावभिदासति ३,२,१०,१५
 अश्विनावश्रभ्याम् ५,७,१३,९
 अश्विनोः प्राणोऽसि २,३,१०,२;
 ११,४

अश्विनोस्त्वा बाहुभ्याम् ३,२,५,२
 अश्विनौ देवता पङ्क्तिः ३,१,६,१०
 अश्विनौ द्यक्षरेण १,७,११,२
 अश्विभ्यामागोमुभ्यां ७,५,२२,५
 अश्विभ्यां पूष्णे १,८,१९,३
 अश्वेन च रथेन च ४,४,८,१८
 अश्वेभ्यः समनमद्यथा ७,५,२३,९
 अश्वो घृतेन स्मन्या समक्तः ५,१,११,१०
 अषाढा नक्षत्रमापः ४,४,१०,१८
 अषाढा नक्षत्रं विश्वे ४,४,१०,१९
 अषाढाऽसि सहमाना ४,२,९,५
 अष्टाकपालान् प्रातःसवने ७,५,६,१२
 अष्टाचत्वारिंशतमनु २,५,१०,१३
 अष्टाचत्वारिंशो भवति ७,२,६,५
 अष्टादशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१८;
 १३,९
 अष्टानवत्यै स्वाहा ७,२,१३,११
 अष्टाप्रद्विरण्यं दक्षिणा ३,४,१,१०
 अष्टाभिर्वि कर्षयति ५,४,४,९
 अष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा ५,१,४,१७
 अष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,९
 अष्टाभ्यः स्वाहा ७,२,११,८; १३,४;
 १५,२
 अष्टावष्टावन्त्येषु धिष्णिगेषु ५,४,११,१३
 अष्टावुप दद्यात्यष्टाक्षरा ५,४,१०,८
 अष्टाभिर्भवत्यष्टाक्षरा ६,३,३,१६
 अष्टास्तनां करोति छन्दसां ५,१,६,१९
 अष्टौ जुहोति चतस्रः २,४,९,४
 अष्टौ वसवोऽष्टाक्षरा ३,४,९,१२
 अष्टौ सावित्राणि भवन्ति ५,१,१,७
 अष्टौवज्रयाः स्वाहा ७,३,१६,२९
 अष्टं वा एतद्यद्वन्द्वोमं ७,३,६,३;
 ८,३; ४,१,४; २,७; ६,५
 असद्वत् सुवीर्यम् १,८,२२,१३
 असदिव वा अन्तरिक्षम् ५,४,६,१५
 असंभिन्दन्नव द्यति ६,४,१,४
 असंमृष्टोऽसि १,३,३,१२
 असितज्जवे स्वाहा ७,३,१७,१५

असितवर्णा हरयः ३,१,११,१९
 असिताय स्वाहा ७,४,२२,२
 असि बृहती दिक् ४,३,६,७
 असि यमो अस्यादित्यः ४,६,७,३
 असावादित्यो न व्यरोचत २,१,२,६;
 ४,१; ८,१; २,१०,१; ३,२,७;
 ७,३,१०,९
 असावादित्योऽस्मिँल्लोके ७,३,१०,१
 असावि सोम इन्द्र ते १,४,३९,१
 असुन्वन्तमयजमानम् ४,२,५,१०
 असुरः क्रीयमाणः ४,४,९,६
 असुराणां वा ह्यममे ६,२,४,६
 असुरास्तः सिन्धुरभृथम् ४,४,९,२९
 असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं ६,५,२,७
 असुरा वै देवान् दक्षिणतः ६,६,४,९
 असुरा वै निर्यन्तो देवानां ६,२,११,४
 असुरेषु वै यज्ञ आसीत् ६,३,७,५
 असुर्यं पात्रमनाच्छृणुगमा ५,१,७,१२
 असौ यस्ताम्रो अरुणः ४,५,१,७
 असौ योऽवसर्पति नीलघ्रीवः ४,५,१,८
 असौ वा आदिश्यः शुक्रः ६,४,१०,४
 अस्कन्नमेव तद्यत् २,६,१,१४
 अस्कन्नहविर्भवति १,६,८,६
 अस्तभनाद्यामृषभः १,२,८,५
 अस्थन्वते स्वाहा ७,५,१२,४३
 अस्थभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४६
 अस्नावकाय स्वाहा ७,५,१२,४२
 अस्मत्सखा त्वं देव सोम ३,३,३,२२
 अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत १,४,४,३;
 १०; ६,६,१,१५
 अस्माकममे मधवस्तु १,५,११,७
 अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ४,६,४,१०
 अस्माल्लोकात् स्वेतव्यम् ६,१,१,३
 अस्मिन्नुग्रा अनुच्यवुः ३,३,४,३
 अस्मिन् महत्यर्णवे ४,५,११,२
 अस्मे इन्द्राबृहस्पती ३,३,११,३
 अस्मे चन्द्राणि १,२,७,३
 अस्मे ज्योतिः १,२,७,५

अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि ६, १,
१०, ७
अस्मे देवासो वपुषे ३, २, ८, २२
अस्मे रायः १, २, ५, १०
अस्मै वै लोकाय गार्हपत्यः ६, १, ८,
१०; ४, २, १४
अस्यति दिवस्पाहि १, ८, १४, ९
अस्य प्रस्तामनु द्युतः १, ५, २; ७, ३
अस्य प्राणादपानती १, ५, ३, ४
अस्य मध्वः पिबत १, ७, ८, १०
अस्त्रीविच्छन्दः ४, ३, ७, ४
अस्वप्नजस्तरणयः १, २, १४, २२
अहं रक्षोऽधमं तमः १, ३, ९, १३
अहं च त्वं च वृत्रहन् ७, ४, १५, ३
अहं दीक्षामरुहम् ७, १, १८, ६
अहं नाबुभयोः सुतः १, ७, ९, ५
अहं परस्तादहमवस्तात् ३, ५, ५, २
अहर्देवानामासीत् १, ५, ९, ७
अहर्भाजो वा एता देवाः ७, ४, ५, २
अहर्मासेन ५, ७, २०, १
अहर्वा अश्वस्य जायमानस्य ७, ५, २५, ३
अहिरसि बुध्नियः १, ३, ३, १६
अहिरिव भोगैः पर्येति ४, ६, ६, १४
अहे दैधिषव्योदतः ३, २, ४, २५
अहोरात्रयोर्द्वितीयः ५, ७, १८, ५
अहोरात्रे गच्छ स्वाहा १, ३, ११, ४;
६, ४, १, ९
अहोरात्रेभ्यः स्वाहा ७, १, १५, १६
अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ २, ४, १०, ३
अह्नां विधान्यामेकाष्टकायाम् ३, ८, ११
अह्ने स्वाहा ७, १, १७, ८
आकृतं च ३, ४, ४, ३
आकृतिमग्निं प्रयुजः ४, १, ९, १
आकृतिश्च ३, ४, ४, ४
आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये १, २, २, १; ६, १,
२, ३
आकृत्यै त्वा कामाय त्वा ३, ४, २, २;
३, १०
आ क्रन्दय बलमोजः ४, ६, ६, १९

आक्रमणः स्थूराभ्यां ५, ७, १५, १०
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीम् ४, १, २, १२
आऽक्रान् वाजी पृथिवीम् ७, ५, १९, १
आऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षम् ७, ५, १९, २
आक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिम् ७, ०, १, ११
आखुः सृजया शयण्डकः ५, ५, १४, २
आखुस्ते रुद्र पशुन्तं १, ८, ६, ५
आगत्य वाज्यध्वज आक्रम्य ५, १, २, १७
आगत्य वाज्यध्वजः सर्वा ४, १, २, ११
आऽगन्म मित्रावरुणा ३, ५, ४ ३
आग्नावैष्णवमष्टाकपाल २, २, २, १०
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं १, ८, १, ७;
८, २; २, २, ९, १, ४; ३, ५, १, ८; ५,
५, १, १०
आग्नावैष्णवं धृते चक्रं २, २, ९, ५
आग्नावैष्णवा रोहितकलाभाः ५, ६,
१८, ६
आग्नीध्र उप वासयति ६, ४, २, १७
आग्नेन्द्राः कृष्णकलाभाः ५, ६, १७, ६
आग्नेय एनेद्राग आश्विनः ५, ६, २१, ३
आग्नेयं कृष्णग्रीवमा २, १, २, १३,
१५-१६
आग्नेयः कृष्णग्रीवः ५, ५, २२, १
आग्नेयः कृष्णोऽजः ५, ५, २४, ६
आग्नेयमष्टाकपालं १, ८, १, १०; २, १;
७, २; १७ १; १९, १; २०, १; २,
२, ५, ७; ३, २, १०
आग्नेयस्य च सौम्यस्य २, ३, ३, ३
आग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्मात् ५, ६, ४, १३
आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यः ७, ५, २१, १
आग्नेयौ कृष्णग्रीवः ५, ५, २३, २
आग्रयणं ग्रहा बृहत् ७, ५, ४, ४
आग्रयणस्य वा एतत् ७, २, ८, १७
आग्रयणाग्रान् गृह्णीत ७, २, ७, ७
आचारमा घारयति २, ५, ११, २१
आचाराभ्यां ४, ४, ५, २
आङ्गिरसः सुवर्गं कोकं ५, ४, ३, ४
आ चाग्ने देवान् वह २, ५, ९, ८
आच्छच्छन्दः ४, ३, १२, १०

आ च्छेत्ता ते मा रिषं १, १, २ ७
आ जङ्घन्नि सान्वेषां ४, ६, ६, १३
आ जातं जातवेदसि ३, ५, ११, १७
आजि धावन्त्यनभिजिनस्य ७, ५, ९, ४
आ जिघ्र कलशं मणिः ७, १, ६, १०
आजुह्वानः सुप्रतीकः ४, ६, ५, १०
आज्यग्रहं गृह्णीयात् ३, ५, ९, ९
आज्यभागौ यजति यज्ञात् ६, ६, ३, ११
आज्यमसि अस्यमसि १, ६, १, २
आज्यस्य पूर्णं कार्त्तयै मयी ५, २, ७, ९,
१३
आज्येन जुहोति तेजः ५, ४, ८, २
आज्येन व्यावाग्यति ६, २, ११, ११
आज्येन सं यौत्येत् ५, १, ८, १५
आण्डाभ्यां स्वाहा ७, ३, १६, ३४
आतपति वर्षन् विराट् २, ४, ७, ९
आतपते स्वाहा ७, ५, ११, ४०
आतपाय स्वाहा ७, १, १७, १८
आतप्यते स्वाहा ७, ५, ११, ३९
आ तं भज सौश्रवसेषु ४, २, २, ९
आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं १, ४, ३७, १
आती याहसो दर्विदा ५, ५, १३, ५
आ तू भर २, २, १२, २४
आ तू भर माकिः १, ७, १३, ८
आ तृतीयसवनान् ६, ४, ९, ११
आ ते अग्न इधीमहि ४, ४, ४, १९
आ ते अग्न ऋचा हविः ४, ४, ४, २०
आ ते मरु इन्द्रोत्पुष्ट १, ७, १३, ६
आ ते सुपर्णा अभिनन्त ३, १, ११, २१
आत्मने ३, २, ३, ९
आत्मने स्वाहा ७, ३, १६, ४२, ५, १२,
४९
आत्मने होतव्या राष्ट्रं ३, ४, ८, २
आत्मनो वा एषः २, २, ६, ६
आत्मस्वरणा वा एते ६, ५, ५, ७
आत्मानं ते मगसाऽरात् ४, ६, ७, ६
आत्मानमेव दीक्षया ६, २, २, ११
आत्मानं मे पाहि ४, ३, ६, १६
आत्मा यज्ञेन कल्पतां १, ७, ९, २६

आत्मा वा एष यज्ञस्य ६,४,११,९;

५,१०,८

आत्मा वै पुरुषस्य २,३,२,२०

आत्मा ह्युपहृतानां वलिष्ठः २,६,७,९

आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति ५,४,८,१९

आ त्वा जिवमि वचसा ४,१,२,१८;

५,१,३,९

आ त्वाऽहार्षमन्तरभूः ४,२,१,११

आ त्वाऽहार्षमित्याहऽऽह्नन् ५,१,१,५

आदकां खादेन ५,७,११,३

आ ददे १,१,९,१; ३,८,१; ४,१,१

आ दधिकाः शवसा पञ्च १,५,११,१२

आदित् पश्याम्युत वा ५,६,१,१०

आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिः ६,५,१०,३

आदित्यं गर्भं पयसा ४,२,१०,१

आदित्यं चरं निर्वपति १,८,१,६

आदित्यं चरं निर्वपेत् २,२,६,१

आदित्यवद्वणस्य सोम ३,२,५,७

आदित्यस्ते वाजिन् युङ्जन्तु ७,५,१९,६

आदित्या अकामयन्त ७,३,४,१;

४,६,१

आदित्यान्ष्टमश्रुभिः ५,७,१२,३

आदित्या देवता ४,३,७,३१

आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण १,७,११,१५

आदित्यानां तृतीया ५,७,१७,८

आदित्यानामवसा २,१,११,२०

आदित्यानां भागोऽसि ४,३,९,७

आदित्यानां भागोऽसीति ५,३,४,६

आदित्यां मरुहां गर्भिणीम् १,८,१९,२

आदित्या वा अस्माहोकात् १,५,४,१२

आदित्याश्चाङ्गिरसश्च ३,५,१,५

आदित्याऽसि १,२,५,४

आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु ४,१,५,१५

आदित्यास्त्वाऽऽच्छन्तु ४,१,६,२१

आदित्यास्त्वाऽऽजन्तु ७,४,२०,६

आदित्यास्त्वा धूपयन्तु ४,१,६,३

आदित्यास्त्वा परि १,१,९,१९

आदित्यास्त्वा प्र वृन्तु ३,३,३,३

आदित्यास्त्वा विश्वेदेवैः ५,५,९,१३

आदित्येभिर्देवेभिर्देवतया ७,१,१८,३

आदित्येभ्यस्त्वा १,१,१३,५

आदित्येभ्यो धारयद्वज्रयः २,३,१,२

आदित्येभ्यो भुवद्वज्रयः २,३,१,१

आदित्येष्टका उप दधाति ५,३,१०,७

आदित्यैर्नो भारती वष्टु ५,१,११,८

आदित्यो भवती यं वा ५,५,१,१५

आदित्यो वा अस्मान् १,५,९,८

आदिशः १,३,१०,८

आ देवयजं वह १,१,७,४

आ देवानां ४,२,११,१२

आ देवानामपि १,१,१४,१०

आ न एतु मनः पुनः १,८,५,११

आ नः प्राण एतु परावतः ३,३,३,२३

आनन्दं नन्दथुना ५,७,१९,१

आ नो दिवः २,५,१२,८; ३,१,११,

१०

आ नो दिवो बृहतः १,८,२२,४

आ नो मित्रावरुणा घृतैः १,८,२२,८;

२,५,१२,२०

आ नो वीरो जायतां १,२,१३,३

आन्तमन्ववस्त्रावयति ६,२,१०,१५

आन्त्यश्च १,७,९,१४

आन्त्यायनश्च १,७,९,१३

आऽन्यः क्रोशति प्राण्यः ७,५,९,९

आऽन्यं दिवः २,३,१४,१०

आप उन्दन्तु जीवसे १,२,१,१

आप उप प्र वर्तयति ६,५,८,१५

आपतये त्वा गृह्णामि १,२,१०,११;

६,२,२,४

आपं त्वाऽग्न उपयज्जिः ५,५,७,१४

आपं त्वाऽग्ने तपसा ५,५,७,१२

आपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिः ५,५,७,१६

आपं त्वाऽग्ने दीक्षया ५,५,७,१३

आपं त्वाऽग्ने मनसा ५,५,७,११

आपं त्वाऽग्नेऽवमृथेन ५,५,७,१७

आपं त्वाऽग्ने सुखया ५,५,७,१५

आपं त्वाऽग्ने वशया ५,५,७,१८

आपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेण ५,५,७,१९

आपलायिताय स्वाहा ७,१,१३,८

आपान धृगस्यपानं ७,५,१९,९

आपान्तमन्युः २,२,१२,१४

आपूर्याः स्थाऽऽमा पूरयत ३,२,५,१४

आपो अस्मान् मातरः १,२,१,६

आपोऽश्नाति १,६,७,१३

आपो देवीः प्रति गृह्णीत ४,२,३,६

आपो देवीः शुद्धायुवः १,३,८,१६

आपो देवीरग्नेपुनः १,१,५,२

आपो देवीरूप सृज ४,१,२,१६

आपो देवीर्बृहतीः १,२,२,५; ६,१,२,

६,८

आपो देवीर्मधुमतीः १,८,११,१६

आपो भद्रा घृतमिदापः ५,६,१,९

आपो भद्रन्यापो वा अग्नेः ५,६,२,२

आपो वरुणस्य पत्नयः ५,५,४,१

आपो वा इदमग्ने सलिलम् ५,६,४,९;

७,५,१०; ७,१,५,१

आपो ह यत् २,२,१२,२

आपो ह यन्महतीर्विधम् ४,१,८,१९

आपो हि द्या मयोभुवः ४,१,५,२;

५,६,१,११; ७,४,१९,१६

आप्तं मनः १,८,१५,७

आसे देवयजने याजयेत् ६,२,६,४

आप्नोलेव आतृथ्यं नैनं ६,२,६,६

आ प्रतिष्ठायै खनति २,६,४,१०

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन १,६,५,१;

७,५,२

आ प्यायध्वमज्ञिया १,१,१,५

आप्रायन्तामापः १,१,१३,८

आ प्यायस्व २,३,१४,१२; ५,१२,३;

३,१,११,३

आ प्यायस्व मदन्तमः १,४,३२,१

आ प्यायस्व समेतु ते ३,२,५,८;

४,२,७,१२

आ ब्रह्मन् ब्रा ह्मणो ब्रह्मवर्चसी ७,५,

१८,१

आभिष्टे अद्य गीर्भिः ४,४,४,२४

आमनसस्यामनस्य २,३,९,४,६,१०

आ माऽभिष्टोमो विशतु ७,३,१३,३
 आ मा वाजस्य प्रसवः १,७,८,१६
 आमासु पक्वमैरयः १,६,१२,६
 आ सुखादन्ववस्त्रावयति ५,६,३,७
 आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः ४,६,६,२०
 आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा ७,३,१३,१
 आ मे ग्रहो भवत्वा पुगेरुक् ७,३,१३,२
 आ य९ हस्ते न स्वादिन २,५,११,१५
 आऽयं गौः पृश्निरक्रमीत् १,५,३,२
 आयतनवतीर्वा अन्याः ३,१,९,५
 आयते स्वाहा ७,१,१३,११
 आ यद्विषे नृपतिं तेजः १,३,१४,१७
 आयश्चन्तराऽऽहवनीयं ६,२,६,१३
 आ यं नरः सुदानवः २,४,८,५
 आयनाय स्वाहा ७,१,१३,१
 आ यस्मिन्सप्तवायवाः १,६,१२,५
 आयुधं वा एतद्यजमानः ६,५,५,४
 आयुरसि १,३,७,७
 आयुरस्यायुर्मयि धेहि ७,५,१९,१२
 आयुरा शास्ते सुप्रजाः २,६,९,१९
 आयुर्दा अग्ने २,५,१२,२
 आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै १,५,५,१३; ७,११
 आयुर्दा अग्ने हविषः १,३,१४,१२;
 ३,३,८,१
 आयुर्मै पाहि ४,३,६,८; ४,७,१९
 आयुर्यज्ञेन कल्पतां १,७,२,१८
 आयुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,२,१८
 आयुषे ३,२,३,११
 आयुषे स्वा ४,३,७,४७
 आयुष्टे २,५,१२,१
 आयुष्टे विश्वतो दधत् १,३,१४,११
 आयुष्पा अग्नेऽसि १,१,१३,१०
 आयुष्या उप दधाति ५,३,११,४
 आयोस्त्वा सद्ने सादयामि ४,४,३,६
 आरण्यस्याभातीन्द्रियं १,६,७,११
 आरण्योऽजो नकुलः शका ५,५,१२,५
 आरात् ते गोष्ठ उत ४,५,१०,७
 आर्तं वा एते संवत्सरस्य ७,४,८,२

आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रो देवता ४,४,१०,४
 आर्द्धं चर्मन् व्यायच्छेते ७,५,९,८
 आर्षेयं वृणीते बन्धोः २,५,८,१२
 आलङ्घाय स्वाहा ५,७,२०,१३;
 ७,४,१६,८
 आ वर्तन वर्तय नि ३,३,१०,३
 आ वर्तन वर्तयेत्याह ३,४,१,३
 आवहगते स्वाहा ७,१,१३,९
 आ वाचो मध्यमरुहत् ४,७,१३,८
 आ वायो भूष शुचिपाः १,४,४,१;
 ३,४,२,१
 आविष्म इन्द्रो वृद्धश्रवाः १,८,१२,९
 आनिष्मः पूषा विश्ववेदाः १,८,१२,१०
 आविष्मा देव्यदितिः १,८,१२,१३
 आविष्मे द्यावापृथिवी १,८,१२,१२
 आविष्मो अग्निर्गृहपतिः १,८,१२,८
 आविष्मोऽयमसौ १,८,१२,१४
 आविष्मौ मित्रावरुणौ १,८,१२,११
 आ विश्वदेव९ सत्यति९ ३,४,११,५
 आ वृश्च्यते वा एतत् ३,३,८,२
 आ वो देवास ईमहे १,२,१,१६
 आ वो राजानमध्वरस्य १,३,१४,२
 आव्यं वा एष प्रति २,२,६,५
 आशासानः सुवीर्य९ ३,५,५,८
 आशासाना सौमनसं १,१,१०,७
 आशितिम्ने स्वाहा ७,१,१७,१४
 आशितो भवति यावान् ६,१,१,१३
 आशिरमव नयति ६,१,६,१०
 आशीर्दाया दम्पती वामम् ३,२,८,२३
 आशीर्मै ऊर्जमुत सुप्रजाः ३,२,८,२५
 आशुः शिशानो वृषभः ४,६,४,१
 आशुः ससिः ७,५,१८,५
 आशुश्चिवृत् ४,३,८,१
 आशुश्चिवृदिति पुरस्तात् ५,३,३,२
 आ आवायास्तु आपद् १,६,११,४
 आ आवायेति चतुरक्षरम् १,६,११,२
 आआवायाऽऽह देवान् २,६,९,९
 आश्रेषा नक्षत्र९ सर्पाः ४,४,१०,७
 आश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थः ५,१,१०,५

आश्विनं धूम्रमालभते १,८,२१,५
 आश्विनं धूम्रमालमम् २,१,१०,१
 आश्विनाग्रान् गृह्णीता ७,२,७,४
 आ सत्येन रजसा वर्तमानः ३,४,११,६
 आसन्दीमुद्राताऽऽरोहति ७,५,८,१७
 आ समुद्रादाऽन्तरिक्षात् ३,५,५,३
 आ सव९ सवितुर्यथा ३,१,११,३४
 आसिताय स्वाहा ७,१,१९,२८
 आसिष्यते स्वाहा ७,१,१९,२६
 आसीनः प्रति मुञ्चते ५,१,१०,१५
 आसीनाय स्वाहा ७,१,१९,२७
 आनीनो यजत्यस्मिन् २,५,११,५
 आ सोमं ददत आ ग्राणः ६,३,२,८
 आ सोमं वहन्त्यग्निना ६,१,११,१४
 आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् २,५,९,६
 आऽस्मिन्नुमा अनुच्यतुः ३,३,३,१७
 आऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्यः ७,५,१८,२
 आस्य प्रजायां याज्ञी १,७,४,१६
 आऽहं पितृन्सुविदन्ना९ २,६,१२,७
 आहवनीये वैश्वानरम् २,२,५,९
 आहुतयो जा एतस्याक्लृप्ता ३,४,८,७
 आहुतिमागा वा अन्ये ५,५,९,१०
 इडा देवहूर्मनुर्जज्ञीः ३,३,२,३
 इडामने पुरुद९स९ सर्गि ४,२,४,९
 इडामहै देवा९ ईडेन्यान् २,५,९,१५
 इडामुप ह्वयते पशवः २,६,७,१०;
 ६,३,११,१२
 इडायास्त्वा पदे वयं ३,५,११,४
 इडायै वा एषा विभक्तिः ५,७,१,२
 इडे रन्तेऽदिते सरस्वति ७,१,६,१८
 इत इन्द्रो अकृणोत् १,१,१२,६
 इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः २,२,४,१५
 इति चात्र देवाः २,४,३,३
 इति स्वयमावृणामुपधाय ५,५,४,८
 इत्यमुत आयता९ षण्मासः ७,५,७,१५
 इत्याह स्तुतशस्त्रे एव ५,६,८,१२
 इत्याहैताभिर्वा इमे ५,७,६,६
 इत्याहैषा वा अग्नेरासिः ५,५,७,२०
 इत्येतद्वै पुरोहविः ६,२,६,२

इत्येष वा इडासु १, ७, २, २१
 इत्येन्द्रोऽसूतवशामा २, १, ५, ७
 इदं वामास्ये हविः प्रियम् ३, ३, ११, १
 इदं विष्णुर्वि चक्रमे १, २, १३, ४
 इदं तृतीयः सवनं ३, १, २, ४
 इदं देवानां १, १, ४, ११
 इदमगन्म देवयजनं ३, १, १, ६
 इदमहः रक्षोऽधमं ६, ३, ९, ६
 इदमहं तं वलगम् १, ३, २, २; ६, २, ११, ५

इदमहं निर्वरुणस्य १, ३, ४, १३; ६, ३, २, १७

इदमहं भ्रातृभ्यानाभ्यः १, ६, ६, ३
 इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् १, ३, ४, १०
 इदमसीदमसीति २, ६, ७, १९
 इदमसीदमसीति २, ५, ७, १२
 इदमुत्तरात् सुवः ४, ३, २, ४
 इदमु नः सह १, १, ४, १२
 इदं पितृभ्यो नमो अस्तु २, ६, १२, १०
 इदुवस्मराय परिवस्मराय ५, ७, २, १०
 इधमश्च मे बर्हिश्च मे ४, ७, ८, १
 इधमा बर्हिः प्रोक्षति मेधयम् २, ६, ५, २
 इन्दो इत्याह रेतो वा ६, ५, ८, ७
 इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् ४, ६, ३, १२;
 ५, ४, ६, २०

इन्द्रं वृत्रं जघिवा २, ५, ३, १
 इन्द्रं वो विश्वतस्परि १, ६, १२, १;
 २, १, ११, १; ३, १४, ३; ३, १, ११, १७; ४, ३, १३, ३०

इन्द्रः स्वपसा वह्नेन ५, ७, १४, ८; १८, ३

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिः ४, ६, ४, ८
 इन्द्र एकादशाक्षरेण १, ७, ११, ११
 इन्द्र कर्तुं न आ भर ७, ५, ७, १४
 इन्द्र क्षत्रम् २, ५, १२, ३३

इन्द्र क्षत्रमभिवामम् १, ६, १२, १३
 इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः १, २, १२, १३;
 ६, २, ७, ७

इन्द्रं नरः २, १, ११, २; ३, १४, ४; ३, १, ११, १८; ४, ३, १३, ३१
 इन्द्रं नरो नेमघिना १, ६, १२, २
 इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् ६, ६, १
 इन्द्र मरुत्व इह पाहि १, ४, १८, १
 इन्द्रमित्राथिनो बृहत् १, ६, १२, ७
 इन्द्रमिह्वरी वहतः १, ४, ३८, १
 इन्द्रवायु इमे सुताः १, ४, ४, २
 इन्द्रः वृत्रमहन्तो ६, ४, २, ६
 इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वा १, ७, १३, ११
 इन्द्रस्तपुः सोममभीषह २, ३, २, १३;
 ६, ५, ११, ७

इन्द्रस्त्वा धूयस्वज्जिरस्वत् ४, १, ६, ५
 इन्द्रस्य १, ७, १०, ९; ३, २, ३, १४
 इन्द्रस्य क्रोडः ५, ७, १६, १
 इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यां १, १, २, १६
 इन्द्रस्य ध्रुवमग्नि १, ३, १, १९
 इन्द्रस्य प्राणोऽसि २, ३, १०, ३
 इन्द्रस्य चलाय स्वाहा १, ८, १५, १६
 इन्द्रस्य बाहुरग्नि १, १, ९, २; ११, ११
 इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोः ४, ३, ९, २
 इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरतः ५, ३, ४, ४
 इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य ४, ७, १५, ३
 इन्द्रस्य योनिरसि १, २, २, १२
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि १, ७, ७, २; ८, १२, १७; १५, १; १६, १६; ५, ७, ३, १

इन्द्रस्य वज्रो मरुताम् ४, ६, ६, १७
 इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः २, ५, ३, ५
 इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य ४, ६, ४, ९
 इन्द्रस्य वै मरुत्वतः ७, ५, ७, १०
 इन्द्रस्य सदोऽसि १, ३, १, १५
 इन्द्रस्य सुषुवाणस्य ५, ६, ३, १०
 इन्द्रस्य स्यूरसि १, ३, १, १८
 इन्द्रस्यस्यूरसीन्द्रस्य ६, २, १०, २२
 इन्द्रस्याहं देवयज्यथा १, ६, २, २४;
 ११, १६

इन्द्रस्याहमुज्जितिम् १, ६, ४, ९
 इन्द्रस्यैकादशी ५, ७, २१, ११

इन्द्रस्योरुमा विश १, २, ७, ८; ६, १, ११, २
 इन्द्राग्निभ्यां स्वा मयुजा ४, ४, ५, १
 इन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्याम् ५, ६, २१, २
 इन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्याम् ५, ६, २१, ३
 इन्द्राग्निभ्योरहं देवयज्यथा १, ६, २, २३;
 ११, १५
 इन्द्राग्निभ्योर्भागधेयीः १, ३, १२, ४;
 ६, ४, २, १६
 इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् ४, ३, ६, १; ५, ३, २, १

इन्द्राग्नी आगतः सुतं १, ४, १५, १
 इन्द्राग्नी छावापृथिवी १, २, १, १७
 इन्द्राग्नी नवति पुरः १, १, १४, ३
 इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां ३, ३, ३, २४
 इन्द्राग्नीथोरः मुञ्जितिम् १, ६, ४, ८
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः ४, २, ११, १;
 ३, १३, २८

इन्द्राग्नी वा एतस्य २, २, १, २
 इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम् ५, ७, १५, २
 इन्द्राणीमासु नारिषु १, ७, १३, ३
 इन्द्राणीं प्लीहा ५, ७, १६, ७
 इन्द्राण्या एकादशी ५, ७, २२, ११
 इन्द्राण्यै कीर्शां ५, ५, २०, ४
 इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेत् २, २, ८, २
 इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णताः ५, ६, १८, २
 इन्द्राण्यै सन्नहनं १, १, २, १३
 इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् ५, ७, १५, ३
 इन्द्राय चर्मवते २, २, ७, ४, ६
 इन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशम् २, २, ७, ९
 इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय ७, ५, १४, २

इन्द्राय त्वा बृहद्वते ६, ५, १, २
 इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने १, ४, १, ३
 इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति ६, ४, ४, ३
 इन्द्राय दात्रे पुरोडाशम् २, २, ८, ६
 इन्द्राय प्रदात्रे २, २, ८, ७
 इन्द्राय मनुयते २, १, ३, ४; २, ८, ४
 इन्द्राय मरुत्वते २, १, ३, ५

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठाः ५, ६, १७, १
 इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिभमदः ५, ६, १७, ३
 इन्द्राय राज्ञे सूकरः ५, ५, ११, १
 इन्द्राय वज्रिणे २, १, ३, १३
 इन्द्राय वाचं वदत १, ७, ८, ३
 इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं २, १, ३, ११
 इन्द्राय वैमृधाय २, २, ७, ८
 इन्द्राय सुभ्राग्णे १, ८, ९, २; २, २, ८, ८
 इन्द्राय स्वाहा १, ८, १३, २६; ७, १, १४, ७
 इन्द्रायाऽहोमुचः २, २, ७, ७
 इन्द्रायाऽहोमुच एकादश ७, ५, २२, २
 इन्द्रायाधिराजाय त्रयः ५, ६, १७, २
 इन्द्रायान्वृजवे २, २, ८, १
 इन्द्रायभिमातिष्ठे २, १, ३, १२
 इन्द्रायार्कवते पुगोडाशम् २, २, ७, ५
 इन्द्रायार्काश्वमेधवते २, २, ७, १०
 इन्द्रायेन्द्रियावते २, २, ७, ३
 इन्द्रावरुणयोरहः २, ५, १२, १८
 इन्द्रावरुणा युवम् २, ५, १२, १९
 इन्द्राविष्णु अष्टीवज्रयाः ५, ७, १५, ४
 इन्द्राविष्णु इन्द्रिताः ३, २, ११, ९
 इन्द्रियं वै वीर्यं वृद्धे २, २, २, ८
 इन्द्रियाणि शतक्रतो १, ६, १२, ३; २, ५, १२, ३४
 इन्द्रियाव इत्याह प्रजा ६, ५, ८, ८
 इन्द्रेण देवान् ७, ३, १४, ४
 इन्द्रेण देवेन घृतनाः ३, ५, ३, २
 इन्द्रेण सयुजो वयः ३, ५, ३, ४
 इन्द्रेमं प्रतरां कृषि ४, ६, ३, २
 इन्द्रो जयाति न परा २, ४, १४, ४
 इन्द्रो ज्येष्ठानां ३, ४, ५, २
 इन्द्रो देवता ४, ३, ७, ३५
 इन्द्रो देवता ककुम् ३, १, ६, १४
 इन्द्रो देवता जगती ३, १, ६, ८
 इन्द्रो मरुद्भिः सांविधेन ६, ५, ५, १
 इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः ६, २, ७, १०

इन्द्रो वलस्य विलम् २, ५, १
 इन्द्रो वा अप्रतिष्ठितः ७, ३, १०, ८
 इन्द्रो वा एतस्य २, ३, १३, १३
 इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिः २, ५, ३, ३
 इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां २, ५, ३, १२;
 ६, ५, ५, ६
 इन्द्रो वृत्रमहन् त २, १, ४, ११; ५, ४, ५, ९; ६, ५, ५, ८
 इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य ६, १, १, १७;
 ५, ९, १
 इन्द्रो वृत्रमहन्त्योऽपः ६, १, १, २०
 इन्द्रो वृत्राय वज्रं माहरत् ५, २, ६, ४;
 ६, १, ३, ११
 इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ६, ५, १, १
 इन्द्रो वै देवानामालुजावरः २, ३, ४, ४;
 ६, ६, ११, ३
 इन्द्रो वै शिथिल इव ७, ३, ७, १
 इन्द्रो वै सद्यः देवताभिः २, २, ८, ९;
 ७, २, ५, ४; ३, ६, १
 इन्द्रो हविर्दाने ४, ४, ९, १४
 इन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं ३, ३, १, ३
 इन्द्रानास्त्वा शतः हिमाः १, ५, ५, १८;
 ७, १४
 इन्द्रानास्त्वा सुप्रजमः १, ६, २, ५
 इमं यम प्रस्तरमा २, ६, १२, १५
 इमं वि व्यामि वरुणस्य १, १, १०, ९;
 ३, ५, ६, ४
 इमं समुद्रं शतधारम् ४, २, १०, ६
 इमं स्तनमूर्जस्वन्तं ५, ५, १०, १५
 इमं नो देव सवितर्यज्ञं ४, १, १, ८
 इमं नो यज्ञं नयतु ५, ७, ८, ५
 इममग्न आयुषे वर्चसे २, ३, १०, १०;
 ११, ११
 इमं पशुं पशुपते ३, १, ४, २
 इमं मा हिंसीरेकशफं ४, २, १०, ४
 इमं मा हिंसीर्द्विपादं ४, २, १०, २
 इम मे वरुणश्रुधी २, १, ११, २१;
 ५, १२, ११; ४, २, ११, १७

इमा रुद्राय तवसे ४, ५, १०, ३
 इमा सु नावमाऽरुहः १, ५, ११, २०
 इमां दिशं यन्त्येषा वै ५, २, ४, ७
 इमां धियः शिक्षमाणस्य १, २, २, ८;
 ६, १, ३, ५
 इमा ते नाजिज्ञामार्जनानि ४, ६, ७, ५
 इमामगृभ्णन् रशनाम् ४, १, २, १;
 ७, १, ११, २
 इमामूर्णायुं वरुणस्य ४, २, १०, ८
 इमा मे अग्न इष्टकाः ४, ४, ११, २३;
 ५, ४, २, ११
 इमे लोका ज्योतिष्मन्तः ६, ६, ८, ८
 इमे वै लोका यूयात् प्रयतः ६, ३, ३, ५
 इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुः ३, ४, ३, १
 इमो अग्ने वीततमानि ४, ३, १३, २१
 इमौ ते पक्षावज्रौ ४, ७, १३, २
 इमौ देवौ जायमानौ १, ८, २२, १९;
 २, ६, ११, २३
 इयं यका शकुनिका ७, ४, १२, १२
 इयं वः सा सत्या १, ७, ८, २०
 इयं वा अक्षुध्यत् सैतां ७, ४, ३, २
 इयं वा अग्निः पञ्चेष्टकः ५, ६, ४, ११
 इयं वा अग्नेरतिदाहात् ५, २, ५, १०;
 १०, ७
 इयं वा अस्यै प्रतिष्ठ १, ७, २, १६
 इयं वाव प्रथमा चित्तिः ५, ६, १०, ४
 इयं वाव प्रथमा रेतः ५, ६, ८, ८
 इयं वाव रथन्तरम् ३, १, ७, ९
 इयं वै कद्रूसौ सुपर्णा ६, १, ६, २
 इयं वै कार्मर्मययी ५, २, ७, १०
 इयं वै पूर्वोऽतिरात्रः ७, ५, १, ५
 इयं वै मनोऽनयैव १, ६, ८, ५
 इयं वै होताऽसावध्वर्युः ३, २, ९, १४
 इयतीं करोति प्रजापतिना ५, १, ६, १६
 इयस्यग्ने जुहोत्यथ ५, ४, ३, ७
 इयदस्यायुरस्यायुर्मै १, ८, १५, ११
 इयज्जवति प्रजापतिना ५, २, ८, २३
 इयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना २, ६, ५, ७
 इयं ते शुक्र तनूरिदं १, २, ४, १

ह्यमुपरि मतिस्तस्यै ४,३,२,५
 ह्यमेव सा या प्रथमा ४,३,११,१
 ह्यं पुरो भुव इति ५,२,१०,१०
 हरज्यन्त्रे प्रथमस्य ४,२,७,६
 हरावती धेनुमती १,२,१३,५
 हषमा वदोर्जम् १,१,५,११
 हषमूर्जमहमित आ वदे ४,२,७,४
 हषश्च १,४,१४,७; ४,४,११,७
 हषिरो विश्वयचा वातः ३,४,७,११-१२
 हषे त्वा १,१,१,१; ३,७,१; ९,१४;
 ४,३,७,४०
 हषे स्वेति बर्हिर्वा दत्ते ६,३,६,१
 हषे स्वेति वपः सुखिदति ६,३,९,७
 हष्वमेण वा अस्या अनामृतम् ५,२,३,२
 हष्टकचिद्वा अन्त्रोऽग्निः १,५,८,५
 हष्टयजुषस्ते देव ३,२,५,१३
 हष्टर्गो वा अध्वर्युः ३,१,७,१
 हष्टं वपया भवति ६,६,६,३
 हष्टा रायः प्रेषे भगाय १,२,११,२
 हष्टेन पक्वमुप ते हुवे ७,३,११,४
 हष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दो ५,६,८,१०
 हष्ट्वा प्राक्तुक्म्य जूयात् १,७,६,१९
 हष्ट गतिर्वामस्येदं २,६,९,२२
 हष्ट त्वष्टारमग्रियं ३,१,११,५
 हष्ट त्वा भूर्यां चरेत् १,२,१४,९
 हष्ट धृतिः स्वाहा ७,१,१२,७; १८,९;
 ४,१७,५
 हष्ट मन इत्याह प्रजाः २,३,१,५
 हष्ट रन्तिः स्वाहा ७,१,१२,९; १८,
 ११; ४,१७,७
 हष्ट रमतिः स्वाहा ७,१,१२,१०; १८,
 १२; ४,१७,८
 हष्ट विधृतिः स्वाहा ७,१,१२,८; १८,
 १०; ४,१७,६
 हष्टैव स्तेतो मासः १,५,८,४
 हष्टैवाग्ने अधि धारया ४,१,७,४
 हंकाराय स्वाहा ७,१,१२,१
 हंकृताय स्वाहा ७,१,१९,२
 हंक्यश्चासि वन्धश्च वाजिन् ५,१,११,३

ईदङ् चान्यादङ् च १,८,१३,६-७;
 ४,६,५,१५
 ईदक्षास एतादक्षासः ४,६,५,१९
 ईदक्षाय स्वाहा ७,३,१७,१९
 ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् १,४,३३,१
 ईर्मान्तासः मिलिकमध्यमासः ४,६,७,
 १०
 ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं १,७,६,१५
 ईश्वरो वा एष आर्तिम् ५,२,८,५;
 ७,६,१२
 ईश्वरो वा एष पराङ् ५,२,१,२
 उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनः ३,२,
 २,२,६
 उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह ३,२,९,३,७
 उक्थउक्थे सोम इन्द्रं १,४,४६,४
 उक्थशा इत्याह प्रातः ३,२,९,५
 उक्थेभिः ४,४,५,५
 उक्थ्याग्रान् गृह्णीताभिः ७,२,७,८
 उक्षाज्ञाय वशाज्ञाय १,३,१४,२१
 उक्षा वयः सतोबृहती ४,३,५,७
 उक्षा समुद्रो अरुणः ४,६,३,११
 उक्षां करोतु शक्या ४,१,५,१०
 उखायामपि दधाति ५,२,९,६
 उग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,७
 उग्रः स्तनयते स्वाहा ७,५,११,२०
 उग्रमातपते स्वाहा ७,५,११,४१
 उग्रा च भीमा च पितृणां ४,४,११,४४
 उग्रा दिशामभिभूतिः ४,४,१२,३
 उग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् १,८,१३,२
 उग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु १,६,२,२
 उच्चैर्बैश्वानरस्याश्चावयति ५,४,७,२५
 उच्छिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१७
 उच्छुष्मा ओषधीनां गावः ४,२,६,१०
 उच्छुष्मो अग्ने यजमानाय १,६,२,१०
 उज्जिह्वानाय स्वाहा ७,१,१९,५५
 उत नो देव देवाः अच्छा २,६,११,२
 उत ब्रुवन्तु जन्तवः ३,५,११,१४
 उत माता महिषमनु ३,२,११,१०

उत समास्य द्रवतः १,७,८,१५
 उत यस्यैतासूपहितासु ५,३,१०,६
 उत स्वानासो दिवि १,२,१४,१८
 उत्क्रास्यते स्वाहा ७,१,१९,६५
 उत्क्रान्ताय स्वाहा ७,१,१९,६७
 उत्क्रामते स्वाहा ७,१,१९,६६
 उत्क्राम महते सौभगाय ४,१,२,१४
 उत्क्रामोदक्रमीदिति ५,१,३,१
 उत्क्रोदं कुर्वते यथा ७,५,९,२
 उत्तरं वै तत् प्रजापते ५,३,१२,३
 उत्तरं परिग्राहं परि २,६,४,१३
 उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः ६,२,४,११
 उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरः २,६,५,१०
 उत्तरउत्तरो ज्यायान् २,३,६,५; ४,११,
 १३
 उत्तरत उप दधाति ५,३,७,१५
 उत्तरतोऽघायुरभिदासति ५,७,३,४
 उत्तरवेदिमुप वपति ५,२,५,१३
 उत्तरवेद्यां नि वपति ६,५,९,१०
 उत्तरसदो वरुणनेत्राः १,८,७,६
 उत्तरस्यां देवयज्यायाम् २,६,७,१८
 उत्तरा नाकसङ्गय उप ५,३,७,७
 उत्तरावती भवतः ५,४,८,१७
 उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य ६,३,१,१५
 उत्तरेष्वहः स्वमुतः ३,३,६,४
 उत्तरेषु कपालेषु २,३,६,३; ७,४
 उत्तिष्ठते स्वाहा ७,१,१९,६०
 उत्तिष्ठन्नोजस सह १,४,३०,१
 उत्तिष्ठ बृहती भव ५,१,७,११
 उत्थास्यते स्वाहा ७,१,१९,५९
 उत्थिताय स्वाहा ७,१,१९,६१
 उत् सक्थ्योगृदं धेहि ७,४,१९,५
 उत्सन्नयज्ञो वा एषः ५,३,१,१; ७,८,२
 उत्सादेन जिह्वां ५,७,११,९
 उत्सृज्यां नोत्सृज्यामिति ७,५,७,१
 उदकुम्भानधिनिधाय ७,५,१०,३
 उदक्रमीद् द्रविणोदाः ४,१,२,१५
 उदग्ने तिष्ठ प्रति १,२,१४,४

उदग्ने शुचयस्तत्र १,३,१४,२८; ४,
४६,१३; ५,५,१२; २,४,१४,११
उदङ् तिष्ठन् जुहोति ५,४,३,५
उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः ३,४,११,९
उदप्रुतो मरुतस्ताः ३,१,११,२९
उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरः ६,२,१०,१८
उदस्य शोचिरस्थात् ४,४,४,१५
उदादाय पृथिवीं १,१,९,२५
उदाभ्यः शुचिरा १,२,१,७
उदायुषा स्वायुषा १,२,८,१
उदायुषा स्वायुषेत्याह ६,१,११,३
उदिताय स्वाहा ७,२,२०,१६
उदितेषु नक्षत्रेषु ६,१,४,८
उदीची दिशाः चरद्भूतां ४,३,३,४
उदीचीमा तिष्ठानुष्टुप् १,८,१३,४
उदीच्या त्वा दिशा सादयामि ५,५,८,७
उदीच्या दिश्याप ओषधयः १,६,५,७
उदीच्या दिशे स्वाहा ७,१,१५,१०
उदीरतामवर उत् २,६,१२,९
उदीरयथा मरुतः २,४,८,६
उदु तिष्ठ स्वध्वरावा ४,१,४,३
उदुत्तमं वरुण पाशम् १,५,११,१०; २,
५,१२,६; ४,२,१,१०; ११,८
उदु त्वं जातवेदसम् १,२,८,७; ४,४,३,
१; २,२,१२,५; ३,८,५; ४,१४,
१३; ५,१२,१३; ३,१,११,३१;
६,१,११,९
उदु त्वा विश्वे देवाः ४,२,३,२; ६,३,
४; ५,२,२,४; ४,६,४
उदुम्बर ऊर्जा ७,४,१२,७
उदुम्बरेणोर्जं ७,३,१४,२१
उदेनमुत्तरां नयाग्रे ४,६,३,१
उदेनमुत्तरां नयेति ५,४,६,१
उदेवां बाहू अतिरम् ४,१,१०,१०
उदेष्यते स्वाहा ७,२,२०,१४
उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यः ६,६,७,३
उद्गात्रा सं ख्यापयति ६,५,८,१३
उद्गृहीताय स्वाहा ७,५,११,३५
उद्गृह्यते स्वाहा ७,५,११,३४
तै० ५१

उद्गृहीष्यते स्वाहा ७,५,११,३३
उद्ग्रामञ्च निग्रामञ्च १,१,१३,२; ६,
४,१३; ४,६,३,१५
उद्दिवः स्तभानाऽन्तरिक्षं १,३,१,१०;
६,१०; ६,२,१०,११
उद्दिशः स्वाहा १,३,१०,१०
उद्दन्ति तस्मादोषधयः २,६,४,७;
६,२,४,१०
उद्दन्ति यदेवास्या अमेध्यं २,६,४,६;
५,२,३,३; ६,२,४,२
उद्दरति शृतत्वाय ३,४,८,१९
उद्दर्वय मघवन् ४,६,४,११
उद्गो दत्तोदधिं भिन्त ४,७,१३,५
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति ४,७,१३,१२
उद्यते स्वाहा ७,२,२०,१५
उद्यासाय स्वाहा १,४,३६,५
उद्युक्ताय स्वाहा ७,४,२२,८
उद्ग्रावाय स्वाहा ७,१,१३,३
उद्गिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,२२
उद्गुताय स्वाहा ७,१,१३,४
उद्गो मद्गुः प्लवस्तेऽपाम् ५,५,२०,२
उद्गच्छते स्वाहा ७,४,२२,१५
उद्ग्यं तमसस्पति ४,१,७,१०; ५,१,
८,२०
उद्गत ऋषभो वामनः ५,६,१४,१
उद्गतो भवति २,१,५,३
उद्गमभय पृथिवीम् २,४,८,९; १०,७;
३,५,५,४
उद्गिवत् उदुद्गतश्च ३,२,४,२६
उद्गतैर्युपहवमिच्छन्ते ६,५,९,९
उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः १,२,९,७
उप क्षरन्ति सिन्धवः १,८,२२,१५
उपजमक्षुप वेतसे ४,६,१,५
उप त्वाग्ने दिवेदिवे १,५,६,५
उप देवाः ३,२,४,६
उपध्वस्तो भवति २,१,६,१०
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं १,५,५,१
उप प्रागाच्छसनं वाज्यवां ४,६,७,१२
उप प्रागात् परमं ४,६,७,१३

उप प्रागात् सुमन्मे ४,६,८,७
उप प्रेत जयता नरः ४,६,४,१२
उप प्रेत मरुतः २,३,१,६
उप प्रेथ्य होतर्हव्या ६,३,८,७
उपभृत् १,१,११,१८
उपभृदेहि देवस्त्वा १,१,१२,३
उप मा द्यावापृथिवी ३,२,४,२
उप मा होत्रा उपहवे ३,२,४,८
उप यज्ञः ३,२,४,७
उप यमेति युवतिः ४,३,१३,२०
उपयामगृहीतोऽसि १,४,१२,१; १४,
१३; १७,२; ७,१२,१; ३,५,३;
२,१,३; १०,१-३; ५,८,१; ९,४;
६,४,६,५; ५,३,१०; ८,५
उपयामगृहीतोऽस्यन्तः १,४,३,१
उपयाममघेणोष्ठेन ५,७,१२,४
उपरताय स्वाहा ७,१,१९,१९
उपरसंमितां मिनुयात् ६,६,४,३
उपरस्यते स्वाहा ७,१,१९,१८
उपरिषदो बृहस्पतिनेत्राः १,८,७,७
उपरिष्ठात् प्रोक्षति ६,३,६,१६
उपरिष्ठादा नयति ६,४,११,१०
उपरिष्ठानामां पृष्ठान्युप ७,५,१,१९
उपवीरसि १,३,७,२
उपवीरसीत्याहोप ६,३,६,२
उप वययते देवलक्षमम् २,५,११,२
उपश्रितो दिवः पृथिव्यः २,६,९,१४
उप श्रेष्ठा न भाषिषः ४,७,१५,८
उप श्वासय पृथिवीम् ४,६,६,१८
उपस्तम्भनं वा एतत् ६,६,८,३
उपस्तीर्यः पूर्वपश्चाभिः १,६,७,८
उपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया १,५,९,११
उपहूतः रथन्तरः सह २,६,७,२
उपहूतं वामदेव्यः २,६,७,३
उपहूतं बृहत् सह २,६,७,४
उपहूता धेनुः सह २,६,७,६
उपहूताः पितरः सोम्यासः २,६,१२,८
उपहूताः सप्त होत्राः २,६,७,५
उपहूतांऽहो इत्याह २,६,७,८

उपहूने दानापृथिवी २,६,७,१५
उपहूतो भक्षः सत्वा २,६,७,७
उपहूतोऽयं यजमानः २,६,७,१७
उपहूतेषु यदधिध्वं ४,३,१३,२५
उपहूताय स्वाहा ५,७,२०,१२; ७,
४,१६,७

उपाकृत्य पञ्च जुहोति ३,१,५,३
उपाकृत्यैव मन्थस्तन्नेवा ६,३,५,४
उपांशु यजति मिथुनस्त्वाय ६,६,७,८
उपांशु यजति यथा १,५,२,७
उपांश्चान्तर्गामावजावयः ६,५,१०,२
उपाऽऽस्तावः कलशः ३,२,४,३
उपेत्याह प्रजा वै पशवः १,५,७,२
उपैतमुत्तरो यज्ञो नमति ६,२,६,३
उपो देवान् १,३,७,३; ६,३,६,३
उपोपेक्षु मघवन् १,५,६,१४
उपोसेऽन्ये प्रहाः साघन्ते ६,५,२,६
उभयतएनी स्यात् ७,१,६,६
उभयतः क्षणभूवति ५,१,१,१४
उभयतो ऽयोतिषा यन्ति ७,४,११,५
उभयतो मुखमृतुपात्रं ६,५,३,४
उभयतो रुक्मौ भवतः २,३,२,८
उभयतो वैश्वानरः ६,५,२,४
उभा जिग्यथुर्न परा ३,२,११,५; ७,
१,६,१४

उभावा मिन्द्राग्नी आहुवध्यै १,१,१४,१
५,५,५; ७,६

उभे सुश्रन्त्र सर्पिषः २,२,१२,२६; ४,
४,४,२१

उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं ७,१,१,७

उरुं हि गजा वरुणः १,४,४५,१; ६,
६,३,६

उरुद्रप्सो विश्वरूपः ३,३,१०,६; ४,१,५

उरु प्रथस्वो रु ते १,१,८,८; २,१२,९;
६,२,७,६

उरुभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२८

उरु यन्ताऽसि वरुणम् ६,३,२,६

उरु वाताय १,१,४,८

उरु विष्णो वि क्रमस्व १,३,४,४

उरुष्यचा नो महिषः ४,७,१४,८
उरो भन्तरिक्ष सजः १,३,८,१२
उर्वन्तरिक्षमन्विहि १,१,२,१८; ४,
१७; २,८,२; ३,९,१७; ४,२,४;
३,४; ६,१,११,४

उर्वश्यसि १,३,७,६
उर्वश्यस्यायुरसि ६,३,५,६
उर्वो रोदसी वरिवः ४,७,१३,२०
उल्लल्लल्लुप्तो यूपः ७,२,१,८
उवाच ह विश्वामित्रः ५,४,२,५
उवाच ह्येयमददित् ५,२,१०,८
उशान्तस्त्वा हवामहे २,६,१२,१
उशिक्ष् त्वं देव सोम ३,३,३,२०
उशिक्ष् पावको भरतिः ४,२,२,५
उशिगसि कविः १,३,३,५
उशिगसि वसुभ्यस्त्वा ३,५,२,८
उषसे स्वाहा ७,२,२०,१२
उषा वा भश्चस्य मेभ्यस्य ७,५,२५,२
उष्णिहा छन्दः ४,३,७,६
उस्त्रावेतं भूषाहावनश्च १,२,८,८
उस्त्रावेतं धूषाहावित्याह ६,१,११,१०
उस्त्राऽसि मम भोगाय १,२,३,१०

ऊनातिरिक्ता मिथुनाः ५,१,८,११
ऊनातिरिक्ता वा एता ७,४,७,१०
ऊमाः ४,४,७,२६
ऊरणोप प्र वर्तयति ६,५,८,१६
ऊर्कं च मे सुनृता च मे ४,७,४,१
ऊर्गस्याङ्गिरसि १,२,२,९
ऊर्गस्यूर्जं मे धेहि १,८,१५,१२
ऊर्जं सत्सूदेन ५,७,११,४
ऊर्जश्च १,४,१४,८; ४,४,११,८
ऊर्जस्वान् पयस्वान् १,७,३,११
ऊर्जा यद्यज्ञमशयन्त ४,६,३,७
ऊर्जा वः पश्यामि १,५,६,११; ८,९
ऊर्जे त्वा १,१,१,२; ४,३,७,४१
ऊर्जे होत्राणां स्वाहा ३,२,८,७
ऊर्जो नपाज्जातवेदः ४,२,७,७
ऊर्जो नप्ते स्वाहा १,८,१६,२२

ऊर्णाद्भद्रं त्वा १,१,११,९
ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै ६,१,३,१०
ऊर्ध्वं ऊषुण ऊतये ४,१,४,४
ऊर्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्वमिव २,६,५,२०
ऊर्ध्वया त्वा दिशा सादयामि ५,५,८,८
ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति ४,१,८,१
ऊर्ध्वा दिशा रन्तिराशा ४,४,१२,११
ऊर्ध्वा दिशा हेमन्तशिशिरौ ४,३,३,५
ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति ७,४,२,६
ऊर्ध्वा मा तिष्ठ पङ्क्तिः १,८,१३,५
ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रयतात् ७,४,१९,८
ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः १,६,५,८
ऊर्ध्वायै दिशे स्वाहा ७,१,१५,११
ऊर्ध्वाऽसि ४,४,७,४
ऊर्ध्वे समिधावा २,६,६,५; ६,२,१,१३
ऊर्ध्वो भव प्रति १,२,१४,५
ऊर्ध्वो मा पाङ्कोदचः १,२,२,१६
ऊळो हलीक्षणो वृषदक्षः ५,५,१३,२
ऊशान् नि वपति पुष्टिः ५,२,३,६
ऊक् च मे साम च मे ५,४,८,७३
ऊक्षा वा ह्यमलोमका ७,४,३,१
ऊक्कमाम यजुर्वषट् ७,३,१२,२
ऊक्कसामयोः शिल्पे १,२,२,७;
६,१,३,२
ऊक्कमामाभ्यां यजुषा ३,१,१,८
ऊक्कमामे वा इन्द्रस्य हरी ६,५,९,४
ऊक्कसामे वै देवेभ्यः ६,१,३,१
ऊग्भ्यः स्वाहा ७,५,११,४२
ऊग्भिभरन्नादः ४,४,८,११
ऊक्चा जुहोति यक्षस्य ६,१,२,१३
ऊक्चा स्तोमं समर्धय ३,१,१०,२;
४,१,१,९; ५,१,१,२
ऊक्चे त्वा रुचे त्वा ४,२,९,२०
ऊक्चे समनमद्यथा ७,५,२३,६
ऊक्जवे स्वाहा ७,१,१७,१०
ऊक्जीते परि वृङ्गिध ४,६,६,१२
ऊक्जुमा चारयत्यृजुः २,५,११,२२
ऊक्तजिष्वा सत्यजिष्वा ४,६,५,१७
ऊक्तधामाऽसि १,३,३,१३

ऋतपाश्च १,८,१३,१८
 ऋतमसि १,१,९,२१
 ऋतमसि सत्यं नाम ३,३,५,४
 ऋतमस्यृतस्यर्तमसि ७,१,२०,४
 ऋतमृतपाः सुवर्वाद् ३,२,८,१३
 ऋतवस्त ऋतुधा परः ५,२,१२,२
 ऋतवो वा एतेन प्रजापतिम् ७,२,१०,२
 ऋतवो वै प्रजाकाभाः ७,२,६,१
 ऋतव्या उप दधाति ५,३,१,३; ११,
 ८; ४,२,१
 ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च ४,६,५,१८
 ऋतधीरसि १,१,९,२३
 ऋतसदनमसि १ १,९,२२
 ऋतस्य गर्भः प्रथमा ४,३,११,१२
 ऋतस्य त्वा ज्योतिषे ३,३,५ १०
 ऋतस्य त्वा देवहविः १,३ ८,२, ६,३,
 ६,१०
 ऋतस्य त्वा विभूमने ३,३,५,७
 ऋतस्य त्वा विधमणे ३,३,५,८
 ऋतस्य त्वा ज्योमने ३,३,५,६,१९
 ऋतस्य त्वा सत्याय ३,३,५,९
 ऋतस्य पथा प्रेत ६,६,१,१०
 ऋतस्य पन्था असि ७,१,२०,६
 ऋतस्य पन्थामनु तिष्ठः ४,३,११,३
 ऋतावानं महिषं विश्वधर्षणिम् ४,२,७,९
 ऋतावानं वैश्वानरं १,५,११,२
 ऋताषाडृतधामाऽग्निः ३,४,७,१
 ऋतुना प्रेष्येति षट् ६,५,३,५-७
 ऋतुभिः प्रभुः ४,४,८,१९
 ऋतुभिर्वा एतं दीक्षयन्ति ५,२,४,४
 ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः ७,५,१५,३
 ऋतुभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१९
 ऋतुमसि सत्यं नाम ३,३,५,१६
 ऋतूनां जहका ५,५,१८,३
 ऋतूनां पञ्चमः ५,७,१८,८
 ऋतूनां पत्नी प्रथमा ४,३,११,१५
 ऋतून् पृष्टीभिः ५,७,१७,४
 ऋतिवजः पर्याहुः २,३,११,७
 ऋतिवजो वृणीते छन्दांसि ६,३,७,१२

ऋतूदरेण सख्या २,२,१२,१३
 ऋक्षोति दशसु मासु ७,५,२,३
 ऋध्म सूक्तवाकमुत् २,६,९,१३
 ऋभूणां भागोऽपि विश्वेषां ४,३,९,१०
 ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् ५,३,४,११
 ऋश्यो मयूरः श्येनस्ते ५,५,१६,२
 ऋषभं ब्राह्मणाच्छस्मिने १,८,१८,१३
 ऋषभाय राज्ञे गवयः ५,५,११,४
 ऋषभेण गाः ७,३,१४,१५
 ऋषभेण खष्टा ४ ४,८,४
 ऋषभो वयः ककुब्छन्दः ४,३,५,८
 ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्षं ३,५,२,१
 ऋषिकृतं व वा एते ७,५,९,१०
 ऋषिष्टुत इत्याहर्षयः २,५,९ ४
 ऋपेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता २,५,७,१५
 एर एव यजेतैको हि ७,२,१०,६
 एक एव हवो न १,८ ६,४
 एकचित्तीकं चिन्वीत ५,२,३,१६
 एरुताय स्वाहा १,१,८,१५
 एकत्रिंशताऽस्तुवत ४,३,१०,१६
 एकधा ब्रह्मण उप २,३,२,६
 एकपदी द्विपदी त्रिपदी ३,३,१०,७
 एकमतिरिक्तं निर्वपेत् २,३,१२,४
 एकयाऽप्रस्तुतं भवति ५,४,१०,६
 एकयाऽस्तुवत प्रजाः ४,३,१०,१
 एकयैकयोर्लगां भिमीते ६,१,९ १०
 एकयोप तिष्ठन्त एकधा ५,२,४,१५
 एकविंश उक्थ्यः सौरीषु ७, २,५,१३
 एकविंशतिमनु ब्रूयात् २,५,१०,७
 एकविंशतिर्मेवन्ति ५,१,८,२
 एकविंशतिश्च सामिधेनीः ५,१,८,१४
 एकविंशतिनिर्बाधो भवति ५,१,१०,
 १०
 एकविंशत्या भावैः ५,१,८,१
 एकविंशत्यास्तुवत ४,३,१०,११
 एकविंशमहर्भवति ५,४,१२,३
 एकविंशं भद्रं द्विपदासु ७,५,८,९
 एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या ७,४,३,
 ७,११

एरस्त्वष्टुश्वस्या विशस्ता ४,६,९,८
 एरस्मादक्षरादनासं ५,१,९,४; ६,१,
 २,२०
 एकस्मै स्वाहा ७,२,११,१; १२,१
 एरहायन्या क्रीणाति ६,१,६,१६
 एका च मे तिस्रश्च मे ४,७,११,१;
 ५,४,८,१८
 एकादश प्रयाजान् ६,३ ७,१४
 एकादश प्रातर्गव्याः ५,६,२२,१
 एकादशभिस्तुवतर्तवः ४,३,१०,६
 एकादशभ्यः स्वाहा ७,२,११,११;
 १२,६; १४,५
 एकादशं भवत्येकधा ५,२,१,१४
 एकादशरात्रो भवति ७,२,६,६
 एकादशावदानान्यव ६,३,१०,९
 एकाज चत्वारिंशते ७,२,११,२१;
 १२,१२; १४,११
 एकाज विंशत्यै स्वाहा ७,२,११ १९;
 १२,१०; १४,९
 एकाज शताय स्कन्हा ७,२,११,२७;
 १२,१८; १४,१७
 एकाज षष्ठ्यै स्वाहा ७,२,११,२३;
 १२,१४; १४,१३
 एकाज्जातीयै स्वाहा ७,२,११,२५;
 १२,१६; १४,१५
 एकामित्रेनां भूता प्रति ७,१,७,८
 एकाष्टका तपसा तप्यमाना ४,३,११,८
 एकेन पदेन व्यावर्तन्ते ५,३,१,६
 एकैकयाऽस्तुतया समा ७,५,८,१५
 एकोज्जताद्वै देवयजनात् ६,२,६,८
 एकोज्जते देवयजने ६,२,६,७
 एको देवो अप्रतिष्ठत् ५,६,१,८
 एणश्चे ५,५,१५,३
 एतं युवानं परि वः ३,३,९,१
 एतं वै पर आद्वानः ५,६,५,६
 एतं सधस्थ परि ते ५ ७,७,२
 एतत् ते अमे १,४,४३,७; ६,६,१,८
 एतत् ते तत् १,८,५,२; ३,२,५,१५
 एतत् ते पिनामह ३,२,५,१६

एतत् स्वः सोम देवः १,३,४,९। ६,
३,२,१५

एतद्वै नामाऽऽसुरः २,६,२,१२

एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम ६,१,७,३

एतद्वा अपां नामधेयं ३,३,४,१

एतद्वा अहो रूपं यत् ५,७,१,४

एतद्वै तृतीयं यज्ञमापयत् ७,२,८,१२

एतद्वै देवानामायतनं १,६,७,२

एतद्वै देवानामास्यं २,५,६,७

एतद्वै देविकाः सर्वाणि ३,४,९,१३

एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापयत् ७,२,८,८

एतद्वै निर्रतिगृहीतं ६,२,६,२२

एतद्वै पशूनां रूपं ६,२,६,१२

एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं ६,२,६,१६

एतद्वै यज्ञमापयत् ७,२,८,४

एतद्वै राजसूयस्य ५,६,३,२

एतद्वै सर्वमध्वर्युः ३,३,२,२

एतद्वै सूयवसः सोदकं १,७,५,६

एतद्वै क्षुचां रूपं यस्य ३,५,७,७

एतया वा इन्द्रं देवाः ७,५,१५,५

एतयैव यजेत २,२,९,३; ३,७,९;

४,११,७-९

एतशेन स्वा सूर्यो देवतां १,६,४,१७

एतस्मिन् वा अपि ग्रहे ६,५,७,८

एतस्मिन् वा एतौ २,२,६,३

एतां ह वा उदङ्कः ७,४,५,९

एता अमदन् १,१,११,२०

एता उ बभूवुः सुभगा ५,१,११,५

एता एव निर्वपेत् ३,४,९,३-९

एता एव पशव्याः पञ्चदश ७,३,७,३

एता एव सुवर्गाः पञ्चदश ७,३,७,४

एतादङ्कं च १,८,१३,८

एतानि वा अङ्गापरूषि २,५,६,२

एतानि वा अङ्गां रूपानि ५,५,६,२

एतानि वै द्वादश १,६,९,६

एतानेव पोषान् पुष्यति ७,१,९,२

एतान् वै अनु पशवः ६,६,४,४

एतान् वै ग्रहान् बम्बाविश्व ६,६,८,९

एतामेव निर्वपेत् २,२,४,५; ५,२;

८,५; ११,२-३; ३,२,१२

एतामेव निर्वपेत् २,३,३,९

एतावत् एव स्तोमान् ७,१,२,३

एतावद्वै पुरुषं परितः ३,३,५,१८

एतावन्तो वै पशवः ५,२,५,१२;

९,१४

एता वा अधिपत्नीनां ५,४,२,७

एता वा असपत्ना नाम ५,३,५,८

एतावान् वै यज्ञो यावान् १,७,५,५

एता वै देवता अग्निं ५,५,१०,७

एता वै देवता एतेषां ५,५,५,६

एता वै देवताः सुवर्गाः ५,४,३,१०

एति वा एष यज्ञमुखात् ५,१,१,६

एतेन ह स्म वा ऋषयः ३,३,८,१२

एते वै संवत्सरस्य २,५,६,३

एतौ वै देवानां हरी २,५,६,६

एदमगन्म देवयजनं १,२,३,२१

एधोऽस्येधिषीमहि १,४,४५,१०;

६,६,३,२३

एना वो अग्निं नमसः ४,४,४,१३

एन्द्र सानसिः रायि ३,४,११,११

एभिर्नो अकैर्भवा नः ४,४,४,२५

एमा अग्नश्चाग्निः १,६,४,१४

एवश्छन्दः ४,३,१२,३६; १३,६

एवाः ४,४,७,२५

एवा नो दूर्वे प्र तनु ५,२,८,२

एवा पित्रे विश्वदेवाय १,८,२२,६

एवैनं पुरोऽनुवाक्यया २,६,२,१६

एष ऋषाः पुरो अश्वेन ४,६,८,३

एष ते गायत्रो भागः ३,१,२,१

एष ते निर्रति भागः १,८,१,४

एष ते यज्ञो यज्ञपते १,४,४४,८;

६,६,२,५

एष ते योनिः पुनर्हविः ६,५,१,५

एष ते योनिः प्रजापतये १,७,१२,१२

एष ते योनिः प्राणाय १,४,२,७

एष ते योनिरपानाय १,४,३,७

एष ते योनिरिन्द्राय १,७,१२,२,४,६,

८,१०

एष ते योनिरिन्द्रेभ्यस्त्वा ६,४,११,४;

५,७,९

एष ते रुद्र भागः सह १,८,६,६

एष ते रुद्र भागस्तं १,८,६,११

एष ते रुद्र भागो यं ३,१,९,६

एष वा अस्य लोकस्य १,७,६,५

एष वा अहो वर्णो यत् ६,१,३,३

एष वा आसो द्वादशाङ्गः ७,३,३,१

एष वाव सोऽग्निः २,२,४,१७

एष वै गायत्रो देवानां ६,५,७,३

एष वै छन्दस्यः प्रजापतिः १,६,११,९

एष वै देवयानः पन्थाः २,५,६,५

एष वै देवरथो यत् २,५,६,१

एष वै वायुर्यत् प्राणः ५,३,१,८

एष वै विवस्वानादित्यः ६,५,६,१२

एष वै व्याघ्रः कुलगोपः ६,२,५,९

एष वै यज्ञस्य ग्रहः १,६,८,१४

एष वै हविर्धानी यः २,५,६,८

एष वो देव सवितः १,३,४,८

एष वो भरता राजा १,८,१०,३; १२,

१५

एष स्य बाजो क्षिपणिं १,७,८,१४

एष ह वै कुणपमत्ति ७,२,१०,५

एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः ५,५,१,१७

एषा वा एतल्लोकानां ५,२,९,१

एषा वै देवानां विक्रान्तिः २,५,६,४;

५,३,७,१४

एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणीः ६,६,२,४

एषा वै सूर्यां कर्णकावति १,५,७,१५

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् २,२,७,१

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे १,३,१०,२

ऐन्द्रमरुणमा लभेत २,१,६,७

ऐन्द्रमसीति छदिरधि ६,२,१०,१६

ऐन्द्रमसीन्द्राय स्वा १,३,१,२०

ऐन्द्रमेकादशकपालं १,८,१,९; २१,६;

२,२,११,१,४

ऐन्द्रवायवस्य वा एतत् ७,२,८,१५

ऐन्द्रवायवामान् गृह्णीयात् ७,२,७,१-२

ऐन्द्रानं द्वादशकपालं १,८,१,११; ७,१

ऐन्द्राक्षः संहितः ५, ५, २२, ९
ऐन्द्राक्षमनेकादशकपालं १, ८, ३, १; २,
२, १, ३, ९
ऐन्द्राक्षं पुनस्तृष्टम् २, १, ५, ९
ऐन्द्राः पशवो ये मुष्कराः ५, ५, १, २
ऐन्द्रापौष्णाः इयेतल्लामाः ५, ६, १४, ६
ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुण ५, ६, १२, ६
ऐन्द्रावैष्णवा गौरल्लामाः ५, ६, १६, ६
ऐन्द्रासूराः इयेतल्लामाः ५, ६, २०, ६
ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते १, ६, ६, ५,
७, ६, ७
ऐन्द्रोऽरुणः ५, ५, २२, ७
ओजसे स्वा ४, ३, ७ ४९
ओजस्विणवः ४, ३, ८, १२; ५, ३, ३, १२
ओजस्विनी नामासि ५, ५, १०, २
ओजोऽसि पितृभ्यस्त्वा ३, १, २, ९
ओजोऽसि सहोऽसि २, ४, ३, २
ओजो मीवाभिः ५, ७, १८, १
ओजोभृतौ वा एतौ देवानां ६, ५, ४, २
ओजोविदस्योजो मा मा ३, ३, १, ४
ओमन्वती तेऽम्मिन् यज्ञे २, ६, ९, १५
ओमासश्रवणीधृतः १, ४, १६, १
ओषधयः प्रति गृह्णीत ४, १, ४, ११
ओषधयः प्रति मोदध्वम् ४, १, ४, १२;
५, १, ५, ३१
ओषधयः सं वदन्ते ४, २, ६, २०
ओषधयो वा अस्या १, ७, २, १२
ओषधयो वै सोमस्य ३, १, ८, २
ओषधीनां पञ्चमी ५, ७, २१, ५
ओषधीभ्यः स्वाहा १, ८, १३, ३९;
७, ३, १९, १
ओषधीभ्यो वेदतमा २, १, ५, ६
ओषधीरिति मातरः ४, २, ६, ४
ओषधीर्वपति ब्रह्मणा ५, २, ५, १५
ओषधीषु २, ३, १३, ११
ओषधे त्रायस्वैन १, २, १, २; ३, ५, ४;
९, १०; ६, ३, ९, ३
ओष्ठाभ्यां स्वाहा ७, ३, १६, ३

औदुम्बरं भवत्यूर्वा २, ५, ४, ७; ५, २,
८, २१
औदुम्बरीर्भवत्यूर्वा ५, ४, ६, ३
औदुम्बरीमा दधाति ५, १, ९, ३
औदुम्बरेण गृह्णाति ६, ६, १०, ४
औदुम्बरेण स्त्रवेण ५, ४, ९, ४
औदुम्बरो भवत्यूर्वा ६, १, ४, २
औदुम्बरो यूपो भवति २, १, १, ११
और्वभृगुवच्छुचिम् ३, १, ११, ३३
आषिष्ठहन १, ४, ३६, ९
कः स्विदेकाकी चरति ७, ४, १८, ३
ककुच्छन्दः ४, ३, १२, २६
ककुह रूपं वृषभस्य ३, ३, ३, १८, ४, ४
ककुहासु ३, ३, ३, १३
कङ्कचितं चिन्वीत यः ५, ४, ११, ३
कण्डूयमानाय स्वाहा ७, १, १९, ७२
कण्डूयिताय स्वाहा ७, १, १९, ७३
कण्डूयिष्यते स्वाहा ७, १, १९, ७१
कतमस्मै स्वाहा ७, ३, १५, ६
कदा चन प्रयुच्छस्युमे १, ४, २२, २
कदा चन स्तरीरसि १, ४, २२, १,
५, ८, ११
कद्रूश्च वै सुपर्णी च ६, १, ६, १
कनीयाऽसि वै देवेषु ६, ६, ११, १२
कपोत उल्लूकः शशाः ५, ५, १८, ५
कमलाय स्वाहा ७, ३, १८, २०
कमु ण्विश्य सेनया २, ६, ११, ७;
कया नश्चित्र आ भुवत् ४, २, ११, ९;
४, १२, १९
कर्णाभ्यां स्वाहा ७, ३, १६, ७
कर्णाख्यो यामाः ५, ६, १५, १
कर्णिने स्वाहा ७, ५, १२, ११
कर्मणे वां देवेभ्यः १, १, ४, १
कवपान् जुहोत्यक्लस्य ५, ४, ८, १५
कविर्हजस्य ऋ तनोति ३, ५, ५, ६
कस्त्वा छयति कस्त्वा वि ५, २, १२, १
कस्त्वा युनक्ति १, ५, १०, १०;
६, ६, १२; ८, १८; ७, ५, १३, १
कस्मा अह देवा यामं ६, ३, १, १४

कस्मै कमक्षिणीयते ५, ५, २, ३-७
कस्मै स्वाहा ७, ३, १५, ५
काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती ४, २, ९, ३;
५, २, ८, ८
काण्डेभ्यः स्वाहा ७, ३, १९, ४
काण्डेनाण्डे वै क्रियमाणे ६, १, ७, ७;
८, ७; २, १०, ३
कामं कामदुधे धुक्व ४, २, ५, १९
कामं प्रत्यासाभ्यां ५, ७, १९, २
कामाय स्वा गृह्णामि १, ६, १, १६
कामाय परस्वान् ५, ५, २१, ६
कामुका एनं स्त्रियो ६, १, ६, १५;
४, ४, १०
काय एककपालः ७, ५, १४, १०
काय स्वाहा ७, ३, १५, ४
कार्यं देवयजने याजयेत् ६, २, ६, २७
कार्यो वै पुरुषः ६, २, ६, २८
कार्षिणीत्याह शमलम् ६, ४, ३, १०
कार्षिण्यपापां मृध् १, ३, १३, ५
काव्यं छन्दः ४, ३, १२, २८
किंशिल ५, ५, ९, ४
किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिः ७, ४, १८, १
किं स्विदासीदधिष्ठानम् ४, ६, २, ११
किं स्विद्वनं क उ स वृक्षः ४, ६, २, १२
किंकिटाकारं जुहोति ३, ४, ३, ११
किंकिटा ते चक्षुः सूर्याय ३, ४, २, ४
किंकिटा ते प्राणं वायवे ३, ४, २, ३
किंकिटा ते वाचं ३, ४, २, ६
किंकिटा ते श्रोत्रं ३, ४, २, ५
कितवासो यद्विरिपुर्नं ३, ४, ११, २०
किमत्र १, ३, २, ४
किमित् ते बिष्णो २, २, १२, १९
कीकसाभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, १९
कीदृशाय स्वाहा ७, ३, १७, २०
कुत्रा चिद्यस्य समृतौ २, १, ११, १२
कुमाराः समनसः २, ३, ९, ५
कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि ५, ६, २, ७
कुम्भीनसः पुष्करसादः ५, ५, १४, ५
कुर्वतो मे मोप दसन् १, ७, १, १९

कुलायिनी वसुमती ४,३,४,३
 कुविदङ्ग यवमन्तः १,८,२१,४; ५,२,
 ११,६
 कुवित् सु नो गविष्ठये २,६,११,११
 कुसुबिन्द्र औद्दालकिः ७,२,२,१
 कुहमहं सुभगां ३,३,११,१९
 कुहूर्देवानाममृतस्य ३,३,११,२०
 कुह्वै त्रयोऽरुणैताः ५,६,१८,३
 कूप्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१
 कूर्माञ्जलैः ५,७,१३,१
 कृत्वाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,२
 कृशमाञ्जलभिः ५,७,२३,६
 कृक्लामः शकुनिः ५,५,१९,२
 कृकवाकुः सावित्रः ५,५,१८,६
 कृणुष्व पाजः प्रसितिं १,२,१४,१
 कृतयजुः संभृत सम्भारः १,५,२,११
 कृत्तिका नक्षत्रगभिः ४,४,१०,१
 कृत्वाय सा महीमुखाम् ४,१,५,१९,
 ५,१,६,२१
 कृविश्छन्दः ४,३,७,२०
 कृष्टे वपति कृष्टे हि ५,२,५,१७
 कृष्ण एकशितिपात् २,१,२,३
 कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं ५,१,४,९
 कृष्णाजिनमुत्तरं तेजः ५,१,१०,१६
 कृष्णाजिनस्य लोमभिः ५,१,६,८
 कृष्णाजिनेन दीक्षयति ६,१,३,४
 कृष्णाजिनेन सं भरति ५,१,४,६
 कृष्णाजिने सं यौति २,४,९,५
 कृष्णाय स्वाहा ७,३,१८,१
 कृष्णैताय स्वाहा ७,३,१७,१६
 कृष्णो भवत्येतद्वै २,१,८,१४
 कृष्णो रात्रियै ५,५,१५,४
 कृष्णोऽस्याखरेष्ठः १,१,११,१
 कृष्यै त्वा ४,३,७,४२
 कृष्यै त्वा सुसस्यायै १,२,२,१३,
 ६,१,३,१६
 कृत्सा क्रतवः ७,५,२०,१४
 केतः सकेतः सुकेतस्ते १,५,३,१२
 केताय त्वा ४,४,६,२०

केतुं कृण्वन्नकेतवे ७,४,२०,११
 केशश्मश्रु वपते नखानि ६,१,१,४
 केशिनं ह दाम्यै केशी २,६,२,८
 केशेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,१५
 को अद्य युक्ते धुरि ४,२,११,१०;
 ४,१२,२०
 कोऽईति सहस्रं २,१,५,५
 कोऽसि को नाम कस्मै त्वा ३,२,३,१६
 क्रोतनासु ३,३,३,६
 क्रतुरेकत्रिंशः ४,२,८,१३; ५,३,३,
 १४
 क्रतुश्च १,७,९,९
 क्रत्वा शचीपतिः ४,४,८,३
 क्रन्दते स्वाहा ७,१,१९,३
 क्रमध्वमग्निना नाकम् ४,६,५,२;
 ५,४,७,२
 क्रमेरत्यक्रमीद्वाजी ५,७,२४,१
 क्रव्या नाम स्थ पार्थिवाः ५,५,१०,१३
 क्रीडं वः शार्धो मारुतम् ४,३,१३,२२
 क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय ६,१,४,३
 क्रूरमिव खलु वा एषः ६,४,८,२
 क्रूरमिव वा अस्या एतत् ५,१,५,१
 क्रूरमिव वा एतत् २,६,४,१४; ५,५,
 ६,२,१०,६; ३,४,३; ९,१२
 क्वयिः कुटरुदोत्यौहः ५,५,१७,५
 क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः ४,३,५,१७
 क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय १,६,१,९
 क्षत्रस्य नाभिरसि १,८,१६,४
 क्षत्रस्य योनिरसि १,७,९,२; ८,१२,७
 क्षत्रस्योद्वममि १,७,९,१; ८,१२,६
 क्षत्राणां क्षत्रपतिः १,८,१४,८
 क्षत्राय समनमद्यथा ७,५,२३,७
 क्षत्रेण मनुष्यान् ४,४,८,१७
 क्षत्रेणामे स्वायुः सत्प्रभस्य ४,१,७,५
 क्षपो राजकुत रमना ४,४,४,१८
 क्षिप्रयेनस्य वर्तिका ५,५,११,७
 क्षीरे भवति रुचमेव ३,४,८,१८
 क्षुधे स्वाहा ७,१,१७,१३
 क्षुरो मृगान् छन्दः ४,३,१२,३३

क्षेत्रस्य पतये स्वाहा १,८,१३,३१
 क्षेत्रस्य पतिना वयम् १,१,१४,७
 क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् १,१,१४,८
 क्षेत्रमाय त्वा ४,३,७,४३
 क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् २,२,१,८
 खन्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,५
 गच्छति श्रियं प्र पशून् ६,१,१०,४;
 ३,८,१२
 गणवती याज्यानुवाक्यं २,३,३,८
 गणानां त्वा गणपति २,३,१४,१४
 गणेन गणमनुहुत्य ५,४,७,२८
 गन्धर्वं ऋषेण ५,७,१५,६
 गन्धर्वोऽग्नि विश्वावसुः १,१,११,१०
 गन्धाय स्वाहा ७,१,१९,७
 गयस्फालो अमीवहा ४,३,१३,१६
 गर्दभेन सं भरति ५,१,५,१४-१६
 गर्भाः पञ्चविंशः ४,३,८,११; ५,३,
 ३,११
 गर्भोश्च मे वत्साश्च मे ४,७,१०,१;
 ५,४,८,१४
 गर्भेणयो भवन्ति २,१,२,१०
 गर्भो अस्थोषधीनां गर्भः ४,२,३,८
 गर्भो वा एष यदुख्यः ५,६,९,२
 गर्भो वा एष यदीक्षितः ६,१,३,६;
 २,५,८
 गह्व ५,५,९,३
 गातुं यज्ञाय गातुं २,६,१०,४
 गात्राणां ते गात्रभाजः ३,४,३,२०
 गाथाभ्यः स्वाहा ७,५,११,४७
 गायत्रं छन्दोऽनु म १,३,७,१०; ६,३,
 ५,८
 गायत्रं पूर्वोऽहन्त्साम ७,१,४,४
 गायत्रिया छन्दांसि ७,३,१४,२२
 गायत्रिया तेजस्कामस्य ६,४,३,५
 गायत्रिया परि लिखति ५,१,३,१७
 गायत्रिया प्रथमया ५,१,३,२१
 गायत्रिया ब्राह्मणस्य ५,२,२,१३,
 ६,१०
 गायत्री छन्दः ४,३,७,१०

गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् ४,३,१,४
गायत्री छन्दोभिः ७,४,१२,८
गायत्री त्रिष्टुब्जगती ५,२,११,१,
७,३,१२,३
गायत्रीः पुरस्तादुप ५,३,८,२
गायत्री पुरोऽनुवाक्या २,६,२,१३,१८
गायत्रीभिरुप तिष्ठते १,५,८,७
गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य ५,१,४,१५
गायत्री वा अनुमतिः ३,४,९,१०
गायत्री वा एषा यत् २,४,११,२
गायत्रीः सर्वा अन्वाह ६,३,५,१२
गायत्रेण छन्दसा १,३,२,३
गायत्रेण पुरस्तादुप ५,५,८,१
गायत्रो वा अग्निः ३,५,४,१३
गायत्रो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८,१
गायत्र्युदपतच्छतुः ६,१,६,७
गायत्र्येव तेन गर्भं २,६,१,१५
गायन्ति स्वा गायत्रिणः १,६,१२,८
गार्हपत्यं वा अनु १,५,८,८
गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते ५,२,४,१४
गावो वा एतत् सत्रम् ७,५,१,१; २,१
गिरिछन्दः ४,३,१२,२२
गिरीन् स्थाशिमिः ५,७,१६,९
गुहोपपक्षाभ्याम् ५,७,१३,८
गृध्रः शितिकक्षी वाध्रौणसः ५,५,२०,५
गृध्रसदसि ४,४,७,८
गृध्रमेघास आ गत ४,३,१३,१७
गृहीतेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,८; २०,९
गृहेषु २,३,१३,९
गोभ्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं ४,६,४,५
गोधा कालका दार्वावाटः ५,५,१५,२
गोभिर्धर्मं दाधार ४,४,८,१६
गोमां अग्नेऽविमां १,६,६ १५;
३,१,११,२
गोष्ठं मा निर्दृक्षं १,१,१०,३
गोष्ठे २,३,१३,८
गौराय स्वाहा ७,३,१८,६
गौर्वा अस्यै शरीरं गां १,७,२,७
गौर्छन्दः ४,३,७,२२

गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः ७,५,१,१०
ग्रास्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः ४,१,६,
११
ग्रहान् वा अनु प्रजाः ६,५,१०,२
ग्रामकामाय होतव्याः ३,४,८,३
ग्राम्यं वा एतदन्नं ५,२,८,१६; ९,१०
ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञः ६,३,२,१२
ग्रावास्थध्वरकृत् १,४,१,२
ग्राह्यो वायव्यानि ६,३,२,१०
ग्रीवाभ्यः स्वाहा ७,३,१६,१७
ग्रीवममृतूनां ग्रीणामि १,६,२,१५
ग्रीवमो हेमन्त उत नः ५,७,२,९
गुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः ५,४,५,५
घर्मोऽसि विश्वायुः १,१,८,८
घृनं रसेन ५,७,२०,४
घृतं वै देवा वज्र कृत्वा ६,२,२,७
घृतं घृतपावानः पिबत १,३,१०,५
घृतं देवानां मस्तु पितॄणां ६,१,१,१४
घृतं न पूतं तनूः २,२,१२,२५
घृतवन्तं कुलायिनं १,७,४,१५
घृतस्य धाराममृतस्य २,३,१०,६;
११,५
घृतेन द्यावापृथिवी १,३,१,१४; ९,
१५; ३,१,११,३०; ६,२,१०,१४;
३,९,१०
घृतेन सीता मधुना ४,२,५,२०
घृतेनाक्ते वृषणं १,३,७,९; ६,३,६,७
घृतेनाक्तौ पशुं १,३,८,१०
घृतेनाब्जजन्तं पथो देवयानान् ५,१,
११,२
घृते भवति तेजो वै २,२,९,७
घृते भवत्यायुर्वै २,३,२,४
घृतेष्टका उप दधाति ५,३,१०,८
घोरा ऋषयो नमो अस्तु ३,२,८,१७
घोषाय स्वाहा १,८,१३,२७
घ्नन्ति वा एतत् पशुं ६,३,११,४,१७
घ्नन्ति वा एतत् सोमं ६,४,१३,६;
७,१,९,६
घ्राताय स्वाहा ७,१,१९,८

चकीवती भवतः सुवर्गस्य ७,२,१,७
चक्षुरसि चक्षुर्मयि ७,५,१९,१०
चक्षुरसि ओन्नं नाम ३,३,५,२, १४
चक्षुभ्यां मे वचोदौ ३,२,३,७
चक्षुर्मे पाहि ४,३,६,१२
चक्षुर्ज्ञेन कल्पतां १,७,९,२२
चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य ६,५,१,६
चक्षुः ओन्नं १,१,१०,५
चक्षुषः पिता मनसा ४,६,२,९
चक्षुषी वा एते २,६,२,१; ६,४,१०,६
चक्षुस्त आ प्यायतां १,३,९,३
चङ्क्रमिताय स्वाहा ७,१,१९,७०
चङ्क्रमिष्यते स्वाहा ७,१,१९,६८
चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा ७,१,१९,६९
चतसृभिः सं भरति ५,१,४,१४
चतसृभिः सादयति ५,२,१,१०
चतसृभिरा पुच्छादेति ५,४,६,१२
चतसृभिरा सादयति ५,२,२,६
चतस्र आशाः प्र चरन्तु ५,७,८,३
चतस्रः पुरस्तादुप ५,३,१,१४
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव ५,१,१,३
चतस्रो घेनूर्दद्यात् ५,७,३,१२
चतुरः प्रयाजान् यजति ६,६,३,१५
चतुरवन्तं भवति २,६,८,३
चतुरहे पुरस्तात् ७,४,८,४
चतुरोऽमे स्तनान् व्रतम् ६,२,५,३
चतुर्गृहीतेन जुहोति ५,१,१,२
चतुर्दशभिर्जुहोति ५,४,९,२
चतुर्दशभिर्वपति ५,२,५,१६
चतुर्दशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१४;
१३,७
चतुर्दशरात्रो भवति ७,३,४,२
चतुर्दशैतास्तासां या ७,३,५,७
चतुर्धा वा एतास्तिस्रः ७,२,१०,८
चतुर्धा व्यूहति दिक्षु २,३,१३,१६
चतुर्भिरभिमा दत्ते ५,१,१,१०
चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,५
चतुर्भ्यः स्वाहा ७,२,११,४; १३,२;
१५,१

चतुर्विंशतिमनु ब्रूयात् २,५,१०,८
 चतुर्विंशतिमन्वाह ५,१,८,१५
 चतुर्विंशतिरात्रो ७,४,१,५,२,११
 चतुर्विंशतिः सं पद्यन्ते ६,२,३,१२
 चतुर्विंशः प्रायणीयः ७,५,१,७
 चतुर्विंशत् पृष्ठान्युप ७,४,३,१३
 चतुर्विंशो भवति ७,४,३,१२
 चतुःशरावो भवति ३,४,८,१७
 चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः ४,३,१२,३;
 ५,३,५,३
 चतुश्चत्वारिंशतमनु २,५,१०,१२
 चतुश्चत्वारिंशो भवति ७,२,६,४
 चतुः सं पद्यते चतुष्पादः २,६,९,५
 चतुः स्तनां करोति पशूनां ५,१,६,१८
 चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः ४,६,
 ९,७
 चतुःसक्ति भवति दिक्षु ६,६,१०,५
 चतुष्कपाला भवन्ति २,३,१२,३
 चतुष्पदयचां गृह्णाति ६,४,२,१३
 चतुष्पास्तु २,३,१३,७
 चतुष्टोमः स्तोमो भवति ५,३,१२,५
 चतुष्टोमो अभवद्या ४,३,११,४
 चत्वारि अपेयाः प्राश्नन्ति ३,४,८,२१
 चत्वारः षडहा भवन्ति ७,४,११,८
 चत्वारिचत्वारि २,३,२,५
 चत्वारिंशते स्वाहा ७,२,१७,४;
 १८,२
 चत्वारो भवन्ति चतस्रः ७,४,६,४
 चन्द्रमसस्तृतीया ५,७,२२,३
 चन्द्रमसा नक्षत्राणि ७,३,१४,७
 चन्द्रमसि मम भोगाय १,२,३,८;
 ६,१,४,१९
 चन्द्रमसे स्वाहा १,८,१३,३६; ७,१,
 १५,५; १७,७
 चन्द्रमा देवता ४,३,७,२८
 चन्द्रमा देवता सतः ३,१,६,१२
 चन्द्रमा नक्षत्राणां ३,४,५,६
 चन्द्राऽसि १,२,५,६
 चराचरभ्यः स्वाहा १,८,१३,४१

चरुर्भवति स्वादेवासमै २,२,७,२
 चरोस्त्वा पञ्चविलस्य १,६,१,७
 चर्मण्वते स्वाहा ७,५,१२,३५
 चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानम् ७,५,१०,१
 चास्त्रालाङ्घ्रिण्यान् ६,३,१,१
 चारुः कृपणकाशी कामः ३,४,७,२०
 चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः ४,२,
 ७,११
 चितः स्थ प्रजामस्मै १,१,७,१०
 चित्तिमुपधायाभि मृशे ५,५,४,११
 चित्तं च ३,४,४,१
 चित्तं मन्याभिः ५,७,१४,३
 चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज ४,१,९,३
 चित्तं सन्तानेन १,४,३६,१
 चित्तिं जुहोमि मनसा ५,५,४,७;
 ७,४,१
 चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि ५,५,४,१२
 चित्तिश्च ३,४,४,२
 चित्पतिस्त्वा पुनस्तु १,२,१,१२; ६,१,
 १,२२
 चित्रम् २,२,१२,६; ५,१२,१४; ३,१,
 ११,३२
 चित्रज्योतिश्च १,८,१३,१४
 चित्रं देवानाम् १,४,४३,२; २,४,१४,
 १५
 चित्रया यजेत पशुकामः २,४,६,१
 चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता ४,४,१०,१३
 चित्रावसो स्वस्ति ते १,५,५,१७;
 ७,१३
 चिदसि तथा देवतया ४,२,४,११
 चिदसि मनाऽसि १,२,४,६
 चिदसि समुद्रयोनिः ४,७,१३,३
 चिदसीत्याह यद्वि मनसा ६,१,७,९
 चुपणीका नामासि प्रजापतिना ४,४,
 ५,१५
 चोदयित्री सूनृतानां ४,१,११,९
 जगती छन्दः ४,३,७,१२
 जगतीमग्र उप यन्ति ७,५,४,३
 जगतीरुप दधाति ५,३,८,५

जगत्या अभिभूयौ स्वाहा ३,१,७,४
 जगत्या परि दध्यात् २,५,१०,६
 जगत्पुदपतच्छतुः ६,१,६,४
 जगन्मुखो वै द्वितीयः ७,२,८,५
 जघनाध्वादव द्यति ६,४,१,२
 जङ्घाभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२६,३०
 जनभृतः स्थ १,८,११,१३
 जनयस्यै त्वा सं १,१,८,४
 जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावनीः ४,१,
 ६,१३
 जनस्य गोपा अजनिष्ट ४,४,४,७
 जानिष्वा हि जैन्यो अग्ने ४,१,३,१३
 जन्मन् देवानां विशः ५,५,६,८
 जमदग्निः पुष्टिकामः ७,१,९,१
 जवं जङ्घाभिः ५,७,१३,४
 जागतं छन्दोऽनु प्र १,३,७,१२
 जागतो वा आग्रयणः ७,२,८,३
 जागरिताय स्वाहा ७,१,१९,४६
 जागरिष्यते स्वाहा ७,१,१९,४४
 जाग्रते स्वाहा ७,१,१९,४५
 जातवेदो वपया गच्छ ३,१,४,१४
 जातायानु ब्रूहि प्रहियमाणाय ६,३,
 ५,११
 जातो यदग्ने भुवना १,५,११,५
 जानीतादेनं परमे ५,७,७,३
 जानुद्वं चिन्वीत प्रथमं ५,६,८,४
 जामि वा एतत् कुर्वन्ति ७,२,५,८;
 ४,२,५
 जामि वा एतद्यज्ञस्य २,६,६,९; १०,६
 जाय एहि जुवः १,७,९,३
 जिघर्ष्यन्ति मनसा घृतेन ४,१,२,१७;
 ५,१,३,४
 जिष्णू रथेष्ठाः सभेयः ७,५,१८,७
 जीमूतस्येव भवति ४,६,६,१
 जीमूतान् हृदयोपशाम्याम् ५,७,१६,४
 जुषाणो अप्तुराज्यस्य १,३,४,२;
 ६,३,२,७
 जुष्टिरसि जुषस्व नः १,६,३,४
 जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टः ३,१,१०,१

छुहः १,१,११,१७
 जुह्वेष्टाभिरुवा १,१,१२,२
 जूसि घृता मनसा १,२,४,२
 ज्येष्ठा वा एतान् ब्राह्मणाः ३,५,१०,३
 ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां ३,५,९,२
 ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं ४,७,२,१
 ज्योतिरतिरात्रो भवति ७,२,६,२;
 ४,२,२; ३,३; ६,२
 ज्योतिरभितो भवति ७,५,१,११
 ज्योतिरसि १,१,१०,१८
 ज्योतिरसि ज्योतिर्मै यच्छ ५,७,६,४
 ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः ७,२,४,३
 ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहः ७,३,५,३;
 ६,२; ७,५
 ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा ७,३,९,३;
 ४,१,२; ४,३
 ज्योतिर्मै यच्छ ४,३,६,१७
 ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वा ४,४,६,२४
 ज्योतिषे त्वा ४,४,६,२९
 ज्योतिष्टोमं प्रथमम् ७,४,११,१
 ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वम् ७,१,४,३
 ज्योतिष्टोमो वैश्वानरः ७,५,१,६
 ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने ४,१,३,२
 ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि १,४,३४,१
 ज्योतिष्मतीं प्रति सुञ्जते ४,३,११,७
 ज्योतिष्मतीमुत्तमाम् ५,३,२,८
 ज्योतिष्मतीरुप दधाति ५,४,१,५
 ज्योतिष्माश्च १,८,१३,१६
 ज्योतिष्या वा गृहीयात् ६,४,२,३
 ज्योतिस्त्वा अस्य २,२,४,१८
 ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि १,१,१०,२२
 छविश्छन्दः ४,३,१२,४२
 छन्दाश्चितं चिन्वीत ५,४,११,१
 छन्दस्वती उषसा पेपिशाने ४,३,११,२
 छन्दसां वा एष रतः २,१,७,३
 छन्दांसि गच्छ स्वाहा १,३,११,८
 छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन् २,६,३,३;
 ५,१,१,४
 छन्दांसि पशुप्राजिभ्युः ५,३,२,१०
 तै० ५२

छन्दांसि वै मवेश उपवेशः ७,५,५,५
 छन्दांस्यन्योऽन्यस्य ७,२,८,१४
 छन्दांस्युप दधाति पशवः ५,३,८,१
 छन्दांस्येव तद्वि वाहयति ७,२,८,१८
 छन्दोभिः ४,४,५,७
 छन्दोभिः करोति वीर्यं ५,१,६,१४
 छन्दोभिराकृण्वति ५,१,७,१५
 छन्दोभिरवेन २,२,४,१६
 छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं ५,२,३,९
 छवीं छव्या ५,७,२०,११
 छागोऽसि मम भोगाय १,२,३,१२
 छिनत्ति सा न छिनत्ती १,७,२,४,१९
 छिनत्तीति होवाच १,७,२,५
 छुन्धुरसि मार्जालीयः १,३,३,८
 छयेनेन पतत्रिणः ७,३,१४,१३
 तं नसवोऽब्रुवन् प्र त्वम् ५,५,२,११
 तं वा एतं यजमानः ५,६,९,५
 तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप ५,७,५,११
 तं व्यधिक्रिस्सज्जुह्यानी ३,५,९,२
 तं श्रुतमासन्नमेतेन २,४,३,६
 तं सुप्रतीकं सुदश २,५,१२,२९
 तं सोममाहियमाणं ६,१,६,११
 तं हि शश्वन्त ईडते ४,३,१३,२७
 त आऽयजन्त द्रविण ४,६,२,४
 त ऋतवः सृष्टा न ७,१,१०,२
 तच्छंथोरा वृणीमहे २,६,१०,२-३
 ततः पावका आशिषः ५,४,६,१२
 ततोऽधि कामं यजेत २,५,४,११
 तत् तथा न कार्यं २,२,४,१३;
 ६,१,५,७
 तत् तिस्र आ दधाति ५,४,६,२
 तत्वा यामि ब्रह्मणा २,१,११,२२;
 ५,१२,१२; ४,२,११,१८
 तत् पूष्णे पर्यहरन् २,६,८,११
 तत् सऽस्थाप्य वार्त्रे २,५,२,७
 तत् सवितुर्वरेण्यं १,५,६,१२; ८,१०;
 ४,१,११,७
 तदज्ञये वसुमते ७,५,७,७
 तदग्निर्देवो देवेभ्यः २,६,९,२१

तदन्तरिक्षं व्यवेयन् ७,१,५,४
 तदस्मै प्रायच्छन् २,४,१२,११
 तदाहुः क जगती च ७,१,४,६
 तदाहुरनि वा एता १,६,८,३
 तदाहुरन्य एनी ७,१,६,७
 तदाहुर्या वै त्रिरेकस्य ७,५,३,२
 तदाहुर्या वा एषा विनता ७,३,३,४
 तदुदिन्वा वाचं यच्छति १,३,८,१५
 तद्विषयमभवत् ६,१,७,१
 तद्रेनः मिक्तं न पृष्टा १,५,९,५
 तद्वा एनद्वज्जमयन् ७,५,२,५
 तद्वा एतत् सहस्रस्यायन् ७,१,५,१७
 तद्विष्णोः परमं पद १,३,६,१३; ४,
 २,९,११
 तद्व्युच्यमेव ७,३,१,५
 तनुवा वा एष हिास्ति ५,२,२,८
 तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि १,२,१०,१३
 तनूपा भग्नेसि तनुं २,५,५,१५
 तनूपादसुरो विश्वेवाः ४,१,८,२
 तन्तुं तन्वन् रजयो भानुम् ३,४,२,९;
 ३,१६
 तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा ३,५,२,१०
 तं त्वा जुषे वैष्णवं १,३,५,२
 तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः १,५,६,९;
 ४,४,४,२८
 तन्त्रं छन्दः ४,३,१२,४४
 तन्त्रस्तुरीपमञ्जुतं ४,१,८,१०
 तन्त्रस्तुरीपमध पोषयितु ३,१,११,६
 तं नेमिस्तुभवो यथा २,६,११,५
 तन्नेवाशितं नेवानशितं १,६,७,१४
 तन्नौ सह १,३,२,६
 तन्मिषस्य पथा नय ६,६,१,९
 तपते स्वाहा १,४,३५,१०
 तपश्च १,४,१४,११; ४,४,११,११
 तपसस्तनूयसि प्रजापतेः १,२,७,४;
 ६,१,१०,३
 तपसाऽनाष्टः ४,४,८,२१
 तपस्यश्च १,४,१४,१२ ४,४,११,१२

तपो नवदशः ४,३,८,५; ५,३,३,९
 तप्यस्वै स्वाहा १,४,३५,९
 तमग्ने पृतनासह १,३,१४,२०
 तमध्रुवन् कथाऽहास्थाः २,६,३,५
 तमस्मेरा युवतयः २,५,१२,१७
 तमस्य कण्व एव श्रायसः ५,४,७,१६
 तमिदमं प्रथमं दध्ने ४,६,२,७
 तमुद्यन्तुं नाशक्नोत् २,४,१२,५
 तमु त्वा दध्यङ् ऋषिः ३,५ ११,१२;
 ४,१,३,८; ५,१,४,१२
 तमु त्वा पाथ्यो ३,५,११,१३; ४,१,
 ३,९; ५,१,४,१३
 तमो वा एतं गृह्णाति ५,७,५,२
 तं पत्नीभिर्नु गच्छेम ४,७,१३,७
 तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ ३,१,९ ९
 तं पूषाऽऽघत तेन १,५,१,३
 तं प्रनथा पूर्वथा १,४,९,१
 तं मर्जयन्त सुक्रतुं ३,५,११,२०
 तथा सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य ७,१,६,१३
 तयोराविष्टमिदं २,६,९,१७
 तयोस्त्रेधा मैषव्यं वि ६,४,९,४
 तस्मिन् कृष्णः श्वा चतुरक्षः ५,५,१९,५
 तरणिर्विश्वदर्शतः १,४,३१,१
 तव अमास आश्रया १,२,१४,२
 तव शरीरं पतयिष्यवर्धन् ४,६,७,११
 तस्मा अरंगमाम वः ४,१,५,४; ५,६,
 १,१३; ७,४,१९,१८
 तस्मात् तस्य नाऽऽदयं ६,१,११,१६
 तस्मात् तूपा वार्षिकौ ७,५,१,२
 तस्मात् त्रिरात्रस्याग्निष्टोमः ७,१,५,५
 तस्मात् त्रिष्टुभो लोके ६,१,६,६
 तस्मात् संवत्सरसदः ७,५,१,३
 तस्मात् सकृदिन्द्राय ६,४,७,६
 तस्मात् सकृदुज्जीय ६,२,४,३
 तस्मादप्यन्यदेवस्याम् ३,४,३,२
 तस्मादाहुयश्चैवं वेद २,६,१,१३;
 ५,५,१०,१७
 तस्मादिन्द्रोऽविमेत् २,४,१२,४
 तस्मादेवं विदुषा बहिः ६,४,९,३

तस्माद्वायते न देयं ५,१,८,६
 तस्माद् द्वादश मासः ५,६,७,३
 तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः ३,५,२,२
 तस्माद् द्विदेवत्येभ्यः ६,५,६,५
 तस्माद्यत्र दशोषित्वा ३,४,१०,५
 तस्मिन्सुपर्णो मधुकृत् ४,२,९,२२
 तस्मै च दिवि वषट् ५,१,५,४
 तस्मै ते प्रतिहर्षते १,३,१४,१३
 तस्मै ते विधेम वाजाय ५,४,७,९
 तस्मै त्वा प्रजापतये ३,५,९,८
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ६,५,१,३
 तस्मै नूनमभिधेव २,६,११,६
 तस्य त इष्टस्य वीतस्य ५,६,८,११
 तस्य ते पवित्रपते १,२,१,१५; ६,१,
 १,२३
 तस्य यदत्यशिश्यत २,४,१२,२
 तस्य वयं सुमतौ १,७,१३,१२
 तस्य विग्रहणं नाविन्दन् ६,४,७,४
 तस्य वृत्रं जघ्नुष क्रतवः ६,५,५,२
 तस्या उपोत्थाय कर्णम् ७,१,६,१७
 तस्याज्जलिना ब्रह्महस्याम् २,५,१,२
 तस्यामश्राम्यत् प्रजापतिः ७,१,५,२
 तस्यैकैव निर्या यत् ७,४,८,३
 तस्यैतद्भतं नानृतं २,५,५,११
 तस्यै वा एतस्या एकम् ३,४,३,२१
 तां वा एतामच्छावाकः ७,१,५,९
 तां सवितुर्वरेण्यस्य ४,६,५,१३
 ता अस्य सूददोहसः ४,२,४,१४; ५,
 ५,६,६
 तादृशाय स्वाहा ७,३,१७,२१
 तां न इषमूर्जं घत्त ५,४,४,३
 तानृषयोऽध्रुवन्नुप ५,७,५,१५
 तान्येवावक्षाणानि २,२,४,१४
 ताः प्रजाः प्रजाता न ५,३,६,६
 ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः ५,३,६,४
 ताः प्रजा मिथुनी भवन्तीः ५,३,६,५
 ताभिरुद्गातोद्गायति ७,५,८,१६
 ताभिर्मनसा स्तुवते ७,३,१,७

ताभ्यः स्वाहा ३,४,७,२,२१
 तामग्नीधे वा ब्रह्मणे ७,१,७,६
 तामप्सु प्रावेशयन् ७,१,६,२-४
 तामाशिषमा शासे १,५,८,१६
 तामाप्ति्यमाणाम् १,७,१,२
 तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीया ७,१,६,९
 तामुपाह्व इति होवाच १,७,२,३
 ता यत् सह सर्वा निर्वपेत् ३,४,९,१४
 तावब्रूतामग्नीषोमौ २,५,२,३
 तावब्रूतामभि संदष्टौ २,५,२,४
 तावेहि स रभावहै ५,३,११,६
 तावैतां पूर्वैणाह्वाऽगच्छताम् ७,१,४,२
 तासां त्रीणि च शतानि २,५,८,४
 तासामनु त्वा अध्रुवन् ७,५,२,३
 तिकायनी मेऽसि १,२,१२,२
 तिग्ममायुधं वीडितं ४,७,१५,१२
 तिर्यञ्जमा वारयति २,५,११,१५
 तिष्ठते योग एवास्यैषः १,५,७,१०
 तिष्ठते स्वाहा ७,४,२२,१८
 तिष्ठन्नवाह तिष्ठन् २,५,११,३
 तिष्ठन्नवाह सुवर्गस्य २,५,११,४
 तिष्ठ्या पूर्णमासे २,२,१०,२
 तिष्ठ्यो नक्षत्रं बृहस्पतिः ४,४,१०,६
 तिसृभिः परि गायति ५,१,८,५
 तिसृभिः परि लिखति ५,१,३,१६
 तिसृभिः प्र वेशयति ५,२,२,१५
 तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा ४,३,१०,२
 तिसृभिरुप सृजति ५,१,६,३
 तिसृभिर्नृगिभर्गुह्णाति ६,५,६,७
 तिसृभिः सादयति ५,४,७,११
 तिष्ठ उत्तरा आहुतीः ५,४,३,८
 तिष्ठ उप दधाति त्रेधा ५,२,४,१०
 तिष्ठ उपसद उपैति ६,२,३,९
 तिष्ठः कृष्णा वशा वारुण्यः ५,६,११,४
 तिष्ठः पण्डो विष्टेषां ५,६,१७,५
 तिष्ठः शिल्पा वशाः ५,६,१३,४
 तिष्ठः श्यामा वशाः ५,६,१२,४

तिष्ठः श्येनीः परमोष्ठिने ५, ६, १३, ५
तिष्ठः श्वेता वशाः सौर्यः ५, ६, ११, ५
तिष्ठः सिध्मा वशाः ५, ६, १४, ४
तिष्ठस्तिष्ठः सीताः कृषति ५, २, ५, १४
तिष्ठस्तुयौहः साध्यानां ५, ६, १७, ४
तिष्ठो देवीर्बहिरेद ४, १, ८, ९
तिष्ठो धात्रे पृषोदराः ५, ६, १४, ५
तिष्ठो धेनवो राकायै ५, ६, १८, ४
तिष्ठो भूमौधोरयन् २, १, ११, १७
तिष्ठो मेघ्य आदित्याः ५, ६, १९, ५
तिष्ठो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् ५, ६, ७, २
तिष्ठोऽरुणा दिलौहस्ताः ५, ६, १५, ५
तिष्ठो रोहिणीर्वशा मैत्रियः ५, ६, १२, ५
तिष्ठो रोहिणीस्थ्यव्यस्ताः ५, ६, १५, ४
तीर्थे स्नाति तीर्थमेव ६, १, १७
तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते ६, १, १, ६
तीव्रान् घोषान् कृण्वते ४, ६, ६, ७
तुथो वो विश्ववेदाः १, ४, ४३, ६; ६, ६,
१, ७

तुथोऽसि विश्ववेदाः १, ३, ३, ४
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमः १, ३, १४, ७
तुयैवाङ् वयोऽनुष्टुप् ४, ३, ५, ५
तूपरो भवति क्षुरपविः २, १, ५, १३
तूपरो भवति प्राजापत्यो २, १, ६, १६
तुर्वन् न यामञ्जतशस्य ४, ६, १, ८
तुल्येभ्यः स्वाहा ७, ३, १९, ३; २०, ३
तूर्णी चतुर्थे हरति २, ६, ४, ५
तूर्णीमुप दधाति नः ५, २, ७, ११
तृतीयसवने पञ्चकामस्य ६, ६, ११, ६
तृतीयस्यामितो दिवि ३, ५, ७, २
तृतीयस्यां पृथिव्यामसि १, २, १२, ७
तृतीये संवत्सरेऽभिजिता ५, ६, ५, २
तृप्यति प्रजया पञ्चभिः २, ५, ११, १३;
५, ४, ४, २

तृप्पन्ताः होत्रा मधोर्ध्वस्य ३, २, ८, १५
ते अस्य योषणे दिव्ये ४, १, ८, ७
ते आचरन्ती समनेव ४, ६, ६, ४
तेज आग्नेयेनेन्द्रियम् ६, ६, ८, २
तेजरा ४, ४, ५, ३

तेजस्या तनुस्तया २, ३, १३, ४
तेजोदां स्वा तेजसि ४, ४, ६, ३१
तेजोऽनु प्रेहि १, १, १०, १४
तेजो विदसि तेजो मामा ३, ३, १, २
तेजोऽसि १, १, १०, १३, १९
तेजोऽसि तेजो मयि धेहि १, ४, ४५ १२;
६, ६, ३, २४

तेजोऽसि तेजो मे यच्छ ५, ७, ६, ३
ते ते धामान्युद्गमसि १, ३, ६, ११
ते स्वाव नोत्सृज्ये इति ७, ५, ७, ३
ते देवा अद्भुवस्स्त्रीकामा ६, १, ६, १२
ते देवा अद्भुवक्षप युग्मत् ६, १, ६, १४
ते देवा अमन्यन्तेन्द्रः ६, ४, ६, ३
ते देवाः प्रजापतिम् ७, १, ५, ३
ते देवा वृत्रं हत्वा २, ५, २, ८
तेन वै ते सहस्रम् ५, ५, २, १२
तेनेन्द्रं प्रजापतिराजयत् ७, २, १०, ४
ते नो अर्वन्तः १, ७, ८, ११
तेभ्य उत्तरवेदिः सिंहीः ६, २, ७, १
तेऽवर्धन्त स्वतवमः ४, १, ११, १३
ते सस्तुता विराजम् ७, ४, १०, २;
११, २

ते सस्थित्या अरिष्टया ७, ५, १, ८
ते सोमपीथेन व्यार्धन्त ६, ३, १, ७
तेऽस्मिन्नेच्छन्त स रसम् ७, २, १०, ३
तेषामसुराणां तिष्ठः ६, २, ३, १
तेषां पूर्वपक्षे सुत्या ७, ४, ८, ५
तेषां मैत्रावरुणी वशा २, ५, ५, ८
तेषां सहस्रयोजने ४, ५, ११, ११
तेषां सुवर्गं लोकं यतां ५, २, ३, १०
तोते रायः १, २, ५, १२
तौ देवा अपनुद्याऽऽत्माने ६, ४, १०, २
तौ देवा अद्भुवक्षपौ ६, ४, ९, २
तौ सह चतुरः पदः ७, ४, १९, ३
त्यान्नु क्षत्रियाः अव २, १, ११, १८
त्रयः पुरोडाशा भवन्ति २, ३, ६, ४;
४, ११, १२
त्रयः पृथग्यः सर्वदेवत्याः ५, ६, २०, ५
त्रयस्त्रय आ कृम्यन्ते २, १, ४, ५

त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्तात् ७, ४, २, ४, ८
त्रयस्त्रिंशतोऽग्निधोमा ७, ४, ७, २
त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवि ७, २, ५, १६
त्रयस्त्रिंशतमुप दधाति ५, ४, १, ३
त्रयस्त्रिंशताऽस्तुवत् ४, ३, १०, १७
त्रयस्त्रिंशतन्तवो ये १, ५, १०, १३
त्रयस्त्रिंशात्त्रयस्त्रिंशा ७, ४, ३, ५, १४
त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ ७, ३, ४, ४
त्रयः षडहा भवन्ति ७, ४, ११, ७
त्रयोदशभिरस्तुवत् ४, ३, १०, ७
त्रयोदशभ्यः स्वाहा ७, २, ११, १३;
१२, ७; १४, ६

त्रयोदश लोकं पृणाः ५, २, ३, १२
त्रयोऽनड्वाहः सिनीवाल्यै ५, ६, १८, ५
त्रयो वा अग्नयो हव्यमाहनः २, ५, ८,
११
त्रयोविंशत्याऽस्तुवत् ४, ३, १०, १२
त्रातारमिन्द्रमवितारम् १, ६, १२, १६
त्रिंशतमनु ब्रूयात् २, ५, १०, ९
त्रिंशत् पदानि पश्चात् ६, २, ४, ८
त्रिंशत् स्वसार उप ४, ३, ११, ६
त्रिंशते स्वाहा ७, २, १७, ३
त्रिंशत्त्रयश्च गणिनः १, ४, ११, १
त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा ७, ४, ३, २१
त्रिंशद्धाम वि राजति १, ५, ३, ३
त्रिंशिनो मासाः ७, ५, २०, १३
त्रिककुच्छन्तः ४, ३, १२, २७
त्रिककुद्धै एष यज्ञः ७, २, ५, ६
त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं ५, २, ३, १५
त्रिणवाभिर्मातृव्यवतः ५, २, ६, ६
त्रिणवावभिष्टोमावभितः ७, २, ५, १५
त्रिणवो भवति विजित्या ७, ४, ३, ६
त्रिणवो भवतीमेव वै ७, ४, ३, १५
त्रिताय स्वाहा १, १, ८, १७
त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या २, ६, २, १७
त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति ५, ४, ४, ५
त्रिः पर्यमि करोति व्यावृद्धि ६, ३, ८, २
त्रिः पवयति त्रय इमे ६, ४, ५, १३
त्रिः पुनः पर्येति षट् ५, ४, ४, ६

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां २,५,७,२
 त्रिभ्यः स्वाहा ७,२,११,३; १२,२;
 १४,१
 त्रिभ्यः अतैभ्यः स्वाहा ७,२,१९,४
 त्रिभ्य जिघ्रेत् प्रजापतौ ३,१,२,५
 त्रिरात्रेणैवेमं लोकं ७,२,४,२
 त्रिरूप वाजयति त्रयः २,५,११,१९
 त्रिनिधन्मुपैति त्रयः ६,६,३४
 त्रिनिर्गृह्णाति त्रिर्हि सः ६,५,१,४
 त्रिमर्षमं त्रयो वै प्राणाः २,५,११,१८
 त्रिर्वि गृह्णाति त्रय इमे २,५,७,५
 त्रिर्हरति त्रय इमे लोकाः २,६,४,४
 त्रिर्हि करोत्युद्भूतान् ६,४,११,७
 त्रिवृता स्वोमान् ७,३,१४,२३
 त्रिवृतोऽपि त्रिवृत्सुप ७,४,२,१०
 त्रिवत्वास्त्रिस्तोऽङ्गिरसाम् ५,६,१६,५
 त्रिवत्सो वय उष्णिहा ४,३,५,४
 त्रिवृत् स्तोमैः ७,४,१२,९
 त्रिवृदग्निष्टुजवति पाप्मानम् ७,४,३,८
 त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुत् ७,२,५,९
 त्रिवृदग्निष्टोमो भवति ७,१,१०,७; २,
 १,५; २,३; ३,२
 त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवि ७,२,५,११
 त्रिवृदसि प्रवृद्धसीत्याह ३,५,२,१५
 त्रिवृजवति त्रिवृद्वै ६,१,३,१२
 त्रिवृतो वै मनुरासीत् ६,२,५,६
 त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा ६,१,६,५
 त्रिष्टुङ्मुखो वै तृतीयः ७,२,८,९
 त्रिष्टुप् छन्दः ४,३,७,११
 त्रिष्टुभ उप दधाति ५,३,८,४
 त्रिष्टुभः ३,१,७,३
 त्रिष्टुभा परि दध्यात् २,५,१०,३
 त्रिष्टुभा परि लिखति ५,१,३,१८
 त्रिसप्तभिः पञ्चकामस्य ५,२,६,५
 त्रींस्तृचानन् ब्रूयात् २,५,१०,१
 त्रीणि जुहोति त्रय इमे ५,४,९,११
 त्रीणि त आहुर्वि ४,६,७,४
 त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाहम् ७,१,५,
 ६

त्रीणि वा आदित्यस्य २,१,४,४
 त्रीणि वाव रेतोऽसि त्रिता ५,६,८ ७
 त्रीणि वाव सवनानि ३,२,२ १
 त्रीण्यायूषि तव जातवेदः ३,२,११,६
 त्रीण्याश्विनानि भवन्ति ७,४,५,४
 त्रीण्येतानि हवींषि ५,५,१,१८
 त्रेधाऽनक्ति त्रय इमे २,६,५,१३
 त्रेधानिभक्तं जुहोति ५,४,३,६
 त्रेधानिभक्तं वै त्रिरात्रे ७,१,६,१५
 त्रेधातवीथेन यजेत २,४,११,६
 त्रेष्टुभं १,३,७,११
 त्रेष्टुभो वै शुक्लैष्टुभं ७,२,८,२
 त्र्यतिरात्रो भवति त्रयः ७,३,३,२
 त्र्यम्बकं यजामहे १,८,६,१०
 त्र्यविर्वयः कृतमयानाम् ५,२,१०,१८
 त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दः ४,३,५,१
 त्र्यालिखिता भवतीमे ५,२,८,११
 त्र्युद्धि करोति त्रयः ५,१,६,१३
 त्र्युद्धताद्वै देवयजनात् ६,२,६,१२
 त्र्युद्धते देवयजने ६,२,६,११
 त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याह ६,१,४,१६
 त्वं राजन् ब्रह्माऽसि १,८,१६,९,११,
 १३,१५
 त्वं सुतस्य पीतये सद्यः ३,४,११,१३
 त्वं सोम तनूकृद्भ्यः १,३,४,१, ६,३,
 २,४
 त्वं सोम पितृभिः २,६,१२,४
 त्वं भोम प्रविक्रितो मनीषा २,६,१२,
 २
 त्वं सोमासि सप्तपिः ४,३,१३,२
 त्वं ह यद्यविष्टय सहसः २,६,११,३
 त्वं ह्यमे अग्निना विप्रः १,४,४६,१२,
 ३,५,११,१९
 त्वचं गृह्णीषु १,१,८,१०
 त्ववे स्वाहा ७,३,१६,४२; ५,१२,३३
 त्वं च सोम नो वशो ३,४,११,३
 त्वत्पितानो अग्ने देवाः १,५,१०,४
 त्वं तुरीया वशिनी वशाऽसि ३,४,२,७
 त्वं त्या चिदच्युताग्ने ३,१,११,२५

त्वं दीक्षाणां १,२,१,१८
 त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पाः ३,५,११,८
 त्वं देवानाममि १,१,४,५
 त्वं नः सोमविश्वतः २,३,१४,५; ४,१,
 ११,५
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य २,५,१२,२२;
 ४,२,११,१९
 त्वमग्ने ईदितो जानवेदः २,६,१२,१३
 त्वमग्ने धुमिस्तमाशुशुक्षणिः ४,१,२,
 २१
 त्वमग्ने बृहद्वयो दधामि ३,४,११,१
 त्वमग्ने रुद्रो असुरो मदः १,३,१४,१
 त्वमग्ने व्रतपा असि १,१,१४,१३;
 २,३,४
 त्वमग्ने शोचिषा शोशु वातः १,५,११,६
 त्वमग्ने सूर्यवर्चा अग्नि १,५,७,१७
 त्वया वयं सधन्यः १,२,१४,१४
 त्वया हि नः पितरः सोम २,६,१२,३
 त्वष्टा यो वृषभः २,४,५,४
 त्वष्टा रूपाणां ३,४,५,१५
 त्वष्टा वीरं देवकामं ५,१,११,९
 त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः २,४,१२,१;
 ५,२,१
 त्वष्टीमती ते सपय १,२,५,१४; ६,१
 ८,२
 त्वष्टुरहं देवयज्यया १,६,४,२१; ७,४,
 ११
 त्वष्टुर्वमी ५,७,२२,९
 त्वष्टू तुरीयाय स्वाहा ७,३,१५,१७
 त्वष्टू पुरुखाय स्वाहा ७,३,१५,१८
 त्वष्टू स्वाहा ७,३,१५,१६
 त्वां गावोऽवृणत राजाय ३,३,९,५
 त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते ४,४,४,१०
 त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा ४,४,४,८
 त्वामग्ने पुष्करादधि ३,५,११,११; ४,
 १,३,७; ४,४,२; ५,१,४,११
 त्वामग्ने मातृषीरीडते ३,३,११,६
 त्वामग्ने यजमाना अनु ४,२,२,१०
 त्वामग्ने वसुपतिं १,४,४६,८

त्वामग्ने वाजस्यतमं १,४,४६,९
 त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणाः ४,१,७,३
 त्वामग्ने वृषभं चेकितानं ५,७,२,१
 त्वामिद्धि हवामहे २,४,१४,७
 त्वामु ते दधिरे हव्यवाह ३,१,४,१३
 त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत २,१,८,९
 त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै ६,६,६,४
 त्वाष्ट्रो लोभशसक्तौ ५,५,२३,३
 त्वे ऋतुमपि वृज्जन्ति ३,५,१०,१
 त्वं रायः १,२,५,११
 त्वे वसुनि पुर्वणीकरोतः १,३,१४,६
 त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रम् १,४,४६,३
 त्वोहीपयामसीत्याह १,५,४,५
 दंष्ट्रभ्यां मलिम्लुज्जम्भ्यैः ४,१,१०,६
 दक्षक्रतुभ्यां ३,२,३,६
 दक्षिणतः ५,७,३,२
 दक्षिणतः शय एतद्वै ६,२,५,१०
 दक्षिणतो वर्षायसौ २,६,४,११
 दक्षिणं पूर्वमाङ्गु ६,१,१,१८
 दक्षिणया त्वा दिशा ५,५,८,५
 दक्षिणसदो यमनेत्राः १,८,७,४
 दक्षिणस्य हविर्धानस्य ६,४,९,१०
 दक्षिणां कार्त्तमयमीम् ५,२,७,१२
 दक्षिणा दिशां प्रोषम ऋतून् मृष्ट ३,३,२
 दक्षिणा पर्यावर्तते १,७,६,८; ५,२,१,३
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते ५,२,५,१३
 दक्षिणाभ्यः स्वाहा ७,४,२१,११
 दक्षिणायां दिशि माया १,६,५,५
 दक्षिणाया सुवर्गः ४,४,८,६
 दक्षिणार्थं दिशो स्वाहा ७,१,१५,८
 दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य ६,२,९,१०
 दत्तते स्वाहा ७,५,११,१
 ददतो मे मा क्षायीत्याह १,७,१,१८
 दङ्ग्यः स्वाहा ७,३,१६,१
 दधन्वे वा यदीमनु ३,३,३,२५
 ददिकावणो अकारिषं १,५,११,११;
 ७,४,१२,१५
 दधि मधु घृतमापः २,३,२,१७
 दध्नः पूर्णामौदुम्बरी ५,४,७,१०

दध्ना पुरस्ताज्जुहोति ५,४,७,२१
 दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति ५,२,९,८
 दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूना ६,२,४,४
 दधिधरस्यदध्नो भूयामसम् १,६,२,२१;
 ११,१३
 दर्भस्तम्बं जुहोति यत् ५,६,४,७
 दर्भैरादधाति १,५,१,८
 दर्भैरादधात्यङ्ग्य १,५,१,९
 दर्शश्च ३,४,४,९
 दर्शपूर्णमासयोर्वै १,७,४,२
 दर्शपूर्णमासावाल्भमानः ३,५,१,६
 दर्शपूर्णमानौ १,६,१०,८
 दशतं न वि च्छिन्ध्यात् ७,१,५,७
 दशदशोप दधाति ५,२,१०,११;
 ३,५,१०
 दश पञ्चदशा भवन्ति ७,४,७,३
 दशपेयो भवति १,८,१८,४
 दश प्रागभूतः पुःस्वात् ५,३,२,७
 दशभिर्वत्सवरैः सोमं १,८,१८,३
 दशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१०; १३,५,
 १६,२; १७,१
 दशमेऽङ्गु गृह्यन्ते ३,५,१०,७
 दशर्चं भवति दशाक्षरा ५,४,६,१४
 दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा २,६,१,५;
 ३,३,५,२०
 दश समानत्र जुहोति ३,४,१०,४
 दश हवींषि भवन्ति ७,५,१५,२
 दशोप दधाति दशाक्षरा ५,३,२,९
 दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकानः २,५,५,५
 दा नो अग्ने शक्तिनः २,२,१२,२१
 दाहुरात्रेण जुहोति २,५,४,६
 दिक्षून् दधाति देवपुराः ५,७,३,६
 दिग्भ्यः १,३,१०,११
 दिग्भ्यश्चक्राकः ५,५,१३,६
 दिग्भ्यः स्वाहा ७,१,१५,१२
 दिग्भ्यो लोष्टान्समस्यति ५,२,५,२१
 दिग्भ्यो वडबे द्वे ५,६,२१,५
 दिग्बतीः पुरोऽनुवाक्या ७,५,१५,६
 दिव्यवाङ् यथो विराट् ४,३,५,२

दिद्योन्मा पाहि १,८,१४,३
 दिव्यं रूपेण ५,७,२०,८
 दिनं चै गजस्य व्यृद्धं ३,४,१,६
 दिव्यं स्तमाताऽन्तरिक्षं ६,३,४,९
 दिवं गच्छ सुतः पत १,४,४३,४;
 ५,१,१०,२१; ६,६,१,५
 दिवः पृथिव्याः पयोजः ४,६,६,१६
 दिवमग्ने मा लेखीः १,३,५,६
 दिवं प्रष्टेन ५,७,१७,५
 दिवः स्कम्भतिः १,१,६,३
 दिवस्स्या ४,४,६,२३
 दिवस्स्या द्वात्रिण सादयामि ४,४,७,१३
 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे १,३,१४,१४;
 ४,२,२,१
 दिवा चित्तनः कृण्वन्ति २,४,८,४
 दिवि ते वृद्धा इत्याः ३,४,३,१५
 दिवि श्रयम्बान्तरिक्षे ५,६,१,१४
 दिष्टे त्वा १,१,११,४; ३,१,४; ६,३
 दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा २,६,५,४;
 ६,२,१०,४
 दिवे समनमद्यगा ७,५,२३,३
 दिवे स्वाहा १,८,१३,३४; ७,१,१५,
 ३; १७,३; ५,११,३
 दिवो नो वृष्टिं मरुतः ३,१,११,२७
 दिवो मूर्धांसि पृथिव्या ४,३,४,५
 दिवो वा विष्णुवत् १,२,१३,८
 दिव्यं सुपर्णं वयसं ३,१,११,१४
 दिशः १,३,१०,६
 दिशः सुषुवाणेनाभिजित्या ७,१,१५,४
 दिशां जघ्रवः ५,७,१६,३
 दिशां त्वा द्वात्रिणे ४,४,७,१४
 दिशोऽभ्यय राजा १,८,१६,१७
 दीक्षायै तपसे १,२,२,३
 दीर्घामनु प्रसिनिम् १,१,६,१०
 दुन्दुभीन्समाज्ञन्ति परमा ७,५,९,५
 दुला ४,४,५,१०
 दूरोहेतिः मृड्यो मृत्युः ३,४,७,१८-१९
 दूरोहणं छन्दः ४,३,१२,४३
 दूषीकामिर्हादुनिम् ५,७,२०,६

हृते स्थः सिधिरं समीची ३, २, ४, १३
हशानो रुक्म उर्व्या १, ३, १४, १६;

४, १, १०, ११; २, २, ११

हृन्तानां दुर्गा १, १, ४, १६

हृन्तस्व देवि पृथिवि ४, १, ९, ९

हृन्तस्व माह्नाः १, १, ४, ६

देव आ मर्येष्वेत्याह ६, १, ४, १५

देवकृतस्यैनमोऽवयजनम् ३, २, ५, २१

देवं गममसि १, १, २, १९

देवताता भित्तव्यः १, ७, ८, १३

देवताभ्यो वा एष आ २, ४, ११, १०

देवता वै सर्वाः सदशीः ६, ६, ८, ७

देवतासु वा पते प्राणापानयोः ३, १, ७, ७

देवत्रा यन्तमवसे ६, ३, ११, ७

देव त्वष्टर्भूरि ते स ५, ३, ११, ५

देव त्वष्टर्वसु रणव ६, ३, ६, ७

देवदूता वा एते यत् १, ७, ३, ५

देवानिधिर्वा एष नि ५, ६, ६, २

देवबर्हिर्मा स्वान्वङ् १, १, २, ५

देवबर्हिः क्षतवत्सं १, १, २, ८

देवलक्ष्मं वै ज्यल्लिखिता ५, २, ८, १०

देवलोकं वा अभिना २, ६, २, ४

देवधूरतानि प्र वपे १, २, १, ४

देवसत्रं वै षड्भ्रः ७, २, १, २

देव सवितारं १, ३, ११, ३; ६, ४, १, ८

देव सवितः प्रसुव १, ७, ७, १; ४, १, १, ७

देवसवितरेतत् तं २, ६, ९, ८; ३, २, ७, १

देवः सविता वसोः १, २, ३, ७

देव सस्फान सहस्रपोषस्य ३, ३, ८, ७

देवस्त्वा सविता श्रपयतु १, १, ८, १२

देवस्त्वा सविता पुनातु १, २, १, १४

देवस्त्वा सविता मध्वा १, ३, ५, ३; ६,

८; ६, ३, ३, ३; ४, ५

देवस्त्वा सवितोद्वपतु ४, १, ६, १७; ५,

१, ७, ९

देवस्य सवितुर्भागोऽसि ४, ३, ९, ८;

५, ३, ४, ८

देवस्य स्वा सवितुः प्रसवे १, १, ४, ९; ६,

६; ३, १, १; ७, १०, ८; ८, ७, १५;

२, ६, ४, १; ४, १, १, १०; ३, १; ५,

१, १, ११; ४, १, ६, ३, ४; ६, २, १०,

१; ३, ६, ९, ४, ४, १; ७, १, ११, १

देवस्य सवितुः मवे १, १, ९, २०

देवस्याह सवितुः १, ७, ८, १-२

देवा अग्निं धारयन् ५, १, १०, १४

देवा आयुष्मन्तस्ते २, ३, १०, १५

देवा आशापाला एतं ७, १, १२, १२

देवा गातुविदो १, १, १३, १८; ४, ४४, ९

देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तः ४, ६, ३, ९

देवानां वा अन्तं जग्मुषाम् ७, ५, ८, १

देवानां वा अनिष्टा देवताः २, ६, १, १०

देवानां वा इष्टा देवताः २, ६, ९, ११

देवानां वायोयान्यसि ४, ४, ६, १२

देवानां वै सुवर्गं लोकं ५, ३, २, ६

देवानां स्वा पत्नीरिति ५, १, ७, ४

देवानां स्वा पत्नीर्देवीः ४, १, ६, ९

देवानामग्नेयान्यसि ४, ४, ६, १०

देवानामन्तरिक्षयानि ४, ४, ६, १४

देवानां पत्नीरग्निः १, ६, ४, २२; ७, ४,

१२

देवानां परिषूतमसि १, १, २, ४

देवानां मन्त्रे अधि नः ४, ७, १५, १३

देवानामेष उपनाहः ३, ३, ९, ३

देवान् वै सुवर्गं लोकं ६, ३, २, ३

देवा मनुष्याः पितरः २, ४, १, १

देवा युवमित्याह देवान् २, ५, ९, १४

देवा वसत्या अग्ने सोमः २, ४, ८, १

देवा वसत्या देवाः २, ४, १०, १

देवा वा अहर्थाज्यं २, ५, ६, ९

देवा वा हृतहृतः पत्नीः ६, ५, ८, ३

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं ६, ६, ८, १

देवा वै त्वष्टारमजिघासन् ६, ५, ८, १०

देवा वै देवयजनम् ६, १, ५, १

देवा वै नर्वि न यजुषि २, ५, ७, १

देवा वै पुरा रक्षोभ्यः २, ६, १, ११

देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् २, १, ९, ७

देवा वै प्रबाहुग्रहान् ६, ६, १०, १

देवा वै ब्रह्मज्ञवदन्त ३, ५, ७, ३

देवा वै सृष्ट्योरभिभ्युः २, ३, २, १

देवा वै यज्ञं पराऽजयन्त ६, ३, १, २

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ६, ४, २, १

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं २, ६, १०, १

देवा वै यज्ञाद्विद्वन् २, ६, ८, ७, ६, ५,

६, ४

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त १, ७, ३, ८; २, ५,

४, २; ३, २, २, ४; ४, ६, १; ५, ३, ३,

१; ६, ४, ६, १; ११, १, ६, ९, १

देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धन् ३, ३, ६, १

देवा वै या आहुतीरजुहवुः ६, २, १, १०

देवा वै याः प्राचीराहुतीः ६, ३, १, ९;

४, १०, ७

देवा वै याः प्रातरुपसदः ६, २, ३, ७

देवा वै येन हिरण्येन ६, १, १०, ६

देवा वै राजन्याऽजायमानात् २, ४, १३, १

देवा वै स स्थिते सोमे ६, ३, ४, २३

देवा वै सत्रमासत् १, ६, ११, ७; २, ३,

३, १

देवा वै सामिधेनीरनूच्य २, ५, ११, ९;

६, ३, ७, ४

देवाः शर्मण्या २, ४, ८, २

देवाश्च वै यमश्च २, १, ४, ९

देवाश्च्रेदुत्तरवेदिः ६, २, ७, ८

देवासुरा एषु लोकेषु २, १, ३, १; ६,

१, ७

देवासुराः संयत्ता आसन् १, ५, १, १;

२, २, ११, ६; ३, ७, १; ४, २, १; ३,

१; ३, ४, ४, १४; ५, ३, ११, १; ४, १,

१; ६, १३; ५, ३, ७; ७, ३, ५; ६,

२, २, १, १०; ३, १०, १४; ७, २, ५, ७

देवाः सपीतयोऽपां २, ४, ८, ३

देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा ५, ५, ९, १५

देविका निर्वपेत् प्रजाकामः ३, ४, २, १

देवी द्वारौ मा मा सं तासं ३, २, ४, १९

देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः ४, २, ५, ११

देवीराप एष वो गर्भः १, ४, ४५, ८; ६,

६, ३, १९

देवीरापः सं अधुमतीः १,८,१२,१
देवीरापो अपां नपात् १,२,३,१८, ३,
१३,४; ६,१,४,२१; ४,३,९
देवीः षडूर्वाङ्गुणः ४,७,१४,५
देवेद्ध इत्याह देवाः २,५,९,२
देवेभ्य एवैनमा वेदयति ७,१,६,१९
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः ६,६,११,२
देवेभ्यः शुन्धस्व १,२,१२,११
देवेभ्यः शुम्भस्व १,२,१२,१२
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेस्यः १,४,२,६;
३,६; ३,२,१०,४
देवेभ्यः स्वाहा ३,१,४,१६
देवो वः सविता प्रार्थयतु १,१,१,४
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः १,१,
५,१७; ६,११; १०,२०
देवो वः सवितोऽपुनातु १,१,५,१
देहि मे ददामि ते १,८,४,३
दैवीं धियं मनामहे १,२,३,१; ६,१,
४,१०
दैव्या अथर्वय उपहूताः २,६,७,१३
दैव्या अथर्वयस्त्वा ५,२,१२,३
दैव्या होतारावूर्ध्वमध्वरं ४,१,८,८
दोग्ध्री घेनु ७,५,१८,३
दोषभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२४
द्यां वाज्याऽऽकृष्ट सूर्य ७,५,१९,३
द्यावा नः पृथिवी इमं ४,१,११,१७
द्यावापृथिवी इत्याह ६,१,२,९
द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा १,३,११,९;
६,४,१,१४
द्यावापृथिवीभ्यां स्वा परि ३,२,८,२७
द्यावापृथिवीभ्यामहो ७,५,२२,१०
द्यावापृथिवी सहोऽऽस्तां ५,२,३,७
द्यावापृथिव्यां घेनुमा २,१,४,१३
द्यावापृथिव्यामा लभेत ३,४,३,५
द्यावापृथिव्या मालङ्गाः ५,६,१९,६
द्यावापृथिव्या श्वावित् ५,५,२०,६
द्यावापृथिव्योः ५,७,२१,१३; २२,१३
द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिः ५,५,९,१४

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु ६,२,१०,
१२
द्युते त्वा ४,४,६,२७
द्यौरपराजिताऽमृतेन ४,४,५,१८
द्यौरासीत् पूर्वचित्तिः ७,४,१८,२
द्यौरुच्छन्दः ४,३,७,१५
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम् ४,१,२,
१३; ५,१,२,१९; ७,२५,१
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीम् ३,१,८,४; ४,
२,८,६; ९,१८
द्रप्सश्चस्कन्देत्समि मृशति ५,२,७,७
द्रवज्ञः सर्पिरासुतिः ४,१,९,११
द्रविणोदां त्वा द्रविणे ४,४,६,३४, ७,
१५
द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रत् ४,५,१०,१
द्रोणचितं चिन्वीताज्ञकामः ५,४,११,६
द्रुन्धमन्या उप दधाति ५,६,२,१२
द्रात्रिऽशतमनु द्यूगार २,५,१०,१०
द्रात्रिऽशदेता द्रात्रिऽशदक्षरा ७,४,४,२
द्रात्रिऽशदेतास्तासां याः ७,४,४,६
द्रादशकपालः पुरोडाशः २,३,७,५;
४,११,११
द्रादशकपालः सरस्वते ३,५,१,१०
द्रादशकपालो वैश्वानरः २,२,५,१०;
५,४,७,२२
द्रादश गृह्यन्ते द्वादश ६,५,३,२
द्वादश द्वादशानि जुहोति ५,४,८,६
द्वादश पष्ठोद्गीः १,८,१८,११
द्वादश भवन्ति द्वादश ५,६,२,५
द्वादशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१२;
१३,६; १५,३
द्वादश रात्रीर्दीक्षितः ७,२,१०,७
द्वादश वात्सबन्धानि ६,१,२,१५
द्वादश सं पचन्ते द्वादश २,५,११,२०
द्वादश सप्तदशा भवन्ति ७,४,७,५
द्वादशसु सीतासु वपति ५,२,५,१९
द्वादशाहीने सोम उपैति ६,२,३,११
द्वादशैकविंशा भवन्ति ७,४,७,७
द्वादशोप दधाति द्वादश ५,४,११,१२

द्वाभ्यां लोमाव द्यन्ति ७,४,९,२
द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा ७,२,११,
२९; १९,३
द्वाभ्यां स्वाहा ७,२,११,२; १३,१
द्वाभ्यां कल्पयति द्विपात् ६,३,४,११
द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्यै ५,१,४,३
द्वाभ्यां गार्हपत्ये ६,३,२,२, ६,१,२
द्वाभ्यामधि क्रामति ५,४,४,१६
द्वाभ्यामा क्रमयति ५,१,२,१८
द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपात् ३,१,५,२
द्वाभ्यामुपावहरति ५,१,५,३४
द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्याम् ६,१,१,
२१
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै १,७,४,४; ५,१,५,९;
३,१४; २,२,१७; ८,७; ४,५,६
६,१६; १०,५
द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपात् ५,१,९,६
द्वाभ्यां देवीरन्वस्य विश्वे ४,१,८,६
द्वावेकविंशौ भवतः ७,४,३,१६
द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुम् ५,२,५,११
द्वितीय स्वाहा १,१,८,१६
द्विः पचन्वित्याह तस्मात् ५,१,७,७
द्विपदा उप दधाति ५,३,८,१०
द्विपदा या चतुष्पदा ५,२,११,२
द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ५,५,३,९
द्विरभि चारयति चतुः २,६,६,१२
द्विर्द्युहोति द्वे हि चक्षुषी ५,५,३,५
द्वि वा एनमेनदर्शयति ६,१,११,६
द्विस्त्वनां करोति द्यावापृथिव्योः ५,१,६,
१७
द्वे आ दधाति द्विपात् २,६,६,७; ६
२,१,१५
द्वे द्रक्षसी सतती वस्तः ३,२,२,३
द्वे द्वे संभरति १,६,८,९
द्वेधा वा अग्निं चिक्यानस्य ५,७,६,११
द्वे घेनु मौमी ५,६,२१,४,८
द्वे परिगृह्यवती भवतः ५,४,६,१०
द्वे वा एते विराजौ तयोः ७,३,९,२
द्वे वाव देवसन्ने द्वादशाहः ७,४,५,१

द्वेषाभ्योऽन्धकृतेभ्यो इति ६,३,२,५
 द्वौद्वावपि नृजति तस्मात् ६,४,४,१५
 द्वौ समुद्रौ चित्तावजूयौ ३,२,२,२
 द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं ७,१,१,२
 द्वौ षडहौ भयतस्नाति ७,४,११,६
 द्वयनीका वा एना रात्रयः ७,४,५,१०
 धन्वना गा धन्वनाऽऽजि ४,६,६,२
 धरुण एकविंशः ४,३,८,७; ५,३,३,४
 धरुणमसि दिवं १,१,७,८
 धर्ममस्यन्तरिक्षं १,१,७,७
 धर्मश्चतुष्टोमः ४,३,८,१८; ५,३,४,९
 धर्त्री च धरित्री च ४,४,११,१६
 धर्त्री दिशां क्षत्रमिदं ४,४,१२,७
 धर्म्यसि धरित्री ४,३,७,४६
 धर्मासि दिशो ऽह १,१,७,९
 धर्षा मानुषान् १,३,८,३; ६,३,६,१२
 धा असि स्वधा १,१,९,२४
 धाता ददातु दातुषे ३,३,११,१०
 धाता ददातु नो रथिम् २,४,५,३;
 ३,३,११,७,९
 धाता दीक्षाया ४,४,९,२
 धाता धातृणां सुवनस्य ४,७,१४,७
 धाता भजाया उत रायः ३,३,११,८
 धाता रातिः सवितेदं १,४,४४,१
 धाता विधाता परमा ५,७,४,७
 धाता षडक्षरेण षट् १,७,११,६
 धातुः कटकः ५,५,१५,६
 धातुर्दशमी ५,७,२२,१०
 धात्रे पुरोडाशम् १,८,८,१
 धात्रे वृषोदरः ५,५,२३,५
 धाम्नो धाम्नो राजजितः १,३,११,१५
 धारयन्त आदित्यासः २,१,११,१६
 धावते स्वाहा ७,४,२२,१७
 धिषणाऽसि पर्वत्या १,१,६,४
 धिषणाऽसि पार्वतेयी १,१,६,५
 धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः ४,१,
 ६,१०
 धिषणास्त्वेषाह विद्या ५,१,७,५
 धिषणे वीडू सती १,४,१,६

धिषिण्या वा असुविमन् ६,३,१,५
 धुरि धुर्यौ पातम् १,१,१३,१६
 धूरसि धूर्ध्व धूर्ध्वन्तं १,१,४,४
 धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां ३,२,१०,१२
 धृष्टिरमि ब्रह्म १,१,७,१
 धेनुर्वयो जगती छन्दः ४,३,५,९
 धेनू भौमी ५,६,२१,६
 धेन्वै वा एतद्वेतो यत् २,२,९,६
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः ४,३,४,१
 ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं १,२,१२,२४
 ध्रुवं ध्रुवेण दधिषाऽव ३,२,८,२९
 ध्रुवमसि पृथिवीं १,१,७,६
 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ५,२,१,६
 ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ १,१,१,७
 ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य ४,४,११,१५
 ध्रुवा दिशां विष्णुपत्नी ४,४,१२,१३
 ध्रुवां वै रिच्यमानां १,७,५,१
 ध्रुवाऽसि १,१,१३,११; २,१२,१०
 ध्रुवाऽसि घृताची १,१,११,१९
 ध्रुवाऽसि धरणी ४,३,७,४५
 ध्रुवाऽसि धरुणा ४,२,९,१; ३,७,३८
 ध्रुवाऽसि पृथिवी सहस्र ४,२,९,१२
 ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह १,६,२,१; १०,१,
 २,३,२,१-३,९
 नकिष्टं कर्मणा नशत् १,८,२२,१४
 नकुलाय स्वाहा ७,३,१८,८
 नक्तसुप तिष्ठते न प्रातः १,५,२,१०
 नक्तोषासा समनसा ४,१,१०,१३; ६,
 ५,६; ७,१२,८
 नक्तोषासेति पुरोऽनुवाक्यां ५,४,७,७
 नक्तोषासेत्युत्तरया ५,१,९,१३
 नक्षत्राणां चतुर्थी ५,७,२२,४
 नक्षत्राणां मा १,२,२,११
 नक्षत्राणि छन्दः ४,३,७,१७
 नक्षत्राणि प्रतिकूपेण ५,७,२०,९
 नक्षत्रेभ्यः समनमघथा ७,५,२३,४
 नक्षत्रेभ्यः स्वाहा १,८,१३,३७; ७,१,
 १५,६

नक्षत्रेष्टका उप दधाति ५,४,१,६
 नमस्कृत्योरुसुप प्र ६,५,८,१७
 न छिनत्तीति होवाच १,७,२,२०
 न तत्र जाभ्यस्तीत्याहुः १,५,९,१४
 न तं विदाथ य इदं ४,६,२,५
 न दक्षिणा वि चिकित्ते २,१,११,१९
 न दुश्चर्मा भवति यः ५,२,३,१८
 न द्वे यजेत यत् पूर्वया २,५,५,३
 न पर्यावर्तयति यत् ६,४,१,५
 नपात्को वेनामैषः ५,४,१०,१०
 न पुरस्तात् परि २,६,६,४; ६,२,१,१२
 न पुरस्तात् प्रत्यस्येत् २,६,५,१७
 न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः ६,१,३,१९
 न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं ६,१,४,७
 न पुरा सोमस्य क्रयात् ६,१,३,७
 न प्रति शृणाति यत् २,६,५,१४
 नभ उदर्येण ५,७,१६,६
 नभश्च १,४,१४,५; ४,४,११,५
 नभस्यश्च १,४,१४,६; ४,४,११,६
 नभ आक्खिदते च ४,५,२,१४
 नभ आतन्वानेभ्यः ४,५,३,१०
 नभ आताप्या चालाद्याय ४,५,८,१५
 नभ आनिर्हतेभ्यः ४,५,९,१८
 नभ आमीवत्केभ्यः ४,५,९,१९
 नभ आयच्छद्भ्यो ४,५,३,११
 नभ आव्याध्रिनीभ्यो ४,५,४,१
 नभ आशवे चाजिराय ४,५,५,१२
 नभ आशुषेणाय ४,५,६,११
 नभ आसीनेभ्यः शयानेभ्यः ४,५,३,१३
 नभ इन्द्राय मस्रज्ञे ३,२,४,११
 नभ हरिण्याय च प्रपथ्याय ४,५,९,१
 नभ इषुकृज्यो धन्वकृज्यः ४,५,४,१५
 नभ इषुमज्यो धन्वाविभ्यः ४,५,३,९
 नभ इन्द्रियाय चाऽऽतप्याय ४,५,७,१४
 नभ उगणाभ्यस्तृहतीभ्यः ४,५,४,२
 नभ उग्राय च भीमाय ४,५,८,४
 नभ उच्चैर्वाषायाऽऽक्रन्दयते ४,५,२,१२
 नभ उर्वर्याय च खल्याय ४,५,६,७

नम उष्णीषिणे गिरिचराय ४,५,३,८
 नम ऊर्ध्वाय चावस्वन्याय ४,५,५,१४
 नम ऊर्ध्वाय च सूर्याय ४,५,९,११
 नमः ककुभाय निषङ्गिणे ४,५,३,२
 नमः कपर्दिने च पुलस्तये ४,५,९,३
 नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय ४,५,५,४
 नमः काठ्याय च गङ्गरेष्ठाय ४,५,९,६
 नमः काठ्याय च नीप्याय ४,५,७,८
 नमः किंशिलाय च ४,५,९,२
 नमः कुलालेभ्यः कर्माग्नेभ्यः ४,५,४,१३
 नमः कूप्याय चावठ्याय ४,५,७,११
 नमः कृत्स्नवीताय धावते ४,५,२,१३
 नमः क्षतृभ्यः संप्रहीतृभ्यः ४,५,४,११
 नमः पण्याय च ४,५,९,१२
 नमः पार्याय चावार्याय ४,५,८,१३
 नमः पांसव्याय च रजस्याय ४,५,९,८
 नमः पितृभ्यो अभि ये ३,२,८,२०
 नमः पुङ्गिष्टेभ्यो निषादेभ्यः ४,५,४,१४
 नमः पूर्वजाय चापरजाय ४,५,६,२
 नमः पृथिव्याः ३,२,४,२४
 नमः प्रजापतये ७,४,१६,४
 नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय ४,५,८,१४
 नमः शङ्कराय च मयस्कराय ४,५,८,१०
 नमः शङ्गाय च पञ्चपतये ४,५,८,३
 नमः शम्भवे च मयोभवे ४,५,८,९
 नमः शर्वाय च पञ्चपतये ४,५,५,२
 नमः शष्प्याय च फेन्याय ४,५,८,१६
 नमः शिवाय च शिवतराय ४,५,८,११
 नमः शीघ्रियाय च ४,५,५,१३
 नमः शुक्क्याय च हरित्याय ४,५,९,९
 नमः शूराय चावभिन्दते ४,५,६,१२
 नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय ४,५,६,१०
 नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय ४,५,६,१५
 नमः श्लोक्याय चावसान्याय ४,५,६,८
 नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यः ४,५,४,१७
 नमः सखीनां पुरोगाणां ३,२,४,२२
 नमः सदसस्पतये ३,२,४,२१
 नमः सदसे ३,२,४,२०
 नमः सभाभ्यः ४,५,३,१६

तै० ५३

नमः सस्पिञ्जराय विपीमते ४,५,२,३
 नमः सहमानाय निव्याधिने ४,५,१,३,१-
 नमः सहस्राक्षाय च ४,५,५,५
 नमः सिकत्याय च ४,५,८,१७
 नमः सुते निर्ऋते विश्वरूपे ४,२,५,७
 नमः सूतायाहन्त्याय ४,५,२,८
 नमः सूत्राय च सरस्याय ४,५,७,९
 नमः सूर्याय द्विविक्षिते ७,५,२४,४
 नमः सृकाविभ्यो ४,५,३,६
 नमः सेनाभ्यः ४,५,४,१०
 नमः सोम्याय च ४,५,६,५
 नमः सोमाय च रुद्राय ४,५,८,१
 नमः सुत्याय च पथ्याय ४,५,७,७
 नमः स्रोतस्याय च ४,५,५,१५
 नमः स्वपद्भ्यो जाप्रद्भ्यः ४,५,३,१४
 नमः स्वायुधाय च सुधन्वने ४,५,७,६
 नमस्त आतान १,३,८,१४
 नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारेभ्यः ४,५,४,१२
 नमस्तल्प्याय च गोह्याय ४,५,९,५
 नमस्ताम्राय चारुणाय ४,५,८,२
 नमस्ताराय ४,५,८,८
 नमस्तित्थद्भ्यो धावद्भ्यः ४,५,३,१५
 नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽयुधिने ४,५,७,५
 नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय ४,५,८,१२
 नमस्ते अन्न भोजसे २,६,११,१०
 नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ४,७,१३,४
 नमस्ते अस्वायुधाय ४,५,१,१४
 नमस्ते रुद्र मन्यवे ४,५,१,१
 नमस्ते हरसे शोचिषे ४,६,१,१२; ५, ४,४,१३
 नमो दिव्यं गच्छ स्वाहा १,३,११,१०; ६,४,१,१५
 नमोभ्यः स्वाहा ७,४,१४,१०
 नमो अग्निपाय च प्रथमाय ४,५,५,११
 नमो अग्नेवधाय च कुरे ४,५,८,५
 नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः ४,५,३,१७
 नमो अस्तु नीलग्रीवाय ४,५,१,९
 नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये ४,२,८,७
 नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यः ४,५,४,५

नमो गिरिशाय च ४,५,५,६
 नमो गुत्सेभ्यो गुत्सपतिभ्यः ४,५,४,३
 नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय ४,५,९,४
 नमोऽग्नये पृथिविक्षिते ७,५,२४,२
 नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय १,५,१०,३
 नमोऽग्नये मखध्वने मखस्य ३,२,४,९
 नमो जघन्याय च बुध्न्याय ४,५,६,४
 नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय ४,५,६,१
 नमो दिग्भ्यः १,३,१०,१२
 नमो दिवे ३,२,४,२३
 नमो दुन्दुभ्याय च ४,५,७,१
 नमो दूताय च प्रहिताय ४,५,७,३
 नमो देवेभ्यः १,३,४,१२; ६,३,२,१६
 नमोऽधिपतये ७,४,१६,५
 नमो घृष्णवे च प्रमृशाय ४,५,७,२
 नमो नाद्याय च वंशान्ताय ४,५,७,१०
 नमो निचेरवे परिचराय ४,५,३,५
 नमो निषङ्गिण इषुधिमते ४,५,३,३
 नमो निषट्गिणे चेषुधिमते ४,५,७,४
 नमो नीलग्रीवाय च ४,५,५,३
 नमोऽपगुरमाणाय ४,५,९,१३
 नमो बभ्रुध्याय विव्याधिने ४,५,२,४
 नमो बिलिमने च कवचिने ४,५,६,१४
 नमो बृहते च वर्षीयसे ४,५,५,९
 नमो भवस्य हेत्यै जगतां ४,५,२,६
 नमो भवाय च रुद्राय ४,५,५,१
 नमो भुवन्तये वारि ४,५,२,११
 नमो मध्यमाय चापगल्भाय ४,५,६,३
 नमो मन्त्रिणे वाणिजाय ४,५,२,१०
 नमो महद्भ्यः ध्रुलकेभ्यः ४,५,४,७
 नमो महिम्न उत चक्षुषे ३,३,२,२
 नमो मात्रे पृथिव्यै माहं १,८,१५,१०
 नमो मित्रस्य वरुणस्य १,२,९,४
 नमो मीढुष्टमाय च ४,५,५,७
 नमो मृगयुभ्यः श्वनिभ्यः ४,५,४,१६
 नमो मेघ्याय च विष्टुल्याय ४,५,७,१३
 नमो याम्याय च क्षेम्याय ४,५,६,६
 नमो रथिभ्योऽरथेभ्यः ४,५,४,८

नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यः ४,५,४,९
 नमो राज्ञे ७,४,१६,१
 नमो रुद्राय मखन्ने ३,२,४,१०
 नमो रुद्रायाऽऽतताविने ४,५,२,७
 नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ४,५,११,१२
 नमो रोहिताय रथपतये ४,५,२,९
 नमो लोप्याय चोल्प्याय ४,५,९,१०
 नमो वः किरिकेभ्यः ४,५,९,१५
 नमो वः पितरो रसाय ३,२,५,१९
 नमो वञ्जते परिवञ्चते ४,५,३,४
 नमो वन्याय च कक्ष्याय ४,५,६,९
 नमो वरुणाय ७,४,१६,२
 नमो वर्मिणे च वरुणिने ४,५,६,१३
 नमो वर्याय चावर्ण्याय ४,५,७,१२
 नमो वात्याय च रेग्मियाय ४,५,७,१५
 नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते ७,५,२४,३
 नमो वास्तव्याय च ४,५,७,१६
 नमो विश्वीणकेभ्यः ४,५,९,१६
 नमो विचिन्वकेभ्यः ४,५,९,१७
 नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यः ४,५,४,६
 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ४,५,२,२;
 ८,७

नमो वृद्धाय च संवृध्वने ४,५,५,१०
 नमो व्रातेभ्यो व्रातपातिभ्यः ४,५,४,४
 नमोऽश्वाय ७,४,१६,३
 नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यः ४,५,३,७
 नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यः ४,५,३,१२
 नमो हन्त्रे च हनीयसे ४,५,८,६
 नमो हरिकेशायोपवीतिने ४,५,२,५
 नमो हिरण्यबाहवे ४,५,२,१
 नमो ऋह्वाय च वामनाय ४,५,५,८
 नमो ऋह्वयाय च ४,५,९,७
 न यजमान रिष्यसि १,८,२२,१२
 नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ६,३,२,२
 नरं धिषः प्रोह्यमाणः ४,४,९,९
 नराशंसस्याहं देवयज्यया १,६,४,२
 नक्षकपालः पुरोडाशः ६,२,१,७-८
 नवचत्वारिंशते स्वाहा ७,२,११,२२;
 १२,१३; १४,१२

नवछदि तेजस्कामस्य ६,२,१०,१७
 नव जुहोति नव वै ६,६,२,२
 नवस्यै स्वाहा ७,२,१७,९
 नवदशभिरस्तुवत ४,३,१०,१०
 नवनव गृह्यन्ते नव ३,५,१०,५
 नवभिरध्वर्युरुद्रायति ७,५,८,५
 नवभिरस्तुवत पितरः ४,३,१०,५
 नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,१०
 नवभ्यः स्वाहा ७,२,११,९; १२,५;
 १४,४
 नवरात्रो भवत्यभिपूर्वम् ७,२,४,४
 नवविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१५
 नवविंशत्यै स्वाहा ७,२,११,२०;
 १२,११; १४,१०
 नवषष्ठ्यै स्वाहा ७,२,११,२४;
 १२,१५; १४,१४
 न वा ह्रदं दिवा ५,३,४,१६; ६,४,८,४
 न वा उवेतन्मित्रसे ४,६,९,१०
 न वा एतेन पूतो न ५,५,९,१६
 न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः ७,२,१०,१
 नवाशीत्यै स्वाहा ७,२,११,२६; १२,
 १७; १४,१६

नवाश्रिमभिचरतः ५,१,६,२०
 न विष्वक्चं वि युयात् २,६,५,१९
 नवोनवो भवति २,३,५,४; ४,१४,१
 न सं भिनत्ति तस्मात् ६,२,११,७
 न संवत्सरस्तिष्ठति ५,१,८,२२
 न सादयत्यसन्नाद्धि ६,५,६,१४; ७,
 २; ८,११
 न स्थावराणां गृह्णीयात् ६,४,२,८
 न ह स्म वै पुराऽग्निः ५,१,९,१
 न ह्येता ईलयन्त्या ६,४,२,१९
 नाकः षट्त्रिंशः ४,३,८,१६; ५,३,
 ३,१७
 नाकसदसि ४,४,७,१०
 नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं ५,३,७,१
 नाक्रो मकरः कुलीकयः ५,५,१३,२
 नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत २,५,४,८
 नाभिं चित्वा रामासुपेयात् ५,६,८,५

नात्यग्रं प्र हरेद्यत् २,६,५,१६
 नाऽऽदिष्टमुत्सृजेयुः ७,५,७,५
 नादेयीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१७
 नाध्वर्युष गायेत् ६,३,१,११
 नानद्वांसभः पत्वा ५,१,५,२१
 नाना प्राणो यजमानस्य ३,१,४,८
 नानु वषट् करोति ६,५,८,१२
 नान्तममङ्गारमति ६,३,९,१५
 नान्तमा वहन्तीरतीयात् ६,४,२,७
 नान्यामाहुतिं पुरस्तात् ६,२,३,३
 नान्यामुत्तरामिष्टकासुप ५,३,७,१०
 नान्योऽन्यमनु प्र पठेत् ६,५,३,८
 नाभा पृथिव्याः समिधानम् ४,१,१०,४
 नाभिद्वे परि व्ययति ६,३,४,१६
 नाभिस्त आप्यायतां १,३,९,६
 नामावास्यायां च पौर्णमास्यां २,५,६,१०
 नाराशंसीभ्यः स्वाहा ७,५,११,४८
 नारीस्ते पत्न्यो लोम ५,२,११,५
 नाऽऽर्तिमाच्छति सर्वम् ५,६,२,३
 नासिकवते स्वाहा ७,५,१२,७
 नासिकाभ्यां स्वाहा ७,३,१६,५
 नासोमयाजी सं नयेत् २,५,५,१
 नाहमिन्द्राणि रारण १,७,१३,४
 निकषमाणाय स्वाहा ७,१,१९,७५
 निकषिताय स्वाहा ७,१,१९,७६
 निकषिष्यते स्वाहा ७,१,१९,७४
 निकामेनिकामे नः पर्जन्यः ७,५,१८,८
 निकायश्छन्दः ४,३,१२,२०
 नि काव्या वेधसः २,२,१२,८; ३,१४,२
 निक्रमणं निषदन् ४,६,९,३
 निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ३,१,८,१
 नितस्निः ४,४,५,११
 निपरस्यते स्वाहा ७,१,१९,२९
 निपद्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,३०
 निपज्ञाय स्वाहा ७,१,१९,३१
 निष्क्रुक्तिमरूपेण ५,७,१९,८
 नि यच्छति वृष्टिमेव २,६,५,१५
 नियुताय स्वाहा ७,२,२०,४
 नियुत्वते भवति ध्रुवा २,१,१,४

निरस्तं नमुचेः शिरः १,८,१४,५
 निर्ऋतिगृहीते देवयजने ६,२,६,२१
 निर्ऋतिं निर्जालमकेन ५,७,१३,११
 निर्ऋतिमस्थभिः ५,७,१८,२
 निर्ऋत्यै त्वा १,२,३,१६
 निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ६,२,६,२३
 निर्दग्धः रक्षः १,१,७,५
 निर्देवं निर्वीरं कृत्वा ७,३,११,२
 निर्बाधैर्वै देवा असुरान् ५,१,९,११
 निक्षिप्पानाम स्थ तेषां ५,५,१०,९
 निविशमानाय स्वाहा ७,१,१९,२१
 निविष्टाय स्वाहा ७,१,१९,२२
 निधीतं मनुष्याणां प्राची २,५,११,१
 निवेक्ष्यते स्वाहा ७,१,१९,२०
 निवेशनः सङ्गमनः ४,२,५,१२; ५,२,
 ४,१६
 निवेशनी सङ्गमनी ३,५,१,३
 निशितायां निर्वपेत् २,२,२,४
 निषण्णाय स्वाहा ७,१,१९,२५
 निषत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,२३
 निषदन् नो अप दुर्मतिः ५,१,५,३०
 निषसाद धृतरात्रः १,८,१६,७
 निषीदते स्वाहा ७,१,१९,२४
 निष्कर्तारमध्वरस्य ४,२,७,१०
 निष्कृताहावमवटः ४,२,५,१४
 निष्कृतिर्नाम वो माता ४,२,६,८
 निष्क्रव्यादः सेध १,१,७,३
 निष्ठक्यं बध्नाति प्रजानां ६,१,७,५
 निहाकायै स्वाहा ७,५,११,१२
 नि होता होतृषदने ३,५,११,७;
 ४,१,३,११
 नीलमीषाः शितिकण्ठाः ४,५,११,३--४
 नीलङ्गोः क्रिमिः ५,५,११,८
 नीहाराय स्वाहा ७,५,११,११
 नूतनासु ३,३,३,७
 नृक्षसं त्वा देव सोम ३,२,५,३
 नृक्षः प्रतियथातः ४,४,९,२६
 नृक्षसां भागोऽसि ४,३,९,३; ५,३,
 ४,२

नृमेधश्च परुषेष्टश्च २,५,८,५
 नृषदे वटः ४,६,१,१३; ५,४,५,१
 नेता जुहोति यातयामा ६,५,९,५
 नैयग्रोध औदुम्बरः ३,४,८,११
 नैऋतीः कृष्णास्तिस्रः ५,२,४,६
 नोक्थ्ये गृहीयात् प्रजाः ६,६,११,७
 न्यग्रोधश्चमसैः ७,४,१२,६
 न्यग्रोधेन वनस्पतीन् ७,३,१४,२०
 न्यन्ये धिष्णिष्या उप्यन्ते ६,३,१,१६
 न्यर्तुदाय स्वाहा ७,२,२०,७

 पक्षरुच्छन्दः ४,३,१२,३५
 पक्षी भवति न ह्यपक्षः ५,२,५,३
 पक्ता सस्यः ७,५,२०,३
 पंक्तिरुच्छन्दः ४,३,७,५
 पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः २,६,१०,७
 पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये ३,५,४,१४
 पञ्चकपालः पुरोडाशः १,५,१,१०
 पञ्च कृत्वो गृह्णाति ६,२,१,४
 पञ्च कृत्वो यजुषा ६,१,९,१३; ४,४,४
 पञ्च कृत्वोऽव धाति ६,२,०,३
 पञ्च कृत्वो व्याघारयति ६,२,८,२
 पञ्चगृहीतं भवति २,३,२,१८
 पञ्च गृह्णन्ते पञ्च दिशः ३,५,१०,४
 पञ्च चित्तयो भवन्ति ५,२,३,१९;
 ६,१०,७
 पञ्चचित्तकं चिन्वीत ५,२,३,१४
 पञ्चचोडा उप दधाति ५,३,७,५
 पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीषु ७,२,५,१०
 पञ्च दक्षिणतो वज्रः ५,२,१०,३
 पञ्च दक्षिणायाः श्रोण्यां ५,३,१,१६
 पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ७,४,३,९
 पञ्चदशभिरस्तुवत ४,३,१०,८
 पञ्चदशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१५; १२,
 ८; १४,७; १६,३
 पञ्चदशः रथन्तरं ७,५,८,८
 पञ्चदशरात्रो भवति ७,३,६,४
 पञ्चदश सामिधेनीः २,५,८,३
 पञ्चदशानु ब्रूयात् २,५,१०,२

पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ७,५,२०,१२
 पञ्चदशैतास्तासां या ७,३,७,८
 पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञम् ४,६,३,५;
 ५,४,६,६
 पञ्च देवता यजति ६,१,५,२
 पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति ७,५,८,१४
 पञ्चनवत्यै स्वाहा ७,२,१६,५
 पञ्च पश्चात् प्राचीरुप ५,२,१०,४
 पञ्च पुरस्तात् प्रतीचीः ५,२,१०,५
 पञ्चभिरधि क्रामति ५,४,७,६
 पञ्चभिरस्तुवत भूतानि ४,३,१०,३
 पञ्चभिर्धाता वि दधौ ४,३,११,५
 पञ्चभिर्ग्राधारयति ५,२,७,१७
 पञ्चभिस्तिष्ठन्तः सुवन्ति ७,५,८,१३
 पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,०,१९,६
 पञ्चभ्य स्वाहा ७,२,११,५; १२,३,
 १४,२; १६,१
 पञ्चरात्रो भवति पञ्च ७,१,१०,६
 पञ्च वा एनेऽस्यो यत् ५,५,९,६
 पञ्चविंशं भवति ७,५,८,१२
 पञ्चाविंशत्याऽस्तुवत ४,३,१०,१३
 पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च ४,३,११,११
 पञ्चानां स्वर्तूनां यन्त्राय १,६,१,४
 पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय १,६,१,५
 पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां १,६,१,६
 पञ्चानां त्वा वातानां १,६,१,३
 पञ्चारारिं तस्मै वृश्चेत् ६,३,३,१५
 पञ्चाविर्वयो गायत्री ४,३,५,३
 पञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां ५,६,१६,४
 पञ्चाशते स्वाहा ७,२,१७,५; १९,१
 पञ्चाहा भवन्ति पञ्च ७,४,५,३
 पञ्चाहो भवति पञ्च ७,३,८,२
 पञ्चोत्तरतरुच्छन्दस्याः ५,२,१०,६
 पञ्चोप दधाति पञ्च ५,३,१४
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः ५,३,२,२;
 १०,११
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्ताः ५,२,१०,२
 पञ्च एकविंशं निरमिमीत ७,१,१,९
 पञ्च उप गायन्ति ७,५,८,१०

पत्न्यन्वारभते पत्नी ६,२,१,२
 पत्न्युपानक्ति पत्नी हि ६,२,९,४
 पथरूपः परिपति १,१,१४,६
 पथो वा एतेऽध्यपथेन ७,२,८,१३
 पथ्याः स्वर्णिनं यजति ६,१,५,४
 पथ्याः स्वस्तिमयजन् ६,१,५,३
 पदपंक्तिदण्डः ४,३,१२,३०
 पदेन खलु वा एते ७,५,२,४
 पङ्क्त्यः स्वाहा ७,३,१६,३९
 पङ्क्त्यां द्वे सवने समगृह्णात् ६,१,६,९
 पङ्कते स्वाहा ७,५,१२,१५
 पन्थां वाऽभिस्पर्शयेत् ६,२,६,५
 पन्थामनूवृभ्याः ५,७,२३,१
 पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु ४,७,१२,६
 पयसे होत्राणां स्वाहा ३,२,८,९
 पयस्या भवति पयः २,३,१३,१४
 पयस्यायां पुरोडाशम् २,३,१३,१५
 पयस्वतीरोषधयः १,५,१०,७
 पयोदां स्वा पयसि ४,४,६,३२
 पयो ब्राह्मणस्य तेजः ६,२,५,५
 परमस्याः परावतः ४,१,९,१३
 परमा वा एषा छन्दसां ५,४,१२,२
 परमेष्ठिनो वा एषः १,६,९,३
 परमेष्ठी स्वा सादयत् ४,४,३,७
 परमेष्ठयधिपतिर्मृत्युः ३,४,७,१४-१५
 परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति ६,२,१०,५
 परस्तादर्वाचो वृणीते २,५,८,१३
 परस्या अधि संवतः २,६,११,१५;
 ४,१,९,१२
 पराकाशेनान्तरां ५,७,१४,६
 पराङ्गतिकम्य जुहोति ६,२,३,५
 पराङ्क् वाव यज्ञ एति १,७,६,१६
 पराङ्का वर्ततेऽध्वर्युः ६,३,८,११
 पराचीरन्वाह पराङ्क् ५,१,८,१६
 पराचीरुप दधाति ५,२,४,११
 पराची वा एतस्मै २,१,११,३
 पराङ्गं प्रोक्षति पराङ्क् ६,३,४,२
 पराङ्को वा एते सुवर्गं ७,३,५,६; ७,७;
 ९,५; ४,४,५

पराङ्को हि यन्ति पराचीभिः ३,१,१०,८
 पराजिल्येव खलु वा ६,३,१,३
 परापूतः रक्षः परापूता १,१,५,१४
 परार्धाय स्वाहा ७,२,२०,११
 परावहगते स्वाहा ७,१,१३,१०
 परा वा एतस्याऽऽयुः ३,३,४,६
 परा वा एष प्रजां ५,२,२,१८
 परा वा एष यज्ञं १,५,२,१
 परा वा एषोऽग्निं वपति ५,२,२,१६
 परिचाय्यं चिन्वीत ५,४,११,८
 परिचिदसि तथा देवतया ४,२,४,१२
 परि णो रुद्रस्य हेतिः ४,५,१०,९
 परि ते धन्वनो हेतिः ४,५,१,१५
 परि स्वा गिर्वर्णो गिरः १,३,१,१७;
 ६,२,१०,२१
 परि स्वाऽग्ने पुरं वयं १,५,६,१५; ८,१२;
 ४,१,२,२०
 परिचये जनप्रथनाय ३,२,८,५
 परिधीन्स्सं माहिं पुनाति २,५,११,१७;
 ६,९,३; ६,३,७,६
 परिधीन् परि दधाति २,६,६,२
 परिपतये स्वा गृह्णामि १,२,१०,१२
 परिपुष्णते स्वाहा ७,५,११,३२
 परिप्लवेभ्यः स्वाहा १,८,१३,४२
 परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं ३,२,३,१
 परिभूश्छन्दः ४,३,१३,९
 परिक्रिष्वितः रक्षः १,२,५,९; ३,१,३
 परिवञ्जते स्वाहा ७,४,२२,१२
 परिवर्षते स्वाहा ७,५,११,२४
 परिवहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,३
 परि वाजपतिः कविः ४,१,२,१९
 परिवीरसि परि स्वा १,३,६,१६
 परि व्ययस्यूर्वा रक्षना ६,३,४,१५
 परिक्षिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१५
 परि श्रयस्तन्तर्हितः ६,१,१,२
 परिभिते याजयति २,२,१०,३
 परिषद्योऽसि पवमानः १,३,३,१०
 परिसंतानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,६

परेत पितरः सोम्याः १,८,५,९
 परोक्षं वा अन्ये देवाः १,७,३,१
 परो दिवा पर एना ४,६,२,६
 परो मर्तः परः स्वा ७,४,१५,२
 परो वरीयसीमवान्तरदीक्षां ६,२,३,१४
 पर्णेभ्यः स्वाहा ७,३,२०,६
 पर्णो ब्रह्मणा ७,४,१२,४
 पर्यग्निं करोति सर्वहुतम् ६,३,८,१
 पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोति ३,४,३,१२
 पर्यारिणी भवति २,१,४,१४
 पर्वतश्चिन्महि वृद्धः ३,१,११,२३
 पर्व ते राध्यासम् १,१,२,६
 पर्वेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,७
 पलायिताय स्वाहा ७,१,१३,७; १९,१७
 पलायिष्यमाणाया स्वाहा ७,१,१९,१६
 पल्वल्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१०
 पवमानं पायुना ५,७,१५,८
 पवस्व वाजसातये ५,४,१२,१
 पवित्रं पोत्राभ्याम् ५,७,१५,९
 पशवो वा इडा स्वयम् २,६,८,१
 पशवो वा एते यदादित्यः ३,५,५,५;
 ६,५,६,८,१०-११
 पशवो वा एते यद्विष्टकाः ५,७,२,२
 पशवो वै छन्दोमा अन्नं ७,३,३,५
 पशवो वै पूर्वा आहुतयः २,६,६,१३
 पशवो वै वयस्या नाना ५,३,१,१२
 पशवो वै सोमकृपण्यै ६,१,८,८
 पशवो वै सोमो यत् ६,६,३,२०
 पशवो वै सोमो व्यानः ६,४,४,९
 पशवो वै हारियोजनीः ६,५,९,८
 पशुं वै ह्रियमाणः रक्षाः लिङ् ३,१०,७
 पशुना वै देवाः सुवर्गं ६,३,१०,६
 पशुपतिः स्थूलहृदयेन १,४,३६,४
 पशुमानेव भवति ६,२,६,१०
 पशुमालभ्य पुरोडाशं ६,३,१०,१
 पशुर्वा एष यदग्निः ५,२,८,६; १०,१;
 ३,५,९; ७,६,२
 पशुशीर्षाण्युप दधाति ५,२,९,११
 पशूनां शर्मासि शर्म १,८,६,३

पञ्चानां मन्युरसि तव १,८,१५,९
पञ्चसुतं पुरोडाशान् ७,३,११,८
पञ्चमानेव भवति ६,२,६,२०
पशोर्वा आलब्धस्य प्राणान् ६,३,९,१
पशोर्वा आलब्धस्य मनः ६,३,१०,८
पशोर्वा आलब्धस्य हृदयम् ६,४,१,१८
पश्चात् ५,७,३,३
पश्चात् पृश्निमन्त्रः २,१,३,७
पश्चात् प्राचीमुत्तमाम् ५,३,७,८
पश्चात्पदः सवितृनेत्राः १,८,७,५
पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युत ६,३,८,१३
पश्यते स्वाहा ७,५,१२,२१
पष्ठवाद्भ्यो बृहती ४,३,५,६
पाकयज्ञं वा अनु १,७,१,१
पाकलाय स्वाहा ७,३,१८,१३
पाजस्याय स्वाहा ७,३,१६,२१
पाञ्चजन्येऽव्येध्यमे ५,३,११,७
पात मा द्यावापृथिवी ३,२,४,२७
पात मा पत्यन्वं पात १,८,१२,१९
पात्राणि भवन्ति पात्रे ५,६,२,६
पान्त्रः कशो मान्थीकवः ५,५,१८,२
पापवस्थानं वा एतत् ५,१,२,८
पायुस्त आ प्यायताम् १,३,९,७
पार इक्ष्वोऽवार्थेभ्यः ७,३,१६,८
पार्जन्या नमोऽरुपास्त्रिः ५,६,१९,३
पार्थुरइमं ब्रह्मसामं ५,४,१२,५
पार्थित आ षष्ठ्यति मध्यतः ६,३,९,४
पाद्वर्भाभ्याम् स्वाहा ७,३,१६,२२
पार्थेन वसाहोमं प्रथौति ६,३,११,३
पावक आ चितयन्त्या ४,६,१,७
पावकवतीभिरक्षं ५,४,४,१०
पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः ४,२,७,८
पावको अरुमभ्यः शिवो ५,४,४,१५
पावमानेन स्वा २,३,१०,७; ११,६
पावीरवी कन्या चित्रायुः ४,१,११,१०
पाहि माऽमे १,१,११,८
पिकः क्षिबङ्का नीलशीर्ष्णी ५,५,१५,५
पितर आयुष्मन्तस्ते २,३,१०,१६

पितरः पितामहाः परे ३,४,५,१८,
४,३,३,६
पितरस्त्वा यमराजानः ५,५,९,१२
पिता पुत्रः पौत्रो वषट् ७,३,१२,८
पिता मातरिश्वाऽच्छिद्राः ५,६,८,१३
पिता वस्तानां पतिः ३,३,९,४
पिता वा एष यदाग्रयणः ६,५,१०,६
पिता वै प्रयाजाः प्रजा २,६,१,१२
पितृणां नाराशम्भः ४,४,९,२८
पितृणां निखातं मनुष्याणां ६,३,४,१९
पितृणां सदनमसि १,३,१,९; ६,६;
६,२,१०,९
पितृदेवस्याऽतिखातेयती २,६,४,९
पितृ न्यङ्कुः कशस्ते ५,५,१७,२
पितृन्वन्त्यपो मरुतः ३,१,११,२८
पिपीलिकाः प्रवादेन ५,७,२३,११
पिपीहि देवाः उशनः ४,३,१३,१३
पिबा सोममिन्द्र २,४,१४,९
पिशङ्गरूपः सुभरः ३,१,११,८
पिङ्गाय स्वाहा ७,३,१८,३
पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः ५,६,२२,१
पीपिवाऽस्य सरस्वतः ३,१,११,११
पुण्डरिखिजां प्र यच्छति १,८,१८,२
पुत्रस्य नान गृह्णाति १,५,८,१५
पुनः समूहति दिग्भ्यः २,३,१३,१७
पुनरग्निश्चक्षुरदात् ३,२,५,१२
पुनरस्याक्रम्योपसदं ६,२,३,६
पुनरासद्य सदनम् ४,२,३,१०
पुनरुत्सृष्टो भवति २,१,५,११
पुनरूर्जा निवर्तस्व १,५,३,९; ४,२,१,
८; ३,११
पुनरूर्जा सह रथेति १,५,४,११
पुनर्नः पितरो मनो ददातु १,८,५,१२
पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा १,५,२,१३
पुनर्भस्त्रं नक्षत्रमदितिः ४,४,१०,५
पुनर्वस्वोरा दधीत १,५,१,७
पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः ४,२,३,
१३; ५,२,२,१९
पुनातु ते परिश्रुतम् १,८,२१,२

पुरन्ध्रियोषा ७,५,१८,६
पुरस्तादन्याः प्रजीचीः ५,४,१,९
पुरस्तादुक्थस्थावनीयः ६,५,२,९
पुरस्तान्मिनोति पुरस्तात् ६,३,४,२१
पुरस्तात् प्रतीचीनम् ५,२,९,१३
पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि ५,६,३,६
पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुप ५,२,८,१९
पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति २,६,५,६
पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या २,६,२,९-
१०
पुरस्तात् सोमस्य क्रयात् ३,१,२,३
पुरस्तात् स्वाहाकृतयः ३,१,५,८
पुग वाचः प्रवदितोः २,२,९,९; ६,४,
३,२
पुरीषवर्ती करोति २,६,४,१२
पुरीषवर्ती मध्य उप ५,३,५,६
पुरीषायातनो वा एषः ५,१,२,१२
पुरीषेणाभ्यूहति तस्मात् ५,२,३,१७
पुरीष्यस्त्वमग्ने रथिमान् ४,२,५,३
पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः ४,२,४,८
पुरीष्योऽसि विश्वमरा ४,१,३,६
पुरुषः पुरुषो निधनम् ६,६,३,५
पुरुषमात्रेण वि मिमीने ५,२,५,१
पुरुषमृगश्चन्द्रमसे ५,५,१५,१
पुरुषराजाय मर्कटः ५,५,११,६
पुरुषो वय इति मध्ये ५,३,१,१९
पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः ४,३,५,१३
पुरूरवा १,३,७,८
पुरोडाशिन्य उपसदः ७,१,९,३
पुरोडाशेन वै देवाः ५,५,१,१२
पुरोवात सनिरसि ४,४,६,४;
५,३,१०,३
पुरोवातो वर्षन् जिन्वः २,४,७,३
पुरोहविषि देवयजने ६,२,६,१
पुष्करपर्णमुप दधाति ५,२,६,१३
पुष्करपर्णेन सं भरति ५,१,४,५
पुष्टिरभि प्रजननमसि १,७,९,३५
पुष्पकर्णाय स्वाहा ७,३,१७,८
पुष्पावतीः प्रसूवतीः ४,२,६,३

पुष्पावतीः सुविष्पलाः ५,१,५,३२
 पुष्पेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,६; २०,७
 पूर्णमासश्च ३,४,४,१०
 पूर्णमासे वै देवानां २,५,५,७;
 ७,५,६,७
 पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्या २,५,५,६
 पूर्णया जुहोति पूर्णः ५,४,७,१९
 पूर्णान्महान्गृह्णीयात् ७,२,७,११-१२
 पूर्णां द्विं परा पत १,८,४,२
 पूर्णां पश्चात् ४,४,१०,२८
 पूर्णां पश्चाद्भुत पूर्णां ३,५,१,१
 पूर्णं उप दधाति पूर्णं ५,२,७,१४
 पूर्वजे ऋतावरी इति २,६,७,१६
 पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः ३,४,९,११
 पूर्वाध्वं जुहोति तस्मात् २,६,२,२
 पूर्वाभिर्हि ददाशिम ४,३,१३,१८
 पूर्वेषुः प्र क्रामत्युत्तरेषुः ५,२,१,१६
 पूषा गा भन्वेत नः पूषा ४,१,११,११
 पूषा ते ग्रन्थि १,१,२,१४
 पूषाऽध्वनः पातु १,२,४,८; ६,१,७,
 ११
 पूषा पञ्चाक्षरेण १,७,११,५
 पूषा सन्ध्या सोमः १,२,३,६
 पूषा सोमक्रयण्यां ४,४,९,४
 पूषणा सयुजा सह ४,१,२,६; ५,१,२,
 ११
 पूषणे नरन्ध्रिषाय स्वाहा ७,३,१५,१५
 पूषणे प्रपथ्याय स्वाहा ७,३,१५,१४
 पूषणे स्वाहा १,८,१३,२४; ७,१,१६,
 ५; ३,१५,१३
 पूषो वनिष्ठुः ५,७,१७,१
 पूच्छामि त्वा परमन्तं ७,४,१८,५
 पृतनाषाढसि पशुभ्यस्त्वा ३,५,२,११
 पृथिवि देवयजनि १,१,९,३
 पृथिवी छन्दः ४,३,७,१३
 पृथिवीं चर्मणा ५,७,२०,१०
 पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण ५,२,१२,५
 पृथिवी देवता विराट् ३,१,६,१५
 पृथिवीमन्त्राणं नोपानमत् १,५,४,३

पृथ्वी भवति रज्जुनां ६,१,३,१३
 पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वैषट् ७,३,१२,४
 पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षम् ४,६,५,३;
 ५,४,७,३
 पृथिव्यां तृतीयम् २,४,१२,७
 पृथिव्याः पुरीषमसि ४,३,१३,५
 पृथिव्याः सम्पृचः १,१,२,१०; ३,८,
 १३; ६,३,८,१०
 पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामि ४,४,
 ७,११; ५,३,११,३
 पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् १,२,५,८; ६,१,
 ८,५
 पृथिव्याऽमनोत् ४,४,८,१०
 पृथिव्युदपुरमन्त्रेण ४,४,५,१६
 पृथिव्यै त्वा १,१,११,६; ३,१,६; ६,
 १; ६,३,४,१
 पृथिव्यै स्वाहा १,८,१३,३२; ७,१,
 १५,१; १७,१; ५,११,१
 पृथुं तिरश्चा वयसा ५,१,३,६
 पृथ्व्यस्त्रयः शारदाः ५,६,२२,४
 पृथ्व्ये स्वाहा ७,३,१८,२१
 पृथ्व्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं २,२,११,५
 पृथ्विर्भवत्येतद्वा २,१,६,६
 पृथ्विसकथास्त्रयो ह्यैमन्त्रिकाः ५,६,२२,५
 पृथ्विसकथाय स्वाहा ७,३,१८,२२
 पृथ्विस्तिरश्चीनपृथ्विः ५,६,१२,१
 पृथ्वी स्थूलपृथ्वी ५,६,१२,३
 पृथ्वी वैश्वदेवः ५,५,१७,१
 पृथ्वीज्यस्योपहृत्य ६,३,१०,३
 पृथ्वन्तस्त्रयो वार्षिकाः ५,६,२२,३
 पृथ्वीभ्यः स्वाहा ७,३,१६,२०
 पृथो द्विवि १,५,११,४; ४,४,१२,१६;
 ७,१३,१८
 पृथ्वं दिवाकीर्त्यं पार्श्वे ७,३,१०,५
 पृथ्वीनां वा एतत् तेजः ५,३,७,४
 पृथ्व्यः षडहो भवति ७,२,६,३; ४,२,
 ३; ३,४; ७,६
 पृथ्व्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१४
 पौतुङ्गवान् परिधीन् ६,२,८,५

पौर्णमासीमेव यजेत २,५,४,४
 पौर्णमास्या मासान्संपाद्य ७,५,६,४
 पौष्णः इयामः ५,५,२२,४
 पौष्णं चरुमनु २,२,१,७
 पौष्णं इयाममा लमेत २,१,६,३
 पौष्णौ रजतनाभी ५,५,२४,३
 प्रउगाचितं चिन्वीत ५,४,११,४
 प्रकाशेन त्वचं ५,७,१४,५
 प्रकाशेन बाह्यं ५,७,१२,७
 प्रघास्यान् हवामहे १,८,३,२
 प्र चर्षणिभ्यः पृतना ४,२,११,३
 प्रचलाकायै स्वाहा ७,५,११,१४
 प्र चित्रमर्कं गृणते ४,१,११,१४
 प्रचेतसे त्वा ४,४,६,२१
 प्रचेतास्त्वा रुद्रैः १,२,१२,१५
 प्रच्छच्छन्दः ४,३,१२,३४
 प्र च्यवस्व भुवस्पते १,२,९,१; ६,१,
 ११,११
 प्रच्युतं वा पृतदस्मान् २,६,३,९
 प्रच्युतो वा एष आयतनात् ५,१,५,२७
 प्रच्युतो वा एषोऽस्मात् ६,१,१,१५
 प्रजननं ज्योतिरग्निः ७,१,१,१
 प्रजननाय स्वाहा ७,१,१९,८३; ३,१६,
 ३८; ५,१२,३०
 प्रजयैवैनं पशुमी रथ्या ७,१,६,११
 प्रजवं वा एतेन यन्ति ७,३,१,१
 प्रजा अपप्राणा असृजत ५,३,६,३
 प्रजां योनिं मा १,१,१०,६; १३,७
 प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति ३,१,४,३
 प्रजाभ्यस्त्वा १,२,६,३
 प्रजाभ्यः स्वाहा ७,१,१९,८२; ३,१६,
 ३७; ५,१२,२९
 प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः ५,१,२,१४
 प्रजापतये मनवे ३,२,८,११; ४,१,९,५
 प्रजापतिं त्वो वेद १,६,११,८
 प्रजापतिः पशून्सृजत १,५,९,१३;
 २,४,४,३
 प्रजापतिः प्रजा असृजत २,१,२,१;
 २,१,१; ४,४,१; ५,१,८,९; ६,६,

४,१२; ५,१; ७,२,४,१; ५,८,११
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ५,५,२,१
 प्रजापतिः प्रणीयमानः ४,४,९,११
 प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण १,७,११,१७
 प्रजापतिः सुवर्गं लोकम् ७,३,५,१;
 ४,४,१
 प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्यः ५,२,६,१२
 प्रजापतिरकामयत् ३,१,१,१; ५,५,२,
 १०; ७,१,१,६; २,५,१; ९,१; ३,
 ८,१
 प्रजापतिरग्निमचिकीषत् ५,५,२,८
 प्रजापतिरग्निमचिनुत् ५,३,१०,१०;
 ६,६,१, १०,१
 प्रजापतिरग्निमसृजत् ५,१,९,४; ५,८,
 २; ७,१०,१
 प्रजापतिर्जयानिन्द्राय ३,४,४,१३
 प्रजापतिर्देवासुरान् ३,३,७,१
 प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं २,३,६,१
 प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् १,७,३,६; २,
 ६,३,१; ६,६,८,६; ११,१
 प्रजापतिर्मनसाऽन्धः ४,४,९,१
 प्रजापतिर्महामेता ७,४,१७,४
 प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् ६,१,२,१२;
 ३,११,१५
 प्रजापतिर्यज्ञानसृजत् १,६,९,१
 प्रजापतिर्वरुणायाश्चम् २,३,१२,१
 प्रजापतिर्वा अजुहोत् ३,५,७,६
 प्रजापतिर्वा अथर्व ५,६,६,४
 प्रजापतिर्वा इदमेकः २,१,१,७
 प्रजापतिर्वा एतं ५,७,६,१५
 प्रजापतिर्वा एष द्वादशाक्ष ७,२,९,४
 प्रजापतिर्वा एष यदग्निः ५,६,९,३;
 ७,८,८
 प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः ६,४,११,
 ८; ५,८,२
 प्रजापतिर्विराजम् ३,३,५,११
 प्रजापतिर्विश्वकर्मा ३,४,७,९-१०
 प्रजापतिस्त्वा सादयत् ४,२,९,२;
 ४,६,३

प्रजापतीः ५,५,५,२
 प्रजापते २,२,१२,३; ६,११,२०
 प्रजापते न त्वदेतानि १,८ १४,१२;
 ३,२,५,२०
 प्रजापतेरक्षयश्चयत् ५,३,१२,१; ६,४,
 १०,१०
 प्रजापतेर्जायमानाः ३,१,४,१
 प्रजापतेर्भागोऽसि १,६,३,७; ७,३,१०
 प्रजापतेर्वा एतानि ६,२,१,९
 प्रजापतेर्विभान्नाम १,६,५,२; ७,५,३
 प्रजापतेर्हृदयेन ५,५,८,३; ७,५,८,३
 प्रजापतेस्तपसा वावृधानः ५,१,११,११
 प्रजापतेस्त्र्यम्बकः २,३,५,१
 प्रजावान् पशुमान् ७,१,६,१२; ७,५
 प्रजासु वा एष एतर्हि ५,१,५,१७
 प्रजास्त्वमनु प्राणिहि १,२,६,६
 प्रजा हि वा एतस्मिन् २,१,८,१०
 प्रणीर्यज्ञानामित्याह २,५,९,५
 प्र णो देवी १,८,२२,३; २,५,१२,७;
 ३,१,११,९
 प्र णो यच्छत्वयमा १,७,१०,५
 प्रतक्काऽसि नभस्वान् १,३,३,११
 प्र तत् ते अद्य २,२,१२,१८
 प्रत्ता वै गौर्दुहे १,७,१,५
 प्रतिक्रमणं कृष्टाभ्याम् ५,७,१५,११
 प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि ५,१,३,५
 प्रति त्यन्नाम राज्यम् १,८,१०,५
 प्रति त्वा वर्षवृद्धं १,१,५,१३
 प्रतिदङ् च १,८,१३,९
 प्रतिपूरुषमेककपालान् १,८,६,१
 प्रतिमा छन्दः ४,३,७,३
 प्रतियुतो वरुणस्य पाशः १,४,४५,९;
 ६,६,३,२१
 प्रतिरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१८
 प्रति वै परस्तात् २,२,९,२
 प्रतिश्रुत्वायै बाहसः ५,५,१४,६
 प्रतिष्ठा अग्रस्त्रिंशः ४,३,८,१४; ५,३,
 ३,१६
 प्रतिष्ठा वा अस्यै तत् १,७,२,१५

प्रतिष्ठितं वृश्चेत् ६,३,३,१३
 प्रतिष्ठिते देवयजने ६,२,६,१५
 प्रति स्पर्शो वि सृज १,२,१४,३
 प्रतीची दिशा वर्षा ऋतूनाम् ४,३,३,३
 प्रतीच्या त्वा दिशा ५,५,८,६
 प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवः १,६,५,६
 प्रतीच्यै दिशो स्वाहा ७,१,१५,९
 प्रतूर्तं वाजिज्ञा द्रव ४,१,२,२; ५ १,
 २,२
 प्रतूर्तिरष्टादशः ४,३,८,४; ५,३,३,६
 प्रतूर्वक्षेष्टवकामन् ४,१,२,५
 प्र ते यक्षि प्र त इयमि २,५,१२,२५
 प्रत्यग्निं चिक्रयानस्तिष्ठति ५,२,३,१३
 प्रत्यञ्चावावृष्य जुहुतः ६,४,१०,५
 प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः १,२,८,११
 प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा १,१,२,२; ४,३;
 १०,१
 प्रत्येव तिष्ठति ६,२,६,१७
 प्रत्येव प्रथमेन धत्ते ६,५,५,५
 प्रत्यौहतामग्निना मृत्युम् ५,१,८,१९
 प्रथते प्रजया पशुभिः ५,६,५,७
 प्रथमं धातारं करोति ३,४,२,२
 प्रथमा वा सरथिना ५,१,११,७
 प्रथमे मासि पृष्ठानि ७,५,३,१
 प्रथमेष्टकोपधीयमानाः ५,२,८,३
 प्रदातारं हवामहे १,७,१३,९
 प्रदाता वज्री वृषभः १,७,१३,१०
 प्रदिशः १,३,१०,७
 प्र देवं देववीतये ३,५,११,१६
 प्र देवं देव्या धिया ३,५,११,१
 प्रापितामह ये च १,८,५,४; ३,२,५,१७
 प्र प्रदातारं तारिषः ५,२,२,३
 प्रायमग्निर्भरतस्य २,५,१२,२४; ४,
 २,३,५
 प्रप्रोथते स्वाहा ७,१,१९,६
 प्र बाहवा सिस्तुतं १,८,२२,९; २,५,
 १२,२१
 प्रबाहुजुहोति तस्मात् २,६,२,३
 प्रबाहुवा ऋत्विजाम् ३,२,९,१२

प्रबुद्धाय स्वाहा ७,१,१९,४३
 प्र बुद्धिया ईरते वः ४,३,१३,१९
 प्रबुध्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,४२
 प्र पूर्वजे पितरा ४,१,११,१८
 प्रभोत्स्यते स्वाहा ७,१,१९,४१
 प्रमा छन्दः ४,३,७,२
 प्र मातृभ्यो अभि कनिक्रदत् ५,१,५,१२
 प्रमुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,१०
 प्र मुञ्च धन्वनस्त्वम् ४,५,१,१०
 प्रमुञ्चमाना भुवनस्य ३,१,४,७
 प्रयते स्वाहा ७,१,१३,१२
 प्रयाजवदेवान्याजवत् ६,१,५,८
 प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं २,३,२,९
 प्र याभिर्यामि २,२,१२,२८
 प्रयासाय स्वाहा १,४,३५,१
 प्रयुताय स्वाहा ७,२,२०,५
 प्र यो जज्ञे विद्वाः अस्य २,३,१४,२३
 प्ररिक्ताय स्वाहा ७,३,२०,२०
 प्र वा एतेऽस्माद्धोकात् ६,२,२,९
 प्र वा एषोऽस्माद्धोकात् १,५,८,६; ७,
 ६,४; ५,४,१०,७; ६,३,९,१३
 प्रवाऽस्यनुवाऽसीत्याह ३,५,२,७
 प्रवृत्तसि संवृत्तसि ४,४,१,४
 प्र वो वाजा इत्यनिहतां २,५,७,७
 प्र वो वाजा इति २,५,७,८-९,११
 प्रशिषं प्रशासाभ्याः ५,७,१२,४
 प्र श्रेयाःसं आतृग्यं २,४,१,३
 प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा १,८,७,१४
 प्रसद्य भस्मना योनिम् ४,२,३,९
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु ३,४,११,१७
 प्र सज्जाजं प्रथमम् १,६,१२,११
 प्रसवश्च १,७,९,७; ५,४,८,२०
 प्र ससाहिषे पुरुहूतः ३,४,११,१२
 प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन ६,५,३,९
 प्रसुवानः सोमः २,२,१२,१५
 प्र सो अग्ने तवोत्तिमिः ३,२,११,१
 प्रस्तरण परिधिना ५,७,७,५
 प्रहृत्य जुहोति जाताय ६,३,५,१४
 प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये ३,२,११,२

प्राकाशावध्वर्यवे १,८,१८,७
 प्रागपागुदगधराक्ताः १,४,१,७
 प्राची च प्रतीची ४,४,११,१७
 प्राची दिशा वसन्त ऋतूनाम् ४,३,३,१
 प्राची दिशाः सहयशाः ४,४,१२,५
 प्राचीनमाहवनीयात् ६,२,६,२५
 प्राचीनवःशं करोति ६,१,१,१
 प्राची नामासि प्रतीची ५,५,१०,३
 प्राची प्रेतमध्वरं १,२,१३,६; ६,२,९,७
 प्राचीमनु प्रादेशं प्रेहि ४,६,५,१;
 ५,४,७,१
 प्राच्यसि ४,४,७,३
 प्राच्या त्वा दिशा सादयामि ५,५,८,४
 प्राच्या दिशि त्वमिन्द्रासि २,४,१४,२
 प्राच्या दिशि देवा कर्त्तव्यजः १,६,५,४
 प्राच्ये तदशे स्वाहा ७,१,१५,७
 प्राजापत्यं कृष्णमा २,१,८,१३
 प्राजापत्यं तूपरमा २,१,६,१५
 प्राजापत्यं पशुमा कभन्ते ७,५,७,१२
 प्राजापत्यं भवति २,३,२,१९
 प्राजापत्यामा कभेत ३,४,३,८
 प्राजापत्याभेतामुप ५,७,२,४
 प्राजापत्या वै पशवः ३,१,५,१
 प्राजापत्यो वा एष यज्ञः ७,२,५,३
 प्राज्वमग्निं प्र हरन्ति ३,१,३,२
 प्राज्वमुप दधाति सुवर्गः ५,२,८,१८
 प्राज्वं प्र हरन्ति यजमानम् २,६,५,१८
 प्राज्वो यान्ति प्राज्वि हि ७,२,१,९
 प्राणग्रहान् गृह्णाति ३,५,१०,२
 प्राणते स्वाहा ७,५,१२,२७
 प्राणदा अपानदा व्यानदाः ४,६,१,२०
 प्राणष्टगसि प्राणं मे ७,५,१९,७
 प्राणभृत उप दधाति ५,२,१०,९;
 ३,१,७
 प्राणभृत उपधाय ५,२,१०,१५
 प्राणं मे पाहि ४,३,६,९; ४,७,१६
 प्राणं मे पाह्यपानं मे ४,३,४,७
 प्राणस्त आ प्यायतां १,३,९,२
 प्राणानां वा एषोऽव द्यति ६,४,१,१७

प्राणापानौ मा मा हासिष्टं ३,१,७,६
 प्राणापानौ मृत्योर्मा ३,१,७,५
 प्राणापानौ मे पाहि १,७,३,१२
 प्राणापानौ वा एतौ यत् ६,४,६,७
 प्राणापानौ वा एतौ पशूनां ३,९,१९;
 १०,५; ११,९
 प्राणापानौ वा एनं २,५,२,५
 प्राणापानौ ह्येनौ यदुपाः ६,४,८,५
 प्राणाय ५,५,५,१०
 प्राणाय त्वा १,१,६,७; २,६,४
 प्राणाय त्वाऽपानाय ३,५,८,३; २,७
 प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे ३,२,३,२
 प्राणाय स्वाहा ७,१,१३,२; १९,९; ४,
 २१,१
 प्राणा वा अश्वः पशवः ६,४,४,१४
 प्राणा वा एते यद्धिष्णिषाः ६,३,१,१०
 प्राणा वा एते यद् द्विदेवस्याः ६,४,९,
 ७; ९,९
 प्राणा वै त्रिवृदधमासाः ७,१,१,१०
 प्राणिने स्वाहा ७,५,१२,३
 प्राणो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,१९
 प्राणो वा एष यदुपाः ६,४,५,१;
 ५,८,१
 प्राणो वा ऐन्द्रवायवः ७,२,८,११
 प्राणो वै पृथङ्द्वयं प्राणः ३,२,६,४
 प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृणा ५,५,
 ५,८
 प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रः ७,३,३,३
 प्राणो व्यानोऽपानो वषट् ७,३,१२,६
 प्रातर्युजौ वि मुच्येथाम् १,४,७,१
 प्रातःसवने गृह्णाति ६,६,११,४
 प्रातःसवने वै गायत्रेण ७,१,२,१
 प्राण्यानि पात्राणि युज्यन्ते ६,५,११,
 १,३-४
 प्राण्याभिर्यच्छत्यन्वन्यैः ५,१,६,१२
 प्रायणीयस्य निष्कासः ६,१,५,९
 प्रायणीये चोदयनीये ३,५,१०,६
 प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति २,६,८,५
 प्रासचाय स्वाहा ७,५,११,१३

प्रियाः प्रजानामुत्थितः ७,२,९,६
 प्रिया वो नाम हुवे २,१,११,७
 प्रुणते स्वाहा ७,५,११,३१
 प्रेतिरसि धर्माय त्वा ३,५,२,४
 प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्ति ३,१,७,८
 प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि ४,२,३,३;
 ५,२,२,७
 प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरः ४,६,५,११;
 ५,४,७,१२
 प्रेथमगाद्धिषणा बर्हिः १,१,२,३
 प्रेष्ठुदेवृतस्य वामीः ३,५,६,५
 प्रेतु ब्रह्मणस्परी वेदिं ३,५,६,२
 प्रेतु वाजी कनिकदत् ४,१,४,८;
 ५,१,५,२०
 प्रैव जायते श्वःश्वः १,५,९,६
 प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति २,४,६,२;
 ६,६,५,२
 प्रैवैनं पुरोऽनुवाक्यया २,६,२,१५
 प्रैवान्सामिधेनीराधारौ ७,३,११,५
 प्रैषामउमेषु विधुरेव ४,३,१३,२४
 प्रोक्षणीरासादयति २,६,४,१५
 प्रोक्षिताः स्थ १,१,५,३
 प्रोथदश्वो न यवसे ४,४,३,८
 प्रोथते स्वाहा ७,१,१९,५
 प्रोषिष्यने स्वाहा ७,५,११,३०
 प्रोष्ठपदा नक्षत्रमजः ४,४,१०,२३
 प्रोष्ठपदा नक्षत्रमदिः ४,४,१०,२४
 प्रोष्वस्मै पुरोरथम् १,७,१३,१४
 प्लक्षो मेधेन ७,४,१२,५
 प्लवो वा एषोऽग्नेः ५,३,१०,५
 प्लुक्लिन्धो न ओषधयः ७,५,१८,९
 फलेन नादेयान् ७,३,१४,१०
 फलेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,७; २०,८
 फल्गुनी नक्षत्रमर्थमा ४,४,१०,९
 फल्गुनी नक्षत्रं भगः ४,४,१०,११
 फल्गुर्लोहितोर्णा बलक्षी ५,६,१२,२
 बडिस्था पर्वतानां २,२,१२,११
 बधान देव सवितः १,१,९,७,११,१५
 बद्धमव स्यति वरुणपाशात् ६,२,२,१
 तै० ५४

बवरः प्रावाहरिकामयत् ७,१,१०,४
 बभ्रवे स्वाहा ७,३,१८,७
 बभ्रिरसि नारिरसि ४,१,१,१२
 बभ्रुर्कर्णी भवत्येतद्वै २,१,८,६
 बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुः ५,६,११,२
 बभ्रुर्भनत्येतद्वा अन्नस्य २,१,३,९
 बभ्रुः सौम्यः ५,५,२२,३
 बर्हिराभि जुहोत्याहु-नीनां ६,६,३,२
 बर्हिरव स्तृणाति तस्मात् ६,२,११,१०
 बर्हिरसि सुक् १,१,११,३
 बर्हिषदः पितर ऊभि २,६,१२,६
 बर्हिषदे वट् ४,६,१,१६
 बर्हिषा पूर्णमासे १,६,७,७
 बर्हिषोऽहं देवयज्यया १,६,४,१;
 ७,४,१
 बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै २,६,५,८
 बलं मउजभिः ५,७,१२,१२
 बलविज्ञायः स्थविरः ४,६,४,६
 बलाय त्वा ४,३,७,५०
 बलायाजगरः ५,५,१४,१
 बलवजानपीधमे सं २,२,८,३
 बस्तेनाजाः ७,३,१४,१६
 बस्तो वय इति दक्षिणे ५,३,१,१७
 बस्तो वयो विवलं छन्दः ४,३,५,११
 बहवः षोडशिनो भवन्ति ७,४,३,१७;
 ७,८
 बहिः प्राणो वै मनुष्यः ६,१,१,१२
 बहिस्ते अस्तु बालिनि ३,३,१०,५
 बहुरूपो भवति २,१,६,१२,१४
 बहुर्वै भवतो आतृग्यः ५,१,२,९
 बहु वै गार्हपत्यस्य १,७,६,१२
 बहु हाथमवृषादिनि १,४,७,८
 बह्वीनां पिता बहुरस्य ४,६,६,५
 बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीः ६,५,९,३
 बाहुभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२५
 बार्हतीमुत्तमामन्वाह २,५,७,६
 बार्हती वै शुक्रो बार्हत् ७,२,८,७
 बार्हस्पत्यं शितिष्टस्म १,१,६,१; ७,२
 बार्हस्पत्यं चहं निर्वपति १,८,९,१

बार्हस्पत्यमुक्षवन्म २,१,७,८
 बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म ५,६,२,१५
 बुध्नादग्रमङ्गिरोभिः २,३,१४,२१
 बुध्नादग्ने वि मिमाय २,३,१४,२२
 बुध्नाद्यो अग्रम् २,३,१४,२५
 बुभूषन्नवेक्षतेपः ३,२,३,१८
 बृहच्च ३,४,४,११
 बृहत् साम क्षत्रभृत् ४,४,१२,४
 बृहती छन्दः ४,३,७,७
 बृहतीरुणिहाः पट्काः ५,३,८,७
 बृहन्नभि बृहन्नावा १,३,२,२०
 बृहन्नाः १,१,१२,७
 बृहद्रथन्तरयोस्त्वा २,३,१०,८
 बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति ७,२,१,४; ३,५,
 ५; ४,२,९; ४,४
 बृहच्छन्दः ४,३,१२,१८
 बृहस्पतये १,८,७,१३
 बृहस्पतये पाङ्क्ताय ७,५,१४,५
 बृहस्पतये शिष्टुटः ५,५,१७,६
 बृहस्पतये स्वाहा १,८,१३,२५; ७,१,
 १४,८; १६,६
 बृहस्पतिरकामयत् ७,२,३,१; ४,१,१
 बृहस्पतिरष्टाक्षरेण १,७,११,८
 बृहस्पतिरामीध्रात् ४,४,९,१३
 बृहस्पतिर्देवता ४,३,७,३४
 बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् ३,१,६,९
 बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः ६,४,१०,१
 बृहस्पतिर्नः परि पातु ३,३,११,४
 बृहस्पतिर्नो हविषा ६,१,२,१०
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणः ३,४,५,७
 बृहस्पतिर्वा एतत् ५,३,५,१४
 बृहस्पतिं ऋक्नुनिसादेन ५,७,१४,९
 बृहस्पतिसुतस्य ते १,४,२७,१; ६,५,
 ८,६
 बृहस्पतिस्तनुतामिमं १,७,१,१३
 बृहस्पतिस्त्वा सादयतु ४,४,६,१
 बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने १,२,५,७; १,८,४
 बृहस्पते अति यदर्थः १,८,२२,७
 बृहस्पते जुषस्व नः १,८,२२,५

बृहस्पते धारया वसुनि ६,३,६,५
 बृहस्पते परि दीय ४,६,४,४
 बृहस्पतेरष्टमी ५,७,२१,८
 बृहस्पतेर्भागो नि १,७,८,१९
 बृहस्पतेर्मूर्धा हरामि १,१,२,१७
 बृहस्पते सवितर्बोधय ४,१,७,८
 बृहस्पतेस्त्वा १,७,१०,१०
 वैश्वो यूयो भवत्यसौ २,१,८,३
 बोधा नो अस्य वचसः ४,२,३,१४
 बोधा स बोधीत्युप तिष्ठते ५,२,२,२०
 अक्ष पिन्वस्व ददतः १,६,३,६
 अक्ष पिन्वस्वेत्याह १,७,१,१७
 अक्षस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः ३,३,८,१५;
 ५,३,३,१५

ब्रह्म जज्ञानं ४,२,८,४; ५,२,७,१-२
 ब्रह्मज्योतिरसि १,३,३,१४
 ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय १,६,१,८
 ब्रह्मणा वा अस्य तत् ५,६,१०,२
 ब्रह्मणा वा एषा यजुषा ५,१,९,७
 ब्रह्मणा सोमपाः ४,४,८,१५
 ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै ६,६,१,१८
 ब्रह्मणे शार्गाः ५,५,१९,४
 ब्रह्मणोवोभयतः १,६,१०,७
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य २,३,११,८
 ब्रह्म इह क्षत्रं १,३,१,१३; ६,१५
 ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम् २,६,७,१२
 ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इति २,६,९,६
 ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवनिं १,३,१,१२;
 ६,१४; ६,२,१०,१३; ३,४,१४

ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय ५,६,२,१६
 ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि १,६,१,१४
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति १,७,१,१०; २,५,
 २,९; ३,८,१४; ४,१; ६,२,६; ३,
 २; ५,१,२२; ६,८; ९,१०; ३,२,
 ९,४; ३,६,६; ७,३; ५,२,७,४;
 ५,३,३; ५,७; ६,३; ७,२,१३;
 ३,८; ४,४; ९,४-५; ६,१,४,
 १२; ५,६; ६,८; ७,२; ९,१; २,
 १,५,१६; ३,१,१२; ८,३; ४,३,१;

५,४,१४; ९,५; १०,११; ११,१२;
 ५,११,८; ६,७,९; ७,१,३,१; ७,
 १०; २,९,२; ३,२,१; ४,१०,१;
 ५,१,१२
 ब्रह्म वै पर्णो विष्मरुतः ३,५,७,४
 ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम् ५,७,८,६
 ब्रह्महत्यायै स्वाहा १,४,३५,११
 ब्रह्मा देवानां पदवीः ३,४,११,४
 ब्रह्माश्च १,८,१६,८,१०,१२,१४
 ब्रह्माऽयुष्मत् तत् २,३,१०,१४
 ब्राह्मणमद्य राध्यासम् १,४,४३,८;
 ६,६,१,१२
 ब्राह्मणस्पत्यं तूपरं २,१,५,१२
 ब्राह्मणस्पत्यमेकादश २,३,३,७
 ब्राह्मणस्पत्यां बभूवर्णाम् २,१,८,४
 ब्राह्मणासः पितरः ४,६,६,१०
 ब्राह्मणेन वाचम् ७,३,१४,२४
 भक्ष आगतः ४,४,२,२७
 भक्षेहि माऽऽविश ३,२,५,१
 भगाय कुषीतकः ५,५,१३,४
 भगाय स्वाहा १,८,१३,३०
 भद्रं १,३,२,५
 भद्रं ते भग्ने सहसिजनीकम् ४,३,१३,४
 भद्रं पश्यन्त उप सेतुः ५,७,४,६
 भद्रा ते भग्ने स्वनीक ४,३,१३,३
 भद्रादभि श्रेयः प्रेहि १,२,३,२०
 भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट ५,७,२,११,१४
 भन्दनासु ३,३,३,५
 भयं प्रचालाभ्यां ५,७,१३,७
 भयं शितीमभ्यां ५,७,१९,३
 भरज्जग्निं पुरीष्यम् ५,१,५,२२
 भरोष्विन्दुः सुहवः २,१,११,५
 भवतं नः समनसौ १,३,७,१३; ४,२,
 ५,४
 भवत्येव ६,२,६,२९
 भवं यकना १,४,३६,२
 भसदे स्वाहा ७,३,१६,३१
 भस्मनाऽभि वासयति २,६,३,८
 भस्मनाऽभि समूहति ३,४,१,७

भागधेयं वा अग्निः १,५,१,६
 भान्तः पञ्चदशः ४,३,८,२; ५,३,३,५
 भार्गवो होता भवति १,८,१८,१७
 भासाऽन्तरिक्षमा घृण ४,६,५,९
 भासे त्वा ४,४,६,२८
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,८
 भुज्युः सुपर्णो यज्ञो ३,४,७,७-८
 भुवः १,५,११,१४; ६,२,८; ४,१,
 ११,४; ७,४,२०,२
 भुवनमसि वि प्रथस्व १,१,१२,१
 भुवनश्च १,७,९,१६
 भुवनस्य पत्त इति ५,४,९,९
 भुवनस्य पते यस्य ३,४,७,२३
 भुवस्वामिन्द्र ब्रह्मणा ३,४,११,१४
 भुवो देवानां कर्मणा ७,१,१८,१
 भुवो यज्ञस्य रजसः ४,४,४,४
 भूः १,६,२,७; ७,४,२०,१
 भूतमसि भव्यं नाम ३,३,५,५,१७
 भूतमसि भूते मा धा ३,२,८,२६
 भूतं भव्यं भविष्यद्वष्ट ७,३,१२,१
 भूतानि क्षुधमन्नन्तष्टाः २,५,६,१२
 भूतेभ्यः समनमद्यथा ७,५,२३,१०
 भूतेभ्यस्त्वा १,२,१२,२२
 भूतेभ्यस्वेति क्षुचम् ६,२,८,४
 भूतेष्टका उप दधाति ५,६,३,१
 भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति ७,५,२,६
 भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणा १,५,३,१; ४,१
 भूयस्कृदासि ४,४,७,१
 भूरसि भुवे त्वा भव्याय ७,१,१२,११
 भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां ३,२,१०,११
 भूरस्माकं हविर्वेदानाम् १,६,१,१५
 भूर्भुवः सुवरिति ५,५,५,९
 भूर्भुवः सुवर्वष्ट ७,३,१२,९
 भृगूणामङ्गिरसां १,१,७,११
 अजश्छन्दः ४,३,१२,२३
 भूभ्यां स्वाहा ७,३,१६,११
 भेषजं गवेऽश्वाय १,८,६,७
 भौवनश्च १,७,९,१५
 भक्षुदेववतो रथः १,८,२२,११

मखस्य शिरोऽसि १,१,८,७; १२,९;
 ४,१,५,११,५,१,६,१०
 मघा नक्षत्रं पितरः ४,४,१०,८
 मज्जन्वते स्वाहा ७,५,१२,४५
 मज्जन्मयः स्वाहा ७,३,१६,४७
 मणिना रूपाणि ७,३,१४,३
 मण्डलेष्टका उप दधाति ५,३,९,३
 मण्डूकान् जम्भ्येभिः ५,७,११,२
 मण्डूकि तामिरा गहि ४,६,१,६
 मधु नक्तुसुतोषसि ४,२,९,८
 मधुमान् नो वनस्पतिः ४,२,९,९
 मधु वाता ऋतायते ४,२,९,७;
 ५,२,८,१५
 मधुश्च १,४,१४,१; ४,४,११,१
 मधुश्चतः शुचयो याः ५,६,१,३
 मधुषा सं यौत्यपां २,४,९,९
 मध्यत उप दधाति ५,२,८,२२;
 ९,२; ६,२,१४
 मध्यत ऐन्द्रमा लभते ६,६,५,३
 मध्यतः सं नक्षति मध्यतः ६,१,३,९
 मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत ७,१,१,८
 मध्यतो गुदस्याव घाति ६,३,१०,१२
 मध्यतोऽनुष्टुभा वाक् ५,१,३,२०
 मध्याय स्वाहा ७,२,२०,९
 मध्ये दिवो निहितः ५,४,६,१८
 मध्वा यज्ञं नक्षसे भीणानः ४,१,८,३
 मनश्च ३,४,४,७
 मनश्छन्दः ४,३,७,१८; १२,११
 मनसा गृह्णाति मनः ६,६,१०,३
 मनसा त्वैतामाप्नुम् ५,१,३,१३
 मनसा प्र णयति १,६,८,४
 मनसो हविरसि प्रजापतेः ३,४,२,११
 मनसो हविरसीत्याह ३,४,३,१९
 मनस्वाऽष्टु १,४,२,३; ३,३,६,४,५,७
 मनस्विने स्वाहा ७,५,१२,२५
 मनुः पुत्रेभ्यो दायं ३,१,९,७
 मनुः पृथिव्या यज्ञियम् २,६,७,१
 मनुरात्रिमचिनुत ५,४,१०,१४
 मनुर्भव जनया दैव्यं ३,४,३,१८

मनुष्या इन्वा उपः १,६,७,९
 मनोजवास्त्वा पितृभिः १,२,१२,१४
 मनो उद्योतिर्जुषताम् १,५,३,७; १०,६;
 ६,३,५
 मनो न्वा हुवामहे १,८,५,१०
 मनो मे जिन्व ४,३,६,१४
 मनो मेधामग्निं प्रयुज ४,१,९,२
 मनो मे हार्दि यच्छ १,३,११,१३
 मनो यज्ञेन कवरतां १,७,९,२४
 मनोऽसि प्राजापत्यं १,६,२,१२; १०,
 १३
 मन्थमान् गृहीताभिचरन् ७,२,७,६
 मन्थी सक्तुधीः ४,४,९,२२
 मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां ३,२,५,४
 मन्यवे स्वजः ५,५,१४,४
 मन्थुना वृत्रहा ४,४,८,७
 मन्वे वां मित्रावरुणा ४,७,१५,५
 ममत्तु नः परिजमा २,१,११,६
 मम देवा विहवे सन्तु ४,७,१४,२
 मम नाम तव च जातवेदः १,५,१०,२
 मम नाम प्रथमं जातवेदः १,५,१०,१
 ममाग्ने वचो निहवेषु ४,७,१४,१
 मयि गृह्णाम्यग्ने अग्नि ५,७,९,१
 मयि देवा द्रविणम् ४,७,१४,३
 मयि मेधां मयि प्रजां ३,३,१,७-८
 मा छन्दः ४,३,७,१; ५,३,२,११
 मातरिश्चनो घर्मोऽसि १,१,३,२
 मातली कश्यैर्यमो २,६,१२,१४
 माता च ते पिता च ते ७,४,१९,१४
 मा ते अस्यां सहसावन् १,६,१२,१७
 मातेव पुत्रं पृथिवी ४,२,५,५
 मा त्वत् क्षेत्राण्यरणाणि ७,२,७,१०
 मा त्वाऽग्निध्वनयित् ४,६,९,४
 मा त्वा तपत् प्रिय आत्मा ४,६,९,९
 मा त्वा हिंसीन्मा १,८,१६,६
 मा यावापृथिवी अभि ५,१,५,१९
 माधवश्च १,४,१४,२; ४,४,११,२
 माध्वीषु ३,३,३,१२
 मानवीत्याह मनुर्हि २,६,७,११

मा नः समस्य दृढ्यः २,६,११,९
 मा नस्तोके ३,४,११,८; ४,५,१०,६
 मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ५,१,५,१८
 मा नो अस्मिन् महाघने २,६,११,१२
 मा नो देवानां विशः २,६,११,८
 मा नो मर्धोः १,७,१३,७;
 २,२,१२,२३
 मा नो महान्तमुत मा नः ४,५,१०,५
 मा नो मित्रो वरुणो ४,६,८,१
 मा नो हिंसीज्जनिता यः ४,२,७,१
 मान्दा वाशा इति सं २,४,९,१०
 मान्दा वाशाः शुन्ध्यूः २,४,७,११
 मान्दासु ते शुक्र शुक्रम् ३,३,३,४
 मान्दाः स्थ १,८,११,९
 मान्धुक इध्मो भवति ३,४,८,९
 माऽप रास्त्रीर्माऽति व्यास्तीः ७,५,१०,२
 मा पाद्यायुषः पुरेत्याह ५,१,५,२३
 मारुतः कलमाषः ५,५,२२,८; २४,५
 मारुतं वृक्षिमा लभेत २,१,६,५
 मारुतमसि मरुतामोजः २,४,७,१; ९,१
 मारुता भवन्ति मरुतः ५,४,७,२६
 मारुती याज्यानुवाक्ये २,३,३,१०
 मारुतो भवति २,२,५,११
 मारुतोऽसि मरुतां गणः ४,७,१२,१०
 मार्जयिष्वोप तिष्ठन्ते ५,२,४,१३
 मा वो रिषत् खनिता यस्मै ४,२,६,१९
 माऽसन्वते स्वाहा ७,५,१२,३९
 माऽसाय स्वाहा ७,३,१६,४४
 मासां कश्यपः ५,५,१७,४
 मासां चतुर्थः ५,७,१८,७
 मासिमासि पृष्ठान्धुप ७,५,१,१८
 मा सु भित्था मा सु रिषः ४,१,९,८
 मासेभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१८
 माह २ रायस्पोषेण १,२,५,१५
 मितद्रवः सहस्रसा १,७,८,१२
 मितश्च १,८,१३,१०
 मित्रः क्रीतः ४,४,९,७
 मित्रः क्षीरश्रीः ४,४,९,२१
 मित्रः सत्यानां ३,४,५,८

मित्रः सप्तसृज्य ४,१,५,५; ५,१,६,४
 मित्रं देवा भ्रातृवन्त्सोमः ६,४,८,१
 मित्रस्याः पदि १,२,४,७
 मित्रस्य चर्षणीधृतः ३,४,११,१५;
 ४,१,६,१६
 मित्रस्य त्वा चक्षुषा १,१,४,७
 मित्रस्य नवमी ५,७,२१,९
 मित्रस्य भागोऽसि ४,३,९,४; ५,३,४,३
 मित्राय स्वाहा ७,१,१४,९; १६,९
 मित्रावरुणयोः प्राणः २,३,१०,४
 मित्रावरुणयोर्भागधेयी १,३,१२,५
 मित्रावरुणयोस्त्वा १,८,१५,२
 मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां ७,५,२२,३
 मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् ७,५,
 १४,४
 मित्रावरुणौ ३,२,१०,१४
 मित्रावरुणा गच्छ १,३,११,५; ६,४,
 १,१०
 मित्रावरुणौ त्वा १,१,११,१२
 मित्रावरुणौ श्रोणीभ्याम् ५,७,१५,१
 मित्रैतामुखां तपैषा ४,१,९,१०
 मित्रैतामुखां पचैषा ४,१,६,१४
 मित्रो जनान् यातयति ३,४,११,१६
 मित्रो न एहि सुमित्रा १,२,७,७
 मित्रो नवाक्षरेण १,७,११,९
 मित्रोऽसि १,८,१६,१
 मित्रोऽह्वरजनयत् ६,४,८,६
 मिथुनौ गावौ दक्षिणा ३,५,१,११
 मीढुष्टम शिवतम ४,५,१०,१०
 मुखवने स्वाहा ७,५,१२,५
 मुखाय स्वाहा ७,३,१६,४
 मुख्यो भवति २,६,२,१४; ५,२,७,३
 मुजानव दधायूर्ध्वं ५,१,९,१३
 मुष्टी करोति ५,२,२,१७; ६,१,४,५
 मूर्धन्वदी पुरोऽनुवाक्या २,६,२,७
 मूर्धन्वतीर्भवन्ति ५,३,१,१५; ८,३
 मूर्धा च १,७,९,११
 मूर्धानं दिवो १,४,१३,१; ६,५,२,२
 मूर्धा वयः प्रजापतिः ४,३,५,१९

मूर्धाऽसि राट् ४,३,७,३७; ५,३,२,१४
 मूर्धं स्वाहा ७,३,१६,१३
 मूलं छिनत्ति भ्रातृव्यस्य २,६,४,८
 मूलेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,२; २०,२
 मृगशीर्षं नक्षत्रं सोमः ४,४,१०,३
 मृगो न भीमः कुचरः १,६,१२,१४
 मृदा नो रुद्रोत नो ४,५,१०,४
 मृत्यो वा एष नीयते ३,१,५,४; ६,३,
 ८,४
 मृत्यवेऽसितः ५,५,१४,३
 मृत्युर्वा एष यदग्निः ५,१,९,९;
 ४,४,११
 मृदं वस्त्रेभिः ५,७,११,६
 म्रिखलया यजमानं ६,१,३,१४
 मेघयन्ती ४,४,५,१३
 मेघायते स्वाहा ७,५,११,८
 मेघाय स्वाहा ७,५,११,१०
 मेघायिष्यते स्वाहा ७,५,११,७
 मेघिताय स्वाहा ७,५,११,९
 मेदसा क्षुचौ भ्रोगीति ६,३,११,१
 मेघायै मनसेऽग्नये १,२,२,२;
 ६,१,२,४
 मेघो वा एष पशूनां ५,२,८,१३
 मेघस्त्वा पचतैरवतु ७,४,१२,१
 मेघीषु ३,३,३,२
 मेघोऽसि मम भोगाय १,२,३,१३
 मैत्रं श्वेतमा २,१,८,११; २,३,६
 मैत्राबाह्वस्पत्यं भवति १,८,९,४
 मैत्राबाह्वस्पत्याः ५,६,११,६
 मैत्रावरुणमेककपालं २,२,९,११
 मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा ६,४,३,८
 मैत्रावरुणग्रान् गृहीतान् ७,२,७,३
 मैत्रावरुणीं द्विरूपाम् २,१,७,४-५
 मो षूण इन्द्रं पृत्सु १,८,३,३
 मौज्जं भवत्यूर्ध्वं मुजाः ५,१,१०,१९
 य आत्मदा बलदा यस्य ४,१,८,१५;
 ७,५,१७,१
 य आत्मानं न परिपश्येत् ६,६,७,५

य आरण्याः पद्मावो विश्वरूपाः ३,१,४,६
 य आसां कृष्णे लक्ष्मणि ७,४,१९,६
 य इन्द्रियकामः २,३,७,२
 य इमं यज्ञमवान् २,६,७,१४
 य इमा विश्वा भुवनानि ४,६,२,१
 य उग्र इव शर्यहा २,६,११,१७
 य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः ७,१,८,३
 य उन्माद्येत् तस्मै होतव्याः ३,४,८,१०
 य एतावन्तश्च भूयाः ४,५,११,१०
 य एवं छन्दसां वीर्यं ३,३,७,२
 य एवं पुनराधेयसि १,५,१,४
 य एवमुख्यं साहजं ५,५,२,१३
 य एवमेतासां मृद्धि ५,२,१०,१४
 य एवं विद्वानग्निं चिनुते ५,५,२,२;
 ६,४,१२; १०,३, ७,५,१६
 य एवं विद्वानग्निधोमेन ७,१,१,५
 य एवं विद्वानग्निहोत्रं १,६,२,२
 य एवं विद्वांसः पञ्चदश ७,३,७,२
 य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रम् ७,३,५,२
 य एवं विद्वान्त्सोमैर्न ३,२,२,५
 य एवं विद्वान् प्रतिगृणाति ३,२,९,१३
 य एवं विद्वांसश्चतुरः ७,१,८,५
 य एवं वेद दभ्नोति ६,६,९,३
 य एवं वेद न सौम्याम् ६,४,४,१२
 य एवं वेद नाप्स्वार्तिम् ६,४,४,६
 य एवं वेद पशुमान् १,७,२,९
 य एवं वेद प्रत्येव १,७,२,१७
 य एवं वेद प्रैव जायते ५,५,४,३
 य एवं वेद विन्दते ६,३,१,६
 य एवं वेद सवीर्यैः ३,३,७,४
 य एवं वेदाज्ञादः १,७,२,१३
 य एवं वेदाऽऽयतनवान् ५,६,२,११
 य एवं वेदाव्यस्य प्रजा ६,४,१०,९
 य एवं वेदोपैर्न यज्ञः ३,३,७,६
 यं सूत्वा वशा स्यात् २,१,५,८
 यं कामयेत क्षोधुकः ५,२,९,४
 यं कामयेत चिरं पाप्मनः ५,४,५,११
 यं कामयेत तेजसा ६,३,४,१२-१३

यं कामयेत पशुमान् १,७,१,२; ६,३,
११,१४
यं कामयेत पापीयान् ५,१,१,५
यं कामयेत प्रमायुकः २,५,११,२३;
६,६,४,६
यं कामयेत प्राणानस्यात् ५,४,८,४-५
यं कामयेत भ्रातृव्यम् ५,१,९,११
यं कामयेत यजमानं १,६,१०,१०
यं कामयेत राजन्यम् २,४,१३,२
यं कामयेत राष्ट्रं स्यात् ५,२,१,८
यं कामयेत वसीयान् ५,१,४,१६
यं कामयेत सर्वमायुः २,५,७,१३
यं कामयेत स्यस्य जायेत ६,६,४,८
यं कामयेताज्ञादः २,३,६,२
यं कामयेतापशुः १,७,१,८
यं कामयेता पशुमान् ६,३,३,१२
यं कामयेतापशुः स्यात् ५,२,६,८, ९,
१२; ३,१,१३; ६,१,९,३; ३,३,
११; ११,१३
यं कामयेताप्रतिष्ठितः ६,३,३,१०
यं कामयेतोर्जनं ६,३,४,१७
यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने ४,१,८,१७
यं स्वाऽथ स्वधितिः १,३,५,९
यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् २,६,४,१६;
६,२,७,११; ४,१,१९
यं द्विष्यात् तमुपदधत् ५,३,७,६;
४,२,८
यं द्विष्यात् तस्य सञ्जरे ५,४,३,११
यं द्विष्याद्यत्र स स्यात् ५,२,५,२२
यं परिधिं पर्यधत्वा १,१,१३,१२
यं प्रथमं गृह्णातीममेव ३,३,६,३
यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयात् ६,२,९,१३;
१०,२३
यः कामयेत प्रथेय पशुभिः २,१,२,५
यः कामयेतास्मिंल्लोके ५,५,१,१४
यः परस्ताद् ग्राम्यवादी २,३,१,७
यः पशुकामः स्यात् २,१,५,२; ४,४,४
यः पापयक्ष्मगृहीतः २,३,५,२
यः पाप्मना गृहीतः २,१,४,१२

यः पुष्टिकामः स्यात् २,१,९,८
यः प्रजाकामः पशुकामः २,१,१,८
यः प्रजाकामः स्यात् २,४,४,२
यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं ६,३,३,१४
यः प्राणतो निमिषतः ४,१,८,१४;
७,५,१६,१
यः संग्रामं नयति सं ४,७,१५,४
यक्षश्च पिप्रयश्च नः ३,२,११,८
यक्षदमिदेवो देवा ५,४,६,२३
यच्चिद्धि ते विशो यथा ३,४,११,१८
यच्छकृत् करोति तस्मै ७,१,१९,८०
यच्छमश्रुणस्तत् पुरुषाणां २,१,१,९
यच्छ्वेतया क्रीणीयात् ६,१,६,१९
यजमानदेवत्या वै २,५,९,१३
यजमानमभ्युत् सृजति ७,१,७,११
यजमानलोके वै ६,२,१०,१९
यजमानस्य पशून् १,१,१,८
यजमानस्य स्वस्त्ययनी ६,१,११,१२
यजमानायतनं वै ५,३,७,३
यजमाना वै दिवाकीर्त्य ७,३,१०,४
यजमानेन ग्राम्याश्च १,६,७,१०
यजमानेन समितौ दुस्वरी ६,२,१०,८
यजमानो वा आहवनीयः ३,१,३,३
यजमानो वा एतस्य ६,३,२,१४
यजमानो वै पुरोडाशः १,५,२,१०
यजुर्भ्यः स्वाहा ७,५,११,४३
यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां २,६,६,६;
६,२,१,१४
यजुषा निलं करोति ५,१,६,१५
यजुषा युनक्ति यजुषा ५,२,५,७
यजुषा वा एषा क्रियते ५,५,३,१
यजुषा व्यावृत्त्यै ५,१,७,१४
यजुषेर्मां चामूं चोप ५,६,८,९
यज्जगत्या परिदध्यात् २,४,११,३
यज्जयायोऽवद्योपयेत् २,६,८,८
यज्ञ आयुष्मान्सः २,३,१०,१३
यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति ३,१,३,१
यज्ञं वै देवा अदुहन् १,७,१,३

यज्ञं गच्छ स्वाहा १,३,११,७; ६,४,
१,१२
यज्ञपतिमृषय एनसा ३,२,८,१६
यज्ञमुखं वा आग्निहोत्रं १,६,१०,५
यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै ५,१,३,१५;
२,७,१६
यज्ञमुखः पृथिव्याम् ३,५,४,२
यज्ञमुखो दिव्यध्यासते ३,५,४,८
यज्ञमुखोऽन्तरिक्षे ३,५,४,५
यज्ञ यज्ञं गच्छ १,४,४४,७; ६,६,२,४
यज्ञ यज्ञस्य यत् तेजः ७,३,११,३
यज्ञस्य केतुं प्रथमं ४,४,४,९
यज्ञस्य घोषदामि १,१,२,१
यज्ञस्य पदे ४,१,५,१२; ५,१,६,११
यज्ञस्य पथा सुबिता ६,६,१,११
यज्ञस्य पाथ उप १,१,१३,१३
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितात् ६,६,६,२
यज्ञस्य वै समृद्धेन १,६,१०,३
यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ६,४,९,१
यज्ञह्नो वै देवा यज्ञमुखः ३,५,४,१०
यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे ५,४,१०,४
यज्ञाय स्वाहा ७,४,२१,१०
यज्ञायुधानि जुहोति ५,४,८,१०
यज्ञायुधानि संभरति १,६,८,७
यज्ञि बीजं ७,५,२०,१
यज्ञे जागृत १,३,१२,७
यज्ञेन वा हृष्टी पक्तेन १,७,३,९
यज्ञेन वै देवाः ६,३,४,२०; ५,३,१
यज्ञेन वै प्रजापतिः ५,३,५,१३; ६,४,
१,१
यज्ञेन मघवान् ४,४,८,५
यज्ञेन यज्ञमयजन्त ३,५,११,२१
यज्ञैर्वा यज्ञवाहसः ४,२,११,५
यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् ६,१,३,१५
यज्ञो देवानां प्रत्येति १,४,२२,३; २,
१,११,१४
यज्ञो देवेभ्यो निलायन ६,२,४,५
यज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत् ५,४,१,२
यज्ञो बभूव स १,६,६,१४; ७,६,१७

यज्ञो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२७
 यज्ञो वा वै यज्ञपतिं ३,२,७,४
 यज्ञो वै सृजता १,६,११,६
 यतः खलु वै यज्ञस्य ६,४,२,१८
 यतस्व सदस्यैरित्याह ६,६,१,१४
 यतीनामद्यमानानां २,४,९,७
 यते स्वाहा ७,४,२२,१६
 यत् करीराणि २,४,९,८
 यत् कलया ते शफेन ६,१,१०,१
 यत् कलश उपदस्येत् ६,५,१०,७
 यत् किं चेदं वरुण दैव्ये ३,४,११,१९
 यत् कुसीदमप्रतीत्तं ३,३,८,३,९
 यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यम् ३,२,६,३
 यत् क्रौञ्चमन्वाहऽऽसुरं २,५,११,६
 यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवाद् ३,१,१,२
 यत् तानूनप्त्रं समवद्यति ६,२,२,२
 यत् तिरश्चीनमतिहरत् २,६,८,१०
 यत् तिस्रश्चितयश्चिबृत् ५,६,१०,६
 यत् ते गात्रादग्निना ४,६,८,११
 यत् ते देवा अदधुः ३,५,१,२; ४,४,
 १०,२९
 यत् ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध ४,२,५,८
 यत् ते मनुष्यपरोक्षस्य १,५,३,६; ४,६
 यत् ते रुद्र दक्षिणा ५,५,७,५
 यत् ते रुद्र पश्चात् ५,५,७,६
 यत् ते रुद्र पुरो धनुः ५,५,७,४
 यत् ते रुद्रोत्तरात् ५,५,७,७
 यत् ते रुद्रोपरि धनुः ५,५,७,८
 यत् ते वयं पुरुषत्रा ४,७,१३,२१
 यत् ते सादे महसा ४,६,९,६
 यत् ते सोम दिवि ज्योतिः १,४,१,५;
 ६,४,४,७
 यत् ते सोमादाभ्यं नाम १,४,१,९; ३,
 ३,१९; ४,५; ६,४,४,११
 यत् त्रिचितीकं चिन्वीत ५,६,१०,५
 यत् त्रिः प्रायच्छत् २,४,१२,१२
 यत् त्रिरुषां हस्तेन ६,५,१०,४
 यत् त्वा क्रुद्धः परो वप १,५,३,५; ४,४
 यत् पक्षसंमितां मित्रयात् ५,६,८,२

यत् पराचीनानि ७,३,४,३; १०,७
 यत् परे गृह्यन्ते यदेव ३,३,६,२
 यत् परे परस्तात्रं स्युः ७,३,१०,३
 यत् पशुर्मायुमकृत ३,१,४,२; ५,५
 यत् पशून् नाऽऽलभेत ५,१,८,८
 यत् पिबति तस्मै स्वाहा ७,१,१९,७८
 यत् पुरोरुचमाह ६,५,१०,११
 यत् पूतीकैर्वा पर्णवक्त्रैः २,५,३,१०
 यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि १,७,५,७
 यत् पूर्वेष्वहःस्वितः ३,३,६,५
 यत् पृथ्व्यो गृह्यन्ते ३,३,५,१२
 यत् पृष्ठानि भवन्ति ७,३,१०,२
 यत् प्रत्यक्षं पूर्वेषु ७,२,२,४
 यत् प्रत्याग्निं चिन्वीत ५,५,२,९
 यत् प्रयाजानूयाजान् ५,४,७,२३
 यत् प्राजासीनः शंसति ३,२,९,१६
 यत् प्राणभृत् उपधाय ५,३,१,११
 यत् प्रेषिता वरुणेन ५,६,१,६
 यत्र खलु वा एतं वीष्णो ६,१,९,८
 यत्र धारा अनपेताः ५,७,७,१०
 यत्र बाणाः सम्पतन्ति ४,६,४,१५
 यत्रान्याभन्या ओषधयः ६,२,६,१८
 यत्रैतमेवं विद्वान् ३,१,९,१०
 यत् सत्रिणां होताऽभूः १,७,२,२
 यत् सन्त्युष्य विहरति ५,२,४,३
 यत् संवत्सरमुख्यं ५,६,५,५
 यत् सःस्पृष्टा उपदध्यात् ५,४,१,८
 यत् समीचीनं पशुबीजैः ५,२,९,१६
 यत् सर्वाग्निः पञ्चभिः ५,४,१०,३
 यत् सह सर्वाग्निर्मिमीते ६,१,९,१२
 यत् सायं जुहोति रेतः १,५,९,४
 यत् सायंप्रातरग्निहोत्रं ३,४,१०,३
 यत् सौम्यो भवति २,३,२,१५
 यत् स्फयेन वोपवेष्टेन २,६,५,२१
 यथा त्सारीयति म आखः ६,४,११,६
 यथाऽऽदित्या वसुभिः २,१,११,११
 यथा नो अदितिः करत् ३,४,११,७
 यथापूर्वमहोरात्रे ७,५,२०,११

यथापूर्वमेवैनामुप ५,५,४,१३
 यथाऽऽयतनं वा एतेषां ७,५,६,११
 यथा वा आयतां प्रतीक्षते ३,२,९,९
 यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं १,६,१०,१२
 यथा वै पुत्रो जातो म्रियते ५,७,५,१
 यथा वै पुनराधेयः ५,४,१०,११
 यथा वै पुरुषोऽश्वो गौः १,५,७,९
 यथा वै मनुष्या एवं ७,४,२,१
 यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां ६,६,७,१०
 यथा वै समृतसोमा १,६,७,१
 यथास्थानमुप तिष्ठते ५,२,२,२१
 यथा ह तद्वसवो गौर्यं ४,७,१३,२२
 यथा होतर्मनुषो देवताता ४,३,१३,७
 यदक्रन्दः प्रथमं ४,२,८,२; ६,७,१
 यदक्षसङ्गं वृश्चेत् ६,३,३,९
 यदग्नेऽनीकवते ५,४,५,१०
 यदग्निचिदनवरुद्धस्य ५,२,५,२०
 यदग्नीषोमीयं पशुम् ६,१,११,१५
 यदग्ने यानि कानि च ४,१,१०,१
 यदग्ने हव्यवाहन २,६,१२,१२
 यदग्नि तस्मै स्वाहा ७,१,१९,७७
 यदध्युपजिह्वाका यद्वज्रः ४,१,१०,२
 यददः संप्रयतीरहौ ५,६,१,५
 यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे १,४,४४,४
 यदध्वर्युरनप्रावाहुतिं ५,१,३,३; ६,१,
 ८,६; २,२,६
 यदध्वर्युरंशुं गृह्णन् ६,६,१०,७
 यदध्वर्युरात्मजग्निम् ५,७,९,३
 यदनाश्वापवसेत् १,६,७,१२
 यदनुपग्रथ्य हन्यात् ६,१,१०,८
 यदनुपरिक्रामं जुहुयात् ५,४,३,९
 यदन्तरिक्षं पृथिवीम् १,८,५,१३
 यदन्तरिक्षे तृतीयम् २,४,१२,८
 यदन्तर्वेदि मित्रयात् ६,६,४,२
 यदन्यतः पृष्ठानि स्युः ७,३,५,४; ७,
 ६; ९,४
 यदन्वाहार्यमाहरति १,७,३,२
 यदन्वीपं तिष्ठन् गृहीयात् ६,४,२,५

यदपत्कयाऽऽजीत ६,१,१,१९
यदप्सु प्रवेशयेत् ३,४,३,२३
यदबद्धमवदध्यात् ६,१,७,४
यदबद्धा स्यादयता ६,१,७,१०
यदभिक्रम्य जुहुयात् ३,१,२,७
यदभिप्रतिगृणीयात् ३,२,९,१०
यदभिवाहतोऽपां वारुणम् ६,६,५,६
यदयातं बहुतुः सूर्यायाः ४,७,१५,१०
यदार्चिषि प्रवृज्यात् ५,१,९,५
यदबधेदति तद्रेचयेत् ३,४,१,८
यदश्वस्य ऋषिषो मक्षिका ४,६,८,९
यदश्वाय वास उपस्तृणन्ति ४,६,९,५
यदष्टाकपालस्तेना ५,५,१,१३
यदष्टाकपालो भवति ५,६,५,३
यदस्य पारे रजसः ४,२,५,६
यदस्य मध्यन्दिने मध्यरात्रे ६,२,५,७
यदहं वाजयन्मिमा ४,२,६,६
यदहनोऽस्त्येयुर्थथा ७,५,६,६
यदाकृतात् समसुप्तोत् ५,७,७,१
यदाग्नेयो भवत्यग्निः ३,५,१,९
यदाग्नेयोऽष्टाकपालः २,५,३,४
यदाग्नेयौ भवतश्श्रुषी २,३,८,३
यदाज्यमुच्छिद्येत तस्मिन् ५,७,३,११
यदा दश शतं कुर्वन्ति ७,२,१,१२
यदादिष्टमुत्सृजेयुः ७,५,७,६
यदाकल्पायामग्नः स्यात् ३,४,३,२२
यदा शतं सहस्रं कुर्वन्ति ७,२,१,१३
यदा सहस्रं पञ्च २,१,५,४
यदासीनः शः सति तस्मात् ३,२,९,१५
यदि कामयेत छन्दाः सति ५,१,१,८
यदि कामयेत प्रजाः ६,६,५,५
यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसम् २,५,१०,४
यदि कामयेत योऽवगतः ६,६,५,४
यदि कामयेत वर्षकः ६,३,४,१८;
४,५,८
यदि कामयेत सदस्यान् ६,५,१,७
यदि तत्र न विन्देयुः ७,३,१,३-४
यदिदं माऽभिज्ञोचति ४,७,१५,१४
यदि दूरे स्यादा तमितः ६,४,५,१०

यदि न द्विष्यादाखुस्ते ६,६,४,११
यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं २,६,३,११
यदि नावगच्छेत् २,३,१,९-११
यदिन्द्राय राथन्तराय २,३,७,३
यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेधेयं ३,३,७,५
यदि पशोरवदानं ३,१,३,४
यदि प्रातःसवने कलशः ७,५,५,७
यदि विभीयात् २,२,१०,६
यदि विभीयाद्दुश्चर्मा २,१,४,८
यदि भिद्येत तैरेव ५,१,९,८
यदि मध्यंदिने दीर्घेत ७,५,५,८
यदि मिश्रमिव चरेत् ३,३,८,१०
यदि वर्षेत् तावत्थेव २,४,१०,२
यदि विसृजेद्वैष्णवीम् ६,१,४,९
यदिष्टं यत् परादानं ५,७,७,६
यदिष्टकाया आवृण्णम् ५,२,७,६
यदि सोमौ सः सुतौ स्यातां ७,५,४,१
यदुक्थ्ये गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं ६,६,८,४
यदुच्छेषणादजायन्त ६,५,६,६
यदुत्तरार्धे वा मध्ये ६,६,७,२
यदुप च स्तृणीयादभि २,६,८,९
यदुपतृन्धाद्रुदोऽस्य ६,३,९,८
यदुपसद उपसद्यन्ते ६,२,३,२
यदुभावपवित्रौ गृह्येतां ६,४,६,६
यदुभौ विसृज्याऽऽतिथ्यं ६,२,१,१
यदूवध्यमुदरस्यापवाति ४,६,८,१०
यद्वषभस्तेनैन्द्रो यत् २,२,३,६
यदेकधोपदध्यात् ५,३,१,१०; १०,२
यदेकपात्रा गृह्णन्ते ६,४,९,६
यदेकमेकः संभरेत् १,६,८,८
यदेकयाऽऽचारयेत् २,५,११,१४
यदेकया जुहुयात् ३,४,१०,७
यदेकस्मिन् यूपे द्वे रक्षणे ६,६,४,७
यदेकादशकपालो भवति ५,६,५,४
यदेकादश त्रैष्टुभेन ५,४,१०,९
यदेकेन सः स्थापयति ५,५,१,१
यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् ६,१,२,७; ४,१८
यदेतया समिधम् ५,४,७,१७
यदेतान्संभारान्संभरति ६,२,८,७

यदेतेभ्यः सोमकयणान् ६,१,१०,१०
यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता ७,४,३,१८
यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति ६,२,७,९
यदैन्द्रं दधि भवति ७,५,७,९
यदैन्द्रो भवति २,१,५,१०
यदैषां प्रमीयेत यदा ७,२,१,१४
यदोषधयः सङ्गच्छन्ते ४,२,६,७
यद्वायव्यपक्रम्य २,४,३,४
यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा ३,३,६,९
यद्गृह्णात्यज्ञयस्त्वौषधीभ्यः ३,३,६,७
यद्गृह्णात्योषधीभ्यः ३,३,६,८
यद्ग्रामे यदरण्ये १,८,३,४
यद्ग्राम्याणां पञ्चानां ५,१,४,७; ४,३,२
यद्ग्राम्याणां पात्राणां ५,१,६,५
यद्वि तृतीयम् २,४,१२,९
यद्वरिणी यवमत्ति ७,४,१९,१०
यद्विविष्यमृतुशो देवयानं ४,६,८,४
यद्वस्तेन कण्डूयेत ६,१,३,१८
यद्वस्तेन प्रमीवेत् २,६,९,७
यद्वुत आदध्याद् रुद्रं ३,४,१०,८
यद्वोता प्राश्नीयाद्वोता २,६,८,४
यद्वर्हिर्नवस्तीर्थं ६,२,१०,१०
यद्वर्षाणवस्योपदधाति ५,७,८,७
यद्वर्षाह्मणश्चाब्राह्मणश्च २,५,११,२६
यद्वर्ष्यात् स्यावसाना २,६,९,१६
यद्वर्ष्याद्योऽग्निः होतारम् २,५,२,१२
यद्वर्ष्याद्विभेरिति यज्ञस्थानुं ६,१,२,११
यद्यग्निष्टोमो जुहोति ६,४,३,१४
यद्यज्ञातृभ्यस्य १,७,४,१४
यद्यपरं प्रतिग्राही २,३,१२,५
यद्यभिचरेदमुं जहि ६,४,५,९
यद्यभिचरेदमुष्य स्वा ६,४,५,११
यद्यवविध्यति पापीयान् २,५,५,१०
यद्यवाव इन्द्र ते २,४,१४,८
यद्युक्ते जुहुयाद्यथा ३,४,१०,६
यद्येकं कपालं नश्येत् २,६,३,१०
यद्वषट्कुर्यात्तयामा ५,१,५,५;
४,५,३

यद्वास्ते तद्वाक्षिणा १,८,७,१८
 यद्वा अग्निराहितः १,५,२,४
 यद्वा अग्नेरसंयतम् ५,२,१०,१७
 यद्वा अनीशानो भारम् ६,२,५,१
 यद्वा असौ रेतः सिञ्चति ५,५,४,२
 यद्वा इदं किं च तत् २,४,१२,१४
 यद्वाजिनो दाम संदानम् ४,६,८,८
 यद्वातो अपो अगमत् ७,४,२०,७
 यद्वा द्वादशगवेन ५,२,५,९
 यद्वा द्वादशोद्याम् ५,१,१०,१८
 यद्वा दामदेव्यं योनेश्चयवते ३,५,१०,८
 यद्वायुर्व्यवात् तस्मात् ३,४,३,३
 यद्वाहिष्ठं तदग्नये १,१,१४,११
 यद्विधे देवाः समभरन् ३,४,६,३
 यद्विष्णुः न्वतिष्ठत २,४,१२,१३
 यद्वा वयं प्रमिनाम् १,१,१४,१४
 यद्वै तवानेव सोमः ६,१,९,१४
 यद्वै दिवा भवत्यपः ६,४,२,९
 यद्वै दीक्षितमभिवर्षति ३,१,१,४
 यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यति ३,१,१,३
 यद्वै देवा असुरान् ६,६,९,२
 यद्वैमृधः पूर्णमासे २,५,३,२
 यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यत् १,७,३,४
 यद्वै यज्ञस्य साम्ना १,६,१०,९; ६,५,
 १०,२२

यद्वै होताऽध्वर्युमभि ३,२,९,१,८,१७
 यन्ति वा एते मिथुनात् ७,५,९,११
 यन्ति वा एते सवनात् ७,५,६,९
 यन्त्री गच्छ ४,३,७,४४
 यन्त्यसि यमित्री ४,३,७,३९
 यज्ञ नियुत्वते स्यात् ५,५,१,४
 यज्ञ निर्दिशेत् प्रतिवेशं २,६,९,१८
 यज्ञवमैत् तज्जवनीतम् २,३,१०,१;
 ११,३

यज्ञिर्णिजा रेणसा प्रावृतस्य ४,६,८,२
 यज्ञीक्षणं मास्त्वचनायाः ४,६,९,२
 यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत् ३,२,५,११
 यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य १,६,२,६
 यन्मेहति तस्मै स्वाहा ७,१,१९,७९

यमः पितृभ्यः ३,२,४,१७
 यमः पृथिव्या ३,४,५,३
 यमग्ने पृथु मर्त्यम् १,३,१३,७
 यमलमन्नाद्याय सन्तम् २,१,९,२
 यमस्य पादूरः ५,७,२१,१४
 यमादित्या अश्वम् २,४,१४,२
 यमाय राज्ञ ऋश्यः ५,५,११,३
 यमाय सवित्रे १,८,७,१०
 यमेन दत्तं त्रित एनम् ४,६,७,२
 यमेन पितृन् ७,३,१४,८
 यमोऽभिषुतः ४,४,९,१८
 यम्यै पादूरः ५,७,२२,१४
 यया रज्योत्तमां गाम् २,२,६,९
 यर्हि होता यजमानस्य १,७,४,६
 यर्हि होतेश्च १,७,१,६
 यवनौषधीः ७,३,१४,१९
 ययमतीरव नयति ६,२,१०,७; ११,९
 ययमयो मध्य एतत् २,४,११,१४
 यवागू राजन्यस्य व्रतं ६,२,५,४
 यवोऽसि यवयास्मत् १,३,१,८;
 २,१३; ६,५

यज्ञोदां स्वा यशसि ४,४,६,३०
 यश्चक्षुष्कामः स्यात् २,३,८,२
 यश्चिदापो महिना परि ४,१,८,२०
 यस्ते अद्य कृणवन्नक्षत्रोच ४,२,२,८
 यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते ३,१,१०,३
 यस्ते द्रप्सो मधुमा ३,१,१०,५
 यस्त्वा स्वश्चः सुहिरण्यः १,२,१४,१०
 यस्त्वा हृदा कीरिणा १,४,४६,१
 यस्मै त्वं सुकृते जातवेदः १,४,४६,२
 यस्य कामयेताञ्चाग्रम् ३,४,८,१४
 यस्य कुर्मो हविर्गृहे ४,६,३,३
 यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति ७,१,३,६
 यस्य त्रिणवमन्तर्यन्ति ७,१,३,५
 यस्य त्रिवृत्तमन्तर्यन्ति ७,१,३,२
 यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति ७,१,३,३
 यस्य प्रयाणमन्वये ४,१,१,६
 यस्य भूयाऽसौ यज्ञकृतवः ३,१,७,११
 यस्य व्रतं पशवो यन्ति ३,१,११,१३

यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति ७,१,३,४
 यस्यागृहीता अभि ६,४,२,२
 यस्याञ्जुपञ्चमस्विनः २,६,११,१४
 यस्यामिदं प्रदिशि यत् ३,३,११,१४
 यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो ३,३,१०,२
 यस्यास्ते यस्याः क्रूर आसन् ४,२,५,९
 यस्येदं प्राणं निमिषत् ४,७,१५,२
 यस्येदेव प्र रिरिचे २,४,१४,५
 यस्यमे हिमयन्तो महित्वा ४,१,८,१६
 यस्यैवमवदाय यथाकामं ६,३,१०,११
 यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः ३,४,१,१२
 या इषवो यातुधानानां ४,२,८,९
 या ओषधयः सोमराज्ञीः ४,२,६,१६
 यां वा अध्वर्युश्च यजमानः ३,५,९,१
 यां वै यज्ञे दाक्षिणां १,७,१,१६
 याः प्राचीस्ताभिवर्षसिष्ठः ५,२,१०,१३
 याः प्रातर्थाज्याः स्युस्ताः ६,२,३,८
 याः प्रायणीयस्य याज्या ६,१,५,१०
 याः फलिनीयां अफलाः ४,२,६,१५
 याः सरूपा विरूपा एकरूपा ७,४,१७,२
 याः सेना अभित्वरीः ४,१,१०,५
 याजमानो वै ब्राह्मणः ६,३,१०,१३
 या जाता ओषधयो देवेभ्यः ४,२,६,१
 या त इषुः शिवत्तमा ४,५,१,२
 यातयामानि या एतस्य ६,६,७,११
 या ते अग्नेऽयाशया १,२,११,५
 या ते अग्ने रुद्रिया १,२,११,४; ६,२,
 २,१३
 या ते धामानि ४,१,११,६
 या ते धामानि दिवि २,३,१४,६
 या ते धामानि परमाणि ४,६,२,१३
 या ते धामानि हविषा १,२,१०,६
 या ते प्राणाञ्छुक् १,३,९,५
 या ते रुद्र शिवा तनूः ४,५,१,३; १०,२
 या ते हेतिर्मांशुष्टम ४,५,१,१३
 या दिव्या वृष्टितया स्वा १,४,२२,५;
 ६,५,६,१३
 या देवेषु तनुवमैरयन्त ७,४,१७,३

यानाऽवह उशतो देवः १,४,४४,६
यानि चर्मै कपालानि १,१,७,१२,५,
१०,११
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते ५,११,२
यानि वै छन्दांसि ५,३,५,१२
यान् कामयेत यजमानान् १,६,१०,११
यान् निवपति यत् ६,३,१,१७
या प्रथमा व्यष्टका तस्याम् ७,५,७,४
या प्रथमा व्यौच्छत् ४,३,११,१३
यामिषुं गिरिशन्त हस्ते ४,५,१,४
यामो हि स तेषां ६,३,१,१३
यां पुरस्तादुपादधात् ५,६,४,१०
यां मलवद्वाससः सम्भवन्ति २,५,१,६
या यज्ञे दीयते सा १,७,२,८
यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैः ६,२,१,३
यावती धावापृथिवी ३,२,६,२
यावती वै पृथिवी तस्यै ५,२,३,१
यावन्तो वै देवा यज्ञाय ६,१,२,१
यावन्तो वै मृत्युबन्धवः ५,१,८,४
यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः ७,१,२,२
यावन्तो गृह्णाः स्मस्तेभ्यः १,८,६,२
यावन्तो वै सदस्यास्ते ३,२,८,२१
यावः कर्म १,५,११,१६; २,१,११,४;
३,१४,१८
या वां कणा मधुमती १,४,६,१
यावाः ४,४,७,२३
यावानां भागोऽसीति ५,३,४,१०
यावानां भागोऽस्ययावानाम् ४,३,९,९
यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहुः ५,२,५,२
या वामिन्द्रावरुणा २,३,१३,१-२
या वै देवताः सदस्यार्तिम् ३,२,४,१२
या वो देवाः सूर्ये रुचः ४,२,९,१४;
५,७,६,९
या क्षतेन प्रतनोषि ४,२,९,४
याश्चेदमुपशृण्वन्ति ४,२,६,१८
यासां राजा वरुणो याति ५,६,१,२
या सुपाणिः ३,१,११,१६; ३,११,१८
यास्त आतस्थुरात्मानं ४,२,६,१२
यास्ते अग्ने रुमिषो यानि ५,७,८,१
तै० ५५

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः ४,२,९,१३,
५,७,६,८
यास्ते राके सुमतयः ३,३,११,१६
यास्ते रात्रीः सवितः ३,५,४,६
यास्ते विश्वाः समिधः ३,५,५,७
युक्ताय स्वाहा ७,४,२२,५
युक्तेन मनसा वयं ४,१,१,३
युक्त्वाय मनसा देवान् ४,१,१,२
युक्त्वा हि देवहूतमा २,६,११,१;
४,२,९,१७
युगमानतेन ५,७,१४,२
युगमदयुजे जुहोति ५,४,८,१६
युक्कसि वर्चोऽसि वर्चः १,८,१५,१३
युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोमि ४,१,१,५
युज्जते मन उत युज्जते १,२,१३,१;
४,१,१,४
युज्जन्त्यस्य काम्या हरी ७,४,२०,१०
युज्जन्ति ब्रह्ममरुषं ७,४,२०,९
युज्जाथां रासभं युवम् ४,१,२,३;
५,१,२,३
युज्जानः प्रथमं मनः ४,१,१,१
युतानस्त्वा मारुतः १,३,१,११
युनक्त सीरा वि युगा ४,२,५,१६
युनजिम तिस्रो विष्टवः ३,१,६,५
युनजिम ते पृथिवीं ज्योतिषा ३,१,६,२
युनजिम त्वा ब्रह्मणा १,६,२,४; १०,२
युनजिम वाचः सह सूर्येण ३,१,६,४
युनजिम वायुमन्नरिक्षेण ३,१,६,३
युवमेतानि दिवि २,३,१४,८
यूपवस्का उत ये ४,६,८,६
यूपशकलमवास्थति ६,३,४,४
यूपवज्रवाय प्रोणोति ६,३,११,२
यूपोप सिञ्चति रसः ६,३,११,११
ये अक्षेषु विविध्यन्ति ४,५,११,७
ये अप्रथेताममिमेभिः ४,७,१५,१९
येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः ५,५,७,१०
ये प्रहाः पञ्चजनीनां १,७,१२,७
ये चतुर्विंशः पवमानाः ७,१,८,२
ये चत्वारः पथयः ५,७,२,८

ये जनेषु मल्लिलवः ४,१,१०,७
ये तीर्थानि प्रचरन्ति ४,५,११,९
ये ते पन्थानः सवितः ७,५,२४,१
ये तेऽर्यमन् बहवः २,३,१४,२०
ये ते सरस्व ऊर्मयः ३,१,११,१२
ये दिवि येषामन्नं वातः ४,५,११,१४
ये देवा दिविभागाः २,४,८,१०;
१०,८
ये देवा दिव्येकादश १,४,१०,१;
६,४,११,३
ये देवा देवानां यज्ञियाः ४,६,१,१८
ये देवा देवेष्वधि देवत्वम् ४,६,१,१९
ये देवाः पुरःसदः १,८,७,३
ये देवा मनोजाता मनोयुजः १,२,३,२
ये देवा यज्ञहनः ३,५,४,१,४,७,११
येऽदो रोचने दिवो ये ४,२,८,८
येन कर्मणस्ते तत्र ३,४,६,२
येन देवा अमृतं २,४,५,५
येन देवा ज्योतिषोर्ध्वाः ५,७,२,५
येन द्यौरुपा पृथिवी ४,१,८,१८
येनर्षयस्तपसा सप्रम् ४,७,१३,६
ये नः सपत्ना अप ते ४,७,१४,९
येनाग्ने दक्षिणा युक्ताः ५,७,७,८
येनाग्ने सुकृतः पथा ५,७,७,९
येना सहस्रं वहसि ४,७,१३,११;
५,७,७,७
येनेन्द्राय समभरः ३,५,४,९
येऽन्तरिक्षे ४,५,११,१३
ये पथां पथिरक्षय ४,५,११,८
ये पशुं विमथनीरन् ३,१,३,५
ये पायवो मामतेयं १,२,१४,१३
ये प्रजाकामाः पशुकामाः ७,४,७,११
ये प्रत्यक्षः शम्पाया १,८,१,२
ये बध्यमानमनु बध्यमानाः ३,१,४,५
ये अक्षयन्तो न वसूनि ३,२,८,१९
ये भूतानामधिपतयः ४,५,११,६
ये वाजिनं परिपश्यन्ति ४,६,९,१
ये वृक्षेषु सस्तिष्जराः ४,५,११,५
येषामीक्षे पशुपतिः ३,१,४,४

यैव वरः कल्याणी रूपसमृद्धा ७,१,६,८
 यो अग्निग्रेस्तपसः ४,२,१०,९
 यो अर्वन्तं जिघांसति ७,४,१५,१
 यो अस्मभ्यमरातीयाश्च ४,१,१०,८
 योक्त्रं गृध्राभिः ५,७,१४,१

योगक्षेमो नः कल्पताम् ७,५,१८,१०
 यो गतमनाः स्यात् सः ६,६,७,६
 यो गतश्रीः स्यान्मथिस्वा ५,१,९,९
 योगयोगे तवस्तरं ४,१,२,४; ५,१,२,४
 यो जात एव प्रथमः १,७,१३,५
 यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः ३,४,८,१६
 यो ज्योगामयावी स्यात् २,३,११,२;
 ७,२,४,५

यो द्रष्टो अशुः पतितः ३,१,१०,४
 यो न ह्यन्धवायु ३,२,१०,१३
 यो नः पिता जनिता यः ४,६,२,३
 योनिर्वै यज्ञस्य चात्वाकं ६,४,३,१२
 योनिश्चतुर्विंशः ४,३,८,१०; ५,३,३,
 १०

यो नो अग्निः पितरो ह्यसु ५,७,९,२
 यो नो मर्तो वसवो ४,३,१३,११
 यो ब्रह्मवर्चसकामः २,१,२,७; ४,२;
 ८,२

यो ब्राह्मण आनुजावरः २,३,४,६
 यो भूतिकामः स्याद्यः ५,१,९,१०
 यो भ्रातृव्यवान्स्यात् २,१,४,१०; ४,
 १,२; २,२; ३,५; ५,४,३; ३,४,६,४
 यो मृत्योर्बिभीयात् २,३,२,२
 यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति १,६,३,२
 यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् २,३,३,२
 यो राजन्य आनुजावरः २,३,४,५
 यो राष्टपभूतः स्यात् ३,४,८,६
 यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु ५,५,९,९
 यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां ५,५,४,४
 योऽकृत् श्रियै सन् २,२,८,१०
 यो वनस्पतीनां फलग्रहिः ५,१,१,१७
 यो वरुणगृहीतः स्यात् २,१,२,२
 यो वः शिवतमो रसः ४,१,५,३; ५,
 ६,१,१२; ७,४,१९,१७

यो वा अग्नावग्निः ७,५,१५,१
 यो वा अग्निं चितं प्रथमः ५,४,४,८
 यो वा अग्निमृतुस्थां वेद ५,७,६,४४
 यो वा अग्निं प्रत्यङ्मुप १,५,९,१५
 यो वा अग्निं प्रयुज्य न ५,५,१०,१६
 यो वा अग्निं योग आगते ५,५,३,२
 यो वा अग्निं सर्वतोमुखं ५,७,९,७
 यो वा अश्वर्योः प्रतिष्ठां ३,१,२,६
 यो वा अश्वर्योः स्वं वेद ३,१,२,८
 यो वा अपनाभिर्मग्निं ५,२,८,२०
 यो वा अपशीर्षाणमग्निं ५,५,४,६
 यो वा अपात्मानमग्निं ५,५,८,९
 यो वा अयथादेवतं ३,१,६,१; ५,७,
 १,१

यो वा अररितं सामिधे २,५,७,१४
 यो वा अशोरायतनं ६,६,१०,६
 यो वा अश्वस्य मेधस्य ७,५,२५,१
 यो वा अस्य पशुमति ७,२,१०,९
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां ५,५,६,९
 यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारं ३,३,८,१३
 यो वा एतासामायतनं ५,६,२,१०
 यो वामिन्द्रावरुणौ २,३,१३,५-६,
 १९-२०

यो वा स्थ ऋतुरग्निः ४,७,१५,६
 यो विदग्धः स नैऋतः २,६,३,७
 यो वै गायत्रीं ज्योतिः ७,२,९,३
 यो वै ग्रहाणां निदानं ६,५,११,५
 यो वै ग्रहाणां मिथुनं ६,५,११,६
 यो वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां ३,१,२,४
 यो वै दश यज्ञाध्वानि १,६,८,१०
 यो वै देवान् देवयज्ञसेन ३,१,९,१
 यो वै देवेभ्यः १,६,८,१२
 यो वै पवमानस्य सन्ततिं ३,२,१,२
 यो वै पवमानानाम् ३,२,१,१
 यो वै पूर्ण आसिञ्चित ७,५,६,५
 यो वै प्रजातेन १,६,९,४
 यो वै प्रजापतये ५,७,१,३
 यो वै प्रयाजानां मिथुनं २,६,१,९

यो वै यज्ञं प्रयुज्य नः १,७,६,१४
 यो वै यज्ञं योगः १,६,८,१७
 यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ १,७,४,५
 यो वै यज्ञस्य प्रायणं १,६,११,३
 यो वै वसोधारायै ५,७,३,१०
 यो वै विराजो यज्ञमुखे ६,२,११,१५
 यो वै श्रद्धामनारभ्य १,६,८,१
 यो वै सप्तदशं प्रजापतिं १,६,११,१
 यो वै संवत्सरं प्रयुज्य २,२,६,८
 यो वै संवत्सरमुख्यम् ५,५,१,१६
 यो वै सूनृतयै दोहं १,६,११,५
 यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य ३,१,२,९
 यो वै सोमं राजानम् ३,१,२,२
 यो वै सोमस्याभिषूयमाणस्य ३,१,८,३
 यो वै स्तोमानामवमं ७,१,३,७
 यो वै स्वायेंतां यतां ६,२,४,२
 योऽश्वत्थं शृतमाह सः ६,३,१०,४
 योऽस्यैवं बन्धुतां वेद १,५,१,५

रक्षसां भागोऽसि १,१,५,१५; ३,९,
 १२; ६,३,९,५

रक्षस्या २,३,१३,३
 रक्षांसि वा एतत् पशुं ३,४,१,२
 रक्षांसि वा एतद्यज्ञं ५,२,२,९
 रक्षोहणं वाजिनम् १,२,१४,१६
 रक्षोहणो वल्लगहनः १,३,२,१,११-
 १२,१४-१५, ६,२,११,३

रक्षोहणौ वल्लगहनौ १,३,२,१६-१९

रजता हरिणीः सीमा ५,२,११,४

रजनो वै कौण्डेयः २,३,८,१

रजाशया १,२,११,६

रथचक्रचितं चिन्वीत ५,४,११,५

रथन्तरं च ३,४,४,१२

रथन्तरं छन्दः ४,३,१२,१९

रथन्तरं दिवा भवति ७,४,१०,३

रथन्तरं पूर्वोऽहन्त्साम ७,१,४,५

रथन्तरं सामभिः पातु ४,४,१२,२

रथमुख ओजस्कामस्य ३,४,८,५

रथमुष्णिहाभिः ५,७,१४,१०

रथवाहनः हविरस्य ४, ६, ६, ८
 रथीवमौ रथीनाम् ४, ७, १५, ९
 रथे तिष्ठन् नयति ४, ६, ६, ६
 रथोषधीरन्तगता दहति १, ५, ९, ३
 रमयत मरुतः इयेनम् २, ४, ७, २, ९, २
 रथ्यै पोषया सजातानां ४, ४, ५, ८
 रश्मिरसि क्षयाय त्वा ३, ५, २, ३, ४, ४
 १, १
 रश्मिरस्येवाऽऽदित्यम् ५, ३, ६, १
 राकामहः सुहवाः ३, ३, ११, १५
 राजन्तमध्वराणां १, ५, ६, ६
 राजानौ वा एतौ देवतानां २, ६, २, ५
 राज्ञा मनुष्यान् ७, ३, १४, ९
 राज्यसि प्राची दिक् ४, ३, ६, ३, ४, २, १
 रात्रिः रात्रिमप्रयावं ४, १, १०, ३
 रात्रिं पीवसा ५, ७, २०, २
 रात्र्यै स्वाहा ७, १, १७, ९
 राथन्तरो वा ऐन्द्रवायवः ७, २, ८, ६
 राथन्तरीं प्रथमामन्वाह २, ५, ७, ४
 रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि १, ६, १, १३
 रायस्पोषे अधि यज्ञः ४, ६, ३, ६
 रायस्पोषेण समिषा ३, १, १, ९
 रायस्पोषे यज्ञपतिम् ५, ४, ६, ८
 राष्ट्रं वै पर्णो विजृम्भ्यः ३, ५, ७, ५
 राष्ट्रं वै वैश्वानरो विष्मरुतः ५, ४, ७, २४
 राष्ट्रकामाय होतव्याः ३, ४, ८, १
 राष्ट्र्याः स्थ राष्ट्रं १, ८, ११, १७-१८
 राष्ट्रभृत एता उप ५, ७, ४, ९
 राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रम् ५, ४, ९, ७
 रासभो वां कनिकवत् ४, १, ४, ९
 रिक्ताय स्वाहा ७, ३, २०, १८
 रिच्यत इव वा एतत् १, ७, ५, ४
 रुक्मः होत्रे १, ८, १८, ९
 रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतः ६, ४, ११, २
 रुचं नो चेहि ब्राह्मणेषु ५, ७, ६, १०
 रुचे त्वा ४, ४, ६, २६
 रुद्रं लोहितेन १, ४, ३६, ६
 रुद्र आहुतः ४, ४, ९, २४
 रुद्र तनिष्ठा १, ४, ३६, ३

रुद्र यत्ते क्रयी परं १, ८, १४, ११
 रुद्रः ५, ५, ५, ३
 रुद्रः पशूनां ३, ४, ५, १४
 रुद्रवज्रस्य सोम ३, २, ५, ६
 रुद्रस्वाऽऽवर्तयतु १, २, ४, ९
 रुद्रस्य गाणपत्यादिति ५, १, २, १०
 रुद्रस्य विचलः स्कन्धः ५, ७, १८, ४
 रुद्रस्य षष्ठी ५, ७, २२, ६
 रुद्रस्य हेतिः परि वः १, १, १, ६
 रुद्राणां तित्तिरीः ५, ५, १६, ४
 रुद्राणां द्वितीया ५, ७, १७, ७
 रुद्रा देवता ४, ३, ७, ३०
 रुद्राय त्वा १, २, ३, १७
 रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण १, ७, ११, १४
 रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीं ४, १, ५, ७;
 ५, १, ६, ९
 रुद्राऽसि १, २, ५, २; ६, १, ८, ३
 रुद्रास्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन ४, १, ५, १४
 रुद्रास्वाऽऽच्छन्दन्तु ४, १, ६, २०
 रुद्रास्वाऽऽजन्तु त्रैष्टुभेन ७, ४, २०, ५
 रुद्रास्वा भूपयन्तु त्रैष्टुभेन ४, १, ६, २
 रुद्रास्वा परि १, १, ९, १८
 रुद्रास्वा प्र बृहन्तु ३, ३, ३, २
 रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया ७, १, १८, २
 रुद्रेभ्यस्स्वा १, १, १३, ४
 रुद्रो वा एष यदग्निः ५, ४, ३, १, ५, ७,
 ३, ९; ७, ३, ९; ६, ३, ५, २
 रुरु रौद्रः ५, ५, १९, १
 रूपमसि वर्णो नाम ३, ३, ५, ३, १५
 रूपाणि जुहोति रूपैः ७, १, ६, १६
 रूपाय स्वाहा ७, ३, १७, २५
 रूपेण वो रूपमभ्यैमि १, ४, ४३, ५;
 ६, ६, १, ६
 रेतः सिञ्चति प्रजनने १, ५, ९, २
 रेतसे स्वाहा ७, १, १९, ८३; ३, १६,
 ३६
 रेतस्विने स्वाहा ७, ५, १२, २७
 रेवती नक्षत्रं पूषा ४, ४, १०, २५
 रेवती पुरोऽनुवाक्या २, २, ८, ११

रेवती रमध्वमस्मिँल्लोके १, ५, ६, ३
 रेवती रमध्वमित्याह १, ५, ८, ३; ६, ३,
 ६, ८
 रेवतीर्नः सधमादः १, ७, १३, १३; २,
 १२, २९; ४, १४, १०
 रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा १, ३, ८, ११; ६,
 ३, ८, ८
 रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीः ३, ५, २, १२;
 ४, ४, १, ३
 रेवाः इद्रेवतः स्तोता २, २, १२, ३०
 रेनीषु ३, ३, ३, ८
 रैभीभ्यः स्वाहा ७, ५, ११, ४९
 रोगाय स्वाहा ७, १, १७, १५
 रोहाव हि सुवः १, ७, २, ४
 रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रः ४, ४, १०, १६
 रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिः ४, ४, १०, २
 रोहिताय स्वाहा ७, ३, १८, ९
 रोहितेन त्वाऽग्निः १, ६, ४, १५; ७, ४, ७
 रोहितैताय स्वाहा ७, ३, १७, १७
 रोहितो धूम्रोहितः ५, ६, ११, १
 रोहितं कृण्वणाची ५, ५, १६, ५
 रौद्रीः रोहिणीम् २, १, ७, १०
 लघुसुदिनस्त्रयो विष्णवे ५, ६, १६, ३
 ललाटाय स्वाहा ७, ३, १६, १२
 ललामाय स्वाहा ७, ३, १७, १४
 लाङ्गलं पवीरवः सुशेवः ४, २, ५, १७
 लाजीञ्छाचीञ्च यशः ७, ४, २०, ८
 लेकः सलेकः सुलेकस्ते १, ५, ३, ११
 लोकं पृथु छिद्रं पृणायः ४, २, ४, १३
 लोकाय स्वाहा ७, १, १७, २१;
 २, २०, १८; ४, २१, १३
 लोमतः संभरयतः ५, १, ४, ८
 लोमभ्यः स्वाहा ७, ३, १६, ४१
 लोमशं वै नमैतत् ५, १, ८, १२
 लोमवते स्वाहा ७, ५, १२, ३१
 लोहितग्रीवश्छागैः ७, ४, १२, २
 लोहितवते स्वाहा ७, ५, १२, ३७
 लोहिताय स्वाहा ७, ३, १६, ४३
 वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति ४, ६, ६, ३

वज्रं वा एतं यजमानः ६,५,५,३
 वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ २,६,
 २,११
 वज्र इव वा एषा यत् ६,२,१०,२
 वज्रिणो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,१०
 वज्री वा एष यदश्वः ५,१,२,२०
 वज्रो वा एषा सं मीयते ६,६,४,१३
 वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशः ५,३,५,५
 वज्रो वै यज्ञः क्षुत् १,६,७,१५
 वज्रो वै स्वधितिर्वज्रः ६,३,७,१६
 वज्रचते स्वाहा ७,४,२२,११
 वट् स्वयमभिगूर्ताय ३,२,८,२,४,६,
 ८,१०,१२,१४
 वडवा दक्षिणा १,८,२१,८
 वत्सं चोपावसृजति १,६,९,५
 वत्सस्यैकः स्तेनो भागी ६,२,५,२
 वदते स्वाहा ७,५,१२,१९
 वशा हि सूनो अस्यज्ञसत् १,३,१४,२२
 वनस्पदे वट् ४,६,१,१५
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा १,८,१३,४०;
 ७,३,२०,१
 वनस्पतिषु ज्ञामः २,३,१३,१२
 वनस्पतेऽव सृजा रराणः ४,१,८,११
 वनस्पते वीड्वङ्गो हि ४,६,६,१५
 वनस्पते शतवल्शः १,३,५,७;
 ६,३,३,६
 वनेषु व्यन्तरिक्षं तलान १,२,८,६, ६,
 १,११,८
 वन्य या त ह्ययुर्ववा ५,५,९,५
 वपया प्रचर्या पुरोडाशेन ६,३,१०,२
 वपामेकः परि शये ६,३,७,१५
 वपायां वा आह्वियमाणायाम् ३,१,५,७
 वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते ६,३,८,६
 वयमु त्या पथस्पते १,१,१४,५
 वयश्छन्दः ४,३,१२,३८
 वयस्कृच्छन्दः ४,३,१२,३९
 वयाँसि पक्कगन्धेन ५,७,२३,१०
 वयो वा अभिर्यदभिचित् ५,७,६,१
 वरिषच्छन्दः ४,३,१२,७,३७

वरिषस्कृदसि ४,४,७,२
 वरुणं यजति वरुणपाशात् ६,६,३,१२
 वरुणं सुषुवाणम् २,१,९,१
 वरुण उपनद्धः ४,४,९,५
 वरुणः ५,५,५,४
 वरुणं देवा अब्रुवन् ६,४,८,३
 वरुणस्त्वा धूपयतु ४,१,६,७
 वरुणस्य दशमी ५,७,२१,१०
 वरुणस्य स्कम्भनम् १,२,८,९; ९,५
 वरुणस्य स्कम्भसर्जनम् १,२,८,१०;
 ९,६
 वरुणाय १,८,७,१२
 वरुणाय स्वा १,२,३,१५; ६,१,४,२०
 वरुणाय राज्ञे कृष्णः ५,५,११,२
 वरुणाय राज्ञे त्रयोः ५,६,२०,२
 वरुणाय रिशादसे ५,६,२०,३
 वरुणाय स्वाहा ७,१,१४,१०; १६,१०
 वरुणो दशाक्षरेण १,७,११,१०
 वरुणो देवता ४,३,७,३६
 वरुणोऽपा ३,४,५,९
 वरुणो वा एतं गृह्णाति २,३,१२,२
 वरुणो वा एष हुवाँक् ६,२,९,३
 वरुणो वा एष यजमानम् ५,१,५,२८;
 ६,१,११,१३
 वरुणोऽसि १,८,१६,२
 वरुणोऽसि धृतमनः १,२,१०,९
 वरुण्यः ४,१,६,१२
 वरुत्रिं स्वष्टुर्वरुणस्य ४,२,१०,७
 वर्चसा ४,४,५,४
 वर्चसे स्वा ४,३,७,४८
 वर्चोदा अभ्येसि वर्चः १,५,५,१४
 वर्चोदां स्वा वर्चसि ४,४,६,३३
 वर्चो द्वाविंशः ४,३,८,८, ५,३,३,८
 वर्चोधा असि १,२,१,१०
 वर्त्मना वा अन्विष्य यज्ञं ६,२,९,५,
 ६,३,३
 वर्षतु ते द्यौः १,१,९,६, १०,१४
 वर्षते स्वाहा ७,५,११,२२
 वर्षयन्ती ४,४,५,१४

वर्षं बृद्धमसि १,१,५,१२
 वर्षां ऋतूनां प्रीणामि १,६,२,१६
 वर्षिष्यते स्वाहा ७,५,११,२१
 वर्षां पर्जन्यः ७,५,२०,२
 वर्षाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,११
 वरुमीकान् क्लोम्ना ५,७,१६,८
 वरुशेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,५
 वशं वा एष चरति २,१,७,९
 वशां मैत्रावरुणाय १,८,१८,१२
 वशिनी नामासीयं दिक् ५,५,१०,६
 वशी त्वं देव सोम ३,३,३,२१
 वषट्कारेणर्धः ४,४,८,१२
 वषट्कारो वै गायत्रिष्यै २,१,७,१; ३,
 ५,७,१
 वषट् ते त्रिणवांसः २,२,१२,१७
 वसतीवरीर्गृह्णाति ६,४,२,४
 वसन्तमृतूनां प्रीणामि १,६,२,१४;
 ११,१०
 वसन्ता प्रातराग्नेर्यौ २,१,२,८
 वसन्ता प्रातस्मीन् २,१,४,३
 वसवस्त्वा कृण्वन्तु ४,१,५,१३
 वसवस्त्वाऽऽच्छृण्वन्तु ४,१,६,१९
 वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण ७,४,२०,४
 वसवस्त्वा धूपयन्तु ४,१,६,१
 वसवस्त्वा परि १,१,९,१७
 वसवस्त्वा प्र बृहन्तु ३,३,३,१
 वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् ५,५,९,११
 वसवस्त्रयोदशाक्षरेण १,७,११,१३
 वसवो देवता ४,३,७,२९
 वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत ७,४,७,१
 वसुकोऽसि वेषधिरसि ३,५,२,१७;
 ४,४,१,५
 वसुभ्यस्त्वा १,१,१३,३
 वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः ३,५,६,६
 वसुमङ्गणस्य सोम ३,२,५,५
 वसुमान् यज्ञो वसीयान् १,६,६,८;
 ७,६,११
 वसुराग्निरवसुभवाः १,५,६,१०; ४,४,
 ४,२९

वसुधैवकुतुम्भिका १, ४, ४६, ७
 वसूनां कपिलः ५, ५, १६, ३
 वसूनां पवित्रमसि १, १, ३, ३
 वसूनां प्रथमा कीकसा ५, ७, १७, ६
 वसूनां भागोऽसि ४, ३, ९, ६; ५, ३, ४, ५
 वसूनाः रुद्राणाम् १, १, ११, १६
 वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे ५ ४, ८, १
 वस्त्रमसि मम भोगाय १, २, ३, २
 वस्यसि १, २, ५, १; ६, १, ८, ३
 वहन्तीभ्यः स्वाहा ७, ४, १४, २
 वह्नाय स्वाहा ७, ३, १६, १६
 वह्निरसि हव्यवाहनः १, ३, ३, २
 वह्नीरुशिज इत्याह ६, ३, ६, ४
 वाक् च मनश्चाऽऽर्त्तयितां २, ५, ११, १६
 वाक् छन्दः ४, ३, ७, १९
 वाक्त आ प्यायतां १, ३, ९, १
 वाक्पतिस्त्वा पुनातु १, २, १, १३
 वागस्यैन्द्रो सपत्नक्षयणी १, ६, २, १३
 वागेव सहस्रतमी ७, १, ६, ५
 वाग्यजेन कवपतां १, ७, ९, २५
 वाग्वा आप्रयणो वाक् ७, २, ८, १०
 वाग्वा एषा यत् ६, १, ७, ६, ८
 वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः ६, ४, ७, १
 वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुः ६, ४, ९, ८
 वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत् ६, १, ४, १;
 ४, ११, ५
 वाग्वै द्वावशाहो यत् ७, ४, ५, ७
 वाग्वै पराच्यव्याकृता ६, ४, ७, ५
 वाङ्म आसन् नसोः ५, ५, ९, ७
 वाचं प्राणं १, १, १०, ४
 वाचं मे पिन्वा ४, ३, ६, १५
 वाचस्पतये स्वा हुतं २, ६, ८, २
 वाचस्पतये पवस्व १, ४, २, १
 वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् ४, ६, २, १४
 वाचा ब्रह्म ७, ३, १४, २
 वाचि स्वाहा १, १, १३, १९
 वाचे ३, २, ३, ५
 वाचे क्रौञ्चः ५, ५, १२, ६
 वाचे स्वा चक्षुषे स्वा ५, ५, ५, १३

वाचे पैङ्गराजः ५, ५, १३, ३
 वाचो विष्टतिमग्निं प्रयुज ४, १, ९, ४
 वाजः पुरस्तादुत मध्यतः ४, ७, १२, ५
 वाजस्त्रियायै स्वा १, ७, ९, ३३
 वाजवतीभ्यां व्यूहति १, ७, ४, ३
 वाजश्च १, ७, ९, ६; ५, ४, ८, २०
 वाजस्य नु प्रसवे १, ७, ७, ३
 वाजस्य प्रसवं देवाः ४, ७, १२, ३
 वाजस्य मा प्रसवेन १, १, १३, १; ६,
 ४, १२; ४, ६, ३, १४; ५, ४, ६, २४
 वाजस्येदं प्रसव आ १, ७, १०, २
 वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे १, ७, १०, १
 वाजस्येमां प्रसवः १, ७, १०, ३
 वाजः हनूभ्याम् ५, ७, १२, १
 वाजानाः सप्ततिं पतिम् ५, ४, ६, २१
 वाजाय स्वा १, ७, ९, ३२
 वाजिनो वाजजितः १, ७, ८, १७-१८
 वाजिनो वाजं धावत १, ७, ८, ८
 वाजेवाजे १ ७, ८ ९; ४, १, ११, २२;
 २, ११, १४; ७, १२, ४
 वाजेवाजे हवामहे ५, १, २, ५
 वाजो नः सप्त प्रदिशः ४, ७, १२, १
 वाज्यसि १, ७, ८, ७
 वाणः शतन्तुर्भवति ७, ५, ९, ३
 वातनामानि जुहोति २, ४, ९, ३
 वातस्य स्वा ध्रुवै १, ३, १०, ४
 वातस्य भ्राजिं ऋणस्य ४, २, १०, ३
 वातावद्वर्षन्नुमरावृत् २, ४, ७, ४
 वातेधाः १, १, १३, २०
 वातेन प्राणान् ७, ३, १४, ५
 वातो देवता ४, ३, ७, २६
 वात्सप्रेणोप तिष्ठते ५, २, १, १३
 वाममद्य सवितः १, ४, २३, १; २, २,
 १२, १०
 वायव आरोहणवाहौ ५, ६, २१, ९
 वायवः स्थोपायवः १, १, १, ३
 वायवे स्वा १, २, ३, १४; ६, १, ४, २०
 वायवे नियुत्वत आ २, १, १, ३, ५-६

वायवे नियुत्वते तूपरम् ५, ५, १, ३
 वायवे समनमदन्तरिक्षाय ७, ५, २३, २
 वायवे स्वाहा ७, १, १४, ३; १६, ८;
 २०, २
 वायव्यः कार्याः प्राजापत्याः ५, ५, १, ९
 वायव्यं वत्समा लभेत २, १, ४, १५
 वायव्यं श्वेतमा लभेत २, १, १, १
 वायव्यं गोमृगम् २, १, १०, २
 वायव्ययोपाकरोति ३, ४, ३, ९
 वायव्यामा लभेत भूति ३, ४, ३, ४
 वायुं देवा अत्रुवन्त्वोम ६, ४, ७, २
 वायुः पूतः पवित्रेण १, ८, २१, ३
 वायुः पूयमानः ४, ४, ९, २०
 वायुमती भवति समिद्धै ५, ३, ७, १६
 वायुमती श्वेतवती ५, ५, १, ५
 वायुरन्तरिक्षस्य ३, ४, ५, ४
 वायुरन्तरिक्षात् ३, २, ४, १५
 वायुरसि प्राणो नाम ३, ३, ५, १, १३
 वायुरावृत्तः ४, ४, ९, २५
 वायुर्वा स्वा मनुर्वा स्वा १, ७, ७, ५
 वायुर्न पशूनां मियं ५, ५, १, ८
 वायुर्वो वि विनक्तु १, १, ५, १६
 वायुर्हितोऽग्निः प्रस्तोता ३, ३, २, १
 वायुस्ते वाजिन् युद्धन्तु ७, ५, १९, ५
 वायोः पक्षतिः ५, ७, २२, १
 वायोः सवितुर्विदधानि ४, ७, १५, ७
 वायोर्यान्वसि ४, ४, ६, ११
 वायो वीहि स्त्रोक्तानां १, ३, ९, १८;
 ६, ३, ९, १६
 वायो शतः हरीणां २, २, १२, २७
 वायोलावित्र आगोमुग्ध्यां ७, ५, २२, ४
 वारुणः कृष्ण एकशतिपात् ५, ५, २४, ८
 वारुणः पत्न्यः ५, ५, २२, ११
 वारुणं दशकपालं २, १, ८, ५
 वारुणमग्निं शंयोः १, २, १०, १०
 वारुणास्त्रयः कृष्णलकामाः ५, ६, २०, १
 वारुणी कृष्णे वशे ५, ६, २१, १०
 वारुणो वा अग्निरुपनद्धः ५, १, ५, ८;
 ६, १

वारुणो वै क्रीतः सोमः ६,१,११,१
 वारुण्यर्चा परिचरति ६,१,११,८
 वारुण्युखाऽभीद्धा मैत्रिया ५,१,७,८
 वारुणानाय स्वाहा ७,३,१६,३३
 वाशाः स्थ १,८,११,१०
 वाशीषु ३,३,३,१०
 वाशेव विद्युन्मिमाति ३,१,११,२२
 वाससा दीक्षयति सौम्यं ६,१,१,९
 वाससा पर्यानहति ६,१,११,७
 वाससी नेष्टापोतृभ्याम् १,८,१८,१४
 वासिष्ठो ह सात्यहव्यः ६,६,२,६
 वास्तु वा एतद्यज्ञस्य ३,१,१०,७
 वास्तोष्पते प्रति जानाहि ३,४,१०,१
 वास्तोष्पते शग्मया स ३,४,१०,२
 विकर्थाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,३
 विकिरिदं विलोहितः ४,५,१०,११
 विक्रम्य जुहोति विक्रम्य ६,५,९,७
 विचृतौ नक्षत्रं पितरः ४,४,१०,१७
 विचृत्ताय स्वाहा ७,१,१९,१५
 विचृत्यमानाय स्वाहा ७,१,१९,१४
 विच्छिन्नं यज्ञम् समिमं १,५,४,८;
 ७,१,१४
 विज्ञातं च ३,४,४,५
 विज्ञानं च ३,४,४,६
 विज्यं धनुः कपर्दिनः ४,५,१,१२
 वि ज्योतिषा १,२,१४,१७; ४,४,६,१४;
 २,४,१४,१२; ५,१२,२७
 वि ते भिनक्षि तर्करी ३,३,१०,४;
 ४,१,४
 वि ते मुञ्चामि रक्षाना १,६,४,१८;
 ७,४,८
 वि ते विश्वगवातजूतासः ३,३,११,५
 विचायनी मे १,२,१२,१; ६,२,७,३
 विदिषाः १,३,१०,९
 विदेरभिर्भो नामाग्ने १,२,१२,५;
 ६,२,७,४
 विद्या ते अग्ने श्रेधा अयाणि ४,२,२,२
 विद्या हि ते पुरा वयम् २,६,११,१६
 विद्युतौ कनानकाभ्याम् ५,७,१२,१०

विद्युत्सन्निरसि ४,४,६,६
 विद्योतमानाय स्वाहा ७,५,११,१६
 विद्योतिष्यते स्वाहा ७,५,११,१५
 विद्वांसो वै पुरा होतारः २,५,११,७
 विधविष्यते स्वाहा ७,१,१९,६२
 विधूताय स्वाहा ७,१,१९,६४
 विधून्वानाय स्वाहा ७,१,१९,६३
 विधेम ते परमे जन्मन् ४,६,५,१२;
 ५,४,७,१३
 वि न इन्द्र १,६,१२,१२; २,५,१२,
 ३२
 वि पाजसा २,५,१२,२६; ४,१,५,१
 वि पाप्मना आतृव्येण ६,२,६,२६
 विष्कवमानाय स्वाहा ७,५,११,३७
 विष्णुताय स्वाहा ७,५,११,३८
 विष्णोष्यते स्वाहा ७,५,११,३६
 विभक्तिं करोति ब्रह्म १,५,२,६
 विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन १,५,२,९
 विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा ७,१,१२,१
 विमान एष दिवो मध्ये ४,६,३,१०;
 ५,४,६,१७
 विमुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,९
 विथच्छन्दः ४,३,१२,१७
 वियासाय स्वाहा १,४,३५,३
 विराजमा तिष्ठ जगती १,८,१३,३
 विराजा ज्योतिष्मान् ४,४,८,१४
 विराज्यग्निश्चेतव्य इति ५,२,७,१५
 विराट् छन्दः ४,३,७,९
 विराट् ज्योतिरधारयत् ४,२,९,१५
 विराडसि दक्षिणा दिक् ४,३,६,४;
 ४,२,२
 विराडसि सपत्नहा १,३,२,७
 विरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१६
 विवर्तमानाय स्वाहा ७,१,१९,५७
 विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशः ४,३,८,१७;
 ५,३,४,१२
 विवर्त्यते स्वाहा ७,१,१९,५६
 विवचश्छन्दः ४,३,१२,२१
 विवस्व आदित्यैष ते १,४,२२,४

विवस्वते स्वा ४,४,६,२२
 विवस्वाऽऽदितिः १,५,३,१३
 वि वा एतद्यजमानः २,६,५,२३
 वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति २,६,८,६;
 ६,६,९,७; ७,५,६,८
 वि वा एतं प्रजया पशुभिः २,५,५,२
 वि वा एतस्य यज्ञं ऋध्यते ३,४,१,१
 वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते १,५,४,७;
 ३,२,६,७
 वि वा एतौ द्विषाते यः ५,२,४,१
 वि वा एष इन्द्रियेण २,२,१,५; ३,२,
 ११,१४; ५,५,७,२
 वि वा एष प्राणैः प्रजया ५,४,५,८
 विष्टताय स्वाहा ७,१,१९,५८
 विवेष यन्मा १,६,१२,१०; २,५,१२,
 ३१
 विशाल्यै स्वाहा ७,२,१३,१०;
 १५,५; १६,४; १७,२; १८,१
 विशात्रून् वि मृधः १,६,१२,१५
 विशस्त्वा सर्वा वाम्छन्तु ५,२,१,७
 विशाले नक्षत्रमिद्राग्नी ४,४,१०,१४
 विशालो यूपो भवति २,१,२,५
 विशालं छन्दः ४,३,१२,४०
 विशालो भवति २,१,८,१२
 विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय १,६,१,१०
 विशे समनमद्या ७,५,२३,८
 विशो यन्त्रे स्थः १,१,११,१५
 विश्वकर्मेन्द्र इविषा ४,३,१३,३२-३३;
 ६,२,१५-१६
 विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैः १,२,१२,१६
 विश्वकर्मा त्वा सादयतु ४,३,६,२; ४,
 ६,२
 विश्वकर्मा दिशां पतिः ५,५,५,१
 विश्वकर्मा मनसा यत् ४,६,२,२
 विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी ४,३,५,१८
 विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट ४,६,२,८
 विश्वजनस्य छाया १,३,१,१६
 विश्वजित् सर्ववृष्टो ७,२,५,१७
 विश्वजिति सर्ववृष्टे ६,६,८,५

विश्वजिज्ञवति विश्वस्य ७,५,१,१७
 विश्वजिज्ञवत्यन्नाद्यस्य ७,४,५,५
 विश्वज्योतिष उप दधाति ५,३,९,४
 विश्वतश्चक्षुरत विश्वतः ४,६,२,१०
 विश्वदेवेभ्यस्त्वा ३,२,१०,५
 विश्वभृतः स्थ १,८,११,१२
 विश्वभृत्यु ३,३,३,११
 विश्वमस्य प्रियमुपहृतम् २,६,७,२०
 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उप ६,३,७,११
 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितः २,५,१,१
 विश्वलोप विश्वदावस्यं ३,३,८,४
 विश्वस्य केतुर्भुवनस्य ४,२,२,६
 विश्वस्य ते विश्वावतः ३,५,६,८
 विश्वा आ माहि प्रदिशः ५,१,८,१८
 विश्वामित्रजमदग्नी ३,१,७,१०, ५,४, ११,१०
 विश्वायुरसि पृथिवीं १,२,१२,२३
 विश्वायुर्मे पाहि ४,४,७,२०
 विश्वाराडसि विश्वासां १,३,२,१०
 विश्वा रूपाणि प्रति ४,१,१०,१२
 विश्वे अद्य मरुतो विश्वे ४,७,१२,२
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः ३,२,८,२८, ४,१,५,६,१६, ६,४,२२
 विश्वे देवस्य नेतुः १,२,२,६; ४,१,९,७; ५,१,९,३; ६,१,२,१७
 विश्वे देवा अभि १,२,३,५
 विश्वे देवा इह १,५,४,९; ७,१,१५
 विश्वे देवा क्रतावृषः २,४,१४,१६
 विश्वे देवाः ४,१,११,१५-१६
 विश्वे देवा देवता ३,१,६,१३; ४,३, ७,३२
 विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण १,७,११,१२
 विश्वे देवा मरुत इन्द्रः ३,१,९,३
 विश्वे देवा यदजुषन्त ३,१,१,७
 विश्वे देवाः शृणुतेम २,४,१४,१७
 विश्वे देवास्तृतीय ५,५,७,४
 विश्वेभिर्देवेभिः पृतनाः ३,५,३,३
 विश्वेभिर्देवेभिर्देवतया ७,१,१८,४
 विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ३,२,१०,६

विश्वेभ्यो देवेभ्य एनो ७,५,२२,७
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः ७,५, १४,३
 विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो ३,२,३,१७
 विश्वेषां वै देवानाम् ७,५,७,११
 विश्वेषां देवानां षष्ठी ५,७,१७,११
 विश्वेषां देवानां जठरम् ३,२,३,१५
 विश्वेषां देवानां द्वादशी ५,७,२१,१२
 विश्वेषां देवानां प्राणः २,३,१०,५
 विश्वेषां देवानां भागधेयीः १,३,१२,६
 विषम आ लभेत २,१,३,३
 विषुरूपमस्य गृहे ५,३,८,८
 विषुरूपा यत् सलक्षमाणः ६,३,११,६
 विषूची प्र हरति तस्मात् ६,३,९,२१
 विषूचीरूप दधाति ५,२,१०,१६
 विष्णुरुक्रमैष ते ३,२,१०,७
 विष्णवे निस्तुर्यपाय ७,३,१५,२०
 विष्णवे निभूयपाय ७,३,१५,२१
 विष्णवे क्षिपिविष्टाय ३,४,१,९
 विष्णवे स्वाहा ७,३,१५,१९
 विष्णुः पर्वतानां ३,४,५,१६
 विष्णुसुखा वै देवाः १,७,५,१०; ५,२,१,१
 विष्णुरुपावन्विहयमाणः ४,४,२,१६
 विष्णुस्त्वा धूपयत्वाङ्गिरस्वत् ४,१,६,६
 विष्णुस्त्वा युनक्स्वस्य ७,५,१३,३
 विष्णुस्त्वैक्षरेण १,७,११,३
 विष्णोः ३,२,३,१३
 विष्णोः कर्माणि पश्यत १,३,६,१२
 विष्णोः क्रमोऽसि १,६,५,१२; ७, ५,११; ७,७; ८,१०,७; १५,३; ४,२,१,४
 विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा १,६,५,९; ४,२,१,१
 विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा १,६,५, १०; ४,२,१,२
 विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतः १,६,५,११; ४,२,१,३

विष्णोः क्रान्तमसि १,८,१०,८, १५,४
 विष्णो त्वं नो अन्तमः ३,१,१०,९
 विष्णोः पृष्ठमसि १,२,१३,११
 विष्णो रराटमसि १,२,१३,१०
 विष्णोर्ध्वममि १,२,१३,१४
 विष्णोर्भुक् वीर्याणि १,२,१३,९
 विष्णोर्विक्रान्तमसि १,८,१०,९; १५,५
 विष्णोः शंयोरहं १,६,४,१९; ७,४,९
 विष्णोः शर्मासि शर्म १,२,२,१०
 विष्णोः इत्यग्रे स्थः १,२,१३,१२
 विष्णोः स्तोपोऽसि १,१,११,८
 विष्णोः स्थानमसि १,१,१२,५
 विष्णोः स्यूरसि १,२,१३,१३; ६,२,९,१२
 विष्णो हव्य १,१,३,१०
 विष्टभाय धर्मणे स्वाहा ३,२,८,३
 विष्टम्भो दिवो धरुणः ४,४,१२,१४
 विष्टम्भो वयोऽधिपतिः ४,३,५,१६
 विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा ३,५,२,६
 विष्टारपंक्तिश्छन्दः ४,३,१२,३९
 विष्टर्षाश्छन्दः ४,३,१२,४१
 विसदशाय स्वाहा ७,३,१७,२३
 वि सुवः पश्यत्यन्तरिक्षं १,४,४३,९; ६,६,१,१३
 वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत् ६,३,२,११
 वीक्षमाणाय स्वाहा ७,१,१९,५१
 वीक्षिताय स्वाहा ७,१,१९,५२
 वीक्षित्यते स्वाहा ७,१,१९,५०
 वीतिहोत्रं त्वा कवे १,१,११,१४
 वीरहा वा एष देवानां १,५,२,२,१५; २,२,५,६
 वीर्यं कुहाम्यां ५,७,१३,६
 वीर्याय ३,२,३,१२
 वीहि स्वाहाऽऽहुतिं १,८,१,३
 वृत्रस्य कनीनिका १,२,१,११
 वृषणौ स्थ १,३,७,५
 वृषपवर्ती प्रतिपदं ७,५,५,२

वृषसेनोऽसि १,८,११,४
 वृषाऽग्निं वृषणं भरन् ४,१,४,१०; ५,
 १,५,२४
 वृषा वा० रेतोषा रेतः ७,४,१९,४
 वृषा सोम शुभा० अग्नि ४,२,११,१६;
 ३,१३,९
 वृषाऽस्यूर्मिः १,८,११,३
 वृष्टिर्वा इडा वृष्टयै १,७,२,२२
 वृष्टिसनिरसि ४,४,६,८
 वृष्टिसनीरुप दधाति ५,३,१,९; १०,१
 वृष्णाऽश्वान् ७,३,१४,१४
 वृष्णिनाऽवीः ७,३,१४,१७
 वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः ४,३,५,१२
 वृष्णे यत् ते वृषणः १,६,१२,१९
 वृष्णो अ० शुभ्यामित्याह ६,४,५,५
 वृष्णो अश्वस्य संदानं २,४,७,१२; ९,११
 वेणुना वि मिमीते आग्नेयः ५,२,५,६
 वेदिमाहुः परमन्तं ७,४,१८,६
 वेदिरसि बर्हिषे १,१,११,२
 वेदुको वासो भवति ५,१,५,७
 वेदेभ्यः स्वाहा ७,५,११,४६
 वेदोऽसि वित्तिः १,६,४,२३; ७,४,१३
 वेषाय त्वा १,१,४,२
 वैकङ्कतीमा दधाति ५,१,९,१६;
 १०,६
 वैतसः कटो भवति ५,३,१२,४
 वैभीदक इध्मो भिनत्ति २,१,५,१६
 वैराजी पुरुषी ५,६,२१,७
 वैराजे सामन्त्रि मे ४,४,१२,८
 वैराजो वा एष ७,२,५,२; ४,७,१२
 वैरूपे सामन्त्रिह तत् ४,४,१२,६
 वैशान्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,९
 वैश्वकर्म्मणो गुह्यते ७,५,४,५
 वैश्वदेव उन्नीतः ४,४,९,२३
 वैश्वदेव० शुक्रपात्रेण ६,५,४,३; ४,४
 वैश्वदेव० हविः १,२,४,४
 वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने ७,५,६,१३
 वैश्वदेवं बहुरूपमा २,१,६,११,१३
 वैश्वदेवीं बहुरूपाम् २,१,७,६-७

वैश्वदेवी० मां प्रहणीं २,३,९,७
 वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपगौ ५,५,२४,४
 वैश्वदेव्यामृचि शन्यमानायां ५,२,१०
 वैश्वानरं ज्योतिः १,१,४,१५; ३,४,१५
 वैश्वानरं द्वादशकपालं २,२,५,१,३,५,
 ८; ६,२,७
 वैश्वानरं भरमना ५,७,१६,११
 वैश्वानरमृताय जातम् ६,५,२,३
 वैश्वानरस्य द० सन्नाभ्यः १,५,११,३
 वैश्वानरस्य सुमतौ १,५,११,८
 वैश्वानरो न ऊत्या १,५,११,१; ४,४,
 १२,१५; ७,१३,१७
 वैश्वानर्यर्चा पुरीषम् ५,६,६,८
 वैश्वानर्या शिष्यमा दत्ते ५,२,४,५
 वैष्णवं वामनम् २,१,३,२, ८,८
 वैष्णवमसि विष्णवे १,२,१३,१५
 वैष्णव्यर्चा कल्पयति ६,३,४,१०
 वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपम् ६,३,३,१
 वैष्णव्यर्चोप दधाति ५,२,८,२५
 वोढाऽनङ्गवान् ७,५,१८,४
 व्यचक्ष्णन् ४,३,१२,१२
 व्यचिष्टमन्त्र० रभसं ५,१,३,७
 व्यतिषजेदितरान् ६,६,४,५
 व्यतिषज्यन्ते प्रजया ७,४,३,१९
 व्यत्यासमन्वाह २,३,६,७; ७,७
 व्यक्षियश्च १,७,९,१२
 व्यस्तमिव वा एतत् १,७,१,१२
 व्यस्यन् विश्वा अमतीः ५,१,५,२९
 व्याघ्रेणारण्यान् पशून् ७,३,१४,१२
 व्याघ्रो वय इति दक्षिणे ५,३,१,१८
 व्याघ्रो वयोऽनाष्टं छन्दः ४,३,५,१४
 व्यान घृगसि व्यानं मे ७,५,१९,८
 व्यानं मे पाहि ४,३,६,११; ४,७,१८
 व्यानाय ३,२,३,४; ५,५,५,११
 व्यानाय त्वा १,१,६,९; २,६,५
 व्यानाय स्वाहा ७,१,१९,१०; ४,२१,२
 व्यानो यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२१
 व्याममात्री भवत्येतावत् ५,१,१,१५
 व्याममात्रौ पशौ च पुच्छं ५,२,५,५

व्यावृत्ते देवयजने ६,२,६,२४
 व्युष्टि० रूपेण ५,७,१९,७
 व्युष्टयै स्वाहा ७,२,२०,१३
 व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य ५,१,२,१
 व्यृद्धं वा एतत् प्राणैः ५,१,८,३;
 २,९,७
 व्यृद्धेन वा एष पशुना ३,३,९,६
 व्योम सप्तदशः ४,३,८,३; ५,३,३,३
 व्रजक्षितः स्थ १,८,११,५
 व्रजं गच्छ गोस्थानं १,१,९,५,९,१३
 व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने १,६,७,५
 व्रतेन वै मेध्योऽग्निः १,६,७,४
 व्रीहिणाऽज्ञानि ७,३,१४,१८
 शका भौमी ५,५,१८,१
 शकमन्त्रोजिष्टाय त्वा १,२,१०,१५
 शकरयः पृष्ठं भवन्ति ५,४,१२,४
 शकरीश्च ३,४,४,८
 शकरीषु ३,३,३,१४
 शकरीः स्थ १,८,११,११
 शतकृष्णला भवति २,३,२,३
 शतं वो अम्ब भामानि ४,२,६,२
 शत० हिमा इत्याह १,५,८,१४
 शतं ते राजन् भिषजः १,४,४५,२;
 ६,६,३,७
 शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति १,८,१८,५
 शतभिषह्नक्षत्रम् ४,४,१०,२२
 शतभृष्टिरसि वानस्पत्यः २,६,४,२
 शतमानं भवति २,३,११,१०; ३,३,
 ४,८; ६,६,१०,९
 शताक्षरा भवन्ति शतायुः १,५,२,३
 शताय स्वाहा ७,२,११,२८; १२,१९;
 १३,१२; १४,१८; १५,७; १६,६;
 १७,१०; १८,५; १९,२; २०,१
 शतायुषाय शतवीर्याय ५,७,२,७
 शत्रुबाधनाः स्थ १,८,१२,१८
 शफेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४०
 शबलाय स्वाहा ७,३,१८,१९
 शबलो भवति विद्युतं २,१,८,१५
 शमज्जयः शमोषधीभ्यः १,३,९,९

शमितार उपेतन ३,१,४,१०, ५,६
शमीमयीमा दधाति ५,१,९,१७;
१०,७
शम्भुश्छन्दः ४,३,१२,८
शम्यया परि मिमीते ६,२,७,२
शयानाय स्वाहा ७,१,१९,३३
शयानेभ्यः स्वाहा ७,३,१९,११; २०,
१२
शयिताय स्वाहा ७,१,१९,३४
शयिष्यते स्वाहा ७,१,१९,३२
शरदमृतनां प्रीणामि १,६,२,१७
शरद्वयः स्वाहा ७,१,१५,१५
शरमयं बर्हिः शृणाति २,१,५,१५
शरीरं वा अस्यै तत् १,७,२,६
शरीरं वा एतदग्नेः ५,६,६,६
शरीरं वा एतद्यजमानः ५,६,६,७
शरीरेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,९
शर्कराभिरवकाम् ५,७,११,७
शर्कराभिः सस्सृजति ५,१,६,६
शर्म च स्थो वर्म च स्थः ४,१,३,४
शर्वं मतस्नाभ्यां १,४,३,७
शरमकिर्बुद्ध्या ७,४,१२,३
शवर्तान्वध्यते ५,७,२३,७
शस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्ज ३,२,७,३
शायुं बार्हस्पत्यं मेघः ५,२,६,११
शं च मे मयश्च मे ४,७,३,१
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः ५,२,१२,६
शं नो भवन्तु ४,१,११,२१; २,११,
१३
शाकवराय त्वा १,२,१०,१४
शाखाभ्यः स्वाहा ७,३,२०,५
शान्तः संवत्सरः ७,५,२०,१५
शार्दूलाय राज्ञे गौरः ५,५,११,५
शिक्ष्यमभ्युप दधाति ५,२,४,९
शिक्षण्डेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,३२
शिक्षामनु प्र वपन्ते ७,४,२,३
शितिककुष्ठितितृष्टः ५,६,१४,२
शितिककुदे स्वाहा ७,३,१७,४
शितिपदे स्वाहा ७,३,१७,३
सै० ५६

शितिपाच्छित्योष्टःशिति ५,६,१४,३
शितिपृष्ठाय स्वाहा ७,३,१७,६
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः ५,५,२२,५
शितिपृष्ठो भवति २,१,६,२
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यौ ५,५,२३,४
शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः ५,६,१३,१
शितिभसदे स्वाहा ७,३,१७,११
शितिभवे स्वाहा ७,३,१७,१०
शितिरन्ध्राय स्वाहा ७,३,१७,५
शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः ५,६,
१३,२
शित्यप्साय स्वाहा ७,३,१७,७
शित्योष्टाय स्वाहा ७,३,१७,९
शिविविष्ट आसादितः ४,४,९,८
शिरो वा एतद्यज्ञस्य २,५,११,२४;
६,२,१,६; ९,९,११; ११,१,१४;
३,७,७-८
शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवाः ५,६,२०,४
शिल्पो वैश्वदेवः ५,५,२२,६
शिवमसौ तपन् ७,५,२०,१०
शिवस्वष्टरिहाऽऽगहि ३,१,११,७
शिवेन वचसा त्वा गिरिश ४,५,१,५
शिवेन मा चक्षुषा पश्यत ५,६,१,४
शिवो भव प्रजाभ्यो ४,१,४,७
शिवो भूत्वा मष्टममे ४,१,९,१६;
२,१,१५
शिष्टाय स्वाहा ७,३,२०,१३
शीकायते स्वाहा ७,५,११,२८
शीकायिष्यते स्वाहा ७,५,११,२७
शीकिताय स्वाहा ७,५,११,२९
शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,५
शीताय स्वाहा ७,१,१७,१७
शीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,६
शीर्षवते स्वाहा ७,५,१२,१३
शीर्षक्षधिनधाय जुहोति ६,५,९,६
शीर्ष्णे स्वाहा ७,३,१६,१०
शुकान् पित्तेन ५,७,२३,३
शूकाराय स्वाहा ७,१,१३,५
शूकृताय स्वाहा ७,१,१३,६

शुकज्योतिश्च १,८,१३,१३; ४,६,५,
१६
शुकं ते अन्यद्यजतं ४,१,११,१२
शुकं ते शुक्रेण क्रीणामि १,२,७,२;
६,१,१०,५
शुकं ते शुक्रेण गृह्णामि ३,३,३,१६;
४,२
शुकं त्वा शुकायां १,२,१०,२१
शुकपात्रेण गृह्णाति ६,५,५,९
शुकमसि १,२,१०,१७
शुकमस्यमृतमसि १,२,४,३
शुकर्षमा नभसा ४,३,१२,१४
शुकश्च १,४,१४,३; ४,४,११,३
शुकस्य वा एतदायतनं ७,२,८,१६
शुक्रान् गृह्णीत गतश्रीः ७,२,७,५
शुकामन्थिनौ वा अनु ६,४,१०,८
शुका वः शुक्रेण १,८,१२,४
शुकाऽसि १,२,५,५
शुक्रासु ते शुक शुकम् ३,३,३,१५
शुगसि तमभि शोच १,३,११,१४
शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्यु ५,६,२,८
शुर्वि नु स्तोमं १,१,१४,४
शुचिः पाचक वन्धोऽग्ने १,३,१४,१५
शुचिरपः सूयवसा २,१,११,१५
शुचिश्च १,४,१४,४; ४,४,११,४
शुचे स्वाहा १,४,३५,७
शुण्डास्त्रयो वैष्णवाः ५,६,१६,१
शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः ५,६,१३,३
शुद्धास्त्रिन्त्राः १,३,९,८
शुनं नः फाला वि तुदन्तु ४,२,५,१८
शुनःशेषमाजीगर्ति ५,२,१,४
शुनो विशसनेन ५,७,२३,८
शुन्धत्वा लोकः १,३,१,७; ६,४
शुन्धध्वं दैव्याय १,१,३,१; ५,५
शुश्रूषमाणाय स्वाहा ७,१,१९,४७
शृणोत्वग्निः समिधा १,३,१३,३;
६,४,३,६
शृण्वते स्वाहा ७,१,१९,४८; ५,१२,
२३

श्रुतातत्त्वयेन मेधयस्वाय ५,२,९,९;

६,५,६,९

शेषाय स्वाहा ७,३,१६,३५

शोकाय स्वाहा १,४,३५,८

शोचिष्केशस्तमीमहे २,५,८,९

शोणाय स्वाहा ७,३,१८,१०

अथद्वृत्रम् ४,२,११,२; ३,१३,२९

इमशानचित्तं चिन्वीत ५,४,११,९

इमशानं वा एतत् क्रियते ५,२,८,१४

इयामशबलौ मत्स्त्राभ्यां ५,७,१९,६

इयामाय स्वाहा ७,३,१८,१२

इयामो भवत्येतद्वा २,१,६,४

इयां वसया ५,७,२०,५

इयावाय स्वाहा ७,३,१८,११

इयंतः इयेताक्षः इयेतग्नीवः ५,६,११,३

इयेनचित्तं चिन्वीत ५,४,११,२

इयेनसदति ४,४,७,७

इयेनाय त्वा सोमश्रुते १,२,१०,५

इयेनाय पत्वेने स्वाहा ३,२,८,१

इयेनो भूत्वा परापत १,२,९,२०

अविष्टा नक्षत्रं वसवः ४,४,१०,२१

श्रियसे कं भानुभिः २,१,११,८, ४,

२,११,६

श्रीणामुदारो धरुणः ४,२,२,७

श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणानु १,३,१०,३

श्रुताय स्वाहा ७,१,१९,४९

श्रेष्ठं अविष्ट आरताग्ने १,३,१४,९

श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता ४,४,१०,२०

श्रोणीभ्यां स्वाहा ७,३,१६,२७

श्रोत्रं त आ प्यायतां १,३,९,४

श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि ७,५,१९,११

श्रोत्रं मे पाहि ४,३,६,१३

श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां १,७,९,२३

श्रोत्राय ३,२,३,८

श्लोकाय स्वाहा १,८,१३,२८

श्लोकेन पुरस्तात् सदसः ७,५,८,४

आत्राः स्थ वृत्रपुरः १,४,१,४; ६,४,

४,५

आत्रोऽसि प्रचेताः १,३,३,३

श्वेतानूकाय स्वाहा ७,३,१७,१२

श्वेताय स्वाहा ७,३,१८,२

श्वेतायै श्वेतवत्सायै २,२,१०,४

षट् चितयो भवन्ति ५,६,१०,९

षट्त्रिंशत्तमनु ब्रूयात् २,५,१०,११

षट्त्रिंशत् सं पद्यन्ते ५,३,२,१२

षट्त्रिंशद्वात्रो भवन्ति ७,४,६,६

षट् पदान्यनु निष्कामति ६,१,८,१

षट् सं पद्यन्ते षड्वा ६,२,३,१०

षडक्षराण्यति रेचयन्ति ६,६,११,१३

षडहा भवन्ति षड्वा ७,४,६,३; ५, १,९

षडहेन यन्ति षड्वा ७,४,११,४

षडहैर्मासान्संपाद्य ७,५,६,१

षडाश्विनानि भवन्ति ७,४,७,२

षडुद्यामः शिष्यं भवति ५,१,१०,१७

षड् क्रमियमाणि जुहोति ६,६,२,३

षड्गवेन कृषति षट् ५,२,५,८

षड्भिः पचति षड्वा ५,१,७,६

षड्भिरः शुभिः पचयति ६,४,५,१२

षड्भिरुप तिष्ठते १,५,७,८

षड्भिर्जुहोति षड्वा ५,४,९,८

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ५,१,९,१

षड्भिर्नि वपति षट् ५,२,६,२

षड्भिर्हरति षड्वा ३,४,८,१५; ५,४, ६,९

षड्भ्यः स्वाहा ७,२,११,६; १३,३

षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,७

षडात्रो भवति षट् ७,२,१,३

षणवत्यै स्वाहा ७,२,१५,६

षणमार्जालीये षड्वा ५,४,११,१४

षष्टयै स्वाहा ७,२,१७,६; १८,३

षोडशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१६; १३,८; १५,४

षोडशः स्तोम इति ५,३,५,४

षोडशः स्तोम ओजो ४,३,१३,४

षोडशिमहशममहः ७,४,७,४

स आदित्यः प्रजापतिम् ५,७,५,१४

स हृज्जनेन स विशा २,३,१४,१५

स इधानो वसुष्कविः ४,४,४,१७

स इषुमात्रमिषुमात्रं २,४,१२,३

स इषुहस्तैः स निषक्लिभिः ४,६,४,३

स एतं मन्त्रमपश्यत् २,६,८,१२

संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः ४,४,११,१३

संयच्छन्दः ४,३,१२,१६

सं यज्ञैरङ्गानि १,३,८,८; ६,३,७,१०

सं यज्ञपतिराशिषा १,३,८,९

सं यदिषो वनामहे २,१,११,१३

संयानीभिर्वै देवा इमान् ५,३,१०,४

सं या वः प्रियास्तनुवः ४,२,४,४

संयासाय स्वाहा १,४,३५,४

संवञ्जते स्वाहा ७,४,२२,१३

संवत्सरं न कञ्चन ५,५,४,५

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते २,१,२,९;

४,६

संवत्सरमिन्द्रं यजेत २,५,४,९

संवत्सरमुख्यं श्रुत्वा ५,६,५,१

संवत्सरस्य परस्तात् २,१,४,७; ५,४,

१०

संवत्सरस्य प्रतिमां ५,७,२,३

संवत्सरस्य षष्ठः ५,७,१८,९

संवत्सरस्य षष्ठी ५,७,२१,६

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणाः ७,४,८,१

संवत्सराय निवक्षसः ५,६,२२,७

संवत्सराय वा एतौ २,२,६,४

संवत्सराय लोपा ५,५,१८,४

संवत्सराय स्वाहा ७,१,१५,२०

संवत्सरीणा मरुतः ४,३,१३,१२

संवत्सरेण परिभूः ४,४,८,२०

संवत्सरे पर्यागते १,६,१०,६

संवत्सरो वा अब्दो मासाः ५,६,४,६

संवत्सरो वा हृदमेकः ७,१,१०,१

संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै ५,४,२,६

संवत्सरो वा एष यदग्निः ५,६,९,४

संवत्सरो वै षष्ठी चितिः ५,६,१०,८

सं वषामि १,१,८,१

सं वरत्रा दधातन ४,२,५,१३
 सं वर्चसा पयसा १,४,४४,३
 संवर्षते स्वाहा ७,५,११,२५
 सं वसाथा सुवर्चिदा ४,१,३,५
 सं वा एतस्य गृहे १,५,२,५
 सं वा कर्मणा समिषा ३,२,११,४
 संविद्योतमानाय स्वाहा ७,५,११,१७
 संवेशाय त्वोपवेशाय ३,१,७,२
 संवेशायोपवेशाय ७,५,५,४
 सऋक्ताय स्वाहा ७,३,२०,२१
 सऋहोऽसि नीरोहोऽसि ३,५,२,१६
 सऋशितं मे ब्रह्म सऋशितं ४,१,१०,१
 सऋशितं मे ब्रह्मोदेवां ५,१,९,८
 सऋशिषाय स्वाहा ७,३,२०,१६
 सऋश्रवा ह सौवर्चनसः १,७,२,१
 सऋसमिषुवसे वृषन् २,६,११,१९;
 ४,४,४,१२
 सऋसीदस्व महाऋ असि ४,१,३,१२
 सऋसृष्टां वसुभी रुद्रैः ४,१,५,८
 सऋस्वर्षेयति रक्षसाम् २,६,६,३;
 ६,२,१,११
 सऋस्त्रावभागाः स्थेषाः १,१,१३,१४
 सऋहास्यते स्वाहा ७,१,१९,५३
 सऋहितासि विश्वरूपीः १,५,६,४
 सऋहितो विश्वसामा ३,४,७,३-४
 सकृत्सकृत् सं माष्टि २,६,९,४
 सकृत्सकृद्व घति २,६,६,११
 सकृदभिषुतस्य गृह्णाति ६,६,१०,२
 सखाय इन्द्रमूतये ५,१,२,६
 सखायःसं वः २,६,११,१८;४,४,४,११
 सगरः ४,४,७,२८
 संकृत्यच्छावाकसामं ५,४,१२,६
 संक्रन्देनानामिषेण ४,६,४,२
 संक्रोशान् प्राणैः ५,७,१४,४
 संग्रामे संयत्ते होतव्याः ३,४,८,८
 सजनीयः शस्यं बिह्वय ७,५,५,६
 सजातवनस्यामा शास्ते २,६,९,२०
 स जातो गर्भो असि ४,१,४,५; ५,
 १,५,१०

सज्जुरभिर्वैश्वानरः ५,६,४,५
 सज्जुरब्दोऽयावभिः ५,६,४,१
 सज्जुरा अरुणीभिः ५,६,४,२
 सज्जूर्कतुभिः सज्जूर्विधाभिः ४,३,४,६
 सज्जूर्देवेन त्वष्टा सोमं ६,५,८,९
 सज्जुः सूर्य एतद्येन ५,६,४,३
 सजोषा इन्द्र सगणो १,४,४२,१
 सजोषाधक्षिणा दऋसोभिः ५,६,४,४
 सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधय ४,१,७,२
 संजिह्वानाय स्वाहा ७,१,१९,५४
 संज्ञानमभि कामधारणं ४,२,४,३
 सं ज्योतिषाऽमुवम् १,६,६,४; ७,६,६
 सतीकाय त्वा ४,४,६,१९
 स ते जानाति सुमतिं १,२,१४,६
 स तजोयसा मनसा १,३,१४,१८
 स ते माऽऽस्थात् १,१,२,१५
 सत्यज्योतिश्च १,८,१३,१५
 सत्यमसि सत्यस्य सत्यम् ७,१,२०,५
 सत्यराजाऽन् १,८,१६,२०
 सत्यश्च १,८,१३,१७
 सत्याऽऽशीरित्याह २,३,१,४
 सत्याः सन्तु यजमानस्य ३,४,३,१३
 सत्रस्यर्द्धाऽऽह यत् क्रोधेन ७,५,८,२
 स त्वं नो अग्ने २,५,१२,२३; ४,२,
 ११,२०
 स त्वं नो नभसस्पते ३,३,८,६
 स त्वमग्ने प्रतीकेन २,५,१२,२८
 स त्वा युनक्तु ७,५,१३,२
 सदसि सन्मे सूयाः १,६,५,३; ७,५,८
 सदुत्तरेण ५,७,१२,५
 सदशाय स्वाहा ७,३,१७,२२
 स देवता वृत्राजिह्वय २,५,२,६
 सदोऽभ्यैति सुवर्गम् ६,६,१,३
 सदो वै प्रसर्पन्तं पितरः ३,२,४,२८
 सदोहविर्धानिन एतेन ७,२,१,६
 सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः १,८,१८,१
 सद्वती भवति सत्यम् ५,२,१,१२
 सधमादो धुमिनीरुजैः १,८,१२,५

स नः पावक दीदिवः १,३,१४,२६;
 ४,६,१,१०; ५,५,१०
 स नः पितेव सूनवे १,५,६,७
 स नो भुवनस्य पते ३,४,७,२२
 संततमन्वाह प्राणानाम् २,५,७,३
 संततिः स्नावन्याभ्याम् ५,७,२३,२
 सन्नरां मेखलाः समा ६,२,२,१२
 संतानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,५
 संतृणत्ति तस्मात् संतृण्णाः ६,२,११,६
 सं ते २,३,१४,१३; ५,१२,४; ३,१,
 ११,४
 सं ते पयाःसि ससु यन्तु ४,२,७,१३
 सं ते प्राणो वायुना १,३,८,७; ६,३,
 ७,९
 सं ते मनसा मनः सं १,३,१०,१
 सं ते वायुर्मातरिश्वा ४,१,४,१; ५,१,
 ५,२
 सं ते वायुरित्याह ५,१,५,३
 सं त्वमग्ने सूर्यस्य १,५,५,१९; ७,१६
 सं त्वा नह्यामि पयसा ३,५,६,१
 सं त्वा विशन्त्वोषधीरुता ६,६,३,१८
 सं त्वा सिञ्चामि यजुषा १,६,१,१
 मंदिताय स्वाहा ७,१,१९,१३
 मंदीयमानाय स्वाहा ७,१,१९,१२
 सं देवि देव्योर्वैश्या १,२,५,१३
 मंदशस्ते मा छित्सि यत् १,७,६,२
 मंधानेभ्यः स्वाहा ७,४,२१,८
 मन्धां तु सं दधावहै २,४,१२,१०
 सं नो देवो वसुभिः २,१,११,१०
 स परमेष्ठी प्रजापतिम् ५,७,५,१३
 स पृथिवीमुपासीत् २,५,१,३
 ससकपाको भवति २,२,५,१२
 सस गृह्णन्ते सस वै ७,३,१०,६
 सस ते अग्ने समिधः १,५,२,१४;
 ३,८; ४,१०; ४,६,५,१४; ५,४,
 ७,१८; ७,४,३
 ससत्ये स्वाहा ७,२,१७,७
 सस त्वा हरितो रथे २,४,१४,१४
 ससदशभिस्तुवत ४,३,१०,९

सप्तदशभ्यः स्वाहा ७,२,११,१७;
१२,९, १४,८
सप्तदशरात्रो भवति ७,३,८,४
सप्तदश सामिधेनीः ६,३,७,२
सप्तदश स्तोत्रं भवति १,८,१८,६
सप्तदशानु ब्रूयात् २,५,१०,५
सप्तदशान्वह द्वादश ६,३,७,३
सप्तदशोऽग्निष्टोमः ७,२,५,१२,१४
सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्य ७,४,३,१०
सप्तभवन्ति सप्तगणाः २,३,१,१३; ५,
४,७,२७
सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयः ४,३,१०,४
सप्तभिर्दीक्षयति सप्त ५,१,९,२
सप्तभिर्धूपयति सप्त ५,१,७,१
सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहा ७,२,१९,८
सप्तभ्यः स्वाहा ७,२,११,७; १२,४;
१४,३
सप्तमे पदे जुहोति ६,१,८,२
सप्तरात्रो भवति सप्त ७,२,२,२
सप्त बालस्त्रिभ्याः पुरस्तात् ५,३,२,१३
सप्तविंशत्यास्तुवत ४,३,१०,१४
सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः ६,३,७,१३
सप्तसप्तो प दधाति ५,३,५,१५
सप्ताक्षरं प्रथमं पदम् ६,१,२,१८-१९
सप्तिरसि १,७,८,६
सप्तैतानि हवींषि २,४,६,३
स प्रजापतिमुपाधावत् २,५,२,२
स प्रभवत् २,२,१२,७; ३,१४,१
स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा ६,४,१०,३
सबाधस्ते मदं च २,२,१२,१६
स बोधि सूरिर्मघवा ४,२,३,१५
सब्दः ४,४,७,२७
सभराः १,८,१३,१२
समनैषुः प्रत्यधुक्षन् २,५,३,६-७
समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा ७,४,१४,४
समन्तं पर्यवसति २,३,७,६
समन्या यन्त्युप यन्ति २,५,१२,१६
समयाविषिते सूर्ये ६,६,११,१५
समहं विश्वेदेवैः १,८,१६,३

समहमिन्द्रियेण वीर्येण १,८,१५,८
समहं प्रजया १,६,६,६; ७,६,९;
९,२९
समानं साम भवति ७,५,१,१३
समानप्रभृतयो भवन्ति ५,३,१,५
समानयत उपभृतः २,६,१,३
समानी याज्यानुवाक्ये २,३,८,४
समान्य ऋचो भवन्ति ७,५,४,१
समान्या जुहोति समानं ५,५,३,६
समापो अङ्गिरसमत १,१,८,२
समाभ्यः स्वाहा ७,१,१५,१४
समायुषा सं प्रजया १,१,१०,१०
समाववृत्रक्षधराक् १,८,१४,१०
समाश्छन्दः ४,३,७,१६
समास्वासा ऋतवो ४,१,७,१;
५,१,८,१७
समितं सं कल्पेथां ४,२,५,१
समितमित्याह तस्मात् ५,२,४,२
समितं स्रवन्ति सरितः ४,२,९,२१
समिदसि १,४,४५,११
समिद्दिशामाशया नः ४,४,१२,१
समिधमा तिष्ठ गायत्री १,८,१३,१
समिधा दध्यात्युत्तरासाम् २,६,९,२
समिधाग्निं दुवस्यत ४,२,३,४;
५,२,२,१२
समिधो यजति वसन्तम् २,६,१,१
समिधो यजत्यस्मिन् २,६,१,६
समिधो यजत्युषसः २,६,१,२
समिद्धो अग्न आहुतेत्याह २,५,८,१०
समिद्धो अग्ने मे दीदिहि १,६,६,७;
७,६,१०
समिद्धो भञ्जन् कृदरं ५,१,११,१
समिन्द्र णो मनसा नेषि १,४,४४,२
समिष्टयजूंषि जुहोति ६,६,२,१
समीची नामासि प्राची ५,५,१०,१
समुद्रं वा एतेनवारम् ७,५,३,३
समुद्रं वा एते प्र पूवन्ते ७,५,१,४
समुद्रं वै नामैतच्छन्दः ५,२,६,३

समुद्रं गच्छ स्वाहा १,३,११,१;
६,४,१,६
समुद्रं छन्दः ४,३,१२,१४
समुद्रमुदरेण ५,७,१६,१०
समुद्रस्य त्वाऽवाक्या ४,६,१,३
समुद्रस्य वोक्षित्या १,३,१३,६; ६,
४,३,११
समुद्रः स्त्रोत्यानाम् ३,४,५,१०
समुद्राय वयुनाय ४,६,२,१७
समुद्राय स्वाहा ७,२,२०,८
समुद्रियाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१९
समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्नः १,४,४५,५;
६,६,३,१७
समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तः ४,२,२,३
समुद्रोऽवगतः ४,४,९,३१
समुद्रोऽसि नभस्वान् ४,७,१२,९; ५,
४,९,१२
समुपहूय भक्षयन्ति ७,५,६,१०
समुदं रक्षः संदग्धं १,८,७,८
समूहं चिन्वीत पशुकामः ५,४,११,७
समूहाव अति यथा २,३,१३,१८
सं पश्यामि प्रजा १,५,६,१,८,१
सं पृथ्यध्वमृतावरीः १,१,३,८
सं प्र च्यवध्वमनु सं ४,७,१३,१०;
५,७,७,४
सं प्लवमानाय स्वाहा ७,५,११,५
सं प्लुताय स्वाहा ७,५,११,६
सं प्लोष्यते स्वाहा ७,५,११,४
सं ब्रह्मणा पृथ्यस्व १,१,८,१४
सम्भरणस्योविशः ४,३,८,९;
५,३,३,१३
सं मा सृजामि पयसा ४,७,१२,७
संमितश्च १,८,१३,११
संमीकते स्वाहा ७,१,१९,३६
संमीकिताय स्वाहा ७,१,१९,३७
संमीलिष्यते स्वाहा ७,१,१९,३५
सन्नाद् दिशां सहसाम्नी ४,४,१२,९
सन्नाडसि कृशानुः १,३,३,९
सन्नाडसि प्रतीची ४,३,६,५; ४,२,३

सन्नाहसि भ्रातृव्यहा १,३,२,८
 स यक्षदस्य महिमानम् ४,१,८,५
 स यज्ञः प्रजापतिम् ५,७,५,१२
 स यज्ञयन्त्रावसत् ५,१,१,१३
 स योजते अरुषो ४,४,४,१४
 सरस्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,८
 सरस्वतीं जिह्वाग्रेण ५,७,११,११
 सरस्वती मनुष्येभ्यः ३,२,४,१८
 सरस्वते शुक्रः इयेतः ५,५,१२,४
 सरस्वतो निपक्षतिः ५,७,२२,२
 सरस्वत्यभि नो नेषि ७,२,७,९
 सरस्वत्या यान्येष वै ७,२,१,१०
 सरस्वत्यै चरुः १,८,१,१३
 सरस्वत्यै निपक्षतिः ५,७,२१,२
 सरस्वत्यै पावकायै ७,३,१५,१२
 सरस्वत्यै पूष्णे १,२,२,४, ६,१,२,५
 सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा ७,३,१५,११
 सरस्वत्यै शारिः इयेता ५,५,१२,३
 सरस्वत्यै स्वाहा १,८,१३,२३; ७,१,
 १४,६; १६,४; ३,१५,१०
 सरीसृपेभ्यः स्वाहा १,८,१३,४३
 सरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१७
 सर्पाकाय स्वा ४,४,६,१८
 सर्पशीर्षमुप दधाति ५,२,९,१५
 सर्पाणां सप्तमी ५,७,२२,७
 सर्पान् गुदामिः ५,७,१७,३
 सर्पाँल्लोहितगन्धेन ५,७,२३,९
 सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त १,५,४,२
 सर्पिर्ग्रीवी पीवर्चस्य ३,२,८,२४
 सर्पिष्वान् भवति ३,४,८,२०
 सर्वतः परि मृशति ६,३,४,८
 सर्वतः परि हरति ६,४,२,१५
 सर्वतो वायुमतीः ५,२,१०,१९
 सर्वैष्टो भवति सर्वस्य ७,४,५,६
 सर्वैषैवैनं क्रीणाति ६,१,६,१८
 सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमम् ५,४,१२,७
 सर्वस्य प्रतिशीवरी १,४,४०,१
 सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः ५,३,१२,२
 सर्वमस्मै स्वदत्ते यः ५,१,३,८; ९,२

सर्वस्मै स्वाहा १,४,३५,१२; ७,१,
 १३,१३; १४,११; १५,२१; १६,
 ११; १७,२२; १९,८४; २,११,
 ३०; १२,२०; १३,१३; १४,१९;
 १५,८; १६,७; १७,११; १८,६;
 १९,१२; २०,१९; ३,१५,२२;
 १६,५०; १७,२६; १८,२३; १९,
 १२; २०,२३; ४,१४,१२; २१,
 १४; २२,१९; ५,११,५०; १२,५१
 सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति ७,५,८,६
 सर्वाणि कपालान्यभि २,६,३,६
 सर्वाणि छन्दांसि २,४,११,१
 सर्वाणि छन्दांस्यनु २,५,१०,१४
 सर्वाणि छन्दांस्यन्वाह ६,४,३,४
 सर्वाणि वा एता रूपाणि ५,१,८,१३
 सर्वाणि वा एष रूपाणि ५,५,१,७
 सर्वाणि वै भूतानि १,७,५,९
 सर्वाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,२०
 सर्वाभ्यो वै देवताभ्यः ५,३,९,१
 सर्वायुर्मे पाहि ४,४,७,२१
 सर्वा वाचो वदन्ति ७,५,९,७
 सर्वासां वा एतद्देवानां ३,५,९,३
 सर्वासां वा एते प्रजानां ७,२,९,५
 सर्वास्वङ्गुष्टमुप ६,१,९,११
 सर्वेण वै यज्ञेन देवाः १,७,१,७
 सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमर्द्ध, ६,४,१०
 सर्वे ब्राता वरुणस्य १,८,१०,६
 सर्वेषामभिगमयन् २,३,६,६; ४,११,
 १५
 सर्वो वा एष यज्ञः २,४,११,५
 सखिलं छन्दः ४,३,१२,१५
 सखिलः प्रप्लुतः ४,४,९,३२
 सखिलाय स्वा ४,४,६,१७
 स वनस्पतीनुपासीत् २,५,१,४
 सवनेसवनेऽभि गृह्णाति ६,६,११,५
 सविता त्वा प्रसवानां १,८,१०,२
 सविता प्रसवानां ३,४,५,१३
 सविता भृत्यां ४,४,९,३
 सवितायः सहस्रियः २,४,५,२

सवितारं पुच्छेन ५,७,१५,५
 सवितुः पञ्चमी ५,७,२२,५
 सवितृपात्रेण वैश्वदेवं ६,५,७,५
 सवित्र आतिच्छन्दसाय ७,५,१४,७
 सवित्रे १,८,७,११
 सवित्रे स्वाहा १,८,१३,२२; ७,१,१४,
 ५; १६,३
 स विष्णुस्त्रेधा २,४,१२,६
 स वेद २,२,१२,४; ६,११,२१
 सवोऽग्निर्वरुणसवः ५,६,३,३
 सवीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति ५,५,४,२
 स श्वितानस्तन्यतुः १,३,१४,१०
 सष्टुप् छन्दः ४,३,१२,२४
 स सुष्टुमा स ऋक्वता २,३,१४,१६
 स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यः ६,५,८,४
 स स्त्रीषः सादमुपासीत् २,५,१,५
 सह प्रथमौ गृह्येते ६,५,३,३
 सह रच्या नि वर्तस्व १,५,३,१०; ४,
 २,१,९; ३,१२
 स हव्यवाडमर्थं उशिक् ४,१,११,२०
 सहश्च १,४,१४,९; ४,४,११,९
 सहसा जातान् ५ पुदा ४,३,१२,२
 सहसा जातानिति पश्चात् ५,३,५,२
 सहस्रश्च १,४,१४,१०; ४,४,११,१०
 सहस्र वा अस्मै तत् २,४,१२,१५
 सहस्र वै प्रति पुरुषः ५,२,९,५
 सहस्रतम्या वै यजमानः ७,१,७,१
 सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं ७,१,७,७
 सहस्रवत्सा वि वयः १,१,२,९;
 ३,५,८; ६,३,३,७
 सहस्रस्य प्रतिमा अलि ४,४,११,१९
 सहस्रस्य प्रमा अलि ४,४,११,१८
 सहस्रस्य विमा अलि ४,४,११,२०
 सहस्रस्योन्या अलि ४,४,११,२१
 सहस्राणि सहस्रधा ४,५,१०,१२
 सहस्राणि सहस्रशः ४,५,११,१
 सहस्राय स्वाहा ७,२,१९,११; २०,२
 सहस्व पृतनाः सहस्व ४,२,९,६
 साकं यक्ष्म प्र पत इयेनेन ४,२,६,१३

साकम्पस्थायीयेन यजेत २,५,४,५
साक्षाद्वा एष देवान् २,५,५,२
सांप्रहणी भवति २,३,९,८
सात्माऽन्तरिक्षं रोहति ५,३,६,७
सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति ५,३,५,७;

४,१,४; ५,८,१०; ६,६,५
सादयामि ३,५,६,७
साऽऽदित्येभ्य एव ६,५,६,३
सा द्वितीयमपचत् ६,५,६,२
साधवे स्वाहा ७,१,१७,११
साधु ते यजमान देवता २,५,९,११
साध्यानां पञ्चमी ५,७,१७,१०
साध्या वै देवा अस्मिन् ६,३,५,१
साध्या वै देवा यज्ञम् ६,३,४,२२
साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः ७,२,१,१
साध्वीमकर्देववीति १,३,१४,४
सा नः प्रिया सुप्रवृत्तिः १,७,१,११
सान्तपना इदं हविः ४,३,१३,१०
सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी ६,३,९,२
साऽऽजवीदस्मै वै पितरौ ६,१,६,३
साम कुष्ठिकाभिः ५,७,१३,३
सामभ्यः स्वाहा ७,५,११,४४
सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं ७,१,७,२
सा मा प्रतिष्ठां गमय ७,१,७,४
सा मा सर्वान् पुण्यान् ७,१,७,३
सा मे सत्याऽऽक्षीरस्य १,७,१,४
साम्ना तनूपाः ४,४,८,१३
सारङ्गाय स्वाहा ७,३,१८,४
सारङ्गाख्यो ग्रैष्माः ५,६,२२,२
सारस्वतीमा कमेत ३,४,३,७
सारस्वती मेधी ५,५,२२,२; २४,७
सारस्वती मेधीमा २,१,२,११
सारस्वतौ होमौ पुरस्तात् ३,५,१,७
सा रोहिर्द्वं कृत्वा ६,१,६,१३
सार्वसेनिःशौचेयोऽकामयत ७,१,१०,३
सा वा इयं सर्वैव वेदिः ६,२,४,७
सा वा एषा त्रयाणाम् ३,४,३,२४
सा वा एषा विजितिः २,४,२,३
क्वा वा एषा जुष्टुक् ६,१,२,१६

सावित्रमुपध्वस्तमा २,१,६,९
सावित्राणि लुहोति प्रसूयै ५,१,१,१
सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने ६,२,९,२
सावित्रिया प्रति मुञ्चते ५,१,९,१२
सावित्रीमृचमन्वाह ६,३,५,१०
सा विराड् विक्रम्यातिष्ठत् ७,३,९,१
सा विश्वकर्मा १,१,३,७
सा विश्वव्यचाः १,१,३,६
सा विश्वायुः १,१,३,५
साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति ६,११,१०
साहस्रं चिन्वीत प्रथमं ५,६,८,३
साहस्रवता प्रोक्षति ५,४,२,१०
साहस्रोऽसि सहस्राय ४,४,११,२२
सिंहीरसि महिषीः १,२,१२,८; ६,
२,७,५

सिंहीरसि रायस्पोष १,२,१२,१९
सिंहीरसि सपत्नसाही १,२,१२,१७
सिंहीरसि सुप्रजावनिः १,२,१२,१८
सिंहीरस्यादित्यवनिः १,२,१२,२०
सिंहीरस्या वह देवान् १,२,१२,२१
सिंहो नकुलो व्याघ्रस्ते ५,५,२१,५
निहो वयश्छदिच्छन्दः ४,३,५,१५
सिकता नि वपस्येत् ५,२,३,५
सिकताभिः पूरयति ५,२,९,३
सिताय स्वाहा ७,४,२२,१
सिनीवालि ३,१,११,१५; ३,११,१७
सिनीवाली सुकपर्दा ४,१,५,९
सिन्धुश्छन्दः ४,३,१२,१३
सिन्धुर्ववभृथमवप्रयन् ४,४,९,३०
सिन्धोः शिशुमारः ५,५,११,१०
सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे ४,१,९,१४;
२,१,१३; ५,१,८,१८
सीद होतरित्याह देवताः ५,१,४,१८
सीद होतः स्व उ लोके ३,५,११,६;
४,१,३,१०
सीरा युञ्जन्ति कवयः ४,२,५,१५
सुकृता वा एतानि ५,४,१,७
सुक्षितिः सुभूतिः ३,४,७,१६-१७
सुक्षित्यै स्वाहा ७,१,१७,१२

सुगन्धं नो वाजी स्वन्धियं ४,६,९,११
सुजातो ज्योतिषा सह ४,१,४,२; ५,
१,५,६
सुत्रामाणं १,५,११,१९; ७,१,१८,८
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या ४,६,६,११
सुपर्णः पार्जन्यः ५,५,२१,१
सुपर्णसदसि ४,४,७,९
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ४,१,१०,१४-१५;
६,५,८; ५,१,१०,२०
सुपारा नो असदृशो ६,१,४,११
सुपावः पवमानः ७,५,२०,८
सुपिप्पला ओषधयः ७,५,२०,४
सुपिप्पलाभ्यस्त्वा १,२,२,१४; ३,६,९;
६,१,३,१७; ३,४,६
सुसाय स्वाहा ७,१,१९,४०
सुप्रजसस्त्वा वयं १,१,१०,८; ३,५,
६,३
सुप्रजास्त्वाय स्वा गृह्णामि १,६,१,१२
सुभगे काम्पीलवासिनि ७,४,१९,२
सुभूरसि भेष्टो रश्मीनाम् १,६,६,२;
७,६,३
सुभेषजं यथाऽसति १,८,६,८
सुमङ्गला १,८,१६,१९
सुमित्रा न आप ओषधयः १,४,४५,७
सुमेकः ४,४,७,२९
सुमनहूर्यंशो देवाः आ ४,६,३,१३;
५,४,६,२२
सुम्नाय सुम्निनीः १,३,१२,३
सुयुक्ताय स्वाहा ७,४,२२,७
सुरूपवर्षवर्ण एहीमान् १,६,३,३
सुरूपाय स्वाहा ७,३,१८,१४
सुवः १,६,२,९; ७,४,२०,३
सुवरभि वि ख्येषं १,१,४,१४; ३,४,
१४
सुवरसि सुवर्मे यच्छ ५,७,६,५
सुवरुद्वं गतः ४,४,९,३३
सुवर्गं वा एते लोकं ६,२,४,१; ७,४,
९,१
सुवर्गमेव लोकमेति ६,२,६,१४

सुवर्गाय वा एतानि ६, ३, २, १; ६, १, १
 सुवर्गाय वा एते लोकाय ६, ५, ४, १
 सुवर्गाय वा एष ५, ५, ४, १०; ७, १;
 ६, ८, १; ७, २, ६; ८, ४
 सुवर्गाय वै लोकाय ५, ४, १०, १
 सुवर्गो वै लोको नाकः ५, ३, ७, २
 सुवर्गाय स्वाहा ७, १, १७, २०; २, २०,
 १७; ४, २१, १२
 सुवर्देवाः अगन्माः १, ७, ९, २८
 सुवर्नं वर्मः स्वाहा ५, ७, ५, ४
 सुवर्नं ज्योतिः स्वाहा ५, ७, ५, ७
 सुवर्नं शुक्रः स्वाहा ५, ७, ५, ६
 सुवर्नं सूर्यः स्वाहा ५, ७, ५, ८
 सुवर्नार्कः स्वाहा ५, ७, ५, ५
 सुवर्मांशुरासुरः सूर्य २, १, २, ४
 सुवर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते ४, ६, ५, ४; ५, ४,
 ७, ४
 सुवर्वाती सुदुवा नः ४, ४, १२, १०
 सुवर्विदसि सुवर्मा मा ३, ३, १, ६
 सुवर्विदे वद ४, ६, १, १७
 सुवश्च १, ७, ९, १०
 सुवाग्देव दुर्गाः आ १, २, १३, २
 सुवीर्याय त्वा गृह्णामि १, ६, १, ११
 सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः १ ४, २६, १,
 ६, ५, ७, ७
 सुश्लोकाः १, ८, १६, १८
 सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमाः ३, ४, ७, ५-६
 सुसदृशाय स्वाहा ७, ३, १७, २४
 सुसदृशं त्वा वयं १, ८, ५, ६
 सुमम्भृता त्वा १, १, २, ११
 सूषाम्यः स्वाहा ७, ४, १३, ७
 सूपसदनोऽग्निः ७, ५, २०, ६
 सूपस्था देवो वनस्पतिः १, २, २, १५
 सूपस्थाना घोः ७, ५, २०, ९
 सूर्यते वा एष योऽग्नि ५, ६, ३, २
 सूर्यते वा एषोऽग्नीनां ५, ६, ९, १
 सूर्यं एकाकी चरति ७, ४, १८, ४
 सूर्यत्वचसः स्थ १, ८, ११, ८
 सूर्यं आजस्विन् आजस्वी ३, ३, १, ५

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः ४, ६, ३, ८; ५, ४,
 ६, ११
 सूर्यवर्चसः स्थ १, ८, ११, ७
 सूर्यः सन् तनूमिः ४, ४, ८, २२
 सूर्यस्त्वा पुरस्तात् १, १, ११, १३
 सूर्यस्य चक्षुराऽरुहम् १, २, ४, ५
 सूर्याग्नी चक्षुभ्यां ५, ७, १२, ९
 सूर्याचन्द्रमसौ वृक्ष्याभ्याम् ५, ७, १२, ५
 सूर्याय स्वाहा १, ८, १३, ३५; ७, १, १५,
 ४; १७, ६, २०, ३
 सूर्येण घां ७, ३, १४, ६
 सूर्येण स्वराट् ४, ४, ८, २
 सूर्यो दिवः ३, ४, ५, ५
 सूर्यो देवता ३, १, ६, ११; ४, ३, ७, २७
 सूर्यो देवो विविषद्भ्यः ३, ३, १०, १
 सूर्यो मा देवो दिव्यादः ३, ३, २, ४, १४
 सूर्यो मा देवो देवेभ्यः ३, ५, ५, १
 सृजा वृष्टिं दिवः २, ४, ८, ७; १०, ५
 सृष्टीरूपं दधाति यथासृष्टम् ५, ३, ४, १५
 सेदमे अस्तु सुभगः १, २, १४, ७
 मैनाऽनीकेन सुविदमः ४, ३, १३, ५;
 ६, १, २२
 सैन्धवीभ्यः स्वाहा ७, ४, १३, १८
 सोऽग्निश्चवीत् १, ५, १, २
 सोऽग्निर्जातः प्रजाः ५, १, ४, २
 सोत्तरवेदिरश्चवीत् ६, २, ८, १
 सोऽपूयत् तं देवा ६, ४, ७, ३
 सोऽग्निमेतं प्रतिगृह्णन्तं २, ६, ८, १३
 सोऽग्निमेतं प्राश्नन्तं २, ६, ८, १४
 सोम आयुष्मान् सः २, ३, १०, १२
 सोम ओषधीनाम् ३, ४, ५, १२
 सोमं यजति रेत एव २, ६, १०, ५
 सोमः राजानं वहन्म् १, ७, १०, ७
 सोमः श्रीणन्ति पृथग्यः ५, ५, ६, ७
 सोमः ३, २, ४, ४
 सोमं गच्छ स्वाहा १, ३, ११, ६; ६, ४,
 १, ११
 सोमं ते ऋणामि १, २, ७, १
 सोमप्रतीकाः पितरः १, ८, ११, ७

सोम यास्ते मयोभुवः ४, १, ११, २
 सोमराजश्चेष्टव रोह १, ३, १३, २
 सोमविक्रयिणि तमः १, २, ७, ६
 सोमश्चतुरक्षरेण १, ७, ११, ४
 सोमस्य तनूरग्नि १, २, १, ८
 सोमस्य तृतीया ५, ७, २१, ३
 सोमस्य त्वा शुम्नेन १, ८, १४, ७
 सोमस्य रिगिरासि १, ८, १४, १
 सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः ५, ५, ११, ९
 सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य २, ५, ६, ११
 सोमस्याऽऽतिथ्यमसि १, २, १०, २
 सोमस्याहं देवयज्यया १, ६, ४, २०;
 ७, ४, १०
 सोमस्याहमुज्जितम् १, ६, ४, ५
 सोमानः स्वरणं कृणुहि १, ५, ६, १३
 सोमापूषणा २, ६, ११, २२
 सोमापूषणा जनना १, ८, २२, १८
 सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत २, १, १, १०
 सोमापौष्णाः श्यामललामाः ५, ६,
 १३, ६
 सोमाय पितृमते १, ८, ५, १
 सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः ५, ६, १९, २
 सोमाय वनस्पतये १, ८, १५, १५
 सोमाय चाजिने २, ३, ३, ६
 सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहौ ५, ६, २१, १
 सोमाय स्वाहा १, ८, १३, २१; ७, १,
 १४, २; १६, २; १७, ५
 सोमारुदयोर्वा एतं २, २, १०, १०
 सोमारुदा युवमेतानि १, ८, २२, १७
 सोमारुदा वि बृहत् १, ८, २२, १६
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् २, २, १०, ७-९,
 ११
 सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत् २, ५, ३, १३
 सोमस्य तनूरसि तनुवं ६, १, १, १०
 सोमेन त्वाऽऽतनश्मि १, १, ३, ९
 सोमे सोममग्निं गृह्णाति ६, ५, ७, ६
 सोमैन्द्रा बभूवुलामाः ५, ६, १५, ६
 सोमो जिगाति गागुवि १, ३, ४, ५
 सोमो देवता त्रिष्टुप् ३, १, ६, ७

सोमो राजा वरुणो देवाः १,८,१४,६
 सोमो वै राजा दिशो ६,४,४,८
 सोमो वै सहस्रमविन्दत् ७,१,६,१
 सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां १,८,१०,४;
 १२,१६
 सौम्यं बभ्रुमा लभेत २,१,२,१४;
 ३,८,१०
 सौम्यर्चां प्र पादयति ६,३,२,१२
 सौम्यं इयामाकं १,८,१,१२
 सौम्या व्यूहति सोमो ५,२,६,९
 सौम्यास्त्रयः पिशाङ्गाः ५,६,१९,१
 सौम्यास्त्रयः श्वितिङ्गाः ५,६,१५,२
 सौरी बलाका ५,५,१६,१
 सौरीभ्यामृग्भ्यां गाहपत्ये ६,६,१,४
 सौरीर्नैव श्वेता वशाः ५,६,२१,२
 सौर्यां चित्रवत्याऽवेक्षते ५,७,१,६
 सौर्यां जुहोति चक्षुरेव ५,५,३,४
 सौर्यो बलक्षः पेश्वः ५,५,२३,६
 सौहार्देन तनूधाः ४,४,८,८
 स्कन्धेभ्यः स्वाहा ७,३,१६,१८
 स्कन्धेभ्यः स्वाहा ७,३,२०,४
 स्तनयते स्वाहा ७,५,११,१९
 स्तनयन् वर्षन् भीमः २,४,७,५
 स्तनयितुं निर्बाधेन ५,७,१२,८
 स्तनयितुसनिरसि ४,४,६,७
 स्तनयिष्यते स्वाहा ७,५,११,१८
 स्तम्बयजुर्हरत्येतावती २,६,४,३
 स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा ५,१,११,४
 स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ७,३,११,७
 स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं ३,२,७,२
 स्तुहि श्रुतं गर्तसदं ४,५,१०,८
 स्तेगान् दृष्ट्वाभ्यां ५,७,११,१
 स्तोमत्रयस्त्रिंशो सुवनस्य ४,४,१२,१२
 स्तोमासस्त्वा २,२,१२,१२
 स्तोमेन वै देवा अस्मिन् ५,२,१,१५
 स्तोमेभिः ४,४,५,६
 स्त्रियस्तेन यद्वचः स्त्रियः २,५,८,६
 स्थविमतोऽव द्यति ६,४,१,३
 स्थावराभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१६

स्थिरो भव वीड्वङ्गा ४,१,४,६, ५,
 १,५,१३
 स्थूरि यवाचितं १,८,१८,१५
 स्नावभ्यः स्वाहा ७,३,१६,४५; ४,
 २१,४; ५,१२,४१
 स्पर्धमानेनैते होतव्या ३,४,४,१५
 स्फ्यश्च कपालानि १,६,८,११
 स्फ्यः स्वस्तिर्विधनः स्वस्तिः ३,२,४,१
 स्फात्यै त्वा नाऽरात्यै १,१,४,१३
 स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण ६,६,४,१
 स्फ्यो यूपो भवन्ति २,१,५,१४; ७,
 ११; ८,७
 स्मो वयमित्याहाऽऽस्मान्म २,५,९,१०
 स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१५
 स्योनामा सीद सुषदाम् १,८,१६,५
 स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा ७,१,७,९
 स्रजमुद्रात्रे १,८,१८,८
 स्रुचावुप दधाति ५,२,७,८
 स्रुवेणाऽऽधारमा धारयति ६,२,३,४
 स्वकृत हरिण उप ५,२,४,८
 स्वकृत हरिणे जुहोति ३,४,८,१३
 स्वगा वो देवाः सदनम् १,४,४४,५
 स्वधा पितृभ्यः १,१,११,७; ३,४,१२
 स्वधिचरणेयं ७,५,२०,५
 स्वधिते मैत्रं हिंसीः १,२,१,३;
 ३,५,५; ९,११
 स्वधितेर्दृक्षस्य बिभ्यतः ६,३,३,४
 स्वध्यक्षमन्तरिक्षं ७,५,२०,७
 स्वपन्तं वै दीक्षितं ६,१,४,१३
 स्वपते स्वाहा ७,१,१९,३९
 स्वप्स्यते स्वाहा ७,१,१९,३८
 स्वयमातृणाम् उपधाय ५,७,६,७
 स्वयमातृणां च विकर्णी ५,३,७,९
 स्वयमातृणाम् भवति ५,३,२,५; ७,१३
 स्वयमातृणामुप दधाति ५,२,८,१;
 ३,२,३; ७,११
 स्वराडस्यभिमातिहा १,३,२,९
 स्वराडस्युदीची दिक् ४,३,६,६;
 ४,२,४

स्वस्ति नो दिवो अग्ने ४,३,१३,६
 स्वस्त्युत्तराणि १,२,१,५
 स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीः १,४,२,२;
 ३,२
 स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणम् ६,४,५,६
 स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता ४,४,१०,१४
 स्वात्तं चित् सदेव २,३,८,६; ६,३,
 ६,१५
 स्वादुषः सदः पितरः ४,६,६,९
 स्वाद्वीं त्वा स्वादुना १,८,२१,१
 स्वान भ्राजाङ्घारे बभ्रारे १,२,७,९
 स्वान भ्राजेष्याहेते वा ६,१,१०,९
 स्वावेशोऽस्यग्रेगा नेतृणां १,३,६,७
 स्वाहाकारं यजति वाचम् २,६,१,४
 स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येति ६,३,९,१८
 स्वाहा त्वा सुभवः १,४,२,५; ३,५
 स्वाहा देवेभ्यः ३,१,४,४५
 स्वाहा धावापृथिवीभ्यां १,२,२,१८
 स्वाहाऽऽधिमाधीताय ७,३,१५,१
 स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा ७,३,१५,२
 स्वाहा नमो य इदं १,८,१,५
 स्वाहा प्रजापतये ७,१,१२,४
 स्वाहा मनः प्रजापतये ७,३,१५,३
 स्वाहा यज्ञं मनसा १,२,२,१७; ६,१,
 ४,४
 स्वाहा यज्ञं वातात् १,२,२,२०
 स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ७,१,१२,५
 स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः ७,१,१२,६
 स्वाहेन्द्राग्निभ्यां ७,१,१२,३
 स्वाहोरोरन्तरिक्षात् १,२,२,१९
 स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं १,३,९,१९;
 ६,३,९,२०
 स्वे दक्षे दक्षपितेह ४,३,४,२
 हतं रक्षः १,८,७,१६
 हंसः शुचिषद्वसुः १,८,१५,१८;
 ४,२,१,१६
 हंसैरिव सखिभिः ३,४,११,१०
 हंसो वृको वृषदंष्ट्राः ५,५,२१,२

हनुम्याः स्वाहा ७,३,१६,२
हनु वा एते यज्ञस्य ६,२,११,१२
हयोऽसि मम भोगाय १,२,३,११
हराशया तनूः १,२,११,७
हरिणो मारुतः ५,५,१९,३
हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां १,६,४,१६
हरिमाणं यक्ना ५,७,२३,४
हरिरसि हारियोजनः १,४,२८,१
हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य ६,६,११,११
हरीः स्थ हर्योर्धानाः १,४,२८,२
हलीक्षणान् पापवातेन ५,७,२३,५
हाविर्निरुप्यमाणम् १,६,८,१३
हविष्कृतो वा एष यः ५,७,६,१३
हविष्मतीरिमा आपः १,३,१२,१;
६,४,२,१०
हविष्मन्निधनं पूर्वम् ७,१,४,८
हविष्माः अस्तु सूर्यः ६,४,२,११
हव्यवाढमिरजरः ३,४,११,२
हव्या ते स्वदन्तामित्याह ६,३,६,६
हस्त आधाय सविता ४,१,१,१३

हस्तो नक्षत्रः सविता ४,४,१०,१२
हिन्व मे गात्रा हरिवः ३,२,५,९
हिमवतो हस्ती ५,५,११,११
हिमस्य त्वा जरायुणा ४,६,१,४
हिमाय स्वाहा ७,१,१७,१६
हिरण्यमयं वाम दक्षिणा २,४,१३,३
हिरण्यमयं पुरुषम् ५,२,७,५
हिरण्यकेशो रजसः ३,१,११,२०
हिरण्यगर्भः २,२,१२,१; ४,१,८,१३;
२,८,५; ५,५,१,६
हिरण्यं छन्दः ४,३,७,२१
हिरण्यं ददाति ज्योतिः ५,७,५,३;
६,६,१,१६
हिरण्यं ददाति तेजः २,४,११,१६
हिरण्यपाणिमृतये १,४,२५,१; २,२,
१२,९
हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ५,७,१,५
हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं ६,६,१०,८
हिरण्यमवधाय गृह्णाति ३,२,६,५

हिरण्यमूर्ध्नि भवति ५,५,३,८
हिरण्यवर्णानुपसां १,८,१२,२०
हिरण्यवर्णाः शुचयः ५,६,१,१
हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य ४,६,७,९
हिरण्यात् घृतं निष्पिबति २,३,११,९
हिरण्येष्टका उप दधाति ५,७,९,६
हुतः स्तोको हुतः १,१,३,४
हुतादो वा अन्ये देवाः ५,४,५,४;
५,१०,१४
हुताय स्वाहा ५,७,२०,१४, ७,४,१६,९
हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यश्च ६,३,१०,१०
हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे १,३,१३,१
हेतयो नाम स्थ तेषां ५,५,१०,८
हेमन्तशिशिरावृत्तनां १,६,२,१८
होताऽध्वर्युरावया अग्निम् ४,६,८,५
होतुर्धिष्णिय उप दधाति ५,४,११,११
होकादक्षान्याजान् ६,३,११,१६
ऋग्वेदीभ्यः स्वाहा ७,४,१३,१३
हव्याभ्यः स्वाहा ७,४,१३,६

**PRESIDENT'S
SECRETARIAT
LIBRARY**